چەت ئەللەردە
جەدىتچىلىكتىن مۇستەقىللىقچە

تۈركىستان ئۈچۈن كۈرەشلەر

پروفېسسور دوكتور ئابدۇلئەھەد ئەندىجان (تۈركىيە)

2

تەكلىماكان ئۇيغۇر نەشرىياتى

چەت ئەللەردە

جەدىتچىلىكتىن مۇستەقىللىققىچە

تۈركىستان ئۈچۈن كۈرەشلەر

- 2 -

پروفېسسور دوكتور ئابدۇلئەھەد ئەندىجان (تۈركىيە)

چەت ئەللەردە

جەدىتچىلىكتىن مۇستەقىللىققىچە

تۈركىستان ئۈچۈن كۈرەشلەر

- 2 -

ئا. ئابدۇلھەق بوران تەرجىمىسى

تەكلىماكان ئۇيغۇر نەشرىياتى

پروفېسسور دوكتور ئابدۇلئەھەد ئەندىجان

چەت ئەللەردە جەدىتچىلىكتىن مۇستەقىللىقچە

تۈركىستان ئۈچۈن كۈرەش

- 2 -

ئا.ئابدۇلھەق بوران تەرجىمىسى

بىرىنچى نەشرى

2018 - يىل سېنتەبىر

تەكلىماكان ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشر قىلدى

ئىستانبۇل - تۈركىيە

ئارماغان

تۈركستان غايىسى ئۈچۈن كۈرەش قىلغان بارلىق كىشىلەرنى ھۆرمەت بىلەن؛

دادام ھاجى يولداش ۋە ئاپام بىبى ھاجىرەنى سېغىنىش بىلەن ئەسلەيمەن.

مۇندەرىجە

ئۈچىنچى باب

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى يىللىرىدا 631

كۈچلۈك دۆلەتلەر ئۇرۇشىدىكى پېچەكلار 631

باربىروسسا ھەرىكىتىنىڭ باشلىنىشى 631

نېمىس ئىرقچىلىق قارىشى ۋە شەرق ئىشلىرى مىنىستىرلىقىنىڭ

قۇرۇلۇشى 633

رۇسىيە ئالدىنقى سېپىدىن گېرمانىيە ئەسىرلەر لاگېرىغىچە 639

ئۇرۇش ئەسىرلەر كومىسسىيىلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى 648

مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ ۋاپاتى 651

مىللىي لېژىيونلارنىڭ قۇرۇلۇشى 666

تاشقى تۈركىي يېتەكچىلىرى بىلەن ئالاقىلىشىش 676

ئادلون يىغىنى 679

ۋەلى قېيۇمخاننىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى 689

تۈركىستان مىللىي ھەيئىتىنىڭ قۇرۇلۇشى 699

تۈركىستان لېژىيونى 702

مىللىي تۈركىستان ئىتتىپاق كومىتېتىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە تۈركىستان

لېژىيونىنىڭ تەرەققىياتى 708

تۈركىستان لېژىيونى ئالدىنقى سەپلەردە 711

1943 ـ يىلىدىكى ۋەزىيەت 723

مىللىي تۈركىستان ئىتتىپاق كومىتېتى ئىچىدە ئۆكتىچىلەرنىڭ ئوتتۇرىغا

چىقىشى.. 729
ئىس - ئىسچىلارنىڭ تۇرانچىلىق مەيدانى ۋە شەرقى تۈرك قوۋملار قوشۇنى.. 733
گېنېرال ۋلاسوۋ ۋە رۇسىيە ئازادلىق ئارمىيە پىلانى 739
تۈركىستان مىللىي ھۆكۈمىتىنىڭ قۇرۇلۇشى 743
مۇقەررەر ئاقىۋەت.. 745
ئۇرۇشنىڭ ئاخىرلىششى ۋە نيۇرىمبېرگ سوتى 750
ئۇرۇش دەۋرىدە تۈركىيە.. *756*
ئۇرۇش دەۋرلىرىدە تۈركچىلىك ئېقىملىرى ۋە تۈركىيە - گېرمانىيە مۇناسىۋەتلىرى.. 759
ساراچئوغلى ۋە دۆلەت تۈركچىلىك.. 769
ۋەلى قېيۇمخاننىڭ تۈركىيە زىيارىتى 783
تۈركى مەدەنىيەتلەر ئىتتىپاقىدىن ئېمىنئۆنۈ خەلق ھۆجرىسىغىچە........ 790
تۈركىيە ئىچكى سىياسىتىدىكى ئۆزگىرىشلەر ۋە تۈركچىلىك ژۇرناللىرىنىڭ پېچەتلىنىشى 795
3 - ماي ۋەقەسى ۋە زەكى ۋەلىدى تۇغاننىڭ قولغا ئېلىنىشى 800
تۈركچىلىك - تۇرانچىلىق دېلولىرى.. 808
سوۋېتلەر ئىتتىپاقىغا تاپشۇرۇلغان سىياسىي مۇساپىرلار.................... 815
يەنە ئافغانىستاندا.. *820*
ئافغانىستاندىكى سوۋېتكە قارشى پائالىيەتلەر 820
سوۋېت ئىشپىيونى ئايقارلى قايتا سەھنىدە 824
مەخپى ھەرىكەت پارولى: خانسا 827

تۆتىنچى باب

سوغۇق ئۇرۇش يىللىرى.. 831

سوغۇق ئۇرۇش يىللىرى *831*

ئامېرىكا سەھنىدە 834

رۇسىيە خەلق ئازادلىق كومىتېتىنىڭ قۇرۇلۇشى 840

«تۈرك ئېلى كومىتېتى» نىڭ قۇرۇلۇشى 844

م ت ب ك بىلەن تۈرك ئېلىنىڭ ئايرىلىشى 849

بولشېۋىكلەرگە قارشى ھەمكارلىق مەركىزى 853

ئامېرىكان كومىتېتىنىڭ ئاقىۋىتى ۋە يېڭى ئىزدىنىشلەر 856

م ت ب ك نىڭ شەرق ئەللىرىگە ئېچىلىشى 859

سوغۇق ئۇرۇش دەۋرىدە تۈركىستانلىقلارغا قارىتىلغان سوۋېت تەشۋىقاتلىرى 867

تۈركىستان ئۇقۇمىنى ياشاتقان كىشى — دوكتور بايمىرزا ھېيتى 873

سوغۇق ئۇرۇش دەۋرلىرىدە تۈركىيە 876

تۈركىستان جەمئىيەتلىرى ۋە قايتا تەشكىللىنىش جەريانى 882

ئىستانبۇلدىن باشقا يەرلەردىكى پائالىيەتلەر 894

ت م ب نىڭ ئاقىۋىتى 896

شەرق ئەللىرىدىكى پائالىيەتلەر 904

سوۋېت ئىشپىيونىنىڭ ئاقىۋىتى 908

ئوتتۇرا شەرق ئەللىرىدىكى پائالىيەتلەر 913

بەشىنچى باب

مۇستەقىللىق يولىدا 917

مۇستەقىللىق يولىدا *917*

تۈركىيە، ئىران ۋە ئافغانىستان سېپىدىكى سىياسىي ئۆزگىرىشلەر ۋە ئىنقىلابلار 917

تۈركىستانلىقلار قايتا سەھنىدە 922

«تۈركىستان» ژۇرنىلىنىڭ نەشرى ۋە «تۈركىستان تەتقىقات
ۋەخپىسى» نىڭ قۇرۇلۇشى 928
ئافغانىستان ئۇرۇشىغا مۇناسىۋەتلىك پائالىيەتلەر 930
خەلقئارالىق تۈركىستان قۇرۇلتايلىرى 935
جەمئىيەتنىڭ جامائەت خىزمەت جەمئىيىتىگە ئۆزگەرتىلىشى ۋە
ئاۋراسىيا فېدېراتسىيەسىنىڭ قۇرۇلۇشى 937
ئامېرىكادىكى پائالىيەتلەر 940
گېرمانىيەدىكى پائالىيەتلەر 943
ئافغان تۈركىستانىدىكى ئۇرۇشلار *946*
شىمالى ئافغانىستان ۋىلايەتلىرى ئىسلام ئىتتىھادى ۋە ئازاتبەگ
ھەرىكىتى 950
نەجىبۇللا ھۆكۈمىتىنىڭ ئاقىۋىتى ۋە گېنېرال دوستۇمنىڭ سەھنىگە
چىقىشى 963
مۇجاھىتلار ھۆكۈمىتى ۋە كابۇلدىكى ھوقۇق تالىشىش كۈرىشى 965
ئافغانىستان مىللىي ئىسلامى ھەرىكىتىنىڭ قۇرۇلۇشى 966
تالىبانلار ھەرىكىتىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى 977
ئازاتبەگنىڭ ۋاپاتى 981
ئىتتىپاقنىڭ تارقىلىشى ۋە شىمالى ئافغانىستاندىكى قارشىلىق
كۆرسىتىشلەرنىڭ ئاقىۋىتى 985
"11 - سېنتەبىر" ۋەقەسى ۋە ئا ق ش نىڭ ئافغانىستان
مۇداخىلىسى 991
خاتىمە 993
قوشۇمچىلار 1003
ھۆججەتلەر *1003*

ئۈچىنچى باب

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى يىللىرىدا

ئۇلارنىڭ ۋەزىپىسى ئىككى ئىمپېرىيە ئوتتۇرىسىدا ئوينىلىۋاتقان شاھمات ئويۇنىدا پېشكا بولۇپ يەم بولۇش ئىدى. مانا بۇ، ئۇلارنى كۈتۈۋاتقان پاجىئەلىك ئاقىۋەت.

— سىر ئولاف كاروېنىڭ «سوۋېت ئىمپېرىيىسى» دېگەن كىتابىدىن[481]

كۈچلۈك دۆلەتلەر ئۇرۇشىدىكى پېچكىلار

باربا روسسا ھەرىكىتىنىڭ باشلىنىشى

1941 - يىلى 6 - ئاينىڭ 22 - كۈنى ئەتىگەن سائەت 3 تىن 15 مىنۇت ئۆتكەندە، ھىتلېر دۇنيا تارىخىدىكى ئەڭ چوڭ قوراللىق ئۇرۇشلاردىن بىرى بولغان باربا روسسا ھەرىكىتىنى باشلاش بۇيرۇقىنى چۈشۈردى. دوناي دەرياسىنىڭ قارا دېڭىزغا قۇيۇلىدىغان ئېغىزىدىن باشلاپ تا بالتىق دېڭىز قىرغاقلىرىغىچە سوزۇلغان 1600 كىلومېتىرلىق ئۇزۇن سەپ بويىچە، 600 مىڭ دانە ماتورلۇق ۋاستە بىلەن 3 مىليون 200 مىڭغا يېقىن ئەسكەردىن تەشكىل تاپقان 146 دىۋىزىيىلىك گېرمانىيە ئارمىيىسى تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ سوۋېت ئىتتىپاقى چېگراسىدىن بۆسۈپ ئۆتتى. فېلد مارشال (گېرمانىيەنىڭ ئەڭ يۇقىرى ھەربىي ئۇنۋانى — ئۇ.ت) رىتتېر فون لېب قوماندانلىقىدىكى شىمالىي ئۇرۇش سېپى توپكورپۇس ئارمىيىسى بالتىق رايونىدىكى سوۋېت ئارمىيىسىنى تارمار

- يىلىغا كىرگەندە، ئۇرۇش سەپى ئاساسەن كاپكازىيە تەرەپلىرىدىكى قىسمەن ئىلگىرىلەشلەر بىلەن چەكلىنىپ، گىرۇزىيەنىڭ شىمالىي چېگرىلىرىغىچە بولغان جايلار بېسىپ ئېلىنىدۇ.

نېمىس ئىرقچىلىق قارىشى ۋە شەرق ئىشلىرى مىنىستىرلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى

بارباروسسا ھەرىكىتىنىڭ باشلىنىشىدىن سەل ئاۋۋال، يەنى 17 - ئىيۇل كۈنى، ئىشغال قىلىش پىلانلانغان يەرلەرنىڭ پۇقرالىرىنى باشقۇرۇش تۈزۈمىنىڭ لايىھىسىنى تەييارلاش مەقسىتىدە شەرق ئىشلىرى مىنىستىرلىقى (ئوستمىنىستېرىيوم — ئا.ھ. ئىزاھاتى) قۇرۇلۇپ، بۇ مىنىستىرلىككە ئالفرېد روزېنبېرگ مەسئۇل قىلىپ تەيىنلەنگەن ئىدى. بۇ مىنىستىرلىق سىياسىي، مەمۇرىي ۋە ئىقتىسادىي بۆلۈمدىن ئىبارەت ئۈچ قىسىمدىن تەشكىل تاپقان ئىدى. روزېنبېرگنىڭ كونا دوستلىرىدىن لېيبراندت مەسئۇللۇقىدىكى سىياسىي بۆلۈم، ئۆز ئىچىدە يەنە ئۈچ شۆبە بۆلۈمگە ئايرىلغان ئىدى. ئومۇمىي سىياسىي ئىشلار بۆلۈمى بىۋاستە براۋۇتىگامغا، ئۇكرائىنا بۆلۈمى ۋىلھېلم كىنكېلىنگە، كاپكازىيە بۆلۈمى بولسا پروفېسسور فون مەندېگە تاپشۇرۇلغان ئىدى. تۈركلەرگە مۇناسىۋەتلىك ئەڭ مۇھىم بۆلۈم مەندىي مەسئۇل بولغان بۇ بۆلۈم ئىدى. قوراللىق پائالىيەتلەرگە ئاساسەن گېرمانىيە دۆلەت مۇداپىئە ئورگىنى مەسئۇللۇقىدا پائالىيەت قىلاتتى. ئىشغال قىلىنغان يەرلەردىكى تازىلاشقا تېگىشلىك ئۇنسۇرلارنى تازىلاش ھەمدە بىخەتەرلىككە مۇناسىۋەتلىك ئىشلار ھىملېرنىڭ قول ئاستىدىكى جاسۇسلۇققا قارشى ئاخبارات بۆلۈمگە، يەنى س س چىلار بىلەن س د چىلار قوشۇنىغا بېرىلگەن ئىدى.

نېمىسلارنىڭ، سوۋېت ئىتتىپاقىدا سلاۋيانلار بىلەن ئۇرۇسلاردىن باشقا مىللەتلەرنى باشقۇرۇشقا مۇناسىۋەتلىك سىياسەتلىرىنى ئېنىق چۈشىنىش ئۈچۈن،[484] ناتسىستلار بىلەن نېمىس ھاكىمىيىتىنىڭ مىللىي مەسىلىلەر ھەققىدىكى ئىدىيىۋى كۆزقاراشلىرىدىن خەۋەردار بولۇشىمىز زۆرۈر.

ناتسىستىزم ئىدىيىسى بويىچە ئالغاندا، شەرق مەسىلىلىرى مۇنداق ئىككى ئاساسقا تايىنىدۇ: بۇلاردىن بىرىنچىسى، بۇ ئەڭ مۇھىم ئاساس بولۇپ، ھىتلېرنىڭ داڭلىق كۆزقاراشلىرىدىن بىرى بولغان "ھاياتلىق ماكانى" كۆز قارىشى، يەنى

قىلىپ لېنىنگرادنى ئىشغال قىلىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدۇ. 400 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى ئۇرۇش سېپىگە يېيىلغان مەركىزى ئۇرۇش سېپى توپكورپۇس ئارمىيىسىگە فېلد مارشال فون بوك قوماندانلىق قىلدۇ. گۇدېرىئاننىڭ ماشىنىلاشقان قىسىملىرى بىلەن كېسسېرلىڭنىڭ ھاۋا ئارمىيە كوچى ئارقىلىق كۈچەيتىلگەن مەركىزى ئۇرۇش سېپى توپكورپۇس قىسىملىرى برېست - ۋىلنا - سمولېنسك ئۈچبۇلۇڭىدىكى سوۋېت ئارمىيىسىنى يوقىتىپ سمولېنسكنى ئىشغال قىلىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدۇ. فېلد مارشال فون رۇندستېدت قوماندانلىقىدىكى جەنۇبىي ئۇرۇش سېپى توپكورپۇس ئارمىيىسى بولسا دىنېپېر دەرياسىدىن كېچىپ ئۆتۈپ كىيېۋنى ئىشغال قىلىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان ئىدى. بۇ ئۈچ توپكورپۇس قىسىملىرى بۇ ۋەزىپىنى ئورۇندىغاندىن كېيىنكى پىلان بويىچە قىسقۇچ شەكىللىك ھۇجۇم بىلەن ئىلگىرىلەپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يۈرىكى بولغان موسكۋانى ئىگىلىمەكچى بولىدۇ. بارباروسسا ھەرىكىتىنىڭ ئاخىرقى نىشانى،[483] سوۋېت ئىتتىپاقىنى شىمالدىن جەنۇبقا قاراپ ئوتتۇرىدىن ئىككىگە بۆلۈپ تۇرىدىغان شىمالىي مۇز ئوكيانىنىڭ ئاق دېڭىز قىرغىقىدىكى ئارخانگېلسكى شەھىرىدىن تا ۋولگا دەرياسىنىڭ ھەزەر دېڭىزى (كاسپىي) غا قۇيۇلۇش ئېغىزىغا جايلاشقان ئاستراخان شەھىرىگىچە سوزۇلغان تۈز سىزىقنىڭ غەربىي قىسمىنى ئىگىلەش ئىدى.

سوۋېت چېگراسىدىن چاقماق تېزلىكىدە بۆسۈپ ئۆتكەن گېرمانىيە كورپۇسلىرى ئالدىدا رۇسىيە قوشۇنلىرى پۈت تىرەپ تۇرالماي ئېغىر چىقىم تارتىپ تېرە - پېرەڭ بولۇپ تارمار بولىدۇ. ئاۋغۇست بىلەن سېنتەبىر ئايلىرىدا ئىگىلىنىش پىلانلانغان ستالىنگراد بىلەن لېنىنگرادتىن باشقا بارلىق يەرلەر ئاساسى جەھەتتىن بېسىۋېلىنىدۇ. دەل شۇ پەيتتە، گېرمانىيە ئارمىيىسى ئۇشتۇمتۇت پىلانىنى ئۆزگەرتىپ ھۇجۇم قىلىش نىشانىنى موسكۋاغا قارىتىپ، موسكۋانىڭ بوسۇغىسىغىچە يېتىپ بارىدۇ. ئەمما نويابىر ئېيىدىن باشلاپ "مارشال زىمىستان قىش" بىلەن "گېنېرال پاتقاقلىق" ئوتتۇرىغا چىققاچقا، گېرمانىيە ئارمىيىسى شىمالىي ئۇرۇش سېپىدە لېنىنگراد، مەركىزىي ئۇرۇش سېپىدا موسكۋا ۋە جەنۇبىي ئۇرۇش سېپىدا بولسا ستالىنگراد ئوتتۇرىسىدا سوزۇلغان ئۇزۇن سەپ بويىچە توسۇلۇپ قىمىر قىلالماي تۇرۇپ قالىدۇ. 1942

قاراۋەرگەن. نېمىسلارنىڭ، تۈركى قوۋملارغا ئوخشايدىغان سوۋېت سىستېمىسى ئىچىدە ياشايدىغان ئاسىيالىق قوۋملارغا بولغان قاراشلىرىغا ئەڭ چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن ئامىل، ھىتلېرنىڭ بولشېۋىزمنىڭ بارلىققا كېلىشى بىلەن، سوۋېت ئىتتىپاقى تۈزۈمىنىڭ تىكلىنىشى ھەققىدىكى مەسىلىلەر ئۈستىدە يۈرگۈزگەن مۇلاھىزىلىرى ئىدى. ھىتلېرنىڭ قارىشىچە، سوۋېت ئىتتىپاقى ئاساسى گەۋدىسىنى سلاۋيانلار بىلەن موڭغۇللار تەشكىل قىلغان،[485] مېڭىسى يەھۇدىيلار تەشكىل قىلغان بىر ئورگان ھېسابلىنىدىكەن. شۇنداق قارالغاچقا، سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەسىدىكى يوقىتىلىشقا تېگىشلىك ئاساسلىق دۈشمەن ئۇرۇس مىللىتى بولماستىن، بەلكى بولشېۋىك ئىدىيىسى بۆلىشى كېرەك ئىكەن. بولشېۋىكچىلىق بولسا سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۇرۇسلار، يەنى سلاۋيانلار تەرىپىدىن سۆرەپ كىرىلگەن نەرسە بولماستىن بەلكى يەھۇدىيلار ياردىمى ئاساسىدا ئاسىيالىقلار تەرىپىدىن كەلتۈرۈلگەن بىر ئەقىدە ھېسابلىنىدىكەن. كېيىن ئۇرۇسلار ئاسىياغا قىستىلىش جەريانىدا پەس ئىرق ھېسابلىنىدىغان ئاسىيالىقلار سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياۋروپا قىسمىغا كېلىپ ماكانلاشقانىمىش.

نەتىجىدە، ھىتلېر بولشېۋىزمنى ئاسىيالىق ئىرقلار پەيدا قىلغان ۋە تارقىتىپ كەلگەن بىر بالايى ـ ئاپەت دەپ قارايتتى. ھىتلېر، 1941 ـ يىلىنىڭ دېكابىر ئېيىدا رېچستاگ (گېرمانىيە پارلامېنتى) دا سۆزلىگەن بىر نۇتقىدا "ئەگەر بولشېۋىكلەر بۇ ئۇرۇشتا غەلىبە قىلىپ قالغۇدەك بولسا، تىنچلىق شەرتلىرىنى ئۇرۇسلار ئەمەس، بەلكى موڭغۇللار بىلەن تاتارلار تۈزۈپ ئوتتۇرىغا قويىدىغانلىقى مۇقەررەر. ئەگەر بۇنداق بىر ئەھۋال يۈز بەرگىنىدە، پۈتكۈل ياۋروپالىق بىلەن ياۋروپا مەدەنىيىتى ئىنتايىن ئېغىر بالاسى ئاپەتكە دۇچار بولىدۇ" دەپ ھۆكۈم چىقارغۇدەك دەرىجىدە بۇ خىل كۆزقاراشقا ئىشىنەتتى. ئۇنىڭچە بولغاندا، سلاۋيان ئىرقى ئالدانغان بىر ئىرقمىش. مۇنداق ئېيتقاندا كۆرۈنۈشتە نېمىسلارغا ئوخشايدىغان ئاق سېرىق تەنلىك، كۆك كۆزلۈك سلاۋيان ئىرقى، قارا چاچلىق ۋە بۇغداي ئۆڭلۈك موڭغۇل ئالۋاستىلىرى تەرىپىدىن قايمۇقتۇرۇۋېتىلگەن ھەمدە ئۇلارنىڭ قېنىنى بۇلغىۋەتكەنىمىش.

شۇنداق قىلىپ، ھىتلېر ئۆزىنىڭ بىمەنە ئىرق كۆزقاراشلىرىغا تروتسكى،

"لېبېنسراۋم" كۆز قارىشىنى ئاساسىي ئۆلچەم قىلىدۇ. گېرمانىيەنىڭ شەرقىدە ياشايدىغان ئۇرۇسلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق مىللەتلەرنىڭ ئالىي نېمىس ئىرقى (!) غا نىسبەتەن تۆۋەن تۇتقان ئورنى بۇ كۆز قاراشنىڭ ئىككىنچى مۇھىم ئاساسىنى شەكىللەندۈردى.

ئادولف ھىتلېر، ئۆزىنىڭ «كۈرەش يولۇم» دېگەن كىتابىدا گېرمانىيەنىڭ نوپۇس سانىغا يەتمەيدىغان يەر زېمىنى ئۈستىدە توختىلىپ كېلىپ، بىر مىللەتنىڭ مۇستەقىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرالىشىدىكى ئەڭ مۇھىم شەرت، يېتەرلىك مىقداردا ھاياتلىق ماكانىغا ئىگە بولۇش - بولماسلىقىغا باغلىق، دەپ تەكىتلەنگەن. بۇنداق ھاياتلىق ماكان شەرتىنى، پەقەت سوۋېت ئىتتىپاقى پارچىلىنىشتىن ئوتتۇرىغا چىقىدىغان ئۇرۇسلار ئىگىلىۋالغان يەرلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى نېمىسلار تېزگىنلەش ئارقىلىقلا كاپالەتكە ئىگە قىلىنىشى مۇمكىن دەپ قارايدۇ.

ناتسىستىزمنىڭ ئىرقچىلىق نەزەرىيىسى بويىچە ئالغاندا، بالتىق مىللەتلىرى (ئېستونىيەلىك، لىتۋانىيەلىك ۋە لىتۋانىيىلىكلەر) ئالىي نېمىس ئىرقىغا مەنسۇپ بولمىغىنى بىلەن، "نېمىسلاشتۇرۇلۇش ئىمكانىغا ئىگە" مىللەتلەر كاتېگورىيەسىگە مەنسۇپ خەلق ھېسابلىنىدىكەن؛ ئۇكرائىنا، بېلارۇسىيە ۋە رۇسىيە قاتارلىق ئەللەردە ياشايدىغان سلاۋيانلار بولسا پەس ئىرققا مەنسۇپ مىللەتلەر دەپ قارالغان. كاپكازىيە مىللەتلىرىگە باھا بېرىشتە بىر - بىرىگە تۈپتىن ئوخشىمايدىغان باھالار ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئەرمەنلەر يەھۇدىيلارغا يېقىن مىللەت دەپ باھالانغان. ئۇلارغا سېلىشتۇرغاندا گروزىنلار ئالىي ئىرققا مەنسۇپ ئادەملەر قاتارىدا قارىلىپ، نېمىس ھاكىمىيىتى ئاستىغا ئۆتكۈزۈلۈشكە بولىدىغان كاپكازىيىلىكلەر ئىچىدىكى ئەڭ ئەتىۋارلىق مىللەت ھېسابلىنىدىكەن.

ناتسىستلارنىڭ ئىرق دەرىجىسىگە ئاساسلانغاندا، ئاسىيالىقلار قاتارىدا تۈركلەرمۇ پەس ئىرققا مەنسۇپ، يەنى "ئۇنتېرمېنش" دەپ ھېسابلىناتتى. ناتسىستىزم نەزەرىيىچىلىرى، سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەسىدە ياشايدىغان سلاۋيانلاردىن باشقا بارلىق مىللەتلەرنى ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلىرىگە بەك ئەھمىيەت بەرمەي، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى يىغىپ يۇگەپ "موڭغۇل" دەپلا

ساقلاپ داۋاملاشتۇرۇپ كەلگۈسى نەسىللەرگە مىراس قىلىپ قالدۇرالايدىغان مىللەتلەر بولسا ئىككىنچى تەبىقىدىكى مىللەتلەرگە كىرىدىكەن. تۈركلەرنى ئەنە شۇ تىپقا مەنسۇپ ئىرق دەپ قاراش مۇمكىن ئىكەن؛ بار نەرسىلەرنى بۇزۇپ ۋەيران قىلىۋېتىدىغان مىللەتلەر بولسا ئۈچىنچى تىپقا مەنسۇپ ئىرق بولۇپ، بۇنداق ئىرقلارغا ئۇرۇس، يەھۇدىي، سىگان قاتارىدىكى مىللەتلەر كىرىدىكەن.

شۇنداق بولغاچقا، نېمىسلار سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەسىدىكى ئۇرۇس بولمىغان باشقا مىللەتلەرنىڭ ھەممىنى بىرلا تۈرگە ئايرىۋەتمەي، ئۇلارنى ئۆز ئالاھىدىلىكلىرىگە قاراپ قايتىدىن تۈرلەرگە ئايرىش، شۇنىڭدەك يەنە بۇ مىللەتلەرنىڭ بۇ تۈرلەر ئىچىدىكى مەۋقەسىنى تونۇۋېلىشىغا ياردەم قىلىش كېرەك ئىكەن. شۇ ئارقىلىق رۇسىيە بىلەن گېرمانىيە ئوتتۇرىسىدا مەڭگۈ جەھەتتە گېرمانىيەگە ئىتائەت قىلىدىغان بىر چېگرا سىزىپ چىقىش ئىمكانىنى يارىتىشقا بولىدىكەن. سىرلىق تەقدىر، روزېنبېرگنىڭ گېرمانىيە ئۈچۈن ئۈمىد قىلغان بۇنداق بىر مۇداپىئە قورغىنى قۇرۇش پۇرسىتىنى ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ئاخىرلاشقىنىدا سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئاتا قىلغان ئىدى.

مىللىي ئىشلار مىنىستىرلىقى يېڭىدىن قۇرۇلۇۋاتقان ۋاقىتلاردا، كەلگۈسى پىلانلارنى تەييارلاپ پۈتتۈرگەن روزېنبېرگ، سوۋېت ئىتتىپاقىنى خەرىتە ئۈستىدە ئۇكرائىنا، بېلارۇسىيە، بالتىق تەۋەسى، قىرىم، كاپكازىيە، دون ۋادىسى ۋە تۈركىستان قاتارلىق 7 پارچىغا بۆلۈش لايىھىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، قالغان يەرلەردە بۈيۈك رۇسىيە قۇرۇش پىلانىنى ئوتتۇرىغا قويغان. شۈبھىسىزكى، بۇ لايىھەدە گېرمانىيەنىڭ بۇ جايلارنىڭ ھەممىسىنىلا ئىشغال قىلىۋېلىشى شەرت دېيىدىغان بىر پىلانىمۇ يوق ئىدى.[487] روزېنبېرگ، گېرمانىيەنىڭ بىۋاستە ئىشغال قىلىۋېلىشىغا تېگىشلىك يەرلەرنىڭ پىلانىنى تۈزۈپ چىقىش ئۈچۈن رېيچ كومىسسارىياتى دېگەن ئورگاندا 4 تارماق بۆلۈم قۇرۇپ چىققان ئىدى. بۇ بۆلۈملەر بالتىق ئەللىرى بىلەن بېلارۇسىيەنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا ئۇستلاند بۆلۈمى بىلەن ئۇكرائىنا، موسكۋا ۋە كاپكازىيە بۆلۈملەردىن تەشكىل تاپماقتا ئىدى. ئەمما ناتسىستلار پارتىيىسى ئىچىدە ئۇنچە بەك تەسىرى بولمىغان روزېنبېرگنىڭ ئۇرۇسلاردىن باشقا مىللەتلەرگە ئايرىم - ئايرىم مۇئامىلە قىلىش

كامىنېۋ ۋە زىنوۋيېۋ قاتارىدىكى يەھۇدىي قېنىدىن بولغان ئىنقىلاب رەھبەرلىرىگە شۇ دەۋرلەردە كوممۇنىزم ئىدىيىسى بىلەن مەنىداش ھالغا كەلتۈرۈلگەن گىرۇزىن قېنىدىن بولغان ستالىننى، شۇنىڭدەك يەنە ئۆتمۈش يىللاردا ھىتلېر ئارزۇلىغاندىنمۇ كۈچلۈك ئىمپېرىيىلەرنى قۇرۇپ چىقالىغان ئىقتىدارلىق ئاتىللا، چىڭگىزخان قاتارىدىكى ئاسىيالىق داھىيلارنىمۇ قوشۇۋالغان. ئەنە شۇ سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ئۇرۇش يېڭى باشلانغان ۋاقىتلاردىلا مەخپىي بۇيرۇق چۈشۈرۈپ كومپارتىيە كومىسسارلىرىنى، يەھۇدىيلارنى ۋە ئاسىيالىقلارنى تازىلاش ھەرىكىتى باشلاتقان ئىدى. بۇ ھەرىكىتىگە بىرلەشتۈرگەن ئاساستا، يۈز مىڭلىغان تاتار تۈركلىرى بىلەن تۈركىستانلىقلارنى پەس ئاسىيالىقلار قاتارىدا قىرىپ تاشلايدۇ. بۇ بۇيرۇقنىڭ ئاسىيالىقلارغا مۇناسىۋەتلىك قىسمى، ئۇرۇشنىڭ ئىككىنچى يىلى بولغان 1942 - يىلىنىڭ 12 - سېنتەبىرىدە، زور قىيىنچىلىقلارغا دۇچ كەلگەن ھەر تۈرلۈك مەنبەلەر ئاساسىدىلا ئىسپاتلىنىدۇ. 1942 - يىلى ئېس - ئېس تەربىيىلەش بۆلۈمى تەرىپىدىن تۈزۈلۈپ تارقىتىلغان «دېر ئۇنتېرمېنش» دېگەن كىتابچىدا، ئاتىللا بىلەن چىڭگىزخاندەك داھىيلار يېتەكچىلىكىدىكى پەس ئىنسان ئىرقلىرىنىڭ ياۋروپا مىللەتلىرىگە قىلغان ۋەھشىيلىكلىرى (!) تونۇشتۇرۇلۇپ،[486] بۇ ئىرقلارغا مۇناسىۋەتلىك بىرمۇنچە ساۋاتلارمۇ قوشۇمچە قىلىنغان ئىدى. نېمىس تەشۋىقات ئورگانلىرى تا ئۇرۇش ئاخىرلاشقان كۈنلەرگىچە بولشېۋىكچىلىق ئاساسى نەزەرىيە مەنبەسىنى ئاسىيالىقلاردىن كەلگەن، يەنى موڭغۇللاردىن كەلگەن دەيدىغان قارىشىدىن ۋاز كەچمەيدۇ.

ناتسىستلار ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن شەرق مىنىستىرلىكىگە مەسئۇل قىلىنغان ئالفرېد روزېنبېرگ ئەسلىدە ئېستونىيەدە تۇغۇلغان بىر نېمىس ئىدى. ئۇ، ھىتلېر ۋە باشقا ناتسىستلارغا بەك ئوخشاپ كەتمەيدىغان مىللەت كۆزقاراشقا ئىگە بىرى ئىدى. ئۇنىڭ قارىشىچە، گېرمانىيەنىڭ ئەڭ خەتەرلىك دۈشمىنى رۇسىيە ئىدى. ئۇنىڭچە بولغاندا، مىللەتلەر ئادەتتە مۇنداق ئۈچ خىل تىپقا بۆلۈنىدىكەن: بىرىنچى تىپتىكىلەر باشقىلارغا يېتەكچىلىك قىلىش ۋە يېڭىلىقلارنى كەشىپ قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە يېتەكچى مىللەتلەردىن تەشكىل تاپىدىكەن. بۇنىڭ ئەڭ ئالدىنقى ئورۇندىكىلىرىدىن نېمىس ئىرقىنى كۆرسىتىش كېرەك ئىكەن؛ ئىجادىيەت بىلەن كەشىپ قىلىش ئىقتىدارى بولمىغان، ئەمما بار نەرسىلەرنى

ئۇرۇسلاردىن باشقا مىللەتلەرگە ياردەم بېرىلىش كېرەك دەيدىغان قاراشلارنى ھىمايە قىلىدىغان پىكىرلەرمۇ كۆچىيىشكە باشلايدۇ. پروفېسسور گېرھاردت فون مەندې، پروفېسسور ھانس كۆچ، پروفېسسور تيودور ئوبېرلاندېر، دىپلومات ئوتتو براۋتىگام ۋە گېنېرال ئوسكار فون نىيېدېرمايېر قاتارىدىكى كىشىلەر ئەنە شۇ خىل پىكىردىكى كىشىلەرنىڭ تىپىك ۋەكىللىرىدىن ئىدى.[488]

رۇسىيە ئالدىنقى سېپىدىن گېرمانىيە ئەسىرلەر لاگېرىغىچە

سوۋېت ئىتتىپاقى قىلچە تەييارلىقسىز بىر پەيتتە ئومۇمىي يۈزلۈك ھۇجۇمغا ئۇچرىغان كۈنلەردە، ئالدىنقى سەپكە ئالدىراپ - تېنەپ نەچچە مىليون كىشىلىك ئەسكەر يۆتكەشكە كىرىشكەن ئىدى. بۇ ئەسكەرلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى يېتەرلىك ھەربىي تەلىم - تەربىيە كۆرمىگەن، شۇنىڭدەك قورال - ياراغ، ئوق - دورا جەھەتتىمۇ بەكلا يېتەرسىز ئەھۋالدا ئىدى. بۇنداق چېچىلاڭغۇ بىر ئارمىيىگە تايىنىپ گېرمانىيە ئارمىيىسى ئۈستىدىن غەلىبە كېلىش ئۇياقتا تۇرسۇن، ھەتتا دۈشمەن ھۇجۇمىنى ئاستىلىتىشتىنمۇ ئۈمىد كۈتكىلى بولمايتتى. دېگەندەك، ئۇرۇشنىڭ دەسلەپكى ئايلىرىدا رۇسىيە ئۇرۇش سەپلىرى شۇنداق تېز تارمار بولۇپ كەتكەن ئىدىكى، قىسقىغىنە بىر نەچچە ئاي ئىچىدىلا شۇنچە كۆپ دۈشمەن ئەسكىرىنى ئەسىرگە ئالىدىغانلىقىنى نېمىس گېنېراللىرى زادىلا پەرەز قىلىشمىغان ئىدى. يالغۇز كىيېۋغا قىلىنغان ھۇجۇمدىلا 5 سوۋېت توپكورپۇسى تارمار قىلىنىپ 665 مىڭدىن ئارتۇق ئەسكەر ئەسىرگە ئېلىنغان ئىدى. ھۇجۇم شىددەت بىلەن داۋام قىلىۋاتقان دەسلەپكى 4~5 ئاي ئىچىدە ئەل بولغان ئۇرۇش ئەسىرلىرىنىڭ سانى 3 مىليوندىن ئېشىپ كەتكەن بولۇپ، بۇ سان شەرق ئۇرۇش سېپىدىكى نېمىس ئەسكەر سانىنىڭ يىغىندىسىغا تەڭ دېگۈدەك ئىدى.

ئۇرۇش ئەسىرلىرىنىڭ خېلى كۆپ قىسمى ئۇرۇس بولمىغان باشقا مىللەتلەرگە مەنسۇپ سوۋېت ھەربىيلىرىدىن تەشكىل تاپماقتا ئىدى. بۇ ئەسىرلەر پولشا بىلەن گېرمانىيەدىكى ئەسىرلەر لاگېرىغا ھەيدەپ كەلتۈرۈلۈپ قامىلىدۇ. بۇ جەرياندا يۈز مىڭلىغان ئەسىر يوللاردا ئۆلۈپ - قىرىلىپ تۈگەيدۇ. ئەسىرلەر لاگېرىغا ساق يېتىپ كېلەلىگەنلەر بولسا ئىنتايىن ئېغىر قىيىن - قىستاقلارغا

كېرەك دەيدىغان بۇ پىلانى، باشقا ناتسىستلارنى بەك قىزىقتۇرۇپ كېتەلمەيدۇ. شۇنداق بولغاچقا، 1941 ـ يىلى ئىچىدە ئىشغال قىلىنغان يەرلەردە بەربىر ھىتلېرنىڭ كۆزقاراشلىرى ئاساسىدا سىياسەت بەلگىلىنىپ ئىجرا قىلىنىدۇ.

ناتسىستلار پارتىيىسى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسىنىڭ سىرتىدا قالدۇرۇلۇپ ئا-دەتتىكى مەمۇرىي كادىر بولۇپ ئىشلەپ يۈرگەن يەنە بىر گۇرۇھ كىشىلەر، بۇ مەسىلىگە پۈتۈنلەي باشقا تۈردە قارايتتى. مىللىي ئىشلار مىنىستىرلىقىنىڭ تۆۋەن دەرىجىلىك مەمۇرىي خىزمەتچىلىرىدىن تەشكىل تاپقان مەمۇرى خادىملار، تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقى تەۋەسىدە خىزمەت قىلىدىغان دىپلوماتلار، ئاكادېمىكلەر ۋە بىر قىسىم ھەربىيلەردىن تەشكىل تاپقان بۇ گۇرۇھ كىشىلەر مىللەت مەسىلىسىدە خىيالىي ئالىي ئىرق سەپسەتىلىرى بويىچە مۇئامىلە قىلماستىن ئەمەلىيەتنى چىقىش قىلغان ھالدا مۇئامىلە قىلىنىشى كېرەك دەپ قارىشاتتى. بۇ كىشىلەرنىڭ بىر قىسمى بولشېۋىكلەر ھاكىمىيىتى قالدۇرۇلسۇن، ئۇنىڭ ئورنىغا دېموكراتىك بىر رۇسىيە قۇرۇلسۇن، بۇنداق بىر رۇسىيە بىلەن گېرمانىيەمۇ ئىناق قوشنىدارچىلىق مۇناسىۋەت تىكلىشى كېرەك دەپ قارىشاتتى. يەنە بىر قىسىم كىشىلەر بولسا گېرمانىيە، ئۇرۇسلاردىن باشقا مىللەتلەرگە ياردەم بېرىش ئارقىلىق ئۇلارنى ئۆز مىللىي مەنلىكىگە ئېرىشتۈرۈش لازىم؛ بۇ شەكىلدە يېڭىدىن قۇرۇلىدىغان دۆلەتلەر بىز ئۈچۈن بىخەتەرلىك قورغان بولۇش رولىنى ئوينايدىغان، رۇسىيەنىڭ كېڭەيمىچىلىك قىلىشىنى چەكلەيدىغان، رۇسىيەنىڭ گېرمانىيە قاراپ كېڭىيىشىگە توسالغۇ بولالايدىغان ۋەزىيەتنى شەكىللەندۈرەلەيدۇ دەپ قارىشاتتى.

شۈبھىسىزكى، گېرمانىيە ئارمىيىسى كەينى ـ كەينىدىن غەلىبە قىلىپ چاقماق تېزلىكىدە ئالغا ئىلگىرىلەۋاتقان بىر پەيتتە، بۇ تۈر قاراشتىكى كىشىلەر ئۆز پىكىرلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇش پۇرستى قەتئىي يوق ئىدى. ئەمما ئۇرۇش بىر ئىزدا توختاپ قالغان ۋەزىيەت شەكىللىنىشكە باشلاپ، گېرمانىيە ئۇرۇش ماشىنىسى تەسىر كۆچىنى يوقىتىشقا باشلىغان كۈنلەردە، يۇقىرىقىدەك قاراشلار رەسمىي ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، بۇ تۈر ئىشلار ئىجرا قىلىنىشقا باشلىنىدۇ. گېرمانىيە ئۇرۇش سەپلىرىدە چېكىنىش ۋەزىيىتىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئەگىشىپ

كىرۋگىرادتىن ئۇمان لاگېرىغا كۆچۈرۈلدۇق. ئۇ يەردىكى ئەسىر سانىنى ئېنىق بىلەلمىسەممۇ، پەرىزىمچە نەچچە مىڭ ئارتۇق ئىكەنلىكى ئېنىق ئىدى. ... ھەممىمىز ئاچ قورساق بولۇپلا قالماي، يېرىمىدىن كۆپ قىسمىمىزنىڭ ئۇچىسىدا تۈزۈكرەك كىيىم - كېچەكمۇ يوق يالاڭ كىيىملەردە ئىدۇق. تۆت ئېتىراپىمىز نېمىس قوراللىق ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن قورشالغان، يامغۇر ئارىلاش قار - شىۋىرغان ئىچىدە يەرلەردە ئۆمىلەپ - تىرمىشىپ دېگۈدەك سۆرىلىپ ئاران ماڭاتتۇق. ... ئون مىڭ ئەسىردىن ئاران ئۈچ مىڭىمىز ئۇمان ئەسىرلەر لاگېرىغا تىرىك بارالىدۇق. ماڭغۇدەك ماجالى قالماي قوشۇنىنىڭ كەينىدە سۆرىلىپ قالغانلارنى كەينىدىن يالاپ كېلىۋاتقان ئاپتوماتلىق نېمىس ئەسكەرلىرى شۇ يەردىلا دۈمبىسىنى نىشانلاپ تۇرۇپ ئېتىپ تاشلايتتى. ئۆلگەنلەرنىڭ جەسەتلىرى ئوشۇقتىن ئاشقان پاتقاقلىقلاردا، يەنە بەزى يەرلەردە تىزدىن ئاشقان پاتقاقلىق يوللاردا تاشلىنىپ قالغان ئىدى. ...

ئۆكتەبىر ئېيىنىڭ ئاخىرىغىچە تىنىماي ياققان قار بارلىق كەپىلىرىمىزنى، چېگرا توسۇقلىرىنى ۋە ئۆتمە - تۆشۈك بولۇپ كەتكەن لاپاسلىرىمىزنى ئاپئاق قار ئاستىغا پۈركىۋەتكەن ئىدى. ... ئۈمىدلىرىنى تېخى تولۇق يوقاتمىغان ئەسىرلەر ئۆلگەن سەپداشلىرىنىڭ جەسەتلىرىنى كەپىلىرىدىن چىقىرىپ ئويۇلۇپ كەتكەن چىغىر يولنىڭ نېرىسىغا ئاپىرىپ خۇددى كۆتەك تىزغاندەك ئۈستى - ئۈستىلەپ تىزىپ چىقاتتى. ئۆلگەنلەر كۈنسايىن كۆپىيەمەكتە ئىدى. كېچىلىرى يېنىمدا ياتقان ئەسكەرنىڭ ئۆلۈكمۇ ياكى تىرىك ئىكەنلىكىنى بىلەلمەيتتىم. ھەر كۈنى سەھەردە ھېلىقى چىغىر يول بويىدىكى جەسەتتىن كۆتۈرۈلگەن تام يېڭى قوشۇلغان جەسەتلەر بىلەن بارغانسېرى ئېگىزلىمەكتە ئىدى.

ئورۇقلاپ كېتىشىمگە ئاچلىق قوشۇلۇپ مېنىمۇ ئۆلۈم ۋەھىمىسى قورقۇتماقتا ئىدى. لاگېردىكى ئەسىرلەر ئارىسىدا پەرق قىلىنىغان

ئېلىنىدۇ. ئالىي ئىرق (!) ۋەكىللىرى ئۇرۇشنىڭ دەسلىپىدە قولغا كەلتۈرگەن مۇنچە زور غالىبىيەتنىڭ مەستلىكىدە پەس ئىرق دەپ قارالغان ئەسىرلەرگە قارىتا ئادەم قېلىپىدىن چىققان ۋەھشىيلىكلەر بىلەن مۇئامىلە قىلىدۇ. قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا شۇنچە كۆپ دۈشمەن ئەسكىرى ئەسىرگە چۈشكەن، شۇنىڭدەك مۇنچە كۆپ ئەسىرنى بىر تەرەپ قىلىشقا قىلچىمۇ تەييارلىقى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ئەسىرلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇشتا بەكلا كۆپ قىيىنچىلىقلارغا دۇچ كېلىپ، ئەسىرلەرنىڭ ئەھۋالى تېخىمۇ بەتتەرلىشىپ كېتىدۇ. ئاقىۋەتتە، نېمىسلار ئۈچۈن، ئۇرۇش ئەسىرلىرىگە مۇناسىۋەتلىك جەنىۋە شەرتنامىسىنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ، ئەسىرلەرنى قىلچە كارى بولماي ئاچ - يالىڭاچلىقتا لاگېرلاردا ئۆلۈپ تۈگەشكە تاشلىۋېتىش — بۇ قىيىنچىلىقلاردىن قۇتۇلۇشنىڭ بىردىن - بىر چارىسى ئىدى.

رەسمىي نېمىس ھۆججەتلىرىدىن قارىغاندا، پۈتۈن ئۇرۇش جەريانىدا شەرقىي ئۇرۇش سېپىدا ئەسىرگە ئېلىنغان سوۋېت ئەسكەرلىرىنىڭ سانى جەمئىي 5 مىليون 162 مىڭ نەپەرگە يەتكەن بولۇپ، بۇ ئەسىرلەرنىڭ 1 مىليون 981 مىڭ نەپىرى ئەسىرلەر لاگېرىدا قىرىلىپ تۈگىگەن؛ ئەسىرلەرنى يۆتكەش جەريانىدا ئۆلگەنلەر بىلەن يوقاپ كەتكەن ئەسكەر سانىنىمۇ قوشۇپ ھېسابلىغاندا، ئۆلگەن ئەسىرلەرنىڭ ئومۇمىي سانى 3 مىليوندىن ئارتۇق ئىدى. ئۆلمەي ساق قالغان ئەسىرلەرنىڭ 818 مىڭغا يېقىن قىسمى ھەرخىل ياللانما ئەسكەر پولكلىرىدا لېجيونېر سۈپىتىدە ئالدىنقى سەپلەرگە ئەۋەتىلگەن ياكى ئارقا سەپلەردە سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى ئىشلار ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن. ئۇنىڭدىنمۇ ئېشىپ قالغانلار شەرق ئىشچىلىرى قاتارىدا ئەمگەك لاگېرلىرىدا ئېغىر ئىشلاردا ئىشلىتىلىدۇ.

1941 - يىلى 9 - ئاۋغۇست كۈنى چۈشكە يېقىن ئەسىرگە چۈشتۈم. ... ئىككى كۈن ئۆتكەندە تەخمىنەن ئىككى يۈزدەك ئۇرۇش ئەسىرى بىلەن بىرگە كرووگراد لاگېرىغا ئەۋەتىلدىم. ... ئۆكتەبىرنىڭ بىرىنچى ھەپتىسىدە مىڭلىغان ئۇرۇش ئەسىرى قاتارىدا

بۇ كۈنلەردە، بۇ ئىشلارنى كۆزۈم كۆرمىسۇن دەپ ئۆزۈمنى ئۆلتۈرۈۋېلىپ بىراقلا قۇتۇلۇپ كېتەيچۇ دېگەندىن باشقىنى ئەقلىمگە كەلتۈرەلمەي قېلىۋاتىمەن. ...

چوقاي ئوغلى، تەكشۈرۈشتىن ئۆتىدىغان ئاشكارا خەتلىرىدە بولسا، لاگېردىكى ئەھۋاللار بىلەن نېمىسلارنىڭ ئەسىرلەرگە تۇتقان مۇئامىلىلىرى ھەققىدە توختىلىشتىن ئۆزىنى قاچۇرغان ھالدا تۈركىستانلىق ئەسىرلەرگە مۇناسىۋەتلىك مەلۇماتلار ئۈستىدىلا توختالغان:

ئاۋغۇست ئېيىنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ ئەسىرلەر لاگېرىنى زىيارەت قىلىش ئىشى باشلاندى. بىز نويابىرنىڭ باشلىرىغىچە بىر مۇنچە لاگېرنى زىيارەت قىلدۇق. بۇ جەرياندا ئون مىڭلىغان يۇرتدىشىمىز بىلەن ئۇچرىشىش پۇرسىتىگە ئېرىشتۇق.

ئەسىرگە چۈشكەن تۈركىستانلىقلار مۇنداق ئىككى تۈرگە ئايرىلاتتى: ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ئۇرۇش ئەسىرى بولغان قىزىل ئارمىيە ئەسكەرلىرى، يەنى ھەقىقىي مەنىسى بىلەن ئۇرۇش ئەسىرلىرى ئىدى؛ يەنە بىر قىسمى بولسا سوۋېتلەرگە قارشى ھەرىكەت قىلغان دېيىلىپ، بۇ ئىشلارغا مۇناسىۋەتلىك ئەمەلىي ھەرىكەتلىرى ئۈچۈن سوۋېت سوتچىلىرى تەرىپىدىن مۇستەملىكە (تېگىشلىك يىلدىن قاماق جازالىرىغا ھۆكۈم قىلىنىپ، سوۋېت ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ئالدىنقى سەپلەردىكى مەجبۇرى ئەمگەك لاگېرلىرىغا ئەۋەتىلگەن تۈركىستانلىقلار، يەنى پۇقرا ئەسىرلەر ئىدى. ... بارلىق ئەسىرلەر لاگېردا، بولۇپمۇ پروستكېن، سۇۋالكا، دېبا، دېبىكا، پوپېگىن قاتارلىق تۈركىستانلىق ئەسىرلەر يىغىلغان لاگېرلاردىكى تۈركىستانلىقلار مېنى بىر كۆرۈپلا تونۇۋالدى. ... بۇ ئەسىرلەر مەيلى مېنىڭ شەخسى ئەھۋالىم ھەققىدە بولسۇن، مەيلى مەن ۋەكىللىك قىلىۋاتقان ھەممە ئۇنىڭ مەسئۇلى بولۇش شەرىپىگە نائىل بولغان مىللىي ھەرىكەت (ت ب م) پائالىيىتىم بىلەن بۇ تەشكىلاتىمىزغا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن سوۋېت ئىستىپاقىنىڭ يۈرگۈزگەن رەھىمسىز

يەھۇدىيلارنى نېمىس ئەسكەرلىرى سەل نېرىسىدىكى دۆڭنىڭ كەينىگە ئاپىرىپلا ئېتىپ تاشلىشىنى ئاڭلاپ تۇراتتۇق. قورال تۇتقان نېمىس ئەسكەرلىرىنى كۆرسەم شۇ ھامان كۆزلىرىم قاراڭغۇلىشىپ كېتەتتى. ... ئىچىمدىن "مەن يەھۇدىي ئەمەس" دەپ ۋارقىرىغۇم كېلىپ كېتەتتى. ئەمما ئۈنۈمنى چىقىرالىغۇدەك كۈچۈم قالمىغاچقا، ئاۋازىم بوغۇزۇمدىلا غىڭىلداپ يوقاپ كېتەتتى.

بۇ ئابزاسلار، ئەسىرلەر لاگېرىغا قامىلىپ ئۇ يەردە بىۋاستە ياشىغان داڭلىق شائىر چىڭگىز تاغچىنىڭ كۈندىلىك خاتىرىسىدىن ئېلىندى. تۆۋەندىكى ئابزاس بولسا بۇ ئەسىرلەر لاگېرىدا ئەسىرلەرنى تاللاپ ئايرىش ئىشى بىلەن شۇغۇللانغان مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ، پارىژدا تۇرۇۋاتقان ئايالىغا يېزىپ يوشۇرۇن ئەۋەتكەن بىر باغاقچىدا يېزىلغانلار ئىدى:

مېنىڭدىن ياردەم تىلەۋاتقان، مەندىن ئۈمىد كۈتۈپ تۇرغان بۇ تەلەيسىز بىچارىلارغا قىلچىمۇ ياردەم قىلالمايۋاتقانلىقىمدىن ئىچىم زەرداب بولماقتا ئىدى. مەن ئۇلارغا: سىلەرگە چوقۇم ياردەم قىلىمەن، دەپ ۋەدە قىلاتتىم. ئەمما ئۇلارغا تەسەللى بېرىش ئۈچۈنلا شۇنداق يالغان سۆزلىمەكتە ئىدىم.[490] ئەمدى ئۇلارنىڭ كۆرۈۋاتقان بۇ ئازابلىرىغا بەرداشلىق بەرگىدەك كۈچۈممۇ قالمىدى. تۈنۈگۈن 35 ئادەمنى ئۆلۈم جازاسىدىن قۇتقۇزۇپ قالغان ئىدىم. ئەمما ئۇلارنى بىر ئازگال ئىچىگە سولاپ قويۇشتى. بۇ كۈنلەر ئۆكتەبىر كىرگەن كۈنلەر بولۇپ، سۆڭەكتىن ئۆتىدىغان قاتتىق سوغۇق، ئۇلارنىڭ ئۇچىسىدا يازلىق كىيىمدىن باشقا ھېچنېمىسى يوقلا ئەمەس، ھەتتا ھەممىسى دېگۈدەك يېرىم يالىڭاچ. ئۇلار ۋۇجۇدىنى قار - يامغۇردىن ساقلىغۇدەك كىچىك بىر دالدا ياساش ئۈچۈن تىرناقلىرى بىلەن توپىنى قېزىپ ئورەك كولاشقا تىرىشاتتى. ئۇلارغا خۇددى ئىتقا تاشلىغاندەك نان تاشلاپ بېرەتتى، ئىچىدىغانغا سۇمۇ بەرمەيدۇ. ... بۇ خەق (نېمىسلارنى دېمەكچى — ئاپتور) ھايۋاندىنمۇ بەتتەر ياۋۇز نېمىلەر ئىكەن. ... تېخى ئۆزلىرىنى مەدەنىي مىللەت دېيىشىدۇ ... بۇ كۈنلەردە روھى جەھەتتە قانچىلىك تۈگىشىپ كېتىۋاتقانلىقىمنى پەرەز قىلغانسەن بەلكىم، ...

ئېلىپ مېڭىشتى. بىزنى نەگە ئېلىپ كېتىۋاتقانلىقىنى بىلەلمىدۇق. سامارا شەھىرىگە كەلگىنىمىزدە بىزگە ھەربىي كىيىم ۋە قورال تارقىتىپ بەردى. خاركوۋغا يېتىپ كەلگىنىمىزدە قولىمىزدىكى قوراللارنى يىغىۋېلىشتى. ... بىر نەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن بىزنى قايتىدىن پويىز بىلەن ئورمانلىق بىر يەرگە ئېلىپ بېرىشتى. بۇ يەردە بىزگە 3 كۈنلۈك ھەربىي تەلىم - تەربىيە بېرىشتى. تۆتىنچى كۈنى كوماندىرىمىزنىڭ قېچىپ كەتكەنلىكىنى، بىزمۇ نېمىس قىسىملىرىنىڭ قورشاۋىغا چۈشۈپ قالغانلىقىمىزنى بىلدۇق. شۇ يەردە، يولدا بىزگە قوشۇلۇۋالغان ئەسكەرلەر قوشۇلۇپ بىر قانچە يۈز تۈركىستانلىق بىر يەرگە يىغىلىشىپ، ھەممىمىز بىرلىكتە ئەل بولۇش قارارىغا كېلىشتۇق.“ ... نېمىس ئايروپىلانلىرى تارقاتقان ئۇقتۇرۇشلاردا تۈركىستانلىقلارنىڭ تەسلىم بولۇشى توغرىلىق ئىشەندۈرەرلىك گەپلەر بەكلا كۆپ ئىدى.

ئاسىيالىق ئۇرۇش ئەسىرلىرىنىڭ شارائىتى ھەقىقەتەن ناچار ئىدى. ئىرق دەرىجىسى رېتىدە سلاۋيانلاردىنمۇ تۆۋەنگە تىزىلغانلىقى ھەمدە بولشېۋىزم ئاپىتىنىڭ ئاسىيالىقلار تەرىپىدىن پەيدا قىلىنغانلىقى ھەققىدىكى ناتسىست ئېتىقادى سەۋەبىدىن، مۇسۇلمان - تۈرك ئەسىرلەرگە مۇناسىۋەتلىك بۇ خىل كۆز قاراش ئومۇمىي يۈزلۈك قىرغىن قىلىنىش مەنىسىگە ئايلانغان ئىدى. بۇنىڭغا قوشۇلۇپ، بولۇپمۇ ئۇرۇشنىڭ دەسلەپكى ۋاقىتلىرىدا نۇرغۇن ساندىكى مۇسۇلمان ئەسىرلەرنىڭ سۈننەت قىلىنغانلىقىغا قاراپ، ئۇلارنى يەھۇدىي دەپ ئايرىپ قولغا چۈشكەن ھامان دەرھال ئېتىپ ئۆلتۈرمەكتە ئىدى. كېيىنكى ئۇرۇش جەريانى بويىچە مىللىي تۈركىستان بىرلىك كومىتېتىنىڭ ئاكتىپ ئەزاسى بولۇپ پائالىيەت قىلغان دوكتور بايمىرزا ھېيىتنىڭ ئەسىرگە چۈشكەن ۋاقىتتا بېشىغا كەلگەنلەر، بۇ تۈردىكى ئىشلارنىڭ جەريانىنى ئىنتايىن ئېنىق كۆرسىتىدىغان ئۆلگىلەردىن بىرى ھېساپلىنىدۇ:

ئۇرۇش باشلىنىپ ئون كۈندەك ۋاقىت ئۆتكەندە، بېلارۇسىيەدە يارىدارلىنىپ

قارشى تەشۋىقات ھەرىكەت پائالىيەتلىرىنى ئەسلىرىگە ئېلىشتى. ...

تۈركىستانلىق ئۇرۇش ئەسىرلىرى ئۇرۇش باشلىنىشتىن سەل ئاۋۋال قىزىل ئارمىيە قوشۇنلىرىغا ئەسكەرلىككە ئېلىنغان ياشلار ئىكەن. بۇلارنىڭ ئارىسىدا ئەسىرگە چۈشۈشتىن بىر نەچچە ھەپتە بۇرۇنلا بۇ سەپكە ئېلىنغانلار بولغىنىغا ئوخشاش، ئىككى يىل بۇرۇن بۇ سەپكە ئېلىنغانلارمۇ بار ئىكەن. ئۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئومۇمىي يۈزلۈك سەپەرۋەرلىك ئېلانىدىن كېيىن ئەسكەرلىككە ئېلىنغانلار ئىكەن. ... بۇلارنىڭ ئوندا توققۇزى مىلتىق تۇتۇشنىمۇ بىلمەيدىغانلار ئىكەن. تۈركىستانلىق قىزىل ئەسكەرلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ھەربىي ۋەزىپىلىرىنى ھارۋىكەشلىك، يۈگۈر - يېتىمچىلىك، ئاشپەزلىك، ئىسكىلاتلاردا خىزمەتچىلىك قىلىش قاتارىدىكى ئىشلار بىلەن ئۆتكۈزگەن ئىكەن.[491] ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى خېلى كۆپ كىشىلەر: "بىزلەر بىر يېرىم يىللىق ۋاقىت ئىچىدە بىر قېتىم بولسىمۇ قولىمىزغا قورال ئېلىپ باقمىغان تۇرساق، بىزنى قانداقمۇ ئەسكەر دېگىلى بولسۇن" دېيىشەتتى. ... ئۇرۇش باشلىنىشى بىلەن ئومۇمىي سەپەرۋەرلىك ئېلانى بويىچە ھەربىيلىككە ئېلىنغان بۇ ئەسكەرلەر ئوتتا ۋە ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى، باشلانغۇچ ۋە ئوتتا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىدىن تەركىب تاپقانىكەن. ...

بىر قىسىم تۈركىستانلىق ئەسىر ئەسكەرلەر ئۆزلىرىنىڭ بېشىدىن ئۆتكەنلەرنى سۆزلەپ كېلىپ مۇنداق دېيىشتى: "پېداگوگىكا ئىنستىتۇتىدا ئوقۇغۇچى بولغان بىر سىنىپ ساۋاقداشلاردىن 15 ئاغىنە بار ئىدۇق. 6 - ئاينىڭ 26 - كۈنى (ئۇرۇش باشلىنىپ 4 كۈن ئۆتكەندە) سىنىپ مەسئۇلىمىز سىنىپقا كىرىپ كەلدى. ئۇ بىزگە، رەتكە تىزىلىپ ھەربىي ئىدارىنىڭ بۇيرۇقىنى كۈتۈشىمىز كېرەكلىكىنى ئۇقتۇردى. بىر سائەت ئۆتكەندىن كېيىن بىزنى ئۇدۇل پويىز ئىستانسىسىغا ئېلىپ بېرىپ دەرھال ۋاگونلارغا چىقىرىپ ھەربىي تەلىم - تەربىيە بېرىش ئۇچۇن نامەلۇم بىر تەرەپكە قاراپ

- قىلىنمىغانلىقىغا قاراپ ئايرىيدىغانلىقىنى بىلىۋالغان بولدۇق. ئەگەر بۇ ئىشنى دەسلىپىدە بىلەلىگەن بولساق، بەلكىم يەھۇدىي دەپ قارىلىپ ئۆلتۈرۈۋېتىلگەن شۇنچە ئادىمىمىز ساق قالاركەندۇق. شۇ كۈنلەردىن مۇنچە ئۇزۇن ۋاقىت ئۆتكەن بولسىمۇ، ئۇ ئىشنى ئەسلىسەم ھازىرغىچە كۆڭلۈم بۇزۇلىدۇ. ئىككى رەكەت ناماز قىلىمەن دەپ تەلەپ قىلىشىم ئۆزۈمنىڭ ھاياتىنى ساقلاپ قېلىشقىلا سەۋەب بولماي، شۇنىڭدىن كېيىن يەھۇدىي دەپ ئۆلتۈرۈلىدىغان نۇرغۇنلىغان ئەسىر يۇرتداشلىرىمنىڭ ھاياتىنى ساقلاپ قېلىشقىمۇ سەۋەب بولغانىدى (دوكتور بايمىرزا ھېيىتى بىلەن ئۆتكۈزگەن شەخسى سۆھبەت — ئا.ھ. ئىزاھاتى).

پۈتۈن ئالدىنقى سەپ بويىچە نۇرغۇن قېتىم تەكرارلانغان بۇ تۈردىكى ۋەقەلەر، گېرمانىيە ئارمىيە قوماندانلىقى تەرىپىدىن پەرق قىلىنىدۇ، شۇندىن كېيىن شەرق مىستىرلىكى بىلەن بىرگە مۇزاكىرە قىلىنغاندىن كېيىن، يەھۇدىيلاردىن باشقا مۇسۇلمانلارنىڭمۇ سۈننەت قىلىنىدىغانلىقى ھەققىدە نورمال رازۋېدچىكلىرى بىلەن ھەربىي ئىستىقبارات بۆلۈملىرى (س د ۋە س س) گە رەسمىي ئۇقتۇرۇش قىلىنىدۇ. شۇنچە تىرىشچانلىق كۆرسىتىشلەرگە قارىماي، ئەسىرلەرنىڭ توپ - توپ ئۆلتۈرۈلۈش ۋەقەلىرى يەنىلا توختىماي داۋام قىلىپ تۇرىدۇ. بارباروسسا ھەرىكىتىنىڭ دەسلەپكى ئايلىرىدا ئەسىرگە چۈشۈپ پولشانىڭ چېنستوخاۋ لاگېرىغا يوللىنىپ،[493] قىش مەۋسۇملىرى بويىچە ئۇ لاگېردا تۇتۇپ تۇرۇلۇۋاتقان 30 مىڭ ئەتراپىدىكى تۈركىستانلىق ئۇرۇش ئەسىرىدىن ئاران ئىككى مىڭدەك ئادەم ساق قالغانلىقى، بۇنداق ۋەقەلەرنىڭ داۋام قىلىپ تۇرغانلىقىنىڭ تىپىك بىر مىسالى ئىدى. بۇ لاگېردا ئەسىرلەرنى ئايرىشقا قاتناشقان ۋەلى قېيۇمخان بىلەن، ئۇ ۋاقىتلاردا بۇ لاگېردا ئەسىر قىلىپ تۇتۇلغان دوكتور بايمىرزا ھېيىتمۇ بۇ سانلىق مەلۇماتلارنىڭ راستلىقىنى تەستىقلىماقتا:

بىز يېڭى كەلگەن ۋاقىتلاردا بۇ لاگېردا 32 مىڭ نەپەر يۇرتدىشىمىز بار ئىدى. بىزنىڭكىلەرنى تالاپ ئايرىپ بولغۇچە بولغان ئارىلىقتا (دېكابىر ئېيى بويىچە)، بۇ ساننىڭ ئاران يېرىمىلا ساق قالغان ئىدى. 1942 - يىلىنىڭ يانۋار ئېيىدا بۇ ئادەملىرىمىزدىن ئارانلا

نېمىسلارغا ئەسىرگە چۈشتۇم. بىزنى ناھايىتى چوڭ بىر لاگېرغا ئاپىرىپ قاماشتى. بىر قانچە كۈن ئۆتكەندە، كېيىن س س مەسئۇللىرى ئىكەنلىكى مەلۇم بولغان بەزى ئوفىتسېرلار ئەسىرلەرنى تەكشۈرۈش ئىشىنى باشلاپ بىزنى تۈرلەرگە ئايرىشقا كىرىشتى.[492] ئۇلارنىڭ بىزنى نېمىشقا ئايرىۋاتقانلىقىنى چۈشىنەلمىگەن ئىدۇق. ئەمما بىرىنچى كۈنى ئايرىلغان 150~160 تەك ئادەمنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى تۈرك قوۋملىرىدىن بولغان مۇسۇلمان ئەسىرلەر ئىدى. ئۇلار بۇ ئەسىرلەرنى دەرھال لاگېرنىڭ سىرتىغا ئاپىرىپ ئۆزلىرىگە ئورا كولاتقۇزۇپ، شۇ يەردىلا ئېتىپ ئۆلتۈرۈپ ئۆزى قازغان ئورىلارغا كۆمۈۋېتىشتى. ئەتىسى نۆۋەت بىزگە كەلگەن ئىدى. مېنىمۇ شۇ قاتاردىكىلەرگە ئايرىغانلىرىدا ئۆلتۈرۈلىدىغانلىقىمنى ھېس قىلدىم. ئۇرۇسچە بىلىدىغان بىر تەرجىمان ۋاستىسى ئارقىلىق ئوفىتسېرلاردىن ئىككى رەكەت ناماز ئۆتىۋېلىشنى تەلەپ قىلدىم. ئۇلار دەسلەپتە مېنىڭ نېمە تەلەپ قىلىۋاتقىنىمنى ئۇقالمىدى. مەن بۇنىڭ بىر دىنى ئىبادەت ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرگىنىمدىن كېيىن ئۇلار ماڭا رۇخسەت قىلىشتى. مەن ناماز ئوقۇۋاتقىنىمدا ئۇلار ماڭا قاراپ دىققەت بىلەن كۆزىتىشكە باشلىدى. مەن نامىزىمنى ئۆتەپ بولغىنىمدا ئوفىتسېر يېنىمغا كېلىپ مېنىڭ قايسى دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغانلىقىمنى سورىدى. مەن ئۇنىڭغا مۇسۇلمان تۈركلىرىدىن دەپ جاۋاب بەردىم. "يەنى سەن يەھۇدىي ئەمەسمىدىڭ؟" دەپ سورىۋېدى، "ياق، بىز يەھۇدىي ئەمەس" دەپ جاۋاب بەردىم. ئۇ مەندىن "سىلەر مۇسۇلمان تۇرۇپ يەنە نېمە ئۈچۈن سۈننەت قىلدۇرىسىلەر" دەپ سورىۋېدى، مەن ئۇنىڭغا، "سۈننەت قىلىنىش مۇسۇلمانلىقنىڭ ئاساسلىق شەرتلىرىدىن بىرى، شۇ سەۋەبتىن قايسى مىللەتتىن بولىشىدىن قەتئىي نەزەر، بارلىق مۇسۇلمانلار سۈننەت قىلدۇرىدۇ" دەپ چۈشەندۈردۇم. ئۇ ئوفىتسېر يېنىدىكى يەنە بىر نېمىس ۋە ھېلىقى تەرجىمان بىلەن بىر ھازا بىر نېمىلەر دەپ سۆزلەشكەندىن كېيىن ماڭا بىر نېمە دېمەيلا قامچىسى بىلەن دۈمبەمگە ئۇرۇپ قويۇپ ئالدىدا تۇرغان ئەسىرلەرنىڭ يېنىغا بېرىپ تۇرۇشۇمنى ئىشارەت قىلدى. شۇ ئىشتىن كېيىن ئۇلار ئەسىرلەرنى ئايرىش ئىشىنى توختاتتى. بىزمۇ بۇ جەرياندا نېمىسلارنىڭ يەھۇدىيلارنى يوقىتىش سىياسىتىنى يولغا قويۇۋاتقانلىقىنى، يەھۇدىيلارنى ئايرىش ئۈچۈن ئەسىرلەرنىڭ سۈننەت قىلىپ

قىلىپ ۋەلى قەيۇمخان چاقىرتىلغان ئىدى. شۇ كۈنلەردە يەنە مۇستاپا چوقاي ئوغلىنى پارىژدىن چاقىرتىپ كېلىش ئۈچۈنمۇ يول ميڭىۋاتقان ئىدى. سان جەھەتتە ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان ئىدىل - ئورال تۈركلىرىنى ئايرىش ئۈچۈن تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى تەرىپىدىن گېرمانىيەگە ئەۋەتىلىپ تۈركولوگىيە ۋە پەلسەپە كەسپىدە مۇتەخەسسىسلىك ئۈچۈن بىلىم ئاشۇرۇۋاتقان ئەخمەت تېمۇر تەكلىپ قىلىندۇ. ئەسلىدە ئۆزىمۇ بىر ئىدىل - ئورال تۈركلىرىدىن بولغان تېمۇر، بۇ ئىشنىڭ ئۆز مىللىتىدىن بولغان كىشىلەر بىلەن مۇناسىۋەت قىلىشنىڭ بىر ياخشى پۇرسىتىكەن دەپ تونۇپ بۇ ۋەزىپىنى قوبۇل قىلىدۇ.

ئەزەربەيجانلىق ئۇرۇش ئەسىرلىرىنى ئايرىش ئىشىغا مەھەممەت توغاي، ئەرمەنلەرنى ئايرىش ئىشىغا خارۇتنىيان ئاكا - ئۇكىلار، گىرۇزىيەلىكلەر ئۈچۈن توگونىدزې، ھەمدە شىمالى كاپكازىيىلىكلەر ئۈچۈن ئەلىخان قانتېمۇر چاقىرتىلغان ئىدى. بۇ كومىسسىيىنىڭ مەسئۇللۇقىنى ن س د ئا پ دىن، يەنى ناتسىستلار پارتىيىسى س ئا باتالىيونىدىن گەيىبىل دېگەن بىر نېمىسقا تاپشۇرىدۇ. شۇڭا، بۇ ئارىلاشما كومىسسىيە يېڭى قۇرۇلغان ۋاقىتلىرىدا ئوستمىنىستىريۇمنىڭ گەيىبىل كومىسسىيىسى دەپ ئاتالغان ئىدى.

بۇ ئارىلاشما كومىسسىيە (تەكشۈرۈش ئۆمىكى — ئۆ.ت) ئەزالىرى 1941 - يىلى ئاۋغۇست ئېيىدىن ئېتىبارەن ئەسىرلەر لاگېرلىرىنى ئايلىنىپ تەكشۈرۈپ تىزىملاش ئىشىغا كىرىشىدۇ. دەسلەپىدە 27 - ۋە 28 - ئاۋغۇست كۈنلىرى خاننوۋېر ئەتراپىدىكى بېرگېن - بېلسېن دېگەن لاگېر بىلەن ئويېربىكې لاگېرلىرى تەكشۈرۈلىدۇ. تەكشۈرۈش ئۆمىكىنىڭ ئەزالىرى ھەر قايسى ئۆز مىللىتىدىن بولغان ئەسىرلەرنىڭ تىزىملىكىنى چىقىرىپ رەتكە تىزىپ چىقىدۇ. مۇستاپا چوقاي ئوغلى بىلەن ۋەلى قەيۇمخان ئىككىسى بارلىق تۈركىستانلىق گۇرۇپپىدىكى ئەسىرلەرنى (ئۆزبېك، قازاق، قىرغىز، تۈركمەن، تاجىك، ئۇيغۇر ۋە قاراقالپاق) ئايرىپ چىقىش ئىشىغا مەسئۇل قىلىنغان ئىدى. ئىدىل - ئورال تۈركلىرىنى ئايرىشقا مەسئۇل بولغان ئەخمەت تېمۇر بولسا سانى تېخىمۇ ئاز بولغان باشقىرت، چۇۋاش ۋە فىن گۇرۇپپىلىرىدىكىلەرنىمۇ قوشۇمچە قىلىپ جەدۋەل تۈزۈپ تىزىملاشقا كىرىشكەن ئىدى. تەكشۈرۈش ئۆمىكى ئىككىنچى قېتىمدا 6 - سېنتەبىردىن

ئىككى مىڭدەك كىشى تىرىك قالدۇ (قېيۇمخان، «مۇستاپا چوقاي ئوغلىنى ئەسلەيمەن»)، «مىللىي تۈركىستان» ژۇرنىلى (1951)، 70 - 71 - سان، 22 - بەت. دوكتور بايمىرزا ھېيتى، 1941 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرى چېنستوخاۋ لاگېرىدا 36 مىڭدەك تۈركىستانلىق ئەسىر يىغىلغانلىقىنى، بۇنىڭ 33 مىڭدەكى 1942 - يىلىنىڭ كىرىشى قىش بويى ئاچلىق، كېسەللىك ۋە سوغۇقتىن ئۆلۈپ كەتكەنلىكىنى بايان قىلىدۇ. تىرىك قالغانلار ئارىسىدىن 265 تەك تۈركىستانلىق پىدائىيلىققا تاللانغان. قالغانلىرى بەكلا ئېغىر كېسەل ياكى يارىدار بولغانلىقى ئۈچۈن لاگېردا قالدۇرۇلغان. — ئا.ھ. ئىزاھاتى).

شەرق ئىشلار مىنىستىرلىقىنىڭ مىنىستىرى روزېنبېرگ بىر قېتىملىق سۆزىدە بەزى لاگېرلاردا تۇتۇپ تۇرۇلۇۋاتقان تۈركىستانلىق ئىكەنلىكى ئېنىقلانغان يۈز مىڭدەك ئۇرۇش ئەسىرىدىن ئاران ئالتە مىڭدەك كىشىنىڭلا تىرىك قالغانلىقىنى تىلغا ئالغان. دېمەك، ئۇرۇش جەريانىدا ئەسىرگە چۈشكەن ھەر يۈز تۈركىستانلىق ئەسكەردىن ئاران بەش نەپىرىلا تىرىك قالغان بولۇپ، بۇ سانلىق مەلۇماتلار ئۆپچە قىرغىنچىلىق يۈرگۈزۈلگەنلىكىنى تولۇق ئىسپاتلاپ بەرمەكتە ئىدى. ئەمما بۇ نىسبەت سلاۋيانلار بىلەن خرىستىئان كاپكازىيىلىك ئەسىرلەردە يېرىمدىنمۇ ئاز ئىدى.

ئۇرۇش ئەسىرلەر كومىسسىيىلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى

1941 - يىلىنىڭ ئىيۇل ئايلىرىدا ئۇرۇش ئەسىرلىرىنى مىللىتىگە قاراپ ئايرىش ھەققىدە قارار قىلىنىدۇ. شەرق ئىشلىرى مىنىستىرلىقى بۇ ئىشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايدىغان كىشىلەرنى سۈرۈشتە قىلىپ تېپىپ بىر يەرگە يىغىشقا كىرىشىدۇ. بۇ كىشىلەردىن ئارىلاشما كومىسسىيە تەشكىللەپ چىقىپ ئەسىرلەر لاگېرىنى تەكشۈرۈش، ئەسىرلەرنى ئايرىش ۋە تېخىمۇ مۇۋاپىق لاگېرلارغا يۆتكەش دېگەندەك ئىشلارنى تاپشۇرىدىغان بولىدۇ. ئەسىرلەر ئىچىدىكى تۈركى ئىرقىدىن بولغان ئەسىرلەر ئاساسەن تۈركىستانلىق ئۇرۇش ئەسىرلىرىدىن تەركىب تاپماقتا ئىدى.[494] تۈركىستانلىقلارنىڭ ئىشلىرىغا مەسئۇل

پائالىيەت قىلالىشى بىلەن، تۈركىستانلىقلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق ئۇرۇش ئەسىرلىرىنىڭ تەقدىرى بۇ ئۇرۇشنىڭ تەرەققىياتىغا باغلىق دېيىش مۇمكىن ئىدى. دېگەندەك، ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئۇرۇش ئەسىرلىرىنى ئارقا سەپلەردىلا ئەمەس ھەتتا ئالدىنقى سەپلەردىمۇ پايدىلىنىش قارار قىلىندۇ. بۇ قاراردىن كېيىن، ئەسىرلەرنى بىرلا تەكشۈرۈش ئۆمىكىگە تايىنىپ تۈرلەرگە ئايرىپ تۆگەتكىلى بولمايدىغانلىقى ئېنىق ئىدى. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇرۇش ئەسىر تەكشۈرۈش ئۆمىكىنىڭ سانىنى 30 غا، بۇ ئۆمەكلەردە ئىشلەيدىغان ئادەم سانىنى 600 گە كۆپەيتىدۇ.[496]

مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ ۋاپاتى

ت م ب رەئىسى مۇستاپا چوقاي ئوغلى، بارباروسسا ھەرىكىتى باشلىنىلغان كۈنى فرانسىيەدە قولغا ئېلىنىپ پارىژ ئەتراپىدىكى كومپىيگن نامىدىكى بىر لاگېرغا قامالغان ئىدى (كومپىيگن دېگەن جاي، پارىژنىڭ شىمالىغا جايلاشقان بىر مەھەللە. بۇرۇن ھەربىي دوختۇرخانا قىلىپ ئىشلىتىلگەن بۇ يەرنى، نېمىسلار چېگرا سىملىرى بىلەن قورشاپ سىياسىي مەھبۇسلارنى قامايدىغان تۈرمە قىلىۋېلىشقان. ــ ئا.ھ. ئىزاھاتى). بۇ لاگېردا بىر ھەپتىدەك قامىلىپ ياتقان چوقاي ئوغلى، پروفېسسور مەندېنىڭ يول مېڭىشى ئارقىلىق، بېرلىنغا كېلىپ ئۇرۇش ئەسىرلەر مەسىلىسى بىلەن شۇغۇللىنىش شەرتى بىلەن قويۇپ بېرىلگەن ئىدى. چوقاي ئوغلىنىڭ ئۆزى دېگەن ئەھۋاللارغا ئاساسلانغاندا، دەسلەپتە ئۇنىڭدىن ئەسىرلەرگە قارىتىلىدىغان رادىئو نۇتقى سۆزلەش تەلەپ قىلىنغان. ئەمما ئۇ ئۇرۇش ئەسىرلىرى بىلەن يۈزتۇرا كۆرۈشۈش، ئۇلارنىڭ ئەھۋالىنى بىۋاستە ئىگىلەش لازىملىقىنى ئويلاپ، رادىئودا نۇتۇق سۆزلەش تەكلىپىنى قوبۇل قىلمىغان ئىدى. چوقاي ئوغلى ئاخىرقى خەتلىرىنىڭ بىرىدە مۇنۇلارنى يازىدۇ:

> *ۋەتىنىمىزنىڭ بۈگۈنكى ئەملى ئەھۋالى بىلەن خەلقىمىزنىڭ روھى ئەھۋالىنى بىلىشىمىز ئۈچۈن ئۇرۇش ئەسىرلىرى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەت باغلاش بىردىن ـ بىر چارە ھېسابلىناتتى. بىزنى غەمگە قويۇۋاتقان، ۋىجدانىمىز چىدىماي بىزنى ھاياجانلاندۇرۇپ كېتىۋاتقان*

تارتىپ 25 ـ سېنتەبىرگىچە شەرقى پرۇسسىيە رايونىدىكى 7 لاگېرنى تەكشۈرۈپ چىقىدۇ (بۇلار تورن، پروستكېن، سۇۋالكى، شىرۋىند، مېتزىكېن، پوگەگېن ۋە ئېبېنرودې قاتارلىق لاگېرلارنى ئۆز ئىچىگە ئالماقتا. ــ ئا.ھ. ئىزاھاتى). ئۈچىنچى قېتىمدا تېخىمۇ يىراقتا بولغان پولشا بىلەن ئۇكرائىنادىكى لاگېرلار تەكشۈرۈلگەن بولۇپ، بۇ قېتىمقى تەكشۈرۈش ئىشى 38 كۈن داۋاملىشىدۇ.[495]

نويابىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگىنىدە جەمئىي 15 لاگېردىكى ئەسىرلەر مىللىتى، يېشى، بىلىم سەۋىيىسى، كەسپى ۋە ئۇنۋانلىرى بويىچە مەخسۇس تەكشۈرۈلۈپ جەدۋەللەشتۈرۈلگەن ئىدى.

ئۈچىنچى قېتىمقى تەكشۈرۈشتىن كېيىن، ئىدىل ـ ئۇرال تۈركلىرىنى ئايرىش ۋەزىپىسىگە ئەخمەت تۆمۈرنىڭ ئورنىغا ئابدۇراخمان شافى ئالماس تەيىنلىنىدۇ. ئەخمەت تۆمۈر، تۈركىيەدە ھەربىيلىككە چاقىرىلغانلىقىنى بۇ ئالمىشىشقا سەۋەب قىلىپ كۆرسەتكەن بولسىمۇ، ئەخمەت تۆمۈرنىڭ بۇ ئىشتىن كېيىن خېلى ئۇزۇنغىچە گېرمانىيەدىن كەتمىگەنلىكى، ئەسلى سەۋەبنىڭ ئۇنداق ئەمەسلىكىنى كۆرسەتمەكتە.

بۇ ئارىلاشما تەكشۈرۈش ئۆمىكىنىڭ ئەزالىرىنى تەپسىلىي كۆزەتكىنىمىزدە، تۆمۈردىن باشقا بارلىق ئەزالار مۇساپىرلاردىن تەشكىل تاپقانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. تۆمۈر، ئىدىل ـ ئۇراللىق بىرى بولغىنى بىلەن، ئۇ ئەسلىدە تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ ۋەتەندىشى ھېسابلىناتتى. شۇنداق بولغاچقا، بۇ ئالماشتۇرۇش ئىشىنىڭ ئەسلى سەۋەبى، شەرق ئىشلىرى مىنىستىرلىقىنىڭ تۈركىيە ۋەتەندىشى بولغان بىر كىشىنىڭ بۇ تەكشۈرۈش ھەيئىتىنىڭ ئەزاسى بۆلىشىدىن ئەنسىرىگەنلىكى ئاساسى سەۋەب دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ.

ئۇرۇش ئەسىرلەر كومىسسىيىسى 1941 ـ يىلى سېنتەبىردە، ئۇرۇش ئەسىرلىرىنى زاۋۇت ياكى دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدا ئىشچى كۈچى قىلىپ ئىشلىتىش تەكلىپىنى بېرىدۇ. ئەمما گېرمانىيە دائىرىلىرى مۇنچە كۆپ ئۇرۇش ئەسىرلىرىنى مۇھىم ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرىدا ئىشلىتىشتە بىخەتەر باشقۇرۇش قىيىن بولىدىغانلىقىنى باھانە قىلىشىپ بۇ تەكلىپنى رەت قىلىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ئۇرۇش ئەسىرلىرى كومىسسىيىلىرىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك

كېسەللىكلەردىن قىرىلماقتا ئىدى. تىرىك قالغانلىرىمۇ كىچىككىنە بىر ئىشنى باھانە قىلىپ ئۆلتۈرۈلمەكتە ئىدى. چوقاي ئوغلى، ئەسىرلەر لاگېرى تەكشۈرۈشىدىن كېيىن قىيۇمخان ۋاستىسى بىلەن نېمىس مەسئۇللىرىغا يېزىپ تاپشۇرغان دوكلاتىدا بۇ مەنزىرىلەردىن قاتتىق چۆچۈگەنلىكىنى، بۇ ئىشلارنى تۈزىتىش ئۈچۈن بېشىغا ھەرقانداق ئېغىر بالا كېلىشىدىن قەتئىي نەزەر جىددىي ھەرىكەتكە كىرىشىدىغان غەزەپ نەپرەتكە تولغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولاتتى. ئۇ قاتتىق غەزەپلەنگەن ھالدا مۇنداق بايان قىلىدۇ:

سىلەر نېمىسلار، ئۆزۈڭلارنى ياۋروپانىڭ ئەڭ مەدەنىيەتلىك ۋە ئەڭ ئىنسانىي پەزىلەتلىك مىللىتى دەپ تونۇشتۇرۇپ يۈرەتتىڭلار. ئەگەر سىلەرنىڭ پەزىلىتىڭلار مەن ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرگەن ئاشۇ پاجىئەلىك مەنزىرە بىلەن ئىپادىلىنىدىغان بولسا، مەنمۇ ئەنە شۇ ئەسىرلەرنىڭ بېشىغا كەلگەن پاجىئە، ئاپەت ۋە رەھىمسىزلەرچە يوقىتىشلارنىڭ سىلەرگىمۇ نېسىپ بولۇشىنى چىن دىلىمدىن تىلەيمەن. سىلەر نېمىسلار 20 ـ ئەسىردە ياشاپ تۇرۇقلۇق، 13 ـ ئەسىردە چىڭگىزخاننىڭ قىلغانلىرىدىنمۇ ۋەھشىيلىكلەرنى قىلىۋاتىسىلەر. سىلەر ئۆزۈڭلارنى مەدەنىيەتلىك، پەزىلەتلىك مىللەت دېيىشكە قىلچىمۇ ھەققىڭلار يوق!

چوقاي ئوغلى يەنە، بۇ يازغان دوكلاتىنى ئىنتايىن جەسۇرلۇق بىلەن يازغانلىقىنى ئېيتقان س س ئوفىتسېرىغىمۇ ئىنتايىن كەسكىن قىلىپ: ئەگەر ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىپ ئاتماقچى بولساڭلار ياكى دارغا ئاسماقچى بولساڭلار مانا مەن تەييار، بۇ تۈردىكى مەدەنىيەتلىك (!) دەپ قارالغان بىر مىللەت ئارىسىدا ياشىغاندىن ئۆلگىنىم ياخشى، دەپ جاۋاب بېرىدۇ.

مۇستاپا چوقاي ئوغلى، بۇ 3 ئاي جەريانىدا 15 ئەسىرلەر لاگېرىنى تەكشۈرۈپ چىقىپ ئۇنىمگەلىغان تۈركىستانلىقنىڭ قىسقىچە ئەھۋالىنى رەتلەپ چىققان ئىدى. چوقاي ئوغلىنىڭ روھى ھالىتى لاگېرلاردا كۆرگەن پاجىئەلىك مەنزىرىلەردىن ئېغىر زەربە يېگەن بولۇپ، بەكلا ئېغىر ئەسەبىيلىك ئىچىگە پېتىپ قالىدۇ. شۇندىن كېيىن ئۇنىڭ مىجەزىمۇ ئۆزگىرىپ كۈندىن ـ كۈنگە تېرىككەك بولۇپ كېتىدۇ. ئۇ ئىنتايىن ھارغىن، بەكلا كۆڭلى يېرىم ئىدى. يەنە بىر تەرەپتىن ئەزرائىلمۇ ئۇنىڭغا يېقىنلىشىپ كەلمەكتە ئىدى. شۇ ۋاقىتلارنى چوقاي ئوغلى بىلەن بىرگە بېشىدىن

ئالدىنقى سەپ بايانلىرىدا تونۇشتۇرۇلغان يۇقىرىقىدەك ئىشلاردىن تولۇق مەلۇماتقا ئېرىشىشىمىز ئۈچۈنمۇ ئەسىر قېرىنداشلىرىمىز بىلەن بىۋاسىتە يۈز كۆرۈشۈشىمىزگە توغرا كېلەتتى.

پارىژدىن ئايرىلىش ئالدىدا نېمىس باشقۇماندانلىق شتابىنىڭ رۇخسىتىنى ئېلىپ ئۇرۇش ئەسىرى بولۇپ قالغان يۇرتداشلىرىمىز بىلەن كۆرۈشۈپ سۆزلىشىش زۆرۈر دەپ ئېيتقان ئىدىم. بۇ ھەقتىكى تىلىكىمنى كۆزدە تۇتۇپ بىزگە بۇنداق بىر پۇرسەت يارىتىپ بەرگەنلىكى ئۈچۈن ئۇلارغا مىننەتدار ئىكەنلىكىمنى بىلدۈرمەكچىمەن.

مۇستاپا چوقاي ئوغلى بۇ ئىش بىرەر ئايدەك ۋاقىت ئىچىدىلا تۈگەيدىغان ئىش بولسا كېرەك دەپ پەرەز قىلىپ بېرلىنغا كېلىدۇ. ئاۋغۇستتىن باشلاپ ۋەلى قېيۇمخان بىلەن بىرگە ئەسىرلەر تەكشۈرۈش ئۆمىكىدە ئىشلەشكە كىرىشىدۇ. ۋەلى قېيۇمخان ئۇ ۋاقىتلاردا چوقاي ئوغلىنىڭ ياردەمچىسى سۈپىتىدە تەرجىمانلىق قىلىپ يۈرمەكتە ئىدى. ئەپسۇسكى، ئىنتايىن قىيىن شارائىتلار ئاستىدا داۋام قىلىنىۋاتقان ئەسىر ئايرىش ئىشى مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ تەقدىرىنى بەلگىلەيدىغان بىر ئىشقا ئايلىنىپ قالىدۇ.[497]

چوقاي ئوغلى، ئەسىرلەر لاگېرىنى تەكشۈرۈش ئىشىغا ئاتلىنىش ئالدىدا ئەسىرلەر نورمال لاگېرلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، مۇۋاپىق مۇئامىلە قىلىنىۋاتسا كېرەك دەپ ئويلىغان ئىدى. شۇڭا تۈركىستانلىق ئۇرۇش ئەسىر لاگېرلىرىدىكى ئەھۋاللارغا قىزىقىش ئورنىغا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تۈزۈملىرى ئۇلارنى مىللەتچىلىك ئېڭىدىن قانچىلىك يىراقلاشتۇرالىغانلىقى، چەت دۆلەتلەردە قانات يايدۇرۇلۇۋاتقان تۈركىستان مىللىي مۇجادىلىلەر ھەققىدە خەۋىرىنىڭ بار - يوقلۇقى، ئەگەر خەۋىرى بولسا بۇ ھەرىكەتلەرگە قانداق قارايدىغانلىقى قاتاردىكى سوئاللارغا جاۋاب ئېلىشقا ئالدىراپ كېتىۋاتقان ئىدى. ئەمما چوقاي ئوغلى لاگېرلاردا ئىنتايىن قورقۇنچلۇق مەنزىرىلەرگە دۇچ كېلىدۇ. لاگېرلاردىكى ئەسىرلەر ئادەم قېلىپىدىن چىققان ۋەھشىي ئۇسۇللار بىلەن ئىنتايىن پاجىئەلىك بىلەن باشقۇرۇلغانلىقىنى كۆرىدۇ. ئەسىرلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى سوغۇقتا، ئاچارچىلىقتا ۋە يۇقۇملۇق

ئۆمكىدىكىلەر دەرھال ئىشقا كىرىشىپ كېتىدۇ. بۇ ھەقتە يەنە شۇ قانتۆمۇرنىڭ بايانلىرىغا مۇراجىئەت قىلىمىز:

> *مۇستاپا ئەپەندى چوقاي يىپىمدىكى بىر ئۇستەلدە ئولتۇرغان ئىدى. تىزىملاش ئىشىنى باشلىشىمىز بىلەن تەڭ، نېمىسلار يۈزلەرچە ئەسىرنى زالغا يالاپ ئېلىپ كىرىشتى. مۇستاپا ئەپەندى بېرىلگەن ئاگاھلاندۇرۇش، كېسەللىك يۇقۇپ قېلىشلارغا قىلچە پەرۋا قىلماي تۈركىستانلىق ئەسىر يۇرتداشلىرىنى قوبۇل قىلىشقا كىرىشىپ كەتتى. بۇ ئاردا دېۋەيلىشىپ تۇرغان، پىتلاپ كەتكەن بىرمۇنچە ئەسىر بەدەنلىرىنى گىرتىلدىتىپ تاتىلاشقىنىچە قىزغىن نۇتۇق سۆزلەۋاتقان مۇستاپا ئەپەندىنىڭ ئېتىراپىغا ئولىشىۋالغان ئىدى. بۇ ئەھۋالغا قاراپ مەنمۇ نەچچە قېتىم مۇستاپا ئەپەندىگە ئۆزىڭىزگىمۇ دىققەت قىلىڭ، كېسەل يۇقۇپ قالمىسۇن دەپ جېكىلىگەن بولساممۇ پەرۋا قىلمىدى.*

شۇ كۈنى ئىش تۈگىگەندىن كېيىن، كېسەللىك يۇقۇپ قالغان - قالمىغانلىقىنى بىلىش ئۈچۈن تەكشۈرۈش ئۆمكىدىكىلەرنىڭ ھەممىسىنى كارانتىن قىلىپ ئايرىم بىر بىنادا 12 كۈن كۆزىتىپ تۇتتى. ئاخىرقى دىئاگنوزدا ھېچ بىرىدە كېسەل يۇقتۇرغانلىق ئالامىتى چىقمىغانلىقى ئۈچۈن بېرلىنغا قايتىشقا رۇخسەت قىلىندى. قانتۆمۇر شۇ قېتىملىق بېرلىنغا قايتىش سەپىرىنى بايان قىلىپ كېلىپ مۇنداق دەيدۇ:

ئەگەر سەۋەبى راست شۇ بولسا، مۇستاپا ئەپەندىم بۇ ئىشلاردىن ئىككى كۈن بۇرۇن بېشىم ئاغرىپ بولالمايۋاتىمەن دەپ قاقشاشقا باشلايدۇ.[499] بۇ ۋاقىتتا مەنمۇ بىئارام بولۇپ يۈرەتتىم. شۇڭىغا قارىماستىن بىز يەنىلا پويىزغا ئولتۇرۇپ بېرلىنغا قاراپ يولغا چىقتۇق. يولۇچىلار ۋاگونىنىڭ بىر بۆلۈمىدە مۇستاپا ئەپەندىم ئوتتۇرىدا، مەن قېيۇمخان ئىككىمىز ئىككى يېنىدا ئولتۇردۇق. پويىز قوزغالغاندىن كېيىن ئۇزۇن ئۆتمەي مۇستاپا ئەپەندىم باش ئاغرىقى بىلەن قىزىتمىسى ئۆرلەپ كېتىۋاتقانلىقىنى ئېيتىپ، سۇ ئىچمەكچى بولىدۇ ... 1941 - يىلى 22 -

ئۆتكۈزگەن شىمالى كاپكازىيىلىك ئەلىخان قانتۆمۈر، مۇستاپا چوقاي ئوغلىنى ئۆلۈمگە قىستاپ كەلگەن ئىشلارنى تۆۋەندىكىچە بايان قىلىدۇ:[498]

1941 - يىلىنىڭ نويابىر ئېيىنىڭ ئاخىرلىرىدا مۇستاپا ئەپەندى بىلەن بىرگە ئۇست - مىنىستىرىيۇمغا كىرگىنىمىزدە، چېنىستوخاۋدىكى لاگېرلارغا نۇرغۇنلىغان تۈركىستانلىق، كاپكازىيىلىك قاتارلىق ئەسىرلەر كەلتۈرۈلگەنلىكىنى، شۇڭا مىللىي تەكشۈرۈش ئۆمەكلىرىنىڭ ئۇ جايلارغا دەرھال ئاتلىنىشى لازىملىقىنى بىزگە ھەر ۋاقىت ئاسانلىق تۇغدۇرۇپ بېرىۋاتقان فون مەندې خەۋەردار قىلدى. بۇ گەپنى ئاڭلىغان مۇستاپا ئەپەندىم ماڭا بۇرۇلۇپ "قېنى ئەمىسە، دەرھال يولغا چىقايلى، ئۇ لاگېر مېنى بەكلا قىزىقتۇرۇۋاتىدۇ، ئۇ يەرنىمۇ كۆرۈپ باقمامدۇق، كۆرۈپ كەلگەندىن كېيىن يولىمىزغا راۋان بولارمىز. بىز راستىنلا بەكلا چارچىدۇق" دېدى - دە، مېنىمۇ بىرگە بېرىشىمنى چىڭ تۇرۇپ تەلەپ قىلدى. ئەتىسى پويىزغا ئولتۇرۇپ چېنىستوخاۋغا قاراپ يۈرۈپ كەتتۇق (تەكشۈرۈش ئۆمىكىدىكىلەر ئۆمەك باشلىقى ھ. گەيىبېل بىلەن ۋ. زەتىيېر؛ تۈركىستانلىقلاردىن مۇستاپا ئەپەندى چوقاي ئوغلى، ۋەلى قېيۇمخان؛ ئەزەربەيجانلىقلاردىن م. توغاي، تەلەت ئالپامتى؛ ئەرمەنلەردىن خارۇتىنيان؛ ئىدىل - ئۇراللىقلاردىن شافى ئالماس؛ گروزىنلاردىن توگونىدزې بىلەن شىمالى كاپكازىيىلىكلەردىن ئا. قانتۆمۈر، باتۇربەك غازى قاتارلىق ئەزالاردىن تەشكىل تاپماقتا ئىدى. — ئا.ھ. ئىزاھاتى).

ئەتىسى، چەنستوخاۋ لاگېرىغا كەلگەن تەكشۈرۈش ئۆمىكىدىكىلەرگە دوختۇرلار ئەسىرلەر بەدىنىدىن موچىن بىلەن تىرىپ ئەينەك پروبىركىلار ئىچىگە قاچىلانغان پىتلارنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ ئەسىرلەر ئىچىدە تىبىلىس بىلەن دىزىنتىرىيە قاتارلىق يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنى يۇقتۇرۇۋالغان بەكلا كۆپ ئادەم بارلىقىنى، شۇڭا ئېھتىيات قىلىشلىرى لازىملىقىنى ئېيتىدۇ. تەكشۈرۈش

ۋە تەتقىقاتچى قاتارىدىكى ئىلغار زىيالىي ئادەملەر ئىدى. مۇستاپا ئەپەندى شۇنچە، كۆپ مىللىي غورۇرلۇق ياشلىرىمىزنىڭ بارلىقىنى كۆرۈپ بەكلا خۇشال بولغان ئىدى.

1941 ـ يىلى 27 ـ نويابىر كۈنى، چىنستوخاۋغا بېرىپ ئۇ يەردىكى تۈركىستانلىق ئۇرۇش ئەسىرلىرى بىلەن كۆرۈشكەن ئىدۇق. ئۇ يەردىكىلەردە تىفوس خەۋپى كۆرۈلگەنلىكى ئۈچۈن ھەممىمىز كارانتىن قىلىنىش ئۈچۈن شۇ يەردە 15 كۈن كۆزىتىش ئاستىغا ئېلىندۇق. 21 ـ دېكابىر كۈنى بېرلىنغا قايتقاندۇق. بۇ يەرگە كەلگىنىمىزدە مۇستاپا ئەپەندىنىڭ قىزىتمىسى ئۆرلەشكە باشلىدى. شۇڭا دەرھال دوختۇرخانىغا ئاپاردىم. دوختۇرخانىدا شۇنچە ئەستايىدىل داۋالىغانلىقىغا قارىماي قىزىتمىسى 40 گرادۇستىن چۈشمەي تۇرۇۋالغان ئىدى. پۈتۈن ئىشلىرىمنى بىر چەتكە تاشلاپ قويۇپ ھەر كۈنى ئۇنىڭ يېنىغا بېرىپ ئولتۇراتتىم. سۆھبەتلىشەتتۇق. مۇستاپا ئەپەندىم ماڭا بۇندىن كېيىن تۈركىستانغا دائىر ئىشلارنى قانداق قانات يايدۇرۇش كېرەكلىكى ھەققىدە ئېغىزچە ۋە يازما شەكىلدە ۋەسىيەت قالدۇرۇپ تۇردى. 25 ـ دېكابىر كۈنى ئۇنى يوقلاپ بارغىنىمدا كۆرۈنۈشىدە قىلچە بىر خەۋپ يوقتەكلا قىلغان ئىدى. 27 ـ دېكابىر سەھەردىمۇ ئەھۋالى ياخشى كۆرۈنگەن بولسىمۇ،[500] قىزىتمىسى يەنە ئۆرلەپ قالغان ئىدى. نېمىس دوستلىرىمىز ۋاستىسى بىلەن ئايالىنى بېرلىنغا چاقىرتىپ كەلگەن ئىدىم. چۈشتىن كېيىن ئەھۋالى ئېغىرلىشىپ، سائەت 18 دىن 20 مىنۇت ئۆتكەندە تېخى ھوشىنى يوقاتماي تۇرۇپلا مەڭگۈلۈك ئۇيقۇسىغا غەرق بولدى. ...

شۇنداق ئۇيلايمەنكى، بىزنىڭ تەقدىرىمىز قۇربان بېرىش بىلەن ئۆتىدىغان ئوخشايدۇ. مۇشۇ تاپتا ئەڭ مۇھىم بىر ئادىمىمىزدىن ئايرىلىپ قالغانلىقىمىز بىز ئۈچۈن ئەڭ ئېغىر پاجىئە ئىدى. ... يەرلىككە قويۇشقا ئائىت تېگىشلىك ئىشلار بېجىرىلىپ، 1942 ـ يىلى 2 ـ يانۋار كۈنى مۇستاپا ئەپەندىم لايىق داغدۇغىلار بىلەن مەڭگۈلۈك يېرىگە يولغا سېلىندى.

دېكابىر كۈنى سەھەردە بېرلىننىڭ سپانداۋ پويىز ئىستانسىغا يېتىپ كەلدۇق. مۇستاپا ئەپەندىنىڭ كېسىلى كۈچىيىپ بەكلا ئېغىرلىشىپ كېتىۋاتاتتى. شۇڭا ۋەلى قېيۇمخان ئۇنى دەرھال دوختۇرخانىغا ئاپىرىپ بالنىستقا ياتقۇزدى. مەنمۇ ئۆيگە بېرىپلا ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ قالدىم. دىزىنتىرىيە كېسىلى يۇقتۇرۇۋالغان ئىكەنمەن. بۇ ۋەقە 1941 ـ يىلى 22 ـ دېكابىردا يۈز بەرگەن ئىدى. شۇندىن بەش كۈن كېيىن، يەنى 1941 ـ يىلى 27 ـ دېكابىردا مۇستاپا ئەپەندىم ۋاپات بولدى. بۇ خەۋەرنى ماڭا قېيۇمخان تېلېفوندا ھۆڭرەپ يىغلىغىنىچە يەتكۈزدى.

ۋەلى قېيۇمخان، چوقاي ئوغلىنىڭ ۋاپات بولغانلىق خەۋىرىنى ت م ب نىڭ قالغان ئەزالىرىغا يەتكۈزۈش ئۈچۈن يازغان خېتىدە، مۇسىبەت خەۋىرىنى تۆۋەندىكىدەك بايان قىلغان ئىدى:

مۇستاپا ئەپەندىم 1941 ـ يىلى 27 ـ دېكابىر كۈنى سائەت 18 دىن 20 مىنۇت ئۆتكەندە ۋاپات بولدى. مۇستاپا ئەپەندىنىڭ كۈتۈلمىگەندە ئۇشتۇمتۇت ۋاپات بولۇشى مېنى ۋە بارلىق دوستلىرىمىزنى ئېغىر مۇسىبەت ئىچىدە قالدۇردى. بىز بۇ چاققىچە قولىمىزدىن كېلىدىغان ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى قىلىپ كەلگەن ئىدۇق. كېچە ـ كۈندۈز تىنماي ئىشلەپ ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولىدىغان بارلىق پىلانلىرىمىزنى تەييارلاپ چىققان ئىدۇق. مەن بۇرۇن ئەۋەتكەن خەتلىرىمدىمۇ سىزلەرگە بىلدۈرگىنىمدەك قىلىدىغان ئىشلىرىمىز تېخى بەكلا كۆپ ئىدى. باشقا ئىشلارغا قارىغاندا تۈركىستانلىق ئۇرۇش ئەسىرلەر لاگېرلىرىنى ئايلىنىپ يۈرۈپ ئۇلارنىڭ كىملىكلىرىنى ئېنىقلاپ چىقىپ جەدۋەللەشتۈرۈش، ئۇلار ئۈچۈن ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئىشلىرىنى ئاسانلاشتۇرۇپ بېرىش ئىشلىرى بەكلا جاپالىق ئىشلار بولۇپ، بۇ ھەقتە خەت ئارقىلىق تەپسىلىي توختىلىشىم مۇۋاپىق كەلمەيدۇ. ... يالغۇز مەن ئۆزۈملا 70 مىڭدىن ئارتۇق تۈركىستانلىق ئۇرۇش ئەسىرلىرى بىلەن كۆرۈشۈپ ئۇلارنى تىزىملاپ چىقتىم. بۇ ئەسىرلەرنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكى ئوقۇتقۇچى، ئىنژېنېر، دوختۇر

مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ ئۆلۈم سەۋەبى كېيىنكى يىللارغا كەلگەندە، بولۇپمۇ سوۋېت تەشۋىقات ساھەلىرىدە تۆھمەت قىلىشتا پايدىلىنىدىغان پاكىت سۈپىتىدە ئىشلىتىلىدىغان رىۋايەتكە ئايلىنىپ قالدۇ. يەنى مۇستاپا چوقاي ئوغلى كېسەللىك سەۋەبىدىن ئەمەس بەلكى زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلگەن دېگەن گەپلەر تارقىلىپ يۇرۇشكە باشلايدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقى پارچىلانغاندىن كېيىنمۇ بۇ مەسىلە تۈركىستان جۇمھۇرىيەتلىرىدىكى ياكى تۈركىيەدىكى بىر قىسىم ئاپتورلار تەرىپىدىن قايتىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئىدى. شۇنداق بولغاچقا بەزى پاكىتلارنى قايتىدىن مۇھاكىمە قىلىپ چىقىشنىڭ زىيىنى يوق.

ئاۋۋال، مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ قايسى كېسەللىكنى يۇقتۇرۇۋالغانلىقى ئۈستىدە توختىلىش كېرەك. نېمىس تىلى بىلەن تۈرك تىلىدا تىفو بىلەن تىفوس (بۇلارنىڭ بىرى قىزىل، يەنە بىرى كېزىك بولسا كېرەك؟ — ئۇ.ت) كېسەللىكىنىڭ ئاتىلىشىدا بىر قالايمىقانچىلىق ساقلانماقتا (چوقاي ئوغلىنىڭ تەرجىمىھالىغا مۇناسىۋەتلىك بىر كىتابتا، چوقاي ئوغلىنىڭ تىفو كېسىلىدىن ۋاپات بولغانلىقىنى پەرەز قىلىش ئارقىلىق توغرا بولمىغان مۇھاكىمىلەر يۈرگۈزۈلگەن. ئۇ كىتابتا، چوقاي ئوغلىدا كۆرۈلگەن كېسەللىك ئالامەتلىرىنىڭ تىفو كېسىلىدە كۆرۈلىدىغان ئالامەتلەرگە ماس كەلمەيدىغانلىقىنى، شۇ سەۋەبتىن زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلگەن بولۇشى مۇمكىن دېگەن خۇلاسىنى چىقىرىشقا ئۇرۇنغانلىقى كۆرۈلمەكتە ‹ئابدۇلۋاھاپ قارا، «تۈركىستان يالقۇنى»، 278~ 279 ـ بەتلەر› . ئەمما مۇستاپا چوقاي ئوغلى تىفوس سەۋەبىدىن ۋاپات بولغان. بۇ ئىككى تۈرلۈك كېسەللىكنىڭ كلىنىكىلىق ئالامەتلىرى بىر ـ بىرىگە پەقەتلا ئوخشىمايدۇ دېگۈدەك. — ئا.ھ. ئىزاھاتى). تۈركىيەدە تىفو دەپ ئاتىلىۋاتقان، سۇ ياكى ئېغىز ئارقىلىق يېيىلىدىغان پاسكىنا يېمەكلىكلەردىن يۇقتۇرۇلغان كېسەللىك نېمىس تىلىدا «تىيپخۇس» دەپ ئاتىلىدۇ.[502] بۇنىڭ تەتۈرىچە پىت ۋاستىسى بىلەن يۇقىدىغان، تۈركچىدە تىفوس دەپ ئاتىلىدىغان داغ شەكىللىك ئۈزىدىغان كېسەللىكنى نېمىسلار «فلېكتىيپخۇس» ياكى «فلېكفېببىر» دەپ ئاتىشىدۇ (تىفوس يەنى داغ پەيدا قىلىدىغان كېسەللىكنىڭ ئىنگلىزچە يەنە بىر خىل ئاتىلىشى "جايىل فېۋېر"، يەنى تۈرمە قىزىتمىسى بولۇپ، بۇ كېسەلگە گىرىپتار بولغۇچى قاتتىق باش ئاغرىقى، ئىسسىتمىسى بەكلا ئۆرلەپ كېتىش، ئۇششاق

مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ ۋاپاتى تۈپەيلىدىن چەتئەللەردە تۈركىستان ئۈچۈن كۆرەش قىلىۋاتقان مۇساپىرلار ھەرىكىتى ئىنتايىن مۇھىم بىر يېتەكچىسىدىن ئايرىلىپ قالغان ئىدى. شۇنداق قىلىپ، شەرق ئۇرۇش سېپىدا ئەسىرگە چۈشكەن تۈركىستانلىقلارغا مۇناسىۋەتلىك ئىشلارنى بېجىرىش ئىشلىرى پۈتۈنلەي ۋەلى قېيۇمخانغا قالغان ئىدى.

Faire-part dont la forme a été imposée par les autorités d'occupation allemands.

Der Führer der „Turkestanischen Nationalen Einheit" und ehemalige Präsident der ersten Turkestanischen Nationalen Regierung

Mustafa Tschokai-Oghly

ist im Alter von 52 Jahren am 27. Dezember 1941 um 18 Uhr in aufopfernder Arbeit für seine Landsleute mitten aus seiner regen Tätigkeit unerwartet abberufen worden.

In unsagbarem Schmerz

Mariam Tschokai-Oghly
geb. Gorina

Berlin-Friedenau
Kaiserallee 69

Weli Kajum-Chan
als sein Vertreter in Deutschland

Die Beisetzung findet am Freitag, dem 2. Januar 1942, um 12 Uhr auf dem türkischen Friedhof in der Hasenheide, Berlin-Tempelhof (Flughafen), Colombiastraße, statt.

مۇستاپا چوقاي ئوغلى ۋاپاتىنىڭ ئېلانى. جىنازا نامىزى 1942 - يىلى 2 - يانۋار كۈنى ئۆتكۈزۈلىدىغانلىقى ئۇقتۇرۇش قىلىنغان. (ئەھمەت ئەنجان ئارخىپى)[501]

(رەسىم ئورنى)

مۇستاپا چوقاي ئوغلى ئۈچۈن بېرلىن - شۆنېبېرگتىكى ۋىكتورىيە دوختۇرخانىسى تەرىپىدىن چىقىرىلغان ئۆلۈم سەۋەبى ھەققىدىكى دوكلات. چوقاي ئوغلىنىڭ تىفوس (داغلىق خۇما) سەۋەبىدىن 1941 - يىلى 27 - دېكابىردا جان ئۈزگەنلىكىنى كۆرسەتمەكتە[504]

شۇ ۋاقىتلاردا ۋەقە ئۈستىدە بولغان، [503] چوقاي ئوغلىنىڭ ۋاپاتىغا مۇناسىۋەتلىك مەلۇماتلارنى كۆرەلىشى مۇمكىن بولغان ئەلىخان قانتۆمۈر، ئابدۇراخمان شافى ئالماس ۋە مەھەممەت ئىمىن روسۇلزادە قاتارلىقلار ئەسلىمىلىرىدە ياكى يازغان ماقالىلىرىدە مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ تىفوس كېسىلى سەۋەبىدىن ۋاپات بولغانلىقىنى كۆرسەتمەكتە (مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ تەرجىمھالى ھەققىدە يېزىلغان «تۈركىستان يالقۇنى» دېگەن كىتابتا "چوقاي ئوغلى بىلەن يېقىن يۈرگەن كىشىلەر، ئۇنىڭ زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلگەنلىكى ھەققىدىكى قاراشلارغا بىردەك قوشۇلۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇنى كىم ئۆلتۈرگەنلىكى مەسىلىسىدە بىر پىكىرگە كېلەلمىگەن." دەپ ئېنىق باھا بېرىلگەن — 281 - بەت. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇرۇش ئەسىرى ھەمزە ئابدۇللىن بىلەن ئەلىخان قانتۆمۈرنىڭ ئېيتقانلىرىنى مەنبە قىلىپ كۆرسىتىپ ئۆتكەن — 290 - بەت. ئەمما ئەلىخان قانتۆمۈر قاتارىدىكى ئەينى ۋاقىتتا نەق مەيداندا بولغان بارلىق شاھىتلار چوقاي ئوغلىنىڭ تىفوس سەۋەبىدىن ۋاپات بولغانلىقىنى تىلغا ئېلىشقان ئىدى — بۇ ھەقتە ئەلىخان قانتۆمۈر يازغان «مىللىي تۈركىستان» نىڭ 99 - سانىدىكى ماقالىسىنىڭ 25~26 - بەتلىرىگە؛ ئابدىراخمان شافى ئالماس يازغان ئەخمەت تۆمۈردىن ستاتىستىكا كەلتۈرگەن «گېرمانىيەدە 60 يىل» دېگەن كىتابىنىڭ 160 - بەتلىرىگە؛ مەھەممەت ئىمىن روسۇلزادىنىڭ «مەرھۇم چوقاي ئوغلىغا» «تۈركىستان مىللىي ھەرىكىتى ۋە مۇستاپا چوقاي» 52 - بەتلەرگە قارالسۇن. ھەمزە ئابدۇللىن قاتارىدىكى سوۋېت ئىتتىپاقىغا قايتىپ كەتكەن ئۇرۇش ئەسىرلىرى بولسا ئەينى ۋاقىتتا چوقاي ئوغلىنىڭ يېنىدا بولمىغنىدەك، سوغۇق ئۇرۇش دەۋرلىرىدە چەتئەلدىكى تۈركىستان ئۈچۈن قانات يايدۇرۇلغان كۈرەشلەرگە قارىتا قارىلاش خاراكتېرىدىكى تەشۋىقاتلار بىلەن مەشغۇل بولۇشقا

قاناشلار كۆرۈلىدىغان ئالاھىدىلىككە ئىگە. بۇ كېسەللىكنىڭ يۇقۇملاندۇرغۇچ ۋىرۇسقا ئوخشايدىغان، پىتتىن يۇقىدىغان رىكېتسىيا پرووۋازەكىدۇر. ئادەتتە 10 ـ 14 كۈنلۈك يېتىلىش دەۋرىدىن كېيىن كېسەللىك كۆرۈلۈشكە باشلايدىغانلىقى ئۈچۈن، بۇنداق كېسەلدىن گۇمان قىلىنغىنىدا 15 كۈنلۈك كارانتىن قىلىپ كۆزىتىشكە ياتقۇزۇلىدۇ. داۋالاش ئۈچۈن بالدۇر پەرق قىلىنغاندا يۇقىرى قويۇقلۇقتا تېتراسىكلىن ۋە كلورامفېنىكول قاتارىدىكى ئانتىبىيوتىكلارنى بېرىشكە بولىدۇ. ئەپسۇسكى، مېدىتسىنادا تۇنجى قېتىم كەشىپ بولغان پېنىسىلىن دېگەن ئانتىبىيوتىكمۇ خېلى بۇرۇنلا فىلېمىڭ تەرىپىدىن بايان قىلىنغان بولۇشىغا قارىماي، 1941 ـ يىلىنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندىلا ئاندىن ئى. ب. چاين بىلەن سەپداشلىرى ئايرىپ چىقالىغان. ئاندىن 1944 ـ يىلىغا كەلگەندىلا ئومۇمىي يۈزلۈك ئىشلىتىشكە باشلانغان. مۇستاپا چوقاي ئوغلى ۋاپات بولغان كۈنلەردە مېدىتسىنا ساھەسىدە تېخى ئانتى بىيوتىلاردىن پايدىلىنىش يولغا قويۇلمىغانلىقى ئۈچۈن، خۇددى باشقا يۇقۇملۇق كېسەللىكلەردە كۆرۈلگىنىدەك تىفوس يۇقۇملۇق كېسىلىدىمۇ ئۆلۈم نىسبىتى بەكلا يۇقىرى بولۇپ كەلگەن ئىدى. مېدىتسىنادا شۇنچە زور تەرەققىياتلارنىڭ بولۇشىغا قارىماي، 1977 ـ يىللاردىمۇ تىفوس كېسىلى يۇقتۇرغان كېسەللەر ئارىسىدا يېشى 50 تىن ئاشقانلارنىڭ ئۆلۈش نىسبىتى 60 پىرسەنتلەرگە يەتكەن. ــ ئا.ھ. ئىزاھاتى). بېرلىندىكى شۆنېبېرگ ـ ۋىكتورىيە دوختۇرخانىسىنىڭ بەرگەن مەلۇماتىدىن قارىغاندا مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ ئۆلۈم سەۋەبى فلېكفېبېر (داغلىق خۇما، كېزىك)، يەنى تىفوس ئىدى. مەيلى مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ ئايالىغا ئەۋەتىلگەن خەتتە بولسۇن ياكى ئارىلاشما تەكشۈرۈش ئۆمىكىنىڭ ئەزاسى ئەلىخان قانتۆمۈرنىڭ يۇقىرىدا نەقىل قىلىنغان ئەسلىمىلىرىدە بولسۇن چەنستوخاۋ لاگېرىدا تىفوس ۋاباسى تارقىلىپ كەتكەنلىكى ئېنىق كۆرسىتىلمەكتە. ئۇ لاگېرلاردىن ساق قۇتۇلۇپ چىقالىغان ئۇرۇش ئەسىرلىرى يازغان ئەسلىمىلەرگە قارىغاندا، ئەڭ كۆپ كۆرۈلىدىغان، كارانتىن ئاستىدا تۇتۇلىدىغان كېسەللەرنىڭ تىفوس ئىكەنلىكى مەلۇم بولماقتا (مۇستاپا چوقاي ئوغلى ئايالىغا چېنستوخاۋدىن ئەۋەتكەن ئەڭ ئاخىرقى ئاتكرىتكىسىدا لاگېردا داغلىق خۇما ۋاباسى پەيدا بولغانلىقىنى يازغان.
ــ ئا.ھ. ئىزاھاتى).

ئەسلەيدىغانلىقنى پەرق قىلالىشى مۇمكىن. شۇنىڭدەك 1963 - يىلى ئېلان قىلىنغان ئىككىنچى ئەسلىمە كىتابىنىڭ نامى «1939~1944 دۇنيا ئۇرۇشى يىللىرىدىكى پارىژ ئەسلىمىلىرىم» بولۇپ، كىتابنىڭ باش تەرەپلىرىدە «مېنىڭ يولدىشىم قانداق بىرى ئىدى» دېگەن ماۋزۇ بىلەن مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ قىسقىچە تەرجىمىھالى، سىياسەتچى مۇستاپا چوقاي ئوغلى دېگەندەك بىر باب يېزىلغان. بىرىنچى ئەسلىمىسىدىن بەش يىل ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن يېزىلغان ئىككىنچى ئەسلىمىسىنى قوشۇپ ئېلان قىلغان بۇ ئىككى ئەسلىمە كىتابى، بىرلەشتۈرۈلۈپ ئېلان قىلىنىش ۋاقتىدا يۇقىرىدىكى مەزمۇنلار چىقىرىپ تاشلانغان بولۇپ، 1939 - يىلىدىن كېيىنكى ئەسلىمە قىسمى بىرىنچى قىسمىغا قوشۇۋېتىلگەن. بىرىنچى كىتابىدا يولدىشىنىڭ ۋابا كېسىلى سەۋەبىدىن ۋاپات بولغانلىقىنى (115 - بەت) يازغان ماريا چوقاي ئوغلى خانىمى، ئىككىنچى كىتابىدا مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلگەنلىكى ھەققىدىكى خەۋەرنى 1960 - يىلى ئىسمىنى ئەسلىيەلمىگەن بىر تۈركىستانلىق خەت ئارقىلىق بىلدۈرۈلگەنلىكىنى، بۇ خەۋەرنى تاھىر چاغاتايمۇ بۇ ھەقتە توختالغان كىتابچىسىدا ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتكەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن (163 - بەت). باشقىچە ئېيتقاندا، ماريا چوقاي ئوغلى خانىم 1958 - يىلى يازغان تۇنجى كىتابىدا مەيلى يولدىشىنىڭ ئۆلۈمىگە مۇناسىۋەتلىك گەپلەرگە، مەيلى ۋەلى قېيۇمخان ھەققىدىكى ھېچ قانداق بىر گەپكە ئورۇن بەرمەي يازغان بولسا، ئايقارلىق باشلاپ بەرگەن سوۋېت تەشۋىقاتلىرى بولۇۋاتقان يىللاردا، يەنى 1963 - يىلى يازغان ئىككىنچى كىتابىدا بۇ تەشۋىقات مۇھىتىغا ماس كېلىدىغان بىر ۋەزىيەتنى تەسۋىرلىگەن. ئەپسۇسكى، ئابدۇلۋاھاپ ئوكتاي بىلەن تاھىر چاغاتاي ئىككىسى بۇ ئىككى كىتابنى بىر كىتاب قىلىپ بېسىلغان نۇسخىسىنى ماريا چوقاي ئوغلى خانىمى ۋاپات بولغاندىن ئىككى يىل كېيىن گويا بىرلا ئەسلىمە كىتاب يېزىپ قالدۇرۇلغاندەك ئېلان قىلىشقان ئىدى. بىر مەنىدە بۇ ئەسلىمىلەر ۋەلى قېيۇمخان گۇرۇھى ئوتتۇرىسىدا ئېلىپ بېرىلغان مۇنازىرىلەر ئۈچۈن پايدىلىنىلغاندەك كۆرۈنمەكتە. مەندە ھەر ئىككىلا كىتابنىڭ ئابدۇلۋاھاپ ئوكتاي تەرىپىدىن تەييارلانغان ئەسلى ئورىگىنال نۇسخىلىرى ساقلانماقتا — (ئەھەت ئەنجان ئارخىپى) — ئا.ھ. ئىزاھاتى).

مەجبۇر بولغانلار ھېسابلىناتتى. سوۋېت ئىتتىپاقىدا بۇ مەسىلىگە مۇناسىۋەتلىك يېزىلغان بارلىق ماقالىلەردە سوۋېت جاسۇسى مەخمۇت ئايقارلىنىڭ تارقىتىپ يۈرگىنىگە ئوخشاش ك گ ب تەرىپىدىن تارقىتىلغان يالغان ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىلاتتى. — ئا.ھ. ئىزاھاتى) ت م ب نىڭ ئەك ئاخىرقى باشلىقى تاھىر چاغاتاينىڭ 1950 - يىللاردا ئېلان قىلغان ماقالىلىرىدە مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ تىفوس كېسىلىدىن ۋاپات بولغانلىقىنى ئېيتقان (ئا. ئوكتاي، «تۈركىستان مىللىي ھەرىكىتى ۋە مۇستاپا چوقاي» 40 - بەت. (ي. ت. ئىمزاسى تاھىر چاغاتاي ئىشلىتىپ كەلگەن بىر مۇنچە تەخەللۇسلىرىدىن بىرى» مۇ يۇقىرىقىلارنىڭ دېگىنىدەك 1951~ 1953 - يىللىرىدا ۋەلى قىيۇمخان رەئىسلىكىدىكى مىللىي تۈركىستان ئىتتىپاق كومىتېتىغا قارشى كۈرەش قىلغان تۈرك ئېلى كومىتېتىنىڭ نەشرى ئەپكارى «تۈرك ئېلى» ژۇرنىلىدا چوقاي ئوغلى ھەققىدە ھەر تۈرلۈك ماقالىلەر ئېلان قىلىنغان بولۇپ، چوقاي ئوغلىغا ئاتاپ مەخسۇس بىر سانىمۇ چىقارغان. ئۇ ماقالىلەرنىڭ ھېچ قايسىسىدا چوقاي ئوغلىنىڭ زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلگەنلىكى ھەققىدە بىرەر گەپ يوق. — ئا.ھ. ئىزاھاتى). شۇنىڭغا ئوخشاش، مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ رەپىقىسى مارىيە ياكوۋلېۋنا چوقاي ئوغلى خانىم تەرىپىدىن تەييارلانغان تۇنجى ئەسلىمىلەر كىتابىدىمۇ مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ ۋابا كېسىلىدىن ۋاپات بولغانلىقى كۆرسىتىلگەن ئىدى (مارىيا چوقاي ئوغلى خانىم: «چوقاي ئوغلى ھەققىدە رەپىقىسىنىڭ ئېيتقانلىرى»، 115 - بەت. مارىيا چوقاي ئوغلىنىڭ يەنە ئوخشىمىغان ۋاقىتلاردا يېزىپ چىققان ئىككى پارچە ئەسلىمىلەر كىتابىمۇ ئېلان قىلىنغان. بۇ كىتابلارنىڭ بىرىنچىسى 1958 - يىلى، يەنە بىرى بولسا 1963 - يىلى يېزىلغان. كېيىنچە، يەنى 1970 - يىلى بۇ ئىككى كىتاب بىرلەشتۈرۈلۈپ «چوقاي ئوغلى ھەققىدە رەپىقىسىنىڭ ئېيتقانلىرى» دېگەن نامدا بىرلا ئەسلىمە كىتابى قىلىپ نەشرى قىلىنغان. ئەستايىدىل ئوقۇيدىغان كىتابخان بۇ كىتابنىڭ 115 - بېتىدە «ئەسلىمىلىرىمنىڭ ئاخىرى» دېگەن تېما بىلەن 120 - بەتكىچە بولغان ئارىلىقتا ئۇرۇشتىن كېيىنكى ئەسلىمىلىرىنىڭ يېزىلغانلىقىنى، شۇنداق قىلىپ، بىرىنچى كىتابنىڭ تاماملانغانلىقىنى، ئۇنىڭدىن كېيىن «1939 - يىلقى دۇنيا ئۇرۇشى دەۋرلىرىدە» دېگەن ماۋزۇ بىلەن قايتىدىن كەينىگە يېنىپ

1959 ـ يىلى يازغان «تۈركىستان ئازادلىق ھەرىكىتىگە مۇناسىۋەتلىك ھادىسىلەردىن سەھنىلەر» ناملىق كىتابىدا ئەمەلىيەت بىلەن قىلچە مۇناسىۋىتى بولمىغان بۇ قۇرۇق گەپلەرنى قىلچە تەھلىل قىلماي ئۆز پېتى ئىزاھات قىلىپ بېرىدۇ. ئارىدىن بىر مەزگىل ئۆتكەندە، ئۇرۇش جەريانىدا م ت ب ك دا ئىشلەپ كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقىغا قايتىپ كەتكەن سۇلتان قارى، موسكۋا رادىئوسىدا سۆزلىگەن سۆزى بىلەن يەنە شۇ ھەقتە توختىلىپ قايتا تەكرارلىغان نۇتقىنىڭ بىر قىسمىنى خەت شەكلىگە ئۆزگەرتىپ چەتئەلدە تۇرۇۋاتقان تۈركىستانلىقلارغا ئەۋەتىپ بېرىدۇ. بۇ قۇرۇق گەپلەر كېيىنچە مارىيا چوقاي ئوغلى خانىم 1963 ـ يىلى يېزىپ چىققان ئىككىنچى ئەسلىمىلەر كىتابىغىمۇ كىرگۈزۈلىدۇ (مارىيا چوقاي ئوغلى خانىممۇ يازغان كىتابىدا بۇ ھەقتىكى گەپلەرنى ئىسمىنى ئېسىگە كەلتۈرەلمىگەن بىر تۈركىستانلىق تەرىپىدىن يېزىلغان خەتتە كۆرگەنلىكىنى يازىدۇ. ‹163 ـ بەت› — ئا.ھ. ئىزاھاتى). سوۋېت جاسۇسى مەخمۇت ئايقارلى ۋاستىسىدا باشلىتىلغان ك گ ب نىڭ بۇ تۈر پائالىيەتلىرى 1960 ـ يىللار بويىچە ئۇرۇشتىن كېيىنكى ۋاقىتلاردا سوۋېت ئىتتىپاقىغا قايتىپ كەتكەن نۇرغۇنلىغان ئۇرۇش ئەسىرى ۋاستىسى ئارقىلىق داۋاملاشتۇرۇلىدۇ (بۇ ھەقتە زىيا سەئىدىنىڭ «تارىخ تىلغا كەلدى»، سەئىد كەرىموۋنىڭ «ئۆمۈچۈك»، سۇلتان قارىنىڭ «قەدىرلىك تۈركىستانلىق بۇرادەرلىرىمىز ۋە ياشلىرىمىز»، جۇمابەك ئاقتارغانوۋنىڭ «خائىنلارغا ئىشەنمەڭلار»، ھەمزە ئابدۇللىنىڭ «مۇستاپا بىلەن ماغجان تۇران ئېلىنىڭ دانا سۆزلىرى»، جېرىق شاكىبايېۋنىڭ «بۈيۈك تۈركىستان چۈشى»، رەھىم ھەسەنوۋنىڭ «بۈيۈك تۇران» دېگەندەك نۇرغۇنلىغان ئەسەرلەر، رومانلار يېزىلدى. مۇستاپا چوقاي ئوغلى ۋاپات بولغاندا ئەسىرلەر لاگېرىدا تۇرۇۋاتقان، ھەتتا گېرمانىيەنىمۇ كۆرۈپ باقمىغان بۇ كىشىلەر گويا بۇ ئىشنىڭ نەق ئۈستىدە تۇرغان ئادەمدەك ۋەقەلىكلەرنى، ئادەم ئىسىملىرىنى ۋە ۋەقە يۈز بەرگەن كۈنلەرنى ئۆزى خالىغانچە توقۇپ چىقىشىپ، چەتئەلدە داۋام قىلغان تۈركىستان ئۈچۈن قانات يايدۇرۇلۇۋاتقان كۈرەشلەرنى پارچىلاش مەقسەت قىلىنغان سوۋېت تەشۋىقاتىغا ھەمنەپەس بولۇپ بېرىشمەكتە ئىدى. ئەپسۇسكى، بۇ تۈردىكى تەشۋىق قىلىش مەقسىتىدە ئېلان قىلىنغان يالغان ـ ياۋىداق نەرسىلەر چەتئەلدىكى تۈركىستان ئۈچۈن كۈرەش قىلىۋاتقان كىشىلەر

1957 - يىلى، سوۋېت تەشۋىقات ۋاستىلىرى ئوتتۇرىغا چىقىپ مۇستاپا چوقاي ئوغلى زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلگەن دەيدىغان گەپلەرنى پەيدا قىلىشقان ئىدى.505 يىگىرمە ئىككى يىلدەك ئىران، ئافغانىستان ۋە پاكىستان قاتارىدىكى ئەللەردە تۇرۇۋاتقان تۈركىستانلىقلار ئارىسىدا سوۋېت جاسۇسى بولۇپ ئىشلىگەن مەخمۇت ئايقارلى، 1954 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىغا قايتىپ كەتكىنىدىن كېيىن «مۇراجىئەت» (1957)، «خائىنلارنىڭ دەسسەلىرى» (1960)، «ۋەتەن ساتقۇچلارنىڭ تۇتقان يوللىرى» (پرگېسكى پرىداتېلىي) (1960) دېگەندەك ناملاردا كىتابچىلار ۋە نۇرغۇنلىغان ماقالىلەرنى ئېلان قىلغان ئىدى. ئايقارلى يازغان بۇ كىتابلىرىدا مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ ۋەلى قېيۇمخان تەلىپىگە ئاساسەن نېمىسلار تەرىپىدىن زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلگەنلىكى ھەققىدىكى ئويدۇرمىلارنى ئوتتۇرىغا چىقارغان ئىدى. مەخمۇت ئايقارلى ئۆزىنىڭ بۇ يالغان گەپلىرىنى يەنە بىر يالغان گەپ بىلەن ئىسپاتلاشقا ئۇرۇنغان بولۇپ، بۇ ۋەقەنى ئۇنىڭغا 1953 - يىلى پاكىستانغا زىيارەتكە كەلگەن دوكتور بايمىرزا ھېيتى ئېيتىپ بەرگەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ (دوكتور بايمىرزا ھېيتى، ئايقارلى دېگەن گەپلەرنىڭ بىرسىمۇ راست گەپ ئەمەسلىكىنى، مۇستاپا چوقاي ئوغلى تىفوس كېسىلى تۈپەيلىدىن ۋاپات بولغانلىقىنى، ئايقارلى ئوتتۇرىغا چىقارغان زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلگەن دېگەن گەپلەرنىڭ قىلچە ئاساسى بولمىغان پۈتۈنلەي قۇرۇق گەپ ئىكەنلىكىنى، ئۇ ئايقارلى بىلەن بۇ ھەقتە بىرەر ئېغىزمۇ پاراڭلاشمىغانلىقىنى ئېيتىدۇ ‹بايمىرزا ھېيتى بىلەن سۆھبەتلەر›. بۇنىڭدىن باشقا، ئايقارلى كىتابىدا تۈركىستان مىللىي ئىتتىپاق كومىتېتىنىڭ مۇستاپا چوقاي ئوغلى بىلەن ۋەلى قېيۇمخان بىرلىشىپ قۇرۇپ چىققان تەشكىلات دېگەنلىرىمۇ، چوقاي ئوغلىنىڭ 1942 - يىلقى ۋاپاتىغا مۇناسىۋەتلىك توقۇلمىلىرىغا ئوخشاش يالغان گەپلەر ئىدى. ‹چاغاتاي، «تۈركىستان ئازادلىق ھەرىكىتىگە مۇناسىۋەتلىك ۋەقەلەردىن سەھىپىلەر» 18 - بەت.› — ئا.ھ. ئىزاھاتى).[506]

كىشىنى ئەپسۇسلاندۇرىدىغىنى، چەتئەللەردىكى تۈركىستان مىللىي كۈرەش ھەرىكەتلىرىنى پارچىلاش مەقسەت قىلىنغان بۇ تۈردىكى ك گ ب تەشۋىقاتلىرى ھەقىقەتەن مەقسەتكە يەتكەن بولۇپ، ت م ب نىڭ ئەڭ ئاخىرقى رەئىسى تاھىر چاغاتاي، ۋەلى قېيۇمخان گۇرۇھىنىڭ پائالىيەتلىرىنى تەنقىدلەش مەقسىتىدە

ئۇرۇش ئەسىرلىرىنى ئالدىنقى سەپلەردە جەڭ قىلىدىغانقىسىملارغا ئۆزگەرتىپ پايدىلىنىش مەسىلىسىگە قاتتىق قارشى تۇرۇپ كەلگەن ئىدى.

1941 - يىلىنىڭ كۈز ئايلىرىدىن كېيىن، رۇسىيەگە قارشى قوزغىتىلغان بۇ ئۇرۇش مۆلچەرلەنگىنىدەك ئۇنچە پات تۈگىمەيدىغان بىر ئۇرۇش بولىدىغانلىقى ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. گېرمانىيە بۇنىڭدىن باشقا سەپلەردىمۇ ئۇرۇش قىلىۋاتقانلىقى ئۈچۈن، كېمەيگەن ئەسكەرلىرىنى تولۇقلايدىغان مەنبە مەسىلىسىدە ھەقىقەتەن قىيىن ئەھۋالغا دۇچ كەلمەكتە ئىدى. بۇ جەرياندا شەرق ئىشلار مىنىستىرلىقى تەۋەسىدىكى بىر قىسىم رەھبەرلەر بىلەن پۇقرا ئاخبارات تەشكىلاتى (س د، يەنى سىچېرخېيتسدىينىست — ئا.ھ. ئىزاھاتى) ئۇرۇش ئەسىرلىرىدىن پايدىلىنىش مەسىلىسىنىمۇ ئوتتۇرىغا قويماقتا ئىدى. 1941 - يىلىنىڭ ئۆكتەبىرىدە، گېنېرال كەيتېل قىش ئايلىرىدا سوۋېت ئەسىرلىرىدىن يول ياساش ئىشلىرىدا پايدىلىنىش ھەققىدە ھىتلېرنى ماقۇل كەلتۈرىدۇ.

ئەسلىدە، بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى دەۋرلىرىدە بۇنىڭغا ئوخشايدىغان ئىش بولغان ئىدى. رۇسىيە ئالدىنقى سېپىدا ئەسىرگە ئېلىنغان مۇسۇلمان تۈركلەرنى بېرلىن ئەتراپىدىكى ۋۈنستورف لاگېرىغا يىغقان. بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن، بۇ ئەسىرلەرنى گېرمانىيە بىلەن بىر سەپتە ئۇرۇش قىلىۋاتقان تۈركىيە ئارمىيىسى ئىچىدە جەڭگە سېلىش لايىھىسى ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ. بۇ لايىھە تۈركىيە دائىرىلىرى تەرىپىدىن ماقۇللانغاندىن كېيىن، رۇسىيە تۈركلىرى ئارىسىدىكى داڭلىق كىشىلەردىن بىرى بولغان قازى ئابدۇرېشىت ئىبراھىمنى گېرمانىيەگە ئەۋەتىدۇ. قازى نەشرى قىلغان «ئەل جىھاد» گېزىتى ۋاسىتىسى بىلەن پىدائىيلارنى تىزىمغا ئېلىپ ئاسىيا باتالىيونى نامىدا بىر ھەربىي قىسىم تەشكىل قىلغان ئىدى.[508] بىرەر مىڭدەك ئەسكەردىن تەشكىل تاپقان بۇ قىسىم، 1916 - يىلىنىڭ ماي ئايلىرىدا ئىستانبۇلغا ئەۋەتىلىدۇ. ئۇ يەردىن ئىراق ئۇرۇش سېپىغا ئەۋەتىلگەن بۇ ئاسىيا باتالىيونى ئۇرۇش تۈگىگەن كۈنلەرگىچە ئوسمانلىلار ئارمىيىسى تەركىبىدە ۋەزىپە ئۆتەپ كەلگەن ئىدى.

ئاسىيا باتالىيونى ئىشىدىن تولۇق خەۋىرى بار فون مەندې، مۇسۇلمان تۈرك دۇنياسى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىلا ياخشى بىلىدىغان بىرى بولۇپ قالماي،

تەرىپىدىنمۇ نەقىل قىلىپ ئىشلىتىلگەن، ھەتتا پاكىت ماتېرىيالى سۈپىتىدە پايدىلىنىلغان، شۇ ئاساستا ھادىسىلەرنى مۇھاكىمە قىلىش ۋە باھالاشلارمۇ ئوتتۇرىغا چىققان ئىدى. ـــ ئا.ھ. ئىزاھاتى).

مىللىي لېژىيونلارنىڭ قۇرۇلۇشى

ئۇرۇش تېز ئاردا تاماملىنىدۇ دەپ ئىشەنگەن ھىتلېر، سوۋېتلەرگە ھۇجۇم قىلىش ھەرىكىتى جەريانىدا ئىشغال قىلىنىدىغان يەرلەردىكى يەرلىك خەلق بىلەن قولغا چۈشۈرۈلىدىغان ئەسىرلەرگە قارىتا مۇنداق بىر بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ:[507]

ئىشغال قىلىنغان يەرلەردە نېمىسلاردىن باشقا ھېچقانداق ئادەمگە قورال تۇتقۇزماسلىقىمىز كېرەك. بۇ، بەكلا مۇھىم بىر ئىش. بۇ تۇردىكى كىشىلەرنىڭ قوراللىق كۈچلىرىدىن پايدىلىنىشىمىز دەسلەپتە بىزگە بەكلا ياردىمى تېگىدىغان ياخشى ئىشتەك بىلىنىشى مۇمكىن. ئەمما بۇنداق قاراش پۈتۈنلەي خاتا. بۇ كۈچلەر كۈنلەرنىڭ بىرىدە چوقۇم بىزگە قارشى جەڭ قىلىشى مۇمكىن. شۇڭا، بىز نېمىسلاردىن باشقا ھېچقانداق بىرىنىڭ قورال تۇتۇشىغا رۇخسەت قىلماسلىقىمىز لازىم. سلاۋيانلار، چېخلار، ئۇرۇس كازاكلىرى ۋەياكى ئۇكرائىنلارنى ھەرگىز قوراللاندۇرماسلىقىمىز كېرەك.

شۈبھىسىزكى، بۇلار ھەرگىز ئالىي ئىرق قارىشىغا ئاساسەن ئوتتۇرىغا قويۇلغان بىر قارار بولماستىن، بەلكى ئىشغال قىلىنىدىغان يەرلەرنىڭ بىر بۆلۈمى كەلگۈسىدە يەرلىكلەردىن بوشىتىلىپ نېمىسلارنى يەرلەشتۈرۈش رايونىغا ئايلاندۇرۇشنى پىلانلىغانلىقى، شۇنىڭدەك ئۇرۇش جەريانىدا نېمىسلار بىلەن بىر سەپتە تۇرۇپ جەڭ قىلىدىغان مىللەتلەر ئاخىرقى غەلىبىنى قولغا كەلتۈرگىنىدىن كېيىن ئۇلارمۇ كېلىپ داستىخاننىڭ بىر بۇرجىكىگە قېتىلىشنى تەلەپ قىلىش ئېھتىمالىنىڭ تۇغۇلۇشىدىن ئەنسىرىگەنلىكىدىن باشقا مەقسىتى يوق ئىدى. بۇ تۇردىكى قاراشتىن باشقا يەنە، گېرمانىيە ئارمىيىسىنىڭ قوماندانلىرىمۇ

ئۇتتۇرىغا قويۇپ ئۆتىدۇ:

مەن بۇ قان قېرىنداشلىرىمىزنى ئەسرلەر لاگېرىدىن ئازاد قىلىپ، ئۇلاردىن پايدىلىنىش ئىشىنى مەخسۇس ۋە غەيرىي رەسمىي شەكىلدە قولغا ئېلىپ ئىشلەشنى مىللىي ۋە ۋىجدانى بىر قەرزىم دەپ تونۇغان ئىدىم. ... گېرمانىيەنىڭ، سىياسىي جۇغراپىيە نۇقتىسىدا ئاساسلىق دۈشمىنىمىز ھېسابلىنىدىغان رۇسىيەگە قارشى ئۇرۇشتا غەلىبە قازانغانلىقى ۋەتىنىمىزدە ئىنتايىن كۈچلۈك ھاياجان پەيدا قىلىۋەتكەنلىكىنى بىلدۈردۈم. رۇسىيەدىكى مۇسۇلمانلار جايلاشقان رايونلارنى خەرىتىدە كۆرسىتىپ تۇرۇپ ئىزاھات بەرگەن ئىدىم. ... بۇ ئەسرلەردىن پايدىلىنىشلىرى كېرەكلىكىنى شەخسى نامىمدا ۋە مەخسۇس يوسۇندا تەۋسىيە قىلغان ئىدىم.[509] ئامېرىكالىقلار چىقارغان مەخپىي ھۆججەتلەر توپلىمىدىكى ماتېرىياللاردىن باش كاتىپنىڭ بۇ سۆھبىتىمىزنى تەپسىلىي تۈردە رىببېنتروپقا يەتكۈزگەنلىكىدىن خەۋەر تاپتىم. ئۇ ۋاقىتلاردا كاپكازىيە خەلقلىرىنى تەڭپۇڭلۇق ساقلايدىغان دۆلەت شەكلىدە بىرلەشتۈرۈش مۇمكىنلىكىنى، ھەزەر دېڭىزىنىڭ شەرقىدە مۇستەقىل تۈركىستان بىلەن موڭغۇلىيە دۆلەتلىرىنى قۇرۇش مۇمكىنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەنلىكىمنى بۇ ئەسەرنى ئوقۇغىنىمدىن كېيىن ئەسكە ئالدىم.

باش ئەلچى گەرەدەنىڭ ئۆز ئالدىغا غەيرىي رەسمىي يول بىلەن يەتكۈزدۈم دەپ ئېيتقان بۇ قاراشلارنى گېرمانىيە دائىرىلىرى ئەستايىدىل مۇئامىلە قىلىپ مۇزاكىرە قىلىشقان. بەلكىم بۇ قاراشلارنى تۈركىيە ھۆكۈمىتىنىڭ تۈركى ئىرقىدىن بولغان ئۇرۇش ئەسرلىرىنى قانداق بىر تەرەپ قىلىش كېرەكلىكى توغرىسىدىكى ئۈمىدلىرى دەپ مەخسۇس مۇزاكىرە قىلىشقان. گەرەدە يەنە، گېرمانىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقى كاتىپىغا پايدىلىنىشقا بولىدىغان مۇھىم ئادەملەر قاتارىدا ياۋروپادا مۇساپىر بولۇپ تۇرۇپ قالغان تۈركىستانلىق مۇستاپا چوقاي ئوغلى بىلەن گىرۇزىيەلىك چەنكېلى قاتارىدىكى يېتەكچىلەرنىڭ تىزىمىنىمۇ بېرىپ قويغان (ئەسلىدە ئۇ ۋاقىتتا مۇستاپا چوقاي ئوغلى گېرمانىيەگە كەلتۈرۈلگەن ۋاقىتلار بولۇپ، ئۇرۇش ئەسرلىرىنى ئايرىش ئۆمىكىدە ئىشلەۋاتاتتى. — ئا.ھ. ئىزاھاتى).

بۇ خىل ئۇرۇش ئەسىرلىرىدىن تەشكىل قىلىنىدىغان ھەربىي قىسىملارنى ئوڭۇشلۇق تۈردە پايدىلىنىشقا بولىدىغانلىقىغا ئىشىنىدىغان بىرى ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، تۈركىي ئۇرۇش ئەسىرلىرىدىن سوۋېتلەرگە قارشى ئۇرۇش سەپلىرىدە پايدىلىنىش ئىشىنى تۈركىيە مەسئۇللىرىمۇ پات - پاتلا تىلغا ئېلىپ كەلمەكتە ئىدى. باش ئەلچى خۇسراۋ گەرەدە، يېڭىدىن ۋەزىپىگە تەيىنلەنگەن مۇستەشار كامال نىجات ئەپەندىنى تونۇشتۇرۇش ئۈچۈن 1941 - يىلى 20 - ئاۋغۇست كۈنى شەرقىي پرۇسسىيەدىكى باش قوماندانلىق شتابىغا بېرىپ گېرمانىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرى رىببېنتروپ بىلەن كۆرۈشكىنىدە، تۈركىي ئىرقىدىن بولغان رۇسىيە ئەسىرلىرىدىن پايدىلىنىش مەسىلىسىنى ئوتتۇرىغا قويغانلىقىنى تۆۋەندىكىچە بايان قىلىدۇ:

رۇسىيەدىكى بىز بىلەن بىر قاندىن بولغان قېرىنداشلىرىمىزنىڭ سوۋېت ئىستىبداتىدىن ئازاد قىلىنىشى بىز ئۈچۈن روھىي مەدەت بولىدىغانلىقىنى دەپ كېلىپ، گېرمانىيە باشلىغان بۇ ئۇلۇغ ئۇرۇشتا گېرمانىيەدىن ئىبارەت بۇ دوستىمىز قولىغا چۈشۈرگەن ئەسىرلەر ئارىسىدىكى تۈركىيلەرنى رۇسلاردىن ئايرىپ چىقىش لازىملىقىنى ئالاھىدە مەسلىھەت قىلدىم، بۇ قېرىنداشلىرىمىزدىن خەۋەرچىلىك ۋە يول باشلىغۇچى قاتاردىكى ئىشلاردا ئىشلىتەلىشىڭلار مۇمكىن دەپ ئەسكەرتىپ ئۆتتۈم، ياۋروپاغا پاناھلىق تىلەپ كەلگەن رۇسىيە تۈركىيلىرىنىڭ سىياسىي ساھەدىكى بىلىملىك كىشىلىرىنى چاقىرتىپ كېلىپ بۇ ئەسىرلەر بىلەن ئۇچراشتۇرۇشنىڭ پايدىسى بولىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرگەن ئىدىم.

ئىراندا ئۇزۇن يىللار ۋەزىپە ئۆتىگەن باش ئەلچى گەرەدە كاپكازىيە بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىيلىرىگە دائىر مەلۇماتى بار بىرى بولۇپ، بىر قىسىم مۇھاجىر تۈركىي يېتەكچىلىرى بىلەنمۇ تونۇشاتتى. خۇسراۋ گەرەدە تاشقى ئىشلار مۇستەشارى ۋېيزساكېر بىلەن ئۆتكۈزگەن سۆھبەتتىمۇ بۇ ھەقتىكى مەسىلىلەرنى

كۆتۈشكە توغرا كېلىدىغانلىقى ئېنىق. ...

نۇرى پاشا، پان تۇرانچىلىق ھەرىكىتىدە بىۋاستە رول ئويناشنى تەلەپ قىلماقتا. نۇرى پاشا، مۇسۇلمان ۋە تۈرك ئىرقلىرىدىن بولغان ئۇرۇش ئەسىرلىرى ئۈچۈن قۇرۇلىدىغان لاگېرلار قۇرۇلغىنىدىن كېيىن، بۇ تەرەپتىكى ئادەم كۈچىنى تاللاش ۋە تەشكىللەش ئىشلىرىغا بىر ئامالىنى قىلىپ قاتنىشىشقا تىرىشىدىغانلىقىنى ئويلىغان. بۇ ئىشلارنى تۈركىيە ھۆكۈمىتىنىڭ يوشۇرۇنچە بىر شەكىلدە قوللاپ قۇۋۋەتلىشى ئاساسىدا ئىشقا ئاشۇرۇپ كېتىدىغانلىقىنى پەرەز قىلىدىكەن. بۇ ئىشتىمۇ ئاۋۋال ئۇ ك ۋ بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتتى بولمىغان بىر تۈر پىكىر ئالماشتۇرۇشقا تۇتۇش قىلىش ئارقىلىق رۇخسەت بېرىلىشىنى كۈتمەكتە. ... شۇنىڭدەك يەنە، نۇرى پاشا بېرلىندا پان تۇرانچىلىق تەشۋىقاتىنى قانات يايدۇرۇش ئۈچۈن مەركەزدىن بىرنى قۇرۇپ چىقىش تەكلىپىنى ئوتتۇرىغا قويماقتا. بۇ مەركەزدە ئۆزى ۋە باشقا سەپداشلىرى بىرلىكتە پائالىيەت قىلىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. بۇ ئىش، ھازىرچە قويۇپ تۇرۇلدى.

نۇرى پاشا تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقىنىڭ مۇستەشارى بارون ئېرنىست ۋېيزشاكېر بىلەنمۇ كۆرۈشكەن بولۇپ، كاپكازىيىلىكلەرگە مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەردە ئۇلارغا مەسلىھەتچىلىك قىلىپ بېرەلەيدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن.

دەل شۇ پەيتتە، تۈركىيە ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن ئىككى تۈرك گېنېرال، يەنى تۈركىيە ھەربىي ئاكادېمىيىسى قوماندانى گېنېرال ئېلى فۇئات ئەردەن بىلەن پېنسىيىگە چىققان گېنېرال ھۈسنۈ ئەركىلەت ئىككىسى شەرق ئۇرۇش سەپلىرىنى زىيارەت قىلىش مەقسىتى بىلەن گېرمانىيەگە يېتىپ كېلىدۇ (ۋولى قېيۇمخان، بۇ ئىككى گېنېرالنىڭ نېمىسلار تەرىپىدىن زىيارەتكە تەكلىپ قىلىنىش ئىشىدا نۇرى قىللىغىل پاشا ۋاستىچىلىك رول ئوينىغان دەپ ئېيتىدۇ. ئەمما فون پاپېننىڭ خەت ـ ئالاقىلىرىدىن قارىغاندا، زىيارەت قىلىش

بۇ ئىشلار بولۇۋاتقان سېنتەبىر ئايلىرىغا كەلگەندە، گېرمانىيەگە كەلگەن نۇرى قىللىغىل پاشامۇ تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقى سىياسىي باشقارما باشلىقى ۋويرمان بىلەن كۆرۈشۈپ سۆھبەتلىشىپ تۇرغان. بۇ كۆرۈشۈشلەردە نۇرى پاشا ئۇنىڭغا گېرمانىيەنىڭ تۈركلەر ياشايدىغان جايلار سىياسىتى بىلەن تۈركىي ئىرقىدىن بولغان ئۇرۇش ئەسىرلىرىگە مۇناسىۋەتلىك يۈرگۈزۈلىدىغان سىياسەتلىرى ھەققىدە بىر قىسىم مەسلىھەتلەرنى بېرىپ ئۆتكەن. ۋويرماننىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقى مۇستەشارىغا سۇنغان دوكلاتقا قارىغاندا، قىللىغىل پاشانىڭ ئارزۇلىرى بىلەن ۋويرماننىڭ بۇ ھەقتىكى باھاسى تۆۋەندىكىچە يېزىلغان:

تۈركىي ئىرقىدىكىلەر، بولۇپمۇ بارلىق مۇسۇلمان ئۇرۇش ئەسىرلىرىنى ئايرىپ چىقىپ، ئۇلارنى بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى جەريانىدا ۋۈنستورف ئەتراپىدا قۇرۇلغان لاگېرغا ئوخشاپ كېتىدىغان مەخسۇس لاگېرغا يىغىش لازىم. ئاندىن بۇ ئەسىرلەر ئارىسىدىن پان تۇرانچىلىق ھەرىكىتى ئۈچۈن مەخسۇس جەڭگىۋار قوشۇن قۇرۇپ چىقىش مۇمكىنچىلىكى تەتقىق قىلىنىشى لازىم.

ئو ك ۋ (گېرمانىيە قوراللىق كۈچلەر باش قوماندانلىق شتابى. — ئا.ھ. ئىزاھاتى) ئۇرۇش ئەسىرلىرىنى باشقۇرۇش باشقارما مۇدىرلىقىدىن ئېلىنغان مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، ئىچكى ئىشلار مىنىستىرى روزېنبېرگ بۇ تۈردىكى بىر تەلەپنى ئو ك ۋ غا يوللاپ بولغانىكەن. ھازىرقى ئەھۋالدا ئو ك ۋ بۇنداق بىر ئايرىش ئىشىغا يېتىشەلمەيدىغانلىقى ئېنىق. شۇنىڭدەك قولى سەل بوشىغاندىن كېيىن رۇسىيە ئۇرۇش ئەسىرلىرىنى مىللىي ۋە ئىرقى تەۋەلىكىگە قاراپ ئايرىش ئىشىنى باشلىماقچى بولغان. ئو ك ۋ دائىرىلىرى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقىنىڭ تەلىپىگە ئىمكان قەدەر ئەمەل قىلىشقا تىرىشىپ،[510] ئېتىنىك تۈرك ۋە مۇسۇلمان رۇسىيە ئۇرۇش ئەسىرلىرىنى ئايرىپ چىقىش ئىشىنى باشلىيالىشى مۆلچەرلەشكە بولىدۇ. بۇ ئىشنى ئو ك ۋ دىكىلەر بىلەن رەسمىي مۇزاكىرە قىلىش ئۈچۈن بۇيرۇق كۈتمەكتە. بۇ ئىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن بىر قانچە ئاي ۋاقىت

1941 - يىلى 22 - دېكابىر كۈنى ھىتلېرغا سۇنىدۇ. بۇ تەكلىپ لايىھىسى كۈتمىگەن بىر ئەھۋالدا، شۇ كۈنىلا ھىتلېرنىڭ تەستىقلىشى بىلەن كۈچكە ئىگە قىلىنىدۇ. گېرمانىيە ئارمىيىسى قوماندانلىقى 1941 - يىلى 30 - دېكابىر كۈنى ئېلان قىلغان بۇيرۇقىغا بىنائەن، سوۋېت ئەسىرلىرىدىن ھەربىي قىسىم تەشكىل قىلىش ئىشىنى باشلايدۇ. دەسلەپتە ئۇكرائىنالىقلار، بالتىق ئەللىرى، بېلارۇسىيە ۋە ئۇرۇسلاردىن تەشكىل قىلىنغان قىسىملارغا "شەرق باتالىيونى" دەپ، قالغان قىسىملارغا بولسا "ئاسىيا باتالىيونلىرى" دەپ نام بېرىلىدۇ. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەيلا، بۇ تۈر قىسىملار تەشكىل قىلغان مىللەتكە قاراپ ئاتىلىشقا باشلىنىدۇ.

30 - دېكابىر بۇيرۇقى بويىچە ئەرمەنلەر بىلەن گىرۇزىيەلىكلەر ئۈچۈن ئايرىم - ئايرىم لېجيون، تۈركىستانلىق ئەسىرلەر بىلەن كاپكازىيىلىك ئەسىرلەرگە بىرلا لېجيون قۇرۇلىدۇ دەپ بەلگىلەنگەن ئىدى (تۈركىستانىش - كاۋكازىش - مۇھەممەدىنىش لېجيون. — ئا.ھ. ئىزاھاتى). ئەمما ئارىدىن بىرەر ئاي ئۆتكەندىن كېيىن ئالغان يەنە بىر قارار بويىچە تۈركىستان - كاپكازىيە - مۇسۇلمان لېجيونى دېگەن بۇ قىسىم تۈركىستان لېجيونى، كاپكازىيە مۇسۇلمان لېجيونى ۋە تۈركىستانلىق ئۇرۇش ئەسىرلىرىدىن تەشكىل قىلىنغان 450 - باتالىيون قاتارىدىكى ئۈچ لېجيون قىسىمغا ئايرىلىدۇ.

450 - باتالىيونى ئىستىقبارات مەقسىتى ئۈچۈنلا قۇرۇلغان بىر قوشۇن ئىدى.[512] يەرلىك ئىستىخبارات تەشكىلاتىدا ئىشغال قىلىنغان جايلاردا ۋە سوۋېت ئارقا سەپلىرىدە يەرلىك كىشىلەردىن پايدىلىنىش ئېھتىياجى تۇغۇلغان ئىدى. بۇ ئىش ئۈچۈن ئىقتىدارلىق ۋە بىلىملىك ئۇرۇش ئەسىرلىرىنى تاللاپ مەخسۇس لاگېرلاردا يېتىشتۈرگەندىن كېيىن، ھەر تۈرلۈك مەقسەتلەر ئۈچۈن پايدىلىنىشنى پىلانلاشقانىدى. شۇڭا، س د تەشكىلاتى ئۆكتەبىر ئايلىرىدىن باشلاپلا بۇ پىلاننى ئىشقا كىرىشتۈرۈش ئۈچۈن بالتىق ئەللىرى ئەسىرلىرىدىن مەخسۇس رازۋېدكا ئەترەتلىرىنى تەشكىللەپ چىققان ئىدى. بۇنىڭدەك ئىشنى تۈركىي ئەسىرلەر ئارىسىدىمۇ يولغا قويۇش مەقسىتىدە، پولتاۋا رايونىدىكى ئەسىرلەر لاگېرىدىن بۇ ئىش ئۈچۈن شەرتى توشىدىغان 700 دەك ئەسىر تاللىنىپ،

تەلىپى تۈركىيە ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغانلىقى، زىيارەت قىلىشقا ئەۋەتىلىدىغان كىشىلەرنىمۇ يەنە تۈركىيە ھۆكۈمىتى بېكىتكەنلىكى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ـــ ئا.ھ. ئىزاھاتى). ئەركىلەت پاشا، «جۇمھۇرىيەت» گېزىتىدە ئۇرۇش ئىستراتېگىيىسى ۋە تېخنىكىلىق جەھەتلەرگە مۇناسىۋەتلىك ماقالىلەرنى ئېلان قىلىپ كېلىۋاتقان بىرى بولۇش بىلەن بىرگە، يەنە تېپىك نېمىسپەرەس بىرى دەپ تونۇلماقتا ئىدى. بۇ ئىككى گېنېرال سۆھبەت جەريانىدا، تۈركى ئەسىرلەردىن ھەربىي قوشۇن تەشكىل قىلىپ، سوۋېتلار قولىدىن تارتىپ ئېلىنغان يەرلەردە پايدىلىنىش ھەققىدىكى ئويىنى نېمىس رەھبەرلىرىگە بىلدۈردى. ئۇلار شەرقى ئۇرۇش سەپلىرىنى زىيارەت قىلىپ قايتىشىدا، بېرلىنغا كېلىپ ھىتلېر بىلەنمۇ كۆرۈشىدۇ. ۋەلى قېيۇمخان، بۇ گېنېراللار ئوتتۇرىغا قويغان تەكلىپلەر نېمىس دائىرىلىرىنى قىزىقتۇرغانلىقىنى،[511] شۇڭا بۇ ھەقتە قارار ئېلىش ئىشىنىڭ تېزلەشتۈرۈلىشىگە تۈرتكە بولۇپ بەرگەنلىكىنى ئېيتىدۇ.

نەتىجىدە، 1941 - يىلىنىڭ ئۆكتەبىر ئېيىغا كەلگىنىدە قىزىل ئارمىيىدىن ئەسىرگە چۈشكەن ئەسكەرلەرنى ئالدىنقى سەپلەر بىلەن ئارقا سەپلەردە ئىشلىتىشكە مۇناسىۋەتلىك تەييارلىق ئىشلىرى باشلىنىدۇ. بۇ پىكىرنى قايسى دەرىجىدە ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى تەجرىبە قىلىش مەقسىتىدە، 1941 - يىلى ئۆكتەبىردە ”ئاسىيالىقلار“ نامىدا 30~40 تەك تۈركىستانلىقتىن تەشكىل تاپقان كىچىك بىر قوشۇن تەشكىل قىلىنىدۇ. بۇ بىر گۇرۇپپا ئەسىردىن پايدىلىنىش سىنىقى نەتىجىلىك بولغىنىدىن كېيىن بۇ لايىھىنى ھىمايە قىلىدىغانلار تېخىمۇ جاسارەتلىنىدۇ. فون مەندې باشچىلىقىدىكى شەرق ئىشلىرى مىنىستىرلىقىدىكى مەسئۇل خادىملار ئەسىرلەرنى مىللەتلەر بويىچە ئايرىم - ئايرىم لېجيون ھالىغا كەلتۈرۈپ تەشكىللەپ چىقىپ، نېمىسلار بىلەن بىرلىكتە سوۋېت ئىتتىپاقى قوشۇنلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا سېلىش لازىم دېگەن تەلەپنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. شۇنداق قىلىپ پروفېسسور فون مەندېنىڭ بۇ ھەقتىكى تىرىشچانلىقلىرى نەتىجە بېرىپ، شەرق ئىشلىرى مىنىستىرى روسېنبېرگنىڭمۇ بۇ ئىشنى قوللاپ قۇۋۋەتلىشى قولغا كەلتۈرۈلىدۇ.

روزېنبېرگ، ئۇرۇش ئەسىرلىرىدىن ھەربىي قىسىم تەشكىللەش پىلانىنى

ئادەتتە ئىشغال قىلىنغان جايلاردىكى خەلق ئارىسىدىن ياكى ئۇرۇش ئەسىرلىرى ئارىسىدىن پىدائىي بولغانلاردىن تاللىنىپ تەشكىل قىلىناتتى. بۇ قارار دەرھال ئىشقا كىرىشتۈرۈلىدۇ. ياردەمچى قىسىملارنى تەشكىل قىلىدىغان بۇ تۈردىكى گۇرۇپپىغا قاتناشقانلارنىڭ سانى ئېنىق مەلۇم بولمىسىمۇ، بۇنداقلارنىڭ سانى ئۇرۇشنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگىنىدە بىرەر مىليون ئېتىراپىغا يەتكەنلىكى مۆلچەرلەنمەكتە.

ھەربىي قىسىملاردا مىللەتكە قاراپ لېگىيونلار تەشكىل قىلىنىشى، بۇ لېگىيونلار بىلەن نېمىس قىسىملىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى تەرتىپكە سالالايدىغان مىللىي ئورگانلارنى تەشكىللەش زۆرۈرىيىتىنىمۇ ئوتتۇرىغا چىقىرىدۇ. ئۇ ۋاقىتقا كەلگۈچە ئۇرۇش ئەسىرلىرىنى ئايرىش ئىشىغا مەسئۇل بولۇۋاتقان ئۇرۇش ئەسىرلىرىنى ئايرىش ئاربلاشما ھەيئەتلىرى بۇنداق بىر ئىشقا ئۇيغۇن كەلمەيتتى. شۇ سەۋەبتىن، سوۋېت خەلق كىشىلىرى ۋە پىدائىي لېگىيونلارغا مەسئۇل بولىدىغان ئالاقىلىشىش باشقارمىلىرى (مىتتېلستېللەر — ئا.ھ. ئىزاھاتى) نى قۇرۇپ چىقىش قارارى ئېلىنىدۇ. بىرىنچى بولۇپ تۈركىستان ئالاقىلىشىش باشقارمىسى قۇرۇلىدۇ. نېمىسلار بۇ ئىشنى تۈركىستانلىقلاردىن باشلىغانلىقى تاسادىپ ئوتتۇرىغا چىققان بىر ئىش ئەمەس ئىدى. بۇنىڭ ئالدىنقى سەۋەبلىرىدىن بىرى، ئۇرۇش ئەسىرلەر ئارىسىدىكى ئەڭ چوڭ گۇرۇپپىنى تۈركىستانلىقلار تەشكىل قىلاتتى. ئەمما تۈركىستان رايونىنىڭ نېمىسلارنىڭ ئىشغال قىلىدىغان پىلانى تەۋەسىگە كىرمەيدىغانلىقى، بۇنىڭ ئەڭ مۇھىم سەۋەبلەردىن بىرى ھېسابلىناتتى. يەنە بىر تەرەپتىن نېمىس دائىرىلىرى ئۇرۇش يېڭى باشلانغان ۋاقىتلاردا ئىشغال قىلىۋالغان قىرىم تەۋەسى ئۈچۈن بۇنىڭدەك بىر باشقارما قۇرۇپ چىقىشقا پەقەتلا قىزىقمىغان ئىدى.

دەسلەپكى ۋاقىتلاردا ۋاسىتىچى رول ئويناش ۋە ئالاقە ئورنىتىش ۋەزىپىسىنىلا ئۆتەپ كەلگەن بۇ تۈردىكى باشقارمىلار، 1943 - يىللىرىدا ئاۋۋال ترانسپورتقا مەسئۇل باشقارمىلارغا، ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە مىللىي ۋەكىللىك دائىرىسى سەۋىيىسىگە كۆتۈرۈلىدۇ. تۈركىستان ئالاقىلىشىش باشقارمىسىنىڭ مەسئۇللۇقىغا ۋەلى قېيۇمخان تەيىنلىنىدۇ. ئەزەربەيجان باشقارمىسىغا فەتخالى ئەپەندى،

يېتىشتۈرۈش ئۈچۈن سىلېزىياغا ئەۋەتىدۇ. ئۇ يەردە مەخسۇس تەربىيە كۆرگەن بۇ ئەسكەرلەردىن ئىككى باتالىيون تەشكىل قىلىنىدۇ. تۈرك - تاتارلاردىن تەشكىللەنگەن 450 - تۈركلەر باتالىيونى تۈرك دۇنياسىنى پۇختا بىلىدىغان ئاندېرىياس مايېر - مادېرنىڭ قوماندانلىقىغا، كاپكازىيىلىكلەردىن تەشكىل قىلىنغان بېرگمان باتالىيونىمۇ تېيودور ئۆبېرلاندېرنىڭ قوماندانلىقىغا تاپشۇرۇلىدۇ.

بۇ ۋاقىتلاردا يەنە ئىدىل ئۇراللىق ئۇرۇش ئەسىرلىرىدىن "ۋولگا تاتار لېجيونى" تەشكىل قىلىنغان بولۇپ، بۇ لېجيوندا فىن ئۇرۇش ئەسىرلىرىمۇ بار ئىدى. 1942 - يىلىنىڭ ياز ئايلىرىدا ئېلىنغان يېڭى بىر قارار بويىچە كاپكازىيە مۇسۇلمان لېجيونىنى ئەزەربەيجان لېجيونى ۋە شىمالى كاپكازىيىلىكلەر لېجيونى دەپ ئىككى قىسىمغا ئايرىيدۇ. شۇنداق قىلىپ، بارلىق مىللىي گۇرۇپپىلار ئايرىم - ئايرىم تەشكىللەنگەن ھېسابلاندى. بۇ ۋاقىتتا بۇ لېجيونلارغا پىدائىي بولىدىغان ئەسىرلەرنى تاللاپ چىقىش ھەيئەتلىرىنىڭ سانىمۇ 30 غا كۆپەيتىلگەنىدى. نېمىسلارنىڭ بۇ ھەقتىكى قاراشلىرىنى خوستلېر مۇنداق باھالايدۇ:

تۈركى ئۇرۇش ئەسىرلىرىدىن سوۋېتلەرگە قارشى پايدىلىنىش ھەققىدىكى پىكىر نېمىس ئارمىيە قوماندانلىق شتابىدىكىلەر تەرىپىدىن بەكلا ئاسان قوبۇل قىلىندى. ... بۇ ئىشنىڭ نېمىس ئارمىيىسگە پايدىسى بولىدىغانلىقى ئېنىق ئىدى. ئۇلارنىڭ بۇنداق قاراشتا بولۇشىغا ناتسىستلارمۇ قارشى تۇرمىدى. دېمىسىمۇ سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەسىدىكى تۈركلەر ياشايدىغان جايلار گېرمانىيە ئۈچۈنچى ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىشغال قىلىش پىلانىغا كىرمەيتتى. ... ئارمىيىدىكىلەر بولسا بۇ قىسىملار سوۋېت ئۇرۇش سېپىدا جەڭ قىلىۋاتقان تۈركى قىسىملارغا كۈچلۈك تەشۋىقات قىلىش رولىنى ئوينايدۇ دەپ قارىشاتتى. شۇنىڭدەك ئىشغال قىلىنغان يەرلەردىكى خەلق بىلەن ھەمكارلىق ئورنىتىشقىمۇ ئاسانلىق تۇغدۇرۇپ بېرەلەيدۇ دەپ قارايتتى.[513]

ئۇرۇشقا قاتناشتۇرۇلمايدىغان ياردەمچى قىسىملارنى تەشكىللەش مەسىلىسى بەك كۆپ تالاش تارتىش قىلىنمايلا ماقۇل كۆرۈلىدۇ. "ھىلفشۇىلىگ" دەپ نام بېرىلگەن ياردەمچى قىسىملار بىۋاستە جەڭگە قاتناشمايدىغان، ئارقا سەپ ئىشلىرىدا ئىشلىتىلىدىغان پىدائىيلاردىن تەشكىل تاپاتتى. بۇ تۆردىكى كىشىلەر

پىدائىي ھەربىي قىسىملىرى — ئۇ.ت) بىلەن نېمىس ئارمىيىسى ئوتتۇرىسىدا مۇناسىۋەت تىكلەشنى مەقسەت قىلىپ قۇرۇلغان ئالاقىلىشىش بۆلۈملىرىنىڭمۇ ئالدىنقى سەپكە ئالاقىدار تەشكىلىي ئىشلىرىغا بىۋاسىتە ئارىلىشىۋالماسلىقى كېرەكلىكىنى ئويلايتتى. ئۇنىڭ قارىشى بويىچە ئالغاندا، بۇ بۆلۈملەر پەقەت ۋەتەنلىرى نېمىسلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغىنىدىن كېيىنلا ئاندىن ۋەتىنىدە پائالىيەتكە كىرىشىشى كېرەكلىكىنى، ئۇلار ئۆز پائالىيەتلىرىنى ۋەتىنىدە قۇرۇلىدىغان نېمىس باشقۇرۇش ئورگانلىرى بىلەن ھەمكارلىشىش بىلەن چەكلىنىشى كېرەك ئىدى. چۈنكى ئۇ، ئىشغال قىلىنغان سوۋېت تۇپراقلىرىنىڭ تولۇق مۇستەملىكە قىلىنىدىغانلىقىغا ئىشەنچى كامىل ئىدى. 1917 - يىلدىن بۇيان سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى كۈرەش قىلىپ كېلىۋاتقان سىياسىي يېتەكچىلەردىن بۇنداق بىر مەقسەت ئۈچۈن خىزمەت قىلىشقا رازى بۆلىشىدىن ئۈمىد كۈتۈش ئەسلا مۇمكىن بولمايدىغان بىر ئىش ئىدى. ھەتتا بۇنىڭ دەل ئەكسىچە، مۇھاجىرەتتىكىلەر ۋەتىنىدە بۇنداق بىر تۈزۈم قۇرۇلۇشقا تۇسالغۇلۇق قىلىش ئۈچۈن ھەرىكەتكە ئاتلىنىشى مۇمكىن ئىدى. ئەنە شۇ سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، روزېنبېرگ بۇ تۈردىكى مۇساپىر يېتەكچىلىرى بىلەن مۇناسىۋەت باغلاشقا قارشى تۇرۇپ كەلمەكتە ئىدى.[515] روزېنبېرگنىڭ ئەكسىچە، گېرمانىيە بىلەن شەرق ئۇرۇش سېپى شارائىتلىرىنى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يوشۇرۇن كۈچلىرىنى ئەمەلىي بىر شەكىلدە باھالايدىغان ئوستمىنىستېرىيۇم مۇتەخەسسىسلىرى، شۇنىڭدەك بۇ مەسىلىلەرگە مۇناسىۋەتلىك تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقىنىڭ دىپلوماتلىرى چەتئەلدىكى مۇساپىر يېتەكچىلەر بىلەن ئالاقە ئورنىتىشقا مەجبۇر ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتكەن ئىدى. بۇنداق قاراشتىكىلەرنىڭ پىكرى بويىچە ئالغاندا، سوۋېت ئىتتىپاقى ئىشغال قىلىنىپ بولغاندىن كېيىن، ئۇرۇسلاردىن باشقا مىللەتلەرگە ئۆز يۇرتلىرىدا ئاپتونومىيىلىك ھوقۇق بېرىلىشى كېرەكلىكى، شۇنداق قىلىپ سوۋېت ئىتتىپاقى بۆلۈنگەن ھالدا گېرمانىيەنىڭ مۇستەملىكىلەر گەۋدىسى ھالىتىگە كەلتۈرۈلۈشى مۇمكىنلىكىنى ئويلايتتى.

بۇ جەھەتتە، شەرق ئىشلىرى مىنىستىرلىقىنىڭ تەشكىل قىلىنىشىدا ئەڭ مۇھىم رول ئالغان پروفېسسور فون مەندې ھالقىلىق بىر كىشى ھېسابلىناتتى. مەندې ناتسىستلار پارتىيىسىگە ئەزا بولمىغىنى بىلەن، سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەسىدىكى

ئىدىل ئۇرال باشقارمىسىغا ئابدۇراخمان شافى ئالماس، شىمالى كاپكازىيە باشقارمىسىغا ئەلىخان قانتوۇمۇر ۋە گىرۇزىيە باشقارمىسىغا سىپىرىدىيون كېدىيا تەيىنلىنىدۇ. بۇلاردىن باشقا يەنە بالتىق ئەللىرى بىلەن ئۇكرائىنالار ئۈچۈنمۇ بىرەردىن ئالاقىلىشىش باشقارمىلىرى قۇرۇلىدۇ.[514]

1942 ـ يىلىنىڭ قىش ئايلىرىدىكى رۇسىيەگە ھۇجۇم قىلىش ھەرىكىتى ئەمەلىيىتى، سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى ئۇرۇشتا غەلىبە قازىنىش ئۈچۈن بارلىق ئىمكانىيەتلەردىن تولۇق پايدىلانماي بولمايدىغانلىقى ئېنىق ئوتتۇرىغا چىققان ئىدى. بولۇپمۇ تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىگە قارايدىغان خادىملار بىلەن پروفېسسور مەندې قاتارىدىكى شەرق ئىشلىرى مىنىستىرلىقىنىڭ مۇتەخەسسىسلىرى سوۋېت دۈشمىنى بولغان مىللەتلەرنىڭ ئۇرۇش ئەسىرلىرىدىنلا پايدىلىنىپ قالماي، مۇساپىردىكى سىياسىي خادىملاردىنمۇ پايدىلانماي بولمايدىغانلىقىنى ئويلىماقتا ئىدى. بۇ تۈردىكى سىياسىي خادىملار سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەسىدىكى ئۆز تەۋەلىكلىرىدە موسكۋاغا قارشى پائالىيەتلەرنى تەشكىللىيەلىشى مۇمكىن دەپ قارالماقتا ئىدى. بۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇرۇشتىن بۇرۇنقى دەۋرلەردە پرومېتې ھەرىكىتى ئىچىدە ئاكتىپ رول ئوينىغان بولشېۋىكچىلىققا قارشى خادىملار ۋە ئۇلارنىڭ يېتەكچىلىرى بىلەن سۆزلىشىش چارىسىنى تېپىش كېرەكلىكىنىمۇ ھېس قىلىشماقتا ئىدى. مىللىي لېجيونلارنىڭ تەشكىل قىلىنىشىدىن كېيىنكى يەيتلەردە گېرمانىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقى بىلەن ئوستمىنىستىرىيۇم زاللىرىدا بۇ تۈردىكى پىكىرلەر كۈنسايىن كۈچىيىپ بارماقتا ئىدى.

تاشقى تۈركى يېتەكچىلىرى بىلەن ئالاقىلىشىش

ئىشغال قىلىنغان يەرلەرنىڭ پۇقرالىرىنى باشقۇرۇش ئىشلىرىغا مەسئۇل بولغان مىنىستىر روزېنبېرگ، ئۇرۇش ئەسىرلىرىنى سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى جەڭلەردە پايدىلىنىش لازىم دەپ قاراپ، بۇ جەھەتتە قورال‌لىق قىسىملارنى تەشكىللەش لايىھەسىنى باشتىن تارتىپلا قوللاپ كەلمەكتە ئىدى. ئەمما ئۇ، بېسىۋالغان يەرلەردە سىياسىي مۇئەسسەلەرنىڭ قۇرۇلۇشىغا، شۇنىڭدەك ئۇ يەرلەرنىڭ مۇساپىر يېتەكچىلىرى بىلەن سىياسىي مەقسەتلەردە مۇناسىۋەت ئورنىتىشقىمۇ قارشى تۇرغان ئىدى. ھەتتا ئۇ، مىللىي لېژيونلار (چەتئەللىك

بىلىدىغان بىرى ئىدى. ئۇ، بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى پارتلىغان ۋاقىتلاردا پەيدائىي بولۇپ شەرقى ئۇرۇش سېپىدىكى جەڭلەرگە قاتناشقان ئىدى. ئۇندىن كېيىن، ھېنتىگ ئافغانىستاننى گېرمانىيە تەرەپ بولۇپ ئۇرۇشقا قاتنىشىشىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن قۇرۇلغان ھەيئەتكە دىپلوماتىك خادىم سۈپىتىدە قاتنىشىپ، مۇشەققەتلىك بىر سەپەردىن كېيىن تۈركىيە بىلەن ئىران ئارقىلىق ئافغانىستانغا بېرىۋالغان ئىدى. شۇڭا ئۇ، بۇ جايلار بىلەن بۇ يەرلەرنىڭ خەلقىنى ياخشى بىلىدىغان بىرى ھېسابلىناتتى. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى پارتلىغاندىن كېيىن ئۇنىڭغا تاتارلار، كاپكازىيىلىكلەر ۋە تۈركىستانلىقلار مەسىلىسىنى تەتقىق قىلىش ۋەزىپىسى تاپشۇرۇلىدۇ. ھېنتىگ، ئالىمجان ئىدرىسقا قىزىل ئارمىيىدىكى تۈركى قېنىدىن بولغان ھەربىيلەرگە خىتاب قىلىش مەقسەت قىلىنغان بىروشۇرلارنى يېزىپ چىقىش ۋەزىپىسىنى تاپشۇرىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئاۋۋال شەرقى تۈركلەرگە، ئاندىن كاپكازىيىلىكلەرگە قارىتىلغان بىروشۇرلارنى تەييارلاپ چىقىدۇ. ھېنتىگ يەنە تاشقى تۈركى يېتەكچىلىرى بىلەن، نۇرى قىللىغىل پاشادەك تۈركىيەدىكى تۈركچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ساھەلەرگە كۈچلۈك تەسىر كۆرسىتىپ كېلىۋاتقان كىشىلەر بىلەنمۇ ئالاقىسى بار ئىدى.

پروفېسور فون مەندې باشچىلىقىدىكى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان مۇتەخەسسىس ۋە دىپلومات گۇرۇپپىسى تۈرك - مۇسۇلمان ئامىسى بىلەن مۇناسىۋەتنى كۈچەيتىش ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىنى ئاسىيا تەۋەسىدە قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويۇشقا بولىدۇ دەپ قارىشاتتى. بۇ مەقسەتنى كۆزدە تۇتۇپ مۇساپىر يېتەكچىلەرنىلا ئەمەس بەلكى تۈركىيەنىمۇ بۇ ئىشقا ئارىلاشتۇرۇش لازىم دەپ قارىشاتتى. گېنېرال ئېلى فۇئات ئەردەن بىلەن ھۈسنۈ ئەركىلەت ئىككىسىنى گېرمانىيەگە تەكلىپ قىلىشمۇ بۇ پىلاننىڭ بىر تەركىبى قىسمى ھېسابلىناتتى. ئوتتو فون ھېنتىگ، بۇ ئىككى تۈرك گېنېرالغا زىيارەت بويىچە ھەمراھ بولۇپ بىرلىكتە ئايلىنىپ ئۇلارنى مېھمان قىلغان ئىدى.

ئادلون يىغىنى

روزېنبېرگ بىلەن ئېس - ئېسچىلارنىڭ شۇنچە خالىمىغانلىقىغا قارىماي گېرمانىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقى فىرانسىيە، رۇمىنىيە ۋە تۈركىيە قاتارلىق

مىللىي ئىشلار مەسىلىلىرىدە ھېچكىم رەت قىلالمايدىغان مۇتەخەسسىس ھېسابلىناتتى. پروفېسسور مەندې، شۇ كۈنلەرگىچە چەت دۆلەتلەردە پائالىيەت قىلىپ كېلىۋاتقان سوۋېتقا قارشى يېتەكچىلەر بىلەن يېقىن مۇناسىۋەت باغلاپ كېلىۋاتقان بىرى ئىدى. ئۇنى دەسلەپتە ئوستمىنىستىرىيۇمىنىڭ كاپكازىيە - تۈركىستان بۆلۈمىنىڭ بۆلۈم باشلىقلىقىغا تەيىنلەشكەن بولۇپ، كېيىنكى ۋاقىتلاردا، 1943 - يىلى قۇرۇلغان چەتئەللىك قوۋملار باشقارمىسىنىڭ مەسئۇللۇقىغا تەيىنلىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ، گېرمانىيەنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى مىللىي ئىشلارغا مۇناسىۋەتلىك ئېلىنىدىغان قارارلارغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسىتەلىگۈدەك، يېتەكچىلىك قىلالىغۇدەك سالاھىيەتكە ئېرىشىدۇ.

يەنە بىر تەرەپتىن، نېمىس تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىگە مەنسۇپ كىشىلەرمۇ مۇساپىر يېتەكچىلىرى بىلەن ھەمكارلىق ئورنىتىلىشى لازىم دەپ قارىشاتتى. مىنىستىرلىق، سوۋېت رۇسىيەسىدىن تارتىپ ئېلىنىدىغان جايلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلەرنى تەرتىپكە سېلىشنى مەقسەت قىلىپ كېرەكلىك تەييارلىقلارنى قىلىپ قويغان ئىدى. بارباروسسا ھەرىكىتى باشلىنىپ بىر ھەپتە ۋاقىت ئۆتكەن 1941 - يىلىنىڭ 28 - ئىيۇن كۈنى، مىنىستىرلىق تەۋەسىدە رۇسىيە كومىتېتى دەيدىغان بىر ئورگان قۇرۇلغان بولۇپ، بۇ كومىتېتقا گېورگ گروسكوپف مەسئۇل قىلىپ تەيىنلىنىدۇ. بۇرۇن موسكۋادا تۇرۇشلۇق باش ئەلچى بولغان كونت شۇلېنبۇرگمۇ بۇ كومىتېتنىڭ ئەزالىرىدىن بىرى ئىدى. يېقىنغىچە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا (موسكۋا، تىبلىس قاتارلىق جايلاردا) ئۇزۇن يىل ۋەزىپە ئۆتەش جەريانىدا سوۋېت ئىتتىپاقىنى ياخشى بىلىدىغان باش ئەلچى شۇلېنبۇرگ، تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقى تەۋەسىدە رۇسىيەگە مۇناسىۋەتلىك پائالىيەتلەرنى تەشكىللەش ئىشلىرىغا مەسئۇل قىلىنغان ئىدى. ئوتتو براۋتىگام دەيدىغان يەنە تەجرىبىلىك دىپلومات بولسا، 1923 - يىلىدىن كېيىن باكۇ ۋە تىبلىسلاردا كونسۇل بولۇپ تۇرغان، كاپكازىيە خەلقلىرىنى بىۋاستە تونۇيدىغان بىرى ئىدى. ۋېرنېر ئوتتو فون ھېنتىگ دېگەن كىشى كومىسسىيىنىڭ كاپكازىيە خەلقلىرىگە ۋە تۈركىستان تەۋەسىگە مەسئۇل ئەزاسى ئىدى. ھېنتىگ،[516] دىپلوماتلىق ھاياتىنى ئىستانبۇل، تېھران ۋە پېكىن (بېيپىڭ، يەنى بېيجىڭ — ئۇ.ت) قاتارلىق جايلاردا ۋەزىپە ئۆتەش ئارقىلىق باشلىغان، پارس تىلىنى

(نېمىسلارنىڭ بۇ يىغىنغا جاپپار سېيىت ئەخمەت قىرىمەرنى تەكلىپ قىلمىغانلىقىنىڭ سەۋەبى، فون پاپپېننىڭ قىرىمەرنى "سكورسكىچى" دەپ تونۇيدىغانلىقىدىن بولغان. يەنى، قىرىمەرنى فون پاپپېن خالىمىغاچقا بۇ يىغىنغا تەكلىپ قىلمىغان. ئەدىگە قىرىمال بىلەن مۇستەجىپ ئۈلكۈسال 1941 - يىلى دېكابىردا بېرلىنغا يېتىپ كەلگەن بولۇپ، ئۇلار ئىككىسى شۇ كېلىشى بىلەن گېرمانىيەدە 7 ئايدەك تۇرۇپ قالىدۇ. ئۇلار ئادلون يىغىنى مەزگىلىدە بېرلىندا تۇرۇۋاتقان بولسىمۇ، گېرمانىيە دائىرىلىرى ئۇلارنى يىغىنغا تەكلىپ قىلمايدۇ، ئەمما ئۇلار بىلەن بىۋاستە كۆرۈشۈپ تۇرغان. — ئا.ھ. ئىزاھاتى). ئىستانبۇلدىن ئادلون يىغىنىغا تەكلىپ قىلىنغانلار ئارىسىدا زەكى ۋەلىدى توغانمۇ بار ئىدى. ئەمما، زەكى ۋەلىدى توغان دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرى فەۋزى چاقماق بىلەن تاشقى ئىشلار مۇستەشارى نۇمان مەنەمەنچىئوغلى ئىككىسىگە بىۋاستە ئىلتىماس قىلغان بولۇشىغا قارىماي تۈركىيەدىن سىرتقا چىقىش ۋىزىسى ئالالمىغاچقا، ئادلون يىغىنىغا قاتنىشالمايدۇ. ئىدىل - ئۇرال ھەرىكىتى يېتەكچىسى ئاياز ئىساقى بولسا گېرمانىيەنىڭ تۈركىيەدە تۇرۇشلۇق باش ئەلچىخانىسى تەرىپىدىن ئادلون يىغىنىغا تەكلىپ قىلىنغانلىقىغا قارىماي، ئىدىل - ئۇرال مۇستەقىللىقى مەسىلىسى رەسمىي ئېلان قىلىنمىغۇچە بۇنداق بىر يىغىنغا قاتنىشالمايدىغانلىقى ئۇقتۇرۇلغان.[518] يىغىن مەزگىللىرىدە بېرلىندا يۈرگەن نۇرى كىللىگىل پاشانىڭ بۇ يىغىنغا رەسمىي يوسۇندا قاتناشقان - قاتناشمىغانلىقى ئېنىق ئەمەس (ئاپرېل ئېيىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا فون مەندېننىڭ مۇستەجىپ ئۈلكۈسالغا "نۇرى پاشا بىلەن بولغان بارلىق مۇناسىۋەتلىرىمىزنى توختاتتۇق. شۇڭا سىزنىمۇ بۈگۈندىن باشلاپ ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشمەسلىكىڭىزنى تەكلىپ قىلىمەن" دەپ ئېيتقانلىقى مەلۇم. شۇ سەۋەبتىن نۇرى پاشا بۇ يىغىنغا قاتناشمىغان بولۇشى مۇمكىن. — ئا.ھ. ئىزاھاتى). شۇنداقتىمۇ يىغىن ئۈچۈن بېرلىنغا كەلگەن يېتەكچىلەر بىلەن ھەر تۈرلۈك ئۇچرىشىشلاردا ئىجرا قىلىنماقچى بولغان ستراتېگىيىلەر ئۈستىدە تەكلىپ پىكىرلىرىنى بەرگەنلىكى مەلۇم. ئادلون يىغىنىغا قانچە نەپەر مۇساپىر يېتەكچىسى تەكلىپ قىلىنغانلىقى، يىغىنغا تەكلىپ قىلىنغانلاردىن قانچە كىشىنىڭ كېلىپ يىغىنغا قاتناشقانلىقى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات بولمىسىمۇ، بۇ يىغىنغا 50 ئەتراپىدا ئادەم قاتناشقانلىقى ھەققىدە مەلۇماتلار بار. گېرمانىيە تاشقى

ئەللەردە تۇرۇۋاتقان مۇساپىر يېتەكچىلىرى بىلەن مۇناسىۋەت تىكلەش مەسىلىسىدە يەنىلا ئورتاق پىكىر بىرلىكىگە كېلىدۇ. 1942 ـ يىلىنىڭ باھارىدا، شۇ يىلىنىڭ ماي ئېيى ئوتتۇرىلىرىدا بېرلىندا بىر قېتىملىق يىغىن چاقىرىش قارارىغا كېلىشىدۇ. بۇ يىغىننىڭ تەشكىللەش ئىشلىرىنى باش ئەلچى شۇلېنبۇرگ مەسئۇل بولۇپ باشقۇرماقتا ئىدى.[517] بۇ يىغىن، بېرلىندىكى ئادلون مېھمانخانىسىدا چاقىرىلىدىغان بولغاچقا، ئادلون يىغىنى دەپ نام ئالىدۇ. بۇ يىغىنغا ئەزەربەيجان ھەرىكىتىدىن مۇساۋات يېتەكچىسى مەھەممەت ئىمىن روسۇلزادە، پرومېتې ژۇرنىلىدا ئۇزۇن يىل شىمالى كاپكازىيە ۋاكالەتچىلىكىنى قىلىپ كەلگەن مىر ياقۇپ مەختىيېۋ، رەسۇلزادىنىڭ رەقىبلىرىدىن سابىق مىنىستىر ھىلال خاس مەھەممەت ۋە سەپداشلىرىدىن فۇئات ئەمىرجان قاتارلىق كىشىلەر تەكلىپ قىلىنغان ئىدى (مۇخلىپن كىتابىدا "شۇلېنبۇرگ پرومېتېگە تەۋە مۇساۋاتچىلارنى بۇ يىغىنغا نېمىشقا تەكلىپ قىلمىغانلىقىنى چۈشىنەلمىدىم" دەپ يازغان. ئەمما، رەسۇلزادە مۇساۋات يېتەكچىسى ئىدى شۇنىڭدەك يەنە پرومېتېنىڭ قۇرغۇچىلىرىدىن بىرى ئىدى. مىر ياقۇپ مەھتىيەۋمۇ داڭلىق پرومېتېچىلەردىن بىرى ئىدى. ــ ئا.ھ. ئىزاھاتى). شىمالى كاپكازىيىلىكلەردىن سېيىت شامىل (ئۇلكۇسال، سېيىت شامىلنىڭ 11 ـ مايدا ئىستانبۇلدىن بېرلىنغا يېتىپ بارغانلىقىنى بايان قىلىدۇ. ــ ئا.ھ. ئىزاھاتى)، كاۋكاز گورۇھىدىن ئىككى نەپەر داڭلىق كىشى ھەيدەر بامات بىلەن ئەلىخان قانتۇمۇر ۋەكىل بولۇپ كەلگەن ئىدى. گروزىيەلىك يېتەكچىلەردىن مىللەتچى دېموكراتلار يېتەكچىسى سپىندىيون كېدىيا، تېترى گيورگى ھەرىكىتىنىڭ قۇرغۇچىلىرىدىن پروفېسسور مىخايىل تېرېتېلى بىلەن زۇراب ئاۋالاشۋىلى قاتارلىق كىشىلەرمۇ يىغىندا بار ئىدى (ئادلون يىغىنىغا چاقىرىلغان باشقا گىرۇزىيەلىك يېتەكچىلەردىن ۋاچنادزې، شاھزادە باگراتىيون، پولكوۋنىك شالۋا ماگلاكېلىدزې قاتارلىق كىشىلەرمۇ بار ئىدى. ــ ئا.ھ. ئىزاھاتى). بۇ يىغىنغا تۈركىستانلىقلارغا ۋاكالىتەن ۋەلى قېيۇمخان قاتناشقان ئىدى. نېمىسلار ئىشغال قىلىۋالغان قىرىم تەۋەسىنىڭ يېتەكچىلىرىنى بۇ يىغىنغا رەسمىي تۈردە تەكلىپ قىلمايدۇ. شۇنىڭغا قارىماي، قىرىملىق يېتەكچى جاپپار سېيىت ئەخمەت قىرىمەر يېقىن سەپداشلىرىدىن ئەدىگە قىرىمال بىلەن مۇستەجىپ ئۇلكۇسال ئىككىسىنى بېرلىنغا ئەۋەتىدۇ

ئىشلار مىنىستىرلىقى سىياسىي بۆلۈم كادىرى تىپپىلسكىچكە يازغان بىر پارچە خېتىدە، گېرمانىيە تەرەپنىڭ بۇ مەسىلىگە بولغان كۆزقاراشلىرىنى ئىنتايىن ئېنىق ئىپادىلەپ بەرمەكتە. ئۇ خەتنىڭ ئاساسلىق روھى تۆۋەندىكىچە:

1. ئىشغال قىلىنغان شەرق رايون مەسىلىلىرى مىنىستىرلىقىدا سۆزلىگەن نۇتۇقلىرىدىن مىنىستىر روزېنبېرگنىڭ گېرمانىيە ھامىيلىقى ئاستىدا مۇستەقىل كافكاز دۆلەتلىرى قۇرۇش پىلانىغا قوشۇلمايدىغانلىقىنى ھېس قىلدىم. ... ئەمما ئۆتكەن كۈنلەردە مىنىستىر روزېنبېرگ فۇھرېر (ھىتلېر) گە سۇنۇلماقچى بولغان كاۋكاز رايونىنىڭ كەلگۈسىدىكى سىياسىي تۈزۈلۈشىگە مۇناسىۋەتلىك كەڭ دائىرىلىك بىر تونۇشتۇرۇش دوكلاتى تەييارلاپ چىققان، ... بۇ دوكلاتنىڭ كافكازلاردا نېمىس ھاكىمىيىتىنى قۇرۇپ چىقىش تەرەپدارى ئىكەنلىكىدىن خەۋەردار بولدۇم. ئەمما كافكازلاردىكى نېمىسلارغا مەنسۇپ ھاكىمىيەت تۈزۈمىنىڭ ئەڭ يۇقىرى ۋاكالەتچىسى، بۇرۇنمۇ مۇھاكىمە قىلىنغىنىدەك، ئىمپېرىيە ھەيئىتى (رېيچ كومىسسىيىسى، يەنى گېرمانىيە ھۆكۈمىتى كومىسسىيىسى — ئا.ھ. ئىزاھاتى) نىڭ نامى ئورنىغا نائىبلىق (ستاتدالتېر — ئا.ھ. ئىزاھاتى)، ئۇنىڭ قول ئاستىدا (گىرۇزىيە، ئەزەربەيجان، ئەرمەنىستان ۋە شىمالى كاپكازىيەگە) ۋاكالەتچىلىرى ئۇچۇن ئومۇمى ئۆمەك (گېنېرال بېۋوللماچتىگتې — ئا.ھ. ئىزاھاتى) نامىنى قوللىنىش پىلانلانغان ئىكەن.

*2.*قىرىم تاتارلىرى مەسىلىسىگە كەلسەك، بىلىشىمچە ئۇلارغا ئەسلىدىنلا مۇستەقىللىق بېرىش نىيەتلىرى يوق ئىكەن. ھەتتا بۇندىن ئۈچ ھەپتە ئاۋالغىچىلا قىرىم تاتارلىرىنى قىرىم تەۋەسىدىن تولۇق ھەيدەپ چىقىرىپ بۇ يەرنى پۈتۈنلەي نېمىس يېرىگە ئايلاندۇرۇش پىلانى بار ئىدى. ئەمما بۇ ئىشنى ئىجرا قىلىش جەھەتتە بىر مۇنچە تېخنىكىلىق قىيىنچىلىقلارنى ھەل قىلىپ كېتىشكە كۆزى

ئىشلار مىنىستىرلىقىدا ئىشلەۋاتقان ئالىمجان ئىدرىسى، شىمالى كاپكازىيىلىك ئەخمەت تۆمۈر ۋە ئەزەربەيجانلىق ھىلال مۈنشىمۇ ئادلون يىغىنىنىڭ تەييارلىق ئىشلىرىغا قاتناشقان (ئالىمجان ئىدرىسى، 1922 ـ يىلى بۇخارا ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن ئوقۇغۇچىلارغا مەسئۇل بولۇپ گېرمانىيەگە كېلىپ تۇرۇپ قالغان بىرى ئىدى. بۇ ھەقتىكى مەلۇماتلار ئالدىنقى بابلاردا بايان قىلىندى. ... ئەخمەت تۆمۈر ئۇ ۋاقىتلاردا گېرمانىيەدە پەلسەپە ۋە تۈركولوگىيە جەھەتتە بىلىم ئېلىۋاتقان تۈركىيە گراجدانلىقىغا ئۆتكەن ئىدىل ـ ئۇراللىق ئىدى. ئۇ، 1941 ـ يىلىنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرىگىچە ئەسىر ئايرىش ئۆمىكىدە ئىشلەيدۇ. ھىلال مۈنشى بولسا، بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن گېرمانىيەگە بېرىۋېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان بولۇپ، ئۇ يەردە بىر نېمىس ئايال بىلەن توي قىلىپ شۇ يەردە تۇرۇپ قالغان ئەزەربەيجان تۈركلىرىدىن ئىدى. ئۇ، ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىنكى يىللاردا ئەنگلىيەلىكلەر بىلەن بىرگە پائالىيەت قىلىپ كەلگەن ئەزەربەيجان گۇرۇپپىسىنىڭ باشلىقى بولۇپ ئىشلىگەن. يەنە بىر مۇددەت ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن گېرمانىيەنىڭ ئەنقەرەدە تۇرۇشلۇق باش ئەلچىخانىسىدا خىزمەت قىلىدۇ. ـــ ئا.ھ. ئىزاھاتى).

ئادلون يىغىنى نېمىسلار ئالدىنقى سەپتىكى ئۇرۇشتا ئۇستۈنلۈككە ئىگە بولۇپ تۇرۇۋاتقان مەزگىللەردە چاقىرىلغان بىر يىغىن بولۇپ، يىغىنغا قاتناشقان سابىق پرومېتې يېتەكچىلىرىنىڭ سىياسي تەلەپلىرى بىلەن گېرمانىيە شەرق سىياسىتىنىڭ تۈپكى پرىنسىپلىرى ئوتتۇرىسىدا ئىنتايىن زور ئىختىلاپلار مەۋجۇت ئىدى. شۇ سەۋەبتىن، بۇ يىغىن ھېچ بىر ئەمەلي نەتىجىنى قولغا كەلتۈرەلمەي يېپىلىدۇ. گېرمانىيە تاشقى ئىشلار ساھەسىدىكى سۆزلىشىپ مەسىلە ھەل قىلىشقا مايىل كىشلەرنىڭ تىرىشچانلىقلىرى ناتىسىتلار يېتەكچىلىرىنىڭ قاتتىق قوللۇق قاراشلىرىنى ئۆزگەرتىشكە قۇربى يەتمەيدۇ. روزېنبېرگ بىلەن ھىملېر باشچىلىقىدىكى ناتسىستلار رەھبەرلىكى مۇساپىر يېتەكچىلىرى بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزمەكچى بولساق، ئۇلارنى ئۆزلىرى بىلەن تەڭ ئورۇنغا قويغانلىق بولۇپ قالىدۇ دەپ ئويلايتتى. ئۇ كۈنلەردە ئىنتايىن كۈچىيىپ كەتكەن گېرمانىيە بۇ تۈر سىياسي تەشكىلاتلارغا ئەمەس بەلكى بۇيرۇققا ئىتائەت قىلىدىغان كىشلەرگە ئېھتىياجلىق ئىدى.[519] رۇسىيە كومىتېتىنىڭ مەسلىھەتچىسى دىتمانىنىڭ تاشقى

بولغان روزېنبېرگ قارىشى بويىچە ئالغاندا، يەرلىك خەلقلەرگە نىسبەتەن سىياسىي تەسىرى بارلىقى ئېنىق بولغان مۇساپىر يېتەكچىلىرىنىڭ ھېچقانداق بىر پايدىسى بولمايدۇ، ھەتتا بىرەر پايدىسى بولۇش ئۇياقتا تۇرسۇن، ئەكسىچە ئاۋارىچىلىك پەيدا قىلىشى مۇمكىن دەپ قارىلاتتى. يەنە بىر تەرەپتىن ئۆز مىللىتىنىڭ بىر دەۋرىنى ياراتقان مەھەممەت ئىمىن روسۇلزادە، سېيىت شامىل قاتارىدىكى يېتەكچىلەر ئۈچۈن ئېيتقاندا نېمىس رەھبەرلىكى بىلەن كېلىشىشنىڭ ئالدىنقى شەرتى "ۋەتىنىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ئېتىراپ قىلىش" بولۇشى كېرەك ئىدى. ئەمما ئالفېرد روزېنبېرگ ئۇلارغا ئوستمىنىستىرىيۇمدا مەسلىھەتچىلىك قىلىپ بەرسەڭلار دېگەن تەكلىپنى قىلىدۇ. تەبىئىيكى، ئۇلار بۇنداق بىر تەكلىپنى دەرھال رەت قىلىشىدۇ. روسۇلزادە، بۇ تۇر ۋەقەلەرگە قارىتا ۋە مۇساپىر يېتەكچىلىرىنىڭ بۇ مەسىلىگە بولغان قاراشلىرىنى تۆۋەندىكىچە بايان قىلىدۇ:

> *نېمىسلار سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى مىللىي مەسىلىلەرنىڭ سەل قاراشقا بولمايدىغان، تالىھى ھەرپ (ئۇرۇش تەلىيى) كە تەسىر كۆرسىتەلەيدىغان بىر كۈچ ئىكەنلىكىنى تونۇپ يېتىشىدۇ. شۇڭا، گېرمانىيە خارجىيىسى (تاشقى ئىشلار) گە مەنسۇپ بولغان بىر قىسىم يۇقىرى دەرىجىلىك كادىرلارنىڭ (گراف فون شۇلېنبۇرگ) تەشەببۇسى بويىچە كاپكازىيە مۇساپىرلىرىنىڭ سىياسىي سىمالىرىدىن بىر قىسمىنى بېرلىنغا تەكلىپ قىلىدۇ. بۇ كىشىلەرنىڭ كاپكازىيە ھەققىدىكى پىكىرلىرىگە مۇراجىئەت قىلىندى.*

ئەزەربەيجان، ئەرمېنىيە، گىرۇزىيە ۋە شىمالى كاپكازىيە جۇمھۇرىيەتلىرىگە مەنسۇپ بولغان بۇ ھەيئەتلەر ۋاكالەتلىك قىلىۋاتقان تەشكىلاتى بىلەن خەلقىنىڭ پىكىر ۋە تەلەپلىرىنى، تاپشۇرغان دوكلاتلىرىدا بايان قىلىپ ئۆتۈشتى. بۇ دوكلاتلاردا مىللىي مۇستەقىللىق قاراشلىرىدا قەتئىي چىڭ تۇرۇلغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە، كاپكازىيە ئىتتىپاقى قارىشىدىمۇ چىڭتۇرۇشقان ئىدى. ... يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغان گراف فون شۇلېنبۇرگ ۋاستىسى بىلەن تاشقى ئىشلار

يەتمگەچكە، بۇ پىلان ھازىرچە تاشلاپ قويۇلغان. پىرېكوپنىڭ شىمالىدا ئۇكرائىنانىڭ بىر قىسىم يەرلىرى بىلەن بىر قاتاردا قىرىمنى گاۋلېتىيېر فراۋېنفېلدكە قارايدىغان بىر باش سېكرېتار باشقۇرىدىغان بولغان.

3. ... بېرلىندىكى كاۋكاز كۆچمەنلىرىنىڭ داڭلىق ۋەكىللىرىنىڭ رەنجىشلىرى يېقىن كۈنلەردىن بۇيان خېلىلا كۈچىيىپ كېتىۋاتىدۇ. بۇ رەنجىشنىڭ سەۋەبى، باش ئەلچى فون شۇلېنبۇرگنىڭ گاۋلېتىيېر مېيېرگە ئەۋەتكەن، تاشقى ئىشلار ئىشخانىسىنىڭ ھۆججەتلىرىدىكى كۆچمەنلەردىن تۇرغان يەرلىرىنى مۇۋاپىق پايدىلىنىش كېرەك دېگەن تەلەپلىرى مىنىستىر روزېنبېرگنىڭ رەت قىلىشىدىن كۆرۈش كېرەك. ئوفىتسېرلارنىڭ قىلغان تەكلىپلىرىنىڭ ئەكسىچە، مىنىستىر روزېنبېرگ كۆچمەنلەر ئارىسىدىن بىر نەچچىلا كىشىنى ئىشغال قىلىنغان شەرق رايونلار مەسلىسى مىنىستىرلىقىدىكى مەسلىھەتچىلىك ۋەزىپىلىرىگە تەيىن قىلىش قارارىنى ئالغان. كۆچمەنلەر، بۇ مەسلىھەتنىڭ ئەملى نەتىجىسى قاتارىدا ئىشغال قىلىنغان شەرق رايونلار مەسلىسى مىنىستىرلىقىنىڭ مەمۇرى كادىرلىق دەرىجىسىگە ئايلىنىپ قالىدىغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ بۇ ئىشنى رەت قىلىشىدۇ. ...[520] بولۇپمۇ ئەزەرلەر بەكلا خاپا. ئۇلار، بۇندىن كېيىن گېرمانىيەدە ئۆزلىرىگە مۇۋاپىق كېلىدىغان بىرەر پائالىيەت سورۇنى تاپالمايدىغانلىقى ئۈچۈن دەرھال تۈركىيەگە قايتىپ كېتىشنى تەلەپ قىلىشتى. ئۇلارنىڭ بۇ تەلىپىنى نۇرغۇن خىزمەت ئىشلەپ يۈرۈپ ئاران ياندۇرالىدىم. بۇ كۆچمەنلەر بۇنداق جىددىي بىر پەيتتە تۈركىيەگە قايتىپ كېتىشى تۈركىيە خەلقى ئارىسىدا ئېغىر نارازىلىقلارنى پەيدا قىلىۋېتىدىغانلىقى ئېنىق ئىدى.

بۇلاردىن مەلۇم بولغىنىدەك، كاپكازىيىدىكى يەرلەر مەمۇرى جەھەتتىنلا بېكىتىپ بولۇش بىلەن قالماي ھەتتا باشقۇرغۇچىلىرىنىمۇ ئاللىقاچان تەيىنلەپ

ئادلون يغىنى مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشەلمىگەنلىكىگە قارىماي، گېرمانىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقى روسۇلزادە بىلەن شامىلغا ئوخشاش يېتەكچىلەرنى بېرلىندا يەنە بىر مەزگىل تۇرۇپ بېرىشىگە ماقۇل كەلتۈرۈپ، كۆرۈشۈشلەر يەنە بىر مەزگىل داۋاملىشىدۇ. ئەسلىدە ئۇ ۋاقىتلاردا نېمىس دائىرىلىرى ئادلون يىغىنىغا قاتناشمىغان مۇساپىر يېتەكچىلەر بىلەنمۇ مۇناسىۋەت قىلىشنى توختاتمىغان ئىدى. بولۇپمۇ تۈركىيەدە تۇرۇۋاتقان تاشقى تۈركىلەر يېتەكچىلىرىگە قارىتا ئالاھىدە يېقىنلىق كۆرسىتىپ كەلمەكتە ئىدى. ئىدىل - ئۇرال ھەرىكىتى باشلامچىلىرىدىن ئىبلى ئاقىش بۇ مەسىلىگە ھەققىدە مۇنداق بايان قىلىدۇ:

1942 - يىلىنىڭ ئىيۇل ئېيىدا، قايسى كۈنى ئىكەنلىكى ئېنىق ئېسىمدە قالماپتۇ، بىر كۈنى ئاياز ئەپەندىم مېنى ئۆيىگە تەكلىپ قىلدى. ئۆيىدە گېرمانىيەنىڭ ئەنقەرەدە تۇرۇشلۇق باش ئەلچىخانىسىنىڭ ئىككى نەپەر يۇقىرى دەرىجىلىك مەسئۇلىمۇ بار ئىكەندۇق. ئاياز ئەپەندىم ئۇلارنىڭ دەيدىغان گەپلىرىنى مېنىمۇ ئاڭلاپ باقسۇن دېمەكچى دېدى. بۇ مەسئۇل كىشىلەر گېرمانىيە ئارمىيىسى بىلەن بىرگە پائالىيەت قىلىدىغان "ئىدىل - ئۇرال لېگيونى" تەشكىللىمەكچى بولۇۋاتقانلىقىنى ئېيتتى. ئىدىل - ئۇرال مۇستەقىللىق كومىتېتىنىڭ رەئىسى بولغان ئاياز ئەپەندىگە بىرلىكتە ئىشلىسەك دەپ تەكلىپ قىلدى. ئاياز ئەپەندى بۇ تەكلىپ ئۈچۈن مۇنداق ئۈچ شەرتنى ئوتتۇرىغا قويدى: بىرىنچى شەرت، ئىدىل - ئۇرال دۆلىتى ئۈچۈن ھوقۇقى كاپالەت بېرىلسۇن؛ ئىككىنچى شەرت تەشكىل قىلىنماقچى بولغان لېژيوننىڭ ھېچكىمگە بېقىنمايدىغان مۇستەقىل ھەربىي شتابى بولسۇن؛ ئۈچىنچى شەرت، ئىدىل - ئۇرال دۆلىتى ئۈچۈن ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بىر ئالىي سوت مەھكىمىسى قۇرۇلسۇن.[522] نېمىسلار بۇ ئۈچ شەرتنى قوبۇل قىلىشقا ئۇنىمىغاچقا بۇنداق بىر كېلىشىم بولمىدى.

مىنىستىرلىكىگە تاپشۇرۇلغان بۇ ۋەسىقىدە كاپكازىيە مىللەتلىرىنىڭ چارىزىمغا قارشى تۇرغىنىدەك بولشېۋىزمغىمۇ قارشى ئېلىپ بېرىلغان مىللىي مۇستەقىللىق كۈرىشىنىڭ پۈتۈن جەريانلىرى تەسۋىرلىنىپ، كاپكازىيىلىكلەر پىرىنسىپ قىلغان مىللىي غايىلەر تولۇق تەپسىلاتلىرى بويىچە بايان قىلىنىپ مۇنداق دېيىلگەن:[521]

"بۇ غايىلەرنىڭ ئىشقا ئاشۇرۇلۇشى، كاپكازىيە ۋەكىللىرىنىڭ ھېس قىلىشىچە، سىياسىي جۇغراپىيىلىك ئالاھىدىلىكلىرىنى كۆزدە تۇتقان ھالدا تۆت جۇمھۇرىيەتنىڭ ئىتتىپاقداشلىقى شەكلىدە بىرلىشىشىگە باغلىق. شۇ سەۋەبتىن كاپكازىيىلىك مىللەتلىرى ئىنتايىن جىددىي ھەرىكەت قىلىشقا مەجبۇر بولماقتا."

كاپكازىيىلىك ۋەكىللەرنىڭ بۇ تەلەپ ۋە ئارزۇلىرى فۈھرېر (بىر دىن - بىر داھىي، ھىتلېرنى دېمەكچى — ئۇ.ت) قارارگاھى تەرىپىدىن رەت قىلىنىدۇ. نەتىجىدە بۇ مەسىلە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقىدىن "ئوستمىنىستېرىيۇم" دەپ ئاتىلىدىغان شەرقتە ئىشغال قىلىنغان دۆلەتلەر مىنىستىرلىكىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلىدۇ. روزېنبېرگ مەسئۇل بولۇۋاتقان بۇ مىنىستىرلىق بۇ ئىشنى قائىدىگە توغرا كەلمەيدىغان ئۇسۇللارغا تايىنىپ ھەل قىلىشقا ئۇرۇنغان ئىدى. مۇستەقىللىق ۋە مىللىي ھوقۇق دېگەنلەر بۇ مىنىستىرلىقنىڭ پەرۋاسىغا قىلمايدىغان ئىشلار ئىدى. ئۇلارنىڭ ۋەزىپىسى ئېنىق بىرەر ۋەدە بەرمەي تۇرۇپ ئەسىرگە چۈشكەن قىزىل ئارمىيە ئەسكەرلىرىدىن مىللىي لېجيون تەشكىللەپ، بۇ قىسىملارنى ۋېرماخت ئۈچۈن تەبىئىي ياردەمچى كۈچ قىلىپ پايدىلىنىشنىلا مەقسەت قىلىشاتتى. بۇ مەقسەتتە لېجيونلار ئارىسىدىن بىۋاسىتە تاللاپ چىقىلغان بىرى تەشكىل قىلىنغان لېجيونلار بىلەن ۋېرماخت ئوتتۇرىسىدا رابىتا (مۇناسىۋەتلىشىش) ۋەزىپىسىنى ئۆتەشلا لازىم ئىدى. شۇڭا بۇ مۇناسىۋەت باغلىغۇچىلار مىللىي مۇستەقىللىق ۋە دېموكراتىيە ئۇلىلەتلىرىدىن تازىلانغان بولۇشى كېرەك دەپ قاراشماقتا ئىدى.

ئىشلار تەۋەلىكىدە قۇرۇلغان رۇسىيە كومىتېتىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش كېرەكلىكى تەلەپ قىلىنغان ئىدى. ھىتلېر بۇ تەلەپنى قوبۇل قىلمايلا قالماستىن، ئىشغال قىلىنغان سوۋېت يەرلىرىدىكى بارلىق ھەربىي ئىشلارنى گېرمانىيە ئارمىيىسى بىلەن شەرق ئىشلىرى مىنىستىرلىقى ھەمكارلىشىپ باشقۇرىدىغانلىقىنى، پۇقرالار ئىشلىرىنىڭ مەسئۇلىيىتى بىلەن ھوقۇقىنىڭ پۈتۈنلەي شەرق ئىشلىرى مىنىستىرلىقىغا مەنسۇپ بولىدىغانلىقىنى بېكىتتى. بۇ قارار بىلەن بىرگە يەنە ئىشغال قىلىنغان يەرلەرنىڭ تاشقى ۋاكالەتچىلىكىنى ئۈستىگە ئېلىش ۋەزىپىسىدىن باشقا ھوقۇقى قالمىغان تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقى، بىر ھېسابتا ھېچقانداق ئىشقا ئارىلاشتۇرۇلماي چەتتە قالدۇرۇلغان.[523]

ۋەلى قېيۇمخاننىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى جەريانىدا تۈركىستان مەسىلىلىرى ئەتراپىدا يۈز بەرگەن ھادىسىلەر گېرمانىيەگە ئوقۇغۇچى بولۇپ كېلىپ كېيىن گېرمانىيەدە تۇرۇپ قالغان ۋەلى قېيۇمخان دېگەن بىر تۈركىستانلىقنى يېتەكچى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىرىدۇ. 1942 - يىلىدىن باشلاپ گېرمانىيە ئۇرۇش سەپلىرىدە جەڭ قىلغان تۈركىستان لېجيونى بىلەن تۈركىستان مەسىلىلىرىنىڭ سىياسىي تەرىپىگە يېتەكچىلىك قىلىپ كەلگەن تۈركىستان مىللىي

ئىتتىپاق كومىتېتىنى ۋەلى قېيۇمخان قۇرۇپ ئۆزى رەھبەرلىك قىلىپ كەلمەكتە ئىدى. مۇنداق ئېيتقاندا، ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى بويىچە تۈركىستان نامىدا قانات يايدۇرۇلغان پائالىيەتلەر بىر مەنىدە ۋەلى قېيۇمخاننىڭ نامى بىلەن ئاتالدى دېيىشكىمۇ بولىدۇ. شۇڭا، بۇ سىياسىي شەخسكە مۇناسىۋەتلىك ئىشلارنى تەپسىلىي تونۇشتۇرۇپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

قېيۇمخاننىڭ، گېرمانىيەگە كېلىشتىن بۇرۇن ۋە گېرمانىيەگە كەلگەندىن كېيىنكى دەۋرلىرىنىڭ قىسقىچە بايانىنى ئۆز ئاغزىدىن ئاڭلايلى:

مەن تاشكەنتنىڭ يىچاقچى مەھەللىسىدە دۇنياغا كەلگەن ئىدىم. بالىلىق چاغلىرىممۇ ئەنە شۇ مەھەللىدە ئۆتكەن ئىدى. كونا تۈزۈمدىكى

نەچچە ئاي داۋاملاشقان سۆزلىششكە قارىماي، گېرمانىيە ھۆكۈمىتى كاپكازىيىنىڭ، ياكى بولمىسا ئەزەربەيجاننىڭ مۇستەقىللىقىنى ئېتىراپ قىلىشقا دائىر بىرەر ھۆججەت ئىمزالاشقا يېقىن كەلمىگەنلىكى ئۈچۈن، پرومېتې يېتەكچىلىرى ئۈچۈن گېرمانىيەدىن چىقىپ كېتىشتىن باشقا يول قالمايدۇ. شۇنداق قىلىپ مەھەممەت ئىمىن روسۇلزادە بۇخارىستقا (مۇخلىر كىتابىدا مەھەممەت ئىمىن روسۇلزادىنىڭ ئىستانبۇلغا قايتىپ كەتكەنلىكىنى يازغان. ئەمما روسۇلزادە پۈتۈن ئۇرۇش جەريانىدا تۇرۇپ قالماقچى بولغان بۇخارىستقا قايتىپ كەتكەن ئىدى. ئۇرۇش ئاخىرلىشاي دېگەن ۋاقىتلاردا گېرمانىيەگە كىرىدۇ، ئاندىن 1947 - يىلى تۈركىيەگە قايتىپ بارىدۇ. — ئا.ھ. ئىزاھاتى)، سېيىت شامىل ئىستانبۇلغا، ھەيدەر بامات شۋېتسارىيەگە، سېپىرىدون كېدىيا بولسا پارىژغا قايتىدۇ. بۇ جەرياندا قىرىملىق مۇستەجىپ ئۈلكۈسالمۇ نېمىسلارنىڭ قىرىمغا بېرىشىغا يول قويمىغانلىقى ئۈچۈن تۈركىيەگە قايتىپ كېتىدۇ. ئەمما، ئەدىگە قىرىمال، گېرمانىيەدە قېلىپ قىرىملىق ئۇرۇش ئەسىرلىرىگە مۇناسىۋەتلىك پائالىيەتلىرىنى داۋاملاشتۇرىدۇ.

ئاقىۋەتتە، نېمىسلار ئۈچۈن خۇددى روسۇلزادىنىڭ كۆرسىتىپ ئۆتكىنىدەك ئۆزلىرى تۈزگەن شەرتلەر بويىچە مۇستەقىللىق تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويمايدىغان يېڭى بىر يېتەكچى يارىتىشتىن باشقا چارىسى قالمىغان ئىدى. شۇنداق قىلىپ، ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي كۆپ قىسمى ئەسىرگە چۈشكەن ئەسكەرلەردىن تەشكىل تاپقان جامائەتچىلىك ئارىسىدا ھېچكىم بىلمەيدىغان يېڭى خادىملارنى تاللاپ چىقىشىپ، نېمىسلارنىڭ تەلىپىگە ماس كېلىدىغان مىللىي تەشكىلات قۇرۇش ھەرىكىتىنى باشلىۋېتىدۇ.

يەنە بىر جەھەتتىن ئالغاندا، ئادلون يىغىنى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن تارتىپ ئېلىنىدىغان جايلارغا مۇناسىۋەتلىك سىياسىي ئىجرائەت جەھەتلەردە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقىنى پۈتۈنلەي سەپتىن چىقىرىپ تاشلاشنىڭ بۇرۇلۇش نۇقتىسى بولۇپ قالغان ئىدى. ئادلون يىغىنىدىن كېيىن، روزېنبېرگ ئۆزىنىڭ ھوقۇق دائىرىسىگە مەنسۇپ بولغان ئىشلارغا ئارىلىشىۋالدى دېگەننى باھانە قىلىپ تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقى ئۈستىدىن ھىتلېرغا ئەرز قىلىدۇ. بۇ ئەرزدە تاشقى

ماقالەمدە "ئۇ چاغلاردا تۈركىستان مەدەنىيىتىگە ئەرەب ۋە پارس مەدەنىيىتى تەسىر كۆرسىتەلمىگەن ئىكەن، بۈگۈنكى كۈندىكى ئۇرۇس مەدەنىيىتىمۇ ئۆز تەسىرىنى يوقىتۇرالمايدۇ" دەيدىغان ئاساسى قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان ئىدىم. بۇ جەرياندا فون مەندىنىڭ ئالاھىدە ياردىمىگە ئېرىشكەنىدىم. 1936 - يىلى دوكتورلۇق دىسسېرتاتسىيەم ماقۇللاندى.[524] ئۇنىڭدىن كېيىن كېيسېر ۋىلهېلم (خانلىق — ئۇ.ت) ئىنستىتۇتىنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە تۈركىستان كېۋەزچىلىكى ھەققىدە ئىلمى تەتقىقات بىلەن شۇغۇللاندىم. بۇ ئىشىم ئىككى يىل داۋام قىلدى. نەتىجىدە، يازغانلىرىم ئىككى قىسىملىق كىتاب بولۇپ نەشرىدىن چىقتى.

بۇ جەرياندا خەلقئارالىق مۇخبىرلار جەمئىيىتىگە ئەزا بولغان ئىدىم، ھەمدە ئادمىرال ترۆتتېپ مەسئۇللۇقىدا نەشرى قىلىنىۋاتقان «يېقىن شەرق» (دېر نايې ئوۋستېن) دېگەن ژۇرنالدا "ئارسلانباي" دېگەن تەخەللۇستا مەسئۇل تەھرىر بولۇپ ئىشلىدىم. تەھرىراتتا ھەر قايسى ئەللەردىن كەلگەن خادىملار بار بولۇپ، ئۇلار بىلەن يۇملاق جوزا مۇنازىرىلىرىنى ئۇيۇشتۇرۇپ تۇراتتۇق. بۇ يىغىلىش، مەدەنىيەت مىنىستىرلىقىنىڭ رۇخسىتى ۋە ياردىمىگە تايىنىپ ئۇيۇشتۇرۇلىدىغان يىغىلىش ئىدى. ئەسلىدە ژۇرنىلىمىزمۇ ئەنە شۇ يىغىلىشلاردا ئوتتۇرىغا قويۇلغان نۇتۇقلارنى ئېلان قىلىشنى مەقسەت قىلىپ قۇرۇلغان بىر ژۇرنال ھېسابلىناتتى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە يازغان ماقالىلىرىم نېمىسچە گېزىتلەردىمۇ ئېلان قىلىنىپ تۇراتتى (1991 - يىلى 17~23 يانۋار كۈنلىرىدە دۇسېلدورفتا ۋەلى قېيۇمخان بىلەن ئۆتكۈزگەن شەخسى سۆھبەت خاتىرەم. — ئا.ھ. ئىزاھاتى).

1922~1933 - يىللىرىدا گېرمانىيەدىكى تۈركىستانلىق ئوقۇغۇچىلار تەرىپىدىن قانات يايدۇرۇلغان ئىجتىمائىي، مەدىنى ۋە قىسمەن سىياسي خاراكتېردىكى پائالىيەتلەردە ۋەلى قېيۇمخان ئىسمىنىڭ پەقەتلا كۆرۈلمەسلىكى ھەققەتەن ھەيران قالارلىق بىر ئىش. ئاپتورى، بۇنىڭ سەۋەبىنى قېيۇمخانىنىڭ

مەكتەپنى پۈتتۈرگىنىمدىن كېيىن، ناۋايى نامىدىكى مەكتەپكە كىرىپ ئوقۇدۇم. ئۇ يەردە مېنى يېتىشتۈرگەن ئوقۇتقۇچىلاردىن بىرى پىترات ئەپەندىم ئىدى. بىلىم ئېلىش ئۈچۈن مېنىڭ بىلەن بىرگە گېرمانىيەگە كېلىپ ئوقۇشنى پۈتتۈرۈپ تاشكەنتكە قايتىپ كېتىپ پروفېسسورلۇق قىلغان، كېيىن ئۆلتۈرۈۋېتىلگەن سەتتار جاپپار بىلەن بىر مەكتەپتە ئوقۇغان ئىدىم. كېيىن، ئابدۇراۋوپ پىتراتنىڭ تەلىپىگە بىنائەن تاشكەنتتىن بۇخاراغا باردىم. ئۇنىڭ ئىشخانىسىدا غۇلام ئايۇپ ۋە ئەخمەت شۈكۈر ئىككىسى بىلەن تونۇشتۇم. پىترات بىزگە ھەر تۈرلۈك ۋەزىپىلەرنى تاپشۇردى. بۇخارا پاسپورتى چىقارتىپ 1921 - يىلى سەئىدئەلى مۇئەللىم بىلەن بىرگە يولغا چىقتۇق. ئۇرۇسلار مېنى موسكۋادا تۇتۇپ قالدى. كېيىن پەيزۇللا مۇئەللىم گېرمانىيەگە مېڭىشىدا مېنىمۇ بىرگە ئېلىپ ماڭدى. گېرمانىيەگە بارغاندىن كېيىن پەيزۇللا مۇئەللىم مېنى دېھقانچىلىق ئوتتۇرا تېخنىكومىغا ئوقۇشقا كىرگۈزۈپ قويدى. 1925 - يىلى يېزا ئىگىلىك ئالىي مەكتىپىگە كىرىپ ئوقۇدۇم. ئۇ چاغدىكى مەدەنىيەت مىنىستىرى باتۇدىن بىر تېلېگىراما تاپشۇرۇپ ئالدىم. ئۇ چاغدا سەمەرقەنتتە بىر سوت مەھكىمىسى بىزنى ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىشقان ئىكەن. تېلېگرامىمىدا "ۋەتەنگە قايتماڭلار" دېگەن بىرلا ئېغىز گەپ يېزىلغان ئىدى.

شۇنداق قىلىپ تۈركىستانغا قايتىپ كەتمەسلىك قارارىغا كەلگەن ئىدىم. بۇ ئارىدا گېرمانىيە دۆلىتىنىڭ قانۇنىغا ئاساسەن ئىككى يىلدەك دېھقانچىلىق مەيدانىدا ئىشلىدىم. 1928 - يىلى ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈردۈم. 1930 - يىلى سىياسەت ئۇنىۋېرسىتېتىغا كىرىپ ئوقۇدۇم. ئەلاچى بىر ئوقۇغۇچى ھېسابلىناتتىم. مەكتەپنى پۈتتۈرگىنىمدىن كېيىن دوكتورلۇق دىسسېرتاتسىيىسى ياقلىدىم. مەن دىسسېرتاتسىيە ماقالەم ئۈچۈن "14 - ئەسىردىن بۈگۈنگىچە تۈركىستان مەدەنىيىتى" دېگەن تېمىنى تاللىۋالغان ئىدىم. مەن دىسسېرتاتسىيە

ئىدى. قېيۇم ھېچ بىر ئوقۇغۇچى بىلەن ئارىلاشمايدۇ دېگۈدەك يالغۇز يۈرەتتى. ئۇ سەتتار جاپپار بىلەن داۋاملىق ئارىلىشىپ ئۆتتىمۇ قانداق، خەۋىرىم يوق. ۋەلى قېيۇم تۈركىستان مىللىي ھەرىكەت پائالىيەتلىرىگە قاتنىشىپ يۈرىدىغانلار بىلەن، يەنى مېنىڭدەكلەر بىلەن زادىلا مۇناسىۋەت قىلمىغان ئىدى. سىزگە مەلۇم، ت م ب دېگەن بىر مەخپىي تەشكىلات، شۇڭا، ت م ب غا ئەزا بولماقچى بولغان بىرى ئىنتايىن ئىنچىكە تەكشۈرۈشلەردىن ئۆتكۈزۈلەتتى. ۋەلى قېيۇم بۇ قاتاردىكى بىرى ھېسابلانمايتتى. مەن تۈركىيەگە قايتىپ كەتكىنىمدە، تاھىر بىلەن ئابدۇلۋاھاپ ئىككىسى گېرمانىيەدە قېلىپ ژۇرنال چىقىرىش ئىشلىرىنى داۋام قىلدى. ئۇ يىللاردا ۋەلى قېيۇمنىڭ ئۇ دوستلىرىمىز بىلەن بىرەر مۇناسىۋەتتە بولغانلىقى ھەققىدىمۇ ھېچقانداق گەپ ئاڭلىمىدىم. مەن ۋەلى قېيۇمنى كۆرگەن ۋاقتىم ئارىدىن خېلى ئۇزۇن ۋاقىت ئۆتكەندىكى بىر ئىش، يەنى ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى يىللىرىدا تۈركىيەگە كەلگىنىدە كۆرۈشكەن ئىدۇق.

ئۇ يىللىرىدىكى ت م ب دوكلاتلىرى بىلەن ئەزالار ئارا يېزىشقان خەت ـ چەكلەرنى تەھلىل قىلىش ئارقىلىقمۇ ئۇنىڭ ھېچكىم بىلەن ئارىلاشماي يالغۇز ئۆتكەنلىكىنى ئىسپاتلاش مۇمكىن. «ياش تۈركىستان» ژۇرنىلىنىڭ بېرلىندىكى مەسئۇلى ھابدۇۋاھاپ ئوكتاي پارىژدا تۇرۇۋاتقان مۇستاپا چوقاي ئوغلىغا گېرمانىيەدە ئالىي مەكتەپ پۈتتۈرگەن تۈركىستانلىق ئوقۇغۇچىلار بىلەن ھازىرمۇ ئوقۇشىنى داۋاملاشتۇرۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلارنىڭ تىزىملىكىنى ئەۋەتىپ بەرگەن بولۇپ، بۇ تىزىملىكتىمۇ ۋەلى قېيۇم دېگەن ئىسىم كۆزگە چېلىقمايتتى. بۇ ھەقىقەتەن غەلىتە بىر ئىش. بۇنىڭغا ئوخشايدىغان يەنە بىر ئەھۋال، 1933 ـ يىلى 15 ـ ماي كۈنى گېرمانىيە شۆبىسى تەرىپىدىن ت ب م مەركىزى كومىتېتىغا ئەۋەتىلگەن گېرمانىيەدىكى ئوقۇغۇچىلارغا بېرىلگەن قەرز ياكى بېرىلگەن ياردەم پۇل تىزىملىكىنى كۆرسىتىدىغان تىزىملىكتىمۇ پۈتۈن ئوقۇغۇچىلارنىڭ دېگۈدەك ئىسمى يېزىلغان بولۇشىغا قارىماي، بۇ تىزىملىكتە

ئۆزىدىن سورىغىنىدا، ئۇ بۇنىڭغا مۇنداق دەپ جاۋاب بېرىدۇ:

مەن ئۇ ۋاقىتلاردا تۈركىستانلىقلار تاللىۋالغان ئۇ تۈردىكى سىياسىي يولىغا قوشۇلمايتتىم. ... چەت دۆلەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلەردە مەدەنىيەت پائالىيەتلىرىنى ئاساس قىلغان هالدا پائالىيەت قىلىش لازىم دەپ قارايتتىم. ... ئەخمەتجان ئىبراهىم (ئوكاي)، بىز بىلەن بىرگە ئىشلە دېگىنىدە "مەن ئاۋۋال مەكتەپنى پۈتتۈرۈۋالاي، ئاندىن يەنە سىياسەتنىمۇ ئۆگىنىشىم كېرەك، شۇ چاغدىلا بۇ ئىشلارغا ئارىلىشالىشىم مۇمكىن" دەپ جاۋاب بەرگەن ئىدىم.

ت م ب نىڭ گېرمانىيە شۆبىسى «ياش تۈركىستان» نىڭ باش كاتىپلىقىنى ئۈستىگە ئالغان ئىبراهىم يارقىن بۇ هەقتە مۇنداق دەيدۇ:

ۋەلى قېيۇم، بۇخارادىن كەلگەن ياش ئوقۇغۇچىلار ئارىسىدىكى بىرى ئىدى. ئۇنىڭ بىلەن سەتتار جاپپار ئىككىسى ئاتاقلىق پىتراتىنىڭ ئوقۇغۇچىلىرىدىن ئىدى. پىترات، بۇخارا خەلق جۇمهۇرىيىتىدە تاشقى ئىشلار نازىرى ۋەزىپىسىگە تەيىنلەنگىنىدىن كېيىن، ئۇلار ئىككىسىنى بۇخاراغا چاقىرتىپ كېلىپ گېرمانىيەگە ئەۋەتىلىدىغان ئوقۇغۇچىلار تىزىمىغا كىرگۈزۈپ قويغانىكەن. گېرمانىيەدە تۇرۇۋاتقان ۋاقىتلىرىمىزدا قېيۇمخان بىلەن بەك ئارىلىشىپ كەتمەيتتۇق. ئۇنىڭ ئەڭ يېقىن دوستى سەتتار جاپپار ئىدى. سەتتار جاپپارنى سوۋېتلار پايدىلىنىپ يۈرىدۇ دەپ گۇمان قىلىشاتتۇق.[525] شۇڭا بىز سەتتار بىلەن مۇناسىۋەت قىلىشتىن ئۆزىمىزنى چەتكە ئېلىپ يۈرەتتۇق. شۇنىڭغا قارىماي، سەتتار جاپپار بىز بىلەن ئارىلىشىپ ئۆتۈش ئۈچۈن ئۇرۇنۇپ يۈرەتتى. ئەمما ۋەلى قېيۇمدا بۇنداق بىر غەم يوق

گېرمانىيەدە تەسرى كۈنسايىن ئېشىپ بېرىۋاتقان ناتسىئونال سوتسىيالىزم ئىدىيىسىدىن خەۋەر تاپقانلىقى ئېنىق. ئىبراھىم يارقىنمۇ ئۇ دەۋرلەردە ۋەلى قەيۇمخان ناتسىستلار تەرەپدارى بولغان بەزى ژۇرناللارغا ماقالە ئەۋەتىپ تۇرغانلىقىنى، ھەتتا شۇنداق ژۇرناللاردىن بىر - ئىككى پارچىنى ساقلاپ يۈرگەنلىكىنى، ئەمما كېيىن ئۇ ژۇرناللارنى يوقىتىپ قويغانلىقىنى ئېيتىدۇ. شۇنىڭغا قارىماستىن ۋەلى قەيۇمخاننى ناتسىئونال سوتسىيالىزم پارتىيىسىگە ئەزا بولغان، بۇ پارتىيە ئىچىدە بىۋاستە خىزمەت قىلغان دەيدىغان گەپلەرنىڭ ھېچ بىرى ئىسپاتلانمىدى. بۇخارا خەلق جۇمھۇرىيىتى ئاغدۇرۇۋېتىلگىنىگە قارىماي يەنىلا بۇ جۇمھۇرىيەتنىڭ پاسپورتى بىلەن يۈرگەن ۋەلى قەيۇمخان، دۇنيا گراجدانلىقىغا ئۆتىۋالغان. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى جەريانىدا ئۇنىڭغا دىپلومات دېگەن سالاھىيەت بېرىلىپ مەخسۇس پاسپورتمۇ بېرىلگەن. تا ۋاپات بولغان كۈنىگىچە گېرمانىيە گراجدانلىقىغا ئۆتمىگەن بىر ئادەمنى مىللىي سوتسىيالىزم پارتىيىسىنىڭ ئەزاسى ئىدى دېيىش ئۇنچە بەك مەنتىقىگە ئۇيغۇن بولمىسا كېرەك. شۇنداقتىمۇ بۇ پارتىيە ئىچىدە تەسىرگە ئىگە بولغان فون مەندې بىلەن لېيبراندت قاتارلىقلارنى كىشىلەر بىلەنمۇ يېقىن ئارىلىشىپ ئۆتكەنلىكى راست. بولۇپمۇ لېيبراندت، ۋەلى قەيۇمخانغا تۈركىستاننىڭ سىياسىي، ئىقتىسادى ۋە يېزا ئىگىلىكىگە ئائىت مەسىلىلەردە ماتېرىيال توپلاش ۋە بۇ ھەقتە دوكلات تەييارلاش ۋەزىپىلىرىنىمۇ تاپشۇرۇپ تۇراتتىكەن.

ھىتلېرنىڭ بۇيرۇقى بويىچە سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى قوزغىتىلغان ھەرىكەت، 527 پارىژ مەھەللىلىرىنىڭ نوگېنت دېگەن بىر بۆلۈكىدا ياشاۋاتقان ت م ب رەئىسى مۇستاپا چوقاي ئوغلى ئۈچۈن ھاياتىدىكى يېڭى بىر دەۋرگە ئايلىنىپ قالغىنىغا ئوخشاش، بېرلىندا ياشاۋاتقان ۋەلى قەيۇمخاننىڭ ھاياتى ئۈچۈنمۇ بىر بۇرۇلۇش نۇقتىسى بولۇپ قالغان ئىدى. ئۇرۇش پارتلاش بىلەن تەڭ شەكىللەنگەن ۋەزىيەت بۇ ئىككى

ۋەلى قەيۇمخان. 1942 - يىلى

يالغۇز ۋەلى قەيۇمنىڭ ئىسمى يوق ئىدى. بۇ مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، ۋەلى قەيۇم گېرمانىيەگە كەلگىنىدىن كېيىن باشقا تۈركىستانلىق ئوقۇغۇچىلار بىلەن يەقەتلا مۇناسىۋەت قىلىشمىغانلىقىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. ئۇنىڭ يېقىن دوستى بولغان سەتتار جاپپارنىڭ ساۋاقداشلىرى ئارىسىدا گۇمانغا قالغانلىقىمۇ، ئەسلىدىلا كۆپ ئارىلاشماي يۈرگەن قەيۇمنى تۈركىستانلىق ساۋاقداشلىرىن تېخىمۇ يىراقلاشتۇرۇۋەتكەن بولۇشى مۇمكىن.

1933 ـ يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا «ياش تۈركىستان» ژۇرنىلىنى چىقىرىۋاتقان گۇرۇھتىكى ئوقۇغۇچىلاردىن باشقىلارنىڭ ھەممىسى گېرمانىيەدىن كېتىپ قالغان بولۇپ، يالغۇز ۋەلى قەيۇمخانلا گېرمانىيەدە قالغان ئوقۇغۇچى ھېسابلىناتتى. قەيۇمخان، ئۆزى مەسئۇل بولغان «يېقىن شەرق» ژۇرنىلى تەۋەسىدە ئۇيۇشتۇرۇلىدىغان يىغىلىشلارغا ئابدۇلۋاھاپ ئوكتاي بىلەن تاھىر چاغاتاي ئىككىسىنىڭمۇ بىر قېتىمدىن قاتنىشىپ سۆزگە چىققانلىقىنى ئېيتىدۇ.[526] ئەمما ئىسمى ئاتالغان ت م ب ئەزاسى بولغان بۇ ئىككىيلەن ھەر تۈرلۈك خەت ـ چەكلىرىدە ياكى بولمىسا كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئېلان قىلىشقان ماقالىلىرىدىمۇ بۇنداق بىر گەپنى قىلغانلىقىنى يەقەتلا ئۇچراتقىلى بولمايدۇ. شۇنىڭدەك يەنە، ۋەلى قەيۇمخان بىلەن مۇستاپا چوقاي ئوغلى ئىككىسىنىڭمۇ 1939 ـ يىلىغا كەلگەندىلا ئاندىن تونۇشقانلىقى مەلۇم. ھابدۇۋاھاپ ئوكتاي بىلەن تاھىر چاغاتاي قاتارىدىكى يېقىن سەپداشلىرى تەرىپىدىن ياخشى تونۇلغان بىر ئادەمنى ئۇلار بىلەن يېقىن ئۆتىدىغان مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ شۇ چاققىچە تونۇماسلىقى ھەقىقەتەن ئىشەنگىلى بولمايدىغان ھەيران قالارلىق بىر ئىش.

ۋەلى قەيۇمخان، ئۆزىنى مىللىي سوتسىيالىزم پارتىيىسىگە ئەزا بولغانلىقى ئۈچۈن تۈركىستان مىللىي ئىتتىپاقى ياكى ياش تۈركىستان گۇرۇپپىسى قانات يايدۇرۇپ كېلىۋاتقان سىياسىي پائالىيەتلەرگە قاتناشماي كەلگەن، دەيدىغان گەپلەرنى قەتئىي تۈردە رەت قىلىدۇ. شۇنىڭغا قارىماي، مەيلى ئۇنىڭ بىلەن ئۆتكۈزگەن شەخسى سۆھبەتلىرىم جەريانىدا بولۇپ ئۆتكەن گەپلەردىن ياكى ئۇنىڭ كېيىنكى ۋاقىتلاردا تۇتقان يولىدىن قارىغاندىمۇ، "خوچشكۈلې فۇر پولىتىك" ئۇنىۋېرسىتېتىدا سىياسەت كەسپىنى ئوقۇپ يۈرگەن ۋاقىتلىرىدا

ۋاستىسىدا تۈركىستانلىق ئەسىرلەرگە بېرىلىۋاتقان جازالارنى يۇمشىتىشنى تەلەپ قىلىپ نېمىسلارغا مۇراجىئەت قىلدىم.

1941 - يىلى ئاۋغۇست ئېيىدىن باشلاپ چوقاي ئوغلى بىلەن قېيۇمخان ئىككىسى، لاگېرلاردىكى ئۇرۇش ئەسىرلىرىنى مىللىتى بويىچە ئايرىشنى مەقسەت قىلىپ قۇرۇلغان ئارىلاشما ئەسىر تەكشۈرۈش ئۆمەكلىرىدە ئىشلەشكە كىرىشىدۇ. بۇ لاگېرلاردا ۋابا بىلەن ئۆلۈم يامراپ كەتكەن ئىدى. مۇستاپا چوقاي ئوغلى 1941 - يىلىنىڭ دېكابىر ئېيىدا تىفوس كېسىلىنى يۇقتۇرۇۋېلىپ ئۇزۇنغا قالماي ۋاپات بولىدۇ. بۇ ھادىسە ۋەلى قېيۇمخاننىڭ سالاھىيىتىنىمۇ ئۆزگەرتىۋېتىدۇ. ئۇندىن بۇرۇنقى ۋەلى قېيۇمخان، ھەممە ئېتىراپ قىلىدىغان سىياسىي نوپۇزغا ئىگە چوقاي ئوغلىنىڭ يېنىدا ئادەتتىكى بىر تەرجىمان بولۇپ ئىشلەۋاتقان ھەمدە چوقاي ئوغلى بىلەن نېمىس مەسئۇل كىشىلىرى ئوتتۇرىسىدا ۋاستىچىلىك قىلىپ يۈرگەن بىرى دەپلا تونۇلاتتى. تۈنجى كۆرۈشۈشتە پروفېسسور فون مەندېنىڭ قىرىملىق يېتەكچىلەردىن مۇستەجىپ ئۈلكۈسالغا دېگەنلىرى نېمىس مەسئۇل كىشىلىرىنىڭ چوقاي ئوغلىغا ۋە تۈركىستان مەسىلىلىرىگە بولغان قاراشلىرىنى ئوچۇق ئىپادىلىمەكتە ئىدى:

تۈركىستان زېمىنى كەڭ، بايلىقى مول ۋە نوپۇسىمۇ مىليونلارغا بارغان ئادىمى كۆپ بىر ئەل. سىلەرنىڭ قىرىمڭلار ئۇنىڭغا قارىغاندا يېرى كىچىك، نوپۇسىمۇ ئاز بىر يەر. بىز تۈركىستانغا ئەنە شۇ سەۋەبتىن ئەھمىيەت بېرىپ كەلمەكتىمىز.[529] شۇ سەۋەبتىن سىزنىڭ ئەھۋالىڭىز چوقاي ئوغلىنىڭ ئەھۋالىدىن پەرقلىق بولۇشى كېرەك. بىزلەر سىزلەرنى پەقەت ھۆرمەتلا قىلىمىز، خالاس.

بۇ سۆھبەتتە ۋەلى قېيۇمخان ئىسمىنىڭ پەقەتلا تىلغا ئېلىنمىغانلىقى، نېمىس رەھبەرلىرى بىلەن فون مەندېنىڭ تۈركىستان مەسىلىسىدە مۇستاپا چوقاي ئوغلىنى مۇناسىۋەت قىلىشقا بولىدىغان بىردىن - بىر ھوقۇقلۇق ئادەم دەپ قوبۇل قىلىدىغانلىقىنى كۆرسەتمەكتە ئىدى. چوقاي ئوغلىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن بولسا، تۈركىستانلىق ئۇرۇش ئەسىرلىرىگە مۇناسىۋەتلىك ئىشلارنى باشقۇرۇش ۋەزىپىسى پۈتۈنلەي قېيۇمخاننىڭ قولىغا قالغان ئىدى. نەتىجىدە، بۇ مۇسىبەت

ئادەمنىڭ بىر يەردە ئۇچرىشىپ قېلىشىغا، يېقىن ئارىلىشىپ ئۆتۈشىگە سەۋەب بولىدۇ. ۋەلى قەييۇمخان شۇ ۋاقىتلارنى ئەسلەپ مۇنداق دەيدۇ:

لېخستان (پولشا) ئۇرۇشى پارتلىغان ۋاقىتتا مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ ئەھۋالى بەكلا ناچار ئىدى. مەن 1939 ـ يىلى بېرىپ ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشتۈم. شۇ چاغدا مەن ئۇنى بېرلىندىكى شەرق ئىنستىتۇتىغا ئىشقا كىرىشكە ياردەم قىلغان ئىدىم. چوقاي ئوغلى بۇ ئىنستىتۇتتا پات ـ پات ئىلمى دوكلات سۆزلەپ تۇراتتى ياكى ئىلمى تەتقىقات ئىشلىرىغا قاتنىشىپ تۇراتتى. شۇ ئارقىلىق ئۇنىڭغا بەلگىلىك مىقداردا ئايلىق مائاش بېكىتىلگەن ئىدى. بەزىدە بىر قىسىم نەرسىلەرنى يېزىپ ئەۋەتىپمۇ تۇرغانىدى. پروفېسسور فون مەندې ئۇنىڭغا بەكلا قايىل بولاتتى. ئۇرۇش پارتلاپ ئەتىسى گېستاپوچىلار مېنى تۇتۇپ تۇرمىگە قاماشتى. گېرمانىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقىنىڭ مەسئۇللىرى مېنى تۇرمىدىن چىقىرىۋالدى.[528] بۇ ۋاقىتلاردا مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭمۇ پارىژدا قولغا ئېلىنغانلىقىدىن خەۋەر تاپتىم. پروفېسسور مەندې بىلەن لېيبراندتىنىڭ ياردىمى بىلەن پارىژغا بېرىپ چوقاي ئوغلىنى تۇرمىدىن چىقىرىۋالدىم. ئۇكرائىنانىڭ سابىق تاشقى ئىشلار مىنىستىرى شۇلگىنمۇ تۇرمىدە ئىكەن. ئۇنىڭغىمۇ ياردەم قىلدىم.

مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ رەپىقىسى يازغان ئەسلىمىلەر كىتابىدىنمۇ ۋەلى قەييۇمخان دېگەنلىرىنىڭ راستلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. مارىيە چوقاي ئوغلىنىڭ دېيىشىچە، 1939 ـ يىلىنىڭ كۈز ئايلىرىدا گېرمانىيەدىكى مەلۇم بىر ژۇرنالدا ئىشلەيدىغان بۇخارالىق بىر ئۆزبېك بالا فرانسىيەدىكى ئۇلارنىڭ ئۆيىگە كېلىپ مۇستاپا چوقاي ئوغلىغا پروفېسسور مەندېنىڭ بىر تەكلىپىنى تاپشۇرغان. شۇندىن كېيىن مۇستاپا چوقاي ئوغلى پات ـ پات بېرلىنغا بېرىپ تۇرىدىغان بولغان. رۇسىيەگە قارشى ئۇرۇش باشلانغاندىن كېيىن چوقاي ئوغلىنى گېرمانىيەگە ئېلىپ كەتكەن ۋاقىتتا ئايالىغا يازغان بىر پارچە باغاقچە خېتىدە مۇنداق جۈملىلەر يېزىلغان:

قەييۇمخان دائىم مېنىڭ بىلەن بىرگە يۈرمەكتە. قەييۇمخان، بۇ يىل ئەتىيازدا نوگېنتتىكى ئۆيىمىزگە بارغان بالا شۇ. مەن ئۇنىڭ

سابىق مۇساپىر يېتەكچىلەرنىڭ نېمىسلار بىلەن بىرلىكتە پائالىيەت قىلىشنى خالىماسلىقى، ئوتتۇرىغا چىقىدىغان يېڭى سىياسىي كىشىلەرنىڭ ھەرىكەت قىلىش ساھەسىنى زور دەرىجىدە كېڭەيتىپ بەرگەن ئىدى. يىغىندىن بۇرۇنقى تەييارلىق ئىشلىرىدا زور نەتىجە ياراتقان ۋەلى قېيۇمخانغا ئادلون يىغىنى يېڭى بىر يول ئېچىپ بەرگەن ئىدى. ئەمدى ئۇ، نېمىس مەسئۇللىرىمۇ ئېتىراپ قىلىدىغان سىياسىي سالاھىيەتكە ئىگە بىرى ھېسابلىناتتى. ئۇنىڭغا دىپلومات دېگەن سالاھىيەت بېرىلگەن، مەخسۇس بىر تۇرالغۇ بىنا تەقسىم قىلىنغان.

تۈركىستان مىللىي ھەيئىتىنىڭ قۇرۇلۇشى

قېيۇمخان، 1942 - يىلىنىڭ كىرىشىدىن تارتىپ ئارىلاشما ئەسىر ئايرىش ھەيئىتى ئورنىغا، ھەر قايسى مىللەتلەر ئۈچۈن ئايرىم - ئايرىم مىللىي ھەيئەتلەرنىڭ قۇرۇلۇشى ئۈچۈن يول مېڭىپ يۈرگەن ئىدى. ئۇنىڭ تىرىشچانلىقلىرى دەسلەپكى بىر نەچچە ئاي ئىچىدىلا ئۆز مېۋىسىنى بېرىشكە باشلاپ، ماي ئايلىرىدا تۈركىستان ھەيئىتىنى قۇرۇش تەلىپى تەستىقلىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ، تۈركىستان لېجيونى بىلەن، گېرمانىيە ئارمىيىسى ۋە ھۆكۈمەت دائىرىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرگە يېتەكچىلىك قىلىدىغان سىياسىي تەشكىلدىن بىرى ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. تۈركىستان مىللىي ھەيئىتى كېيىنكى ۋاقىتلاردا قۇرۇلىدىغان تۈركىستان مىللىي كومىتېتىنىڭمۇ دەسلەپكى باسقۇچى بولۇپ، ئەگەر مۇۋەپپەقىيەتلىك ئىش ئېلىپ بارالىسا بۇ ئىككىنچى باسقۇچلۇق ئىشمۇ ئەمەلگە ئاشۇرۇلۇش پۇرسىتىنى قولغا كەلتۈرەلىگەن بولاتتى.

تۈركىستان ھەيئىتى، 1942 - يىلى 15 - ئىيۇندىن باشلاپ لېجيوندىكى ئەسكەرلەر ئۈچۈن «مىللىي تۈركىستان» نامىدا بىر ژۇرنال چىقىرىشقا باشلايدۇ. چوقاي ئوغلىنىڭ «ياش تۈركىستان» نىغا ئوخشىتىپ باش ماقالىسگە «بىزنىڭ يولىمىز» دېگەن ئات قويۇلغان بولۇپ، ژۇرنالنىڭ باش بېتىگە "تۈركىستان مىللىي ئازادلىقى ئۈچۈن كۈرەش قىلىدىغان ژۇرنال" دېگەن سۆز يېزىلغان ئىدى. ماقالىدا "ماڭىدىغان يولىمىز ئەجدادلارنىڭ يولى، غايىمىز تۈركىستان مۇستەقىللىقى" دەپ تەرىپ بېرىلمەكتە ئىدى.

«مىللىي تۈركىستان» ژۇرنىلىنىڭ خوجايىنى بىلەن باش تەھرىرى ۋەلى

قېيۇمخاننىڭ يولىنى پۈتۈنلەي ئۆزگەرتىۋەتكەن بولۇپ، شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇ بىر سىياسىي سالاھىيەتكە ئېرىشكەنىدى.

ۋەلى قېيۇمخان، ئۆزىنىڭ سىياسىي جەھەتتىكى كۆتۈرۈلۈشىنى ئەنە شۇ ۋاقىتلاردا باشلىغان دېيىشكە بولىدۇ. سۇۋالكى، ئەبەنرودې ۋە شۋېرېيىن ئەسىرلەر لاگېرىغا بارغان قېيۇمخان، بۇ يەرلەردىكى تۈركىستانلىق ئەسىرلەرنىڭ ناچار ئەھۋالىنى كۆرستىپ ئۆتۈپ، ئۇلارنىڭ شارائىتلىرىنى ياخشىلاش مەقسىتىدە گېرمانىيە دائىرىلىرىگە نارازىلىق تۇسىنى ئالغان دوكلات سۇنۇشقا جاسارەت قىلالىغان تۇنجى كىشى ھېسابلىناتتى. بۇرۇندىن تارتىپ تونۇشىدىغان لېيبراندتنىڭ شەرق ئىشلىرى مىنىستىرلىقى سىياسىي باشقارما باشلىقلىقىغا تەيىنلەنگەنلىكى، يەنە شۇ مىنىستىرلىقنىڭ كاپكازىيە ۋە تۈركىستان باشقارمىسىنىڭ باشقارما باشلىقى بولغان پروفېسسور مەندې بىلەن ئوتتۇرىسىدىكى دوستانە مۇناسىۋەتلەر ۋەلى قېيۇمخاننى باشقا مىللەت ۋاكالەتچىلىرىگە قارىغاندا تېخىمۇ ئۈستۈن بىر ئورۇنغا ئىگە قىلغان ئىدى. شۇنىڭدەك يەنە، گېرمانىيەنىڭ ئىشغال قىلىش سىياسىي پىلانى تەركىبىدە تۈركىستان تەۋەسىنىڭ يوقلۇقى، تۈركىستان لېجيونىنىڭ قۇرۇلۇشى، تۈركىستانغا مۇناسىۋەتلىك مىللىي ھەيئەت تەشكىل قىلىنىشىنى بەكلا ئاسانلاشتۇرۇپ بېرىدىغان يەنە بىر ئامىل بولغان ئىدى.

ۋەلى قېيۇمخاننىڭ ئابرۇيىنى ئۆستۈرگەن يەنە بىر ئەھۋال، 1942 - يىلى ماي ئېيىدا سوۋېت دۈشمىنى بولغان مىللەتلەر يېتەكچىلىرى بىلەن ئۆتكۈزۈلگەن ئادلون يىغىنىدا ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. بۇ يىغىنغا تەييارلىق قىلىش پەيتلىرىدە ۋەلى قېيۇمخان تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقى مەسئۇلى بولغان باش ئەلچى شۇلېنبۇرگنىڭ تەلپىگە بىنائەن، سابىق مۇساپىر يېتەكچىلىرى بىلەن مۇناسىۋەت باغلاش ئىشلىرىغا مەسئۇل قىلىپ تەيىنلىنىدۇ. بۇ ئىش ئۈچۈن پارىژغا بارغان ۋەلى قېيۇمخان، پارىژدىكى سابىق پرومېتېچىلار يېتەكچىلىرى بىلەن بىر - بىرلەپ كۆرۈشۈپ ئۇلارنىڭ بىر قىسمىنى بېرلىنغا بېرىشقا قايىل قىلغان ئىدى. ئادلون يىغىنى مەيلى گېرمانىيە دائىرىلىرىنىڭ ياكى بېرلىنغا چاقىرىلغان مۇساپىر يېتەكچىلىرى كۈتكەندەك نەتىجە بېرەلمىگەن بولسىمۇ،[530]

ئەگەر بۈگۈن تۈركىستانلىقلار شۇنچە ياخشى ئەھۋالغا كېلەلىگەن بولسا، شۇنىڭدەك ئۇلارنى گېرمانىيە ھۆكۈمىتى ھۆرمەت قىلىپ كېلىۋاتقان بولسا، بۇ ئەھۋال ئۆزىچىلا پەيدا بولغان ياكى تۇيۇقسىزلا ئوتتۇرىغا چىقىپ قالغان ئەھۋال بولماستىن، بىزنىڭ بۇ يەردە 20 يىللىق كۈرەش قىلغانلىقىمىزنىڭ نەتىجىسىدۇر.

«مىللىي تۈركىستان» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغان يەنە بىر ماقالىدا، بۇنداق سالاھىيىتىنى تېخىمۇ پۇختىلاش ئۈچۈن تىرىشقانلىقى كۆرۈلمەكتە:

مۇستاپا چوقاي ئوغلى فرانسىيەدە پائالىيەت قىلىپ يۈرگەن ۋاقىتلاردا ۋەلى قېيۇمخانمۇ تۈركىستان مەسىلىلىرىگە مۇناسىۋەتلىك ئىشلار ئۈستىدە گېرمانىيەدە پائالىيەت قىلماقتا ئىدى. ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى بىرلا غايىنى مەقسەت قىلىدۇ: تۈركىستاندا مۇستەقىللىق. سوۋېت - گېرمانىيە ئۇرۇشى پارتلىغاندىن كېيىن ۋەلى قېيۇمخان پارىژغا بېرىپ مۇستاپا چوقاي ئوغلىنى بېرلىنغا ئېلىپ كېلىپ ئۆز يېنىغا ئېلىۋالدى.[532] ئۇلار بىر - بىرى بىلەن قول تۇتۇشۇپ ئىشلىدى. ... مۇستاپا چوقاي ئوغلى سەكراتتا ياتقان ۋاقتىدا، ۋەلى قېيۇمخانغا: "ئالدىڭىزدا سىزنى ئىنتايىن ئېغىر كۈنلەر كۈتمەكتە، يالغۇز قالدىڭىز. تۈركىستاننىڭ بارلىق ئىشلىرىنى سىزگە ئامانەت قىلدىم. ئەسىرلەر لاگېرىدا تۈركىستانلىق ياشلار مەۋجۇتلا بولىدىكەن، تۈركىستان چوقۇم مۇستەقىل بولالايدۇ" دەپ ۋەسىيەت قالدۇرغان.

يۇقىرىدىكى قۇرلاردىن شۇنى ئوچۇق كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ۋەلى قېيۇمخان باشلىغان بۇ ھەرىكەتنى 1920 - يىللىرىدىن بېرى چەتئەلدە قانات يايدۇرۇپ كېلىنگەن تۈركىستان مىللىي ھەرىكىتىنىڭ داۋامى دەپ تونۇلۇشقا ئالاھىدە

قېيۇمخان ئىدى. تۈركىستاندىكى ھەر بىر تۈرك قوۋمىدىن ئىككىدىن كىشى تاللىنىپ تەھرىرات گۇرۇپپىسى تەشكىل قىلىنىدۇ. ژۇرنال تىلى ئۈچۈن بارلىق قوۋملار چۈشىنەلەيدىغان بىر تىل سۈپىتىدە چاغاتاي تىلى تاللىنىدۇ. تىل تاللاش ھەققىدە بىر پارچە ماقالە يازغان ھۆكۈمەت ۋاكالەتچىسى، تۈركولوگ جوھاننېس بېنزىڭ،[531] "ئەركىن تۈركىستاننىڭ يېزىق تىلى بىرلا خىل بۆلىشى كېرەك، بۇ تىل مىللىي تۈركىستاننىڭ يېزىق تىلى بولۇپ كەلگەن چاغاتايچىدۇر" دەپ يازىدۇ. شۇ ئارقىلىق قوۋملار ئوتتۇرىسىدىكى شېۋە پەرقى سەۋەبىدىن ئىختىلاپ چىقىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا تىرىشىلغان ئىدى. شۇنىڭغا قارىماي، ژۇرنالدا پات - پات قازاق شېۋىسى بىلەن تاجىك تىلىدا ماقالىلەر ئېلان قىلىنىپ تۇرغانلىقى، ئوتتۇر يول دەپ تاللىۋېلىنغان بۇ چارىنى ھەممە كىشى قوبۇل قىلىپ كېتەلمىگەنلىكىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. 1942 - يىلى بويىچە داۋام قىلغان تەشكىللىنىش جەريانىدا ۋەلى قېيۇمخاننىڭ بىردىن - بىر مەسئۇل كىشى ئىكەنلىكى مەلۇم. ئۇنىڭدىن باشقا ھەيئەت ئەزالىرى ئەسىرگە چۈشكەن تۈركىستانلىقلاردىن تەشكىل تاپقان ئىدى.

قېيۇمخان، بىر تەرەپتىن نېمىس مەسئۇللىرىنى سىياسىي ئورگاندىن بىرنى قۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن قايىل قىلىشقا تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ كەلگەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆزى ئۈچۈن تەبىئىي بىر لىدېر سىيماسى يارىتىش ئۈچۈنمۇ تىرىشىدۇ. ئەسىرگە چۈشكەن تۈركىستانلىقلار ئۇنى، نېمىسلار تەرىپىدىن بىر يەرگە يىغىۋېلىنغان كىشىلەر توپىنىڭ يېتەكچىسىلا ئەمەس بەلكى چەتئەلدە تۈركىستان ئۈچۈن كۈرەش قىلىۋاتقان كۈچلەرنىڭ ئاكتىپ يېتەكچىسى دەپ تونۇشى ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بىر ئىش ھېسابلىناتتى. قىسقا مۇددەتلىك بولسىمۇ چوقاي ئوغلىدەك سوۋېت ئىنتىپاقىنىڭ ئىچى - سىرتىدا ياشايدىغان تۈركىستانلىقلار ياخشى تونۇيدىغان داھىيسى بىلەن بىرگە خىزمەت قىلغان بىرى بولغانلىقى، ئۇنى بۇ جەھەتتە ھەممە ئېتىراپ قىلىدىغان بىر ئورۇنغا ئىگە قىلغان ئىدى. ئەمما ۋەلى قېيۇمخانغا بۇنچىلىك ئابروي يېتەرلىك ھېسابلانمايتتى. ئۇ، ئۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق ئابروي تەلەپ قىلماقتا ئىدى. «مىللىي تۈركىستان» ژۇرنىلىدا ئۆزى بىۋاستە قەلەمگە ئالغان بىر ماقالىدا مۇنداق دەپ بايان قىلىدۇ:

ئېسىمدە قېلىشىچە، كۆن پارلىغان ئاپرېل سەھەرىدىن بىرى ئىدى. بىزنى ئېلىپ ماڭغان كامىيونلار (قارا ماشىنا، يۈك ماشىنىلىرى — ئۇ. ت) ۋارشاۋانىڭ ئوتتۇز كىلومېتىردەك شەرقىي جەنۇبىدىكى لېژىونوۋو بازىرىغا يېتىپ كەلدى. بىز ۋە كەينىمىزدىن يېتىپ كەلگەن قارا ماشىنىدىكى ئەسىرلەر قاتار كەتكەن ئاكاتسىيە دەرەخلىرى ئىچىدىن كېسىپ ئۆتكەن توپىلىق يولغا چۈشۈپ بېيىلدۇق. ئوتتۇرىدا ئىككى قەۋەتلىك قوماندانلىق شتاب بىناسى، ئۇنىڭ ئەتراپىدا تاختايدىن قۇرۇلغان ياتاق ئۆيلەر بار ئىدى. بۇ يەر، ئۆز ۋاقتىدا پولشا ئارمىيىسىگە تەۋە قارارگاھلىرىدىن بىرى ئىكەندۇق.[533] مانا ئەمدى بۇ يەر تۈركىستان لېژىونىنىڭ قارارگاھى ئىدى. ... بۇ بىر بۇرۇلۇش نۇقتىسى ئىدى. بۇ يەر ھاياتىمدىكى ئەڭ مۇھىم بۇرۇلۇش نۇقتىسى بولۇپ قالغان ئىدى. بۇ يولدا مېنى نېمىلەرنىڭ كۈتۈۋاتقانلىقىنى بىلمەيتتىم. ... شۇنىڭغا قارىماي بۇ يەردە بولالىغىنىم ئۈچۈن بەكلا رازى ئىدىم. ھېچ بولمىغاندا بۇندىن كېيىن يالغۇز بېشىمغا يول ئاختۇرۇپ يۈرۈشتىن قۇتۇلغان ئىدىم. ... ئەمدى مەن ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ قالغان، بۇندىن كېيىنكى ھاياتىم ھەققىي مەنگە ئېرىشكەن ھېسابلىناتتى.

بىز ھەممىمىز كىيىملىرىمىزنى سېلىپ پاكىز يۇيۇندۇق، كونا سوۋېت ھەربىي كىيىملىرىمىزنى ئوتقا تاشلاپ، ئۇچىمىزغا يېڭى نېمىس ھەربىي كىيىملىرىنى كىيىشتۇق. ... ھەممىمىز كېلىپ سەپ بولۇپ تىزىلدۇق. ياش بىر قازاق ساپ رۇس تىلى بىلەن بۇندىن كېيىن ئەسىرلىكتىن قۇتۇلغانلىقىمىزنى، تۈركىستان لېژىونى سېپىدا ئىكەنلىكىمىزنى، بۇندىن كېيىن تۈركىستاننىڭ ئازادلىقى ئۈچۈن جەڭ قىلىدىغانلىقىمىزنى ئېلان قىلدى. ...

مەن ئۆزۈمنى يەنىلا بىر ئەسىر دەپ ھېس قىلاتتىم.

ئۇمان ئەسىرلەر لاگېرىنىڭ سىرتىدا ئىدىم، قورسىقىممۇ توق، شۇنىڭغا قارىماي يەنىلا بىر ئەسىر ئىدىم.

تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن. بارلىق ئەزالىرى تۈركىيەدە تۇرۇۋاتقان ت م ب نىڭ ھوقۇقلۇق ئورگىنى تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنماسلىقى ۋە ئۇلارنىڭ قوللاپ قۇۋۋەتلىشىگە ئېرىشەلمەسلىكى سەۋەبىدىن، بۇ ھەرىكەتنى ئۇلار يۈرگۈزگەن ھەرىكەتنىڭ داۋامى دەپ تونۇتۇشتا مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ ئىناۋىتىدىن پايدىلىنىش مەقسەت قىلىنغان ئىدى. ئەگەر ۋەلى قېيۇمخان چوقاي ئوغلىنىڭ مىراسچىسى دەپ قوبۇل قىلىنغىنىدا، تەبىئىي ھالدا لىدېر دەپ تونۇلىدىغانلىقى بىر مۇقەررەرلىك ئىدى. بۇنداق بىر دەرىجىگە ئېرىشەلىگەنىدە، يالغۇز ئۇرۇش ئەسىرلىرىنىڭلا ئەمەس بەلكى چەتئەلدىكى بارلىق تۈركىستانلىقلارنىڭ قوللاپ قۇۋۋەتلىشىگە ئېرىشەلىشىمۇ ئانچە تەسكە توختىمىغان بولاتتى.

تۈركىستان لېگيونى

ئەسىرلەر تېخى تونۇغۇن، بەلكىم بۇگۈن سەھەردە ئەسىرلەر لاگېرىدىن چىقىرىلىپ بۇ يەرگە ئېلىپ كېلىنگەنلىكى كۆرۈنۈپلا تۇراتتى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى يېرىم يالىڭاچ، يالاڭئاياق بولۇپ، ئورنىدىمۇ ئارانلا تۇرالايدىغان ھالەتتە ئىدى. ھېچقايسىدىن سەس - سادا چىقمايتتى. ... سىر ئۇزۇنغا قالماي ئاشكارىلاندى.

"تۈركىستان ئارمىيىسى" دېگەندەك گەپلەر قۇلىقىمغا كىرگەندەك قىلدى. شۇ پەيتتە، ھەتتا ئۆزۈممۇ سەزمەستىن قەلبىمدە ياتقان تۇيغۇلىرىمنى ھېس قىلماقتا ئىدىم، ئەنە شۇ پەيتلەردە، قاراڭغۇلۇقنى يېرىپ چاقناپ كۆرۈنۈشكە باشلىغان ئاجايىپ بىر مەنزىرە كۆز ئالدىمدا نامايان بولماقتا ئىدى: تۈركىستان ئارمىيىسى ... ياشلىق ئۆمرۈمدە ھېچقاچان تىلغا ئالالماي كەلگەن بۇ ئىككى ئېغىز سۆز، ئۇسسۇزلۇقتىن چاڭقاپ يېرىلىپ كەتكەن لەۋلىرىمدىن گويا ئەتىر گۈلدەك پورەكلەپ ئېچىلماقتا ئىدى ... دەم ئېلىشقا توختىغان يەرلەردە ئاچلىق، ھارغىنلىق ئىچىدە ياتقان باشقا تۈركىستانلىقلارمۇ ئورۇنلىرىدىن ئىرغىپ تۇرۇپ يۈك ماشىنىمىزغا ئاتلاپ چىقماقتا ئىدى. ...

ئۇرۇش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، بىر مۇددەت گېرمانىيەدە تۇرۇپ قالىدۇ. 1949 - يىلى تۈركىيەگە كېلىۋېلىپ نازىللىغا ئورۇنلىشىدۇ. 1975 - يىلى نازىللى كېۋەزچىلىك تەتقىقات ئورگىنىدا پېنسىيەگە چىقىدۇ. بۇ كىتاب يېزىلىۋاتقان ۋاقىتلاردىمۇ يەنىلا شۇ نازىللىدا تۇراتتى. — ئا.ھ. ئىزاھاتى) ئەسلىمىسىدە لېژيونېرلىككە قوشۇلۇش جەريانى مۇنداق بايان قىلىنىدۇ:

بىزدىن 120 مىڭ ئەسكەر ئەسىرگە چۈشكەن ئىدى. بىزنى بىر يەرگە يىغدى. سەككىز سوتكا تىزىلىپ يول يۈردۇق. ئىچىدىغانغا سۇ، يەيدىغانغا نان يوق، يامغۇر تىنماي قۇيۇلۇۋاتقان، يامغۇر ئاستىدا يېتىپ، يامغۇردا يول يۈرەتتۇق. ئۇكرائىنا دېگەن بەكلا كەڭرى، پايانسىز كەتكەن بىر يەر ئىكەن. يول بويىدا مال - چارۋىلارنىڭ تېزىكى بىلەن بۇلغىنىپ كەتكەن كۆلچەكلەر ئۇچراپ قالاتتى. بىز ئۇسسىغاندا شۇ سۇلاردىن ئىچەتتۇق. ... ئاخىرى تىكەنلىك سىم تورلىرى بىلەن قورشالغان چوڭ بىر لاگېرغا يېتىپ كەلدۇق. ئۇ يەردە ھەممە مىللەت ئادەملىرى بار ئىدى. ... لاگېردا ئارىمىزدىن يەھۇدىيلارنى ئاختۇرۇشتى. ... بىزنىڭ باللارنىڭ كۆپ قىسمىنى يەھۇدىي ئىكەنسەن دەپ ئۆلتۈرۈۋېتىشتى. ئىچىمىزدە رۇسىيەدە ئۇنىۋېرسىتېتتا ئوقۇغان ئۆزبېك باللارمۇ بار ئىدى. ئۇلار بېرىپ كوماندىرلارغا بىزنىڭ يەھۇدىي ئەمەسلىكىمىزنى ئېيتتى. شۇنداق قىلىپ ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ قالدۇق. ... لاگىرلارنىڭ ئەھۋالى بەكلا ناچار ئىدى. ئاچ - يالىڭاچلىقتا بىر - بىرلەپ ئۆلۈپ تۈگىمەكتە ئىدۇق. 1920 - يىللاردا گېرمانىيەگە ئوقۇشقا كەلگەن ئۆزبېكلەر بار ئىكەن. شۇلاردىن ۋەلى قېيۇمخان دەيدىغان بىرى كېلىپ: "مەن سىلەرنى بۇ لاگېردىن قۇتقۇزغىلى كەلدىم، قايسىڭلار بۇ ئەسىرلەر لاگېرىدىن قۇتۇلۇپ چىقىشنى خالايسىلەر؟" دەپ سورىدى. بىز ئۇنىڭغا، ھەممىمىز خالايمىز دەپ جاۋاب بەردۇق. ئەمدى بىزنىڭ ئالدىمىزدا ئىككىلا يول قالغان ئىدى: يا ئۆلۈپ تۈگىشىش، يا

پەقەت قەلبىملا ھۆر ئىدى.

ھۆر روھۇمنى شات قىلىشنىڭ يولىنى ئاختۇرۇپ تېپىشتىن باشقا مېنىڭ ئۈچۈن ھېچقانداق بىر ئىشنىڭ قىممىتى يوق ئىدى.

چىڭگىز تاغچىنىڭ يۇقىرىدا نەقىل قىلىنغان ئەسلىمىلىرىدە ئېيتىلغىنىدەك، ئون مىڭلىغان ئۇرۇش ئەسىرلىرىنىڭ ئۈمىد نۇرى ھېسابلىنىدىغان تۈركىستان لېگىيونى 1942 ـ يىلى يانۋار ئېيىدا قۇرۇلىدۇ. بۇ قوشۇن ئاساسلىقى ئۆزبېك، تۈركمەن، قازاق، قىرغىز، قاراقالپاق ۋە تاجىك قاتارلىق قوۋملارغا مەنسۇپ ئۇرۇش ئەسىرلىرىدىن تەشكىل تاپقان ئىدى. شۇنىڭدەك يەنە ئۆز مىللىتىگە تەۋە مىللىي لېگىيون تەشكىل قىلىنمىغان قىرىم ۋە ئىدىل ـ ئۇراللىق ئۇرۇش ئەسىرلىرىمۇ تۈركىستان لېگىيونىغا ئەۋەتىلمەكتە ئىدى. بۇ قىسىملار، يەنى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان بۇ مىللىي لېگىيون دەسلەپتە گېنېرال ئوسكار فون نىيېدېرمايېر قوماندانلىقى ئاستىدىكى 162 ـ دېۋىزىيىنىڭ قارمىقىدا قۇرۇلىدۇ.

نىيېدېرمايېر، بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىللىرىدە تۈركىيە بىلەن ئىراندا تۇرغان، ئاندىن ئافغانىستانغا ئەۋەتىلگەن نېمىس ھەيئىتىنىڭ ھەربىي مەسئۇللۇقىنى ئۈستىگە ئالغان بىرى ئىدى. نىيېدېرمايېر، شۇ ۋاقىتلاردا ئەنگلىيەلىكلەرگە ئەسىر چۈشۈپ ھەزەر دېڭىزىدىكى نارگىن ئارىلىغا قامالغان، بولشېۋىكلەر ئىنقىلابى دەۋرىدە ئۇ يەردىن قويۇۋېتىلىپ يۇرتىغا قايتۇرۇلغان تەجرىبىلىك بىر ئەسكەر ئىدى. شەرق ئەللىرىدىكى تۆھپىلىرى ئۈچۈن كايزېر (پادىشاھ ــ ئۇ. ت) ۋىلھېلم قەھرىمانلىق ئوردېنى بىلەن ئۇنى تارتۇقلىغان، تۈركلەرنى بىۋاستە تونۇيدىغان بىرى ئىدى.[534]

ھەرقايسى لاگېرلاردىكى ئۇرۇش ئەسىرلىرىگە، ئەگەر خالىساڭلار تۈركىستان لېگىيونىغا قاتنىشىڭلار دەپ تەرغىب قىلىنغاچقا، پىدائىي بولىدىغانلار بۇ يەرگە يوللانماقتا ئىدى. لېگىيونېرلاردىن ئابدىراخمان كاسانلى (ئابدىراخمان كاسانلى، 1942 ـ يىلى نېمىسلارغا ئەسىر چۈشكەن. كېيىن تۈركىستان لېگىيونىغا قاتنىشىپ پولشا، يوگسلاۋىيە، ۋېنگرىيە ۋە ئاۋستىرىيە قاتارلىق ئەللەردە ئۇرۇشقا قاتناشقان. ئۇرۇش ئاخىرلىشىۋاتقان كۈنلەردە ئىتالىيەدە ئەنگلىيەلىكلەرگە ئەسىر چۈشىدۇ.

قولۇڭلارنى كۆرۈڭلار" دېدى. قورققانلار قولىنى كۆتۈرمىدى. مېنىڭدەك قورقمايدىغانلار قولىنى كۆتۈردى. ... بۇ لاگېردىكى 20~ 25 مىڭدەك ئەسىر ئارىسىدىن ئۈچ مىڭدەك مۇسۇلمان ئايرىلىپ چىقتۇق. بىزنى تۆمۈريول ئىستانسىغا ئاپىرىپ قىزىل رەڭلىك بىر پويىزغا ئولتۇرغۇزۇپ 400 كىلومېتىر يىراقتىكى راۋلى دەيدىغان بىر شەھەرگە ئېلىپ كېلىشتى. ئۇ يەردە كونا بىر ئۇرۇس قارارگاھىنى تەييارلاشقانىكەن. رۇسىيە ھەربىي كىيىملىرىمىزنى سېلىپ تاشلىدۇق. مۇنچىغا چۈشۈپ يۇيۇندۇق، نېمىس ھەربىي فورمىلىرىنى، ئۆتۈكلىرىنى كىيىشتۇق. شۇنداق قىلىپ لاگېردىن نېمىس ئەسكىرىگە ئايلىنىپ چىقتۇق. ... بىزنى تۈركىستان پىدائىيلىرى دەپ ئاتاشتى. ئوڭ بىلىكىمىزگە يۇملاق قىلىپ تىكىلگەن "ئاللا بىز بىلەن" دېگەن يەڭ بەلگىسىنى تاقىدۇق. شۇ يەردە ھەربىي تەلىم - تەربىيە كۆردۇق. ئاندىن كېيىن بىزنى رۇسىيەنىڭ بىر شەھىرىگە ئاپىرىپ تاشلاشتى. ... شۇنداق قىلىپ ئۇ يەردە جەڭگە كىرىپ كەتتۇق.

تۈركىستان لېگىيونى دەسلەپتە ھەر بىرىدە تۆتتىن ۋوزۋوت بولغان بەش روتىدىن تەشكىل تاپماقتا ئىدى. بۇ يەرگە كەلتۈرۈلگەن ئەسىرلەر ئىككى ھەپتىگىچە تويغىچە تاماق يەپ ئەسلىگە كەلگەندىن كېيىن تەلىم تەربىيە باشلىناتتى. بۇنداق ھەربىي تەلىم تەربىيە مۇددىتى ئادەتتە ئىككى ئايدەك داۋام قىلاتتى. تەلىم تەربىيىسىنى پۈتتۈرگەن ئەسكەرلەر ئايرىم - ئايرىم گۇرۇپپىلارغا بۆلۈنۈپ گېرمانىيە ئالدىنقى سەپلىرىدىكى ھەر قايسى قوماندانلىق شتابلىرىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلەتتى. ئاندىن ئۇلارنىڭ ئورنىغا يەنە يېڭىدىن تاللانغان ئەسىرلەر ھەربىي تەلىم تەربىيىگە كەلتۈرۈلەتتى. دەسلەپكى ۋاقىتلاردا تەلىم - تەربىيە كۆرگەن ئەسكەرلەر كۆپىنچە ھاللاردا تۆمۈر يوللارنى ياكى قورال ئىسكىلاتلىرىنى قوغداشقا ئوخشاش ئامانلىقنى ساقلاشقا دائىر ئىشلىرىغا قويۇلاتتى. 1942 - يىلىنىڭ ياز ئايلىرىغا كەلگەندە ئۇكرائىنا بىلەن پولشادەك ئىشغال قىلىنغان جايلاردا پارتىزانلىق ھەرىكەتلىرى كۆپىيىپ كېتىپ ئامانلىق ساقلاش كۈچلىرى

بولمىسا قۇتۇلۇش. ھەممىمىز جېنىمىزنى ساقلاپ قېلىش يولىنى تاللىدۇق ئەلۋەتتە. ... ئۇلار بىزنى باشقا بىر لاگېرغا ئېلىپ باردى. بىز ئۇ يەردە ئۈچ ئايدەك ۋاقىت تۇرۇپ قالدۇق. نېمىس ئارمىيىسى تەۋەسىدە تۈركىستان قىسمى قۇرۇلغانىكەن. بىلىكىمىزگە "ئاللا بىز بىلەن" دېگەن سۆز يېزىلغان يەڭلىك تاقاشتى.

بۇنىڭدىن مەلۇمكى، تۈركىستانلىق ئەسىرگە چۈشكەن ئەسكەرلەرگە نىسبەتەن ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇشنىڭ بىردىن - بىر يولى تۈركىستان لېگىيونىغا پىدائىي بولۇپ قېتىلىش ئىدى. ئەسىر ھەيئەتلىرى لاگېرلارنى ئايلىنىپ يۈرۈپ ئەسىرلەر بىلەن سۆزلىشىپ، ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن ئىختىيار قىلغان پىدائىيلارنى تاللاشقا كىرىشكەن ئىدى. ئەمما مىليونلىغان ئەسىر يىغىلغان بىر مۇھىتتا ئەسىرلەر بىلەن بىردىن - بىردىن كۆرۈشۈپ پىدائىيلارنى تاللاپ چىقىش ئاسان ئەمەس ئىدى. شۇندىن كېيىن گېرمانىيە ھەربىي قوماندانلىقىنىڭ ئەسىر ھەربىيلەرنى ئالدىنقى سەپلەردە ئۇرۇشقا سېلىش ئىشىنىڭ ئومۇملىشىشىغا ئەگىشىپ پىدائىي بولۇشنىڭ شەرتلەر پۈتۈنلەي ئەمەلدىن قالدۇرۇلىدۇ.[535] كېيىۋدىكى بىر ئەسىرلەر لاگېرىدا تۇرغان تۈركىستان لېگىيونېرى بولغان ئالىم راباتلىقنىڭ ئەسلىمىلىرى مەجبۇرى ئەسكەرلىككە ئېلىنىشنىڭ تىپىك ئۈلگىسىنى كۆرسىتىپ بەرمەكتە (تۈركىستان لېگىيونېرى بولغان راباتلىق، رۇسىيە، رۇمىنىيە ۋە نورماندىيە ئالدىنقى سەپلىرىدە ئۇرۇشقا قاتناشقان. 1949 - يىلى تۈركىيەگە كېلىپ ئايدىنغا ئولتۇراقلاشقان. ـــ ئا.ھ. ئىزاھاتى):

كېيىۋدىكى بىر ئەسىرلەر لاگېرىدا تۇرۇۋاتقىنىمدا ئۇ يەردە 20 مىڭدەك ئەسىر بار ئىدى. ... كۈندە 20~ 30 كىشى ئاچلىقتىن ئۆلۈپ تۇراتتى. پىتمۇ بەكلا كۆپ ئىدى. خۇدا ساقلىدى، بىزمۇ ئامان قالدۇق. ...

1942 - يىلى 25 - فېۋرال كۈنى بىر نېمىس ئوفىتسېرى بىلەن بىر پۇقرا تەرجىمان كەلدى. "قايسىڭلار مۇھەممەدى، مۇسۇلمان بولساڭلار

ھەربىيلىك، تەلىم - تەربىيە، بىلىم، ئەدەبىيات، نەشرىيات، ئاخبارات، سەھىيە، دىن قاتارلىق ساھەلەر بويىچە بۆلۈم باشلىقلىرى بىلەن مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى قاتارلىق كىشىلەرمۇ بار ئىدى. كومىتېتنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى ئېلان قىلىش بىلەن بىرگە، تۆۋەندىكىچە بىر ئۇقتۇرۇشمۇ بىرلىكتە ئېلان قىلىنغان ئىدى. بۇ ئۇقتۇرۇش تەپسىلىي كۆزدىن كۆچۈرۈلگەندە، رەھبەرلىك قىلىش بىلەن لىدېرلىك ئورنى جەھەتتە ئىنتايىن ئېنىق بەلگىلىمىلەر قويۇلغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ:[537]

بۇ كومىتېت تۈركىستانغا مۇناسىۋەتلىك (بۈگۈنكى ۋە كېلەچەكتىكى) بارلىق سىياسىي ئىشلارغا رەھبەرلىك قىلىدۇ ۋە تۈركىستان مىللىي كۈرەش ئىتتىپاقىغا يېتەكچىلىك قىلىدۇ. تۈركىستان مىللىي ئىتتىپاق كومىتېتى، تۈركىستان مىللىي ھۆكۈمىتىنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلىدۇ. كومىتېتنىڭ قۇرۇلۇشى بىردىن - بىر رەھبەر پرىنسىپىغا ئاساسلانغان بولۇپ، بۇ رەھبەر، كومىتېت رەئىسى ۋە پۈتۈن تۈركىستانلىقلارنىڭ لىدېرى بولغان ۋەلى قېيۇمخاندۇر. تۈركىستانغا مۇناسىۋەتلىك (بۈگۈن ۋە كەلگۈسىدىكى) بارلىق ئىشلار ۋەلى قېيۇمخاننىڭ باشقۇرۇشىدا بولىدۇ.

ئۇقتۇرۇشنىڭ ئاخىرىدا بۇ بەلگىلىمىلەر گېرمانىيە ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن تەستىقلانغانلىقى كۆرسىتىلگەن. كېيىنكى يىللاردا ئېغىر زىددىيەتلەر ۋە تالاش - تارتىشلارغا سەۋەب بولىدىغان بىردىن - بىر رەھبەر — فۇھرېر پرىنسىپى، قېيىمخاننىڭ دېيىشىدىن قارىغاندا يالغۇز گېرمانىيەدىكى پائالىيەتلەر بىلەن چەكلىنىپ قالمايتتى. «مىللىي تۈركىستان» مەجمۇئەسىدىكى سوئال - جاۋاب شەكلىدىكى بىر ماقالىدا بىر لېژيونېرنىڭ "كېلەچەكتە تۈركىستاننىڭ تۈزۈمى قانداق بولىدۇ؟" دېگەن سوئالىغا "تۈركىستانمۇ بىردىن - بىر رەھبەر پرىنسىپى بويىچە باشقۇرۇلىدۇ. بەلكىم رەھبەرنىڭ ئەتراپىدا مەسلىھەتچىلەر بۆلۈشى مۇمكىن" دېگەن جاۋاب بېرىلگەن بولۇپ، بىردىن - بىر رەھبەر

يېتىشمەي قالغاچقا،[536] تۈركىستان لېژيونېرلىرىنى بۇ جايلارغا يۆتكەپ كېلىپ ئىشلىتىلىشكە باشلايدۇ. تۇنجى قېتىملىق بىۋاستە جەڭگە سېلىنغان تۈركىستان لېژيونىنىڭ بىرىنچى باتاليونى 1942 ـ يىلى 3 ـ ماي كۈنى قىزىل پارتىزانلار بىلەن ئۇرۇشقۇش ئۈچۈن پولشانىڭ بىريانسك ئورمانلىقلىرىغا ئەۋەتىلگەن ئىدى. تاپشۇرۇلغان ۋەزىپىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئورۇندىغانلىقى ئۈچۈن، شۇ يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ تۈركىستان لېژيونلىرى پۈتۈن ئۇرۇش سەپلىرىگە ئەۋەتىلگەن.

مىللىي تۈركىستان ئىتتىپاق كومىتېتىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە تۈركىستان لېژيونىنىڭ تەرەققىياتى

ۋەلى قېيۇمخان، ئۆزىنىڭ سوزۇلغان تىرىشچانلىقىنىڭ نەتىجىسىدە، ئاخىرى تۈركىستان نامىدا پائالىيەت قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە سىياسىي كومىتېتتىن بىرنى قۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن نېمىس دائىرىلىرىنى ماقۇلغا كەلتۈرىدۇ. قېيۇمخان، بۇ كومىتېتنى قۇرۇش جەريانىدا شەرق ئىشلىرى مىنىستىرلىقى بىلەن مۇنداق ئۈچ ئاساسى پرىنسىپ ئۈستىدە كېلىشكەنلىكىنى ئېيتىدۇ: بىرىنچىدىن، تۈركىستانغا قارىتىلغان بارلىق سىياسىي پائالىيەتلەر كومىتېتنىڭ تىزگىنىدە بولۇشى كېرەك؛ ئىككىنچىدىن، قۇرۇلۇۋاتقان تۈركىستان لېژيونىمۇ كومىتېتنىڭ نازارىتىنى قوبۇل قىلىشى، لېژيونېرلار نېمىس ئەسكەرلىرى بىلەن تەڭ ھوقۇقلاردىن بەھرىمەن بولۇشى كېرەك؛ ئاخىرقى بىر ئىش، ئىقتىسادى جەھەتتە كومىتېت بىلەن لېژيونلارنىڭ بارلىق ئېھتىياجلىرى گېرمانىيە ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن تەمىنلىنىشى، تۈركىستان مۇستەقىللىقىنى قولغا كەلتۈرگىنىدىن كېيىن بۇ قەرزلەر تۆلىنىدىغان بولۇشى كېرەك.

«مىللىي تۈركىستان» ژۇرنىلىنىڭ 1942 ـ يىل نويابىر سانىدا مىللىي تۈركىستان ئىتتىپاق كومىتېتى قۇرۇلغانلىقى ئېلان قىلىنىدۇ. تەشكىلى ئىشلىرىغا بۇ كومىتېت مەسئۇل بولىدىغان تۈركىستان لېژيونىمۇ «تۈركىستان مىللىي كۈرەش ئىتتىپاقى» دەپ ئاتىلىدۇ. ۋەلى قېيۇمخان، ھىملېرگە يازغان بىر پارچە خېتىدە بۇ كومىتېتنىڭ رەسمىي قۇرۇلۇش كۈنىنى 1942 ـ يىلى 14 ـ نويابىر دەپ كۆرسەتكەن. 21 كىشىلىك بۇ كومىتېتتا رەئىستىن باشقا يەنە بىر باش كاتىپ،

چىقىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ يېقىن دوستلىرىدىن كونا ت م ب چىلار بىلەنمۇ بىرگە سۆھبەت ئۆتكۈزىدۇ. ۋەلى قېيۇمخان تۈركىيەدىن قايتىشىدا گېرمانىيە رەھبەرلىكى ئۇنىڭغا دىپلومات دېگەن سالاھىيەت بېرىپ مۇددەتسىز دىپلومات پاسپورتى بېرىدۇ (ۋەلى قېيۇمخان، 1991 - يىلقى شەخسى كۆرۈشۈشتە، ئادلون يىغىنىغا تەييارلىق قىلىش ۋاقتىلىرىدىلا ۋەلى قېيۇمخانغا دىپلومات پاسپورتى بېرىلگەنلىكىنى، ھەر تۈرلۈك ئۆچرىشىشلارنىڭ ھەممىسىلا دىپلوماتىيە دەرىجىسىدە بولغانلىقىنى ئېيتىدۇ. تۈركىيە زىيارىتىدىن كېيىن، ئۇنىڭ مەيلى پاسپورتى بولسۇن، مەيلى دىپلومات ئورنى بولسۇن مۇددەتسىز قىلىپ ئۆزگەرتىلگەنلىكىنى تەكىتلەيدۇ. — ئا.ھ. ئىزاھاتى).

تۈركىستان لېژيونى ئالدىنقى سەپلەردە

مىللىي تۈركىستان ئىتتىپاق كومىتېتى (م ت ب ك) قۇرۇلۇشى بىلەن بىرگە، تۈركىستان لېژيونىمۇ بۇ كومىتېتىنىڭ ھەربىي تارمىقى ھالىغا كېلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، لېژيوندا يولغا قويۇلغان ئۇسۇللار بىلەن ئىشلىتىلگەن بەلگىلەر بۇ قاراشنى گەۋدىلەندۈرگىدەك ھالغا كەلتۈرۈپ قايتا تۈزۈپ چىقىلىدۇ. لېژيون قوماندانلىقىغا مەسئۇل مىگېبىشى خوپتمان ئېرنېك، ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇنىڭ ئورنىغا تەيىنلەنگەن مىگېبىشى ئوبېرست موللېرمۇ مىللىي كومىتېتىنىڭ پائالىيەتلىرىگە كۈچلۈك ياردەمچى بولۇپ، م ت ب ك نىڭ لېژيونلارغا كۆرسىتىدىغان تەسىرىنى كۈچەيتىش تەدبىرلىرىنى ئىجرا قىلىشقا تىرىشىدۇ.

لېژيونلارغا ئەۋەتىلىدىغان ئەسكەرلەرنى تاللاش ئىشى م ت ب ك غا باغلىق بولۇپ، پۈتۈنلەي تۈركىستانلىقلاردىن تەشكىل تاپقان بىر مۇنچە ئۆمەكلەر تەرىپىدىن تاللىنىشقا باشلىنىدۇ. ھەربىي تەلىم - تەربىيىسىنى پۈتتۈرگەن ئۇرۇش ئەسىرلىرى،[539] ئۆز مىللىي بايراقلىرى ئاستىدا، قۇرئان ئالدىدا، قىلىچلىرىنى كىرىشتۈرگەن ھالدا ئىككىدىن قاتار بولۇپ قەسەم قىلىشاتتى؛ شۇنداق قىلىپ رەسمىي جەڭچى بولغان ھېسابلىناتتى. كومىتېت تەرىپىدىن لېژيون ئۈچۈن لايىھەلەنگەن بايراق مۇستاپا چوقاي ئوغلى تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، ت م ب نىڭ 1939 - يىلقى قۇرۇلتىيىدا تەستىقلانغان بايراقنىڭ دەل ئۆزى ئىدى. يەنى يېرىمى قىزىل، يېرىمى ھاۋارەڭ بولۇپ، ئوتتۇرىسىدا ئاي

پىرىنسىپىغا قارشى چىققانلارغا قەتئىي يول قويۇلمايدۇ دەپ بايان قىلىنغان.

بۇ كومىتېت بىلەن بىرگە يەنە تۈركىستان مىللىي ئىئانە توپلاش ساندۇقىمۇ قۇرۇلغان. تۈركىستان لېگىيونىغا قاتناشقان ھەر بىر ئەسكەرنىڭ ئايلىق مائاشىدىن 1 مارك، تۆۋەن دەرىجىلىك ئوفىتسېرلاردىن 2 مارك، يۇقىرى دەرىجىلىك ئوفىتسېرلاردىن بولسا 5 ـ 15 مارك (رېيچسمارك، گېرمانىيە ئىمپېرىيە ماركى ــ ئا. ھ. ئىزاھاتى) ئەتراپىدا ياردەم پۇلى بۇ ساندۇق ئۈچۈن تۇتۇپ قېلىناتتى. كومىتېت قۇرۇلغانلىقى ئېلان قىلىنغان «مىللىي تۈركىستان» نۇسخىسىدا لېگىيون قوماندانى مىڭ بېشى (مايور ــ ئۇ.ت) ئېرنېكنىڭ بۇ ساندۇقنى قوللاپ قۇۋۋەتلەپ يازغان بىر پارچە ماقالىسىمۇ ئېلان قىلىنغان ئىدى. ھەر ئايدا بۇ ئۇسۇل بىلەن يىغىلغان پۇل م ت ب ك نىڭ پائالىيەتلىرى ئۈچۈن ئىشلىتىلەتتى. شۇنداق قىلىپ، گېرمانىيە ھۆكۈمىتىنىڭ بىۋاسىتە ياردىمى بولماي تۇرۇپمۇ كومىتېتنىڭ مەۋجۇتلۇقى كاپالەتكە ئىگە قىلىنىدىغان بولغان.

1942 ـ يىلى دېكابىر ئېيىدا، ۋەلى قېيۇمخان 4 ھەپتىلىك تۈركىيە زىيارىتىگە ئاتلىنىدۇ. ئۇنىڭ بۇ زىيارىتى گېرمانىيەنىڭ تۈركىيەدە تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى فون پاپېننىڭ تەلىپىگە ئاساسەن ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئىدى. پاپېن، باش ئەلچى شۇلېنبۇرگقا قېيۇمخاننىڭ تۈركىيەگە كېلىپ تۈركىيە رەھبەرلىرى بىلەن كۆرۈشۈپ لېگىيون توغرىلىق ئۇلارغا مەلۇمات بېرىشىنىڭ پايدىلىق بولىدىغانلىقىنى ئېيتقان.[538] ئېھتىمال، تۈركىيە سىياسىي ساھەسىگە گېرمانىيەنىڭ شەرق ئىشلار سىياسەتلىرىدە تۈركى قۇۋۋەمدىكىلەرگە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈۋاتقانلىقىنى ئىسپاتلاشنىڭ ئەمەلىي پاكىتى قاتارىدا كۆرسىتىشنى مەقسەت قىلغان بولۇشى مۇمكىن. نېمىسلار بۇ ۋاقىتلاردا تۈركىيە يولغا قويۇپ كېلىۋاتقان بىتەرەپلىك سىياسىتىنى ئۆزلىرىنىڭ پايدىسىغا ئۆزگەرتىش ئۈچۈن پۈتۈن چارىلارنى ئىشقا سېلىشقا كىرىشكەن ئىدى. تۈركىيە تەۋەسىدە پايدىلىق ۋەزىيەت يارىتىش ئۈچۈن ۋەلى قېيۇمخاننىڭ قولىغا لېيبراندتنىڭ ئىمزاسى بار تۈركىستان مۇستەقىللىقىنى ئېتىراپ قىلغانلىقنى كۆرسىتىدىغان بىر پارچە ماتېرىيالنىمۇ تۇتقۇزغان ئىدى. قېيۇمخان، بۇ زىيارەت جەريانىدا تۈركىيە باش قوماندانلىق شتابى ۋە خەۋپسىزلىك ئورگىنى مەسئۇللىرى بىلەن كۆرۈشۈپ

تۈركىستانلىق داڭلىق شائىر ئابدۇلخەمىت سۇلايمان چولپاننىڭ “گۈزەل پەرغانە” دېگەن شېئىرى “گۈزەل تۈركىستان” دەپ ئۆزگەرتىلىپ مىللىي مارش قىلىپ قوبۇل قىلىنغان (بۇ شېئىرنىڭ مىللىي مارش قىلىپ ئىشلىتىلگەن نۇسخىسى تۆۋەندىكىچە ئىدى:

گۈزەل تۈركىستان سەنگە نە بولدى،
سەبەپ ۋاقىتسىز گۈللەرىڭ سولدى،
ئاھ گۈللەرىڭ سولدى.
چىمەنلەر بەرباد، قۇشلار ھەم پەرياد،
ھەممىسى ماخزۇن بولمەسمىدىر شاد،
ئاھ بولمەسمىدىر شاد.
بىلمەم نە ئۇچۇن قۇشلار ئۇچماز باغچەلەرىڭدە،
ئاھ باغچەلەرىڭدە.
بىرلىكىمىزنىڭ تەپرەنمەز تاغى،
ئۇمىدلەرىمىزنىڭ سۆنمەز چىراغى،
ئاھ تۈركىستان باغى.
قوزغال خەلقىم يېتەر شۇنچە جەۋرى جەپالار،
ئاھ جەۋرى جەپالار.
ئاھ بايراغىڭنى قەلبىم ئويغانسىن،
قۇللىغ، ئاسارەت بارچەسى يانسىن.
قۇر يېڭى دەۋلەت، ياۋلار ئۇتانسىن،
ئۆسىپ تۈركىستان قەدرىڭ كۆتەرسىن، ئاھ قەدرىڭ كۆتەرسىن.
يايراپ ياشناپ ئۆز ۋەتەنىنىڭ گۈل باغلارىندە،
ئاھ گۈل باغلارىندە.
ــ ئا.ھ. ئىزاھاتى).

تۈركىستانلىق جەڭچىلەرنىڭ ھەربىي فورمىلىرىغا مەخسۇس بەلگىلەرمۇ

- يۇلتۇزى بار ئىدى. ئەمما گىرۇزىيەلىكلەر بىلەن ئەرمەن مىللىي كومىتېتلىرى ئاي - يۇلتۇزنى پان تۈركىزم سىمۋولى دەپ نارازىلىق بىلدۈرۈپ تۇرۇۋېلىشىدۇ. بۇ تۈردىكى نارازىلىقلارنى نېمىس دائىرىلىرىمۇ قوللاپ بەرگەنلىكى سەۋەبلىك ئاي - يۇلتۇز ئورنىغا ياي بىلەن ئوق رەسمى ئالماشتۇرۇلىدۇ.

قـازاق ۋە قىرغىـز ئەسـكەرلىرىنىڭ
"تەڭـرى بىـز مېنبىـن" دېگـەن سـۆزلەر
يېزىلغـان يەڭلىـك

ئۆزبېـك ۋە تۈركمـەن ئەسكەرلىرىنىڭ
"ئالـلا بىـز بىلـەن" دېگـەن سـۆزلەر
يېزىلغـان يەڭلىـك

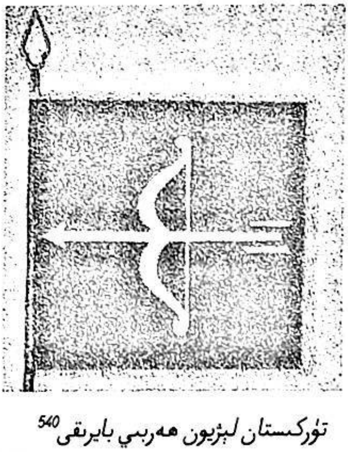

تۈركىستان لېژيون ھەربىي بايرىقى[540]

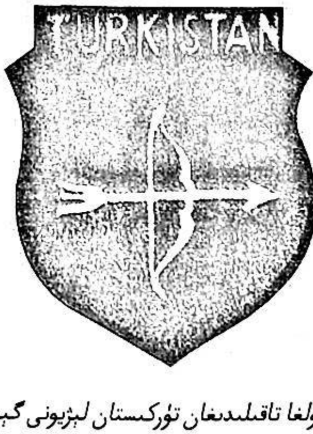

قولغا تاقىلىدىغان تۈركىستان لېژيونى گېربى

تۈركىستان لېژيون جەڭچىلىرى ئىشلەتكەن يەڭ بەلگىسى، ھەربىي بايراق ۋە گىربىلەر

ئىشى ئىدى. شۇنىڭدەك يەنە، گېرمانىيەنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارىتىلغان خەلقئارالىق سەۋىيىدە تەشۋىقات پروگراممىلىرىمۇ بار بولۇپ، تۈركىستان كومىتېتىنىڭ بەزى ئەزالىرى بۇ بۆلۈمدە ۋەزىپىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئىدى. بۇ ئاڭلىتىشلارنىڭ مەزمۇنلىرىنى گويبېبېلسنىڭ يېتەكچىلىكىدىكى تەشۋىقات تەشكىلاتى بەلگىلەپ بېرەتتى.

لېژيوندىكى تەلىم - تەربىيە جەريانىدا ئەسكەرلەرگە نېمىس تىلى ئۆگىتىشمۇ چىڭ تۇتۇلغان ئىدى. نېمىس خەلقىنى تېخىمۇ تولۇق تونۇش، شۇ ئارقىلىق جاسارەتلەندۈرۈشنى مەقسەت قىلىپ ئەسكەرلەرنى گۇرۇپپىلار بويىچە پات - پات بېرلىن قاتارىدىكى مەركىزى چوڭ شەھەرلەرگە ئاپىرىپ ساياھەت قىلدۇرۇپ كېلەتتى. يەنە بىر تەرەپتىن مىللىي كومىتېتلارنىڭ پائالىيەتلىرىنى پۈتۈنلەي مىللىي لېژيونلار دائىرىسىدە چەكلەپ تۇتۇشقىمۇ ئالاھىدە تىرىشىلغان بولۇپ، گېرمانىيە جامائەتچىلىكىگە قارىتا خەۋەر بېرىش ئىشلىرىغا قەتئىي يول قويۇلمايتتى. شۇنىڭغا قارىماي لېژيونېرلەرگە قارىتىلغان سىياسىي تەشۋىقات پائالىيەتلىرىگە كۈچلۈك ياردەم قىلىناتتى. شۇڭا، مىللىي تۈركىستان كومىتېتى لېژيون قىسىملىرى ئىچىدە ياكى قىسىمدىن ئايرىلىپ ئالدىنقى سەپكە كەتكەن مۇستەقىل مىللىي قىسىملار ئارىسىدا تەشۋىقات پائالىيەتلىرىنى كەڭ كۆلەمدە قانات يايدۇرۇپ كەلمەكتە ئىدى. بۇ تۈر تەشۋىقاتلاردا مىللىي مۇستەقىللىققا مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەر ئاساسى تېما قىلىناتتى. يەنى تولۇق مۇستەقىللىققا ئېرىشىش ئىشى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇرۇشتا يېڭىلىشى، بولشېۋىكچىلىق بىلەن ئۇرۇس شوۋىنىزمىنىڭ گۇمران قىلىنىشى ئارقىلىقلا قولغا كەلتۈرۈلۈشكە بولىدىغان بىر ئىش دەيدىغان كۆزقاراش ئالاھىدە تەكىتلىنىپ تەشۋىق قىلىناتتى. جەڭچىلەرگە سىڭدۈرۈلىدىغان يەنە بىر ئاساسى ئىدىيە، تۈركىستاننىڭ بۆلۈنمەس پۈتۈنلۈك قارىشى بولۇپ، ھەرقانداق بىر شارائىت ئاستىدا قوۋمۋازلىققا قەتئىي يول قويماسلىق ھەققىدە كۈچلۈك تەشۋىقات قانات يايدۇرۇلغان ئىدى. ئاڭلىتىشلاردىمۇ بولشېۋىكچىلىق بىلەن ئۇرۇس شوۋىنىزمىغا قارشى كۈرەش قىلىش ھەرىكىتى كۈچلۈك تەشۋىق قىلىنىپ، نېمىسلار بىلەن بىرگە قاتنىشىۋاتقان بۇ ئۇرۇشنىڭ ئەسلى غايىسىنىڭمۇ تۈركىستان مۇستەقىللىقى ئۈچۈن دەيدىغان قاراش گەۋدىلىك تەشۋىق قىلىنماقتا ئىدى.[542]

قادالغان ئىدى. سول يېڭى ئۇستىدە بىر مەسچىت رەسمى ئەتراپىنى "ئاللا بىر بىلەن" دېگەن سۆزلەر چۆرىدەپ يېزىلغان. قازاق ۋە قىرغىز ئەسكەرلەرنىڭ ھەربىي كىيىملىرىدە بولسا "تەڭرى بىز مېنىن" دەپ يېزىلغان ئىدى. ياقىسىدىكى رەڭلىك سىزىق ئۇستىدىكى ئاي - يۇلتۇز، بۇ ئەسكەرنىڭ تۈركىستان لېژيونىغا تەۋە جەڭچى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتەتتى.[541]

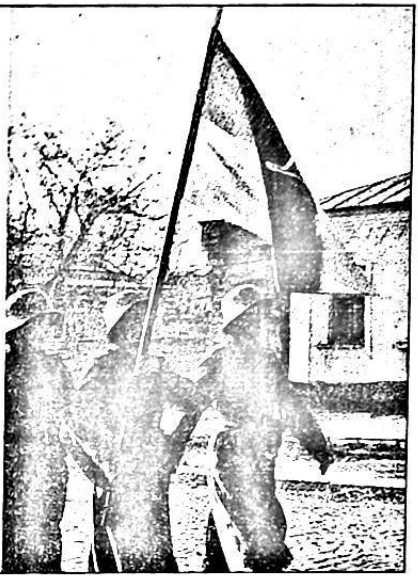

تۈركىستانلىق لېژيونېرلار ھەربىي پاراتتا[543]

تۈركىستان لېژيون قىسىملىرىدىن بىرىگە بايراق تاپشۇرۇش مۇراسىمىدىن بىر كۆرۈنۈش. 1943

«ئۇلۇغ گېرمانىيە رادىئوسى» (گروس دېۇتش رۇندفۇنك ـــ ئا.ھ. ئىزاھاتى) تەۋەسىدىمۇ مىللىي لېژيونلار ئۈچۈن مەخسۇس بۆلۈملەر قۇرۇلغان ئىدى. بۇ بۆلۈملەردىن بىرى تۈركىستانغا تەۋە بولۇپ، تۈركىستانلىق لېژيونېرلەرگە قارىتىپ ئاڭلىتىش بېرەتتى. رادىئو ئاڭلىتىش تۈركىستان مارشى چېلىنىپ باشلىناتتى، ئاندىن ھەربىيلەرگە مۇناسىۋەتلىك، دىنغا مۇناسىۋەتلىك ۋە مەدەنىيەتكە مۇناسىۋەتلىك تېمىلار بويىچە سۆھبەتلەر ئۇيۇشتۇرۇلاتتى. شۇنىڭدەك يەنە ناخشا - مۇزىكىلار بېرىلەتتى، خەۋەرلەر بېرىلەتتى. ئەڭ چوڭ لېژيون قىسمى تۈركىستان لېژيونى بولغانلىقى ئۈچۈن ئەڭ ئۇزۇن ئاڭلىتىشمۇ بۇ بۆلۈمنىڭ

تەشكىل قىلاتتى.

ئۇرۇش جەريانىدا ئالدىنقى سەپلەردە ئۇرۇشقا قاتناشقان تۈركىستان قىسىملىرىنىڭ سانى بىلەن ئۇلارنىڭ قايسى ئۇرۇش سەپلىرىدە جەڭ قىلغانلىقىنى ئېنىق بىلگىلى بولمىدى. فېلد مارشال مانستېيىننىڭ قوماندانلىقى ئاستىدىكى جەنۇبى بۆلۈنۈش ئارمىيىسىگە مۇناسىۋەتلىك ئېلان قىلىنغان بىر بۇيرۇقتىكى ئارمىيىگە مەنسۇپ شەرق لېگىيونلار تىزىملىكىگە قارىغىنىمىزدا، مەركىزى شتاب گۇرۇپپىسىدا 1 - ۋە 4 - نومۇرلۇق برونېۋىك قىسىملىرىدا، بۇ ئۇرۇش سېپىگە قاراشلىق 6 - كورپۇس تەركىبىدە نۇرغۇن ساندا تۈركىستان قىسىملىرى ۋەزىپە ئۆتىگەنلىكى مەلۇم.

دوكتور بايمىرزا ھېيىتنىڭ بەرگەن مەلۇماتلىرىغا ئاساسەن، 1944 - يىلىغا كەلگىنىدە گېرمانىيە سېپىگە ئەۋەتىلگەن تۈركىستانلىق ئەسكەر سانى 180 مىڭ كىشى ئەتراپىدا دەپ مۆلچەرلەش مۇمكىن[544] (181 مىڭ 402 نەپەر). ئۇندىن باشقا يەنە، نېمىس ھەربىي كىيىمدە يۇرىدىغان ئەمما ئىشچى قاتارىدا ئىشلىتىلگەن 85 مىڭ ئەتراپىدا تۈركىستانلىقنىڭمۇ بارلىقى مەلۇم. 180 مىڭ كىشىلىك ئۇرۇشقا قاتناشتۇرۇلغان ئەسكەر ئىچىدە تۈركىستانلىق ئوفىتسېر سانى ئاران 87 نەپەر ئىكەن. بۇلارنىڭ 13 نەپىرى مىللىي كومىتېتقا، 51 نەپىرى گېرمانىيە باش قوماندانلىقىغا ۋە 23 نەپىرى بولسا ئېس - ئېسچىلار (س س) تەشكىلاتىغا مەنسۇپ كىشىلەر ئىكەن (كاروي: «مۇستەملىكە قىلىنغان زېمىنلار» 346 - بەت. ئەمما دوكتور بايمىرزا ھېيتى تۈركىستانلىق ئوفىتسېر سانىنىڭ بۇنىڭدىن خېلى كۆپ ئىكەنلىكىنى ئېيتقان بولسىمۇ، بۇ ھەقتە ئېنىق بىر سانلىق مەلۇمات بېرەلمىدى — ئا.ھ. ئىزاھاتى).

تۈركىستان لېگىيونىغا كەلتۈرۈلۈپ تەلىم - تەربىيە بېرىلگەندىن كېيىن ئالدىنقى سەپكە ئەۋەتىلگەن قىسىملار، پۈتكۈل ئۇرۇش جەريانىدا سوۋېت ئىتتىپاقى كۈچلىرىگە قارشى ئىنتايىن قاتتىق جەڭلەرنى قىلغان. ستالىنگراد ئۇرۇشىدا ئۈچ تۈركىستان باتالىيونى ئەڭ ئاخىرقى بىر ئادىمى قالغۇچە جەڭ قىلىپ ئاخىرى ھەممىسى قىرىلىپ تۈگىگەنلىكى مەلۇم. لېگىيوننىڭ 450 - باتالىيونى 1942 - يىلىنىڭ ماي ئايلىرىدا ئۇكرائىنانىڭ جامپول رايونىدىكى

تۈركىستانلىق يىگىتلىرىمىزنىڭ مىللىي ھېسسىيات كۈچى نېمىس دوستلىرىمىزنىمۇ ھەيران قالدۇرماقتا. بىز تۈركىستان جەڭچىلىرى ئۆزىمىزنىڭ مىللىي ھەرىكىتى ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىنى تۈپ يىلتىزىدىن قومۇرۇپ تاشلاش ئۈچۈن قوراللاندۇق. نېمىس ئاكىلىرىمىز بىلەن بىرگە سوۋېتقا قارشى جەڭ قىلىمىز، تۈركىستاندا مىللىي مۇستەقىللىق بايرىقىمىزنى قاداش غايىسى ئۈچۈن جەڭگە ئاتلاندۇق.

تۈركىستاندىن مىڭلارچە كىلومېتىر يىراقتىكى گېرمانىيە ئۇرۇش سەپلىرىدە ئېلىپ بېرىلىۋاتقان بۇ ئۇرۇشنىڭ مەقسىتىنى مەنتىقلىق بىر ئاساسقا ئورنىتىش شەرت ئىدى. جەڭچىلەر ئارىسىدا "بۇ ئۇرۇشنىڭ تۈركىستان بىلەن نېمە مۇناسىۋىتى بار؟" ياكى "مېنىڭ بۇ يەرلەردە نېمە ئىشىم بار؟" دېگەندەك سوئاللارنىڭ ئىمكان قەدەر ئوتتۇرىغا چىقماسلىقى ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتىلەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، يۇقىرىقىدەك قاراشلارنىڭ ئۇرۇش جەريانى بويىچە بارلىق ئاڭلىتىشلاردا قايتا - قايتا تەكرارلىنىپ كەلگەنلىكى مەلۇم.

مىللىي كومىتېت قۇرۇلغاندىن كېيىن تۈركىستان لېگىيونىنىڭ دائىرىسى بىلەن، بۇ يەردە تەلىم ئالغاندىن كېيىن ئالدىنقى سەپلەرگە يولغا سېلىنغان قىسىملارنىڭ سانىمۇ زور دەرىجىدە ئارتماقتا ئىدى. 1942 - يىلىنىڭ ماي ئېيىدىن ئاۋۋال كەلتۈرۈلگەن ئەسكەرلەر ئۇششاق ئەترەتلەرنى ئاساس قىلغان، شۇنىڭدەك ئادەتتە ئارقا سەپ ئامانلىق ساقلاش دېگەندەك ئىشلىرىغىلا قويۇپ كېلىنگەن بولسا، ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەردە كەلتۈرۈلگەن ئەسكەرلەر چوڭ - چوڭ قىسىم ھالىدا بىۋاستە ئالدىنقى سەپلەرگە ئۇرۇش قىلىش ئۈچۈن يولغا سېلىنغان. بۇ ئەترەتلەرنىڭ ھەر بىرىدە 130~150 تىن ئەسكەر 4 تىن كىچىك ئەترەتلەرگە ئايرىلىپ ئۇرۇشقا سېلىنغان بولۇپ، ئوفىتسېرلىرى بىلەن قوشۇلۇپ مەخسۇس خىزمەتلەرگە تەيىنلەنگەنلەر بىلەن بىرلىكتە 750 كىشىلىك قىسىملار ھالىتىدە يولغا سېلىنماقتا ئىدى. ھەر بىر ئەترەتنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئوفىتسېر شتاتلىرى، ئەسكەر سانىنىڭ 15 پىرسەنت قىسمى نېمىسلاردىن

بۇزغۇنچىلىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىش ۋە مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدا ئۆچمەنلىك قوزغاش ئۈچۈن كۈشكۈرتۈش بىلەن شۇغۇللىنىش پىلانلانغان ئىدى.

1942 - يىلىنىڭ ياز ئايلىرىدا كاپكازىيە رايونى نېمىسلار قولىغا ئۆتىشى نەتىجىسىدە، بۇ يەردىكى ئايرودروملاردىن بۇ مەقسەتلەر ئۈچۈن پايدىلىنىش شارائىتىنى يارىتىلغان ئىدى. شۇڭا قىرىملىق مۇستەجىپ ئۈلكۈسال، ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى دەۋرىگە مۇناسىۋەتلىك كۈندىلىك خاتىرىلىرىدە، بېرلىندا تونۇشۇپ قالغان بىر تۈركىستانلىقنىڭ ئېيتىپ بەرگەنلىرىنى تۆۋەندىكىچە نەقىل كەلتۈرىدۇ:

مەن بىر ئۆزبېك. تاشكەنتلىك. ئىسمىم ئوسمانبەگ، 28 ياشقا كىردىم. تۈركىستانىنىڭ داڭلىق كىشىلىرىدىن مۇنەۋۋەر قارىنىڭ ئىنىسى رۇستەم قارىنىڭ ئوغلى بولىمەن. بولشېۋىكلەر 1933 - يىلى ئاتامنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. قىزىل ئارمىيىدە زاپاس تەغمەن (ئەڭ تۆۋەن ئوفىتسېر تۈرى. — ئۇ. ت) دەرىجىسى بىلەن ئۇرۇشقا ئەۋەتىلگەن ئىدىم. بىر ھەپتىدىن كېيىن ۋيازمادا ئاپتوموبىل بىلەن ئىككى نەپەر تۈرك، ئۈچ نەپەر ئۇرۇسنى بىرگە ئېلىپ قېچىپ نېمىسلارغا ئەل بولدۇق. مانا بۈگۈن رەئىسىمىز ۋەلى قېيۇمخاننىڭ لېژيونىدىكى بىر جەڭچىمەن. بۇ كۈنلەردە، مېنى دۇمبەمگە پاراشوت ۋە تېلېگراف رادىئوسىنى باغلاپ ئايروپىلان بىلەن رۇسىيە ھاۋا تەۋەسىگە ئاپىرىپ تاشلىماقچى. مەن بۇ تەرەپكە ئۇ يەردىكى ئەھۋاللاردىن مەلۇمات يوللايمەن، پۇرسەت تاپالىسام ئۆزبېكىستانغا بېرىۋېلىپ بۇزغۇنچىلىق تەشۋىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىشقا تىرىشىمەن.

يەنە شۇ يىللاردا زادى قانچە كىشى ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاشقا پەقەتلا مۇمكىن بولمىغان، ئەمما 12 دىن ئارتۇق كىشىدىن تەشكىل تاپقانلىقى مۆلچەرلەنگەن بىر ئەترەت، يالغان ھۆججەتلەر بىلەن تۈركىستانىنىڭ ھەر قايسى يەرلىرىگە مەخپىي كىرگۈزۈلگەن ئىكەن. بۇ كىشىلەر تۈركىستاندىكى مەخپىي تەشكىلاتلار

ئۇرۇشلاردا ئۆزىدىن نەچچە ھەسسە كۆچلۈك دۈشمەن قىسىملىرىنى تارمار كەلتۈرۈۋېتەلىگەن ئىدى. بۇ ئۇرۇشتا، بۇ باتالىيوندا ئارانلا 2 نەپەر نېمىس ئوفىتسېرى بار بولۇپ، جەمئىي ئەسكەر چىقىمىمۇ پەقەت 28 نەپەر بىلەن چەكلەنگەنىكەن. خاركوۋ ئەتراپىدىكى يەنە بىر تۈركىستان باتالىيونىمۇ ئۇرۇس قىسىملىرىنىڭ قورشاۋى ئىچىدە قالغىنىدا دۈشمەن سېپىنى يېرىپ قورشاۋدىن قۇتۇلۇپ چىقىپ تۇرۇقلۇق، قورشاۋ يېرىدە قالغان ئىنتايىن ياخشى كۆرىدىغان نېمىس قوماندانىنىڭ جەسىتىنى قايتۇرۇپ چىقىمىز دەپ قايتا دۈشمەن ئارىسىغا بېرىشقا جاسارەت قىلالىغۇدەك قەھرىمانلىقىنىڭ تىپىك ئۈلگىسىنى كۆرسەتكەنلىكى مەلۇم. ئالدىنقى سەپ دوكلاتلىرىنى كۆرگەن ھىتلېرمۇ، مۇسۇلمان تۈركلەرنىڭ جەڭ قىلىش ماھارىتىگە قول قويۇشقا مەجبۇر بولغانىكەن.

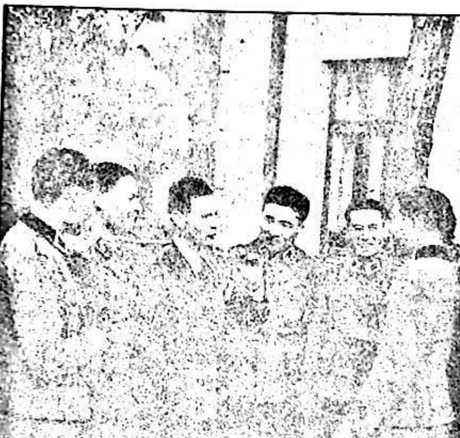

ت م ب ك رەئىسى ۋەلى قىيۇمخان تۈركىستان لېژيونىدا ۋەزىپە ئۆتەۋاتقان تۈركىستانلىق ئوفىتسېرلار بىلەن بىرگە. 1943 - يىلى ئۆكتەبىر[546]

نېمىسلار، ئۇرۇش جەريانىدا سوۋېت ئارقا سەپلىرىگە قارىتا بۇزغۇنچىلىق پائالىيەتلىرى بىلەنمۇ شۇغۇللىناتتى. بۇ پائالىيەتلەرنىڭ مەقستى، تۈركىستان لېژيونىدىن تاللىنىپ جاسۇسلۇققا قارشى رازۋېدچىك قىلىپ يېتىشتۈرۈلگەن ئىشپىيونلىرىنى دۈشمەن ئارقا سەپلىرىگە پاراشوت ئارقىلىق تاشلاپ پايدىلىنىش ئىدى. بۇ مەقسەتتە، 1941 - يىلىنىڭ ماي ئېيىدا، يەنى باربار وسسا ھەرىكىتى باشلانماي تۇرۇپ، «ۋاللى - 1» نامىدا مەخسۇس ئاخبارات بۆلۈمى تەشكىل قىلىنغان ئىدى.[545] بۇ بۆلۈمدە يېتىشتۈرۈلگەن مەخسۇس تەربىيىلەنگەن ئىشپىيونلار سوۋېت ئىتتىپاقىنى ئىچىدىن يىمىرىش مەقسىتىدە ئارقا سەپلەردە پائالىيەت قىلىشى

ئىشلەنگەن قوراللارغا سىلىشتۇرغاندا سۈپىتى تۆۋەن ئىدى. بۇلاردىنمۇ يامىنى كوممۇنىزمنىڭ ئەسلى مەنبەسى ئاسىيالىقلار دەپ قارايدىغان ناتسىستلار نەزەرىيىسى ھىلىغىچە ئەمەلدىن قالمىغان بولۇپ، ئىس - ئىس گۇرۇپپىلىرى بۇ نەزەرىيە بويىچە ئىش قىلىشاتتى. بۇ تۆردىكى كەمستىلىشلەر، ئۇرۇشنىڭ كېيىنكى يىللىرىدا شەرق ئۇرۇش سېپىدىكى ئۇرۇس ئەمەس مىللەتلەر ئەسكەرلىرى ئارىسىدا ئەسكەردىن قېچىشنىڭ كۆپىيىشىگە سەۋەب بولىدۇ.

بۇ جەرياندا ئۇرۇشنىڭ غالىبلىرى ئورۇن ئالماشتۇرۇپ، بىر قىسىم ئۇرۇش سەپلىرىدە نېمىسلار چېكىنىشكە باشلايدۇ. نېمىس قوماندانلىرى، سوۋېت سەپلىرىگە ئۆتۈپ كېتىشىدىن قورقۇپ باشقا مىللەتلەردىن تەشكىل تاپقان لېژيونلارنى غەرب ئۇرۇش سەپلىرىگە يۆتكەپ ئىشلىتىشنىڭ تېخىمۇ بىخەتەر بولىدىغانلىقىنى ئويلاشقا باشلايدۇ. دېگەندەك، 1943 - يىلىنىڭ ئەتىياز ئايلىرىدا مىللىي لېژيونلارنى فرانسىيە بىلەن ئىتالىيە تەرەپلەرگە يۆتكەش قارارى چىقىرىلىدۇ. شۇ ئارقىلىق سوۋېت تەشۋىقاتىنىڭ لېژيونلارغا تەسىر كۆرسىتىشىدىن ساقلانماقچى بولغان. ھەربىي تەلىم - تەربىيە ئالغان لېژيونلارنىڭ غەرب ئۇرۇش سېپىگە يۆتكىۋېتىلىشى، بولشېۋىزم بىلەن سوۋېتلەرنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش ئارزۇسىدا شەرق ئۇرۇش سەپلىرىدە جەڭ قىلىۋاتقان ئەسكەرلەر ئارىسىدا ئىدىيىۋى قالايمىقانچىلىقلار ئوتتۇرىغا چىقىشىغا باشلايدۇ.[548] بۇ ئىدىيىۋى قالايمىقانچىلىقتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، گېزىت - ژۇرناللاردا بۇ ھەقتە كۈچلۈك تەشۋىقات قانات يايدۇرۇلىدۇ. مىللىي تۈركىستان ژۇرنىلىنىڭ 1943 - يىلى فېۋرال سانىدا قېيۇمخان يازغان بىر باش ماقالىدا ئەسكەرلەرگە قارىتا مۇنداق خىتاب قىلىدۇ:

ئۇرۇسلارنىڭ دوستى ھېسابلانغان جاھانگىر دۆلەتلەر بىزنى يوقىتىش ئۈچۈن ئۇرۇش قىلماقتا. بىز بۇنى ياخشى بىلىمىز. شۇڭا ئۇلار تۈركىستان دۈشمەنلىرى ھېسابلىنىدۇ. تۈركىستان دۈشمەنلىرىگە قارىتا ئۆچمەنلىكىمىز زەھەردىنمۇ كۈچلۈك، قىلىچتىنمۇ ئۆتكۈر.

ئىچىگە كىرىپ، تاشكەنت، ئالمۇتا، دۇشەنبە قاتارلىق شەھەرلەردە پائالىيەت قىلغان. بۇ جاسۇسلار كاپكازىيىدىكى نېمىس مەسئۇل خادىملىرى بىلەن سىمسىز تېلېگراف ئالاقىسى ئورنىتىپ، قىلغان ئىشلىرىدىن ئۇلارنى خەۋەردار قىلىپ يېڭى تاپشۇرۇقلارنى ئېلىپ تۇرغان. بېلارۇسىيەدە تۇرۇۋاتقان تۈركىستانلىق گېنېرال مىر قاسىم بۇ گۇرۇھتىكىلەرنىڭ پائالىيەتلىرىنى پاش قىلىنىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىپ تۇرۇۋاتقان ئەڭ مۇھىم بىرى ئىدى. ئۇرۇشتا سوۋېت تەرەپنىڭ ئۇستۇنلۇككە ئېرىشكەنلىكى مۇقىملىشىپ قالغان 1944 - يىللىرى، ئارقا سەپتە پائالىيەت قىلىۋاتقان بۇ گۇرۇپپىلار ئوتتۇردىن غايىب بولۇشىدۇ. ئەلىخان ئاغائوغلى يېتەكچىلىكىدىكى بىر گۇرۇپپا قازاقىستان تەۋەسىگە ئەۋەتىلگەنلىكى،[547] قىزىل ئارمىيە قىسىملىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ ئۆلتۈرۈلگەنلىكى ھەققىدىكى بەزى خەۋەرلەر 1960 - يىللار كوممۇنىست مەتبۇئاتلىرىدىمۇ ئېلان قىلىنغان ئىدى.

ۋەلى قېيۇمخان، بۇ ھەقتە ئېنىق بىرەر سان ۋە ئىسىم بېرەلمىگەن بولسىمۇ، تۈركىستاندا پائالىيەت قىلىش ئۈچۈن نۇرغۇن ساندا گۇرۇپپىلار يېتىشتۈرۈلگەنلىكىنى، كېيىن بۇ گۇرۇپپىلار كاپكازىيىدىكى مەيدانلاردىن ئۇچقان ئايروپىلانلار بىلەن ئارقا سەپلەرگە پاراشوت بىلەن تاشلانغانلىقىنىڭ راست ئىش ئىكەنلىكىنى ئېيتىدۇ. ۋەلى قېيۇمخان يەنە ئۇرۇش ئاخىرلىشىش ۋاقىتلىرىغا كەلگىنىدە بۇ گۇرۇپپىدىكىلەرنىڭ ھەممىسىگە تۇرغان يېرىڭلاردا ئىزىڭلارنى يوقىتىۋېتىڭلار دېگەن بۇيرۇق بېرىلگەنلىكىنى ئېيتىدۇ.

ئەنە شۇ تۈردىكى داستان خاراكتېرىدىكى ئۇتۇقلىرىغا قارىماي، نېمىسلار مۇسۇلمان تۈركى گۇرۇپپىلارغا نىسبەتەن ئىزچىل ئىشەنمەي كەلگەن. تۈركىستان لېژيونىدا ياكى ئالدىنقى سەپلەردىكى قىسىملاردا ۋەزىپە ئۆتەۋاتقان نېمىس ئەسكەرلىرى تۈركىستانلىق ئوفىتسېرلارنىڭ بۇيرۇقلىرىنى ئاڭلىمايتتى. ئۇلارنى كۆزگە ئىلمايتتى ۋە تەڭ دەرىجىلىك ئۇنۋاندىكىلەر ئىچىدىكى تۈركىستانلىقلارغا قارىتا ئوخشاش مۇئامىلە قىلىشمايتتى. تۈركى قىسىملىرىغا تارقىتىلغان قوراللار ئاساسەن ئالغاندا سوۋېتلەردىن ئولجا ئېلىنغان قوراللار بولۇپ، گېرمانىيەدە

م ت ب ك رەئىسى ۋەلى قەيۇمخان شەرق لېژيونلىرى باشقوماندانى گېنېرال ۋ. ھېيگېندورف بىلەن بىللە

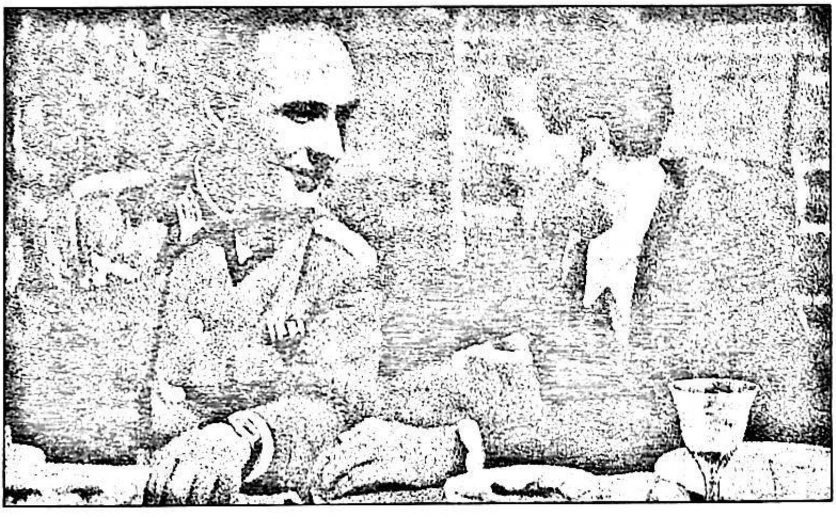

ۋەلى قەيۇمخان تۆمۈر باتالىيون كوماندىرى مايور خاۋپتمان ئەرنك بىلەن بىللە[550]

1943 - يىلدىكى ۋەزىيەت

1943 - يىلى، م ت ب ك ئۈچۈن ئىنتايىن نەتىجىلىك ئۆتكەن، ئەمما ئۆز ۋاقتىدا يەنە ھەر تۈرلۈك مەسىلىلەرمۇ ئوتتۇرىغا چىقىشقا باشلىغان بىر يىل ئىدى. بۇ يىلدا شەرق ئالدىنقى ئۇرۇش سېپى بۇندىن كېيىن داۋاملىق ئالغا ئىلگىرىلەش

بۇ ژۇرنالنىڭ يەنە بىر سانىدا، بۇ مەسىلە تېخىمۇ ئاشكارا ئوتتۇرىغا قويۇلغان:

بىز نەدە بولساق بولايلى، كىم بىلەن ئۇرۇشساق ئۇرۇشايلى، بۇلارنىڭ ھەممىسى تۈركىستان مۇستەقىللىقى ئۈچۈندۇر. قەدىرلىك تۈركىستانلىق ئەسكەرلەر، مەيلى فرانسىيەدە، مەيلى ئىتالىيەدە، مەيلى شەرق ئۇرۇش سېپىدا بولغىن، قولۇڭدىكى قورالىڭنى مەھكەم تۇت. تۈركىستاننى مۇستەقىل قىلىش ئۈچۈن ھەرىكەتكە ئاتلان. نېمىس دۈشمەنلىرى بىزنىڭمۇ دۈشمىنىمىز، تارىخى دۈشمىنىمىزنى يوقىتايلى!

كېيىنكى يىللاردا، ۋەلى قېيۇمخان تۈركىستان لېگىيونى بىلەن بەزى قىسىملارنى غەرب ئۇرۇش سېپىغا يۆتكەش ئىشى ئۇنىڭ تەلپىگە ئاساسەن ئىشقا ئاشۇرۇلغانلىقىنى ئېيتىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى ئۇرۇش سەپلىرىدە ئەسىرگە چۈشىدىغان تۈركىستانلىقلار ئۇرۇسلارنىڭ قولىغا ئەمەس ئىتتىپاقداش دۆلەتلەر قولىغا ئەسىرگە چۈشسە تېخىمۇ ياخشىراق بولىدۇ دەپ ئويلىغانلىقىدىن بولغانلىقىنى ئېيتىدۇ. راست دېمىسىمۇ، نېمىس سەپلىرىدە جەڭگە قاتناشقان سوۋېت گراجدانلىرى ئۇرۇسلار تەرىپىدىن قارا فاشىستلار دەپ قارىلىپ، قولغا چۈشكەن يېرىدە دەرھال ئېتىپ تاشلانماقتا ئىدى. ۋەلى قېيۇمخاننىڭ بۇنداق ئىزاھلىرىغا قارىماي، مىللىي لېگىيونلارنىڭ ئۇرۇش سېپىنى ئالماشتۇرۇشىغا ئوخشاش بۇنداق ئىستراتېگىيىلىك ۋە يۇقىرى دەرىجىلىك ئورۇندىن كېلىدىغان بىر قارار، ھەر قانداق بىر مىللىي كومىتېت رەئىسىنىڭ تەسىرى نەتىجىسىدە ئېلىنغانلىقىغا ئىشىنىش ھەقىقەتەن تەس. بۇنداق سەپ ئالماشتۇرۇش ئىشىنىڭ گېرمانىيە ئارمىيىسى رەھبەرلىرىنىڭ ئىستراتېگىيىلىك ئەندىشىلىرى سەۋەبىدىن ئوتتۇرىغا چىققانلىقىغا ئىشىنىش تېخىمۇ مەنتىقىلىقتەك بىلىنمەكتە. بۇنىڭ سەۋەبى نېمە بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر، بۇنداق بىر قارار ئېلىنىشىدىن كېيىن، تۈركىستان قىسىملىرى ھەر ئىككىلا ئۇرۇش سېپىدا جەڭ قىلىشقا باشلايدۇ.[549]

بۇ قارار ئىجرا قىلىنىشى بىلەن تەڭ، م ت ب ك بۇنىڭ ئۈچۈن لازىملىق بەكلا كۆپ ئادەم كۈچىگە ئېھتىياجى تۇغۇلدۇ. ئالدىنقى سەپلەردە تارقاق جايلاشقان ئون مىڭلىغان تۈركىستانلىق ئەسكەرلەرگە قارىتىلغان سىياسىي تەشۋىقات پائالىيەتلەرنى قانات يايدۇرۇش ئۈچۈن بەكلا كۆپ تەشۋىقات خادىمىغا ئېھتىياجلىق بولماقتا ئىدى. م ت ب ك مۇنچە كۆپ تەشۋىقات خادىم ئورنىنى تولۇقلاش ئۈچۈن پوتسدام شەھىرىدە بىر كۇرس ئېچىپ نۇرغۇن مىقداردا تۈركىستانلىق ئەسكەرنى بۇ ئىش ئۈچۈن تەربىيىلەشكە باشلايدۇ. بۇ كۇرس جەريانىدا كۇرسانتلارغا "گېرمانىيە بىلەن بىز، ئەركىنلىك دېگەن نېمە، تۈركىستان تارىخى، بۈگۈنكى ئۇرۇشنىڭ كېلىپ چىقىش سەۋەبلىرى، تۈركىستان خەلقى ۋە يەھۇدىيلار، گېرمانىيەنىڭ ئىجتىمائىي سىياسەتلىرى، گېرمانىيەنىڭ زېمىن يېتىشمەسلىك مەسىلىلىرى،[551] خەلقىمىزنىڭ ئۆتمۈشتە ۋە بۈگۈن قانات يايدۇرۇپ كېلىۋاتقان كۈرەشلىرىنىڭ سەۋەبلىرى، لېژيونلاردىكى تەشۋىقاتچىلارنىڭ ۋەزىپىلىرى" دېگەندەك تېمىلار بويىچە ھەر تۈرلۈك لېكسىيىلەر سۆزلىنەتتى. تەشۋىقات تەربىيىسىنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى نېمىسلار يولغا قويۇپ كېلىۋاتقان سىياسەتلەرنىڭ توغرا ئىكەنلىكى، ئۇرۇش قوزغىغان تەرەپ گېرمانىيە ئەمەسلىكى، يەھۇدىيلارنىڭ بۇ ئۇرۇشنىڭ پارتلىشىدا ئوينىغان رولى، گېرمانىيە - تۈركىستان مۇناسىۋەتلىرى دېگەندەك مەسىلىلەرگە قاراتقان ئىدى. شۇنىڭدەك يەنە تەشۋىقاتچى نامزاتلىرىغا: تۈركىستان لېژيونى ئۈچۈن ئېيتقاندا تۈپكى مەقسەت تۈركىستان مۇستەقىللىقى ئىكەنلىكى چۈشەندۈرۈلمەكتە ئىدى. بۇ لېژيونلار كەلگۈسىدە تۈركىستان مىللىي ئارمىيىسىنىڭ يادروسىنى تەشكىل قىلىدۇ دەيدىغان قاراش تەشۋىق قىلىناتتى.

بۇ جەرياندا، مىللىي كومىتېت ئوستمىنىستىرىيۇمىنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ نەشرى قىلىۋاتقان «مىللىي تۈركىستان» ژۇرنىلىغا قوشۇمچە قىلىپ، ئارمىيە ئالىي قوماندانلىقى (ئو ك ۋ) بىلەن بىرلىكتە ھەپتىلىك بىر گېزىت چىقىرىشقىمۇ كىرىشكەنىدى. بۇ گېزىتكە «يېڭى تۈركىستان» دەپ ئات قويۇلغانىدى. قېيۇمخان، تۈركىستان مىللىي ئىتتىپاق تەشكىلاتىنىڭ چەتئەلدە (تۈركىيەدە — ئا.ھ. ئىزاھاتى) چىقارغان تۇنجى ژۇرنىلىنىڭ ئىسمىنى بۇ گېزىتكە قويۇش ئارقىلىق، ئۆز يېتەكچىلىك قىلىۋاتقان بۇ ھەرىكەتنى ت م ب ھەرىكىتىنىڭ

ئىمكانىيىتى قالمىغانلىقى ئېنىق ئوتتۇرىغا چىقىپلا قالماي، ھەتتا نۇرغۇن سەپلەردە كەينىگە چېكىنىش ۋەزىيىتىمۇ بارلىققا كەلگەن ئىدى. شۇ سەۋەبتىن، ئىشغال قىلىش پىلانلانغان رايونلاردا يولغا قويۇلىدىغان ھاكىمىيەت تۈزۈمىنىڭ قايسى شەكىلدە بولۇشى لازىملىقى ھەققىدىكى مۇنازىرىلەر گېرمانىيە دائىرىلىرىنىڭ كۈندىلىك مۇزاكىرىلىرىدە ئاساسىي جەھەتتىن ئۇنتۇلۇپ قېلىۋاتاتتى. بۇنداق بىر ۋەزىيەت، ئوستمىنىستىرىيۇم بىلەن مىنىستىر روزېنبېرگنىڭ تەسىرىنىڭ كۈندىن - كۈنگە تۆۋەنلەپ كېتىۋاتقانلىقىدىنمۇ دېرەك بېرەتتى. دەسلەپتە مىللىي كومىتېتلارنىڭ سىياسىيلاشتۇرۇلۇشىغا قەتئىي قارشى چىقىپ كەلگەن روزېنبېرگمۇ ئەمدىلىكتە فون مەندېنىڭ ئۇلارغا تېخىمۇ كۆپ ئەركىنلىك بېرىش دېگەنگە ئىشىنىدىغان بىرىگە ئايلانغان ئىدى.

ئۇ ۋاقىتقىچە مىللىي كومىتېتلارنىڭ پائالىيەتلىرى ئۆز لېگيونلىرى دائىرىسى بىلەن چەكلىنىپ قالغان ئىدى. كومىتېتلار ئۆزلىرىگە قارايدىغان ھەيئەتلەر ۋاستىسىگە تايىنىپ ئۇرۇش ئەسىرلىرىنى شەرق ئىشچىلىرى ياكى لېگيون جەڭچىسى دەپ ئايرىپ، كېيىن ئۆز لېگيونلىرى دائىرىسى ئىچىدە ئۇلارغا تەلىم - تەربىيە بېرىپ جەڭگە تەييارلاش ئىشلىرىغا مەسئۇل قىلىنغان ئىدى. ھەربىي تەلىم ئېلىپ بولۇپ ئالدىنقى سەپلەرگە يولغا سېلىنغاندىن كېيىن، بۇ قىسىملار بىلەن مىللىي كومىتېتلار ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق مۇناسىۋەت قالمايتتى. جەڭچىلەر نېمىس قىسىملىرىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن كۈندىن باشلاپ مىللىي كومىتېتلار بۇ لېگيون قىسىملىرى بىلەن ھەرقانداق مۇناسىۋەتتە بولۇشىغا قەتئىي يول قويۇلمايتتى. شۇ يىلى ياز ئايلىرىدا قوبۇل قىلىنغان بىر قارار بويىچە، مىللىي كومىتېتلارغا قارايدىغان تەشۋىقاتچىلارغا ئالدىنقى سەپلەردىكى قىسىملار ئارىسىغا بېرىپ ئۆز مىللىي قىسىملىرىدا پائالىيەت قىلىشىغىمۇ يول قويۇلدى. شۇنداق قىلىپ، جەڭچىلەرنى روھىي جەھەتتىن رىغبەتلەندۈرۈش ئارقىلىق ئۇرۇشتا تېخىمۇ كۆپ نەتىجە يارىتىشنى تەلەپ قىلىشتى. بۇ قارار بىلەن بىرگە، مىللىي كومىتېتلار نېمىس ئارمىيىسى ئۇرۇش قىلىۋاتقان بارلىق ئالدىنقى سەپلەردە ئۆز ۋەتەنداشلىرىغا قارىتا ئەركىن پائالىيەت قىلىش ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈردى.

Jəŋi Türkistan

Çiqaruçisi: O. K. W. ham Türkistan millij birlik comitasiniŋ presidenti Veli Kajum-xan.

Türkistan Legioniniŋ həptəlik gəzetəsi

№ 1 (43)
5.—Janvar 1944—jil.

1944 jəŋi jiliŋiz qutlu bolsun!

Temür avladlari

Türkistannįŋ tarixi, Türkistan xalqiniŋ tarixi ötmişde gözel ve böjük qahramanliqlar menen tolqan. Oz jurtini, öz vatanini sevgen xalq oqlanlari dunjani taŋ qaldiraturqan daraçada açajip işlar qilqanlar.

Mana şuniŋ üçün ham Türkistan öz davrinda dunjaqa tanilqan bir davlet, bir memleket bolqan. Uniŋ quçaqinda ragilip, ösip jetişken uluq xaqan Temürni, böjük edip Navajini, uluq aqin Abajni, böjük astronom Uluqbekni, böjük alim Abu Ali Sinani ve şu kebi başqa böjük kişilerimizni bütün dunja tanir edi, ularniŋ qilqan işlarini ceitip, jazqan ciqarmalarini oqup, qajil qalar edi.

Temürniŋ nami-jer jüzini titretqan bir nam edi. Temür-Türkistan tarixinda, Türkistan türmişinde ulkan ve böjük işlar körsetgen, özinin ilmij, askarij qomandanliqi menen dunjada ataq qazanqan bir kişidir. Temür, jaularni jurtdan quvip, Türkistan birligini jerine ciqarqan, bir Türkistan davlati qurqan uluq kişidir.

Oz davrinda juqarida körsetilgence ataqli, gözel, böjük bolqan jurtimizge aq orustar, kejincelik qizil imperializm jirtqiçlari qadam basqanlaridan kejin, Türkistanniŋ kürinüvi-manzarasi bütünlej özgerdi. Erkinlik ornina qulliq, zulum keldi, şadliq ornina qajqu-hasret, xafaliq, qanli köz jaş keldi, toqliq ornina açliq, gadajlik keldi, jaruqliq ornina qaranquliq keldi.

„Uzaq ellerden mus kijip kelgen" (Colpan) orustar, cübbeliler jurtimizni, xalqimizni talaj başladilar, zulk kebi sora başladilar. Ular özleriniŋ talançiliq sijasatlarini mahkam ornatip alqunlarica, xalqni türli aldav jollari menen özlerine jaqin, dost tutip keldiler. Ular göja xalqparvar bolip ortaqa ciqdilar.

Braq ... braq, bu narsa uzaqqa cozulmadi. Orustar, bolşevikler jurtimizge çigirtke kebi japirilip kelgenlerinden soŋ, öz sijasatlarini mahkam ornatip alqanlaridan soŋ, sijasij işlarini bütünlej başqa jolqa salip jabardilar. Aldin millij örföedatlerge, dinij işlarqa bir az jol qojulqan bolsa, kejincelik bu işlar ajaq asti qilindi, dinij işlar xorlandi, xalqniŋ jurtniŋ bajliqlari talandi. Bu bajliqlar Rusija tamon taşildi. Kişilerni qamav, sürgin qilev, atuv başlandi.

Lekin xalqimiz, öz vatanini, öz elini sevgen kişilerimiz çim tura aldilarmi? Joq, xalqimizniŋ öz basqinçilarina qarşi küreşi bir minut ham toxtamadi. Hürmetli gazetxanlarimiz, bundan aldin bir qanca basilqan sijasij maqalalarni, atamiz Veli Kajumxanniŋ sözlerini ve sijasij maqalalarini, „Millij Türkistan" curnalinda J. Hajitniŋ Türkistan tarixi haqinda basilajatqan maqalalarni oquqan bolsaŋiz jaxşi tuşunasiz ul vaqitda jurtimizde nimalar bolqanini ve kişilerimiz nimalar üçün küreşkenliklerini, nimalar üçün qan tökkenlerini jaxşi bilip aladilar.

Braq, biz hazir şuni keskin ajta alamizkim, uluq babamiz Temürniŋ böjük işlarindan ilhamlanqan ve uniŋ küreş jollarini jüregine tügip alqan Temür avladlari Temür nabiralari Temür başlaqan ve amalge aşirqan işni davam ettirüv üçün hamma vaqt küreşip kelgenler. Temürdek uluq jürek egesi bolqan, öz vatanini çandan aziz-dep bilgen, uniŋ üçün küjgen, janqan, küreşken mişlap, mişlip kişilerimiz uluq vatan bajraqini hamma vaqt mahkam uşlap, bütün hajatlarini duşmanqa qarşi küreşke baqişladilar.

Jurtimiz tinç jatmadi, ul hamma vaqt deŋiz tolquni kebi çajqalip turdi. Jer islahati vaqtindaqi, jappasina kolxozlaştiruv vaqtindaqi qozqalovlar esimizden ciqmajdi. Kişilerimiz öz basqinçilariqa qaşi qural menen, oraq-ketmen menen qarşi ciqdilar. Xalq başina külfet, çabr ve aqirliqlar keltirgen sijasij qasqirlarni urdilar, öldirdiler. Köp dehqanlarimiz kolxozqa kirüvden açiqdan-açiq baş tartdilar. Cünki kolxozqa kirgec, turmişniŋ buzulovini, aqir mihnatlar başqa tüşüvin jaxşi biler ediler.

1936 ççi jildaqi vaqiqalar-da esimizden ciqqani joq. Bolşevizmge qarşi millij taşkilatlarda bolqan mişlap kişilerimiz joq etildi.

Xoş, ajtiŋçi bular kimler ediler! Bularniŋ hammasi Türkistan xalqiniŋ sevikli parzandlar, uluq xaqan Temürniŋ avladlari ediler.

Türkistanniŋ erkinligi-dep, istiqlali-dep majdanqa ciqqan ve uluq Germanije armijasi menen qolin qolqa berip duşmanqa qarşi küreşejatqan jüzmiŋlep türkistanli jigitler kimler? „Türkistan türkistanlilarniki, unda başqalarniŋ jaşavqa haqlari joq!"-dep şiqar taşlaqan ve özinin bütün hajatini vatan işina baqişlaqan Veli Kajumxan kim!

Bular hammasi, bizler hammamiz Türkistan xalqiniŋ ulli oqlanlarimiz, Temür avladlarimiz, Temürniŋ nabiralarimiz. Bizlerniŋ qanimiz-Temür qanidir, bizlerniŋ jüregimiz-Temür jüregidir. Bizlerniŋ küreşlerimiz Temürniŋ küreşleridir. Bizler öz küreşimizde Temürdek böjük kişilerden ilhamlanamiz. Duşmanqa qarşi barar ekenmiz, -köz aldimizda hamma vaqt uluq Taŋri, gözel vatan, böjük Temürdek atababalarimiz gavdelanadi ve biz şularniŋ namin tilge alip, duşman üstine hüçüm jasajmiz, jutuqqa erişemiz.

Atamiz Veli Kajum-xan bir Türkistan batalioniqa Temür nami berilgende bundaj degen edi:

„Dunjani titretken Temürniŋ oqlanlari, ulkan madanijatqa ege bolqan Türkistan jigitleri, hazirda ezilip jatqan jurtimizniŋ balalari, qoliŋizdaqi bajraqni mahkam tutiŋiz! Qoliŋizdaqi qurai javniŋ bökregini jarsin! Bükün Temür namini sizge berür ekenmiz, quja§-da öz nürini biz tamanqa saçmaqda. Havada bulut joqdir. Bu köriniş-jutuq bizim tamanda boldiqini körsetedir. Qorqmaŋiz! Birlikni saqlaŋiz! Temür xaqanniŋ oqlanlari bolqanliqiŋiz üçün, uniŋ oqlanlari-dek küreşiŋiz, hazirliq köriŋiz, jüriŋ atiŋiz!".

Mana, bizler şundaj kişilermiz. Jolimiz aniq, tilegimiz ravşan küreşimiz haqli bolqandan soŋ, öz kelecegimizge işanç menen qarajmiz. Biz tökken ve tökejatqan qanlar bekarge ketmejdi.

Uluq Taŋri bizge joldaş eken, biz öz maqsad ve tilegimizge jetemiz.

Temür avladlari küreşiŋizde böjük-böjük jutuqlar tilejmiz.

Abli Zavqij

Jəŋi jilde jəŋi jutuqler tilejmiz!

نېمىس ئۇرۇش سەپلىرىدە جەڭ قىلغان تۈركىستانلىق جەڭچىلەر ئۈچۈن نەشرى قىلىنغان «يېڭى تۈركىستان» گېزىتى.1944 - يىلى 5 - يانۋار[554]

داۋامى ھېساپلىنىدۇ، دەيدىغان تەسىراتنى پەيدا قىلىش ئۈيىدا بولغان بولى
مۇمكىن. بۇ گېزىت جەمئىي تۆت بەتلىك بولۇپ، ئاساسەن ئالغاندا ئۇرۇ
خەۋەرلىرى مەزمۇن قىلىنغان ئىدى. بۇ گېزىتنىڭ تۇنجى سانى 1943 - يى
3 - مارت كۈنى چىققان بولۇپ، تا ئۇرۇش تۈگىگەن كۈنگىچە نەشرد
توختىمايدۇ.

ۋەلى قېيۇمخان، ئەتراپىدىكى 30 دەك ياردەمچىلىرىدىن تەشكىل تاپقا
م ت ب ك گە تايىنىپ باشقا مىللىي كومىتېتلارغا قارىغاندا كۆرۈنەرلى
پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن ئىدى. كومىتېت يەنە ئەدەبىيات بولۇ
تەرىپىدىن «مىللىي ئەدەبىيات» دەيدىغان، ئاساسلىقى مەدەنىيەت ئىشلىر
مۇناسىۋەتلىك يەنە بىر نەشرى ئەپكارىنىمۇ قۇرۇپ چىققان بولۇپ، بۇ ژۇرنال
يىلدا 5 سان چىقىرىدۇ. بۇلاردىن باشقا يەنە، ھەرخىل تېمىلاردا كىتاب ۋ
بروشۇرلارنىمۇ بېسىپ تارقىتىدۇ (ۋەلى قېيۇمخان بىلەن م ت ب ك تەرىپىدىن
ئۇرۇش مەزگىلىدە بىر گېزىت، ئىككى ژۇرنال ۋە 28 كىتاب چىقارغان. «مىللىي
تۈركىستان» ژۇرنىلىدا: 1942 - يىلى 15 - ئىيۇندىن باشلاپ ھەر ئايدا ئىككى
سان چىقىرىپ تۇرغان. ھەر سان 80 مىڭ نۇسخىدىن بېسىلغان. بۇ ژۇرنال
ئۇرۇش تۈگىگەندىن كېيىنكى بىر مەزگىللەرگىچە داۋاملىق چىقىرىلغان بولۇپ،
ئۇنىڭ ئەڭ ئاخىرقى سانى 1975 - يىلى 134 - ئا دېگەن سان بىلەن چىققان.
«مىللىي ئەدەبىيات» ژۇرنىلى بولسا 1943 - يىلى يىل بېشىدىن تارتىپ ئايلىق
ژۇرنال بولۇپ چىقىرىلغان. «يېڭى تۈركىستان» گېزىتى 1942~1945 - يىللىرى
ئىچىدە تۈركىستان لېژيونى تەرىپىدىن ھەپتىلىك چىقىپ تۇرغان. «تۈركىستان
مەسىلىلىرى» ‹ۋەلى قېيۇمخان› ، «تۈركىستان تارىخى» ‹بايمىرزا ھېيتى› ،
«ھىندىستان ئىنقىلابچىلىرى» ‹ئابدۇراۋوپ پىترات› ، «ئاباي» ، «ئۇلۇغ
تىمۇرى» ، «ئابلەي» ، «ماناس» ، «جاۋىنگىردىڭ كۈندىلىك دەپتىرى» ،
«مەختۇم قۇلى» ، «يىرىم قالدى» ‹بەت نېمىس› ، «مېنىڭ تۇيغۇلارىم» ‹م.
روشەن› ، «يۈرەك تولقۇنلارى» ‹خوشنۇد، شېئىر كىتابى› ، «ئۆلگەنلەر»
‹ق. قورقىت› ، «تولقۇن جىرى» ، «تۇھپە» ‹ماسرۇر، شېئىرلار كىتابى› ،
«قېيۇمخان» ‹كوللېكتىپ يازغان› ، «قۇربان» ‹م. روشەن، رومان› ، «كۆك
تېپە» ‹كۇرنان› ، «قېيۇمخان كىم؟» ‹ئاھ جان› ، «ۋەلى قېيۇمخان ماقالىلە

قېيۇمخاننىڭ شەخسى تەسىرى بىلەن نېمىسلارنىڭ باشقا يەرلىكلەرگە قارىغاندا تۈركىستانلىقلارغا تېخىمۇ كۆپرەك بىتەرەپ پوزىتسىيە تۇتقانلىقى تۈپەيلىدىن مىللىي تۈركىستان ئىتتىپاق كومىتېتىنى پۈتكۈل ئۇرۇش دەۋرى بويىچە گېرمانىيەدە پائالىيەت قىلىپ كېلىۋاتقان مۇساپىرلار ھەرىكىتى ئىچىدىكى ئەڭ كۈچلۈك ۋە ئەڭ تەشكىللىك ئورگان ھالىغا كەلتۈرگەن دېيىشكە بولىدۇ.[553]

مىللىي تۈركىستان ئىتتىپاق كومىتېتى ئىچىدە ئۆكتىچىلەرنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى

بۇ ئورگاننىڭ كېڭىيىپ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ بەزى مەسىلىلەرمۇ ئوتتۇرىغا چىقىشقا باشلايدۇ. كومىتېت پائالىيەتلىرى بىر - بىرىدىن يىراق، ئوخشىمىغان ئۇرۇش سەپلىرىگە تارقالغان تۈركىستان قوشۇنلىرى ساھەسى بويىچە قانات يايدۇرۇلۇۋاتقانلىقى، شۇ سەۋەبتىن ئۆزئارا ئالاقىلىشىش جەھەتلەردە ھەر تۈرلۈك قىيىنچىلىقلارنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشتەك بىر قاتار سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، بۇ قىسىملارنى بىر قوللۇق تىزگىنلەپ تۇتۇشمۇ تەسكە توختىماقتا ئىدى. ئەزەربەيجاندىن باشقا تۈركىي قوۋملاردىن كەلگەن بارلىق ئەسكەرلەرنىڭ ھەممىسى تۈركىستان لېيجونلىرىغا يوللىنىپ تۇرغانلىقىمۇ يۇقىرىقى قىيىنچىلىقلارغا يېڭى قىيىنچىلىقلارنىڭ قوشۇلۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقارماقتا ئىدى. بولۇپمۇ ئىدىل ئۇرال تۈركلىرى، قىرىملىقلار ۋە قازاق تۈركلىرى ئۆز مىللىي كومىتېتلىرىنى قۇرۇپ چىقىشنى تەلەپ قىلىشماقتا ئىدى. شۇنداق قىلىپ، 1943 - يىلىنىڭ بېشىدا قازاق تۈركلىرىدىن كارىس قاناتباي ۋە ئىدىل ئۇرال تۈركلىرىدىن ئەخمەت تۆمۈر قاتارلىق كىشىلەر گېرمانىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرى رىببېنتروپقا، شەرق ئىشلىرى مىنىستىرى روزېنبېرگكە ۋە ئېس - ئېسچىلار لىدېرى ھىملېرگە ئىلتىماس سۇنۇپ، قازاقىستان بىلەن ئىدىل ئۇرال رايونلىرىدىن كەلگەنلەرنى بىر يەرگە يىغىپ ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بىر كومىتېت قۇرۇپ چىقىش كېرەك دەيدىغان تەلەپنى ئوتتۇرىغا قويۇشىدۇ (مۇھلېن، «كرېست بىلەن قىزىل يۇلتۇز ئوتتۇرىسىدا» 95 - بەت ۋە يەنە «مىللىي تۈركىستان» نىڭ 79 - سان 16 - بەتلىرىدە ئەخمەت تۆمۈرنىڭ ئەسلىمىلىرىدە بۇ ھەقتە ھېچقانداق گەپ يوق. — ئا.ھ. ئىزاھاتى). ئۇلار بۇ جەھەتتىكى تەلەپلىرى بىلەن بىرگە، ۋەلى قېيۇمخان توغرىلىقمۇ نۇرغۇنلىغان قارىلاش پىكىرلىرىنى تەڭ ئوتتۇرىغا قويۇشىدۇ.

توپلىمى» ‹2 توم› ، «ئۆزبېكىستان گراماتىكىسى» ‹ئا. فون گابائىن› «قان» ‹ئابدۇللا، تارىخى رومان› ، «بېلىقچى قىزى» ‹م. روشەن، سەھنە ئەسىرى› ، «سايران» ‹نېمىس بەد ، رومان› قاتارلىق كىتابلار چىقىرىلغان بۇ كىتابلار مىللىي بىرلىك كومىتېتىنىڭ ئىلمى ـ ئەدەبى بۆلۈمى تەرىپىدىن تەييارلانغان. ــ ئا.ھ. ئىزاھاتى). ئۇلار بۇ تەشۋىقات قوراللىرىنىڭ ھەممىسىنى بىۋاستە تۈركىستانغا مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەرگە بېغىشلىغان بولۇپ، ئۇرۇشتىن قالسا، خەلقئارالىق سىياسەتلەرگە مۇناسىۋەتلىك تېمىلار ئۈستىدە بەكلا ئاز توختالغان.[552] ئۇرۇش جەريانىدا بېسىلغان «مىللىي تۈركىستان» ژۇرنىلىدا ھەمدە «يېڭى تۈركىستان» گېزىتىدە تۈركىيەگە مۇناسىۋەتلىك پەقەت بىرلا پارچە ماقالە بېسىلغانلىقى مەلۇم. بۇ ماقالىدە تۈركىيەنىڭ ئۇرۇش جەريانىدىكى بىتەرەپلىك سىياسىتى ھىمايە قىلىنغان بولۇپ، ئۇلارنى ئا ق ش بىلەن ئەنگلىيەگە ئوخشاش جاھانگىر كۈچلەرنىڭ ئالدام خالتىسىغا چۈشۈپ كەتمەسلىكى تەكىتلەنگەن.

ۋەلى قېيۇمخان، بۇ بۇ پائالىيەتلىرىنىڭ ھەممىسىدىلا پروفېسسور فون مەندېنىڭ كۈچلۈك ياردىمىگە ئېرىشكەنلىكىنى ئېيتىدۇ. ئەينى دەۋردىكى شارائىتلار كۆزدە تۇتۇلغىنىدا، قېيۇمخان بىلەن ئۇنىڭ گۇرۇپپىسىدىكى كىشىلەر ھەقىقەتەن ئاكتىپ پائالىيەت قىلىپ كەلگەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. 1943 ـ يىلىدىكى شارائىتلار ئاستىدا ئىككى ژۇرنال ۋە بىر گېزىت چىقىرالىغانلىقى، ئىشلەتكەن ئادەملىرىنىڭ ھەممىسىنى ئۆزى تاللىيالىغانلىقى م ت ب ك دىن باشقا ھېچبىر كومىتېتتا كۆرۈلمىگەن بىر ئەھۋال ئىدى. كومىتېت يولغا قويغان ھەمكارلىق ساندۇقى لايىھىسىگە تايىنىپ خېلى مۇھىم ماددىي ئەركىنلىككە ئېرىشۋالغان ئىدى. پروفېسسور فون مەندېنىڭمۇ ياردەم قىلىشى بىلەن، ئۇن بەش ئەتراپىدا تۈركىستانلىق ھەر تۈرلۈك گېرمانىيە ئالىي مەكتەپلىرىگە ئوقۇشقا كىرگۈزۈلگەن. م ت ب ك ئەزاسى بولغان ھۈسەيىن ئىكرامخان ئۆز ئەسلىمىلىرىدە 1944 ـ يىلى كومىتېتقا ئەزا بولۇپ كىرگەن ۋاقتىدا 4 نەپەر ھەر تۈرلۈك كەسىپلەر بويىچە دوتسېنت، 3 نەپەر مېدىتسىنا دوكتور، 3 نەپەر شائىر ۋە يەنە بىر قانچە كىشى مۇخبىرلىق كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان 34 كىشىنىڭ كومىتېتتا خىزمەت قىلىۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ. ۋەلى

ئىستىقبالىمىز ئېغىر كۈنلەرگە مۇپتىلا بولىدۇ دېگەن گەپ. شۇڭا، ھەممە ئادەم ئۆزىگە تاپشۇرۇلغان ۋەزىپىنى ئورۇنداشتىن باشقا ئىشلارغا ئارىلاشماسلىقى كېرەك. شۇ چاغدىلا خەلقىمىز ئالدىدا يۈزىمىز يەرگە قاراپ قالمايدۇ.

بۇ سۆز بىلەن بۆلگۈنچىلىك قىلغۇچىلار ھەققىدە لېڭيوندىكى ئەسكەرلەر بىلەن سىياسىي كادىرلارغا ئاگاھلاندۇرۇش بەرگەن ۋەلى قېيۇمخان، ئۆزىنى بۈرۈن جاھانگىر دۆلەتلەر بىلەن مۇناسىۋەت باغلاپ كەلگەن دەيدىغان بوھتانلارغا قارشى تۆۋەندىكىچە جاۋاب بېرىدۇ:

مەن دېموكراتچى، لىبېرالىست ۋە كاپىتالىزم يولىدا ماڭغان ئۇنداق ئەللەر بىلەن ھېچقاچان مۇناسىۋەت قىلغان ئەمەسمەن. ئۇنداق دۆلەتلەرگە ئىزچىل قارشى ئىكەنلىكىمنى بىلدۈرۈپ كەلدىم، شۇنىڭدەك ئۇ تۈردىكى دۆلەتلەر بىلەن مۇناسىۋەت قىلىپ كېلىۋاتقان بىرەرى بىلەنمۇ ئارىلاشمىدىم. بۇ دېگەنلىرىمنىڭ راستلىقىنى بۈگۈنكى كۈندە ھەممە ئادەم ئېنىق بىلىدۇ دەپ قارايمەن.

يەنە بىر تەرەپتە، تۈركىستان لېڭيونىنىڭ كوماندىرى مايور ھوپتمان ئېرنېكمۇ بۇ مۇنازىرىگە قېتىلغان بولۇپ، ئۇ، تۈركىستان كومىتېتىغا قارشى پائالىيەت قىلىۋاتقانلارنى مۇنداق دەپ ئاگاھلاندۇرىدۇ:

مەن سىزنىڭ كىملىكىڭىزنى سورۇشتە قىلىپ ئولتۇرمايمەن. مەن پەقەت "سەن تۈركىستان ئۈچۈن نېمە ئىشلارنى قىلدىڭ؟" دەپلا سورايمەن. قازاق، قىرغىز، ئۆزبېك ۋاھاكازامۇسەن؟ دەپ سوراپ يۈرمەيمەن. مەن پەقەت "تۈركىستانلىقمۇسەن؟" دەپلا سورايمەن. تۈركىستانلىقلار مېنىڭمۇ دوستۇم ھېساپلىنىدۇ.

شۇنىڭدەك يەنە مىللىي كومىتېتنىڭ تۈركىستانغا ۋەكىللىك قىلالمايدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويۇشقان ئىدى. ئۇلار، كومىتېت بىلەن لېژيونلارنى بىردىن - بىر رەھبەر پىرىنسىپى بويىچە باشقۇرۇپ كېلىۋاتقان ۋەلى قېيۇمخاننىڭ ئۆزبېك بولغانلىقى سەۋەبىدىن بۇ كومىتېت ئۆزبېكلەرنىڭ باشقۇرۇشىغا چۈشۈپ قېلىۋاتقانلىقى، ئۆزبېكلەرگە ئالاھىدە ئىمتىيازلارنى بېرىۋاتقانلىقىدەك بىر قاتا گۇناھلارنى ئارتىشقان ئىدى. ھۆكۈمرانلىق قىلىش بىلەن رەھبەرلىك ئىشلىرىنى بىرلا كىشى قولغا كىرگۈزۈۋالىدىغان ھەر قانداق بىر سىستېمىدا كۆرۈلگىنىدەك، م ت ب ك تەركىبىدىمۇ ئۆكتىچىلىك باش كۆتۈرۈپ چىقىپ، بۇ ئۆكتىچىلەر كۈندىن كۈنگە كۈچىيىپ بارماقتا ئىدى.

ئۇلارنىڭ بۇ تۈردىكى ئۆكتىچىلىك پائالىيەتلىرى ئېس - ئېسچىلارنىڭ قوللاپ قۇۋۋەتلىنىشىگە ئېرىشكەنلىكى ئېنىق. ئەمما ئۇ ۋاقىتلاردا كۈچ - قۇدرىتى پەللىگە يەتكەن قېيۇمخاندەك بىرىگە قارىتىلىدىغان بىرەر ھەرىكەت چوقۇم نېمىس ئورگانلىرىدىكى بىرەر كىشىنىڭ ياكى بىر قانچە كىشىنىڭ كۈچلۈك ھىمايىسى بولماي تۇرۇپ ئۇنى يېڭىپ چىقىش ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شەرق ئىشلىرى مىنىستىرلىقى بۇ تۈر ئىشلارنىڭ بار - يوقلۇقىنى تەكشۈرۈپ كۆرۈش، شۇ ئارقىلىق بىرەر قارار چىقىرىش مەقسىتىدە پروفېسسور فون مەندې يېتەكچىلىكىدە بىر تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ ئارىدا ئۆكتىچىلەر ھەرىكىتىگە مۇناسىۋەتلىك پائالىيەتلەر «مىللىي تۈركىستان» ژۇرنىلىدىمۇ ئەكس ئېتىشكە باشلايدۇ.[555] «تۈركىستان خەلقى ۋە كوممۇنىزم» تېمىلىق بىر ماقالىسىدە قېيۇمخان مۇنداق دەپ يازىدۇ:

بىزلەر بۇ يەردە تۈركىستان ئەركىنلىكى ئۈچۈن قولىغا قورال ئالغان جەڭچىلەر ھېسابلىنىمىز. شۇنداق ئىكەن، ئىچىمىزدىكى پىتنە - پاسات تېرىيدىغان كىشىلەرگە ھەرگىز يوچۇق قالدۇرماسلىقىمىز كېرەك. ئەگەر بۇنداق پىتنە - پاسات تېرىيدىغان ھەرىكەتلەر كۆرۈنگىدەكلا بولىدىكەن، بۇزغۇنچىلار، گەپ تاپچىلار، تۆھمەتخورلار ۋە ئىنساپسىزلار ئارىمىزدا پەيدا بولىدىغانلا بولىدىكەن،

ئاساسلانغانلىقىنى كۆرسەتمەكتە. بۇنداق بىر قارار قوبۇل قىلىنغاندىن كېيىن، تۈركىستان مىللىي ۋاكالەتچىلىكىگە ۋەلى قېيۇمخاننى رەئىس، دوكتور باي مىرزا ھېيتىنى مۇئاۋىن رەئىس دەپ رەسمىي تەستىقلىغان ھېسابلاندى.

ئېس - ئېسچىلارنىڭ تۇرانچىلىق مەيدانى ۋە شەرقى تۈرك قوۋملار قوشۇنى

1943 - يىلى ئەتىياز ئايلىرىنىڭ ئاخىرلىرى بويىچە نېمىسلارنىڭ شەرق سىياسەتلىرىدە روزېنبېرگنىڭ تەسىرى بارغانسېرى ئاجىزلاشقا باشلىغانلىقىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. كۈچلۈك بېسىملار نەتىجىسىدە، يېقىن دوستى لېيبىراندتنى شەرق ئىشلار مىنىستىرلىقىنىڭ سىياسىي بۆلۈم مەسئۇللۇقىدىن قالدۇرۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئېس - ئېسچىلار گېنېرالى بەرگېرنى تەيىنلەشكە مەجبۇر بولىدۇ. مىللىي سىياسەت جەھەتتە گېرمانىيە ئورگانلىرى ئىچىدە ئېغىر پىكىر ئىختىلاپلىرى ئوتتۇرىغا چىقىشقا باشلىغان بولۇپ، ئالدىنقى سەپلەردىكى چېكىنىش ۋەقەلىرىنىڭ كۆرۈلۈشىگە ئەگىشىپ ئېس - ئېسچىلار تەشكىلىنىڭ تەسىرىمۇ كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە كۈچىيىشكە باشلايدۇ.[557]

ئۇزۇنغا قالماي، ئېس - ئېسچىلار تەشكىلاتى ئۆز تەۋەسىدە تۈركىي قوۋملار بىرلەشمە كۈچى تەشكىللەش لايىھىسىنى تۈزۈپ ئىشقا كىرىشتۈرىدۇ. بۇ لايىھە، داڭلىق تۈركولوگ كلېينوۋنىڭ ئاسسىستېنتى دوكتور رېينېير ئولزشا دېگەن بىرىنىڭ ئەسىرى ئىدى. ئولزشا، مىللەت مەسىلىسىگە ناتسىستىزم ئىدىيىسىگە تۈپتىن زىت بىر ئۇسلۇب بىلەن قارايدىغان بىرى بولۇپ، بولشېۋىكچىلىقنى ئاجىزلىتىشنىڭ بىردىن - بىر كۈچى - تۈركىي قوۋملار ئىتتىپاقىدۇر، دېگەنگە قەتئىي ئىشىنەتتى. ئولزشا، رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ يىمىرىلىشىدىن بۇيان دۆلەت قۇرالىغان ۋە بۇ قۇرۇلغان دۆلەتنى ساقلاپ قالالىغان قۇدرەتكە ئىگە ئىككىلا ئىرق بار بولۇپ، بۇنىڭ بىرى "نېمىس ئىرقى"، يەنە بىرى "تۇرانلار" دەپ قارايتتى. ئولزشا، بولشېۋىكچىلىقنى پەقەت بۇ ئىككى ئىرق بىرلىشىپ ھەرىكەت قىلغىنىدىلا ئاندىن مەغلۇپ قىلغىلى بولىدۇ دەپ ھېسابلايتتى. ئۇ، ئېس - ئېسچىلار رەھبەرلىرىنى، بولۇپمۇ ھىملېرنى بۇ تۈردىكى قاراشلىرىغا قايىل قىلغان ئىدى. ئىلزشا، بۇ تۈر سىياسىي قارىشىغا مۇۋاپىق كېلىدىغان ئورگاندىن بىرنى قۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن لازىم بولىدىغان بارلىق تەستىقلارنى قولغا كەلتۈرۈپ، بۇ

بۇلاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، گېرمانىيە ئارمىيىسىدە تۈركىستانن
بىر پۈتۈن ئەل دەپ قوبۇل قىلىدىغانلىقى، قوۋملار بويىچە پائالىيەت قىلىش
يول قويمايدىغانلىقى ئېنىق ئىدى. تېخىمۇ مۇھىم بولغىنى، ئۆزىنى تۈركىستانلى
دېمەيدىغانلارنى دوستىمىز ئەمەس دەپ قارايدىغانلىقىنى، قوۋملار بويىچ
سىياسەت بىلەن شۇغۇللىنىشنى ئۇيلايدىغانلار دۈشمەن دەپ قارىلىدىغانلىق
ئېنىق تەكىتلەنگەن. 1943 - يىلىنىڭ باشلىرىدا، بېرلىندا ئۇيۇشتۇرۇلغان
تۈركىستان كەچلىكى مەرىكىسىدە گېرمانىيە ئارمىيىسىگە ۋاكالىتەن هوپتمان
ئېرنېك، تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقى نامىدا باش ئەلچى شۇلېنبۇرگ ھەمدە شەرق
ئىشلار مىنىستىرلىقى نامىدا ئىجتىمائىي ئىشلار بۆلۈم باشلىقى لىبېراندت قاتارلىق
كىشىلەرنىڭ بۆلىشى،[556] بۇ ئورگانلارنىڭ ھەممىسىلا دېگۇدەك ۋەلى قېيۇمخان
بىلەن تۈركىستان كومىتېتىنى تولۇق يۆلەپ كېلىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرەتتى.

بۇنداق ئۈچ ئورۇننىڭ ھىمايىسىنى ئارقا تىرەك قىلغان ۋەلى قېيۇمخاندەك
بىرىگە قارشى ئۆكتىچىلىك قىلىدىغانلار مەيلى ئېس - ئېسچىلارنى ئارقا تىرەك
قىلىشقان بۆلىشىدىن قەتئىي نەزەر، ئۇلارنىڭ قېيۇمخاننى يېڭەلىشىنى پەرەز
قىلىش ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس ئىدى. دېگەنىدەك، فون مەندې مەسئۇللۇقىدا
قۇرۇلغان تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى ۋەلى قېيۇمخانغا ئارتىلغان بارلىق قارىلاشلارنى
ئاساسسىز دەپ قاراپ، مەخسۇس "قازاق - ئىدىل ئۇرال كومىتېتى" دەيدىغان
بىر ئورگاننىڭ قۇرۇلۇشىغا ھاجەت يوق دېگەن خۇلاسىنى چىقىرىدۇ.

1943 - يىلى ئۆكتەبىر ئېيىدا ئوستمىنىستىرىيۇم، گېرمانىيە ئارمىيە باش
قوماندانلىقى (ئو ك ۋ)، ئېس - ئېسچىلار، ئېس - د قاتارلىق ئورگانلارنىڭ
ئورتاق ماقۇللۇقى بىلەن مىللىي كومىتېتلارنى مىللىي ۋاكالەتچىلىك دەرىجىسىگە
كۆتۈرۈش قارارى قوبۇل قىلىنىدۇ. بۇنداق بىر قارارنىڭ قوبۇل قىلىنىشى
سىياسىي جەھەتتە بەكلا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بىر ئىش بولۇپ، بۇندىن
كېيىن گېرمانىيە ھۆكۈمىتى بارلىق مىللىي كومىتېتلارنى ئۆز ۋەتىنىنىڭ
سىياسىي ۋەكىللىرى دەپ قوبۇل قىلىدىغانلىقىنى كۆرسەتمەكتە ئىدى. ب
ئىشلار ئەسلىدە پروفېسسور فون مەندېنىڭ ئوتتۇرىغا قويغان "ھەر بىر مىللەت
ئۆزىنىڭ ئاپتونومىيىلىك قۇرۇمغا ئىگە بۆلىشى لازىم" دەيدىغان قارىشىغ

ئىدى.[558] مايېر، تۈركىستان كومىتېتىغا قارشى ئىكەنلىكىنى ھەر پۇرسەتتە تىلغا ئېلىپ كېلىۋاتقان بىرى ئىدى. ئاقىۋەتتە، تۈركىستان لېجيونىنىڭ ئەڭ كۈچلۈك قوشۇنلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدىغان 450 - باتالىيون، كوماندىرى كاپىتان مايېر مادېر بىلەن بىرگە ۋاففېن ئېس - ئېس (ئېس - ئېسچىلارنىڭ ئەسكىرى قانىتى — ئا.ھ. ئىزاھاتى) قا ئۆتكۈزۈلۈپ بېرىلىدۇ. بۇ تابۇر (باتالىيون — ئۇ. ت) قايتا رەتلىنىپ ۋە ئەسكەر سانى كۆپەيتىلىپ ئالاي (پولك — ئۇ. ت) دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلىدۇ. بۇنداق ئۆزگەرتىلىش قالغان تۈركى قوۋم قوشۇنلىرىدىمۇ يولغا قويۇلىدۇ. يەنى ھەر مىللىي قىسىملار ئۈچۈن ئىككى باتالىيونلۇق پولكلار تەشكىل قىلىنىدۇ. ئاندىن تۈركىستان، ئەزەربەيجان، قىرىم ۋە ئىدىل ئۇرال پولكلىرى بىر يەرگە كەلتۈرۈلۈپ نېمىس باش قوماندانلىقىغا بېقىنماي بىۋاستە ئېس - ئېسچىلارغا قارايدىغان شەرق تۈرك قوۋملار قوشۇنى تەشكىللىنىدۇ. بۇ قىسىمنىڭ ئەسكەر سانى يېتەرلىك بولمىغاچقا، شەرقى تۈرك قوۋملار قىسىملىرى بىلەن ئۇنىڭغا تەۋە پولكلار، 1944 - يىلىغىچە ئۇرۇش قىلىش قىسمى ئورنىدا ئىشلىتىلمەستىن سىياسىي تەشۋىقات قوشۇنى سۈپىتىدە پايدىلىنىلغان ئىدى. بۇ ھەربىي قىسىمغا ياردەمچىلىك قىلىش مەقسىتىدە سىياسىي خاراكتېرلىك بىر تەشكىلى ئورگان قۇرۇش زۆرۈرىيىتىمۇ ئوتتۇرىغا چىققانىدى. بۇ مەقسەتتە يەنە بىر تۈركىستان پائالىيەت گۇرۇپپىسى تەشكىل قىلىنىدۇ. ۋەلى قېيۇمخان بىلەن چىقىشالمىغانلىقى سەۋەبىدىن تۈركىستان كومىتېتىدىن چىقىرىۋېتىلگەن ئەزالار بۇ ئورگاننىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلاتتى.

ئېس - ئېسچىلارنىڭ بۇ تۈر پائالىيەتلىرى ۋەلى قېيۇمخان بىلەن م ت ب ك نىڭ قاتتىق نارازىلىقىنى قوزغايدۇ. قېيۇمخان، نېمىس رەھبەرلىرى ئارىسىدا ۋە «مىللىي تۈركىستان» ژۇرنىلىدا بۇنىڭغا قارشى ھەرىكەت باشلايدۇ:

م ت ب ك، قەبىلىۋازلىققا ھەرگىز يول قويمايدۇ. ... كىمىكى بۇنداق بىر سىياسىي يولدا مېڭىپ قەبىلىۋازلىقنى تەرغىب قىلىشقا ئۇرۇنىدىكەن، ئۇ كىشى تا بۈگۈنگىچە بولشېۋىكچىلىق تەسىرىدىن قۇتۇلالمىغان بىرى ھېساپلىنىدۇ. بۇ تۈردىكى كىشىلەرنى ئارىمىزدىن

ئىشلارغا مۇناسىۋەتلىك ئىس - ئىسچىلارنى درىسدىندىكى مەركىزىگە يىغ-
پائالىيىتىنى باشلىۋېتىدۇ.

نىمىس دائىرىلىرى، تۈرك ئىتتىپاقى دېگەن بۇنداق قاراشنى ئۆزلىرى ئۈچۈ-
ھەر ۋاقىت ئىغىر تەھدىت پەيدا قىلىدۇ دەپ قاراپ كېلىۋاتقان بىر ئەھۋالد-
بۇنداق زور بىر ئۆزگىرىش قىلغانلىقى ھەقىقەتەن ھەيران قالارلىق ئەھۋا-
ئىدى. ناتسىستلار، ئەسلىدە سوۋېت ئىتتىپاقى پارچىلانغاندىن كېيىنكى ھۇجۇ-
قىلىش نىشان قىلىپ تۈركىيەنى تالاپ ئىلىشقان ئىدى. مۇنداق ئىيتقاندا، ئەگە
پىلانلانغان نىشانلارنى قولغا كىرگۈزۈش ئىشلىرى ئەمەلگە ئىشىپ بولغاندا
كەلگۈسىدە تۈرك دۇنياسىنىڭ بىردىن - بىر مۇستەقىل دۆلىتى بولغان تۈركىيە
بىلەن توقۇنۇشۇپ قېلىشتىن ساقلىنىش مۇمكىن ئەمەس دېگەنلىك ئىدى
بۇنداق بىر ئەھۋالدا، ئەگەر توقۇنۇش يۈز بەرمىدى دېگەندىمۇ، بىتەرەپ تاشقى
سىياسەت يۈرگۈزۈپ كېلىۋاتقان تۈركىيەنىڭ ئىتتىپاقداشلار سىپىگە قېتىلىپ
ئۇرۇشقا قاتنىشىش ئىھتىمال يەنىلا كۈچلۈك ئىدى. بۇنداق بىر ئەھۋالدا،
نىمىسلار ئۈچۈن ئۇرۇش قىلىۋاتقان تۈركىي ئەسكەرلەرنىڭ قايسى تەرەپتە تۇرۇپ
ئۇرۇش قىلىش مەسىلىسىدە گېرمانىيە بەكلا كۆپ ئەنسىرەيتتى. 1941~1943
- يىللار ئىچىدە بۇ گۇرۇپپىلارنىڭ بىر يەرگە يىغىلىشىغا ياكى بىرلەشكەن
سىياسىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىشىغا رۇخسەت قىلماي كەلگەنلىكىنىمۇ،
بۇ تۈردىكى ئەنسىرەشلىرىنىڭ نەتىجىسى دېيىش مۇمكىن ئىدى. ئەمما، 1943
- يىلىدا تۈركىيە بىلەن بىۋاسىتە توقۇنۇشۇپ قېلىش ئىھتىمال يوقالغان دېيىش
مۇمكىن. ھەقىقەتەن بۇ كۈنلەردە نىمىسلار پۈتۈن سەپ بويىچە چېكىنىش
ۋەزىيىتى ئاستىدا تۇرماقتا ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، نىمىسلار ئۈچۈن ئۇرۇش
سېپىدىكى تۈركىي قوۋملار ئارىسىدا تۇرانچىلىق ھىيلىسىنى ئىشقا سېلىشنىڭ
قورققۇدەك يېرى قالمىغان دېيىشكە بولاتتى.

ئۆلزىشا، بۇنىڭ ئۈچۈن ئاۋۋال بىر يادرولۇق ھەربىي قوشۇن قۇرۇپ چىقىش
لازىم، دەپ قارايدۇ. بۇ ئىشقا ئەڭ مۇۋاپىق كىشى 450 - باتالىيون كوماندىرى مايىر
مادىر ئىدى. بۇ پەيتلەردە تۈركىستان لېگىيونىدا تەسىرى كۈچلۈك كوماندىرلاردىن
بىرى بولغان مادىر بىلەن ۋەلى قېيۇمخان ئۇزۇندىن بېرى كېلىشەلمەي كەلمەكتە

فون مەندې ئالاھىدە رول ئوينىغانلىقى ئېنىق. رەسمىي قارار قىلىنغان بۇ بەلگىلىمە بارلىق ئۆكتىچىلىك ھەرىكەتلىرىنى جىمىتىپلا قويىدۇ. شۇنىڭدەك، بۇ قارار، ۋەلى قېيۇمخان ۋە ئۇنىڭ تەشكىلى ئۈچۈن تا ئۇرۇش تۈگىگىچە ئورنىنى ساقلىيالىشىدا كۈچلۈك ئاساس بولۇپ بېرىدۇ.

بۇ ئىشلاردىن كېيىن، ئولىزشامۇ ۋاقىتىنچە كەينىگە چېكىنىپ تۇرۇش كېرەكلىكىنى ھېس قىلىدۇ. نەتىجىدە، ئۇمۇ قېيۇمخان بىلەن يارىشىشقا مەجبۇرى بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئولىزشا گۇرۇھى ۋەلى قېيۇمخاننىڭ تۈركىستان مەسىلىلىرىدە بىردىن - بىر مەسئۇل كىشى ھېسابلىنىدىغانلىقىنى قوبۇل قىلىشىدۇ. بۇنىڭغا جاۋابەن ۋەلى قېيۇمخانمۇ ئېس - ئېسچىلار تەركىبىدە قۇرۇلغان تۈركىستان پولكلىرىغا ياردەم قىلىش ۋەدىسىنى بېرىدۇ. ئېس - ئېس تۈركىستان پولكىنىڭ پولك كوماندىرلىقىغا تۈركىستان لېگىيونىنىڭ ئەڭ داڭلىق كوماندىرلىرىدىن بىرى بولغان غۇلام ئالىم تەيىنلىنىدۇ. سابىق قىزىل ئارمىيە چاۋۇشى (ئون بېشىدىن كېيىن ئوتىلدىيە كوماندىرى بولالايدىغان ئەسكەرلىك دەرىجىسى، سېرژانت — ئۇ. ت) بولغان غولام ئالىم، تۈركىستان لېگىيونىغا قېتىلغاندىن كېيىن تۆمۈر كرېست مېدالىدىن تارتىپ نېمىس ئارمىيىسى تەۋەسىدە بېرىلىدىغان بارلىق مېداللارغا ئېرىشكەن بىرى بولۇپ، پولكوۋنىك ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن قابىلىيەتلىك بىر ھەربىي ئىدى.

مەيلى ئولىزشا ياكى مادېر بولسۇن، بىرىنچى مەيدان ئېلىشىشتا يېڭىلىپ قالغىنىغا قارىماي ئاسانلىقچە بولدى قىلىدىغان كىشىلەردىن ئەمەس ئىدى. قېيۇمخانمۇ م ت ب ك دە ۋە لېگىيوندا پۈتۈن تىزگىنلەرنى ئۆز قولىدا تۇتۇپ كەلمەكتە ئىدى.[560] شۇنداقتىمۇ ئالدىنقى سەپلەردە كۆپلىگەن قوماندانلارنىڭ قولىغا چېچىلىپ كەتكەن يۈزلىگەن تۈركىستان ھەربىي قىسىملىرىنى تىزگىنلەپ تۇرالىشىمۇ ئاسان ئىش ئەمەس ئىدى. دېگەندەك، بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن بۇ ھەربىي قىسىملار ئىچىدە تۈركىستان مىللىي ھۆكۈمىتى دېگەن ئىمزا بىلەن م ت ب ك ۋە قېيۇمخانغا قارشى ئۇقتۇرۇشلار تارقىلىشقا باشلايدۇ. ئەزەربەيجان تۈركلىرىدىن سۇلايمانوۋ بىلەن قىرغىز تۈركلىرىدىن ھاسان ئابدۇللايېۋ يېتەكچىلىكىدىكى بىر قىسىم كىشىلەر تەرىپىدىن يېتەكلىنىۋاتقان

تازىلاپ چىقىرىۋېتىشىمىز كېرەك. ئۇنداق كىشىلەر بىزنىڭ مىللىي مەۋجۇدىيىتىمىزنى يېمىرىش، يوقىتىشنى ئۆزلىرىگە مەقسەت قىلىشقان كىشىلەر ھېساپلىنىدۇ. ... ئۇنداق كىشىلەرنى تۈركىستانلىقلارغا زىيان كەلتۈرىدىغان مىكروبلار دەپ قارايمىز.

ۋەلى قېيۇمخاننىڭ بۇ ئىشقا قارشى ئېلىپ بارغان بارلىق ھەرىكەتلىر قارىماي، ئۇلىرشا بىلەن مادېر ئىككىسى بۇ ئىشقا كىرىشىپ خېلى كۆرۈنەرلىك ئىلگىرىلەشلەرنى قولغا كەلتۈرىدۇ. نەتىجىدە، ئېس - ئېسچىلار تەۋەسىد مۇستەقىل بىر سىياسىي ۋە ئەسكىرى تەشكىللىنىش بارلىققا كەلتۈرۈلىدۇ شۇنداقتىمۇ، ئۇلار بۇ خىل ئارزۇسىنى ئىشقا ئاشۇرالىشى ئۈچۈن تۈركىستان لېژيونىدەك 180 مىڭ ئەسكەرگە تەسىر كۆرسىتەلەيدىغان كۈچلۈك تەشكىلات ھالىغا كېلىش لازىملىقىنى ياخشى بىلەتتى.[559] ھازىرچە ئۇلار تەشكىل قىلغان شەرق قوۋۋىتىدىكى ئەسكەر سانى ئاران ئالتە مىڭ نەپەرگە يەتكەن بولۇپ تەلەپتىن بەكلا يىراق ئىدى. قالغان مىللەتلەرنىڭ كومىتېتلىرى بەكلا ئاجىز ئۇلارنىڭ لېژيونىغا قارايدىغان ئەسكەر سانىمۇ بەكلا ئاز ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، بۇ ئىككى رىقابەتچى كۈچلەردىن بىرى بولغان ۋەلى قېيۇمخان ئۇلارنىڭ ئالدىدىكى ئەڭ چوڭ توسالغۇ ھېسابلىناتتى. ئۇلار، ئەگەر بۇ كىشىدىن قۇتۇلالىغىنىدا ئارزۇ قىلىشقان نۇقتىغا يېتىش تەس ئەمەس دەپ قارىشاتتى. بۇ مەقسەتتە، تۈركىستان مەسىلىسىدە گېپى ئۆتىدىغان بىردىن - بىر ئورگاننىڭ ت ب ك لا بۆلىشى توغرا ئەمەس، بۇ ئىشتا شەرق قوۋۋىتىگىمۇ ئورۇن قالدۇرۇش كېرەكلىكىنى تىلغا ئېلىپ نېمىس مەسئۇللىرى ئارىسىدا بۇ ھەقتە سىياسىي پائالىيەت قىلىشقا كىرىشىدۇ. شۇنىڭغا قارىماي، لېيبراندتىنىڭ ئورنىغا شەرق ئىشلىرى مىنىستىرلىقى سىياسىي بۆلۈم مەسئۇللۇقىغا تەيىنلەنگەن بەرگېر، بىر ئېس - ئېسچىلار گېنېرالى بولۇشىغا قارىماي يەنىلا ۋەلى قېيۇمخان تەرەپتە تۇرۇپ تۈركىستان مەسىلىسىدە بىردىن - بىر مۇراجىئەت قىلىنىدىغان ئورۇن بۇ ئىشلارغا مەسئۇل بولۇپ كېلىۋاتقان ۋەلى قېيۇمخانلا بۆلىشى كېرەك دەيدىغان بىر ھۆججەت چىقىرىدۇ. شۈبھىسىزكى، بۇنداق بىر قارارنىڭ چىقىرىلىشى

يۇرگەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكى ھېچقاچان ئىسپاتلانمايدۇ (مۇھلىپ، «كرىست بىلەن قىزىل يۇلتۇز ئوتتۇرىسىدا» ، 97 ـ بەت. ئۇندىن باشقا يەنە، قېيۇمخان بىلەن ئۆتكۈزۈلگەن سۆھبەتتە قېيۇمخانمۇ مايىر مادىر قولغا ئېلىنىپ ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنغانلىقىنى ئېيتىدۇ. ــ ئا.ھ. ئىزاھاتى). بۇ ئىككى ئادەمدىن بىرى بولغان رېينىير ئۇلزشامۇ ئاجايىپ بىر تەقدىرگە دۇچ كەلگەنلىكى مەلۇم: ئۇلزشا، تا ئۇرۇش تۈگىگەن كۈنلەرگىچە درېستېندىكى ئېس ـ ئېسچىلار مەركىزىدە ئىشلىگەن بولۇپ، كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقىدىن پاناھلىق تىلەيدۇ. ئۇنىڭ بۇ قىلغىنى، ئۇ ئەسلىدە بىر سوۋېت جاسۇسىمۇ دەيدىغان گۇمانىنى پەيدا قىلىدۇ. ۋەلى قېيۇمخان بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ:

1943 ـ يىلى كومتېتىمىزغا بۇرھانوپ دېگەن بىر ئەسىر كېلىدۇ. بۇ كىشى ئۆزىنى 1923 ـ يىلى گېرمانىيەگە ئەۋەتىلىپ، 3 يىل ئوقۇپ قايتۇرۇپ كېتىلگەن بالا ئوقۇغۇچىلاردىن بىرىمەن دەپ تونۇشتۇرىدۇ.[561] مەن ئۇنى بىر كۆرۈشتىلا دېگەندەك ئىشەنچ قىلىپ قىلىپ كېتەلمىدىم. شۇڭا ئۇنىڭغا ھېچقانداق بىر ۋەزىپە بەرمىدىم. ئەمما ئۇ كىشى دېرىسدېنگە بېرىپ ئۇلزشانىڭ قېشىدا ئىشلەشكە باشلىغان. كېيىن ئۇ يەنە ئۇلزشانىمۇ ئالداپ يۇرۇپ رۇسىيەگە ئېلىپ كەتكەنىكەن. شۇڭا، ئەسلىدە ئۇلزشا ئۇرۇس جاسۇسى ئەمەس، ئەمما بەكلا خىيالپەرەس بىر ئادەم ئىدى. شۇڭا ئۇ، بورھانوپقا ئالدىنىپ سوۋېت تەرەپكە ئېلىپ كېتىلگەن بۆلىشى مۇمكىن.

گېنېرال ۋلاسوۋ ۋە رۇسىيە ئازادلىق ئارمىيە پىلانى

ھىملېر، شۇ يىللىرى ئېس ـ ئېسچىلار قول ئاستىدا پائالىيەت قىلىدىغان ئىنتايىن كەڭ دائىرىلىك بىر ھەرىكەت پىلانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن تۇتۇش قىلىدۇ. ھىملېرنىڭ بۇ پىلانى، ئاساسى جەھەتتىن بولشېۋىكچىلىققا قارشى كۆزقاراشلار ئاساسىغا قۇرۇلغان بىر ھەرىكەت پىلانى ئىدى. ئۇنىڭ بۇ پىلانىدا پان ئىسلامچىلىق بىلەن تۈرك ئىتتىپاقى دەيدىغان نەزەرىيىلەرمۇ قوشۇمچە خىزمەت قىلىدىغان ئۇگىلەر قاتارىدا ئىشقا كىرىشتۈرۈلەتتى. ئۇنىڭ بۇ پىلانىنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا كېرەكلىك بولغان رولچىلارنىمۇ ئاساسى جەھەتتىن تەييار دېيىشكە بولاتتى. بۇ رولچىلاردىن بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان، ئەڭ

بۇ تۇردىكى پائالىيەتلەرنى مايىر مادىرمۇ قوللاپ قۇۋۋەتلەپ بەرمەكتە ئىدى
ئابدۇللايېۋ ـ سۇلايمانوۋ گورۇھىدىكىلەر 1944 ـ يىلىنىڭ مارت ئېيىدا
تۇر پائالىيەتلەرنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىتىپ، قېيۇمخاننى ئۇجۇقتۇرۇۋېتىش ئۇچۇ
بېرلىنغا سۇيىقەستچىدىن بىرنى يولغا سېلىشىدۇ. ئەمما ئۇ ۋاقىتلاردا ۋەل
قېيۇمخان بېرلىن سىرتىدا بولغاچقا سۇيىقەست ئىشقا ئاشمايدۇ. قېيۇمخان، ب
سۇيىقەست پىلانىدىن خەۋەر تاپىدۇ. «مىللىي تۇركىستان» ژۇرنىلىدا بۇ ۋەق
مۇنداق بايان قىلىنغان:

مايىر مادىر، 1942 ـ يىللىرىدا ئادەتتىكى بىر باتالىيون كوماندىرى ئىدى. ئۇ، خام خىيالچى بىرى بولغاچقا، تۇركىستان مەسىلىلىرىگە دائىر ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىش ئويىغا كەلگەن ئىدى. ئەمما بىز ئۇنى ئۇنىڭ ھەمراھلىرى بىلەن قوشۇپ دەرھال بۇ ئىشتىن يىراقلاشتۇردۇق. شۇنداق قىلىپ، مادىرمۇ جىم تۇرماي ئېس ـ ئېسچىلار بىلەن كېلىشىپ مىللىي ھەرىكەتلەر بىلەن قىلچە مۇناسىۋىتى بولمىغان كىشىلەرنى يېنىغا تارتىپ، ئۆزىنىڭ خام خىيالىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش يولىغا كىرىشتى. ... مايىر مادىرچىلار ۋەلى قېيۇمخاننى ئۆلتۈرۈش ئۇچۇن نەچچە قېتىملاپ سۇيىقەست پىلانلاشقان ئىدى. 1943 ـ يىلى جىزاقلىق جورابايېۋنى ۋەلى قېيۇمخانغا سۇيىقەست قىلىش ئۇچۇن يولغا سالىدۇ. ئەمما بۇ كىشى ۋەلى قېيۇمخاننى كۆرۈشى بىلەن ھەممىگە ئىقرار بولۇپ تەسلىم بولىدۇ.

بۇ ۋەقە پاش بولغاندىن كېيىن، ئابدۇللايېۋ بىلەن سۇلايمانوۋلارنى ئۆز
ئىچىگە ئالغان 6 نەپەر سۇيىقەستچى ئو ك ۋ تەرىپىدىن دەرھال قولغا ئېلىنىپ
ئېتىپ تاشلىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ، بۇ ئىشتا مادىرنىڭ خام خىيالىغا ئىشىنىپ
قالغانلار بۇنىڭ بەدىلىنى جانلىرى بىلەن تۆلەيدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن مايىر
مادىرنىڭمۇ ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنغانلىقى ھەققىدە گەپلەر تارقىلىپ

تەكتلەپ كۆرستندۇ. ... — ئا.ھ. ئزاھاتى). ھەرقايسى مىللىي يېتەكچىلەر بىر ئۇرۇس گېنېرالىنىڭ يېتەكچىلىكى ئاستىدا تەشكىل قىلىنىدىغان بىر ئورگانغا قاتناشمايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشىدۇ. ۋلاسوۋ پىلانى يېڭىدىن مۇزاكىرە قىلىنىۋاتقان پەيتلەردىلا «مىللىي تۈركىستان» ژۇرنىلى بۇنىڭغا قارشى بىر جامائەت پىكرى پەيدا قىلىشقا كىرىشكەن ئىدى:

بىز رۇسىيە - بولشېۋىك جاھانگىرلىكى ۋە بۇ دۆلەتنىڭ دوستلىرى بىلەن بىرلىكتە پائالىيەت قىلىش دېگەندەك گەپلەرنى قەتئىي قوبۇل قىلالمايمىز. ... ياش تۈركىستانلىقلار ئارىسىدا بۇنداق بىر ھەمكارلىققا ماقۇل دەيدىغان ھېچكىم يوق.

ئوتتۇرىغا چىققان بۇ تۈر نارازىلىقلارغا قارىماي، بۇ پىلاننى ئوتتۇرىغا قويۇۋاتقانلار بۇ پىلاننى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتا قەتئىي چىڭ تۇرماقتا ئىدى. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇرۇس بولمىغان مىللەتلەرنىڭ لېژيونلىرى ئىچىدە رۇسىيە ئازادلىق ئارمىيىسى تەركىبىگە قوشۇلۇپ كېتىشلىرى ھەققىدە كەڭ كۆلەملىك تەشۋىقات قانات يايدۇرۇلىدۇ. بۇنداق بىر ۋەزىيەتكە قارىتا م ت ب ك دىكىلەرمۇ ئۆز پوزىتسىيىسىنى ئىپادىلەشكەن بولۇپ، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ نەشرىيات ئەپكارىغا تايىنىپ بۇنىڭغا قارشى ھۇجۇمغا ئۆتىدۇ:

ياۋروپادا ياشايدىغان ياكى ئەسىرگە چۈشكەن ئۇرۇسلار، ئۆز ۋەكىللىرىنى تۈركىستانلىق ياشلار تۇرغان چېدىرلارغا ئەۋەتىپ مىللىي مۇستەقىللىق سىياسىتىمىز بىلەن مىللىي ئىتتىپاقىمىزغا قارشى تۇرىدىغان گەپلەرنى تارقىتىپ يۈرمەكتە. بىزنىڭ ئۇلارغا بېرىدىغان جاۋابىمىز: بىز تۈركىستان مۇستەقىللىقى ئۈچۈن جەڭ قىلماقتىمىز. بىزنىڭ گېرمانىيە تەرىپىدە تۇرۇپ ئۇرۇشقا قاتنىشىۋاتقانلىقىمىزنىڭ سەۋەبى ئەنە شۇ مۇستەقىللىق ئۈچۈندۇر.

مۇھىم كىشى ھېسابلىنىدىغان ئادەم سابىق قىزىل ئارمىيە گېنېرالى ۋلاسو دەيدىغان بىرى ئىدى. ئۇلار بۇ كىشىنى نېمىسلار بىلەن بىرلىشىپ بولشېۋىك رۇسىيەسىگە قارشى جەڭ قىلىشقا ماقۇل كەلتۈرۈشىدۇ. ۋلاسوۋ، ئەسلىدە كونا چار رۇسىيە ئارمىيىسىدە ئوفىتسېر بولۇپ ۋەزىپە ئۆتىگەن بىر ھەربىي بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنى بولشېۋىكلەرگە قارشى ئۇرۇش قىلىش مەسىلىسىدە قايىل قىلىشىمۇ ئۇنچە بەك قىيىنغا چۈشمەيدۇ. شۇنداقتىمۇ، بۇنداق بىر ئىشتا ھەر قايسى مىللەتلەردىن بولغان بارلىق سوۋېت ئۇرۇش ئەسىرلىرى مېنىڭ قوماندانلىقىم ئاستىدا بۆلىشى كېرەك دېگەن تەلەپنى ئالدىنقى شەرت قىلىپ تۇرۇۋالىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن، ئاۋۋال ۋلاسوۋ ئۆزى بىۋاستە قوماندانلىق قىلىدىغان بىر سىياسىي كومىتېت قۇرۇلۇشى، شۇ ئاساستا رۇسىيە ئۇرۇش ئەسىرلىرىدىن تەشكىل تاپقان رۇسىيە ئازادلىق ئارمىيىسىنى قۇرۇپ چىقىشقا توغرا كېلەتتى. ئاندىن ھەر قايسى مىللەتلەرگە تەۋە لېجيونلار بىلەن مىللىي كومىتېتلار، بولشېۋىكلەرگە قارشى كۆزقارىشى ئاساسىدا قۇرۇلغان ۋلاسوۋ رەئىسلىكىدىكى كومىتېتقا قارايدىغان بۆلىشى لازىم ئىدى. بۇ ۋاقىتتا، ئەنگلىيەگە قارشى مەيدانى بىلەن داڭ چىقارغان قۇددۇس مۇپتىسى ئەل ھاج ئىمىن ھۈسەيىنىمۇ گېرمانىيەگە ئېلىپ كېلىنگەن بولۇپ، ئۇنىڭغا دىرېسدېندا بىر ئىمام يېتىشتۈرۈش مەكتىپى قۇرۇپ بەرگەن بولۇپ، بولشېۋىك رۇسىيەسىگە قارشى ئۇرۇش قىلىدىغان مۇسۇلمان قىسىملار بىلەنمۇ ھەمكارلىق ئورنىتىش مەقسەت قىلىناتتى.

بۇ پىلان ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى بىلەن تەڭ، مىللىي كومىتېت يېتەكچىلىرى ئارىسىدا قاتتىق نارازىلىق پەيدا بولىدۇ[562] (تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقى شەرق ئىشلار بۆلۈمىنىڭ مۇدىرى ئوتتو پراۋتىگام، 1968 - يىلى ئېلان قىلغان بىر ئەسلىمىسىدە، ئىس - ئېسچىلار بىلەن ۋلاسوۋ ئوتتۇرىسىدا كېلىشىم تۈزۈلۈشى بىلەن تەڭ، ئۇكرائىنا مىللىي ھەرىكىتىنىڭ يېتەكچىسى خېتمان سكوروپاتسكى، ئۇرۇس كازاكلىرىنىڭ گېنېرالى كراسنوۋ بىلەن م ت ب ك رەئىسى ۋەلى قېيۇمخان باشچىلىقىدىكى بارلىق مىللىي تەشكىلاتلار بۇ لايىھەگە قەتئىي قارشى ئىكەنلىكىنى بىلدۈردى دەپ يازىدۇ. بۇ ئاپتور يەنە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقىنىڭ بۇنداق بىر لايىھىنى قوللىمايدىغانلىقىنىمۇ ئالاھىدە

ئەمما ئۇلارغا ئورتاق بىر نىشاننى كۆرستىپ بېرىش ئۇنداق ئاسان ئىش ئەمەس. ئۇلارنىڭ مەنپەئەت توقۇنۇشى ئۆز ئىچىدىمۇ چىگىشلىشىپ كەتكەن بولۇپ، خېلى ۋاقىتتىن بېرى بىزنىڭ مەنپەئەتلىرىمىزگىمۇ زىت بولۇپ كەلمەكتە. پارچىلىنىۋېتىش ئۈچۈن كۈچ چىقىرىش ئىشىنى بۇرۇنلا ئوتتۇرىغا قويۇش، ئەڭ مۇھىمى ئىشغال قىلىنغان يەرلەردە مۇۋاپىق بىر شەكىلدە ئۆز غايىلىرىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن تەييارلىق قىلىش، ئەڭ توغرا يول تۇتقانلىقىمىز بولىدۇ.

بۇ ھادىسىلەرنىڭ كۆرۈلۈشىگە قارىماي، ئىس - ئىسچىلار رەھبەرلىكى بۇ ھەقتىكى قارىشىدا چىڭ تۇرىدۇ ۋە بۇ ھەقتە ئۇرۇنۇشلىرىنى توختاتماي داۋام قىلىپ بارىدۇ. ۋەلى قېيۇمخان بۇ لايىھىگە ئەڭ كۈچلۈك قارشى تۇرۇپ كېلىۋاتقانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا بولغان سىياسىي بېسىممۇ كۈندىن كۈنگە كۈچىيىپ بارىدۇ.

تۈركىستان مىللىي ھۆكۈمىتىنىڭ قۇرۇلۇشى

1944 - يىلى گېرمانىيە ئۈچۈن ئېيتقاندا يىمىرىلىش يولىغا قاراپ تېزلىكتە ئىلگىرىلەۋاتقانلىقى، ئۇرۇشتا پۈتۈن سەپلەر بويىچە مەغلۇب بولىۋاتقانلىقى ئېنىق ئوتتۇرىغا چىقىشقا باشلىغان بىر يىل ئىدى.[564] شۇندىن باشلاپ نېمىس رەھبەرلىرىنىڭ غالىبلارچە كۆرەڭلىك قىلىشلىرى بىلەن سۆزلىشىپ مەسىلە ھەل قىلىشقا قەتئىي يېقىن يولىماسلىقتەك ئىرادىلىرى يوقىلىشقا باشلىغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنىنى ئالدىغا كەلگەن پۈتۈن پۇرسەتلەردىن پايدىلىنىشنى، يارىشىپ قېلىشنى ئارزۇ قىلىدىغان كۆزقاراشلار دەسسىمەكتە ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، مىللىي كومىتېتلار تېخىمۇ ئەركىن پائالىيەت قىلالايدىغان ھالغا كەلگەن ئىدى. بۇنداق بىر مۇھىت ئىچىدە ئۆزىنىڭ سىياسىي ئاساسىنى پۇختىلىۋېلىشنى ئويلىغان م ت ب ك، 8~10 - ئىيۇل كۈنلىرى ئۈچ كۈنلۈك بىر قۇرۇلتاي چاقىرىش قارارىنى ئالدۇ.

بىزدە ئىنتېرناتسىئونالنى دەيدىغان ئالاھىدىلىك يوق. شۇ سەۋەبتىن بىزدە ئىنتېرناتسىئونالىق جاھانگىرلىك كۆزقارىشى بولمىغانلىقى ئۈچۈن ر ئو ئا نىڭ ئۇرۇس تۇپرىقى ئۈچۈن ئېلىپ بېرىۋاتقان كۈرەشكىمۇ قارشى ئەمەسمىز. ئەگەر ۋلاسوۋ ئۆز كۈچىگە، ئۆزىنىڭ ئۇرۇسلىرىغا تايىنىپ ئۆز خەلقىنى ۋە تۇپرىقىنى بولشېۋىكلەردىن ئازاد قىلالىغىنىدا، بۇنى ئەمەلگە ئاشۇرالىسا، بۇ ئۇلارنىڭ ئۆز خەلقى ئۈچۈن ياخشى بىر ئىش قىلىپ بەرگىنى ھېساپلىنىدۇ. ... ر ئو ئا نىقابىغا پۈركىنىپ يۈرگەن كىشىلەر بولسا ۋە بۇ كىشىلەر تۈركىستان ئەسكەرلىرىنى ئازدۇرۇشقا ئۇرۇنغىنىدا،[563] ھەتتا تۈركىستانلىقلارنىڭ بىلىكىگە تاقالغان «ئاللا بىز بىلەن» دېگەن يەڭ بەلگىسىنى چىقارتقۇزۇپ ئورنىغا ر ئو ئا بەلگىسىنى تاقاتقىلار دەيدىكەن، ... ئۇلار بولشېۋىك جاسۇسلىرى ھېساپلىنىدۇ.

«مىللىي تۈركىستان» باش ماقالىلىرىدە ئەكس ئەتكەن بۇ تۈر قاراشلار بىلەن م ت ب ك، يالغۇز بولشېۋىكلەرگىلا قارشى تۇرۇپ كەلگەن بولماي، رۇسىيە جاھانگىرلىكىگىمۇ قارشى تۇرۇپ كەلگەنلىكىنى ئوچۇق ئوتتۇرىغا قويۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. شۇنىڭدەك بۇ باش ماقالىنىڭ قۇرلىرىدا بۇنداق سىياسەت ھىمايىچىسى بولغان تۈركىستانلىقلارمۇ ئەسكەرتىلگەن. پروفېسسور مەندېنىڭ كېيىنكى يىللاردا ئىپادىلىگىنىدەك، كومىتېتلارنىڭ ئورتاق ئارزۇلىرى پەقەت بولشېۋىكلاردىنلا قۇتۇلۇش ئەمەس بەلكى ئۇرۇس ھاكىمىيىتىدىنمۇ قۇتۇلۇشنى تەلەپ قىلىش ئىدى. ئۆز مىللىتىنىڭ تولۇق مۇستەقىللىقى ئۈچۈن ئۇرۇش قىلىۋاتقان بۇ كىشىلەر بىر ئۇرۇس گېنېرالىنىڭ بۇيرۇقى ئاستىغا كىرىپ قېلىشنى ئەقىلگە كەلتۈرۈش ھەرگىز مۇمكىن بولىدىغان ئەھۋال ئەمەس ئىدى. ئەسلىدە بۇ مەسىلىدە نېمىس گېنېراللىرى ئوتتۇرىسىدىمۇ بىرەر ئورتاق كۆزقاراشنىڭ يوقلۇقى مەلۇم. جەنۇبى سەپ كورپۇسلار قوماندانى فېلد مارشال مانىستېيىننىڭ دىپلومات درىكسېنگە يازغان بىر پارچە خېتىدە بۇ ھەقتىكى ئوخشىمىغان قاراشلىرىنى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتكەن ئىدى:

ئۇرۇسلار بىلەن باشقا مىللەت خەلقلىرى بولشېۋىكلەرگە قارشى كەڭ كۆلەملىك ھەرىكەتكە ئاتلىنالىسا نېمە دېگەن ياخشى بولاتتى.

ئېتىراپ قىلىنىشىغا ئېرىشكەنلىكىنى كۆرسىتىش جەھەتتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى.[565]

1945 ـ يىلىنىڭ 24 ـ مارت كۈنى ئۇستىمىنىستىرىيۇم، مىللىي تۈركىستان ئىتتىپاق كومىتېتىنى «ۋاقىتلىق تۈركىستان مىللىي ھۆكۈمىتى» دەپ ئېتىراپ قىلغانلىقىنى ئېلان قىلدى. تۈركىستان لېژىيونىمۇ رەسمىي تۈردە «تۈركىستان مىللىي ئارمىيىسى» دەپ قوبۇل قىلىندى. بۇ ئارىدا، قالغان مىللەتلەرنىڭ ۋاكالەتچىلىرىمۇ مىللىي كومىتېت سەۋىيىسىگە كۆتۈرۈلگەن ئىدى. مىللىي ھۆكۈمەت سالاھىيىتىگە ئېرىشكەن م ت ب ك گە يەنە گېرمانىيە ۋە ئىتتىپاقداشلىرى بىلەن دىپلوماتىك مۇناسىۋەت قۇرۇش ھوقۇقىمۇ بېرىلگەن. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى بويىچە نېمىسلار بىلەن بىرگە جەڭ قىلغان مىللەتلەردىن مىللىي تۈركىستان ئىتتىپاق كومىتېتىغىلا مىللىي ھۆكۈمەت دەرىجىسى بېرىلگەنلىكى، بۇ قارارنىڭ بەكلا كېچىكىپ قوبۇل قىلىنغانلىقى سەۋەبىدىن بىرەر ئەمەلىي قىممىتىنىڭ يوقلۇقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، چەتئەلدە رەسمىي ئېتىراپ قىلىنغان بىردىن ـ بىر تۈركىستان ھۆكۈمىتى بولۇش نۇقتىسىدىن ئالغاندا، بۇ ھۆكۈمەت ھەقىقەتەن مۇھىم تارىخى ئەھمىيەتكە ئىگە بىر ھۆكۈمەت ھېسابلىنىدۇ.

مۇقەررەر ئاقىۋەت

1944 ـ يىلىنىڭ 14 ـ نويابىر كۈنى، ۋلاسوۋنىڭ رۇسىيە خەلق ئازادلىق كومىتېتى (ك ئو ن ر، كومىتېت ئوسبوۋوژېنيا نارودو روسسى ــ ئا.ھ. ئىزاھاتى) قۇرۇلغانلىقى ئېلان قىلىندى. شۇنىڭدەك يەنە بۇ كومىتېتقا قاراشلىق رۇسىيە ئۇرۇش ئەسىرلىرى ۋە شەرق ئىشچىلىرىدىن تەشكىل تاپقان «رۇسىيە ئازادلىق ئارمىيىسى» (ر ئو ئا، رۇسكايا ئوسۋوبدىتېل نېيا ئارمىيا ــ ئا.ھ. ئىزاھاتى) مۇ قۇرۇلغان ئىدى. ئېس ـ ئېسچىلار لىدېرى ھىملېر، شەرق ئىشلىرى مىنىستىرى روزېنبېرگنى قىستاپ يۇرۇپ ئۆزىنىڭ لايىھىسىنى قوبۇل قىلدۇرۇپ، پىلانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا كىرىشتى. شۇنداق قىلىپ، ھىملېر بىلەن روزېنبېرگ ئىككىسى ۋلاسوۋ بىلەن كېلىشىپ، بۇ ئىشنى رەسمىي ھۆججەت شەكلىدە كەلتۈرۈۋالدى. ئېلان قىلىنغان بۇ توختامنامىنىڭ ئاساسلىق پرىنسىپلىرى تۆۋەندىكىچە ئىدى:

قۇرۇلتاي يېرى ئۈچۈن ۋېيننا تاللىنىدۇ. بۇ قۇرۇلتايغا ئالدىنقى سەپتىك قىسىملاردىن، تۈركىستان لېژيونلىرىدىن ھەمدە م ت ب ك دىن سايلانغان 37 نەپەر ھەيئەت ئەزا قاتناشقان بولۇپ، قۇرۇلتايغا جەمئىي 36 پارچە دوكلات سۇنۇلىدۇ. ۋەلى قېيۇمخان ئېچىلىش نۇتقىدا قۇرۇلتاينى «مىللىي مەجلىس» دەپ تەرىپلەيدۇ. قۇرۇلتاي بويىچە ۋلاسوۋ كومىتېتىنى ئېتىراپ قىلماسلىق ئۈنىڭغا قاتناشقانلارنى ۋەتەن خائىنى دەپ ھېسابلاش ھەمدە رۇسىيە جاھانگىرلىكىنىڭ ھەرقانداق بىر تۈرىگە قارشى تۇرىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدىغان قارارلار قوبۇل قىلىنىدۇ. شۇنىڭدەك يەنە ئۇرۇسلارنىڭ تۈركىستاننى بىر قانچە جۇمھۇرىيەتلەرگە پارچىلىۋېتىش سىياسىتى رەت قىلىنىپ، پەقەت بىرلا ۋە ئەركىن تۈركىستان بۆلىشى قوبۇل قىلىنغان، يېڭىدىن قۇرۇلغان تۈركىستان جۇمھۇرىيەتلىرى ئېتىراپ قىلىنمايدىغانلىقى تەكىتلەنگەن ئىدى. تۈركىستاندا يېڭىدىن قۇرۇلىدىغان دۆلەت _ ئەركىن ئىقتىسادى تۈزۈمنى يولغا قويغان مەدەنىيەتلىك تۈزۈم بىلەن باشقۇرۇلىدىغان ۋە دىنى ئەركىنلىك قاتارىدىكى ئاساسلىق پرىنسىپلار ئاساسىدا بىر تۈزۈم قوبۇل قىلىنىدۇ دەپ قارار قىلىنىدۇ. ھاكىمىيەت تارتىپ ئېلىنغاندىن كېيىن تۈركىستاندا كومپارتىيە چەكلىنىدىغان بولىدۇ. بۇ قۇرۇلتاي، قوقان ۋە ئالاش ئوردا ھۆكۈمەتلىرى بىلەن 1922 - يىلقى تۈركىستان تۈرك مۇسۇلمانلىرى قۇرۇلتىيىدىن كېيىنكى تۆتىنچى قۇرۇلتاي دەپ قوبۇل قىلىشىدۇ.

بىردىن - بىر نامزات كۆرسىتىش پرىنسىپى بويىچە ئېلىپ بېرىلغان سايلامدىن كېيىن، ۋەلى قېيۇمخان قايتىدىن رەئىسلىككە سايلىنىدۇ. رەئىس تەرىپىدىن كۆرسىتىلگەن 13 كىشى كومىتېت ئەزالىقىغا سايلىنىپ، ئۇلاردىن 7 نەپىرى باشقارما باشلىقى قىلىپ تەيىنلىنىدۇ. بۇ كىشلەر دوكتور باي مىرزا ھېيتى، دوكتور سەئىت كېرىمى، ئەرگەش شىرمەت، سەتتار ئالمانبەك، ئا. زاۋكىيى، روشەنبەك ۋە ئايتباي قاتارلىقلار ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا يەنە 70 كىشلىك بىر مىللىي قۇرۇلتاي تەشكىل قىلىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ، چەتئەلدە تۇنجى قېتىم بىر تۈركىستان ھۆكۈمىتى ۋە تۈركىستان قۇرۇلتىيى تەشكىللەنگەن ھېسابلاندى. ئادولف ھىتلېرنىڭ قۇرۇلتاينى تېلېگىراف يوللاپ تەبرىكلىگەنلىكى ۋە ۋەلى قېيۇمخانغا بىر مېدال تەقدىم قىلغانلىقى گېرمانىيە رەھبەرلىكىنىڭ

> بولۇۋاتقانىكەن. مەن ئۇنىڭ گېپى تۈگىگەندىن كېيىن سۆز ئېلىپ دېدىم: "بىز سىزنىڭ بۇ كومىتېتىڭىزنى ئېتىراپ قىلمايمىز. شۇنداق ئىكەن، بىزنىڭ سىزلەر بىلەن ھەمكارلىشىپ بىرلىكتە پائالىيەت قىلىشىمىز مۇمكىن ئەمەس." گىرۇزىن كېدىيامۇ مەن دېگەندەك گەپلەرنى قىلغاندىن كېيىن، ئۇ يەردىن قايتىپ چىقتۇق. ... ئەتىسى، مەن ياردارلار تۇرۇۋاتقان بىر مەركىزى لاگېرنى زىيارەت قىلىپ كېلىشكە كېتىۋاتقىنىمدا، ئۇدۇلىمىزدىن كېلىۋاتقان بىر قاراماشىنا كېلىپ مەن ئولتۇرغان پىكاپنى پەستىنكى يارغا ئۇرۇپ چۈشۈرۈۋەتتى. مەن بۇ سۇيىقەستتىن ياردارلىنىپ بىر ئاي بالنىستىدا داۋالاندىم. پەرىزىمچە بۇ ۋەقەنى گېستاپو پىلانلىغان بولۇشى مۇمكىن ئىدى. ئۇلار، مېنىڭدىن قۇتۇلسىلا ئۆزلىرىنىڭ پىلانىنى توسالغۇسىز ئىشقا ئاشۇرالايمىز دەپ ئويلاشسا كېرەك. لېجيوندىكى جەڭچىلىرىمىز نېمىسلارغا: "ئەگەر بىزنى ۋلاسوۋغا قوشۇلۇپ كېتىڭلار دەپ زورلايدىغان بولساڭلار، ئۇ چاغدا بىزمۇ سىلەرگە قارشى جەڭ قىلىمىز" دەپ چىڭ تۇرغاچقا، نېمىسلارمۇ بۇ نىيىتىدىن ياندى. نېمىسلار، بۇ ئارىدا ۋلاسوۋ پىلانى يولغا قويۇلۇۋاتقان بۇ جەرياندا بىزنى ئۆز ئىختىيارىمىزغا قويۇپ بەردى. ئەمما ئېس - ئېسچىلار تەۋەسىدىكى غۇلام ئالىم كوماندىرلىقىدىكى تۈركىستان پولكىنى ۋلاسوۋنىڭ تەشكىلاتىغا قارايدىغان قىلىشقان ئىدى. بۇ ئەھۋال ئەسكەرلەر ئارىسىدا بەكلا قاتتىق غۇلغۇلا پەيدا قىلىۋەتتى. شۇڭا نۇرغۇن ئەسكەرلەر غۇلام ئالىمنىڭ ئەسكەرلىرى غۇلام بىلەن بىرلىكتە باندىتلار سېپىگە قوشۇلۇپ كېتىشنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

راست دېگەندەك، بىر ئۇرۇس گېنېرالىنىڭ قوماندانلىقى ئاستىدا تۇرۇپ جەڭ قىلىش، ئۇرۇس بولمىغان باشقا مىللەتلەرگە تەۋە ئەسكەرلەر ئۈچۈن بەكلا ئېغىر كېلەتتى. ئېس - ئېسچىلار رەھبەرلىكى بۇ تۈردىكى ئەخمىقانە بەلگىلىمىدە چىڭ تۇرۇۋېلىشى سەۋەبىدىن، ئېس - ئېسچىلار تەشكىلاتى

> *رۇسىيە بولشېۋىكلەردىن ئازاد قىلىنغاندىن كېيىن رۇسىيە بىر مۇستەقىل دۆلەت ھالىغا كەلتۈرۈلىدۇ، دۆلەت تۈزۈمىنى خەلق ئۆزى بەلگىلەيدۇ. 1939 ـ يىلىدىن بۇرۇنقى رۇسىيە چېگراسى كۈچكە ئىگە قىلىنىدۇ، ... قىرىم ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بىر رايون ھالىغا كەلتۈرۈلىدۇ، ئۇرۇس كازاكلىرىغىمۇ ئەڭ يۇقىرى دەرىجىدە سىياسىي مۇستەقىللىق بېرىلىدۇ؛ ئۇرۇسلاردىن باشقا خەلقلەرگە ئەڭ ئالىي مەدەنىي ئاپتونومىيە بېرىلىدۇ.*

ھىملېرنىڭ بۇ پىلانىدا تۈركىستان، ئىدىل ئۇرال ۋە قىرىم كومىتېتلىرى شەرقى تۈرك شۇراسىنى، ئەزەربەيجان، شىمالى كاپكازىيە،566 گىرۇزىيە ۋە ئەرمېنىيە قاتارىدىكى كومىتېتلار بولسا كاۋكاز شۇراسىنى تەشكىل قىلىدىغان، كېيىنچە بۇ ئىككى شۇرا بىرلەشتۈرۈلۈپ بىر پۈتۈن فېدېراتىپ دۆلەت شەكلىدە ك ئو ن ر غا قارايدىغان قىلىنغان.

ئەمما، بۇنداق بىر قارارغا ۋەلى قېيۇمخان باشچىلىقىدىكى بارلىق مىللىي كومىتېت يېتەكچىلىرى قەتئىي قارشى چىقىدۇ. ۋەلى قېيۇمخان، ۋلاسوۋ كومىتېتى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرىنى ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن سۈركىلىشلەرنى تونۇشتۇرۇپ كېلىپ مۇنداق دەيدۇ:

> *ئېس ـ ئېسچىلار يېتەكچىلىرى بىزنى ۋلاسوۋ بىلەن بۇ ھەقتە كۆرۈشۈشىمىز لازىملىقىنى، بۇ ھەقتە سۆزلىشىشىمىز لازىملىقىنى ئېيتتى. مەن، گىرۇزىيە ۋاكالەتچىسى كېدىيا ۋە يەنە بىر گېستاپو ئەمەلدارى بىلەن بىرگە ۋلاسوۋلارنىڭ مەركىزىگە باردىم. ئۇ يەردىكى زال ئىچى ئۇرۇسلار بىلەن لىق تولغان ئىكەن. بىز ئىچىگە كىردۇق. كېدىيا بېرىپ ۋلاسوۋ بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشتى. مەن ئۇنىڭ بىلەن قول ئېلىشمىدىم. ۋلاسوۋ بىزگە ئۆزىنىڭ پىلانىنى تونۇشتۇرۇپ ئۇرغۇن گەپلەرنى قىلدى. ۋلاسوۋغا تەۋە ئەسكەر سانى بەكلا ئاز ئىدى. شۇڭا ئۇ بىزنىڭ ئەسكەرلىرىمىزدىنمۇ پايدىلانماقچى*

ئىسچىلار گېنېرالى بەرگېرنىڭ قېشىغا بىرىپ ئەھۋالنى ئېيتتۇق. ئەمما بەرگېر بۇ قاراردىن يانغىلى بولمايدىغانلىقنى ئېيتتى. بەرگەن پىكىرلىرىنىڭ ھېچقانداق پايدىسى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، غۇلام ئالىم نېمىسلار بىلەن توقۇنۇشتا بىر مۇنچە نېمىس ئەسكىرىنى ئۆلتۈرۈپ بىر قىسىم ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ باندىتلار سېپىغا ئۆتۈپ كېتىدۇ.

بۇ ۋەقە، ئىس - ئىسچىلارنىڭ بارلىق پىلانلىرىنى ئاستىن - ئۈستۈن قىلىۋېتىدۇ. شۇنداق قىلىپ ۋلاسوۋ يېتەكچىلىكىدە بولشېۋىكلەرگە قارشى بىر بىرلەشمە ئارمىيە تەشكىل قىلىش لايىھىسى ئېغىر زەربىگە ئۇچرايدۇ (غۇلام ئالىم ئۇرۇش ئاخىرلاشقاندا سوۋېت ئىتتىپاقىغا قايتىپ كەتكەن بولۇپ، ئەنجان شەھىرىدە نېفىت تېخنىكومىنىڭ مەكتەپ مۇدىرى بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ. سوغۇق ئۇرۇش يىللىرىدا رادىئولاردا تەشۋىقات نۇتۇقلىرى سۆزلەپ يۈرىدۇ. بايمىرزا ھېيتى غۇلام ئالىمنى 1961 - يىلى لوندوندا ئۇچراتقانلىقىنى ئېيتىدۇ. گېنېرال ۋلاسوۋ بولسا ئۇرۇسلار تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ موسكۋاغا ئېلىپ كېتىلىپ، ۋەتەن خائىنى دېگەن جىنايەت بىلەن سوتلاپ ئۆلۈم جازاسى بېرىپ ئېتىپ تاشلايدۇ. — ئا.ھ. ئىزاھاتى).

1945 - يىلىنىڭ ئاپرېل كۈنلىرى، ئۇرۇش ئاياغلىشىشقا ئاز قالغان كۈنلەردە م ت ب ك ئۈچۈن كۈتۈلمىگەن بىر ۋەقە يۈز بېرىدۇ. قارىس قانات باي (قارىس قانات باي 1911 - يىلى قازاقىستاندا تۇغۇلغان. مىنېرالوگىيە ئىنژېنېرى بولۇپ قازاقىستان ۋە تاتارىستاندا ئىشلىگەن. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىللىرىدە نېمىسلارغا ئەسىرگە چۈشۈپ تۈركىستان لېگىيونىغا قېتىلغان. م ت ب ك نىڭ سېكرېتارى بولغان. كېيىنچە كومىتېتتىن چىقىپ كېتىپ تۈرك ئېلى گۇرۇھىنى تەشكىل قىلىدۇ. — ئا.ھ. ئىزاھاتى) باشچىلىقىدا ئۆكتىچى بىر گۇرۇپپا م ت ب ك دىن چىقىپ كېتىپ تۈركىستان شۇراسىنى قۇرۇپ چىقىدۇ.[568] بۇ شۇرانىڭ رەئىسلىكىگە قارىس قانات باي، مۇئاۋىنىغا ئەخمەت ئۆمەرجان تەيىنلىنىدۇ. بۇ گۇرۇھنىڭ قالغان ھەيئەتلىرى ھەسەن قايغىن، ئەسىمبات غەيرەتى ۋە رەھىم بۇرھانزادە قاتارلىقلاردىن تەشكىل تاپىدۇ. بۇ شۇرا قۇرۇلۇپ ئۇزۇن

تەۋەسىدىكى تۈركىستانلىق ئەسكەرلەردىن 900 دەك ئەسكەر سوۋېتلار تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىدۇ. بۇ تۈردىكى ئۆتۈپ كېتىشلەر ئىچىدىكى ئەڭ مۇھىملىرىدىن بىرى ۋاففېن ئېس - ئېستىكى تۈرك پولكى كوماندىرى،[567] ئۇرۇش قەھرىمانى بولغان غۇلام ئالىمنىڭ 200 دەك ئەسكىرى بىلەن چېخوسلوۋاكىيىدىكى كوممۇنىستلار پارتىزانلىرىغا قوشۇلۇپ كېتىش ۋەقەسى ھېساپلىنىدۇ (كاروي، «ئىشغال قىلىنغان زېمىنلار»، 346 - بەت. پاترىك فون مۇھلېن، «كرېست بىلەن قىزىل يۇلتۇز ئوتتۇرىسىدا» دېگەن ئەسىرىدە بۇ رەقەمنى 400~500 ئەتراپىدا دەپ كۆرسىتىدۇ. — ئا.ھ. ئىزاھاتى). م ت ب ك رەئىس مۇئاۋىنى دوكتور بايمىرزا ھېيتى بىلەن ئۆتكۈزۈلگەن خۇسۇسىي سۆھبەت جەريانىدا بۇ ۋەقەنى تۆۋەندىكىچە بايان قىلىدۇ:

ۋلاسوۋنىڭ رۇسىيە خەلق ئازادلىق كومىتېتى رەسمىي قۇرۇلۇشى بىلەن تەڭ، ئېس - ئېسچىلار تەۋەسىدىكى قىسىملارنىمۇ ۋلاسوۋ كومىتېتىغا قارايدىغان قىلىشقان ئىدى. بۇ ئەھۋال، رۇس بولمىغان مىللەتلەرنىڭ، بولۇپمۇ تۈركىستانلىق ئەسكەرلەرنىڭ كۈچلۈك نارازىلىقىنى قوزغىغان ئىدى. ئۇ ۋاقىتلاردا چېخوسلوۋاكىيىدە كوممۇنىستلار پارتىزانلىرىغا قارشى جەڭ قىلىۋاتقان پولكوۋنىك غۇلام ئالىم مېنى يېنىغا چاقىرتتى. دېكابىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، يەنى ك ئو ن ر نىڭ قۇرۇلۇشىدىن بىرەر ئايدەك ۋاقىت ئۆتكەن بىر ۋاقىتلاردا غۇلام ئالىم تۇرغان مىياۋا شەھىرىگە باردىم. سۆزلىشىش جەريانىدا غۇلام، ئەگەر ۋلاسوۋنىڭ قوماندانلىقىغا ئۆتۈش ھەققىدىكى بۇيرۇق ئەمەلدىن قالدۇرۇلمايدىكەن، قوزغىلاڭ كۆتۈرىمىز دەپ كېسىپ ئېيتتى. ئاخىرىدا مېنىڭ بېرىپ مەسئۇل كىشىلەر بىلەن ئەڭ ئاخىرقى بىر قېتىم ئۇلارنىڭ تەلىپىنى يەتكۈزۈپ بېقىشىمنى قارار قىلىشتى. بۇنىڭغا ئوخشايدىغان قىينچىلىق ئەزەربەيجانلىق ئەسكەرلەردىمۇ بار ئىدى. ئەزەربەيجان كومىتېتىنىڭ رەئىسى فەتخالى ئەپەندى بىلەن بىرگە شەرق ئىشلىرى مىنىستىرلىقىنىڭ مەسئۇلى، ئېس -

(قارەس قانات باي، ئۆمەر ئەخمەتجان، ئەھەت سەلىمى قاتارلىقلار ــ ئا. ھ. ئىزاھاتى). مارىيېنباد بازىرىنى مەركەز قىلىپ تاللىۋېلىشتىكى ئاساسلىق سەۋەب،[569] بۇ يەردىكى نېمىس قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانى گېنېرال ۋېرنېر بىلەن شەھەر قوماندانى مايور ھېيپېلىنىڭ م ت ب ك بىلەن يېقىن مۇناسىۋىتى بولغان ھەربىيلەردىن بولغانلىقى ئىدى. ۋەلى قېيۇمخان، مۇئاۋىنى دوكتور بايمىرزا ھېيتى بىلەن بىرگە بۇ شەھەرگە بېرىۋالدۇ. بۇ شەھەر بازىرى ئامېرىكا بىلەن رۇسىيە ئارمىيىسى ئىشغال قىلغان يەرلەرنىڭ كېسىشكەن نۇقتىسىغا جايلاشقان بىر يەرگە ئايلىنىپ قالغان ئىدى. ماي ئېيىنىڭ دەسلەپكى كۈنلىرىدە رۇسىيە قوشۇنلىرى بۇ يەرگە 14 كىلومېتىردەك يېقىنلاپ كەلگەن بولۇپ، چېخ قىزىللار پارتىزانلىرى ھەر تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىپ تۇرماقتا ئىدى. 5 ـ ماي كۈنى ئامېرىكا قوشۇنلىرى بۇ جاينى ئىشغال قىلدۇ. ۋەلى قېيۇمخان ئامېرىكا قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانىغا ۋە س ئى س (كونتېر ئىنتېللىگېنس كورپۇس، جاسۇسلۇققا قارشى ئاخبارات قىسمى ــ ئا.ھ. ئىزاھاتى) مەسئۇلىنىڭ ئالدىغا بېرىپ م ت ب ك تەشكىلاتى بىلەن ئۇنىڭ سىياسىي ئورنى ھەققىدە مەلۇمات بېرىدۇ. س ئى س مەسئۇلى بولغان كىشىنىڭ كونا كاپكازىيىلىك كۆچمەن بولغان بىر ئامېرىكالىقنىڭ ئوغلى بولۇشى قېيۇمخاننىڭ دوكلاتىغا قۇلاق سېلىشى ئۈچۈن ھەقىقەتەن بىر تەلەي ھېسابلىناتتى. بۇ جەرياندا ئەۋەتىلگەن كومىتېتقا مۇناسىۋەتلىك مەلۇماتلار ئامېرىكا ئارمىيىسى قوماندانلىق شتابى تەرىپىدىن مۇھاكىمە قىلىنىپ ئېيزىنخاۋېرنىڭ ئىمزاسى بىلەن قېيۇمخاننىڭ قولغا ئېلىنىشى ھەققىدىكى بۇيرۇق كېلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، 22 ـ ماي كۈنى ۋەلى قېيۇمخان م ت ب ك ئەزالىرى ۋە يەنە بىر قىسىم ھەربىي مەسئۇل كىشىلەر (تەخمىنەن 120 دەك كىشى) بىلەن بىرگە قولغا ئېلىنىدۇ. مارىيېنباد شەھەر ئەتراپىدىكى تۈركىستانلىق ئەسكەرلەر بولسا يۈك پويىزلىرىغا ئولتۇرغۇزۇلۇپ رۇسىيەلىك مەسئۇل كىشىلەرگە تاپشۇرۇپ بېرىلىش ئۈچۈن سوۋېتلەرنىڭ ئىشغال قىلىۋالغان پراگاغا يولغا سېلىنماقتا ئىدى. قولغا ئېلىنغان م ت ب ك ئەزالىرىنىڭ قولىدا گېرمانىيە تەستىقلىغان مۇھاجىرلىق تونۇشتۇرۇشلىرى بار بولۇپ، ئۇلار پۇقرا خىزمەتچىلەر دەپ كۆرسىتىلگەن ئىدى. شۇڭا ئۇلار ھەققىدە بىۋاستە قولغا ئېلىش بۇيرۇقمۇ يوق ئىدى. ۋەلى قېيۇمخان قولغا ئېلىنىش ۋاقتىدا ئېھتىيات ئۈچۈن نازارەت

ئۆتمەي ۋلاسوۋ يېتەكچىلىكىدىكى رۇسىيە خەلقلىرىنى ئازاد قىلىش تەشكىلاتىغا قوشۇلۇپ كېتىدۇ. ئەمما بۇ كۆنلەردە ئۇرۇش ئاخىرلىشىۋاتقان كۆنلەر بولۇپ، نېمىس ھاكىمىيىتى پۈتۈنلەي يىمىرىلىۋاتقان بىر ۋاقىتلار ئىدى. شۇڭا، ئۇلارنىڭ ۋلاسوۋچىلارغا قوشۇلۇش قارارى ئاتاقتا قوشۇلۇش دېگەندىن باشقا بىرەر مەنىنى بىلدۈرمەيتتى.

ئۇرۇش ئاخىرقى كۈنلەرگە كېلىپ قالغانىدى. مىللىي كومىتېتلارنىڭ يېتەكچىلىرى باشقا دۆلەتلەرگە قېچىپ كېتىشنىڭ كويىدا ئىدى. نېمىس دائىرىلىرىمۇ ئۇلارغا قىلچە توسالغۇلۇق قىلىشمايدۇ، ھەتتا ئۇلارنىڭ چەتكە چىقىشلىرى ئۈچۈن لازىم بولغان بارلىق تونۇشتۇرۇشلارنى تەل قىلىپ ياردەمدە بولىدۇ. ئەزەربەيجان كومىتېتىنىڭ رەئىسى فەتخالى ئەپەندى مىسىرغا، شىمالى كاۋكاز كومىتېتى يېتەكچىسى ئەلىخان قانتېمىر بىلەن گىرۇزىيە كومىتېتىنىڭ رەئىسى كېيىنچە شۋېتسارىيەگە يولغا سېلىۋېتىلگەنىدى. ۋەلى قېيۇمخان بولسا، كومىتېت ھەيئىتىدىكى دوستلىرى بىلەن بىرگە نېمە كۈننى كۆرسە بىرلىكتە كۆرۈش ئىرادىسىگە كەلگەنلىكى ئۈچۈن، گېرمانىيەدىن ھېچ يەرگە كەتمەيدىغانلىقىنى ئېيتىپ، گېرمانىيەدىن چىقىپ كېتىشى ھەققىدىكى بارلىق تەكلىپلەرنى رەت قىلىدۇ.

ئۇرۇشنىڭ ئاخىرلىشىشى ۋە نيۇرنبېرگ سوتى

گېرمانىيە تەسلىم بولۇشتىن بىر ئاي ئاۋۋال، يەنى ئۇرۇش بېرلىن كوچىلىرىدا داۋاملىشىۋاتقان كۈنلەردە، بىر قىسىم م ت ب ك ئەزالىرى تۈركىستانلىق لېگىيونلار تەرىپىدىن مۇھاپىزەت قىلىنىۋاتقان مارىيېنباد بازىرىدا (ئۇ يەر بۈگۈن چېخ چېگراسى ئىچىدە قالغان بولۇپ، ئۇ يەرگە مارىيېنسكا لازنا دەپ نام بېرىلگەن. — ئا.ھ. ئىزاھاتى) ئۇچرىشىش ئۈچۈن بېرلىندىن ئايرىلىدۇ. يەنە بىر گۇرۇپپا كىشىلەر ئىتالىيەگە، 162 ـ تۈركىستان تۈمەنى تۇرۇۋاتقان جايلارغا ئەۋەتىلىدۇ (ھۈسەيىن ئىكرام، سەئىد كېرىمى، روزى نەزەرلەر بۇ گۇرۇپپىدا ئىدى. — ئا.ھ. ئىزاھاتى). بۇنىڭدىن سەل ئاۋۋال م ت ب ك غا قارشى ئۆكتىچىلىك بايرىقىنى كۆتۈرۈپ تەشكىلدىن چىقىپ كەتكەن، كېيىن تۈركىستان شۇراسىنى قۇرغان ئۆكتىچى گۇرۇپپا ئەزالىرى بولسا شتۇتگارت تەرەپكە قاراپ يولغا چىققانىدى

يۈتكەلگەن 162 ـ تۈركستان دىۋىزىيىسى ئامېرىكا قوشۇنلىرىغا ئەل بولغان ئىدى. تەسلىم بولغان بۇ دىۋىزىيىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى پاراخوتلار بىلەن دېڭىز يولى ئارقىلىق توشۇلۇپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا قايتۇرۇلىدۇ (بۇ ئۇرۇش ئەسىرلىرىنى توشۇپ ماڭغان پاراخوتلار تۈركىيەنىڭ چاناق قەلئە ۋە ئىستانبۇل بوغۇزلىرىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقانلىرىدا بىر قىسىم ئەسىرلەر پاراخوتتىن ئاتلاپ قېچىشقا ئۇرۇنغان بولسىمۇ، تۈركىيە دائىرىلىرى تەرىپىدىن قايتا تۇتۇلۇپ ئۇرۇسلارغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلىدۇ. ــ ئا.ھ. ئىزاھاتى).

چارە ئىشلىتىپ گېرمانىيەدە قويۇپ بېرىلىش پۇرسىتىگە ئېرىشەلىگەنلەرنىڭمۇ بېشىدا ھەر دائىم ئۇۋلىنىش پاجىئەسى بار ئىدى. بارلىق نېمىس شەھەرلىرىدە ئامېرىكا، ئەنگلىيە، فىرانسىيە ۋە رۇسىيە ھەربىيلىرىدىن تەشكىل تاپقان تۆتتىن ـ تۆتتىن تەشكىل قىلىنغان گۇرۇپپىلار ھەربىي ماشىنىلىق شەھەر ئىچىنى قېزىپ يۈرۈشەتتى. ئۇلار قارا چاچلىق، شەرقلىق ئىكەنلىكى بىلىنىپ تۇرغان ئادەملىرىنى كۆرگەنلا يېرىدە ئۇۋلىشاتتى. بۇ ئۇسۇل بىلەن قولغا چۈشكەن كونا سوۋېت ۋەتەنداشلىرى دەرھال ئۇرۇس ھەربىيلىرىگە تاپشۇرۇپ بېرىلەتتى. ئەنە شۇ يولدا تۇتۇلۇپ قالغان ئەخمەتجان ئۆمەرخان بىلەن سۇلتان مۇراتتىن ئىبارەت ئىككى نەپەر م ت ب ك ئەزاسى ئۆزلىرىنى تۈركىيە تۈركلىرىدىن ئىكەنلىكىگە ئىشەندۈرۈپ يۈرۈپ ئاران جېنىنى ساقلاپ قالالىغانلاردىن ئىدى.

م ت ب ك مۇئاۋىن رەئىسى بايمىرزا ھېيتى بىلەن بىر قىسىم ئەزالار نيۇرىمبېرگ ئارقىلىق مىيۇنخېنغا كېلىۋالغان ئىدى. ئۇلار مىيۇنخېندىكى ھەربىي قاچقۇنلىرىغا ياردەم قىلىش لاگېرلىرىدا بىر مەزگىل ياشايدۇ. رازاق باقى، بۇرھانىدىن قاسىم ۋە قادىربەك قاتارىدىكى كومىتېت ئەزالىرى ئۇلاردەك تەلەيلىك ئەمەس ئىدى.[571] ئۇلار سوۋېت ئەسكەرلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ ئۆلتۈرۈلىدۇ. بۇ ئارىدا م ت ب ك ئەزالىرى تۈركىيە باش قوماندانلىق شتابىنىڭ 8 ـ ئامېرىكا ئارمىيىسى تەۋەسىدە تۇرۇۋاتقان ۋاكالەتچى يۈزبېشى ئىخسان ئۈنېسان بىلەن ئالاقىلىشىپ تۈركستان لېژيونى ئوفىتسېر ـ ئەسكەرلىرىنىڭ تۈركىيە تەرىپىدىن ئۆتكۈزۈۋېلىنىشى ئۈچۈن ئىلتىماس سۇنىدۇ. ئۈنېسان بۇ ئىلتىماسنى م ت ب ك تەرىپىدىن بېرىلگەن تىزىملىك بىلەن بىرگە قوشۇپ ئەنقەرەگە ئەۋەتكەن بولسىمۇ، ئەنقەرە

ئاستىدا تۇتۇپ تۇرۇلماقتا ئىدى. ۋەلى قېيۇمخاننىڭ تەلپى، شۇنىڭدەك س ئى س مەسئۇلىنىڭ ئىجابىي تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى نەتىجىسىدە كومىتېت ئەزالىرى گېرمانىيەگە قايتىشى ئۈچۈن رۇخسەت قىلىنىپ قويۇپ بېرىلىدۇ.

كومىتېت ئەزالىرى كېتىشى بىلەن تەڭ، گېنېرال ئېيزىنخاۋېر تەرىپىدىن قول قويۇلغان يەنە بىر بۇيرۇق كېلىپ، ۋەلى قېيۇمخاننى رۇسىيەلىكلەرگە ئۆتكۈزۈپ بېرىش تەلەپ قىلىنغان ئىدى. دەل شۇ پەيتتە، چېخ پارتىزانلىرى ۋەلى قېيۇمخان نازارەت ئاستىدا تۇتۇپ تۇرۇلغان جايغا بىر قېتىملىق سۇيىقەستلىك ھۇجۇم قوزغايدۇ. مەغلۇبىيەت بىلەن ئاخىرلاشقان بۇ سۇيىقەستلىك ھۇجۇم ئەسلىدە قېيۇمخاننىڭ ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ قېلىشىغا سەۋەب بولغان بىر ۋەقە ئىدى. شۇ ۋەقەدىن كېيىن، ئامېرىكالىقلار قېيۇمخاننى ئۇرۇسلارغا ئۆتكۈزۈپ بېرىش نىيىتىدىن ۋاز كېچىپ، ئۇلارنى ئاۋۋال پىلسەن شەھرىگە،[570] كېيىن يەنە نيۇرىمبېرگ شەھرىگە ئېلىپ كېتىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ۋەلى قېيۇمخاننىڭ ئىككى يىلدەك داۋاملىشىدىغان سوراقتا تارتىلىش، سوتلىنىش ۋە تۈرمىدە يېتىش دەۋرى باشلىنىدۇ.

ئىتتىپاقداشلار ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن يالتا كېلىشىمىگە ئاساسەن، ئۇرۇش تۈگىگەندىن كېيىن ھەر بىر دۆلەت ئۆزىنىڭ ۋەتەنداشلىرىنى قايتۇرۇپ ئالىدىغان بولۇشى كېرەك ئىدى. شۇ سەۋەبتىن، فىرانسىيە، ئىتالىيە قاتارلىق دۆلەتلەردە ئىتتىپاقداش دۆلەتلەر ئارمىيىسىگە ئەل بولغان بارلىق سوۋېت ۋەتەنداشلىرى تۈركۈم - تۈركۈملەپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا قايتۇرۇلماقتا ئىدى. بۇ قايتۇرۇلغان سوۋېت يۇرتداشلىرى سوۋېت تەرەپكە تاپشۇرۇلۇشى ھامان ئۇجۇقتۇرۇۋېتىلدى. جېنىنى ساقلاپ قالالىغان ئىنتايىن ئاز بىر قىسمىلىرى 20 - 25 يىلدىن كېسىلىپ سىبىرىيىگە سۈرگۈنگە ھەيدەلدى. بۇنداق جازالاش بىلەن ئون مىڭلىغان تۈركىستانلىق ئۆلتۈرۈۋېتىلدۇ. داچياۋ ئەتراپىدا قايتۇرۇلۇش ئۈچۈن بىر ئۆيگەغا قامالغان 30 دەك تۈركىستانلىق ئوفىتسېر رۇسىيەلىكلەرنىڭ قولىغا تىرىك چۈشۈپ قالماسلىق ئۈچۈن ئۆزلىرىنى بىنا بىلەن قوشۇپ كۆيدۈرۈپ ئۆلۈۋېلىشتەك ۋەقەلەر بۇ تۈر تراگېدىيىلەرنىڭ پاجىئەلىك ئۆلگىلىرىنى نامايان قىلماقتا ئىدى. 1943 - يىلى شەرقى فرونتتىن ئىتالىيە ئۇرۇش سېپىگە

> كەلگۈچە بىزنىڭ قېرىنداشلىرىمىز شەرق ئۇرۇش سەپلىرىدە سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى جەڭگە قاتناشتى. غەرب فرونتىنىڭ ئېچىلىشى بىلەن تەڭ، مىللىي كومىتېت ھەر تۈرلۈك باھانىلەرنى كۆرسىتىپ يۈرۈپ ئەسكەرلىرىمىزدىن 70~75 مىڭغا يېقىنىنى غەربى سەپلەرگە يۆتكىۋالدۇ.[572] غەربكە يۆتكىۋېلىشىمىزدىكى مەقسەت، ئۇرۇشتا ئەسىرگە چۈشىدىغان قېرىنداشلىرىمىز سوۋېتلار قولىغا ئەمەس غەرب ئىتتىپاقداشلىرىنىڭ قولىغا ئەسىر چۈشىشىنى مەقسەت قىلىش ئىدى. ... بۇ ئەسكەرلىرىمىزنىڭ كۆپ قىسمى ئىتالىيە ۋە فىرانسىيەگە ئورۇنلاشتۇرۇلغانىدى. ... ئۇرۇش ئاخىرلاشقىنىدا ئۇ قېرىنداشلىرىمىزنى ئۇرۇسلارغا ئۆتكۈزۈپ بېرىشكە باشلىدى. ... بىز بۇنى توسۇپ قالالمىدۇق. شۇنداق قىلىپ غەرب سەپلەردىن 70 مىڭدەك قېرىندىشىمىز مەجبۇرى تۈردە رۇسىيەگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. ئۇرۇش تۈگىگەندىن كېيىن، بىز گېرمانىيەنىڭ بولۇڭ - پۇچقاقلىرىدا يوشۇرۇنۇپ يۈرگەن قېرىنداشلىرىمىزنى قايتىدىن تېپىپ يىغىشقا كىرىشتۇق. نەتىجىدە، پۈتكۈل ياۋروپادا ئاران مىڭدەك قېرىندىشىمىزنىڭ ساق قالغانلىقى ئوتتۇرىغا چىقتى.

خۇلاسە قىلغىنىمىزدا، ئۇرۇش بويىچە 300 مىڭ ئەتراپىدا تۈركىستانلىق لېژيونېر ياكى شەرق ئىشچىسى سۈپىتىدە نېمىسلار ئۈچۈن ئالدىنقى سەپلەردە ئۇرۇشقا سېلىنغانلىقى ياكى ئىشقا سېلىنغانلىقى مەلۇم. بۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى شەرق ۋە غەرب ئۇرۇش سەپلىرىدە جېنىدىن ئايرىلدى. ئۇلاردىن قالغانلار بىرەر مىڭ كىشىنى ھېسابقا ئالمىغاندا ھەممىسى دېگۈدەك سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن. 4 يىل داۋاملاشقان گېرمانىيە - رۇسىيە ئۇرۇشى تۈركىستانلىقلارغا يالغۇز نېمىس تەرەپتىلا 400000 جانغا توختايدۇ. رۇسىيە تەرىپىدە قانچىلىك قېرىندىشىمىزنىڭ چىقىم بولغانلىقى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات بولمىسىمۇ، بۇ چىقىمنىڭ يۇقىرىقى ساندىن كۆپ ئۈستۈن ئىكەنلىكى مۇقەررەر. تارىختىن بېرى، بۇ تۈركلەر بەلكىم ئۆزىنىڭ خوجايىنى بولمىغان باشقا بىر

ھۆكۈمىتى تەرەپتىن ھېچقانداق بىر تىنۋىش چىقمايدۇ.

ئۇرۇش ئاخىرلىشىپ بىر مەزگىل ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقى ئىشغال قىلىۋالغان ئەللەردە ئۇلارغا بېقىندىغان قورچاق ھۆكۈمەتلەر تىكلەيدىغانلىقى ئاشكارا ئوتتۇرىغا چىقىشقا باشلايدۇ. دېمەك ئۇرۇسلار كوممۇنىزمنى ياۋروپاغا كېڭەيتىش نىيىتىدە ئىدى.

بۇ ۋاقىتتا ئېيزىنخاۋېر ئېلان قىلغان يەنە بىر بۇيرۇق بىلەن تۇتۇلغان سوۋېت ۋەتەنداشلىرىنىڭ سوۋېتلەرگە قايتۇرۇلۇشىغا مۇناسىۋەتلىك بەلگىلىمىنىڭ ئىجرا قىلىنىشى ئەمەلدىن قالدۇرۇلىدۇ. ئەمما بۇ بۇيرۇق ئېلان قىلىنىشتىن بۇرۇن يۇزمىڭلىغان ئەسىر سوۋېتلار تەرەپكە قايتۇرۇپ بولۇنغان ئىدى. بۇ ۋەقەلەردىن كېيىن، گېرمانىيەنىڭ غەربلىكلەر تەرەپتىن ئىشغال قىلىنغان قىسىملىرىدا 6~7 مىڭدەك تۈركى ئىرقىدىن بولغان ئۇرۇش ئەسىرلىرى ساقلىنىپ قالغان. بۇلاردىن بىرەر مىڭدەكى تۈركىستانلىق بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا م ت ب ك ئەزالىرىمۇ بار ئىدى.

1941 ـ يىلىدىن باشلاپ قولغا چۈشكەن 400000 مىڭ ئەتراپىدىكى تۈركىستانلىق ئۇرۇش ئەسىرلىرىنىڭ تەقدىرىنى، مىللىي تۈركىستان ئىتتىپاقى كومىتېت ئەزاسى ئېرگەش شىرمەت رەسمىي تۈردە مۇنداق خۇلاسىلەيدۇ:

ئۇرۇش جەريانىدا نېمىسلار تەرىپىگە ئۆتۈپ كەتكەن ياكى ئۇلارغا ئەسىرگە چۈشكەنلەرنىڭ ئىچىدە بىزنىڭ يۇرتداشلىرىمىزدىن 400 مىڭ ئەتراپىدا ئادەم بار ئىدى. ئەسىرلەر لاگېرلىرىدا نېمىسلار تەرىپىدىن ئاچ قالدۇرۇلۇپ ئۆلتۈرۈلگەنلەر، يەھۇدىيكەنسەن، موڭغۇلكەنسەن ياكى كوممۇنىستكەنسەن دەپ ئۆلتۈرۈلگەنلەر بىلەن ھەر تۈرلۈك كېسەللىكلەر بىلەن ئۆلگەنلەرنى قوشۇپ ھېسابلىغىنىمىزدا 90~100 مىڭدەك قېرىندىشىمىز ئۆلۈپ كەتتى. بۇ لاگېرلاردىن چىقىرىلغان بىرەر يۈز مىڭدەك قېرىندىشىمىزنىڭ قولىغا قورال تۇتقۇزۇلۇپ ئەسكەر قىلىندى. قالغان 200 مىڭدەكى ئۇرۇش سەپلىرىدە شەرق ئىشچىسى نامىدا ئىشلىتىلدى. غەرب ئۇرۇش سىپى ئېچىلىشىغا

تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنىدۇ. سۈرىيەدىمۇ نېمىسلار بىلەن بىرلىكتە پائالىيەت قىلىۋاتقان فىرانسىيە ۋىسى ھاكىمىيىتى مەۋجۇت ئىدى. ئىراقتا بولسا، نېمىسلارغا مايىل رېشىت ئېلى رەئىسلىكىدىكى بىر ئوفىتسېرلار گۇرۇھى ھاكىمىيەتنى تارتىپ ئالغان ئىدى. نەتىجىدە، تۈركىيەنىڭ يېرىمى سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ئەنگلىيە ئىگىلىۋالغان يەرلەرنىڭ قورشاۋىدا، قالغان يېرىمى بولسا نېمىس تەسىرى ئاستىدا قالغان بىر ئوت چەمبىرىكى ئىچىگە قاپسىلىپ قالغان ھالدا ئىدى.

1941 - يىلىنىڭ ئىيۇن ئايلىرى تۈركىيە ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئۇرۇشنىڭ كېلەچەك تەقدىرى بەلگىلىنىپ بولغان بىر دەۋر ھېسابلىناتتى. نېمىس تاشقى ئىشلار مىنىستىرى رىببېنتروپ تۈركىيەنى ئەسكەر ۋە ئۇرۇش ماتېرىياللىرىنى ئۆتكۈزىدىغان كۆۋرۈك سۈپىتىدە پايدىلىنىش نىيىتىدە تۈركىيەگە بېسىم ئىشلىتىشكە كىرىشكەن ئىدى. بۇ كۈنلەردە گېرمانىيە مۇنداق ئىككى يول ئېغىزىدا تۇراتتى: يا تۈركىيەنى بېسىۋېلىپ ياۋروپا - ئاسىيا بوغۇزىنى قولغا كىرگۈزۈشى كېرەك يا بولمىسا خېلىدىن بېرى تەييارلىق قىلىپ كېلىۋاتقان بارباروسسا ھەرىكىتىنى باشلاپ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن كۈچ سىنىشىش كېرەك.[575] ئەگەر ئىككىنچى خىل يول تاللانغىنىدا، تۈركىيەگە قارشى ئۇرۇشنى سوۋېت ئىتتىپاقىنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىنگە قالدۇرۇشقا توغرا كېلەتتى. بۇ ھەقتە گېرمانىيە باش قوماندانلىق شتابى قوماندانى ھالدېر 1940 - يىلى 24 - نويابىر كۈنى يازغان كۈندىلىك خاتىرىسىگە، ئەگەر تۈركىيە تەرەپكە قاراپ ئىلگىرىلەش قارارى ئېلىنغىنىدا، رۇسىيەگە قارىتىلىدىغان ھەرىكەت پىلانىنى ھازىرچە قويۇپ تۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ دەپ يازىدۇ.

ھىتلېر بولسا، بۇ مەسىلە ھەققىدىكى قارارىنى خېلى بۇرۇنلا بېكىتىپ بولغاندەك كۆرۈنەتتى. سوۋېت تاشقى مىنىستىرى مولوتوۋ بىلەن ئۆتكۈزگەن سۆھبىتىدە، سوۋېت تەرەپ ھىتلېرغا ئىستانبۇل بوغۇزى (بوسبورۇس بوغۇزى، مەرمەر دېڭىزى بىلەن قارا دېڭىزنى تۇتاشتۇرىدىغان بوغاز — ئۇ. ت) بىلەن چاناققەلئە بوغۇزى (داردانېل بوغۇزى، مەرمەر دېڭىزى بىلەن ئېگە دېڭىزى ھەم ئاق دېڭىز — ئوتتۇر دېڭىزنى تۇتاشتۇرىدىغان بوغاز — ئۇ. ت) دا سوۋېت

خوجايىنلار ئۈچۈن تۈنجى قېتىم جان تىكىپ خىزمەت قىلىشتى. شۇنىڭدەك ئۆزلىرى بىلەن قىلچە مۇناسىۋىتى بولمىغان بىر ئۇرۇشنىڭ ھەر ئىككىلا سېپىدە قىرىلىپ تۈگىدى. يازغۇچى ئولاف كارىيونىڭ ئېيتقىنىدەك: ئۇلارنىڭ ۋەزىپىلىرى ئىككى ئىمپېرىيە ئوتتۇرىسدا ئوينالغان شاھمات تاختىسى ئۈستىدە پېشكا بولۇپ بېرىش ئىدى. مانا بۇ ــ ئۇرۇش سەپلىرىدىكى تۈركىستانلىقلارنىڭ پاجىئەلىك تراگېدىيىسى.[573]

ئۇرۇش دەۋرىدە تۈركىيە

بۇنداق گەپلەر ئۈچۈن مەسئۇلىيەتنى ئۈستۈمگە ئېلىشتىن مەن ھەرگىز قورقمايمەن. مېنىڭ ئۆز ئۈستۈمگە چۈشكەن مەسئۇلىيەتنى بەجا كەلتۈرۈشۈمگە ھېچكىم توسالغۇلۇق قىلالمايدۇ. مېنىڭ مۇقەددەس ئېتىقادلىرىمدىن بەرسمۇ دەل شۇ تۈرك ئىتتىپاقلىقىنى قۇرۇپ چىقىشتۇر. مېنىڭ بىردىن - بىر قورقىدىغىنىم ــ خەلقىمنىڭ ئەپكارىدۇر.

ــ زەكى ۋەلىدى تۇغان

1944 - يىلى 7 - سېنتەبىر، تۈركچىلىك - تۇرانچىلىقنى سوتلاش مەھكىمىسىدىكى ئۆزىنى ئاقلاش نۇتقىدىن

تۈركىيە، ئۇرۇشتىن بۇرۇنقى ۋاقىتلاردىن تارتىپ ئىتتىپاقداش دۆلەتلەر ياكى مىھۋەر (ئوق مەركىزى ــ ئۇ. ت) دۆلەتلەرنىڭ ئۆز سېپىدە تۇرۇپ ئۇرۇشقا قاتنىششىنى تەلەپ قىلىپ كەلگەن، بۇ مەقسەتتە كۈچلۈك سىياسىي بېسىم ئاستىدا قالغان دۆلەتلەردىن بىرى ئىدى. 1939 - يىلى 19 - ئۆكتەبىر كۈنى، فىرانسىيە، تۈركىيە ۋە ئەنگلىيە ئوتتۇرىسدا ئۈچ تەرەپلىك بىر كېلىشىم ئىمزالىندۇ. ئۇرۇش باشلىنىپ بىر يىلغا قالمايلا نېمىسلار بالقانلارنى ئىشغال قىلىشى، كەينىدىنلا بۇلغارىيەنىڭ 1941 - يىلى مارت ئېيىدا ئوق مەركىزى دۆلەتلەر سېپىغا قوشۇلۇشى بىلەن نېمىس قوشۇنلىرى تۈركىيە بوسۇغىسىغا كېلىپ قالغان ئىدى. بۇ ۋاقىتتا ئىران، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ئەنگلىيە

بىر نەپەس ئېلىشۋالدۇ. شۇ ۋاقىتلاردا ئەنگلىيە باش ئەلچىسى تەييارلىغان بىر دوكلاتتا، تۈركىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرى ساراجئوغلىنىڭ بۇنىڭدىن بەكلا خۇشال بولغانلىقى بايان قىلىنغان ئىدى. خۇددى شۇنىڭدەك، مارشال فەۋزى چاقماقمۇ ئەنگلىيە ئەلچىخانىسىنىڭ ھەربىي ۋەكىلىگە گېرمانىيە، سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى ئۇرۇشتا ئۆز كۈچىنى خورىتىپ بۆلىشىنى ئارزۇ قىلىدىغانلىقىنى، ئەگەر گېرمانىيە تەرەپ رۇسىيەنى تېز ئارىدا مەغلۇپ قىلىۋېتىپ قالسا، گېرمانىيەنىڭ كېيىنكى ھۇجۇم قىلىش نىشانى چوقۇم تۈركىيە بولىدۇ دەپ ئۇچۇق كۆرسىتىپ ئۆتكەن.

ئۇرۇش دەۋرلىرىدە تۈركچىلىك ئېقىملىرى ۋە تۈركىيە - گېرمانىيە مۇناسىۋەتلىرى

گېرمانىيە ئارمىيىسىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى تۇپراقلىرىدىكى ھۇجۇملىرىنىڭ تېز سۈرئەتتە ئىلگىرىلەپ مېڭىشى مۇھاجىرەتتىكى تۈركى يېتەكچىلىرى ئارىسىدىلا قاتتىق ھاياجان پەيدا قىلىۋەتكەن بولماي، بەلكى تۈركىيەدىكى تۈركچى ساھەلىرىدىكىلەرنىمۇ كۈچلۈك ھاياجانغا سېلىۋېتىدۇ. ئۇلار بۇ ۋەزىيەتتىن بەكلا خۇشال ئىدى. سوۋېت ئىتتىپاقى پارچىلىنىپ كەتكۈدەكلا بولىدىكەن، ئۇ يەردىكى رۇسىيە مۇستەملىكىسى ئاستىدا قالغان تۈركى رايونلاردا مۇستەقىل دۆلەتلەر قۇرۇلۇشى مۇمكىن دەيدىغان بىر ئۈمىد ھەممىنى ھاياجانلاندۇرماقتا ئىدى. نېمىسلار بىرىنچى يىلىدا قىرىمنى بۆسۈپ ئۆتۈپ كاپكازىيەگە يېتىپ بارىدۇ. نېمىسلار ئىشغال قىلغان رايونلاردا قانداق بىر سىياسەت يۈرگۈزۈپ ھاكىمىيەت تىكلەيدىغانلىقى، بۇ رايونلارنىڭ كەلگۈسى ئىستىقبالىنىڭ قانداق بولىدىغانلىقى تۈركىيە دائىرىلىرىنىمۇ قىزىقتۇرماقتا ئىدى. گېرمانىيەدىكى تۈركىيە ئەلچىسى ھۈسەيىن گەرەدە، نېمىس مەسئۇللىرى بىلەن كۆرۈشكىنىدە ئۇرۇش ئەسىرلىرى بىلەن ئىشغال قىلىنغان تۈركلەر يۇرتلىرىغا قارىتا قانداق مۇئامىلە قىلىشلىرى كېرەكلىكى ھەققىدە ئۆز پىكىرلىرىنى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويغانىدى. گەرەدەنىڭ ۋېيزشاكېر ۋە رىببېنتروپ بىلەن ئۆتكۈزگەن سۆھبەتلىرى نېمىس ھۆججەتلىرىدىن ناھايىتى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇراتتى:

باش ئەلچى، كاپكازىيە خەلقلىرىنى بىرەر تەگپۇگلۇق رولىنى

ھەربىي بازىسنى قۇرۇش، ئوتتۇراشەرقنى سوۋېت تەسىر دائىرىسى قىلىپ بېكىتىش دېگەندەك تەلەپلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

ئەمما ھىتلېر بولسا لېبېنستراۋۇم نامىدىكى ھاياتلىق ساھەسى دەپ قارىغان رايونلارنى، ياكى بولمىسا ئىستراتېگىيىلىك مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە تۈركىيە بوغۇزلىرىنى ۋە ياكى نېفىت بايلىقى كۆمۈلگەن ئوتتۇرا شەرقنى ھەرگىز سوۋېت ئىتتىپاقىغا تاشلاپ بېرىش نىيىتى يوق ئىدى. بۇنداق بىر خەۋپ ئاستىدا، دەسلەپكى ھۇجۇم نىشانى قىلىپ سوۋېت ئىتتىپاقىنى تاللىۋالىدۇ. بۇ جەرياندا تۈركىيە نىشانىنى بىر چەتكە قويۇپ تۇرۇشقا توغرا كېلەتتى. ھىتلېر بولسا، مولوتوۋ بېرلىندىن ئايرىلىپ 3 ھەپتە ئۆتكەندىن كېيىن، يەنى 1941 - يىلى يانۋاردا بارباروسسا ھەرىكىتىنىڭ تەييارلىقلىرىنى باشلاش بۇيرۇقىنى چۈشۈرىدۇ.

بۇ ئىشلاردىن كېيىن، گېرمانىيەنىڭ تۈركىيەدە تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى فون پاپېن قاتارىدىكى نېمىس دائىرىلىرى تۈركىيەگە مۇناسىۋەتلىك سىياسەتلىرىنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئىتتىپاقداشلاردىن يىراق تۇتۇش ئارقىلىق تۈركىيەنى ئۇرۇشنىڭ سىرتىدا قالدۇرۇشتىن ئىبارەت پىلان ئاساسىدا ھەرىكەت قىلىشقا باشلايدۇ. پاپېن، تۈركىيەنىڭ 50 دۈشمەنلىك ھەربىي كۈچىنى بىتەرەپ ھالەتتە تۇتۇپ تۇرۇش زۆرۈر، بۇنى دىپلوماتىيىلىك يوللار بىلەن ھەل قىلىشىمىز كېرەك دەپ قارايتتى. بۇنداق قاراشقا ئاساسەن، تۈركىيە بىلەن ئېلىپ بېرىلغان سۆھبەتلەر 1941 - يىلىنىڭ 18 - ئىيۇن ئېيىغىچە داۋام قىلىپ، شۇ كۈنى تۈركىيە - گېرمانىيە دوستلۇق ۋە ئۆزئارا تاجاۋۇز قىلىشماسلىق شەرتنامىسىنىڭ ئىمزالىنىشى بىلەن نەتىجىلىنىدۇ. بۇ شەرتنامىگە تايىنىپ ئۇرۇش سېپىنىڭ جەنۇبىي قانىتىنىڭ بىخەتەرلىكىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىۋالغان ھىتلېر، پۈتۈن دىققىتىنى ھاياتلىق ساھەسى دەپ قارىغان رايوندىكى سوۋېت ئىتتىپاقىغا مەركەزلەشتۈرىدۇ. شۇنداق قىلىپ، تۈركىيە بىلەن شەرتنامە ئىمزالىنىپ بىرەر ھەپتىمۇ ئۆتمەي، يەنە 22 - ئىيۇن سەھەردە بارباروسسا ھەرىكىتىنى باشلاش بۇيرۇقىنى بېرىدۇ.

تۈركىيە، ئۆزىگە ئىنتايىن ئېغىر تەھدىت بولۇۋاتقان بۇ ئىككى چوڭ كۈچنىڭ بىر - بىرى بىلەن تۇتۇشۇپ قېلىشى نەتىجىسىدە خاتىرجەم بولۇپ چوڭقۇر

بەرگەن ئىدى. بۇ ھەقتە ئىستانبۇل خەلق ۋەكىللى شۈكرى يېگىباغچە، ئەنۋەر پاشانىڭ ئىنىسى نۇرى قىللىغىل پاشا، پروفېسسور زەكى ۋەلىدى توغان، ئەخمەت سەئىد غاپپار (قىرىمئەر)، كابۇلدا تۇرۇشلۇق باش ئەلچى مەخمۇت شەۋكەت ئەسەندال، مۇساۋاتچىلار لىدېرى مەھەممەت ئىمىن رېسۇلزادە ۋە ئۇنىڭ مۇئاۋىنى مىرزا بالا قاتارىدىكى كىشىلەرنى تىلغا ئالغان. ماتېرىيالنىڭ ئاخىرىدا پاپېن ئىشەنچلىك ئادەم دەپ كۆرسەتكەن بىر كىشى (ھۈسنۈ ئەمىر ئەركىلەت — ئا.ھ. ئىزاھاتى) تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان بىر تەكلىپنىمۇ قوشۇمچە قىلغان:

گېرمانىيە شەرقى جەنۇبتا ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە كۈچلۈك بىر دۆلەت قۇرۇپ چىقىشنى، ۋاستىلىك يوللار بىلەن ئۇرۇسلارنى ئىزچىل تۈردە نازارەت قىلىپ تۇرۇشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشى كېرەك. ئۇكرائىنا بۇ ئىشقا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. ئۇكرائىنالار سلاۋيان بولۇپ، ھەرقانداق بىر شارائىتتا بۇلغار ياكى سېربلارغا ئوخشاش رۇسىيە بىلەن ئورتاق بولغان تارىخنى ئېسگە كەلتۈرۈپ قېلىشلىرى مۇمكىن. ئەمما تۈركىيە ئۈچۈن ئېيتقاندا بۇنداق بىر ئەھۋالنىڭ كۆرۈلۈش ئېھتىمالنى ھەرگىز پەرەز قىلماسلىق كېرەك.

بۇلاردىن مەلۇم بولغىنىدەك، تۈركىيە، مەيلى ھەربىي مەسئۇللىرى ۋاستىسى ياكى باش ئەلچىسى ۋاستىسىگە تايىنىپ بولسۇن، چېگرا سىرتىدىكى ۋەزىيەتتىن ھېچقانداق تەلىپى بولمايدىغانلىقىنى رەسمىي دۆلەت سىياستى قىلىپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئىزچىل تەكىتلەپ كەلگىنى بىلەن، غەيرىي رەسمىي شەكىلدە كاپكازىيە بىلەن تۈركىستان رايونلىرىدا نېمىسلار قانداق قىلىشلىرى كېرەكلىكى توغرىلىق مەسلىھەتلەرنى بېرىپ كەلمەكتە ئىدى. نېمىسلار، تۈركىيەنىڭ بۇ تۈردىكى ئىپادىلىرىنى بىلىپ تۇرۇقلۇق ئۇلارنىڭ كاپكازىيە بىلەن تۈركىستاندا تۈركى دۆلەتلىرىنىڭ قۇرۇلۇشىغا دائىر ئىشلارغا قىزىقمايدىكەن دەپ ئويلىشنى تەسەۋۋۇر قىلىش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى. دېگەنىدەك بۇ ھادىسىلەرنى

ئوينايدىغان دۆلەت شەكلىگە كەلتۈرۈلۈپ بىر يەرگە يىغىش كېرەكلىكىنى ئېيتتى. شۇنىڭدەك ھەزەر دېڭىزىنىڭ شەرقىدىكى يەرلەردىمۇ مۇستەقىل بىر تۇران دۆلىتى قۇرۇشقا بولىدىغانلىقىنى ئىما قىلدى.

باش ئەلچى گەرەدە، 20 كۈن ئۆتكەندىن كېيىن رىببېنتروپ بىلەن ئۆتكۈزگەن بىر قېتىملىق سۆھبەتتە بۇرۇنقىسىدەك ئۇنداق ئېنىق گەپ قىلمىغانلىقى بىلىنمەكتە:

تۈركىيەنىڭ كاپكازىيە چېگراسىغا يېقىن يەرلەردە ھەمدە ھەزەر دېڭىزىنىڭ شەرقىدە ياشايدىغان تۈركلەر ھەققىدە سورىغان سوئالىمغا گەرەدەنىڭ بەرگەن جاۋابىدا، تۈركىيە ھۆكۈمىتى ئۆز چېگرالىرى سىرتىدىكى يەرلەردىن ھېچقانداق بىر تەمەسىنىڭ يوقلۇقىنى، ھېچ بولمىغاندا بۇنى بىر ھۆكۈمەت سىياسىتى قىلغانلىقىنى ئېيتىدۇ. ئۇنىڭ دېيىشىچە، تۇرانچىلىق كۆزقارىشى بۈگۈن تۈركىيەدە مەۋجۇت بىر ئېقىم ھېسابلانمايدىكەن. ... ئەنگلىيە ئەگەر بىر كاۋكاز ئۇرۇش سېپى ئېچىش ئارزۇسىدا بولغىنىدا، تۈركىيە ھۆكۈمىتى بۇنىڭغا قانداق پوزىتسىيەدە بولىدۇ دەپ سورىغىنىمدا، تۈركىيە بۇنداق بىر ھەرىكەتنى قوللاپ قۇۋۋەتلىشى مۇمكىن ئىكەنلىكى ھەققىدە ئايلاندۇرۇپ جاۋابلارنى بەردى. ... بېرلىنغا قايتىشىدا ھېر ۋېيزىشاكىر بىلەن ئۆتكۈزگەن ئىككىنچى قېتىملىق سۆھبىتىدىمۇ تۈركىيە بۇ يەرلەردىن ھېچقانداق بىر تەلىپى يوقلۇقىنى قايتىلاپ ئېيتتى.

بۇ ۋاقىتلاردا باش ئەلچى فون پاپېن، نېمىس تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىگە يوللىغان بىر پارچە دوكلاتىدا، تۈركىيەدىكى تاشقى تۈركلەر مەسىلىسىگە مۇناسىۋەتلىك كىشىلەر ۋە بۇ ساھەدىكىلەر ھەققىدە كەڭ دائىرىلىك مەلۇماتلارنى

توغرىلىق مېنىڭ بىلەن كۆرۈشمەكچى ئىكەنلىكىنى ئېيتتى. ئۇلار بىلەن كۆرۈشۈش ئۈچۈن ۋاقىت بەلگىلەپ بەردىم. بەلگىلەنگەن كۈن كەلگەندە زەكى ۋەلىدى بىلەن ئەخمەت قاراتاغلىق ئىككىسى يېنىغا بىر ئايال كىشىنىمۇ بىرگە ئېلىپ قېشىمغا كىردى. ... ئۇلار ماڭا سۇنغان ئىلتىماسىدا، نېمىسلارنىڭ قولىغا ئەسىرگە چۈشكەن تۈركىستانلىق ئىرقداشلىرىنىڭ گېرمانىيەدە بەكلا قىيىن ئەھۋالدا تۇرۇۋاتقانلىقى ھەققىدە توختىلىپ كېلىپ، ئۇلارغا ياردەم قىلماقچى بولۇۋاتقانلىقىنى؛ بۇنىڭ ئۈچۈن بۇ يەردە تۇرىدىغان يېقىن تونۇشلىرى ئارىسىدا ياردەم پۇلى توپلاش ئۈچۈن جەمئىيەتتىن بىرنى قۇرۇپ چىقىش نىيىتىگە كەلگەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويۇشتى. ئۇلار بىزدىن ئەنە شۇنداق بىر ياردەملىشىش جەمئىيىتىدىن بىرنى قۇرۇپ چىقىشلىرىغا رۇخسەت بېرىشىمىزنى تەلەپ قىلىشتى. مەن ئۇلارنىڭ قۇرماقچى بولۇۋاتقان بۇ جەمئىيىتىنىڭ سىياسەت بىلەن ئاز - تولا چېتىشلىقى بارلىقىنى ھېس قىلغانلىقىم ئۈچۈن، ئۇلارغا بۇ ھەقتە ھۆكۈمىتىمىز بىلەن كۆرۈشۈپ ئاندىن جاۋاب بەرسەم دەپ ئېيتتىم. دېگىنىم بويىچە، ئۇلارنىڭ بۇ تۇر تەلىپىنى ھۆكۈمەتكە ئېيتتىم. ھۆكۈمەت ماڭا، ئۇلارنىڭ بۇنداق بىر تەلەپتە بولۇشى ھەققەتەن ئەسرلەر ئۈچۈن پايدىلىق بولىدىغانلىقى ئېنىق، شۇنداقتىمۇ بىزنىڭ يەنە بىر تەرەپتىكى ئىرقداشلىرىمىزغا خەۋپ كەلتۈرۈپ چىقىرىش ئېھتىماللىقىنىڭ بارلىقىنىمۇ كۆزدە تۇتقىنىمىزدا، بۇنداق بىر ياردەم جەمئىيەت قۇرۇلۇشىغا يول قويماسلىق كېرەك دېگەن جاۋابنى بېرىشتى.

تېگى قىرىملىق، پېنسىيەگە چىققان گېنېرال ھەم يازغۇچى ھۆسنۇ ئەركىلەت بىلەن ھەربىي مەكتەپلەر قوماندانى ئېلى پۇئات ئەردەن ئىككىسىنىڭ شەرق ئۈرۈش سېپىگە قىلغان زىيارىتىنى ئەنە شۇ نۇقتىدىن مۇھاكىمە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. 1941 - يىلىنىڭ 30 - سېنتەبىر كۈنىدىكى فون گروتې ئىمزاسىدىكى

ئومۇمىي يۈزلۈك مۇھاكىمە قىلىپ چىققان رىبېنتروپ، پاپېنغا يوللىغان بىر پارچە تېلېگراممىسىدا تۈركلەرنىڭ خېلىدىن بېرى بېسقىپ قالغاندەك كۆرۈنگەن جاھانگىرلىك ئارزۇلىرىنى قايتىدىن قوزغاشقا تىرىششىمىز لازىم دەپ بۇيرۇق قىلىدۇ.

نېمىس ئارمىيىسى ئەسىرگە ئالغان تۈركىي ئىرقىدىن بولغان ئەسكەرلەرنىڭ ئەھۋالى ئۈستىدە ياۋروپادا تۇرۇۋاتقان مۇساپىر تۈركىي يېتەكچىلەرنىلا كۆڭۈل بۆلۈپ كېلىۋاتقان بولماي، تۈركىيەدە تۇرۇۋاتقانلارمۇ بۇ ئىشقا كۆڭۈل بۆلمەكتە ئىدى. تۈركىستان مەسىلىرى بويىچە ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدىغان زەكى ۋەلىدى توغان بۇ مەسىلىگە مۇناسىۋەتلىك مۇنتىزىم تەشكىلى پائالىيەت ھالىنى بەرپا قىلىش كېرەكلىكىنى ئوتتۇرىغا قويماقتا ئىدى. بۇ مەقسەتتە ئىستانبۇل ۋالىيلىقىغا مۇراجىئەت قىلىپ بىرەر ياردەم تەشكىلاتى قۇرۇپ چىقىش ھەققىدىكى تەلىپىنى ئوتتۇرىدۇ. ئىستانبۇل ۋالىسى (تۈركىيەدە، ۋالىيلىقنى ھەرگىز ۋىلايەتلىك ھۆكۈمەت ئورنىغا ئوخشىتىش مۇمكىن ئەمەس. ئادەتتە يەرلىك ھۆكۈمەت ئورگانلىرى شۇ يەرلىك ئومۇمى سايلام ئارقىلىق تەشكىللەنگەن يەرلىك قۇرۇلتاينىڭ ئىجرائىي ئورگانلىرى بولۇپ، ئادەتتە مەركىزى ھۆكۈمەتتىن مۇستەقىل دېگۈدەك ھەرىكەت قىلىدۇ. ئەمما يەرلىك ھۆكۈمەت ئورگانلىرىدىن مۇستەقىل ھالدا يەرلىك ھۆكۈمەتلەرنى تەپتىش قىلىدىغان، ئامانلىققا مەسئۇل بولىدىغان ۋالىيلىق مەھكىمىسى دېگىنى بولسا، مەركىزى ھۆكۈمەت تەيىنلەيدىغان بىر ئورگان. — ئۇ. ت) لۇتپى قىردار، بۇ ئىشنى كېيىنچە تۈركچىلىك ـ تۇرانچىلىق جىنايىتى بىلەن ۋەلىدىنى سوتقا تارتقان مەزگىللەردە تۆۋەندىكىچە بايان قىلىپ ئۆتىدۇ:

گېرمانىيە ـ رۇسىيە ئۇرۇشى داۋاملىشىۋاتقان، رۇسىيە كەينىگە چېكىنىپ، نېمىسلار ئۇلارنىڭ قوشۇنلىرىدىكى تۈركىستانلىق تۈركلەردىن بىر قىسمىنى ئەسىرگە چۈشۈرگەن 1941 ـ يىلىدىكى بىر ۋاقىتلار ئىدى. بىر كۈنى دوكتور ھاسان فەرىت جانسۇيەر مېنىڭ بىلەن كۆرۈشكىلى كىرىپتۇ. ئۇ، زەكى ۋەلىدى توغان ئىككى نەپەر دوستى بىلەن كېلىپ ياردەملىشىش جەمئىيىتىدىن بىرنى قۇرۇش

بىلەن ئارمىيە باش قوماندانلىق شتابى يولى بىلەن فۇھرېرگە بىر تونۇشتۇرۇش دوكلاتى بېرىلىش بىلەن بىرگە، فۇئاتنىڭ زىيارىتى پايدىلىق بىر زىيارەت بولىدۇ دەپ قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

زىيارەت ۋاقتى ھەربىي ئىشلار سەۋەبىدىن بىر ھەپتە ئالدىغا سۈرۈلدى. باش ئەلچى فون پاپېن تۈركلەرنى باش قوماندانلىق شتابىتا قوبۇل قىلىش ۋە فرانسىيە ئۇرۇش مەيدانلىرىنى كۆزدىن كۆچۈرۈش دېگەن مەسىلە مەۋجۇت ئەمەسلىكىنى ئېيتقان. بۇ ئىشتىن ئەلچىمىز رىتتېرنى بۇنىڭدىن خەۋەردار قىلىمىز.

ئېلى ئىخسان سابىس بۇرۇن گېرمانىيەدە ئوقۇغان بولۇپ، بىرىنچى ئارمىيە قوماندانى ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن، كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئىسمەت ئىنۆنۈ بىلەن كېلىشەلمىگەنلىكى ئۈچۈن پېنسىيىگە چىقىرىلغان بىر گېنېرال ئىدى. ئۇ، «تەسۋىرى ئەفكار» گېزىتىدە ماقالىلەر يېزىپ تۇرۇۋاتقان، شۇنىڭدەك يەنە نېمىس تىلىدا چىقىدىغان «تۈركىش پوست» گېزىتىنىڭ باش تەھرىرى بولۇپ ئىشلىمەكتە ئىدى. دەسلەپتە ئەركىلەت پاشا بىلەن بىرلىكتە گېرمانىيە ئۇرۇش فرونتىنى كۆزدىن كۆچۈرۈش ساياھىتىگە چىقىش تەكلىپ قىلىنغان بولسىمۇ، كېيىن ئورنىغا ئەردەن پاشانى ئالماشتۇرۇش تەلەپ قىلىنغان. ئەردەن پاشا، ھەربىي مەكتەپلەر قوماندانى ۋەزىپىسىدىكى بىرى بولۇپ، ئەمىلى ۋەزىپە ئۆتەپ كېلىۋاتقان ۋەزىپە ئۈستىدىكى بىر گېنېرال ئىدى. بۇ كىشىنىڭ سابىس ئورنىغا ئالماشتۇرۇلغانلىقى، گېرمانىيە - رۇسىيە فرونتى زىيارىتىنى گېزىتلەردە ئىختىيارى مۇخبىرلىق قىلىپ كېلىۋاتقان ئىككى نەپەر پېنسىيىگە چىقىۋالغان ھەربىينىڭ ساياھىتى بولۇشتىن ھالقىپ، تۈركىيە ئارمىيىسى بىلەن گېرمانىيە ئارمىيىسى ئوتتۇرىسىدىكى رەسمىي مۇناسىۋەت سەۋىيىسىگە كۆتۈرۈلگەن ئىدى. گېنېرال ئەردەن، 1941 - يىلى ئۆكتەبىر ئېيىدىكى گېرمانىيە زىيارىتىدىن خېلى ۋاقىت بۇرۇن، يەنى بارباروسسا ھەرىكىتىنىڭ دەسلەپكى كۈنلىرىدە گېرمانىيە باش ئەلچىسى فون پاپېنغا كاپكازىيىدە تۈركى خەلقلىرى ياشايدىغان يەرلەردە تەڭپۇڭلۇق رولىنى ئوينايدىغان بىر مۇنچە تۈركى دۆلەتلەرنى قۇرۇپ

بىر مەخپى دوكلاتتا، بۇ ئىككى گېنېرالنىڭ زىيارەتلىرىنىڭ قانداق پىلانلىنىپ ئورۇنلاشتۇرۇلغانلىقى ھەققىدە ئېنىق مەلۇماتلار بېرىلگەن. بۇ زىيارەت تەكلىپى تۈركىيە تەرەپتىن ئوتتۇرىغا قويۇلغانىدى:

تۈركلەر خېلى ۋاقىت بۇرۇن ئەلچىخانا ھەربىي مەسلىھەت ۋاكالەتچىمىز ۋاستىسى ئارقىلىق رېيچ باش قوماندانلىق شتابىدىن ئىككى نەپەر ھەربىي يازغۇچىنىڭ شەرق ئۇرۇش سېپىنى زىيارەت قىلىپ كېلىشىنى تەلەپ قىلغان ئىدى. ... باشقوماندانلىق شتاب قوماندانىنىڭ ماقۇللۇقى بىلەن ھازىرغىچە گېزىت مۇخبىرلىقىنى قىلىپ كېلىۋاتقان، نېمىسلارنى ھىمايە قىلىدىغان خەۋەر ۋە ماقالىلىرى بىلەن تونۇلغان ئىككى نەپەر تۈركىيە گېنېرالى، يەنى ھۈسنۈ ئەركىلەت بىلەن ئېلى ئىخسان سابىس ئىككىسى 1 - سېنتەبىردىن ئېتىبارەن شەرق فرونتىنى زىيارەت قىلىپ كېلىشكە تەكلىپ قىلىندى. بۇ قېتىمقى كۆزدىن كۆچۈرۈش پائالىيىتى شۇ كۈنگە كەلگۈچە باشقوماندانلىق شتابى تەشۋىقات بۆلۈمى بىلەن تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقى نەشرىياتچىلىق بيۇروسى ھەمكارلىقىدا پۈتۈنلەي نەشرىياتچىلىق ۋە تەشۋىقات تېمىسى سۈپىتىدە ئەمەلگە ئاشۇرۇلغان.

ئەمما تۈركىيە ھۆكۈمىتى ئاخىرقى كۈنلەردە گېنېرال ئېلى ئىخسان سابىسنىڭ ئورنىغا شۇ كۈنلەردە ھەربىي ئاكادېمىيە قوماندانى ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان ئېلى فۇئات (ئەردەن) نى كۆرسەتتى. گېنېرال فۇئات، ئىستراتېگىيە ۋە تاكتىكا جەھەتتە تۈركىيەنىڭ ئەڭ مۇھىم گېنېرالى دەپ تونۇلغان بىرى. بۇنداق ئادەم ئالماشتۇرۇش نەتىجىسىدە بۇ زىيارەت، بەكلا چوڭ ۋە ئەڭ مۇھىم سىياسىي مەنىگە ئىگە بىر زىيارەتكە ئۆزگەردى. 253 - قېتىملىق ۋە 29 - سېنتەبىر كۈنىدە ئەۋەتىلگەن تېلېگراممىا ئارقىلىق باش ئەلچىمىز فون پاپېنمۇ بۇ ھەقتە توختالغان ئىدى. شۇ سەۋەبتىن دۆلەت مۇداپىئە رەئىسى

جاپپار قىرىمەر سىپتەبىرنىڭ باشلىرىدا ئەنقەرەگە كېلىدۇ. قىرىمەر، تاشقى ئىشلار مىنىستىرى شۈكرۈ ساراجئوغلى ۋە گېرمانىيە باش ئەلچىسى فون پاپېن ئىككىسى بىلەن كۆرۈشۈپ بىزنىڭ بېرلىنغا بېرىشىمىز ھەققىدە سۆزلىشىپ ئاساسى جەھەتتىن ئورتاق پىكىرگە كېلىشىدۇ. ... گېرمانىيە كونسۇلخانىسىغا بېرىپ كېلىشىمىز ئۈچۈن 25 كۈندەك ۋاقىت كەتتى. بۇ جەرياندا جاپپار قىرىمەر ئەپەندى ۋە ئۇنىڭ سەپداشلىرى بىلەن ئۇچۇرۇشۇپ تۇرغان ئىدۇق. ئەنۋەر پاشانىڭ ئىنىسى نۇرى پاشا ۋە ھ. ھۈسنۇ ئەركىلەت پاشا بىلەنمۇ ئايرىلاپ كۆرۈشۈپ تۇراتتۇق. سۆھبەتلىرىمىز ئاساسلىقى بېرلىندىكى ھەرىكەت ساھەلىرىمىز، پائالىيەتلىرىمىز ئۈستىدە بولغان ئىدى. شۇنىڭدەك يەنە، ئەگەر قىرىمغا بارالىغىنىمىزدا ئۇ يەردىكى قېرىنداشلىرىمىز بىلەن بىرگە قىلىدىغان ئىشلار بىلەن پروگراممىلىرىمىز ھەققىدىمۇ كۆپ توختالغان ئىدۇق.

بۇ ۋاقىتتا، ئەركىلەت پاشا، گېرمانىيەدىكى زىيارىتى جەريانىدا ئۇلارنى قىزغىن كۈتىۋالغان باش ئەلچى فون خېنتىگ بىلەن سۆزلەشكىنىدە بۇ ئىككى كىشىدىن قىرىمدا پايدىلىنىشقا بولىدىغانلىقى ھەققىدە مەلۇمات بەرگەن:

يېقىندا ۋىزا ئالغان مۇستەجىپ فازىل بىلەن ئەدىگە كامال (قىرىمال) دىن ئىبارەت ئىككى ئەپەندى سىزنىڭ بىلەن كۆرۈشكىلى كېلىدۇ. ئۇلار قىرىمدا نېمىسلارغا ياردەملىشىپ ئىشلىمەكتە. شۇنىڭدەك يەنە ئۇلار قىرىم تۈركىلىرىگە ياردەملىشىش ئىشلىرىغىمۇ مەسئۇل قىلىنغان. پروفېسسور ئىدرىس (ئالىمجان ئىدرىس — ئا.ھ. ئىزاھاتى) قا بۇ ھەقتە خەت يازدىم، شۇنىڭدەك ئۇنىڭغا يازغانلىرىمنىڭ ھەممىسىنى سىزگە تەرجىمە قىلىپ بېرىشىنى ئىلتىماس قىلدىم. مۇستەجىپ دېگەن كىشى ئادۋوكات ھەم يازغۇچى بىرى. بۇرۇن بىر سوتچى ئىدى. ئەدىگەمۇ يۇقىرى

چىقىشنى ھىمايە قىلىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان بىرى ئىدى.

گېنېرال ئەردەن، شەرق ئۇرۇش فرونتى زىيارىتىدىن كېيىن بېرلىندا گېرمانىيە رەھبەرلىرى بىلەن ئېلىپ بارغان كۆرۈشۈش جەريانىدىمۇ بۇ پىكرىنى قايتا تەكرارلايدۇ. گېرمانىيە تاشقى ئىشلار مۇستەشارى ۋېيزىشاكېرنىڭ رىببېنتروپقا سۇنغان دوكلاتىدا بۇ كۆرۈشۈشكە مۇناسىۋەتلىك مەلۇماتلار تەپسىلىي بايان قىلىنغان. بۇ مەلۇماتلارغا قارىغاندا بۇ گېنېراللارنىڭ زىيارەتلىرىنى، نېمىس مەسئۇللىرى بىلەن ئۇچۇرۇشۇش جەريانىدا تۈركى ئىرقىدىكى ئۇرۇش ئەسىرلىرىدىن پايدىلىنىش ھەققىدىكى پىكىرلەرنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى بىلەن كاپكازىيەنىڭ كەلگۈسى تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك مەسىلىھەتلەرنىڭ، تۈركىيە ھۆكۈمىتىنىڭ خەۋىرى بولماي ۋە ئۇنىڭ ماقۇللۇقى بولماي تۇرۇپ شەكىللەنگەن دەپ قاراش توغرا ئەمەس. دېگەندەك ئۇلار تۈركىيەگە قايتىپ كەلگىنىدىن كېيىن گېنېرال ئەردەن، تاشقى ئىشلار مىنىستىرى ساراجئوغلى ۋە باشقوماندان فەۋزى چاقماقمۇ قاتناشقان بىر قېتىملىق يىغىنىدا، جۇمھۇر رەئىس ئىسمەت ئىنۆنۈگە تەپسىلىي مەلۇمات بېرىپ ئۆتىدۇ. گېرمانىيە باشئەلچىسى پاپېن بەرگەن مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، بۇ يىغىن جەمئىي 6 سائەت داۋام قىلغان بولۇپ، شۇنىڭدىن قارىغاندا ئىسمەت ئىنۆنۈ بۇ قېتىمقى زىيارەتكە ھەققەتەن ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەنلىكىنى كۆرسەتمەكتە.

گېنېرال ئەركىلەت تۈركىيەگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن قىرىملىق لىدېر جاپپار سييت ئەخمەت قىرىمەرنىڭ ماقۇللۇقىنى ئېلىپ، قىرىم مىللىي ھەرىكىتىنىڭ داڭلىق كىشىلىرىدىن ئەدىگەر قىرىمال بىلەن مۇستەجىپ ئۈلكۈسال ئىككىسىنى گېرمانىيەگە يولغا سېلىشنىڭ يولىنى قىلىشقا كىرىشىدۇ. بۇ ئىككى داڭلىق قىرىملىق تۈركنى گېرمانىيەگە ئەۋەتىش ئىشىغا تۈركچى ساھەدىكىلەرلا كۆڭۈل بۆلۈپ قالماستىن، ھەتتا تاشقى ئىشلار مىنىستىرى ساراجئوغلىمۇ بىۋاستە كۆڭۈل بۆلۈشكە باشلىغان. 1941 ـ يىلى سېنتەبىر ئېيىنىڭ بېشىدا ئەنقەرەگە كەلگەن قىرىملىق لىدېر جاپپار سييت ئەخمەتنىڭ بۇ ھەقتىكى تىرىشچانلىقى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى يۈز بەرگەن ئىشلارنى مۇستەجىپ ئۈلكۈسال تۆۋەندىكىچە بايان قىلىدۇ:

بۇ خەتتە تىلغا ئېلىنغان يۇقىرا كىشىلەر دېگىنى گېرمانىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقى رۇسىيە كومىسسىيەسىنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن بېرلىندا مۇساپىر لىدېرلىرىنى بىر يەرگە كەلتۈرۈش مەقسىتىدە چاقىرىلغان ئادلون يىغىنى ئۈچۈن چاقىرتىلغان كىشىلەر كۆزدە تۇتۇلغان بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى، باش ئەلچى شۇلېنبۇرگ مۇساپىر يېتەكچىلىرىنىڭ تەكلىپنامىلىرىنى 1942 - يىلى ئاپرېلدا ئەۋەتكەن بولۇپ، ئۇ يىغىن ماي ئېيىدا ئېچىلغان ئىدى. ئەمما تەكلىپ قىلىنىدىغان ھەربىي كىشىلەرنىڭ كىملەر ئىكەنلىكى ھەققىدە ئېنىق بىر ئىزاھات يوق.

ساراچئوغلى ۋە دۆلەت تۈركچىلىك

تۈركىيە باش مىنىستىرى رەپىق سايدام ۋاپات بولغاندىن كېيىن، 1942 - يىلى ئىيۇل ئېيىدا شۈكرۈ ساراجئوغلى ھۆكۈمەت تەشكىل قىلىپ، 5 - ئاۋغۇست كۈنى تۈركىيە بۈيۈك مىللەت مەجلىسىدە يېڭى ھۆكۈمەتنى ماقۇللاش ئۈچۈن ئاۋازغا قويۇلدۇ. باش مىنىستىر ساراجئوغلى سۇنغان ھۆكۈمەت پروگراممىسىدا شۇ كۈنگىچە پەقەتلا كۆرۈلمىگەن كىشىنى جەلپ قىلىدىغان يېڭىچە چۈشەندۈرۈش ئىدى. ساراجئوغلى قۇرۇلتاي سەھنىسىدىن تۈركچىلىك ھەققىدە ئىزاھات بېرىپ، تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى بۇ ئۇقۇمنى قانداق چۈشىنىدىغانلىقىنى، يىغىن خاتىرىسىگە خاتىرىلىنىشى بويىچە تۆۋەندىكىدەك بايان قىلىدۇ:

دوستلار،

نۆۋەتتە دۇچ كېلىۋاتقان ئۆتكۈنچى قىيىنچىلىقلار ئۈستىدە توختالغىنىمىزدىن كېيىن، ئەمدى ھەر دائىم كۈچلىنىۋاتقان ۋە ھېچقاچان ئۆزگەرمەيدىغان ئىمانىمىز، مەۋجۇتلۇقىمىز ئۈستىدىمۇ ئازراق توختىلىپ ئۆتسەك دەپ قارايمەن.

دوستلار،

مەلۇماتلىق ياش بىرى. ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىلىسىلا قىرىمدا (ئەسلى قىرىملىق دېمەكچى بولسا كېرەك — ئاپتوردىن). ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسىلا ئىشەنچلىك كىشىلەر. مەن سىزدىن ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسىنىلا قىرىمغا ئەۋەتىشىڭىزنى، ئۇلاردىن قىرىمدا تۈرك - نېمىس ئورتاق مەنپەئەتلىرى ئۈچۈن پايدىلىنىشىڭىزنى تەلەپ قىلىمەن. ئۇلار نېمىسچە بىلمىگىنى بىلەن، رۇسچىنى ياخشى سۆزلىشەلەيدۇ. ئۇلارمۇ ئۆزىنىغا قالمايلا نېمىسچىنى ئۆگىنىۋېلىشى مۇمكىن.

بۇ تىرىشچانلىقلار نەتىجىسىدە، ئەدىگە قىرىمال بىلەن مۇستەجىپ ئۇلكۇسال ئىككىسى 1941 - يىلى نويابىردا گېرمانىيەگە بېرىپ قىرىمغا مۇناسىۋەتلىك ئۇچۇرۇشۇش ۋە پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىشقا باشلايدۇ. بۇ جەرياندا فون پاپېن گېرمانىيەگە يوللىغان مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، تۈركىيە رەھبەرلىكى بىلەن گېرمانىيە باش ئەلچىخانىسى ئوتتۇرىسىدا تاشقى تۈركلەر لىدېرلىرىگە مۇناسىۋەتلىك ئۇچرىشىشلارنىڭ داۋام قىلىپ كەلگەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

بۈگۈن مۇرسەل باكۇ پاشا مېنىڭ يېنىمغا زىيارەتكە كېلىپ مارشال چاقماق بىلەن كەڭ دائىرىلىك بىر سۆھبەت ئۆتكۈزگەنلىكىنى ئېيتتى. مارشال، ئۇنىڭغا بۇ مەسىلىگە چېتىلىدىغان يۇقىرىلارغا مۇناسىۋەتلىك كىشىلەرنى ۋاقتىنى ئۇزاتماستىن گېرمانىيەگە ساياھەت قىلىش ئۈچۈن رۇخسەت بېرىلىدىغانلىقىنى ئېيتقان. ئوفىتسېرلار مەسىلىسىدە ھازىرچە تۈرۈپ تۇرساق دەيدىغان قاراشتا ئىكەن. تۈركىيە ئارمىيىسىدە ئۇ يەرنى ياخشى بىلىدىغان نۇرغۇنلىغان كونا كاپىكازىيىلىك، بولۇپمۇ ئەزەرى ئوفىتسېرلار مەۋجۇت. ئەگەر ئىشلار ئوڭۇشلۇق بولغىنىدا، زۆرۈر تەلەپ قىلساق ئۇلارنىمۇ يۇرتىغا بېرىپ كېلىشىگە رۇخسەت قىلىقىدەك.

بۇلاردىنمۇ مۇھىم بولغىنى، ھاكىمىيەت ئۈستىدە تۇرۇۋاتقان جۇمھۇرىيەت خەلق پارتىيىسىنىڭ داڭلىق كىشىلىرىدىن سابىق ئادالەت مىنىستىرى مەخمۇت ئەسەت بوزقۇرت بىلەن كېيىنكى ۋاقىتلاردا يېڭىدىن مىنىستىرلىككە تەيىنلىنىدىغان شەۋكەت رۈشتى خاتىپئوغلى قاتارلىقلار سىياسەتچىلەر «بوزقۇرت»، «چىنار تۈۋىدە» ۋە «كۆك بۆرە» قاتارلىق ژۇرناللاردا ماقالىلەر ئېلان قىلغانلىقىمۇ، بۇنىڭ مۇھىم سەۋەبلىرىدىن بىرى ئىدى. تۈرك مەتبۇئاتلىرى ئارىسىدا تەسىرى كۈچلۈك، ھەمدە تىراژىمۇ يۇقىرى بولغان «جۇمھۇرىيەت» گېزىتىنىڭ باش تەھرىرى نادىر نادى دېگەن كىشى نېمىسپەرەس كىشى دەپ تونۇلاتتى. يەنە تىراژى يۇقىرى گېزىت «تەسۋىرى ئەفكار» مۇ نېمىسپەرەس ماقالىلەرنى ئېلان قىلىپ كەلمەكتە ئىدى. ھۈسنۇ ئېمىر ئەركىلەت بىلەن ئېلى ئېھسان سابىسقا ئوخشاش بىر قىسىم پېنسىيىگە چىققان گېنېراللار، كۈندىلىك مەتبۇئاتلاردا گېرمانىيەنىڭ ئۇرۇش ستراتېگىيىلىرىنى ماختايدىغان ماقالىلەرنى ئېلان قىلىپ كەلمەكتە ئىدى. سابىق يەنە گېرمانىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ چىقىرىلىۋاتقان «تۈركىش پوست» گېزىتىنىڭمۇ باش تەھرىرلىكىنى قىلماقتا ئىدى. بىرلا پارتىيە ھاكىمىيەت سوراپ كېلىۋاتقان بىر دۆلەتتە يۇقىرىقىدەك ئەھۋاللارغا يول قويۇپ كېلىۋاتقانلىقى، ھۆكۈمەتنىڭ ۋاستىلىك شەكىلدە بۇ تۈردىكى ئىشلارنى قوللاپ كېلىۋاتقانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى. بۇنداق بىر ۋەزىيەت ئاستىدا تۈركىيە باش مىنىستىرىنىڭ قۇرۇلتاي ئېچىلىش نۇتقىدا يۇقىرىدا ئۇزۇندى قىلىپ كۆرسىتىلگەن سۆزلەرنى سۆزلىشى، بولۇپمۇ تۈركچىلىك ساھەلەردە قەلبىدىكى ئارزۇ - ئۈمىدلىرىنى ھىمايە قىلىدىغان بىر ھۆكۈمەت سىياسىتى يولغا قويۇلماقتا دېگەن تەسىراتنى پەيدا قىلغان ئىدى.

فون پاپېن، شۇنىڭدىن 20 كۈندەك ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، يېڭى تۈركىيە باش مىنىستىرىنى تۇنجى قېتىم زىيارەت قىلدى. ساراجئوغلى بۇندىن ئاۋۋال تاشقى ئىشلار مىنىستىرى بولۇپ ۋەزىپە ئۆتىگەن بىرى بولغانلىقى ئۈچۈن، پاپېن بۇ باش مىنىستىرنى ياخشى تونۇيتتى. پاپېن، يېڭى باش مىنىستىر بىلەن كۆرۈشۈشتىن كېيىن، گېرمانىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىگە «تۈركىيە يېڭى باش مىنىستىرىنىڭ تۈركىيە ئازسانلىق مىللەتلىرى بىلەن رۇسىيەنىڭ كەلگۈسى تەقدىرى ھەققىدىكى قاراشلىرى» دېگەن تېمىلىق بىر دوكلات يوللايدۇ. بۇ

بىزنىڭ ئىرقىمىز تۈرك. بىز تۈركچىلەرمىز، بىز مەڭگۈ تۈركچىلەردىن بولۇپ قالىمىز (قۇرۇلتاي زالىدا ئاپىرىن ساداسى! دېگەن سادالار بىلەن تەڭ گۈلدۈراس ئالقىشلار ياڭرايدۇ). بىزنىڭ ئۈچۈن تۈركچىلىك ئۇقۇمى قېنىمىزغىلا مۇناسىۋەتلىك ئىش بولۇپ قالماي، ئەڭ كېمىدە شۇنىڭچىلىك ۋىجدانى ۋە مەدەنىيەت مەسىلىسى بولىشى كېرەك دەپ قارايمەن (ئاپىرىن دېگەن سادالار بىلەن تەڭ گۈلدۈراس ئالقىشلار ياڭرىدى). بىز ئازىيىپ بارىدىغان ياكى ئازايتىدىغان تۈركچىلەردىن ئەمەسمىز. بىز كۆپىيىدىغان ۋە كۆپەيتىدىغان تۈركچىلەردىنمىز. بىز ھەر زامان مانا بۇ يولدا كۈرەش قىلىمىز.

ئۇرۇش ھېلىغىچە نېمىسلارنىڭ غالىبىيىتى بىلەن ئىلگىرىلەۋاتقان، سوۋېتلار تىزگىنى ئاستىدىكى بىر قىسىم تۈركىلەر رايونى نېمىسلارنىڭ قولىغا ئۆتۈۋاتقان بىر دەۋردە، بۇنداق بىر نۇتۇقنىڭ ئېچكى - تاشقى جامائەتچىلىك ئارىسىدا قايسى خىل ئىنكاسلارنى قوزغايدىغانلىقىنى چۈشىنىش تەس ئەمەس ئىدى. بۇ ۋاقىتتا تۈركىيە ھۆكۈمەت دائىرىلىرى 1930 - يىللاردا تۈركچىلىك ژۇرناللىرىنى تاقىۋەتكەنلىكى ھەققىدىكى سەلبىي مۇئامىلىلىرىنىمۇ بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ، داڭلىق تۈركچىلەر تەرىپىدىن قوزغىتىلغان ژۇرنالنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش جەھەتتىكى ھەرىكەتلەرگىمۇ يول قويماقتا ئىدى.

بۇنداق بىر سىياسەتنىڭ تەبىئىي نەتىجىسى سۈپىتىدە 1940~1942 - يىللىرى ئارىسىدا «چىنار تۈۋىدە»، «كۆك بۆرە»، «تەڭرى تاغ»، «بوزقۇرت»، «ئەرگەنەقون»، «تۈرك يۇرتى»، «ئورخۇن»، «قوپۇز»، «تۈرك سازى» ۋە «تۈرك غايىسى» دېگەندەك تۈركچىلىك ژۇرناللار چىقىشقا باشلايدۇ. بۇ دەۋر بويىچە بۇ ژۇرناللاردىن پەقەت بەرىسلا، يەنى «بوزقۇرت» ژۇرنىلىنىڭ بىرلا سانى چەكلىنىپ يىغىۋېلىندى. بۇ ژۇرنالنىڭ 11 - سانىنى يىغىۋېلىشتا، تۈركىيە بىلەن بىر قاتاردا سوۋېت ئىتتىپاقى، خىتاي، ئافغانىستان، ئىران ۋە ئىراقتىكى تۈركىيلەر ياشايدىغان يەرلەرنى تولۇق كۆرسىتىپ بېرىدىغان خەرىتىدىن بىرىنىڭ مۇقاۋا رەسمى قىلىپ بېسىلغانلىقى باھانە قىلىپ كۆرسىتىلگەنىدى.

يېڭى ياۋروپادا تۈركىيەنىڭ شەرقى جەنۇبتا قۇدرەتلىك قورغانلىق رول ئوينايدىغانلىقىنى، بۇنىڭغا ئاساسەن رۇسلاشتۇرۇلغان يەرلەردىكى تۈركى ئىرقى ئامىللىرىنىڭ ئېتىبارىغا ئېلىنىشى كېرەكلىكى ھەققىدە ئېيتقانلىرىمنى ئەسكەرتىپ ئۆتتى. ئۇ جايلاردىكى زىيالىيلار — ئەگەر ئۇ يەرلەردە شۇنداق زىيالىيلار ھېلىمۇ بار دەپ قارالغىنىدا — ئۇلار بىر بولسا بولشېۋىكلەرگە باش ئېگىپ بولغانلىقى ياكى بولمىسا بولشېۋىكلەر تەرىپىدىن يوقىتىلغانلىقى مۇقەررەر ئىدى. شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ ئەللەردىكى ياش ئەۋلادلارنىڭ بىر قىسمىنى گېرمانىيە ئۇنىۋېرسىتېتلىرىغا، يەنە بىر قىسمىنى بولسا تۈركىيەدىكى ئۇنىۋېرسىتېتلارغا ئەۋەتىش كېرەك؛ شۇنداق قىلغاندا بۇ ياش ئەۋلادلار كېلەچەكتە بۇ ئىككى ئامىل ئارىسىدا كۈچلۈك تەسىرگە ئىگە ھەمكارلىق ئورنىتىشقا كاپالەتلىك قىلىدىغان كۈچكە ئايلىنالايدۇ.

گېرمانىيە، بۇ ئەللەردىن بەلگىلىك مىقداردا كۆچمەنلەرنى ئۇلارنىڭ پىكىرلىرىنى قوبۇل قىلدۇرۇش ۋە خىزمەتلىرىدىن پايدىلىنىش ئۈچۈن ئىمپېرىيىگە چاقىرتىلغان ئىدى (مۇساپىر لىدېرلىرى بىلەن ئۆتكۈزۈلگەن ئادلون يىغىنىنى كۆزدە تۇتماقتا. — ئا.ھ. ئىزاھاتى). بۇ كىشىلەرنىڭ بەزىلىرى تۈركى ئازسانلىق مىللەتلىرى تۇرىدىغان ئەللەرگە مۇستەقىللىق بېرىلمەيدىغانلىقى، بۇ يەرلەر نېمىس دائىرىلىرى بىلەن نېمىس ساقچىلىرىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى دۆلەتلەرگە ئۆزگەرتىلىدىغان بولدى دەپ قارىشىپ قايتىپ كېتىشكەن ئىدى. تۈركىيە باش مىنىستىرى، بۇ ھەقتە فۈھرېرنىڭ ئەنە شۇنداق بىر پىلانى بارلىقىغا ئىشىنەتتى. ئەگەر رۇسىيە پات يېقىندا پۈتۈنلەي مەغلۇپ قىلىنغۇدەك بولسا، ئۇرۇس بولمىغان ئازسانلىقلار جايلاشقان بۇ ئەللەر بىزدىن ئەركىنلىك ۋە قايتىدىن قۇرۇشقا ياردەم بېرىشىمىزنى ئۈمىد قىلىدىغانلىقىنى كۆرەلىگەن بولاتتۇق. بىز ئۇلارنىڭ بۇنداق بىر ئۈمىدتە بولۇشىنى ھەقىقەتەن قۇرۇق قالدۇرماسلىقىمىز كېرەك ئىدى. ئۇنداق بولمىغاندا،

دوكلاتتا، ھەقىقەتەن قىزىقارلىق مەسىلىلەر تىلغا ئېلىنغان ئىدى:

يېقىندىن باش مىنىستىرلىققا تەيىنلەنگەن ساراجئوغلى ئەپەندىنى بۈگۈن تۈنجى قېتىم زىيارەت قىلدىم. تۈركىيەدىكى ئومۇمى ئەھۋالى ھەققىدە ھۆكۈمەتنىڭ قاراشلىرىنى بىلىپ بېقىش ئۈچۈن، كۆرۈشۈشتە مەن ئۇنىڭدىن تۈنۈگۈن نۇماندىن تەلەپ قىلغىنىمدەك رۇسىيە مەسىلىسى ھەققىدىكى قاراشلىرىنى سورىدىم. باش مىنىستىر ماڭا بۇ مەسىلىدە بىر تۈرك بولۇش ۋە باش مىنىستىر بولۇش سۈپىتى بىلەن ئايرىم جاۋاب بېرىدىغانلىقىنى ئېيتتى.

بىر تۈرك بولۇش سۈپىتى بىلەن رۇسىيەنىڭ يىمىرىلىشىنى بەكلا ئارزۇ قىلىدىغانلىقىنى، بۇ ئارزۇ تۈركلەر نەچچە ئەسىردىن بېرى خىيال قىلىپ كەلگەن بىر ئارزۇ ئىكەنلىكىنى، ئەگەر بۇ ئىشنى فۈھرېر ئىشقا ئاشۇرالىسا ئىنتايىن چوڭ بىر دەۋر ياراتقانلىق بولىدىغانلىقىنى ئېيتتى. ھېچقانداق بىر تۈركىيەلىك، ھەتتا ئەنگلىيەپەرەس بولغان يالچىن (تاشقى ئىشلار مىنىستىرى نۇمان مەنەمەنچىئوغلىنى دېمەكچى. — ئا.ھ. ئىزاھاتى) مۇ بۇ ھەقتە ئۇنىڭدىن باشقىچە ئويلىمايدىغانلىقى ئېنىق. تۈركىيەنىڭ ئىرقى كۆرىشىگە سادىق ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ قەسەم قىلغان ۋاقتىدىمۇ بۇ ئارزۇسىنى ۋاستىلىك ئوتتۇرىغا قويغانىدى.

بۇ يېڭى باش مىنىستىر، فۈھرېرنىڭ ئازسانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ كەلگۈسىدىكى ئورنى ھەققىدىكى پىلانىدىن خەۋىرى يوق ئىدى. بۇ رايونلارنىڭ نوپۇسىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى تۈركى ئىرقىغا مەنسۇپ كىشىلەردىن تەشكىل تاپقانلىقى ئۈچۈن، تۈركىيەنىڭ بۇ رايوندىكى مەسىلىلەرنىڭ ھەل قىلىنىش ئەھۋالىغا ئالاھىدە قىزىقىپ كېلىۋاتقانلىقى ھەقلىق بىر قىزىقىش دەپ قارىلىشى كېرەك. باش مىنىستىر، سۆھبەت ئارىسىدا مېنىڭ بۇرۇن ئېيتقان فۈھرېرىمىزنىڭ يولىيورۇقىغا ئاساسەن باش جۇمھۇر (پرېزىدېنت) غا

تۈركلەر، ئەگەر نېمىس دۆلىتىنىڭ ھەر قايسى ساھەلىرىدىكى ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ ئاكتىپ ھەمكارلىقى كاپالەتكە ئىگە قىلىنغىنىدا ۋە بۇ جەھەتتە يېتىشتۈرۈلگىنىدە، ــ تەبىئىيكى بۇنداق نېمىس روھى، ئىقتىسادى ۋە ھەربىي جەھەتتىكى ئاۋانگارتلىق تەۋەسى ئىچىدە بۆلىنىشى كېرەك ــ ئۇرۇس مەسىلىلىرى ئۈچۈن ھەل قىلغۇچ تەدبىر بولالايدىغانلىقىغا ئىشىنەتتى، مەنمۇ شۇنداق بولىدىغانلىقىغا پۈتۈنلەي قوشۇلىمەن. بۇ ھەقتە ئالدىمىزدىكى ئۈلگىلەرگە ئاساسلىنىپ (يەنى، ياپونىيە ئۈلگىسى) كاپكازىيە ۋە كاسپىي دېڭىزىنىڭ نېرىسىدىكى ئەللەرنىڭ ھەرقايسىسىدا كۆرۈنۈشتە يەرلىككە ۋەكىللىك قىلىدىغان كىشىلەرنى تېپىشقا تىرىشچانلىق كۆرسىتىشىمىز كېرەك. تاللانغان بۇ ئاۋانگارت كىشىلەر بىلەن بىرلىكتە مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئالالايدىغان نېمىس رەھبەرلىكىمۇ بولغىنى ياخشى. نېمىس رەھبەر كەينىدە تۇرۇپ مەسلىھەتچىلەردەك كۆرۈنۈش بىلەن بىرگە، ئەمەلىيەتتە باشلامچىلىق قىلىدىغان، قارار قىلىدىغان مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئالىدىغان ئادەم ئورنىدا ۋەزىپە ئۆتىشى كېرەك. بۇ بۆلۈمنىڭ قول ئاستىدا يەرلىك كىشىلەرنىڭمۇ يېتەرلىك دەرىجىدە يۇقىرى دەرىجىلىك رەھبەرلىك ئورۇنغا ئىگە قىلىنىشى لازىم. ھازىرمۇ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئازسانلىق مىللەتلەردىن تەشكىل تاپقان لېجيونلار، بۇ ئەتراپتىكى ھەرخىل جايلاردىكى قوراللىق كۈچلەرنى تەشكىل قىلىدىغان قابىلىيەتلىك يادرو كۈچ بولالايدۇ. تاشقى كۆرۈنۈشتە قوراللىق كۈچلەر بىلەن ساقچى تەشكىلاتلىرى مۇمكىن بولغان جايلاردا يەرلىكلەر تەرىپىدىن تەشكىل قىلىنىشى كېرەك.

ھەر يەر ئۈچۈن باشلامچى بولالايدىغان يەرلىك كىشىلەرنى تاللاش مەسىلىسىدە نۇمان ۋە ساراجئوغلى ھەققىدە دېگەنلىرىمدىن كېيىن ئېيتقىنىمدەك، ھەر دائىم تەسىر قىلالايدىغان تۈرك تەۋەسىدىكى كىشىلەرنىڭ كۆزقاراشلىرىنى قولغا كەلتۈرەلەيمەن. بۇ ئۇسۇل بىلەن يېڭى سىياسىي ئورگانلار ھەققىدە ئورتاق مەنپەئەتدارلىق

بۇ ئازسانلىق مىللەتلەر بىزنى ئارماندا قويۇشى مۇمكىن. بۇ يەرگە كەلگۈچە باش مىنىستىر بىر تۈرك بولۇش سۈپىتى بىلەن سۆزلىدى. ئۇ بىر باش مىنىستىر سۈپىتىدە رۇسىيەدىكى ئازسانلىق مىللەتلىرىگە قارىتىلىدىغان قىرغىنچىلىق ئۈچۈن كىچىككىنە بولسىمۇ پۇرسەت بەرمەسلىك ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتىش، ئۆزىنىڭ بىر ۋەزىپىسى ئىكەنلىكىنى ئۇنتۇرىغا قويىدى. ...

سۆھبەت جەريانىدا باش مىنىستىرنىڭ يۇقىرىقىدەك پىكىرلىرىنى ئۇچۇق ئۇتتۇرىغا قويغانلىقى ئۈچۈن مەن ئۇنىڭغا رەھمىتىمنى بىلدۈرۈش بىلەن بىرگە، قولغا كەلتۈرگەن جايلارنى تەرەققىي قىلدۇرۇش بىلەن ئۇ يەرلەرنى باشقۇرۇش ئىشلىرىدا تۈركىيە بىلەن بولغان ھەمكارلىقلارنى قانداق يولغا قويۇشىمىز كېرەكلىكىنى، ياكى بولمىسا تۈركىيە مەنپەئەتلىرىگە قايسى دەرىجىدە ئەھمىيەت بېرىشىمىز كېرەكلىكى ھەققىدە سوئال قويدۇم. خۇددى تۈنۈگۈن ئۇمانىنىڭ كۆرسىتىپ ئۆتكىنىدەك، ساراجئوغلىمۇ زۆرۈر تېپىلغىنىدا ئەمەلىي مەسىلەرنى مەخپى شەكىلدە مېنىڭ بىلەن كۆرۈشۈپ تۇرۇش ياكى بولمىسا بۇ ھەقتىكى مەسىلەر ئۈستىدە كۆرۈشىدىغان ئۈچىنچى بىر ئادەمنى بەلگىلەشكە بولىدىغانلىقىنىمۇ ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتتى. باش مىنىستىرنىڭ بۇ دېگەنلىرىدىن شۇنى چۈشەندىمكى، ئۇ، رۇسىيەدىكى، بولۇپمۇ كاپكازىيىدىكى ۋەزىيەتنى بىرمۇ ـ بىر كۆزىتىپ كېلىۋاتقانلىقىنى، بۇ جەھەتلەردە مېنىڭ بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتنى ساقلاشنى ئارزۇ قىلىدىغانلىقىنى ئارزۇ قىلىدىكەن.

پاپېن بۇ ئۇچرىشىشتا ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەسىلەرنى شۇ ۋاقىتلاردا تۈركىيەدە زىيارەت قىلىۋاتقان پروفېسسور مەندې ۋە كۆچمەنلەر گۇرۇپپىسىدىكىلەرگە مۇناسىۋەتلىك يەنە بىر نېمىس مەسئۇلى بولغان زىممېرمان بىلەن بىرگە ئولتۇرۇپ تەھلىل قىلىشقان. ئاندىن مۇنداق خۇلاسىگە كېلىشكەن:

گەپلەرنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرۈپ قويمىغان ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، رۇسىيە فرونتى يېڭى باشلانغاندىلا نېمىس مەسئۇل كىشىلىرى ئىچىدە ئۆزئارا يېزىشقان خەت ـ چەكلىرىدە بۇ ھالەت بەكلا ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

ئەنۋەر پاشانىڭ ئىنىسى، كارخانىچى نۇرى قىلىلىغىل پاشا 1941 ـ يىلى سېنتەبىر ئايلىرىدا لېيپزىگ سودا يەرمەنكىسىگە قاتنىشىشنى باھانە قىلىپ گېرمانىيەگە بارغىنىدا، تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقى مەسلىھەتچىسى ۋېيزشاكېر بىلەن، ھەمدە سىياسىي بۆلۈم مۇدىرى ۋوپېرمانلار بىلەن كۆرۈشىدۇ. نۇرى پاشا ئۆزىنىڭ بۇ قېتىمقى كۆرۈشۈشىنىڭ تۈركىيە ھۆكۈمىتىنىڭ خەۋىرى بار بىر كۆرۈشۈش ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ كېلىپ، گېرمانىيەگە كېلىشتىن بۇرۇن باش مىنىستىر رەفىق سايدام بىلەن كۆرۈشۈپ ئۇنىڭغا مەلۇمات بەرگەنلىكىنى ئېيتقان. بۇ كۆرۈشۈشتىن كېيىن ۋويىرمان تاشقى ئىشلار مىنىستىرى رىببېنتروپقا بىر دوكلات سۇنۇپ، بۇ كۆرۈشۈش ھەققىدە تەپسىلىي مەلۇمات بېرىدۇ. بۇ دوكلاتتا گېرمانىيە ئىشغال قىلغان رايونلار، تۈركىيە ھۆكۈمىتىنىڭ بىر قىسىم تەلەپلىرى ۋە تۈركى ئىرقىدىن بولغان ئەسىرلەرگە مۇناسىۋەتلىك كۆزقاراش ۋە ئارزۇلىرى ئوچۇق ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ.

ۋويىرماننىڭ دېيىشىچە، نۇرى پاشا تۈركى ئىرقىدىكى ئەسىرلەرنى ئايرىم لاگېرلارغا توپلاپ تەشكىللەپ چىقىش لازىملىقى، ئۇلارغا تەلىم ـ تەربىيە بېرىپ سوۋېتلەرگە قارشى پايدىلىنىش لازىملىقى، تۈركىي خەلقلەر ياشايدىغان رايونلاردىكى ھاكىمىيەت (قىرىم، كاپكازىيە قاتارىدىكى جايلارنى دېمەكچى) يەرلىك تۈركى خەلقلەرگە ياكى مۇسۇلمانلارغا تاپشۇرۇپ بېرىلىشى، بېرلىندا ئۆزىنىڭمۇ ياردەمدە بولۇش خىيالىدا بولغان بىر تەشۋىقات مەركىزى قۇرۇپ چىقماقچى بولۇۋاتقانلىقى دېگەندەك بىر قاتار تەكلىپ ـ تەلەپلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان ئىكەن. ۋويىرمان يەنە تۈركىيەدىكى تۈركچىلەر تۈركىيە چېگراسى سىرتىدا ياشايدىغان تۈركى خەلقلىرى ئۈچۈن مۇستەقىل دۆلەتلەر قۇرۇپ چىقىلسا دەيدىغان تەلەپلىرى بارلىقىنى ئېيتىپ كېلىپ، بولۇپمۇ ئاغدۇرۇپ تاشلىنىدىغان سوۋېت ئىتتىپاقى ئۈستىگە قۇرۇلىدىغان بۇ دۆلەتلەر تۈركىيە تەرىپىدىن دەخلى ـ تەرۇزغا ئۇچرىمايدىغانلىقىنى، ئەمما تۈركىيەدىن سىياسىي يوليورۇق ئېلىشى

نۇقتىلىرىنى تېپىپ چىقالىشىمىز مۇمكىن.

بۇ تەكلىپ لايىھىسى، ئۇ يەرلەردە رۇسىيەنىڭ ئۇكرائىنا ۋە ئىشغال قىلىنغان باشقا رايونلىرىدا تەشكىل قىلىنىدىغان نىمىس ھۆكۈمەت ۋە ھاكىمىيەت شەكلىدىن تۈپتىن پەرق قىلىدۇ. شۇنداقتىمۇ كاپىكازىيىنىڭ نېرىسىدىكى يەرلەر بىلەن ھەزەر دېڭىزى نېرىسىدىكى ئەللەرگە مۇناسىۋەتلىك تەكلىپىمگە قوشۇمچە قىلىپ، بۇ جايلاردا دىققەت قىلىشىمىزغا تېگىشلىك بىرىنچى دەرىجىلىك مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغان تاشقى سىياسەت مەسىلىسىمۇ بارلىقىنى تەكىتلەپ ئۆتمەكچىمەن. تۈركىيەنىڭ ياردىمى بولماي، ئۇلارغا ئورتاق بولغان مۇھەممەد دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىلارنىڭ ھەممىسىنى بىر يەرگە كەلتۈرۈپ ھەمكارلاشماي تۇرۇپ، بۇ دۆلەتلەرنى نىمىس ساقچىلىرىنىڭ كۈچىگىلا تايىنىپ قولدا تۇتۇپ تۇرالىشىمىز ۋە ئۇ يەرلەرنى باشقۇرالىشىمىزمۇ مۇمكىن. ئۇنداق بولغىنىدا، تۈركىيە يېڭى ياۋروپا ئىتتىپاقىنىڭ سىرتىدا قالدۇرۇلغان ھېساپلىنىدۇ. بۇنداق بىر كەمتۈك تۈزۈلمە، ئۆزىنىڭ يېتەرسىزلىكىنى دەرھال ئوتتۇرىغا چىقىرىدىغانلىقى ئېنىق. غالىپ نىمىس قوشۇنلىرى كاپكازىيىدىن پەسكە قاراپ يۈرۈش قىلىشى بىلەن تەڭ، بۇ ئەللەردە يېڭى ھاكىمىيەت ئاممىلىرى دەرھال ئىشقا كىرىشتۈرۈلۈشى شەرت بولغىنى ئۈچۈن، فۈھرېرىمىز بۇ مەسىلىدە بۇرۇن بەلگىلىگەن سىياسىي قاراشلىرى دائىرىسىدە بەلگىلەش لازىم بولماقتا.

پاپېننىڭ بۇ دېگەنلىرىدىن، ئۆزىنى ھىتلېرنىڭ بۇ ھەقتىكى قاراش ۋە پىلانلىرىغا تەسىر كۆرسىتەلەيدىغان بىرى ئىكەنلىكىگە بەكلا ئىشىنىدىغانلىقىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. ئەمما ناتسىستلار ھۆكۈمىتى بولسا، ئىشغال قىلغان رايونلارنى مۇستەملىكىسى قىلىۋېلىش ئىرادىسىگە بۇرۇنلا قاچان كېلىپ بولغان ئىدى. ئۇ كۈنلەردە، نېمىسلار سوۋېتلەرگە قۇل بولغان مىللەتلەرگە ئەركىنلىك ئاتا قىلىش ياكى تۈركىيەنى بۇ تۈر ئىشلارغا بىرلىكتە ئارىلاشتۇرۇش دەيدىغان

باكۇنى تۈركلەرگە تۇتقۇزۇپ قويۇشنى ھەرگىز خىيال قىلىشقا بولمايدۇ.

قالغان نۇقتىلارغا كەلسەك، پەرەز قىلىشىمچە كاپكازىيە تەۋەسى ۋە تۈركىي خەلقلىرى ئارىلاش ياشايدىغان ۋولگا - ئورال ئوتتۇرىسىدىكى يەرلەر بىلەن ھەزەر دېڭىزىنىڭ شەرقىدە ياشايدىغان تۈركىستان تەۋەسى ئوتتۇرىسىدا ھەل قىلغۇچ پەرقلەر بار. سوۋېت ئىتتىپاقى ئۇرۇشتا يېڭىلگەندىن كېيىن، كونا رۇسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ بىپايان زېمىنلىرى چەتئەل تەسىر دائىرىسى ئاستىدا قالماستىن نېمىس تەسىر دائىرىسى ئىچىگە كىرىدىغان بولۇشى كېرەك. كاپكازىيە سىرتىدىكى ھەمدە ۋولگا بىلەن ئوراللار ئوتتۇرىسىدىكى جايلاردا تۈركىيە بىلەن سىياسىي ئىتتىپاق قۇرۇشقا، نەتىجىدە ئۇلارنىڭ مۇناسىۋەتلىرى شۇبھىسىزكى پۈتكۈل كۈچى بىلەن ئۇ ئەللەرنى ئۆز يېنىغا تارتىشقا ئۇرۇنىدىغان تۈركىيە سىياسىتىدىكى ئۆزگىرىشلەرگە بېقىنىدىغان دۆلەتلەرنى شەكىللەندۇرۇش بىزنىڭ مەنپەئەتلىرىمىزگە پۈتۈنلەي زىيانلىق. ئەمما تۈركىستاننىڭ ئەھۋالى بۇلارغا پەقەتلا ئوخشىمايدۇ.

ئەگەر رۇسىيە تولۇق ئاجىزلاشتۇرۇلغان كۈنلەردە ئەنگلىيەلىكلەر يەنىلا ھىندىستاندا تۇرىۋەرگىدەك بولغىنىدا، ئەنگلىيە جاھانگىرلىكى تۈركىستان - سىبىرىيە تۆمۈريولى ئارقىلىق سىرتقا قىسمەن بولسىمۇ ئېچىۋېتىلگەن، ئىقتىسادى جەھەتتە ئىستىقبالى پارلاق (كېۋەزچىلىك) بۇ رايونلارنى چوقۇم قولغا كەلتۈرۈشكە ئۇرۇنىدۇ. بۇ رايونلار جۇغراپىيىلىك ئورۇن جەھەتتىكى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىنمۇ كەلگۈسىدە گېرمانىيەنىڭ تەسىر دائىرىسىگە كىرەلمەي قېلىشى مۇمكىن. شۇ سەۋەبتىن، پەرىزىمچە بۇ جايلاردا تۈركىيە بىلەن ئىتتىپاقداش ئېتنىك تۈركىي دۆلەتلەر قۇرۇشنى تەشۋىق قىلماسلىق توغرا يول تۇتقانلىق بولۇشى كېرەك.

بۇ مۇلاھىزىلەردىن مەلۇمكى، گېرمانىيە، ئىشغال قىلىدىغان بۇ جايلارغا

لازىملىقى تەلىپىنىڭ بارلىقى ئۈستىدە مۇھاكىمىلەر يۈرگۈزگەن. بۇ دېيىلگەن جايلار ئەزەربەيجان، داغىستان، تاتارىستان، تۈركىستان، ئەينى ۋاقىتدا خىتاي ئىشغالىيىتى ئاستىدا تۇرۇپ سوۋېتلەرنىڭ تەسىرى ئاستىدا تۇرۇۋاتقان شەرقى تۈركىستان قاتارلىق يەرلەرنى كۆزدە تۇتماقتا ئىدى. شۇنىڭدەك يەنە ئىراندىكى، مۇسۇل بىلەن كەركۈك قاتارلىق جايلاردىكى تۈركلەر ياشايدىغان جايلارمۇ تەسىر دائىرىسى تەۋەسىگە كىرىش ئېھتىماللىقى تونۇشتۇرۇلغان. ئاتاتۈركنىڭ بىر قىسىم چېگرالارنى قايتا رەتكە سېلىنىش ئارزۇسىدا بولغىنىدىن تاشقىرى، تۈركىيەنىڭ بۈگۈنكى چېگرالىرى ئىچىدە قېلىشى كېرەك دەپ قارالغان تاشقى سىياسەتلىرىگە مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەردە ۋويىرمان ئوتتۇرىغا قويغان نارازىلىققا قارىتا، نۇرى پاشا ئاتاتۈركنىڭ بۇنداق بىر سىياسەتنى سوۋېت ئىتتىپاقى دەۋرىدە ئوتتۇرىغا چىققان ئەمەلىي ئەھۋالغا قاراپ ئەنسىرەپ ئوتتۇرىغا قويغانلىقىنى بايان قىلغان. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يىمىرىلىش ۋەزىيىتى شەكىللەنگىنىدە بۇنداق بىر ئەنسىرەشنىڭمۇ ئەمەلدىن قالدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن. شۇنىڭدەك يەنە تۈركىيە ئەسلىدىنلا يېڭى زېمىن قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى يېڭى تۈركى دۆلەتلىرىنىڭ قۇرۇلۇشىنى ئارزۇ قىلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن. ۋويىرمان تىلغا ئالغان بۇ جايلار بىلەن رۇسىيەنىڭ 19 ـ ئەسىرلەردە تۈركىستان ۋە كاپكازىيە ئىشغالىيىتىنى كۆرسىتىدىغان ئىككى پارچە خەرىتىمۇ تەييارلىغان بولۇپ، بۇ خەرىتىلەر دوكلاتقا قوشۇمچە قىلىنغان. بۇ دوكلاتتا، مۇھىم بولغان نۇقتا سىياسىي بۆلۈم مۇدىرىنىڭ بۇ مەسىلىلەرگە مۇناسىۋەتلىك يۈرگۈزگەن تەھلىللىرى ئىدى. دوكلاتتا ۋويىرمان مۇنداق دەيدۇ:

تۈركىيەنىڭ بېقىندىسى بولۇپ قالىدىغان يېڭى تۈركى ئىرقىدىن تەشكىل قىلىدىغان دۆلەتلەرنىڭ قۇرۇلۇشىنى باشقا تۈردە باھالاش كېرەك. ... تۈركىيەنىڭ مۇسۇل رايونىنى قولغا كەلتۈرۈش پىلانىنى توغرا چۈشەنسەكمۇ، ئۆزىمىزنىڭ نېفىت مەنپەئەتىمىزنى كۆزدە تۇتقىنىمىزدا، ئۇلارنىڭ بۇ خىيالىنى ھەرگىز غەيرەتلەندۈرۈپ قويماسلىقىمىز شەرت. شۇنىڭدەك، بۇنىڭ ئورنىغا باتۇم بىلەن

يارىتىپ بېرىشنىڭمىزغىمۇ ئېھتىياجلىق ئەمەسمىز. شۇنىسى ئېنىقكى، بۇ جەھەتتىكى تۈركىيەنىڭ بۇ مەنپەئەتلىرىنى دەپ ئۇرۇشنۇۋاتقان دۆلەتلەرگە مۇناسىۋەتلىك ئاساسى سىياسى پوزىتسىيلىرىنى بىزنىڭ پايدىمىزغا ئۆزگەرتەلىگۈدەك كۈچكىمۇ ئىگە ئەمەسلىكى ھەممىگە ئايان.

شۇنداق بولغاچقا، بۇ مەسىلىلەر ھەققىدە ئۇلار بىلەن كۆرۈشۈپ يۈرمەسلىكىڭىزنى، ئەگەر تۈركلەر ئۆزلىرى بۇ ھەقتىكى مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا قويغۇدەك بولسا ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئېھتىياتچانلىق بىلەن جاۋاب بېرىشكە تىرىشىشىڭىزنى ئۆتۈنىمەن.

بۇ بۇيرۇق، پاپېننىڭ سوۋېتلەردىكى تۈركى رايونلىرىغا مۇناسىۋەتلىك پائالىيەتلىرىنى توختىتىشقا مەجبۇرلايدىغان ئەڭ ئاخىرقى بۇيرۇق ئىدى. ئەسلىدە، رىببېنتروپنىڭ بۇ مەسىلىلەرنىڭ تۈركىيە تاشقى سىياستىگە كۆرسىتىدىغان تەسىرى ئۈستىدە قىلغان تەھلىللىرى ھەققەتەن ئورۇنلۇق تەھلىل ئىدى. تۈركىيە ھۆكۈمىتى ئىسلارنىڭ تۈرك رايونلىرىدا يولغا قويماقچى بولۇۋاتقان سىياسەتلىرىگە قاراپ ئۆزىنىڭ سىياسي پوزىتسىيىسىنى ئۆزگەرتىپمۇ كەتمەيتتى. تۈركىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ئاساسلىق سىياستى، ئىملا بولسا بولسۇن ئۆزلىرىنىڭ بىتەرەپلىك سىياستىدە چىڭ تۇرۇش ھەمدە بۇ ئۇرۇشقا قاتناشماسلىق پىرىنسپى ئاساسىغا قۇرۇلغان ئىدى. تۈركىيەدە تۇرۇۋاتقان ئەنگلىيە باش ئەلچىخانىسى تەرىپىدىن تەييارلانغان، فورېيگن ئوفىسنىڭ جەنۇبى ئىشخانا مەسئۇلى گ. ل. كلۇتتۇن تەھلىل قىلىپ چىققان 1942 - يىلى 22 - ئىيۇن كۈنىدىكى «تۈركىيەنىڭ زېمىن تەلەپلىرى» ماۋزۇلۇق دوكلاتىدا، تۈركىيە ھۆكۈمىتىنىڭ بۇ ھەقتىكى سىياسەتلىرىنى ناھايىتى ئىخچام خۇلاسىلەپ بەرمەكتە ئىدى:

تۈركىيەدە تۇرانچىلىق بەكلا ئومۇملاشقان بولۇپ، بۇ ئىدىيىگە ئەڭ يېقىن كىشىلەر ئىران بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىدا بۇ قاراشنى

مۇستەقىللىق ياكى بولمىسا ئاپتونومىيە بېرىشنى پەقەتلا خىيالىغا كەلتۈرۈشمىگەن ئىدى. ئەسلىدىنلا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىشغال قىلىنىشى ئاخىرلاشقۇدەك بولسا، ئىشغال قىلىنىش نۆۋىتى تۈركىيەگە كېلەتتى. ئەنە شۇ سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن پاپېننىڭ بۇ مەسىلىگە تۇتقان پوزىتسىيىسى بېرلىن دائىرىلىرى ئارىسىدا قاتتىق ئەكس تەسىر پەيدا قىلىۋېتىدۇ. بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن، تاشقى ئىشلار مىنىستىرى رىببېنتروپ، پاپېنگە مۇنداق بىر بۇيرۇقنى ئەۋەتىدۇ:

26 - ۋە 28 - ئاۋغۇست كۈنلىرى ئەۋەتكەن دوكلاتىڭىزدىن مەلۇم بولۇشىچە، تۈركىيە دۆلەت رەھبەرلىرى بىلەن ئۆتكۈزگەن ئەڭ ئاخىرقى قېتىملىق سۆھبىتىڭىزدە كاپكازىيە بىلەن سابىق سوۋېت رۇسىيەسى تەۋەلىكىدە ياشايدىغان تۈركىي قوۋملاردىن بولغان خەلقلەر ھەققىدىكى تۈركىيە مەنپەئەتلىرىگە مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەر قايتا - قايتا مۇزاكىرە قىلىنغان، تۈركىيەنىڭ بۇ مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش جەھەتتە قانچىلىك تۆھپىسى بولىدىغانلىق مەسىلىلىرى تالاش - تارتىش قىلىنغانىكەن. مەيلى نۇمان ئەپەندى ياكى ساراجئوغلى بولمىسۇن، بۇ ئىش سەۋەبىدىن بۇ ھەقتە تۈركىيەنىڭ مەنپەئەتلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، مەيلى يوشۇرۇن بولسۇن ياكى ئۇچىنچى بىر كىشىنى ۋاستە قىلىش يولى بىلەن بولسۇن بىزگە بۇ جەھەتتە ياردەم قىلالايدىغانلىقى ھەققىدىكى تەكلىپلىرىدىن بېشارەت بەرگەن ئىكەن، تۈركىيە ئاشكارا بىتەرەپلىكنى داۋاملاشتۇرۇشقاتىرىشچانلىق كۆرسىتىشى بىلەن بىرگە، ئۆزلىرىنىڭ تەلەپلىرىنىمۇ ئوتتۇرىغا قويۇشقان ئىكەن.

ھازىرچە تۈركىيە ھۆكۈمىتى بىلەن بۇ مەسىلىلەر ئۈستىدە سۆزلىشىشنىڭ قىلچە پايدىسى يوق. دەل ئەكسىچە، بۇ تۈردىكى كۆرۈشۈشلەر بۇنداق مەسىلىلەرنىڭ بىر تەرەپ قىلىنىشىغا يامان تەسىر كۆرسىتىپ قويۇشى مۇمكىن. شۇنىڭدەك يەنە، تۈركىيەگە بۇ ھەقتىكى ئارزۇ ۋە تەلەپلىرىنى بىزگە يەتكۈزۈش پۇرسىتىنى

ۋەلى قېيۇمخاننىڭ تۈركىيە زىيارىتى

ۋەلى قېيۇمخان، 1942 ـ يىلىنىڭ دېكابىر ئېيىدا گېرمانىيەنىڭ تۈركىيەدە تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى فون پاپېننىڭ تەلىپىگە بىنائەن تۈركىيەگە كېلىدۇ. ئۇ يىللاردا نېمىس قوشۇنلىرى دون ۋادىسى بىلەن شىمالى كاپكازىيىنى ئىشغال قىلىپ، گىرۇزىيە بىلەن ئەزەربەيجان چېگراسىغا كېلىپ تاقاشقان ئىدى. نېمىسلار نۆۋەتتە، ئەزەربەيجان نېفت مەنبەلىرىنى قولغا كەلتۈرۈشنى مەقسەت قىلماقتا ئىدى. فون پاپېن، ۋەلى قېيۇمخاندىن تۈركىيە مەسئۇللىرى بىلەن كۆرۈشۈپ چىقىشنى ھەمدە ئۇلارغا م ت ب ك بىلەن لېژيون ھەققىدە مەلۇمات بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەمما ۋەلى قېيۇمخان بولسا، تۈركىيە يېتەكچىلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلەرنى ئۆز مەقسىتى ئۈچۈن پايدىلىنىش نىيىتىدە ئىدى. ئۇ يەنە تۈركىيەدىكى ت م ب ئەزالىرى ۋە باشقا تاشقى تۈرك قوۋملىرى بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتىشنىمۇ مەقسەت قىلماقتا ئىدى. ۋەلى قېيۇمخان، شۇ ۋاقىتتىكى تۈركىيە زىيارىتى ئۈستىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ:

ئىستانبۇلغا كېلىپ ئاۋۋال مىللىي بىخەتەرلىك تەشكىلات مەسئۇللىرى بىلەن كۆرۈشتۇم. نېمىسلار يۇقىراچە كىينگەن مىللىي لېجيون ئەسكەرلىرنى تۈركىيە ئارقىلىق كاپكازىيە تەرەپلەرگە كىرگۈزۈۋېتىشنى نىيەت قىلىشۋاتقانلىقىنى ئېيتتىم. ئەمما بۇنداق بىر ئىشقا تۈركىيە مەسئۇللىرى بەك قىزىقمايدىغاندەك قىلاتتى. ئۇلارنىڭ دېيىشىچە، بۇ ئىش ئاشكارىلىنىپ قالسا تۈركىيە ئۇرۇشقا قاتنىشىش خەۋپى يۈز بېرىدىغانلىقىدىن ئەنسىرەيدىكەن. ئەمما مەن نېمىس قوشۇنلىرىنىڭ شەرق ئۇرۇش سېپىدە، بولۇپمۇ ستالىنگراد ئالدىدا توختاپ قالغانلىقىغا قاراپ نېمىسلار بۇ ئۇرۇشتا يېڭىلىپ قالارمۇ قانداق دەپ گۇمانلىنىشقا باشلىغان ئىدىم. ئۇ ۋاقىتلاردا لېجيوندا 100 مىڭدىن ئارتۇق تۈركىستانلىق ئەسكەر، 70 مىڭدەك ئىشچى بار ئىدى. مەن ئەسلىدە، نېمىسلار بۇ ئۇرۇشتا يېڭىلىپ قالغۇدەك

كېڭىيىشنى ئارزۇ قىلىپ يۈرمەكتە. ئەمما بۇ ھەرىكەت ئاساسى جەھەتتىن مەخپىي پائالىيەت تۈسىنى ئالغان بولۇپ، مەخسۇس دائىرىلەرنىڭ ياردەمگە ئېرىشەلمىگەندەك كۆرۈنىدۇ. شۇڭغا قارىماي يەنىلا ھۆكۈمەت بۇ ھەرىكەتنى بېسىقتۇرۇش ئۈچۈن تولۇق تىرىشچانلىق كۆرسەتمەيۋاتقانلىقى ئېنىق.

تۈركىيە ھۆكۈمەت دائىرىلىرى، تاشقى سىياسەتتە بولغىنىدەك ئىچكى سىياسەتلىرىدىمۇ مۆتىدىل سىياسەت يۈرگۈزۈشكە تىرىشقان بولۇپ، چېكىدىن ئاشۇرىۋېتىشلەرگە يول قويماي كەلمەكتە ئىدى. مەسىلەن، نېمىسپەرەسلىكى بىلەن تونۇلغان تۈركىيەنىڭ گېرمانىيەدە تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى خۇسراۋ گەرەدە، 1942 - يىلىنىڭ 23 - ئاپرېل كۈنى تۈركلەر كۈلۈبىدا ئۆتكۈزۈلگەن بىر قېتىملىق يىغىلىشتا سوۋېت ئىتتىپاقىنى كۆزدە تۇتقان ھالدا تۈركلەرنىڭ ۋەھشىي تارىخى دۈشمىنىنىڭ ئاقىۋەتتە مەغلۇبىيەتكە يۈز تۇتىۋاتقانلىقىنى ئىپادىلەيدىغان بىر نۇتۇق سۆزلەيدۇ. ئۇنىڭ بۇ باھاسىغا ھۆكۈمەت تەرەپ قاتتىق نارازى بولىدۇ. تۈركىيە - گېرمانىيە مۇناسىۋەتلىرىدە شۇنچە مۇۋەپپەقىيەتلىك دىپلوماتىيىلىك مۇناسىۋەت قىلىپ كېلىۋاتقان گەرەدەنى ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلاپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ساففەت ئارىقاننى باش ئەلچى قىلىپ تەيىنلەيدۇ. ئەسلىدە تۈركىيە دائىرىلىرى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مەغلۇبىيىتىدىن ئىچ - ئىچىدىن خۇشال بولسىمۇ بۇنداق ھېسسىياتىنى يوشۇرۇپ كەلمەكتە ئىدى. يەنە بىر تەرەپتىن تۈركىيەنى ئۇرۇشقا سۆرەپ كېلىش جەھەتتىكى نېمىسلارنىڭ بېسىمىنى يەڭگىللىتىش، سوۋېتلەردىن كېيىن ھۇجۇم قىلىش نۆۋىتىنىڭ تۈركىيەگە كېلىشى ئېھتىمالىنى ئەڭ تۆۋەن دەرىجىگە چۈشۈرۈش ئۈچۈنمۇ نېمىسلارنى رەنجىتىپ قويماسلىققا تىرىشىدىغان بىر سىياسەت يۈرگۈزۈشكە ئەھمىيەت بېرىپ كەلمەكتە ئىدى. تۈركىيە تاشقى سىياسەتلىرىدىلا ئەمەس، ئىچكى سىياسەتلىرىدىمۇ ئۇرۇشنىڭ تەرەققىياتىغا چىڭ باغلىنىپ ھەرىكەت قىلىۋاتقان ئىدى.

ئىستانبۇلدا تۈركىستانلىق زىيالىيلار بىلەنمۇ كۆرۈشتۈم. ئۇلار بىلەن نۇرى پاشانىڭ ئۆيىدە كۆرۈشكەنىدىم. ئۇ يەردە زەكى ۋەلىدى، ئوسمان غوجا ئوغلى، ھەيدەربەگ، ئەخمەتجان ئوكاي، تاھىر چاغاتاي، ئابدۇلۋاھاپ ئوكتاي قاتارلىق كىشىلەر بار ئىدى. ئۇلار، سابىق ت م ب چىلار سىياسىي مەركىزىمىز تۈركىيەدە تۇرۇۋەرسۇن، بۇ ھەرىكەتنىڭ يادروسىنى بىز تەشكىل قىلايلى دەپ تەلەپ قىلىشتى. مەن ئۇلارغا بۇنداق بىر ئىمكانىيەتنىڭ يوقلۇقىنى ئېيتتىم. ... بىر - ئىككى كۈن ئۆتكەندىن كېيىن «تۈركى مەدەنىيەتلەر ئىتتىپاقى» دېگەن بىر يەردە يىغىن ئېچىلىدىغان بولۇپ، يىغىندا مەندىن بىر نۇتۇق سۆزلەپ بېرىشنى تەلەپ قىلىشتى. نۇرى پاشاغا "مەن پان تۈركىزم دېگەندەك قاراشلارنى قوللىمايمەن" دەۋىدىم، "ئۇنداق بولسا ئۇ يىغىنغا سەن قاتناشما" دېدى.

ۋەلى قېيۇمخان، تۈركىيەدىكى رەسمىي ياكى غەيرىي رەسمىي كۆرۈشۈشلەردە كۆتكەن مەقسىتىگە يېتەلمەي گېرمانىيەگە قايتىپ كېتىدۇ. قېيۇمخان، تۈركىيەدىكى كۆرۈشۈشلەردە ت م ب گۇرۇپپىسىدىكىلەر بىلەن يولغا قويۇلىدىغان ستراتېگىيىلەر مەسىلىسىدە بىر پىكىرگە كېلەلمىگەن بولسىمۇ، ئۇلار بىلەن داۋاملىق مۇناسىۋەت قىلىپ تۇرۇشنى نىيەت قىلغان ئىدى. دېگەندەك، كېيىنكى ۋاقىتلاردا «مىللىي تۈركىستان» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلغان بەزى ماقالىلىرى ۋە ئۆزىنىڭ بىۋاستە ئېيتىپ بەرگەنلىرىدىن قارىغاندا، كونا ت م ب چىلار بىلەن بولغان ئالاقىسىنى تا ئۆرۈش تۈگىگىچە ئۈزمىگەن. ئۇنىڭ ئۈچۈن م ت ب ك باستۇرغان گېزىت - ژۇرناللارنىڭ تۈركىيەدىكى تۈركىستانلىقلار ئوتتۇرىسىدا تونۇشتۇرۇلۇشى، تارقىتىلىشى بەك مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ھېسابلىناتتى. ۋەلى قېيۇمخان بۇ جەھەتتە ت م ب چىلارنىڭ كۆرسەتكەن ياردەملىرى بىلەن مۇناسىۋەتلەرنى توختىتىپ قويماي داۋاملاشتۇرغانلىقىنى تونۇشتۇرۇپ مۇنداق دەيدۇ:

م ت ب ك تەرىپىدىن نەشرى قىلدۇرۇلۇۋاتقان «مىللىي

بولسام بۇ ئەسكەر ۋە ئىشچىلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى تۈركىيەگە كەلتۈرۈۋېلىش ئىمكانىيىتىنىڭ بار - يوقلۇقىنى بىلمەكچى ئىدىم. مەن ئۇلار بىلەن كۆرۈشۈش جەريانىدا تۈركىيە دائىرىلىرىنىڭ بۇنداق بىر ئىشقا قانداق قارايدىغانلىقىنى بىلىشكە تىرىشتىم. بۇ ئىشقا تۈركىيە دائىرىلىرى ئېنىق بىر نېمە دېمەي گەپ يورغىلىتىپ تۇرۇۋېلىشتى. يەنە بىر ئىشنىمۇ ئۇلارغا ئوچۇق ئېيتتىم: ئەگەر نېمىسلار تۈركىيەگە قارشى بىۋاستە ئۇرۇش قىلماقچى بولىدىكەن، تۈركىستانلىق ئەسكەرلەر ھەرگىز گېرمانىيە تەرىپىدە تۇرۇپ ئۇرۇش قىلمايدۇ.

تۈركىيە مەسئۇللىرى نېمە ئۈچۈندۇر ئۇكرائىنا تەشكىلاتلىرى بىلەن ئالاقىلىشىش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويۇشتى. بۇ تەلەپكە بىنائەن مەنمۇ دەرھال گېرمانىيەگە تېلېفون قىلىپ ستېپچكونى تۈركىيەگە ئەۋەتىشلار دەپ تەلەپ قىلدىم. ستېپچكو بىلەن گېنېرال بېندېرې چەتئەلدە ئۇكرائىنا مىللىي ھۆكۈمىتىنى قۇرۇپ چىقىشقان ئىدى. ستېپچكو ئىستانبۇلغا يېتىپ كېلىشى بىلەن تەڭ، دەرھال ئۇنى ئەنقەرەگە ئېلىپ باردىم. ئەنقەرەگە بېرىپلا ستېپچكونى مىللىي بىخەتەرلىك تەشكىلاتىغا ئاپىرىپ مۇدىر ئىشخانىسىغا كىرگۈزۈپ قويۇپ چىقىپ كەتتىم. ئۇلار نېمىلەر دېيىشكەنلىكىنى بىلمىدىم. كېيىن ستېپچكودىن نېمە ھەققىدە سۆزلەشكەنلىكىنىمۇ سورىمىدىم. تۈركىيە، بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن قۇرۇلغان ئۇكرائىنا ھۆكۈمىتىنى بىرىنچى بولۇپ ئېتىراپ قىلغان دۆلەت بولغاچقا، ئۇلار بەكلا ئاسان دوستانە شەكىلدە سۆھبەتكە كىرىشىپ كەتكەنىدى. فون پاپېن بىزنىڭ بۇ تۈردىكى مۇناسىۋەتلىرىمىز ھەققىدە بەك زىغىرلاپ سوراپ يۈرمىدى. بىزنىڭ دېگەنلىرىمىزنى تولۇق قوبۇل قىلىپ، بەك چۈخچىلاپ يۈرمىدى.

پەرىزىمچە، پاپېن تۈركىيەنىڭ ئۇرۇشقا قاتنىششىنى بەك خالاپ كەتمەيدىغاندەك قىلاتتى. ...

تۈركىلەرگە مۇستەقىللىقنى بەرمىگەن ئىدى. ئۇكرائىنانى، بالتىق ئەللىرىنىمۇ تارتىپ ئېلىپ ئۇ يەرلەرنىمۇ ئۆزىنىڭ مۇستەملىكىسىگە ئايلاندۇرۇۋېلىشقانىدى. تاھىر بولارنى ئوتتۇرىغا قويۇۋېدى قېيۇمخان نېمىسلارنىڭ تۈركىستانغا ئازادلىق (ئەركىنلىك) بېرىدىغانلىقىنى، بۇنىڭ ئۈچۈن نېمىسلار ۋەدە بېرىشكەنلىكىنى ئېيتتى. دېمىسىمۇ ئۇنىڭ قولىدا نېمىسلار تۈركىستاننى مۇستەقىل دۆلەت دەپ تونۇغانلىقى ھەققىدە، بىلمىدىم قايسى بىرى تەرىپىدىن ئىمزالانغان بىر قەغەزنىمۇ باردەك قىلاتتى. شۇنداقتىمۇ بىز يەنىلا قايىل بولمىدۇق. قېيۇمخاننىڭ بۇ تەلىپىنى قوبۇل قىلىشمىدۇق. زەكى ۋەلىدى بۇ ئىشلارغا بەكلا ھەۋەس قىلغان ئىدى. ئەمما سەۋەبىنى بىلمىدىم، ئۇنىڭ بۇ ئارزۇسى ئىشقا ئاشمىدى (ئىبراھىم يارقىن بىلەن ئۆتكۈزۈلگەن شەخسى سۆھبەتتىن. — ئا.ھ. ئىزاھاتى).

ۋەلى قېيۇمخانمۇ، زەكى ۋەلىدى توغانىنىڭ بۇ ئىشقا راستىنلا بەك قىزىققانلىقىنى ئېيتىدۇ:

زەكى ۋەلىدى م ت ب ك بىلەن لېجيون مەسىلىسىگە بەكلا قىزىققانىدى. تۈركىستان مەسىلىسىدە بىز بىلەن بىرلىكتە پائالىيەت قىلىشنى ئارزۇ قىلاتتى. مەن گېرمانىيەگە قايتقىنىمدىن كېيىن، يەنى 1943 - يىلى، ۋەلىدىمۇ نۇرى پاشانىڭ ياردىمى بىلەن بېرلىنغا كەلدى. بۇ ئارىدا ئىتتىپاقداش كۈچلىرىنىڭ بومباردىمانى باشلىنىپ كەتكەنىدى. بېرلىنمۇ بومباردىمان قىلىنماقتا ئىدى. ۋەزىيەت بەكلا خەتەرلىك ئىدى. شۇڭا ئۇزۇن تۇرمايلا قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر بولىدۇ. ئۇرۇش توگىگەندە مېنىڭ بىلەن بىرگە ھەرىكەت قىلىشنى تەكلىپ قىلغانىدى. ئەمما مەن ئۇنىمىدىم. مېنىڭ بىلەن ھەمكارلىشىش ئىشى پۈتمىگەچكە، ئاخىرى بىزدىن ئايرىلىپ كېتىپ تۈرك ئېلى گۇرۇپپىسىنى قۇرۇپ چىققان قاناتباي

تۈركىستان» بىلەن قالغان ژۇرناللار گېرمانىيە دىپلوماتىيىلىك پوسۇلكىلىرى بىلەن بىرگە تۈركىيەگە ئەۋەتىلەتتى. بۇ ژۇرناللارنى ئابدۇۋاھاپ ئوكتاي تاپشۇرۇۋېلىپ تارقىتاتتى.

ۋەلى قېيۇمخان، ت م ب ئەزالىرىدىن ئابدۇۋاھاپ ئوكتاي ۋاپات بولغىنىدا «مىللىي تۈركىستان» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلغان بىر ماقالىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ:

ئۇرۇش مەزگىللىرىدىمۇ مۇناسىۋەتلىرىمىز ئىنتايىن سەمىمىي ئىدى ۋە زىچ ئالاقە قىلىپ تۇراتتۇق. ... رەھمەتلىك ئۇرۇش دەۋرلىرىدە بېرلىنغا كېلىپ مۇستەقىللىق يولىدا بىرگە پائالىيەت قىلىشنى بەكلا ئارزۇ قىلغان ئىدى. ھەتتا ئۇنىڭ بىلەن تاھىر چاغاتاي ئىككىسىنىڭ رەسمىيەتلىرىنى ئۆتەپ بۇ ئىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنى پىلانلاشقانىدۇق. نېمىشقىدۇر ئۇلار بېرلىنغا كېلىپ پائالىيەت قىلىشقا پۇرسەت چىقىرالمىدى.

سابىق ت م ب چىلاردىن ئىبراھىم يارقىن بولسا، بۇ ئىشلارنى پۈتۈنلەي باشقىچە بىر شەكىلدە بايان قىلىدۇ. ۋەلى قېيۇمخان بىلەن ئوتتۇرىسىدىكى كېلىشەلمەسلىكلەر پرىنسىپال مەسىلىلەر ئۈستىدە روي بەرگەن بولۇپ، ئۇرۇش ئاخىرلاشقان كۈنلەرگىچە بۇنداق كېلىشەلمەسلىك داۋام قىلغانلىقىنى ئېيتىدۇ:

ۋەلى قېيۇمخان تۈركىيەگە كەلگىنىدە بىز بىلەن كۆرۈشۈپ، بىزنىمۇ مىللىي ھەرىكەتلەرگە قاتنىششىمىزنى تەلەپ قىلدى. ئەمما بىز ۋە تاھىر چاغاتاي قاتارىدىكى ت م ب ئەزالىرى، گېرمانىيەنىڭ سوۋېت تەسىر دائىرىسى ئاستىدا تۇرغان تۈركى قوۋملار ياشايدىغان جايلار ھەققىدىكى سىياسەتلىرىنى توغرا كۆرمىگەن ئىدۇق. ئۇ ۋاقىتلاردا گېرمانىيە قىرىمنى تارتىپ ئالغىنى بىلەن ئۇ يەردىكى

كېلەلمگەچكە تۈركىيەگە قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان.

قېيۇمخان تۈركىيەگە كەلگەن ۋاقىتلاردا تۈركىستان مىللىي ئىتتىپاق (ت م ب) ئەزالىرى 10 - دېكابىر كۈنىدە ئىستانبۇلدا يىغىلىپ، مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىنكى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسىنى قايتىدىن رەتكە سېلىپ چىقىشقان. ئابدۇۋاھاپ ئوكتاي، چوقاي ئوغلىنىڭ ۋاپاتى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ۋەزىيەتنى چوقاي ئوغلىنىڭ رەپىقىسىگە يازغان بىر پارچە خېتىدە تۆۋەندىكىدەك بايان قىلىدۇ:

مۇستاپا ئەپەندىنىڭ ۋاپاتى رەسمىي يوللاردىن سەل كېچىكىپ بولسىمۇ بىزگە يېتىپ كەلدى. بۇ شۇم خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن بارلىق ت م ب ئەزالىرىنى چاقىردىم. شۇ ۋاقىتلارنىڭ تۈركىيەسىدىكى نازۇك ۋەزىيەتكە قارىماي 3 كۈن ئىچىدە ئىستانبۇلغا يىغىلىپ بولدۇق. ھەممىمىزنى قاتتىق چۆچۈتۈۋەتكەن ۋە ئېغىر قايغۇغا چۆمدۈرگەن بۇ شۇم خەۋەر، شۇ كۈنلەردە ئىنتايىن مۇھىم بىر ئوپېراتسىيە ئۈستىدە ياتقان مەجىدىن ئەپەندىدىنلا سىر تۇتۇلغانىدى. بۇ تەزىيە خەۋىرى بىر مەزگىل بۇ يەردىكى تۈركىستانلىقلارغىمۇ ئۇقتۇرۇلمىغىنىدەك، مەتبۇئاتقىمۇ ئېلان بېرىلمىدى. 1942 - يىلىنىڭ 10 - دېكابىر كۈنى ئېچىلغان ئومۇمىي يىغىنىدا مۇستاپا چوقاينىڭ ۋاپاتى سەۋەبىدىن ئوتتۇرىغا چىققان بوشلۇق مۇزاكىرە قىلىنىپ، ئاخىرىدا مەرھۇمنىڭ ئوڭ قولى ھېسابلىنىدىغان دوكتور تاھىر چاغاتاينىڭ رىياسەتچىلىكىدە بەش كىشىلىك مەركىزى ھەيئەت سايلاندى. شۇنىڭدەك، بۇندىن كېيىن ئىشلار بۇرۇنقى يولى بويىچە داۋاملاشتۇرۇلىدىغانلىقى قارار قىلىندى.

1943 - يىلىنىڭ يانۋار ئېيىدا، ئۇزۇن يىل ت م ب باش سېكرېتارلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەپ كېلىۋاتقان مەجىدىن دەلىل، داۋالىنىۋاتقان ھەيبەلى ئارىلى

بىلەن قايغۇنلارنىڭ پائالىيەتلىرىگە ياردەمچى بولدى.

ئەسلىدە، زەكى ۋەلىدى تۇغان ئەسىرلەرگە ياردەم قىلىش جەمئىيىتىنى قۇرۇش ئىشىغا رۇخسەت قىلىنمىغان پەيتلەردە، يەنى 1941 - يىلى، گېرمانىيەگە بېرىۋېلىش ئۈچۈن تىرىشىپ كۆرگەن بولسىمۇ مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارنىڭ رۇخسىتىنى ئالالمىغان ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، يەنى 1943 - يىلى، گېرمانىيەگە بېرىش پۇرسىتىگە ئېرىشىدۇ. گېرمانىيە باش ئەلچىسى فون پاپېن بىلەن نۇرى قىلىلىغىل پاشا ئىككىسىنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ قولغا كەلتۈرگەن زىيارەت پۇرسىتى بىلەن ساھىبخانىلىقنى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقى رۇسىيە شۆبىسى ئۈستىگە ئالغان ئىدى. مېھمان كۈتۈۋالغۇچىسى يەنىلا شۇ فون خېنتىڭ دېگەن كىشى ئىدى. بۇ ھەقتە تۇغان ئۆزىنىڭ ئەسلىمىلىرىدە، پوتونلەي باشقا بىر سەۋەبتىن ناتسىستلارنىڭ مېھمىنى بولۇپ بېرلىنغا بارغانلىقىنى ئېيتىدۇ:

ئۇرۇش ۋاقتىدا، بېرلىندا ئادلون مېھمانخانىسىدا ناتسىستلارنىڭ مېھمىنى بولۇپ تۇرۇۋاتقىنىمدا نەرسە - كېرەكلىرىم بىلەن يازغان نەرسىلىرىمنىڭ ياتاقتىن چىقىپ كەتكەن ۋاقىتلىرىمدا ئاختۇرۇلغانلىقىنى سەزدىم. شۇڭا بارلىق ھۆججەتلىرىمنى شۇ ۋاقىتلاردا بېرلىندا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىمىز بولغان ساففەت ئارىقان ئەپەندىگە تاپشۇرۇپ، "بۇ نەرسىلەرنى ئىستانبۇلغا ئۆزۈڭ يولغا سېلىۋەتەرسەن" دەپ تاشلاپ كەتتىم.

ۋەلىدى يەنە ئۆزىنىڭ ئەسلىمىلىرىدە بۇ دۆلەت ھەققىدە ھەمدە گېرمانىيەدىكى ئۇچرىشىشلارغا مۇناسىۋەتلىكئىشلار ھەققىدە باشقا ھېچقانداق مەلۇمات بەرمەيدۇ. ۋەلىدى بۇ قېتىمقى زىيارىتى جەريانىدا، ۋەلى قېيۇمخان بىلەن قايتىدىن ئۇچراشقان بولسىمۇ، ئۇلار يەنىلا بىرەر پىكىر بىرلىكىگە

كۆرسەتمەكتە ئىدى. بۇ قۇرۇلتاي بىلەن بىر قاتاردا 1927 ـ يىلىدىن بۇيان مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ كېلىۋاتقان ت ت ي ئى نىڭ قانۇنى مەۋجۇتلۇقىغىمۇ خاتىمە بېرىلگەن ھېسابلاندى.

تۈرك مەدەنىيەت ئىتتىپاقىنىڭ 1940 - يىلقى قۇرۇلتىيىدىن كېيىن تارتىلغان رەسىم. سولدىن بىرىنچى كىشى مەجىدىدىن دەلىل، تۆتىنچى كىشى زەكى ۋەلىدى توغان ۋە ئۇنىڭ يېنىدىكىسى ئەخمەتجان ئوقۇي. ئىستانبۇل 1940. 07. 07

يېڭىدىن قۇرۇلغان تۈرك مەدەنىيەت ئىتتىپاقىنىڭ 43 ماددىلىق نىزامنامىسىدە جەمئىيەتنىڭ مەقسەتلىرى تۆۋەندىكىچە بەلگىلەنگەن ئىدى:

تۈركى ئىرقىدىن بولغان، يىراق ۋىلايەتلىرىدىن كەلگەن، ياردەمگە موھتاج بولغان بەكلا نامرات، يېتىم ۋە كېسەلچان كىشىلەرگە، ئوقۇغۇچى ۋە شۇنىڭغا ئوخشىغانلارغا ماددىي ۋە مەنىۋى ياردەم قىلىشنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش بىلەن بىرگە، بۈيۈك تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ كېڭەيتىلىشى ۋە تەرەققىياتى ئۈچۈن پائالىيەت كۆرستىدۇ. (2 ـ ماددا) ... ئىتتىپاق ئىچىدە مىللىي ھەمكارلىق ۋە خەيرخاھلىق ئاساس قىلىنىدۇ. (3 ـ ماددا) ... ئىتتىپاق قەتئىي تۈردە سىياسىي ئىشلارغا ئارىلاشمايدۇ ۋە سىياسەتكە ۋاستە بولمايدۇ. (4 ـ ماددا). 5 ـ ماددىدا، تۈرك ئىرقىدىن بولغان، ئائىلە ئەزالىرىنىڭ بىرەرى ھېچقانداق بىر

ساناتورىيىسىدە ۋاپات بولىدۇ. مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئىرادىلىك، كۈرەش شىجائىتى ئۇرغۇپ تۇرغان بۇ كىشىدىنمۇ ئايرىلىپ قېلىش نەتىجىسىدە، ت م ب پائالىيەتلىرى زور دەرىجىدە ئاقساشقا باشلاپ، تەشكىلاتمۇ جىمجىتلىق ئىچىگە چۆكۈپ قالىدۇ.

تۈركى مەدەنىيەتلەر ئىتتىپاقىدىن ئىمىنئۆنۈ خەلق ھۆجرىسىغىچە

تۈركىستان تۈرك ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ تۈرك مەدەنىيەت جەمئىيىتىگە ئۆزگەرتىلىش ئىشلىرى، ھۆكۈمەتنىڭ يېڭى چىقارغان جەمئىيەت قۇرۇش قانۇنىغا مۇۋاپىقلاشتۇرۇلۇپ 1940 - يىلىنىڭ ياز ئايلىرىدا پۈتتۈرۈلىدۇ. 7 - ئىيۇلدا چاقىرىلغان قۇرۇلتايدا ت ت ي ئى نىڭ ئەڭ ئاخىرقى باشلىقى ئەخمەتجان ئوقۇي، گېرمانىيەدىن تۈركىيەگە قايتىپ كەلگەن ت م ب گۇرۇپپىسىدىكىلەر بىلەن قاتتىق زىتلىشىپ قالىدۇ. بۇ يەردە، ئاتاتۈركنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن تۈركىيەگە قايتىپ كەلگەن زەكى ۋەلىدى تۇغان بۇ قۇرۇلتاي ئەسناسىدا ئۆزىنىڭ بۇيان ئۆزى قارشى تۇرۇپ كېلىۋاتقان ت م ب گۇرۇپپىسىدىكىلەر بىلەن بىرلىكتە ھەرىكەت قىلغىنى قىزىق ئىش ئىدى. ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن قاتتىق تالاش - تارتىشلار نەتىجىسىدە، سايلام ئېلىپ بېرىش توختىتىلىپ، قۇرۇلتايمۇ كېيىنكىگە قالدۇرۇلىدۇ.

21 - ئىيۇل كۈنى ئۆتكۈزۈلگەن ئىككىنچى قېتىملىق يىغىندا، تاھىر چاغاتاي بىلەن زەكى ۋەلىدى تۇغان ئىككىسى ھىمايە قىلغان گۇرۇپپا يېڭىلىپ، ت ت ي ئى نىڭ سابىق باشلىقى ئەخمەتجان ئوقۇي تۈرك مەدەنىيەت جەمئىيىتىگە باشلىق بولۇپ سايلىنىدۇ. ئىجرائىيە كومىتېتى ئىلھام ئالغۇ، مۇھەددىن سارت، ئەخمەت پاختا ۋە ئەخمەت ئىچمەكلى قاتارىدىكى كىشىلەردىن تەشكىل تاپىدۇ. قۇرۇلتايدىن 5 ئاي ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن ئەخمەت ئىچمەكلىنىڭ ئىستېپا بېرىشى سەۋەبىدىن بوشىغان ئورۇنغا تولۇقلاپ سايلىنىدىغان نامزاتلاردىن مەجدىدىن دەلىل بىلەن ياقۇپ ئەلىبېك ئىككىسى بۇ ۋەزىپىنى قوبۇل قىلىشتىن باش تارتىدۇ. بۇ ئەھۋال، ت ب م چىلار بىلەن تۈركىستان تۈرك ياشلار ئىتتىپاقى ئىچىدىكى مۇناسىۋەتلەرنىڭ كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇلغانلىقىنى

بىرلەشتۈرۈلۈشىدىن شەكىللەنگەن بۇ مەركەز، بىز ياشلارنىڭ مىللىي روھ بىلەن يېتىشتۈرۈلۈشىمىزگە ئالاھىدە زور تۆھپىسى بولغانىدى. بۇ مەركەزدە ھەر يىلى 3 قېتىم چوڭ كەچلىك پائالىيىتى ئۇيۇشتۇرۇلۇپ، ھەر تۈرلۈك ئىلمى دوكلات ۋە يىغىنلار ئۆتكۈزۈلۈپ تۇراتتى. ئاياز ئىساقى بۇ مەركەز قۇرۇلمىسى ئاستىدا ئۈچ ئاي مۇددەت ئىچىدە ھەر قېتىم 75 مىنۇتتىن 9 قېتىم ئىلمى دوكلات بېرىدۇ.

تۈرك دۇنياسىدىن كەلگەن كىشىلەر بىلەن ئۇلاردىن تەشكىللەنگەن ئورگانلارنىڭ بىرلا مەركەزگە قارايدىغان ھالدا باشقۇرۇلۇشى، ھۆكۈمەت تەرەپنىڭ ھەرقايسى گۇرۇپپىدىكى كىشىلەرنى تىزگىنلىشىنى بەكلا ئاسانلاشتۇرۇپ بەرمەكتە ئىدى. ئەنۋەر پاشانىڭ ئىنىسى نۇرى پاشا (قىلىلىغىل) نىڭ تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى نەتىجىسىدە، چاغالئوغلى دېگەن يەردىكى كونا بىر مېھمانساراي تۈرك مەدەنىيەتلەر ئىتتىپاقىغا بېرىلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ ھەر بىر ھۇجرىسىغا بىردىن جەمئىيەتنى ئورۇنلاشتۇرۇشقا بولىدىغان شەكىلدە جايلاشتۇرۇلغان ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىنكى يىلى، ئىتتىپاق مەركىزى ت ت ي ئى نىڭ بۇرۇنقى بىناسىغا، يەنى سۇلتان ئەخمەت جامىسى يېنىدىكى بۇخارا تەككەسىگە كۆچۈرۈلىدۇ.

تۈرك مەدەنىيەتلەر ئىتتىپاقى، 1942 - يىلىنىڭ ئىيۇل ئېيىدىن باشلاپ «تۈرك مەقسىتى» نامىدا بىر ئايلىق ژۇرنال چىقىرىشقا باشلايدۇ. مەسئۇل مۇھەررىرلىكىگە داڭلىق ئالىم ئەخمەت جاپپار ئوغلى تەيىنلەنگەن بۇ ژۇرنالنىڭ كىرىش سۆزىدە «تۈرك مەقسىتى» نىڭ ئەڭ چوڭ ۋەزىپىلىرىدىن بىرى، ھەر تۈرلۈك رايونلارغا بۆلۈنگەن بارلىق ئىرقداشلارنى تونۇشتۇرۇش ۋە ئۆز ئارا تونۇشۇشتىن ئىبارەت بۆلىشى كېرەك دەپ يېزىلغان ئىدى. پروفېسسور فۇئات كۆپرۈلۈ، ئەخمەت جافەر ئوغلى، مۇھەررەم فەيزى توغاي، قادىرجان قافلى قاتارىدىكى تۈرك دۇنياسىنىڭ داڭلىق كىشىلىرى بۇ ژۇرنالدا ماقالىلەر ئېلان قىلماقتا ئىدى. كۈندىلىك سياسىي ۋەزىيەتكە قىلچە يېقىن يولىماي، پۈتۈنلەي ئىلمى خاراكتېرىدىكى ماقالىلەر بېسىلىپ تۇراتتى. ھەر سانىغا تۈرك دۇنياسىنىڭ

رەۋشتە يات ئىرقتىكىلەر بىلەن باغلانمىغان 18 يېشىنى تولدۇرغان ھەرقايسى تۈرك قوۋمىدىن بولغان كىشى بۇ ئىتتىپاققا ئەزا بولالايدۇ دەپ كۆرسىتىلگەن. دۆلەتنىڭ قاتتىق تەكشۈرۈشىدىن ئۆتكەن نىزامنامىنىڭ بۇ ماددىسى شۇ كۈنلەردىكى دۆلەت ھاكىمىيىتىنىڭ ئىرقلار مەسىلىسىدىكى ئىنچىكىلىكىنى ئەكس ئەتتۈرگەن دېيىشكىمۇ بولاتتى. ئۇ ۋاقىتلاردا، ئىتتىپاق خۇددى بۇرۇنقىدەك مەدىنى خاراكتېردىكى پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇرۇپ كېلىدۇ. بۇ ئىتتىپاقنىڭ بۇ تۈردىكى ئىشلىگەن پائالىيەتلەردىن قولدا قالغان پەقەت بىرلا ھۆججەت بار بولۇپ، دوكتور ئابدۇللا زېھنى سويسال تەرىپىدىن «خانلىق دەۋرىدە قىرىم تۈرك مەدەنىيىتى» دېگەن تېمىدىكى ئىلمىي دوكلات يىغىنىدا تارقىتىلغان بروشۇرلا ساقلىنىپ قالغان ئىدى. بۇرۇن، ت ت ي ئى مەركىزى بولغان سۇلتان ئەخمەت بۇخارا تەككە بىناسىدا پائالىيەت قىلىپ كەلگەن ئىتتىپاق، 1941 - يىلى 30 - نويابىر كۈنى ئىككىنچى نۆۋەتلىك قۇرۇلتىيىنى چاقىرغان بولۇپ، ئەخمەتجان ئوقۇي قايتىدىن رەئىسلىككە سايلىنىدۇ.

1942 - يىلى تۈرك مەدەنىيەتلەر ئىتتىپاقى تەشكىلىدە يېڭىدىن ئۆزگەرتىلىش بولىدۇ. تۈرك دۇنياسىغا مۇناسىۋەتلىك بارلىق كىشىلەر بىلەن ئورگانلار تۈرك مەدەنىيەتلەر ئىتتىپاقى ئېتىراپىغا توپلاندى. بۇ ئىتتىپاق بىر مەنىدە بىر پۈتۈن مەركىزى ئورگان ھالىغا ئۆزگەرگەن ئىدى. شۇنداقتىمۇ بۇنداق بىرلىشىش راستىنلا چىن يۈرەكتىن تەشكىل قىلىنغان بىر بىرلىشىش ئىكەنلىكىگە بىر نېمە دېمەك قىيىن. ئىدىل - ئۇرال ھەرىكىتى يېتەكچىلىرىدىن بولغان ئېلى ئېقىش، تۈرك مەدەنىيەتلەر ئىتتىپاقى ھەققىدە مۇنداق مەلۇماتلارنى بەرمەكتە:

1927 - يىلى ئىستانبۇلدا قۇرۇلغان تۈركىستان تۈرك ياشلار ئىتتىپاقى تەشكىلاتى، ھۆكۈمەتنىڭ ئاگاھلاندۇرۇشىغا ئاساسەن 1940 - يىلى چاقىرغان قۇرۇلتىيىدا ئىسمىنى «تۈرك مەدەنىيەتلەر ئىتتىپاقى» دېگەنگە ئۆزگەرتىدۇ. جەمئىيەتنىڭ تۈزۈلمىسى ئىتتىپاقداش تەشكىلات شەكلىدە بولۇپ، ئىدىل ئۇرال، تۈركىستان، كاپكازىيە ئىتتىپاقى، ئەزەربەيجان ۋە قىرىم جەمئىيەتلىرىنىڭ

خەلق ھۆجرىسىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، تۈرك مەدەنىيەتلەر ئىتتىپاقى گەۋدىسىنى تەشكىل قىلغان تۈركىيەدىكى تۈركىستانلىقلارنىڭ مىللىي پائالىيەتلىرىدە ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناپ كېلىۋاتقان تۈركىستان تۈرك ياشلار ئىتتىپاقىمۇ مەۋجۇتلۇقىغا رەسمىي خاتىمە بېرىدۇ.

تۈركىيە ئىچكى سىياسىتىدىكى ئۆزگىرىشلەر ۋە تۈركچىلىك ژۇرناللىرىنىڭ پېچەتلىنىشى

1942 ـ يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدىن ئېتىبارەن گېرمانىيە قوشۇنلىرىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەسىدىكى ھەرىكەتلىرى ئاساسەن بىر ئىزدا توختاپ قالغان ۋەزىيەت شەكىللىنىپ، نېمىس قوشۇنلىرى ستالىنگراد ئالدىدا ئىنتايىن ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرايدۇ. ئۇرۇشنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا پايدىلىق بولۇپ ئۆزگىرىش ئىشارەتلىرى كۆرۈلۈشكە باشلىشى بىلەن تەڭ، شۇ كۈنلەرگىچە مىللەتچى ئېقىمدىكىلەرگە قارىتا نىسبەتەن ياخشى پوزىتسىيىسىدە بولۇپ كېلىۋاتقان تۈركىيە ھۆكۈمىتى بۇ پوزىتسىيىسىنى ئاستا ـ ئاستا ئۆزگەرتىشكە باشلايدۇ. 1943 ـ يىلىنىڭ يانۋار ئېيىدا، بۇنىڭدىن سەل بۇرۇن ھاسان فەرىت جانسۈيەر مەسئۇللۇقىدا قايتىدىن بېسىلىشقا باشلانغان «تۈرك يۇرتى» دېگەن ژۇرنال پېچەتلىنىدۇ. ئۇنىڭ كەينىدىنلا پېچەتلىنىش نۆۋىتى تۈرك مەدەنىيەتلەر ئىتتىپاقىنىڭ ئورگان ژۇرنىلى بولغان «تۈرك مەقسىتى» ژۇرنىلىغا كېلىدۇ. تۈركچىلىك ئېقىمىنىڭ داڭلىق يېتەكچىلىرىدىن بىرى بولغان نىھال ئاتسىزنىڭ «تۈرك سازلىرى» دېگەن سىناق ژۇرنىلى تېخى ئەندىلا تۇنجى سانىنى چىقىرىشى بىلەن تەڭ پېچەتلىنىشكە دۇچ كېلىدۇ. يەنە بىر تۈركچى ژۇرنال «كۆك بۆرە» مۇ پېچەتلىنىش ئاقىۋىتىگە مۇپتىلا بولىدۇ. رىزا نۇر تەرىپىدىن 1942 ـ يىلىنىڭ ماي ئېيىدا نەشرى قىلىنىشقا باشلانغان «تەڭرى تاغ» ژۇرنىلى بولسا، نۇرنىڭ سېنتەبىر ئېيىدا ۋاپات بولۇشى بىلەن تەڭ ئۆزلۈكىدىن مەتبۇئات ساھەسىدىن چېكىنگەن ھېسابلاندى. شۇنداققىلىپ، 1941 ـ يىلىنىڭ ئاۋغۇست ئېيىدىن بېرى ئورخان سەيفى ئورخۇن تەرىپىدىن ھەپتىلىك نەشرى قىلىنىۋاتقان «چىنار تۈۋىدە» دېگەن ژۇرنىلىدىن باشقا بارلىق تۈركچىلىك ژۇرناللىرى پېچەتلەنگەن ھېسابلاندى. يۈز بەرگەن بۇ ۋەقەلەرگە قارىماي، سوۋېت ئىتتىپاقى تۈركىيە

ھەرقايسى رايونلىرىغا مۇناسىۋەتلىك بىر پارچە ماقالە بېسىلىدىغان شەكىلدە رەتكە سېلىنىغان ئىدى. شۇنداق قىلىپ تۈرك دۇنياسىنىڭ مەدەنىيەتلەر ئىتتىپاقى كۆزقارىشىغا تايانغان نەشرىياتچىلىق قائىدىسى ئوتتۇرىغا قويۇلغانىدى. يەنى بىر مەنىدە ئىسمائىل گاسپىراللىنىڭ "تىلدا، پىكىردە، ئىشتا بىرلىك" دېگەن داڭلىق شوئارىنىڭ پىكىر بىرلىكى ساھەسى ئەمەلگە ئاشۇرۇلغان ھېسابلىناتتى.

ئەپسۇسكى، تۈرك مەدەنىيەتلەر ئىتتىپاقىنىڭ بۇ تۈر پائالىيەتلىرىنىڭ ئۆمرى ئۇزۇنغا بارالمايدۇ. ئۇرۇشتا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ كۈچىيىپ بېرىشىغا ئەگىشىپ، تۈركىيە ھۆكۈمىتىنىڭ تۈركچىلىك گېزىت - ژۇرناللىرىغا، تۈركچىلىك تەشكىلاتلىرىغا ۋە بۇ تۈردىكى ئېقىملارغا بولغان كۆزقارىشىمۇ ئۆزگىرىشكە، بۇ تۈردىكى پائالىيەتلەرگە بولغان قىزغىنلىقىمۇ ئازىيىشقا باشلايدۇ. بىر مەزگىل ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، ھۆكۈمەت تەرەپتىن بىۋاسىتە پەيدا قىلىنغان تۈركچىلىك - تۇرانچىلىق دېلولىرىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى بىلەن بىر قاتاردا تۈرك مەدەنىيەتلىرى ئىتتىپاقى پېچەتلىنىدۇ. ئىتتىپاقىنىڭ پېچەتلىنىشى ھەققىدە ئېلى ئاقىش كۈندىلىك خاتىرىسىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ:

ئۇ ۋاقىتلاردا، بىزنىڭ تۈرك مەدەنىيەتلەر ئىتتىپاقى مەركىزىمىزدە تۈركىستان ۋە ئىدىل - ئۇرال شۆبىلىرىنىڭ بەكلا ئاكتىپ پائالىيەت قىلىپ كەتكەنلىكى سەۋەبلىك، ئەنقەرەدىكى سوۋېت باش ئەلچىخانىسىدىكىلەرنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىۋالىدۇ. نەتىجىدە ماي ئېيىدا دەۋرنىڭ جۇمھۇر رەئىسى ئىسمەت ئىنۆنۈگە قارىتىلغان بىسىملارنىڭ كۈچىيىشى نەتىجىسىدە پېچەتلىۋېتىلدى. شۇنداق قىلىپ، 3 يىل جەريانىدا ئاكتىپ پائالىيەت كۆرسىتىپ كېلىۋاتقان ئىتتىپاقداشلىق تۇسىنى ئالغان مەركىزىمىزدىن مەھرۇم بولۇپ قالدۇق. ئۇ دەۋرلەردە زەكى ۋەلىدى قاتارلىق تۇرانچىلار قولغا ئېلىنىدى.

پېچەتلەنگەن تۈرك مەدەنىيەتلەر ئىتتىپاقىنىڭ بارلىق مال - مۈلكى ئېمىنئۆنۈ

ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى ئوتتۇرىسىدا «ئەڭ چوڭ خەتەر» ماۋزۇلۇق بىر بروشۇر تارقىلىشقا باشلايدۇ. بۇ بروشۇردا پان تۈركچىلىك ئېقىملىرى تەنقىد قىلىنغان بولۇپ، بۇ ئېقىمدىكىلەرنىڭ كەيىندە چەتئەل كۈچلىرى بارلىقى يېزىلغان ئىدى. بۇ بروشۇردا يېزىلىشىچە، پان تۈركچىلىك ئېقىمىنىڭ ۋەكىللىرى تۈركىيەنى ئىشغال قىلىشقا تەييارلانغان نېمىس فاشىستلىرى بىلەن ھەمكارلىق ئورناتقانىمىش؛ ئەنگلىيە - سوۋېت رۇسىيەسىگە قارشى سىياسەت يۈرگۈزمەكتىمىش؛ ئۇلارنىڭ غەرىزى تۈركىيەنىڭ بىتەرەپلىكىگە بۇزغۇنچىلىق قىلىش، تۈركىيەنى گېرمانىيە تەرىپىدە تۇرۇپ ئۇرۇش قىلىشقا سۆرەپ كىرىش ئىكەنمىش. بروشۇردا يەنە، بۇ تۈر ھەرىكەتلەرنىڭ باشلامچىلىرى دەپ قارالغان زەكى ۋەلىدى تۇغان، ئاياز ئىساقى، مەمتىمىن رەسۇلزادە، مۇھەررەم فەيزى توغاي ۋە ئەخمەت جاپپار ئوغلى قاتارلىق تاشقى تۈرك لىدېرلىرى باشلىغان پائالىيەتلەر نەتىجىسىدە تۈركىيە تاشقى سىياسىتىنى زىيانغا ئۇچرىتىپ كېلىۋاتىدۇ دەپ قارىماقتا ئىدى. بروشۇردا، بۇ تۈر ھەرىكەتلەرنى قوللاپ قۇۋۋەتلەپ كەلگەن ئېلى ئېھسان سابىس بىلەن ھۈسەيىن ھۈسنۈ ئەركىلەت قاتارىدىكى گېنېراللار، پەيامى سافا، نىھال ئاتسىز، يۈسۈف زىيا ئورتاچ ۋە ئورخان سەيفى ئورخۇن قاتارىدىكى تۈركچىلىك يازغۇچىلىرىمۇ تەنقىدلەنگەن ئىدى. بۇ يازغۇچىلار تەرىپىدىن چىقىرىلىۋاتقان «بوزقورت»، «كۆك بۆرە»، «چىنار تۈۋىدە» قاتارىدىكى ژۇرناللار زىيانلىق مەتبۇئات دەپ تونۇشتۇرۇلىدۇ.

سىياسىي ساقچىلار، ئۇزۇنغا قالماي «ئەڭ چوڭ خەتەر» ماۋزۇلۇق بۇ بروشۇرنىڭ ئاپتورىنى تېپىپ چىققان. بۇ بروشۇرنى ئىستانبۇل شەھەرلىك ھۆكۈمىتىنىڭ كادىرلىرىدىن پارىس ئەركمەن يېزىپ تارقاتقانلىقىغا ھۆكۈم قىلىشىدۇ. بۇ ۋەقە خېلىلا كۈچلۈك داۋراڭ پەيدا قىلىۋېتىدۇ. بولۇپمۇ بۇ بروشۇرنىڭ ئۇرۇسچىغا تەرجىمە قىلىنىپ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ رەسمىي ئورگان گېزىتى «پراۋدا» گېزىتىدە بېسىلىشى، بۇ ۋەقەنىڭ خاراكتېرىنى خېلى زور دەرىجىدە ئۆزگەرتىۋېتىدۇ. نەتىجىدە كۈچلۈك مۇنازىرىلەرنىڭ قوزغىلىشىغا سەۋەبچى بولىدۇ. بۇ بروشۇرنىڭ مەزمۇنلىرى ت ب م م دىكى مۇزاكىرىلەردىمۇ ئوتتۇرىغا چۈشىدۇ. ج خ پ (جۇمھۇرىيەت خەلق پارتىيىسى، جۇمھۇرىيەت قۇرغۇچى ۋە ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرى ئاخىرغىچە بىر پارتىيىلىك تۈزۈم

ھۆكۈمىتىنىڭ تۈركچىلىك مەتبۇئاتلىرى بىلەن تۈركچىلىك ئېقىملىرىغا قارشى بۇ تۈردىكى پوزىتسىيىسىنى بەكلا سىلىق مۇئامىلە قىلىپ كېلىۋاتىدۇ دېيىشىپ، بۇ جەھەتتىكى ھەر بىر ۋەقەنى رەسمىي ۋە غەيرىي رەسمىي يوللاردىن بۇ پايدىلىنىپ نارازىلىق بىلدۈرۈشنىمۇ ھەرگىز توختاتمايدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قارىشىچە، پان تۈرانچىلىق خاراكتېرىنى ئالغان تۈردىكى بارلىق پائالىيەتلەر ئۇلارغا قارشى پائالىيەت ھېسابلىنىدىكەن، بۇ تۈردىكى ھەرىكەتلەرگە نېمىس ھۆكۈمىتى بىۋاستە ياكى ۋاستىلىك شەكىلدە ياردەم قىلىپ كەلمەكتىمىشكەن. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ كۈچلىنىپ بېرىشىغا ئەگىشىپ بۇ تۈردىكى ئاگاھلاندۇرۇشلار تۈركىيە دائىرىلىرىگىمۇ تەسىر قىلىشقا باشلىغان ئىدى. ئىدىل - ئۇرال مىللىي مەركىزىنىڭ يېتەكچىلىرىدىن ئېلى ئاقىشنىڭ ئەسلىمىلىرىدە خاتىرىلەنگەن تۆۋەندىكى سۆزلەر سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كېلىۋاتقان نارازىلىق ۋە بۇ نارازىلىقلارغا مۇناسىۋەتلىك تۈركىيە دائىرىلىرىنىڭ ئىپادىلىرى ھەققىدە كۆرسىتىشكە بولىدىغان تىپىك مىسال بولۇپ ھېساپلىنىدۇ:

> *تۈرك مەدەنىيەتلەرئىتتىپاقى پېچەتلىنىشتىن بىر قانچە ئاي ئاۋۋال، بىر قېتىملىق تانسا كېچىلىكى ئورۇنلاشتۇرماقچى بولغان ئىدۇق. بىر پارتىيە ھاكىمىيەت ئۈستىدە بولۇپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن، ساقچى ئىدارىسىدىن رۇخسەت ئېلىش ئورنىغا پارتىيە مۇپەتتىشلىرىدىن رۇخسەت ئېلىشقا مەجبۇر ئىدۇق. بىر دوستۇم بىلەن بىرگە خەلق پارتىيىسى مۇپەتتىشى سۇئات خەيرى ئۈرگۈپلۈنىڭ يېنىغا كىردۇق. ئۇمۇ بۇ تانسا كېچىلىكىگە رۇخسەت قىلمىدى. بۇ كىشى ”رۇسىيە باش ئەلچىسى بىزنى چاقىرىپ ئازارلايدىكەن، بۇنداق بىر خەۋپكە كۆز يۇمالمايمەن، بىز ئۇلاردىن ئېھتىيات قىلىشىمىز كېرەك“ دەپ باھانە كۆرسەتتى.*

ئۇرۇشنىڭ ئاقىۋىتى سوۋېتلەرنىڭ پايدىسىغا نەتىجىلىنىدىغانلىقى كۆرۈلۈشكە باشلىشى بىلەن، تۈركىيەدىكى سولچىلار جانلىنىشقا باشلايدۇ. ئىيۇل ئايلىرىدا

سرتتا ياشايدىغان تۈركىلەرنىڭ خالىسا تۈركىيەگە كېلەۋېلىپ تۈركىيە ۋەتەنداشلىقىغا ئۆتۈۋېلىشىنى قوللاپ كەلگەن بولسىمۇ، ئۇلار چېگرالىرىنى كېڭەيتىش تۇرىدىكى بىر ئارزۇدا بولۇپ باققان ئەمەس.

ئەنقەرەدە ھۆكۈمەت بىلەن تەشۋىقات ساھەلىرىدە شۇنچىۋالا كۈچلۈك داۋالغۇشلارنى قوزغىغان، ھەتتا تاشقى ئىشلار مىنىستىرىنىڭ قۇرۇلتاي سەھنىسىگە چىقىپ چۈشەندۈرۈشىگە سەۋەب بولغان بۇ بروشۇر، سولچى تەرەپلەردىن، بولۇپمۇ ئۇلار تەرىپىدىن ئىقتىسادى ياردەم قىلىنمىغان دەپ قارالغاندىمۇ، بۇ تۈر بىر بروشۇرنى سوۋېت دائىرىلىرى تەرىپىدىن يازدۇرغانلىقى ھەققىدىكى گەپلەر بۇ ئارىدا تارقىلىپ يۈرمەكتە. بۇنىڭ ئىسپاتى قىلىپ بۇ كىتابچىنىڭ راۋان بىر تىلدا ئۇرۇسچىغا تەرجىمە قىلىنىپ پراۋدا گېزىتىگە كۆچۈرۈپ بېسىلغانلىقىنى دەلىل قىلىپ كۆرستىشمەكتە. مەتبۇئات تەھرىراتىدىكى بىر مەسئۇل كىشىنىڭ پىكرىگە ئاساسلانغىنىمىزدا، بۇ بروشۇرنىڭ ئاپتورى باھالاشلاردا كۆرستىلگىنىدەك زەكىرىيا سەرتئەل بولماستىن، بەلكى، يەنە شۇ كىشىنىڭ قابىلىيەتلىك ۋە سولچىلارغا تېخىمۇ يېقىن بولغان خانىمى سەبىخە سەرتئەل ئىكەنلىكى مەلۇم. شۇنى ئەسلىتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، بۇ بروشۇرنى كەڭ دائىرىدە تارقىتىپ جامائەتچىلىكنىڭ دىققىتىنى قوزغىغان ئورۇن، ئەسلىدە سەرتئەل خانىم نەشرى قىلىپ كېلىۋاتقان «تاڭ» گېزىتىدۇر.

بۇ ۋەقەلەرنىڭ ئاقىۋىتىدە پارىس ئەركمەن قولغا ئېلىنىدۇ، تۈركچىلەر بىلەن كوممۇنىزم تەرەپدارلىرى ئوتتۇرىسىدا كەلگۈسىدە باشلىنىدىغان كەڭ كۆلەملىك كۈرەشنىڭ دەسلەپكى ئىشارەتلىرىدىن بىرى بولۇپ قالىدىغان بۇ ھادىسە، كېيىن بىر بۆلۈكىگە تاشلاپ قويۇلىدۇ (پارىس ئەركمەن، 1946 ـ يىلى ت ك پ باش سېكرېتارى دوكتور شەفىق ھۈسنۈ دەغمەر بىلەن بىرگە قايتىدىن قولغا

بىلەن يالغۇز ھاكىمىيەت تۇتۇپ كەلگەن بۇرژۇئا سولچىل پارتىيە — ئۇ.ت) باش سېكرېتارى جەۋات كېرىم ئىنجەدايى، قۇرۇلتاي سەھنىسىدە بۇ بىروشۇردا تىلغا ئېلىنغان قاراشلارنى قاتتىق تەنقىدلەپ كېلىپ، ھۆكۈمەت ئەزالىرىدىن بۇ دېيىلگەن خەتەر ئەمەلىيەتتە بارمۇ - يوق دەپ سورايدۇ.

ھۆكۈمەتكە ۋاكالىتەن بۇ سوئالغا جاۋاب بېرىش ئۈچۈن سەھنىگە چىققان تاشقى ئىشلار مىنىستىرى نۇمان مەنەمەنچى ئوغلى، تۈركچىلىكنىڭ تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ ھازىرقى چېگرالىرى بىلەن چەكلەنگەن بىر ئۇقۇم ئىكەنلىكىنى بايان قىلىپ كېلىپ، تۈركىيە سىرتىدا ياشايدىغان تۈركلەرگە پەقەت بەخت ۋە پاراۋانلىق تىلەش بىلەن چەكلىنىدىغانلىقىنى تەكىتلەپ كۆرسىتىدۇ. تۈركىيەدە پان تۈركىست دەيدىغان بىر ئېقىم مەۋجۇت ئەمەسلىكىنىمۇ تىلغا ئالغان مەنەمەنچى ئوغلى، باش مىنىستىر ساراجئوغلىنىڭ ئېيتقىنىدەك، بىز تۈركلەردىنمىز، تۈركچىلەردىنمىز دېگەن سۆزلەر بىلەن نۇتقىنى تاماملايدۇ.

شۈبھىسىزكى، بۇ تۈر ھادىسىلەر تۈركىيەدىكى چەتئەللىك دىپلوماتلىرىنىڭمۇ ئالاھىدە دىققىتىنى جەلپ قىلاتتى. تۈركچىلىك ئېقىملار ۋە پارىس ئەركەمەن تەرىپىدىن بېسىپ تارقىتىلغان بىروشۇرغا قارىتا ئەينى ۋاقىتتىكى ئا ق ش نىڭ تۈركىيەدە تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى لاۋېرىنىس ستېينخارد ۋەزىيەتنى خېلى ئېنىق باھالايدۇ:

پانتۈركىزم بىلەن چېكىدىن ئاشقان ناتسىستىزم ھەرىكەتلىرىنىڭ يېتەكچىلىرى زوراۋانلىق كۆزقاراشلىرىغا جاھىللىق بىلەن چىڭ تۇرۇپ ئىشىنىدىغان ئوق مەركىزى كۈچلىرىنىڭ ھىمايىچىلىرى ھېساپلىنىدۇ. ئەمما ئۇلارنىڭ تەسىرىنىمۇ ئۇنچىۋالا بەك مۇبالىغە قىلىۋېتىشنىڭمۇ ھاجىتى يوق. چۈنكى تۈركىيە جامائەتچىلىكى ئارىسىدا باشقا ئەللەردە ياشاۋاتقان تۈركىي ئىرقىدىن بولغانلارغا قارىتا نورمال بىر ھەۋەس باردەك قىلغىنى بىلەن، مەيلى ھۆكۈمەت تەۋەسىدە بولسۇن ياكى جامائەتچىلىك ئارىسىدا بولسۇن، كېڭەيمىچىلىك قاراشلىرىنى ھىمايە قىلىدىغان ئەھۋاللارنى ئۇچراتقىلى بولمايدۇ.

ئېلىشىدۇ. ئۇلارنىڭ دېيىشىچە، تۈركچىلەرنىڭ داغلىق كىشىلىرى ئۆز ئىچىدە بىر كېلىشىم تۈزۈشكەنمىش.

بۇ قېتىمقى قولغا ئېلىنىشنىڭ دائىرىسى بىلەن بۇ قولغا ئېلىنىشنىڭ خاراكتېرىنى ھاسان ئېلى يۈجەل رەئىسلىكىدىكى بىر كومىسسىيە بېكىتىشكەن ئىدى. 3 ـ ماي ھادىسىلىرىدىن كېيىن تەشكىل قىلىنغان بۇ كومىسسىيە، جامائەت تەرتىپىگە بۇزغۇنچىلىق قىلىش مەقسىتى قىلىنغان بۇ ۋەقەلەر پان تۈركچى ئىدىيىسىنى ھىمايە قىلىدىغان بەزى كىشىلەر تەرىپىدىن كۈشكۈرتۈپ پەيدا قىلىنغان دەپ قارالماقتا ئىدى. بۇ كومىسسىيە تەرىپىدىن تەييارلانغان مەخسۇس دوكلاتلاردا، بۇ كىشىلەر تەرىپىدىن چىقىرىلغان ھەر تۈرلۈك گېزىت - ژۇرناللارنى پېچەتلەش، ئۇلارنىمۇ قولغا ئېلىش كېرەك دەپ قارالغان ئىدى. شۇنىڭدەك يەنە، قولغا ئېلىنىشى لازىم دەپ قارالغان 47 كىشىلىك بىر تىزىملىك تۈزۈپ چىقىرىلغانىدى. بۇ تىزىملىكتە زەكى ۋەلىدى تۇغان، جاپپار سىيىت ئەخمەت قىرىمئەر، ئابدۇقادىر ئىنان، ئەخمەت جاپپار ئوغلى قاتارىدىكى تاشقى تۈركلەردىن بولغان ئالىملار، نىھال ئاتسىز، پەيامى سافا، قادىرجان كاپلىق، ئورخان شايىق كۆكياي، رەمزى ئوغۇز ئەرق، رەخا ئوغۇز تۈركقان، ھۈسەيىن نامىق ئورقۇن، ھاسان فەرىت جانسۈيەر، نۇرۇللا بارمەن، مۇزەپپەر ئېرىش، سېيىت بىلگىچ قاتارىدىكى داغلىق تۈركچىلەر، ھۈسنۇ ئەركىلەت، ئالپارسلان تۈركەش، فەتھى تەۋەت ئوغلى قاتارىدىكى پېنسىيىگە چىققان ياكى ۋەزىپە ئۈستىدىكى ئەسكەرلەرمۇ بار ئىدى. بۇ دوكلات ئىچكى ئىشلار مىنىستىرلىقى تەرىپىدىن ئىستانبۇل ھەربىي ھالەت قوماندانلىقىغا ئەۋەتىلگەن بولۇپ، بۇ تىزىملىكتە ئىسمى يېزىلغانلاردىن 23 نەپىرى قولغا ئېلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىنكى يىللاردا ھاسان ئېلى يۈجەل رەئىسلىكىدە ئەنقەرە ۋالىسى نەۋزات تاڭدوغان، فاتىخ رىفقى ئاتاي ۋە يەنە بەزى دۆلەت كادىرلىرى تەرىپىدىن تەييارلانغان تىزىملىكتىكى 47 نەپەر كىشىنىڭ ھەممىسىنىڭلا قولغا ئېلىنماسلىقىدا، جۇمھۇرىيەت خەلق پارتىيىسىنىڭ باش سېكرېتارى مەخمۇت شەۋكەت ئەسەندالنىڭ كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقلىرى رول ئوينىغانلىقى مەلۇم بولىدۇ. بۇ مەسىلىدە سەمەت ئاغا ئوغلى مۇنۇلارنى يازىدۇ:

ئېلىنىپ 3 يىللىق قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنىدۇ. ــ ئا.ھ. ئىزاھاتى).

1944 - يىلىغا كەلگىنىدە، نېمىسلارنىڭ ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولىدىغانلىقى ئېنىقلىنىشىپ قالغان، تېخىمۇ مۇھىمى ئۇرۇشتىن كېيىنكى كۈچ سېلىشتۇرمىسىدا سوۋېتلەرنىڭ ئەڭ مۇھىم ھەل قىلغۇچ كۈچ بولۇپ قالىدىغانلىقى كۆرۈلۈشكە باشلىغان ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، ئۇرۇش جەريانىدا تاشقى كۈچ تەڭپۇڭلۇق ۋەزىيىتىگە مۇۋاپىق يول تاللاپ كەلگەن، شۇنىڭغا ماس ئىچكى سىياسەت بەلگىلەپ كېلىۋاتقان تۈركىيە ھۆكۈمىتى ئۈچۈن، مۇناسىۋەت جەھەتتە يېڭىچە يول تۇتۇشقا مەجبۇر بۆلىشىدىن ساقلىنالىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇڭا، ھۆكۈمەت، ئۇرۇش قايسى يۆزلىنىشكە قاراپ كېتىۋاتقانلىقى ئېنىق كۆرۈلۈشكە باشلىغان 1943 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ تاشقى تۈركلەرگە مۇناسىۋەتلىك تەشكىلاتلار پائالىيەتلىرىنى چەكلەش ۋە تۈركچىلىك ژۇرناللىرىنى پېچەتلەشكە تۇتۇش قىلىدۇ. شۇنداقتىمۇ، ئۇرۇش يېڭى باشلانغان ۋاقىتلاردىكى گېرمانىيەگە يېقىنچىلىق قىلغانلىق سىياسەتلىرىنىڭ ئىزلىرىنى تولۇق سۈپۈرۈپ تاشلىيالىشى ئۈچۈن كەسكىن بۇرۇلۇش ياساپ، نۇرغۇن خىزمەت ئىشلىشىگە توغرا كېلەتتى.

3 - ماي ۋەقەسى ۋە زەكى ۋەلىدى توغاننىڭ قولغا ئېلىنىشى

1944 - يىلىنىڭ مارت ئېيىدا، نىھال ئاتسىز «ئورخۇن» ژۇرنىلىدا باش مىنىستىر ساراجئوغلىغا قارىتىپ يازغان بىر پارچە خېتى سەۋەبىدىن باشلانغان بىر قاتار ھادىسىلەر، ئاتسىز بىلەن ساباھىددىن ئېلى ئوتتۇرىسىدىكى مىللەتچى - كوممۇنىست جېدىلىگە ئايلىنىدۇ. ساباھىددىن ئېلى، ئاتسىزنى سوتقا ئەرز قىلىدۇ، 3 - ماي كۈنى سوت كۈنى قىلىپ بېكىتىلگەن بولسىمۇ، سوتتىن بۇرۇن كوممۇنىزمغا قارشى نامايىشلار يۈز بېرىپ كەينىدىنلا قولغا ئېلىنىشلار باشلىنىدۇ. قولغا ئېلىنغانلار ئىچىدە زەكى ۋەلىدى توغانمۇ بار ئىدى. 14 - ماي كۈنى زەكى ۋەلىدىنىڭ ئۆيىگە كەلگەن 1 - شۆبە مۇدىرى زەكى ئەپەندى بىلەن ئامانلىق ئىشلار مەسئۇلى خەمىت ئوزان، زەكى ۋەلىدىدىن بىر كېلىشمىنامىنىڭ ئورىگىنالىنى تاپشۇرۇشنى تەلەپ قىلىپ تۇرۇۋالىدۇ. بۇنداق بىر كېلىشىمنامىدىن خەۋىرى يوقلۇقىنى بىلدۈرگەن زەكى ۋەلىدىنىڭ ئۆيى ئاختۇرۇلىدۇ. ساقچىلار ئۇنىڭ ئۆيىدىن ھېچنەرسە تاپالمىغانلىقىغا قارىماي، ۋەلىدىنى يەنىلا قولغا

huriyet

İSTANBUL — CAĞALOĞLU

Cuma 19 Mayıs 1944

UNUTULAN KÖY

Şehrimizde meydana çıkarılan gizli cemiyet

Irkçılık ve Turancılık gayesile rejime aykırı hareket edenler

Nihal Adsız, Zeki Velidi, Doktor Hasan Ferid Canseverle Reha Oğuzun İstanbuldaki evlerinde bulunan vesikalar, bu memlekete zararlı faaliyetin iç yüzünü meydana çıkardı

Zeki Velidi — Nihal Adsız — Dr. Ferid Cansever

RESMÎ TEBLİĞ

Selâhiyetli Adli merciler işe el koydu

Suçluların imzaladıkları anlaşma, faaliyet programı, işareti şifre ve parolaları

ئىرقچىلىق ۋە تۇرانچىلىق قىلدى دېگەن جىنايەتلەر بىلەن قولغا ئېلىنغانلىق خەۋىرى بېسىلغان 1944 - يىلى 19 - ماي كۈندىكى «جۇمھۇرىيەت» گېزىتىدىن بىر بەت («ھۆرىيەت» 1944 - يىلى 19 - ماي، جۈمە كۈندىكى سانىنىڭ باش بەت پادۋال ئۈستى سەرلەۋھە: «شەھىرىمىزدە ئوتتۇرىغا چىقىرىلغان مەخپىي جەمئىيەت» «ئىرقچىلىق ۋە تۇرانچىلىق غايىسى ئۈچۈن تۈزۈمگە خىلاپ ھەرىكەتلەر بىلەن شۇغۇللانغانلار: نىھال ئاتسىز، زەكى ۋەلىدى، دوكتور ھاسان فەرىد جانسەۋەرلەر بىلەن رەخا ئوغۇزنىڭ ئىستانبۇلدىكى ئۆيلىرىدە تېپىلغان ھۆججەتلەر، بۇ ۋەتەنگە زىيان كەلتۈرىدىغان پائالىيەتلەرنىڭ ئەسلى ماھىيىتىنى ئوتتۇرىغا چىقاردى» بۇ بەتتە زەكى ۋەلىدى، نىھال ئاتسىز ۋە دوكتور فەرىد جانسەۋەرنىڭ كىملىك رەسىممۇ بېسىلغان -ئۇ.ت)

18 - ماي كۈنى نەشرى قىلىنغان ھۆكۈمەت ئۇقتۇرۇشىدا، ھۆكۈمەت، ھاسان ئېلى يۈجەل رەئىسلىكىدە تەييارلانغان دوكلاتقا پۈتۈنلەي قوشۇلىدىغانلىقىنى، 3 - ماي ۋەقەلىرىنى ئادەتتىكى بىر نامايىش دەپ ھېسابلاشقا بولمايدىغانلىقىنى، بۇنىڭ دەل ئەكسىچە بۇ نامايىشلارنىڭ دۆلەتنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشنى مەقسەت

نىهال ئاتسىزنىڭ ماقالىلىرى بىلەن باشلانغان 19 ـ ماي قولغا ئېلىنىش ۋەقەلىرى ھەقىقەتەن تېرروورلۇق تۈسىنى ياراتقان ئىدى. شۇ دەۋرنىڭ سودىيىلىرى "بۇ كىشىلەرنىڭ ئەسلى ۋەزىپىلىرى بىزنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش" دەپ قارىشىپ، ئاز ـ تولا مىللەتچى دەپ تونۇلغان ھەممە ئادەمنى تۈرمىگە قاماشنى تەلەپ قىلىپ تۇرغىنىدا بۇ ھادىسە يۈز بېرىدۇ. ئەسەندال بۇنىڭغا قارشى سەكرەپ ئورنىدىن تۇرۇپ چىقىدۇ. "مەنمۇ بىر مىللەتچىمەن، قولغا ئېلىشنى قارار قىلىشقان بولساڭلار ئاۋۋال مېنى قولغا ئېلىڭلار" دەيدۇ. ئۇنىڭ دەرۋىشلەرچە مىجەزىدىن، روھانىي مېڭىسىدىن، تەجرىبىلىك بولۇپ پىشىپ كەتكەن تەمتىرىمەسلىكىدىن بۇنداق سەكرەپ چىقىدىغانلىقىنى كۈتمىگەنلەر دەسلەپتە ھەيران قېلىشقان، ئاندىن ئاقىۋەتتە ۋەتەن مەنپەئەتى ئۈچۈنلا ئەمەس بەلكى ئۆزلىرى ئۈچۈنمۇ زىيانلىق بولىدىغان بۇ تۈردىكى قارارلىرىدىن يېنىۋالغان ئىدى.

شۇنداق قىلىپ، بىردىن بىر ئورتاق ئالاھىدىلىكى، تۈركچى ژۇرناللارغا ماقالە يازغانلىق، تۈرك تارىخى بىلەن تۈرك مەدەنىيىتى ساھەسىدە ئىلمى دوكلاتلار بەرگەنلىك ۋە بۇ ھەقتە كىتابلار يازغانلىقى ئۈچۈنلا قولغا ئېلىنماقچى بولغان ئابدۇقادىر ئىنان، پەيمى سافا، سەمەت ئاغا ئوغلى، ئەخمەت جاپپار ئوغلى، مۇھەررەم فەيزى توغاي، نىغمەت ئاقدەس قۇرئات، زىيايىدىن پەخرى فىندىكئوغلى، نىھات سەمى بانارلى، ئوسمان تۇران،مۇكرىمىن خېلىل يىنانچ قاتارلىق ئالىم ۋە ئەدەبىياتچىلار ئەسەندالنىڭ قارشىلىق كۆرستىشى نەتىجىسىدە قولغا ئېلىنىشتىن قۇتۇلۇپ قالىدۇ. تىزىملىكتە ئىسمى يوقلۇقىغا قارىماي قولغا ئېلىنغانلارمۇ بار ئىدى. مەسىلەن، پېنسىيىگە چىققان گېنېرال ئېلى ئېھسان سابىسنى ھۆكۈمەتنىڭ تاشقى سىياستىنى تەنقىد قىلىش خاراكتېرىدىكى ئىمزاسىز خەتلەرنى ئەۋەتكەن بىر گۇرۇپپا ئوفىتسېرلارنىڭ ۋاكالەتچىسى دەپ كۆرستىشىپ، ھۆكۈمەتنى تەنقىدلىگۈچىلەر قاتارىدا قولغا ئېلىشقان ئىدى.

بىلەن سۆزلىگەن نۇتقىنى ئاساسەن دېگۇدەك تۇرانچىلىق مەسىلىسى ئۈستىگە مەركەزلەشتۈرگەنىدى. ئۇ نۇتقىنى "بىز بىر تۈرك مىللەتچىسى بولساقمۇ، ۋەتىنىمىز تەۋەسىدە ئىرقچىلىق پرىنسىپلىرىغا دۈشمەن ھېسابلىنىمىز" دېگەن سۆزلەر بىلەن باشلايدۇ. ئاندىن، بۇرۇن زىيان كەلتۈرگەن بىر قانچە ۋەقەلەرنى مىسال قىلىپ كېلىپ، جۇمھۇرىيەتكە ۋەتەنپەرۋەر گراجدان يېتىشتۈرۈپ چىقىش پرىنسىپلىرى ئۈستىدە توختىلىدۇ. نۇتقىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا يەنە تۇرانچىلىق مەسىلىسىگە قايتىپ، ئۇنى سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلەرگە باغلاپ بەكلا قىزىق بىر مۇناسىۋەت قۇرۇپ چىقىدۇ:

تۇرانچىلىق قاراشلارمۇ كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئوتتۇرىغا چىققان زىيانلىق ۋە كېسەللىك ئالامەتلىرىنىڭ بىر ئىپادىسى ھېساپلىنىدۇ. بۇ جەھەتتىن جۇمھۇرىيەت دېگەننى ياخشى چۈشىنىشىمىزگە توغرا كەلمەكتە. مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىمىز ئاخىرلاشقان كۈنلەردە، بىز پەقەت سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست ئىدۇق. ئۇ كۈنلەردە بارلىق قوشنىلىرىمىز بۇرۇنقى دۈشمەنلىك خاتىرىلىرىنىڭ ھېچقايسىنى پەقەتلا ئېسىدىن چىقىرىلمىغان ئىدى. قوشنىلىرىمىزنىڭ ھەممىسى دېگۇدەك، ئەگەر تۈركىيە ئازراقلا كۈچلىنىۋالغۇدەك بولسا جاھانكەزدى، ئۇرۇش - ماجىراچى سىياسەت ئىچىگە پېتىپ قالىدۇ دېگەن قاراشنى ئەقلىدىن زادىلا چىقارمىغان ئىدى. ... ئىمپېرىيىدىن ئاخىرقى دەۋرلەردە بۆلۈنۈپ چىققان قوشنىلىرىمىز بىلەن دوستانە ۋە سەممىي قوشنىدارچىلىق شەرتلىرىگە كاپالەتلىك قىلىشىمىز، خەلقىمىزنىڭ بەخت - سائادىتىنىڭ زۆرۈرى شەرتى دېيىشكە بولىدۇ.

شۇنىسى ئېنىقكى، مىللىي سىياسىتىمىز ۋەتەن سىرتىدا تەۋەككۈلچىلىك سەرگۈزەشتى ئۈچۈن يول ئاختۇرۇش خىيالىدىن پۈتۈنلەي يىراقتا. ئەسلى مۇھىم بولغىنىمۇ بۇنداق بىر سىياسەت مەجبۇرىيەت ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن بىر سىياسەت بولماستىن،

قىلغان بىر بۇزغۇنچىلىق خاراكتېرىدىكى ھەرىكەت دەپ باھالاشنى تەلەپ قىلىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان:

نىھال ئاتسىزنى ھىمايە قىلىپ ئوتتۇرىغا چىققان قالايمىقانچىلىقلار سەۋەبىدىن نازارەت ئاستىغا ئېلىنىشى زۆرۈر بەزى كىشىلەر ئۈستىدە چىقىرىلغان ماتېرىياللار پەيدا قىلغان گۇمانلار سەۋەبىدىن، نىھال ئاتسىز، رەخا ئوغۇز تۈركقان ۋە زەكى ۋەلىدى بىلەن دوكتور ھاسان فەرىت جانسۆيەرنىڭ ئىستانبۇلدىكى ئۆيى، ھەمدە بىر قىسىم يېقىن دوستلىرىنىڭمۇ ئۆيلىرى ئىستانبۇل ئۆرفى ئىدارە قوماندانلىقى (جىددىي ھالەت قوماندانلىق شتابى — ئۇ.ت) تەرىپىدىن ئاختۇرۇلغان بولۇپ، قولغا چۈشكەن ھۆججەتلەر تەكشۈرۈشتىن ئۆتكۈزۈلدى.

بۇ ھۆججەتلەرنىڭ تەكشۈرۈلۈشى نەتىجىسى ۋە پاكىتلاردىن قارىغاندا تەشكىلاتى ئاساسىيە (ئاساسى قانۇن — ئۇ.ت) قانۇنىمىزدا بەلگىلەنگەن ئاساسلارغا خىلاپ ھالدا، ئىرقچىلىق ۋە تۇرانچىلىق غايىلىرىنى ئۈمىد قىلىشقانلىقى؛ كېيىنكى ۋاقىتلاردا بۇ جەھەتتىكى پائالىيەتلىرىنى جىددىيلەشتۈرگەنلىكى، بۇ يولدا تەشكىللەنگەنلىكى، شەرتنامىلەر ئىمزالىغانلىقى ئىسپاتلانغان بۇ كىشىلەرنىڭ تەشكىلاتى ئاساسىيە قانۇنى بىلەن مۇئەسسەسى بۈگۈنكى تۈزۈمىمىزگە ۋە يۇرتداشلىرىمىزنىڭ ھەقىقىي مىللەتچىلىك تۇيغۇلىرىغا خىلاپ ئۈمدەلەرى (پرىنسىپ — ئۇ.ت) ۋە بۇ ئۈمدەگە ئېرىشىش ئۈچۈن مەخپىي جەمئىيەتلەر، پائالىيەت پروگراممىلىرى، تەشكىلات ۋە تەشۋىقات ئورگانلىرى، ھەتتا ھەرىكەتلىرىنى مەخپىي تۇتۇشقا مەخسۇس شىفىر ۋە پاروللىرىمۇ چىققان.

ئەمما ھەقىقىي زەربە، ئەتىسى كۈنى ئىجرا قىلىنىدۇ. مىللىي خوجايىن (تۈركىيە مىللىتىنىڭ مۇستەبىتى، بىردىن - بىر خوجايىنى دېگەنگە يېقىن مەنىلەردە — ئۇ.ت) ئىنۆنۈ بۇ مەسىلىنى ئۆزى بىۋاستە قولغا ئېلىپ خۇلاسىسىنى چىقارماقچى بولىدۇ. ئىنۆنۈ، 19 - ماي بايرىمى مۇناسىۋىتى

دەپسەندە قىلىنغاندىن كېيىنلا ئاندىن باشلىنىدىغان ئىشلاردۇر. مانا ھازىر، بىز شېرىن سۆزلەر بىلەن نىقابلانغان قاراشلار ئاستىدا جۇمھۇرىيىتىمىز، ئالىي خەلق قۇرۇلتىيىمىزنىڭ مەۋجۇتلۇقىغا قارشى تەشەببۇسلارنى ئوتتۇرىغا قويۇۋاتقان ۋەزىيەتكە دۇچ كەلمەكتىمىز.

ۋەتەنداشلاردىن سورىغان ئىككىنچى سوئالىغا بېرىلگەن جاۋابتا، تۇرانچىلار بىلەن تاشقى كۈچ مەركەزلىرى ئارىسىدا مۇناسىۋەت بارلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن بولۇپ، تۇرانچىلار بىلەن بىر قاتاردا پۈتۈن سەپلەر بويىچە يېمىرىلىۋاتقان گېرمانىيەنى ۋاستىلىك بىر شەكىلدە بۇ ئىشنىڭ جاۋابكارى دەپ كۆرسەتمەكتە ئىدى:

> ۋەتەنداشلىرىمدىن ئىككىنچى سوئالىمنى سورايمەن: دۇنيادىكى ھادىسىلەرنىڭ بۈگۈنكى ئەھۋالىدىن قارىغىنىمىزدا، تۈركىيەنىڭ ئىرقچى ۋە تۇرانچى بۆلۈشى كېرەك دەپ داۋا قىلىدىغانلار قايسى مىللەتكە پايدا كەلتۈرمەكچى، كىملەرنىڭ مەقسىتىگە پايدىلىق؟ تۈركىيە خەلقىگە بالا - قازا ۋە ئاپەت تېرىيدىغان بۇ تۈردىكى قاراشلارنىڭ ئەمەلگە ئاشۇرۇلۇشىنى ئۈمىد قىلغانلار تۈركىيە خەلقىگە قىلچە پايدا كەلتۈرمەيدىغانلىقى ئېنىق. بۇنداق ھەرىكەتلەر پەقەت چەتئەللىكلەرگىلا پايدا كەلتۈرەلىشى مۇمكىن. بۇ بۇزغۇنچىلار چەتئەللىكلەرگە بىلىپ تۇرۇپ خىزمەت قىلىپ بېرىۋاتامدۇ - قانداق؟ چەتئەللىكلەر بۇلارنى تىزگىنلەش ئۈچۈن ئۇلار بىلەن يېقىن مۇناسىۋەت تىكلىگەنمۇ قانداق؟ بۇ سوئاللارغا بۈگۈنچە كېسىپ جاۋاب بېرەلمەيمىز.

مىللىي خوجايىن، نۇتقىنى سوت مەھكىمىلىرىنى باشقۇرىدىغان سودىيە ۋە پروكراتورلارغا بەرگەن ئىشارەت ھېسابىدىكى سۆزلەر بىلەن ئاخىرلاشتۇرىدۇ. چەت

بەلكى بۇ بىر چۈشەنچە، بىر ئېتىقاد سىياستى دەپ تونۇلۇشى لازىم. ...

تۇرانچىلار، تۈركىيە خەلقىنى بارلىق قوشنىلىرى بىلەن قۇتۇلغۇسىز دۈشمەنلەشتۈرۈشنىڭ بىر تىلسىمىنى تېپىۋېلىشان. شۇڭا، مۇنچە ئەقىلسىز، مۇنچە ۋىجدانسىز بۇزغۇنچىلارنىڭ تەزۋىرلىرىگە (پىتنە. — ئۇ.ت) تۈركىيە خەلقىنىڭ مۇقەددىراتىنى (تەقدىر — ئۇ.ت) تارتتۇرۇپ قويماسلىق ئۈچۈن ئەلنۋەتتىكى جۇمھۇرىيەتنىڭ بارلىق تەدبىرلىرىنى ئىشقا سالىمىز.

شۇنداق قىلىپ، ئىسمەت ئىنۆنۈ تۈركىيە چېگرالىرى سىرتىدىكى تۈركلەرنىڭ مەۋجۇتلۇقىغا قىزىقمايدىغانلىقىنى، بۇ جايلارغا مۇناسىۋەتلىك ئىزدىنىشلەرنىڭ تۇرانچىلار پەيدا قىلىۋاتقان ئىشلار ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش بىلەن بىرگە، تۈركىيە - سوۋېت ئىتتىپاقى مۇناسىۋىتىگە بۇزغۇنچىلىق قىلىشنى مەقسەت قىلىشقان تۈركچى - تۇرانچىلارنى قەتئىي تازىلاش ئىرادىسىگە كەلگەنلىكىنى تەكىتلىمەكتە ئىدى. نۇتقىنىڭ كېيىنكى قىسمىلىرى بولسا، تۈركىيە جامائەتچىلىكىگە قارىتىلغانىدى. تۇرانچىلار، تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش ئۈچۈن تەشكىللەنگەنلىكى ۋە بۇنىڭ ئۈچۈن سۇيىقەست پىلانلىغانلىقلىرى ھەققىدىكى پەرەزلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتىدۇ:

ئەمدى مەن ۋەتەنداشلىرىمدىن مۇنداق ئىككى مەسىلە ئۈستىدە ئەقىللىرىدە جاۋاب تەييارلىشنى تەلەپ قىلىمەن: ئىرقچىلار بىلەن تۇرانچىلار مەخپىي پىلان ۋە مەخپىي تەشكىلاتلىرىغا تايىنىپ ھەرىكەت قىلماقچى بولغان. نېمە ئۈچۈن؟ قان قېرىنداشلىرى ئوتتۇرىسىدا ھىيلە - مىكىر پىلانلاش خىياللىرى ۋەتىنىمىز تەۋەسىدە ئىشقا ئاشارمۇ؟ يەنە كېلىپ شەرق ۋە غەربتىكى دۆلەتلەرنى يوشۇرۇن تۇران جەمئىيەتلىرىنىڭ كۈچىگە تايىنىپ تارمار كەلتۈرەلىشى مۇمكىنمۇ؟ بۇنداق ئىشلار پەقەت دۆلەتنىڭ قانۇنلىرى، ئاساسى ئورگانلىرى

بۇ دېلونىڭ ئاچقۇچلۇق ئۇنسۇرى قىلىپ كۆرسىتىلگەنىدى. گۇماندارلاردىن زەكى ۋەلىدى توغان بىلەن رەخا ئوغۇز تۇركقان ئىككىسىلا ھۆكۈمەتنى ئاغدۇرۇش ئۈچۈن سۈيىقەست پىلانلىغۇچىلار قاتارىدا ئەيىبلىنىدۇ. قارىلىغۇچىنىڭ دېيىشىچە ۋەلىدى تۈركىيە قانۇنىدا تەرىپ بېرىلگەن، چېگرالىرى بىلەن بەلگىلەنگەن مىللەت ئۇقۇمى بىلەن مىللەتچىلىك ئېنىقلىمىسىنى رەت قىلماقتا ئىكەن. 1941 - يىلى باشلانغان رۇسىيە - گېرمانىيە ئۇرۇشى جەريانىدا چېكىدىن ئاشقان قىزغىنلىقتىن ئەقلىنى يوقاتقان ۋە ئۆز مەۋقەسىنىمۇ ئېسىدىن چىقىرىپ گېرمانىيەگە بېرىپ پائالىيەتلىرىنى باشلاش ئۈچۈن كېرەكلىك رۇخسەتنى قولغا كەلتۈرۈش مەقسىتىدە ئەنقەرەگە بارغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ بۇ پائالىيىتى مەنئى قىلىنغان. بۇنداق بىر ئەھۋالغا دۇچ كەلگەندىن كېيىن ئەخمەت قاراتاغلىق ۋە ئايالى نۇرىمان قاراتاغلىقلار بىلەن ئۇچراشقان، بۇ شىكايەتنامىدە ئۇلار شۇ چاغدا مۇنداق ئىشلارنى قىلغان دەپ يېزىلغان:

گېرمانىيە بىلەن بىرلىكتە رۇسىيەگە قارشى دەرھال ھۇجۇمغا ئاتلانماي، ئۇلۇغ تۈرك ئىتتىپاقىنىڭ قۇرۇلۇشى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان تارىخى پۇرسەتنى قولدىن بېرىپ قويىدى دەپ تەنقىدلەنگەن ھۆكۈمەتىمىزنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش مەقسىتىدە مەخپىي جەمئىيەتتىن بىرنى قۇرۇش قارارى ئېلىشقان. نۇرىمان قاراتاغلىقنىڭ تەقسىم (تاكسىم، ئىستانبۇلدىكى بىر ئاۋات مەيدان، تارىختا شەھەر ئىچىگە سۇ تەقسىملەش نۇقتىسى بولغاچقا شۇ ئىسىم بېرىلگەن بىر يەر — ئۇ.ت) دىكى ئائىلىلىك بىناسىدا رەئىس پروفېسسور زەكى ۋەلىدى توغان، ئەخمەت قاراتاغلىق، نۇرىمان قاراتاغلىق، رەخا ئوغۇز تۇركقان، جىھاد ساۋاشۋەر، نۇرۇللا بارمەن ۋە ھەيۋىتۇللالار بىلەن يىغىن ئېچىپ، يامان غەرەزلىك غايىلىرىنى يۇقىرىقىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان تۈرك ئىتتىپاقىغا توسالغۇلۇق قىلدى، تارىخى پۇرسەتنى قولدىن بېرىپ قويىدى دەپ باھالاشقان ھۆكۈمەتىمىزنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش ئۈچۈن بىرلەشكەنلىكى، ئەڭ ئاخىرقى بىر ئادىمى قالغۇچە

دۆلەتلەر بىلەن مۇناسىۋىتى بارلىقىنى ئىسپاتلاش ئىمكانىيىتى بولمىغاندىمۇ، بۇ كىشىلەر بەربىر زىيانلىق كىشىلەر، سوتلىنىپ جازاغا تارتىلىشقا تېگىشلىك كىشىلەر دەپ جىنايەتچى قاتارىدا ئالدىن ھۆكۈم چىقىرىلغان ئىدى:

ئەمما چەتئەللىك ئۈچۈن خىزمەت كۆرسىتىش غەرىزى ۋە بۇ ھەقتىكى چەتئەللىكلەرگە يېقىنلىقىنى ھەرگىز پاش قىلالمىغىنىمىزدىمۇ، ئۇلارنىڭ قىلماقچى بولغان ھەرىكەتلىرىنىڭ تۈركىيە خەلقىگە، تۈركىيە دۆلىتىگە زىيان كەلتۈرىدىغانلىقى، بۇنىڭدىن پەقەت چەتئەللىكلەرلا پايدىلىنالايدىغانلىقىنىڭ ئۆزىلا قىلچە پاكىت تەلەپ قىلمايدىغان بىر ھەقىقەت. ... شۇنىڭغا قەتئىي ئىشىنىمىزكى، دۆلىتىمىز بۇنداق يېڭى بۇزغۇنچىلارغا قارشى ئۆزىنى تولۇق مۇداپىئە قىلالايدۇ.

مىللىي خوجايىن پەيدا قىلغان بۇ تۆردىكى سىياسىي كىلىمات تۈپەيلىدىن، قولغا ئېلىنغانلار خېلى ئۇزۇن مەزگىلگىچە سوراققا تارتىلىپ، نەچچە ئايلاپ قىيىن ـ قىستاققا ئېلىندى. ساقچىلار ئېلىپ بارغان سوراقلاردا "تاۋۇتلۇق" جازا ئۇسۇلىدىن پايدىلانغانلىقى بۇ دەۋردىكى جازالارنىڭ تىپىك بىر مىسالى بولۇپ تارىخقا يېزىلغان ئىدى. بۇ جەرياندا ئىنۆنۈنىڭ نۇتقىدا ئىپادىلەنگەن قاراشلار بارلىق دۆلەت ئورگانلىرىغا رەسمىي ماتېرىيال سۈپىتىدە تارقىتىلدۇ. بۇ ماتېرىياللارنى 1944~1945 ـ يىلدىن ئېتىبارەن مەكتەپلەرنىڭ دەرس پروگراممىلىرىغىمۇ كىرگۈزۈلۈش تەلەپ قىلىنغان ئىدى. بۇ لار يۈز بەرگەندىن كېيىن، گۇماندارلار پۈتۈن جەمئىيەت ئالدىدا سوتقا بېرىلمەي تۇرۇپلا جىنايەتچىلەر قاتارىدا مۇئامىلىگە ئۇچرايدۇ.

تۈركچىلىك ـ تۇرانچىلىق دېلولىرى

سوراق ئىشلىرى سېنتەبىر ئېيىغىچە داۋاملىشىپ، گۇماندارلار 7 ـ سېنتەبىر كۈنى تۇنجى قېتىملىق سوتقا چىقىرىلدۇ. تەييارلانغان دېلو، زەكى ۋەلىدى توغاننى گۇماندارلار ئارىسىدا بىرىنچى نومۇرلۇق جىنايەت بىلەن سوتلىنىدىغان

بىلەن قارىشىمىز كىبرەك دەپ قارىماقتا ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇ جايلارغا مۇناسىۋەتلىك يۇرتۋازلىقتەك بىر بۆلگۈنچىلىكمۇ ئېنىق باش كۆتۈرۈپ چىقماقتا ئىدى. مەن بۇ تۇردىكى كۆزقاراشلارنىڭ زىيانلىق ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈشكە تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ كەلگەن ئىدىم.

يەنە بىر كۈنى شۇ نۇرىمان خانىمنىڭ يولدىشى ۋە باللىرى تۇرۇۋاتقان ساراي ئۆيلىرىدىن بىرىدە تويۇقسىز ئۇ يەرگە كىلىپ قالغان رەخا ئوغۇز تۇركقان، نۇرۇللا بارىمەن ۋە دوستلىرىنىڭ قېشىدا يەنە بۇ گەپلەر تېپىلدى. بۇ ھېچقاچان مەخپى جەمئىيەت يىغىنى ئەمەس ئىدى. ھەر دائىم نارازى بولۇپ كېلىۋاتقان پىكىرلىرىمىزنى تىلغا ئېلىپ ئولتۇراتتۇق. بىز ھەممىمىز سوۋېتلار بىلەن خىتايلارنىڭ چاڭگىلىدا قالغان ئىرقداشلىرىمىز ئوتتۇرىسىدا بىرلىك ئەقىدىسى پەيدا بولسىكەن دەپ ئارزۇ قىلىشاتتۇق.

بۇ ئارزۇيۇمنى ھەممىلا يەردە سۆزلەپ يۈردۈم. ئەگەر خالىسىڭىز ھۇزۇرىڭىزدا سىزگىمۇ بۇ ھەقتىكى ئارزۇلىرىمنى قايتا سۆزلەپ بېرەي. بۇنداق گەپلەر ئۈچۈن مەسئۇلىيەتنى ئۈستۈمگە ئېلىشتىن مەن ھەرگىز قورقمايمەن. ئۈستۈمگە چۈشكەن بۇ مەسئۇلىيەتنى بەجا كەلتۈرۈشۈمگە ھېچكىم توسالغۇلۇق قىلالمايدۇ. مېنىڭ مۇقەددەس ئېتىقادلىرىمدىن بەرىسىمۇ دەل شۇ تۈرك ئىتتىپاقلىقىنى قۇرۇپ چىقىشتۇر. بۇ مەسىلىلەردە مەن پەقەت خەلقىمنىڭ ئەيىپكارىدىنلا قورقىمەن. مەن قارىلىغۇچى ئېيتقان ئۇنداق مەخپى پائالىيەتلەرگە ھېچقاچان يېقىن يولىمىدىم. ... گېرمانىيەدىكى تۈركىستانلىقلارغا ياردەم قىلىش غايىمىزدىنمۇ ۋالىي خەۋەردار. بۇ ئىشتىمۇ ھېچقانداق يامان نىيەت ياكى باشقىچە ھېچ بىر مەقسىتىمىز يوق.

بىز تۈركىستانلىق ئەسىر تۈرك قېرىنداشلىرىمىزغا ياردەم بېرىش ۋەدىسىنى بەرگەنىدۇق. ھۆكۈمىتىمىزنى قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويماسلىق ئۈچۈن مەقسىتىمىزنى يۇقىرى دەرىجىلىك ئورۇن

بۇ غايىسى ئۈچۈن كۈرەش قىلىشقا دائىر زەكى ۋەلىدى توغان ئالدىدا تۈركىستان بايرىقى، تۈركىيە بايرىقى، قۇرئان ۋە تاپانچا تۇتۇپ قەسەم قىلغىنى ... مەلۇم بولدى. مەخپىي جەمئىيەتنىڭ تۇنجى پائالىيەت ئەسىرى سۈپىتىدە ئەمەلىيەتتە گېرمانىيەدىكى تۈركىستانلىق ئۇرۇش ئەسىرلىرىنى تەشكىللەش، پائالىيەتكە ئاتلاندۇرۇش ئىشلىرىدىن ئۇلارغا خەۋەر يەتكۈزۈش مەقسىتىدە، زاھىرەن ئىستانبۇلدا تۈركىستانلىقلارغا ياردەم جەمئىيىتى نامىدا بىر جەمئىيەت قۇرۇشنى قارار قىلغان، بۇ مەقسەتلەر ئۈچۈن مۇتەئەددىت نۇرغۇن قېتىم يىغىن ئاچقانلىقى ئىسپاتلاندى.

قارىلىغۇچى قازىم ئالۆچ، بۇ شىكايەتلەر بىلەن بولدى قىلىپلا قالماي، سوت مەھكىمىسىنىڭ بىرىنچى سوت كۈنىدىلا بىز بۇلارنى سوتقا خائىنلار ۋە قاتىللار دەپ سۇنماقتىمىز دېيەلىگۈدەك ئالدىن ھۆكۈم چىقىرىش دەرىجىسىگىچە بارغان. دۆلەت رەئىسى بىۋاستە باشلاپ بەرگەن بۇ ئېغىر بېسىم قىلىش سىياسەتلىرىنىڭ يولغا قويۇلۇشىغا قارىماي زەكى ۋەلىدى توغانمۇ ھېچقانداق بىر بېسىم ئۇنى باش ئەگدۈرەلمەيدۇ دەپ ئوچۇق ئوتتۇرىغا قويغۇدەك جاسارىتىنى نامايان قىلماقتا ئىدى. قارىلىغۇچى تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلۇۋاتقان بارلىق ئەيىبلەش ۋە سوراقلىرىغا تارىخى كىشىلىكى ۋە سالاھىيىتىگە ئۇيغۇن جاۋابلار بېرىدۇ:

مەن، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن خىتاي جاھانگىرلىكىنىڭ چاڭگىلىدىن قۇتۇلۇپ چىقىپ تۈركىيەگە پاناھلىق تىلەپ كەلگەن تاشقى تۈرك قۇۋۇم كىشىلىرى ئارىسىدا ئورتاق بىر پىكىر بىرلىكى تىكلەنمىگەنلىكىنى ئۇزۇندىن بېرى كۆزىتىپ كەلگەنىدىم. بەزىلەر ھەزەر دېڭىزىنىڭ نېرىسىدىن تارتىپ سەددىچىن سېپىلىغىچە بولغان جايلاردىكى تۈركى قېرىنداشلىرىمىزنى قەبىلە پەرقىگە قارىماستىن قوغداپ كەلمەكتىمىز دېيىشسە، يەنە بەزىلەر ئۇراللاردا، كافكازلاردا ۋە ئەزەربەيجاندا ياشايدىغان ئىرقداشلىرىمىزغىلا ئېتىبار

مىڭباشى ــ مىڭبېشى، مايور؛ تۆۋەن دەرىجىلىك ھەربىي ئۇنۋانلاردا يۈز بېشى، كاپىتان؛ ئۈستى تەغمەن، لىتېنات؛ تەغمەن، ستارشى لىتېنات؛ ئاست تەغمەن، زاپاس ئوفىتسېر دېگەندەك ئۇنۋانلارغا ئايرىلىدۇ. بۇندىن تۆۋەنكىلەر بالداقلىق ئەسكەر دەرىجىلىرى ھېساپلىنىدۇ. خاتا بولۇپ قالماسلىقى ئۈچۈن بىلىدىغانلار قايتا سېلىشتۇرۇپ كۆرۈش كېرەك. ــ ئۇ.ت) ئەلى فۇئات ئەردەم رەئىسلىكىدىكى ھەربىي سوت مەھكىمىسى، 1 ـ نومۇرلۇق ھەربىي ھالەت سوت مەھكىمىسى بىتەرەپ بولمىدى دەپ قاراپ ھۆكۈمنى رەت قىلىپ، 2 ـ ھەربىي ھالەت سوت مەھكىمىسى بۇ دېلونى قايتىدىن كۆرۈپ چىقسۇن دەپ قارار چىقىرىدۇ. بۇ جەرياندا ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى تۈگىگەن بولۇپ، شۇ كۈنگىچە قاماقتا تۇرۇۋاتقان جاۋابكارلار 1945 ـ يىلى 26 ـ نويابىردا، يەنى تەخمىنەن 15 ئايدىن كېيىن قويۇپ بېرىلىدۇ.

1946 ـ يىلى قايتىدىن باشلىغان سوت، 8 ئايدىن كېيىن قارىلاشلار ئاساسسىز دەپ ھۆكۈم چىقىرىدۇ. سوت مەھكىمىلىرى مەيلى ۋەلىدىنىڭ ياكى تۈركىستان زىيىنىغا ئىشلەنگەن قارىلاشلارنى ئىسپاتلايدىغان ھېچقانداق بىر دەلىل يوقلۇقى، ۋەلىدىنىڭ پائالىيەتلىرى سوۋېتلەرنىڭ يىمىرىلىشى ۋە تۈركى خەلقلەرنىڭ مۇستەقىل بولغىنىدا ئۇلارغا قايسى جەھەتلەردە ياردەم بېرىلىشى كېرەكلىكىنى تەتقىق قىلىش بىلەن چەكلەنگەن دەپ ھۆكۈم چىقىرىلغانىدى. ئىرقچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى دەپ قارىلانغان قالغان جاۋابكارلارغا بولسا ئۇلارنىڭ بۇ ھەقتىكى ئىپادىلىرى ئاساسى قانۇندا بەلگىلەنگەن ۋەتەنداشلىق ئۇقۇملىرىغا زىت كەلمەيدۇ دېگەن ھۆكۈم چىقىرىلدى. مۇنداق ئېيتقاندا، سوت مەھكىمىسى قارىلانغۇچىلار سوتلىنىش جەريانىدا چىڭ تۇرۇپ ئۆزىنى ئاقلاشلىرى، تۈركچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىشنىڭ ئاساسى قانۇنغا زىت كەلمەيدىغانلىقى، تۈركچىلىك ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتىشلىرى كۈنسايىن كۈچىيىپ كېتىۋاتقان كوممۇنىزم خەۋپىگە قارشى بىر ئىپادە دەپ ئۆزىنى ئاقلاشلىرى ھىمايە قىلىنغان ھېسابلاندى. سوت مەھكىمىسىنىڭ ھۆكۈمىدىكى تۆۋەندىكى جۈملىلەر ھەقىقەتەنمۇ قىزىق:

مەسئۇللىرىغا ئوچۇق ئېيتقانىدۇق. بۇ قىلغانلىرىمىزنىڭ نېرى مەخپى ھەرىكەت قىلغانلىق بولىدىكەن؟ دۆلەت بىلەن ھۆكۈمەتنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا نىيەت قىلغان دېيىلدى. بۇ تۈر بوھتانلارنىڭ ھەممىسىنى قەتئىي رەت قىلىمەن.

سوت، 1945 ـ يىلى 29 ـ مارتقىچە داۋام قىلدى. نەتىجىدە پروفېسسور زەكى ۋەلىدى تۇغان بىلەن يازغۇچى نىھال ئاتسىز ئىككىسىنى 10 يىلدىن قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلىشتى. قالغان قولغا ئېلىنغان كىشىلەرمۇ ھەر خىل يىللار بويىچە قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلىندى. جاۋابكارلار ئىچىدىن پەقەت زەكى ۋەلىدى توغانغىلا ھۆكۈمەتنى ئاغدۇرۇش سۇيىقەستى بىلەن شۇغۇللانغان دېگەن جىنايەت ئارتىلغانىدى. قالغان جاۋابكارلار بولسا مەخپى تەشكىلات قۇرغان (رەخا ئوغۇز تۈركقان بىلەن يېقىنلىرى)، ۋەيرانچىلىق پەيدا قىلغان تەشۋىقاتلار بىلەن شۇغۇللانغان (نىھال ئاتسىز ۋە يېقىنلىرى) ھەمدە 3 ـ ماي ۋەقەسىگە قاتناشقان دېگەندەك جىنايەتلەر ئارتىلدۇ. بۇ گۇرۇپپىدىكىلەردىن باشقىلارغا، يەنى شۇنىڭغا ئوخشاش جىنايەتتىن قارىلىنىپ قولغا ئېلىنغان پېنسىيونېر گېنېرال ئېلى ئېھسان سابىسقىمۇ ئىككى يىل سەككىز ئايلىق قاماق جازاسى بېرىلدى. سوتقا تارتىلغان جاۋابكارلار ھۆكۈمنامىگە نارازىلىق بىلدۈرگەنلىكى ئۈچۈن، دېلو ھەربىي سوتقا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

ئورگېنېرال (تۈركىيە يۇقىرى دەرىجىلىك ھەربىي ئۇنۋانلاردا قۇرۇقلۇق ـ ھاۋا ئارمىيىسىدە بىر يۇلتۇزلۇق گېنېرالنى تۇغ گېنېرال، تۇغاي، بىرگادا گېنېرالى، يەنى گېنېرال مايور؛ ئىككى يۇلتۇزلۇق گېنېرالنى تۈم گېنېرال، يەنى تۈمەن، دېۋىزىيە گېنېرالى، گېنېرال لېتېنات؛ ئۈچ يۇلتۇزلۇقنى كورگېنېرال، يەنى تارماق، قول ئوردۇ، كورپۇس گېنېرالى، گېنېرال پولكوۋنىك؛ تۆت يۇلتۇزلۇقنى ئورگېنېرال، يەنى ئوردۇ، ئارمىيە گېنېرالى دەپ ئاتايدۇ. دېڭىز ئارمىيىسىدە بارلىق گېنېرال ئىسمى ئادمىرالغا ئۆزگىرىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىنكىلەردە، ئورتا دەرىجىلىك ھەربىي ئۇنۋانلاردا ئالباي ــ ئالاي كوماندىرلىق دەرىجىسى، يەنى پولكوۋنىك؛ يارباي ــ ياردەمچى پولكوۋنىك مەنىسىدە، پودپولكوۋنىك؛

يەنە بىر تەرەپتىن، بۇ ئىشنىڭ ئەڭ ئىچىنىشلىق تەرىپى، بەلكىم سوۋېتتىن ئۈركۈش تەسىرلىرىنى ئازايتىش مەقسىتىدە مىللىي خوجايىن تەرىپىدىن سىياسىيلاشتۇرۇلغان بۇ دىپلو نەتىجىسىدە، سوۋېتلار، تۈركىيەگە بولغان مۇئامىلىسىدە ئازراق بولسىمۇ يۇمشاق مۇئامىلىدە بولمىغانلىقى بولسا كېرەك. ئەسلىدىنلا سوۋېت تەشۋىقات ئورۇنلىرى تا باشتىن تارتىپلا تۈركچىلىك - تۇرانچىلىق داۋالىرىنى پۈتۈنلەي كۆز بويامچىلىق دەپ باھالانغانىدى. تاشقى ئىشلار مىنىستىرى مولوتوۋ، 1945 - يىلى 19 - مارت كۈنى 1925 - يىلقى تۈركىيە - سوۋېت شەرتنامىسىنىڭ ئىجرا قىلىنىش ۋاقتىنى قايتا ئۇزارتمايدىغانلىقىنى ئۇقتۇردى. 3 ئايدەك ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، يەنى 1945 - يىلى 7 - ئىيۇن كۈنى سېلىم سارپەر بىلەن كۆرۈشكەن مولوتوۋ، ئېغىزچە بىر نوتا تاپشۇردى. بۇ نوتا بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى قارس بىلەن ئارداخاننى (تۈركىيەنىڭ شەرقى شىمال چېگراسىدىكى ئىككى ۋىلايىتى — ئۇ.ت) ئۆزلىرىگە تاشلاپ بېرىلىشىنى تەلەپ قىلغان بولۇپ، تۈركىيە بوغۇزلىرىنى تۈركىيە ئۆز ئالدىغا مۇداپىئە قىلىپ كېتەلمەيدىغانلىقىنى باھانە قىلىپ، بوغازلاردا ئورتاق ھەربىي بازا قۇرۇشنىمۇ تەلەپ قىلدى. مىللىي خوجايىن بىۋاستە رول ئالغان تۈركچىلەرگە زەربە بېرىش جەھەتتە ئوينالغان بۇ ئويۇن، ئەپسۇسكى، سوۋېتلەرگە قىلچىمۇ كار قىلمىغان ئىدى. نەتىجىدە، تۈركچىلىك - تۇرانچىلىق دېلوسى ئارقىلىق تۈركچىلەر بىلەن ئۇلارنىڭ تەرەپدارلىرى ھەمدە تۈركچىلىك قاراشلار، تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى بىلەن چوڭ كۈچلەر ئوتتۇرىسىدىكى كۈچ تەڭپۇڭلۇق ئويۇنىدا بوزەك ئورنىدا ئوينىتىلغان بولدى. بىر مەنىدە، ئۇلار قىلچە بەدەلسىز رۇسىيەلىكلەرگە قۇربانلىق قىلىپ تۇتۇپ بېرىلگەن ئىدى.

سوۋېتلەر ئىتتىپاقىغا تاپشۇرۇلغان سىياسىي مۇساپىرلار

ئىنۆنۈ ھاكىمىيىتىنىڭ تاشقى تۈركلەر سىياسىتىدىكى ئۆزگىرىشلەر تېخى ئاخىرلاشمىغان بىر ۋاقىتلار ئىدى. 1945 - يىلىنىڭ ئىيۇن ئېيىدا ھۆكۈمەت قوبۇل قىلغان بىر قارارغا ئاساسەن، ئۇرۇش جەريانىدا ھەر تۈرلۈك يوللار بىلەن تۈركىيەگە پاناھلىق تىلەپ كەلگەن 195 نەپەر ئوتتۇرا ئاسىيالىق مۇساپىر تۈرك سوۋېت ئىتتىپاقىغا تاپشۇرۇپ بېرىلدى. بۇ پاجىئەنىڭ ھېسابىنى سوراش

ئۇزۇنغا سوزۇلغان تەھلىللەردىن كېيىن، ئۇزىنى ئاقلاشتا دېيىلگىنىدەك ھۆكۈمەتنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش نىيەتلىرىنىڭ يوقلۇقى، مەنتىقى جەھەتتىنمۇ بۇنداق بىر ئىمكانىيەتنىڭ يوقلۇقى ھەققىدىكى پاكىتلار، ۋالىي دوكتور لۇتپى قىردارىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان شاھىتلارنىڭ ئىسپات سۆزلىرىدىن ۋە مەكتۇپلاردىن مەلۇم بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ، مىللىي غايە ئۈچۈن كۈرەش قىلىنغان دېگەندەك مۇجمەل سەۋەبلەر كۆرستىلگەن زەكى ۋەلىدى بىلەن ئۇنىڭ دوستلىرىغا قويۇپ بېرىش ھۆكۈمى چىقىرىلدى.

شۇنداق قىلىپ، بىۋاستە ھۆكۈمەت تەرەپ مەخسۇس سەھنىگە ئېلىپ چىققان بۇ ئويۇن مەغلۇبىيەت بىلەن ئاخىرلاشقان ھېسابلاندى.

سىياسىي تارىخىمىزدا تۈركچىلىك ـ تۇرانچىلىق دېلوسى دەپ نام بېرىلگەن بۇ ۋەقەدە، تارىختا تۇنجى قېتىم بىر دۆلەت ئۆز مىللىتى ھەققىدىكى بىر كۆزقاراشنى سوتقا بېرىپ جازالاشقا ئۇرۇنغان ئىدى. "تۈركچىلىك" دېگەن بۇ ئۇقۇمنى بىر ماتېريال ئورنىدا پايدىلىنىشقا ئۇرۇنمىغان بولسا ئىدى، بەلكى بۇ دېلو ئادەتتىكى بىر ۋەقە قاتارىدىن ئورۇن ئالغان، بەلكى ھېچقانداق بىر ئىز قالدۇرماستىن تېزلا ئۇنتۇلۇپ كېتىلىشى مۇمكىن ئىدى. ئەمما مىللىي خوجايىن رەھبەرلىكى، سوۋېتلەرنىڭ كۆڭلىگە يېقىشنى مەقسەت قىلىپ ئىچكى جەھەتتە يالغان گۇناھكار پەيدا قىلىش ئويۇنى ۋاستىسىدا تۈركچىلىك ئۇقۇمىدىن پايدىلانغان، شۇنىڭدەك بۇ تۈر دېلولار خەلقئارالىق تۈسكە كەلتۈرۈلگەن، تېخىمۇ مۇھىمى، جاۋابكارلار بىلەن بىرگە تۈركچىلىك ئۇقۇملىرىنىمۇ قوشۇپ سوتلاپ جازالماقچى بولۇشقان ئىدى. تۈركچىلىكنى سوتلاشتىن كېلىپ چىققان بۇ دېلو سەۋەبىدىن، تۈركىيەدىكى ئىجتىمائىي ئۇقۇم ۋە ئىنقىلابلارمۇ ئېغىر تەسىرگە ئۇچرايدۇ. بۇ تۈر سىياسىي ۋە ئىدىيىۋى كېسەللىكنىڭ تەسىرىدە تۈركىيە زىيالىيلىرى، تۈركىيە دۆلەت كادىرلىرى ۋە يېڭىدىن يېتىلىۋاتقان ئەۋلادلار بۇ كېسەللىكتىن ئۇزۇنغىچە قۇتۇلالمايدۇ. ھەتتا شەرقى لاگېرى تارقىلىپ كەتكەن كۈنلەرگىچىمۇ تۈرك مىللەتچىلىكى بىلەن تۈرك ئىرقچىلىقى تەڭ مەنىدە قارالدى.

ياپونىيە ۋە ياكى ھەر ئىككىسى بىلەن ئۇرۇش قىلىشۋاتقان دۆلەتلەر گىراجدانى بولغان، ۋەتىنىمىزدە تۇرۇۋاتقان مۇساپىرلاردىن پەقەت ھەربىي بولغان كىشىلەر كۆزىتىش ئاستىدا قايتۇرۇپ بېرىلىشى كېرەك" لىكى قارار قىلىندى. بۇ قارار بويىچە، ئەنقەرەدىكى سوۋېت باش ئەلچىخانىسى بىلەن بىرگە كۆزدىن كەچۈرۈلگەندىن كېيىن تاپشۇرۇلغان بىر نوتا بويىچە، 237 سوۋېت ھەربىي مۇساپىرى ئىچىدىن 195 نەپىرى تۈنجى قېتىمدا 1945.08.06 كۈنى تىنخىمىس ئېغىزىدىن سوۋېتلارغا قايتۇرۇپ بېرىلگەن ئىدى. ئەمما سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ، رۇسىيەگە پاناھلىق تىلەپ بارغان بىر ئوفىتسېرىمىز بىلەن ئىككى نەپەر ئەسكىرىمىزنى، نەدىلىكىنى تاپالمىدۇق دېگەن باھانە بىلەن قايتۇرۇپ بەرمىگەنلىكى، شۇ سەۋەبتىن شەرتنامىگە خىلاپلىق قىلغانلىقى سەۋەبىدىن يولغا سېلىنغان بىرىنچى تۈركۈم ئەسكەرلەرنىڭ يولدا قېچىپ كەتكەنلىرىنىمۇ قوشۇپ قايتۇرۇپ بېرىش پىلانىدىن ۋاز كەچكەن ئىدۇق.

شۇندىن كېيىن باش مىنىستىرلىقنىڭ تەنسىبى بىلەن تاشقى ئىشلار مىنىستىرى، ئىچكى ئىشلار ۋە مىللىي مۇداپىئە مىنىستىرلىقىنىڭ ۋەكىللىرىدىن تەشكىل قىلىنغان كومىسسىيىدە تەييارلانغان دوكلات، مىنىستىرلار مەھكىمىسىنىڭ 1947.09.01 كۈندىكى يىغىن مۇزاكىرىسىدە كومىسسىيە دوكلاتىغا ئاساسەن ئىش قىلىش مۇۋاپىق دەپ كۆرۈلدى. شۇنداق قىلىپ يوزغات لاگېرىنى تارقىتىۋېتىپ، ۋەتىنىمىزدە تۇرۇپ قېلىشنى تەلەپ قىلىپ پاناھلىق تىلىگۈچىلەرنىڭ تۈرك ئىرقىدىن بولغانلار ۋەتەنداشلىققا ئۆتكۈزۈش پىرىنسىپى ماقۇل كۆرۈلدى.

كېيىن، ئەنۋەر ئانار (ئەنۋەر قازىيېۋ) بىلەن قادىر باشارغان (ئادەم قېرىنداشبەيلى) نامىدىكى قىزىل ئارمىيە سابىق ئوفىتسېرلىرىدىن ئىككىسىنىڭمۇ سوۋېت رۇسىيەسىگە قايتۇرۇپ بېرىلگەن يۇقىرىدا دېيىلگەن 195 كىشىلىك تىزىملىكتە بارلىقى مەلۇم بولىدۇ.

مەقستىدە تېكىرداغ خەلق ۋەكىلى شاۋكەت موجان 1951 ـ يىلى ئەينى ۋاقىتدىكى باش مىنىستىردىن ئېغىزچە تەپسىلىي چۈشەندۈرۈشنى تەلەپ قىلىپ يىغىنغا سۇنغان تەكلىپ لايىھىسى، تۈركىيە ئالىي خەلق قۇرۇلتىيىدا ئوتتۇرىدا ئوقۇپ ئۆتۈلۈشى بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىدۇ ھەمدە رەسمىيىتىن خاتىرىسىدىمۇ خاتىرىلىنىدۇ. شاۋكەت ئەپەندىنىڭ باش مىنىستىرغا قارىتىپ سورىغان "تۈركىيەگە پاناھلىق تىلەپ كىرگەن تۈرك ئىرقىدىن بولغان مۇساپىرلار سوۋېتلەرگە تاپشۇرۇپ بېرىلگەنمۇ ـ بېرىلمىگەن؟ ئەگەر تاپشۇرۇپ بېرىلگەن بولسا بۇ ۋەقە قانداق شارائىت ئاستىدا يۈز بەرگەن؟" دەپ سورىغان سوئالىغا، ئۆز ۋاقتىدىكى ئادالەت مىنىستىرى رۇقنەددىن ناسۇ ئوغلى مۇنداق جاۋاب بەرگەن:

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ باشلىنىشىدىن تارتىپ ۋەتىنىمىزگە ھەر قايسى دۆلەت مۇھاجىرلىرىدىن تەشكىل تاپقان ھەربىيلەر پاناھلىق تىلەپ كەلگەن، بىتەرەپ دۆلەت بولغانلىقىمىز ئۈچۈن بۇ ئەسكەرلەر ئۇرۇش ئاخىرلاشقانغا قەدەر يوزغاتتا قۇرۇلغان لاگېردا تۇتۇپ تۇرۇلغانىدى.

1945 ـ يىلى 23 ـ فېۋرال كۈنى گېرمانىيە بىلەن ياپونىيەگە قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلىشىمىز سەۋەبىدىن، ئىتتىپاقداشلىرىمىزدىن بىرى بولغان سوۋېت رۇسىيەسى ئۆز تەۋەلىكىدىن بولغان بۇ ئەسكەر مۇساپىرلارنى قايتۇرۇپ بېرىشىمىزنى تەلەپ قىلدى. شۇ سەۋەبتىن تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقى باش مىنىستىرلىككە يازغان 1945.05.22 كۈندىكى تەزكىرىسىدە گېرمانىيە بىلەن ياپونىيەگە قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلغانلىقىمىزدىن كېيىن ۋەتىنىمىزگە پاناھلىق تىلەپ كەلگەن ئىتتىپاقداشلىرىمىز تەۋەلىكىدىكى ئەسكەرلەر نازارەت ئاستىدا قايتۇرۇلۇشى مۇۋاپىق بولىدىغانلىقىنى تەكلىپ قىلدى. بۇ ئەھۋال مىنىستىرلىقىمىز تەرىپىدىن تەكشۈرۈلۈپ، ئىتتىخاز بولغان 1945 ـ يىلى ماي ۋە 3 ـ 2563 نومۇرلۇق قارارى بويىچە "گېرمانىيە ياكى

ھەشەمەتلىك بىر مەھەللە، ئالبان كەنتى دېگەن مەندە — ئۆ.ت) ئۇدۇلىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقىنىدا جېنىنى تىكىپ پاراخوتتىن سەكرىگەندىن كېيىن بىلىقچىلىرىمىز تەرىپىدىن قۇتقۇزۇۋېلىنغان، ئاندىن بىزدىن پاناھلىق تىلىگەن كىشىلەرمۇ بار ئىدى. بۇ كىشىلەر سىياسىي مۇساپىر بولماي نېمە؟

ھۆرمەتلىك دوستۇم سۆزىدە، ئەنۋەر بىلەن ئادەم دېگەن ئىككى نەپەر ئەزەرى زىيالىيسىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتتى. ئۇ ئىككىسى ئەسلىدە بىزگە ياخشى تونۇش بولغان كونيا (تۈركىيەنىڭ كىچىك ئاسىيا قىتئەسىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا جايلاشقان بىر شەھەر — ئۆ.ت) خەلق ۋەكىلى زىيات ئەپەندىنىڭ قەينى ئىنىلىرى ئىدى. خېلى بۇرۇنقى ۋاقىتلاردا رۇسىيە ئارمىيىسىدە ئوفىتسېر بولۇپ خىزمەت قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ ئىككىسى ئۆز خەلقىنى ئېسىدىن چىقارمىغان، كوممۇنىزم ئەقىدىسىنى قوبۇل قىلىشماي گېرمانىيەگە قېچىپ كەتكەن، گېرمانىيەگە بېرىپ ئۇ يەردە ئۇزۇن يىل تۇرۇپ قېلىشقان. كېيىن دۆلىتىمىزگە كېلىپ يۇرتلۇقلىرىنىڭ يېنىغا، يەنى زىيات ئەپەندىنىڭ ئۆيى ئېتىراپىغا بېرىپ پاناھلانغان كىشىلەر ئىدى. ئەمما نومۇس قىلىنغۇدەك بىر ۋەقە، ئۇلار بىر كۈنى تۇرۇۋاتقان ئۆيلىرىدىن قولغا ئېلىنىپ، سىلەرنى ئەنقەرەگە ئاپىرىمىز دەپ ئالداپ ساقچى مەسئۇلى ئېلى رىزا چېگرا بويىغا يالاپ ئاپىرىپ، رۇسلارغا قۇربانلىق قىلىپ تۇتۇپ بەرگەن.

بۇ خەلقىنىڭ تارىخىدا، پەقەت بىرلا مۇساپىر ئۈچۈن، شۋېتسىيە پادىشاھى شارل ئۈچۈن جەڭ قىلغان شەرەپلىك، قەھرىمانلىق كۆرسەتكەن ۋەقەسىدەك ھادىسىلەر بەكلا كۆپ. ئەمما سىياسىي مۇساپىرلارنى بىر قۇشخانىغا يوللىغاندەك تاپشۇرۇپ بېرىدىغان نومۇس قىلىنارلىق، كۆڭۈل يېرىم قىلىدىغان نومۇسلۇق ھادىسە زادىلا كۆرۈلۈپ باقمىغان ئىدى (بارىكاللا! دېگەن سادالار ياڭرىدى).

ئىبنى سەئۇد بوي ئەگمىگەن، مۇساپىرلارنى بەرمىگەن ئىدى.

ئادالەت مىنىستىرى بەرگەن بۇ ھۆكۈمەت تەرەپ جاۋابى، سوئال سورىغۇچى خەلق ۋەكىلىنى تولۇق قايىل قىلالمايدۇ. تېكىرداغ خەلق ۋەكىلى موجان قۇرۇلتايدا سۆز ئېلىپ قىلغان سۆزىدە، بۇ ۋەقەنى باشقىچە ئوتتۇرىغا قويىدۇ:

ھۆرمەتلىك دوستلار، مەن ھۇزۇرۇڭىزلاردا ئوتتۇرىغا قويغان بۇ ۋەقەلەر ۋاقتى ئۆتكەن ئادەتتىكى ئىشلاردىن ئەمەس. زىيىنى بۈگۈنگىچە داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان تارىخىي مەسئۇلىيەتلىرىمىزدىن بىرى بولغان بۇ ئىشنى 9 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى ھۇزۇرىدا ئوتتۇرىغا قويمىساق بەكلا ئېغىر جىنايەت ئىشلىگەن ھېسابلىنىمىز. شۇڭا بۇ مەسىلىنى بۇ يەردە ئوتتۇرىغا قويماقتىمەن. ئەپسۇسكى، ئۇ قېتىمقى ۋەقە ھېچقاچان ئادالەت مىنىستىرى يۇقىرىدا بايان قىلغىنىدەك ئۇنداق يۈز بەرگەن ئەمەس. مىنى بەكلا ئەپسۇسلاندۇرغان نۇقتىمۇ دەل شۇ ئىدى. ...

ئۇلار ھەرگىز يۇقىرىدا بايان قىلىنغىنىدەك ئۇنداق نازارەت ئاستىدا تۇتۇلۇۋاتقان ئەسكەرلەردىن ئەمەس ئىدى. بىز بۇ نۇقتىغا يەنە بىر قېتىم كۆز يۇگۇرتۇپ چىقىشىمىز زۆرۈر دەپ تەلەپ قىلىمەن: ئۇ كىشىلەر ھەربىيمىدى، نازارەت ئاستىدا تۇتۇلىۋاتقان كىشىلەرمىدى ياكى سىياسىي مۇساپىرمىدى؟ بىزنىڭ بىلىشىمىزچە ھەربىي مۇساپىر دېگەنگە ئايروپىلانلىرى بۇزۇلۇپ قېلىپ دۆلىتىمىز تەۋەسىگە قونغان ياكى بىرەر مۇسادىمەدە چېگرالىرىمىز ئىچىگە كىرىشكە مەجبۇر بولغان، ھەربىي ئورۇنلىرىمىز تەرىپىدىن نازارەت ئاستىغا ئېلىنغان كىشىلەرنىلا ھەربىي مۇساپىر دەپ قارايمىز. ئەمما بىرەر ئەقىدە سەۋەبىدىن جېنىنى ئېلىپ قېچىپ چېگرىيىمىزغا كېلىپ پاناھلىق تىلىگەن كىشىلەرنى سىياسىي مۇساپىر دەپ قارايمىز.

بۇ كىشىلەر ئارىسىدا دۆلىتىمىز بىلەن قىلچە مۇناسىۋىتى بولمىغان، فرانسىيەدىكى لاگېرلاردىن پاراخوتقا قاچىلىنىپ ئېلىپ مېڭىلغان، ئارناۋۇت كۆيى (ئىستانبۇل بوغوزى بويىدىكى

دائىرىلىرى كابۇلدىكى گېرمانىيەنىڭ ئوتتۇرا دەرىجىلىك ئەلچىسى پىلگېرگە سوۋېتقا قارشى گۇرۇپپىلار بىلەن مۇناسىۋەت باغلاش ۋەزىپىسىنى تاپشۇردى. ئەسلىدە كابۇلدا تۇرۇشلۇق گېرمانىيە دىپلوماتىك ئەمەلدارى، ئەلچىخانا ھەربىي مۇتەخەسسىسى مايور شچېنىك، 1936 - يىلىدىن بويان شىمالى ئافغانىستاندىكى گۇرۇپپىلار بىلەن مۇناسىۋىتىنى ساقلاپ كېلىۋاتقان ئىدى. بولۇپمۇ سوۋېت - ئافغانىستان چېگراسىغا يېقىن جايلاردا تۇرۇۋاتقان تۈركمەنلەر، ئۆزبېكلەر ۋە بىر قىسىم ئاقلار ئارىسىدا پائالىيەت قىلىپ كېلىۋاتقانىدى. ئۇ يىللىرى، ئافغانىستاندا سوۋېتقا قارشى گۇرۇپپا دەپ ئاساسلىقى تۈركىستانلىق گۇرۇپپىلار كۆزدە تۇتۇلاتتى.

تۈركىيە بىلەن ياپونىيەنىڭ دىپلوماتىك ئەمەلدارلىرى تۈركىستانلىق گۇرۇپپىلار بىلەن بەكلا قويۇق مۇناسىۋەت تىكلەشكەن ئىدى. پىلگېر، 1941 - يىلىنىڭ ئاۋغۇست ئېيىدا بېرلىنغا يوللىغان بىر دوكلاتىدا، ئەمىر تەرەپبازلىرى، باسمىچىلار يېتەكچىلىرى ھەمدە بىر قىسىم سودىگەرلەر يوشۇرۇن تەشكىللىنىۋاتقانلىقى، بۇ تۈردىكى گۇرۇپپىلار سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەسىدە يۈز بەرگەن قالايمىقانچىلىقلاردىن پايدىلىنىپ تۈركىستان تەۋەسىنىڭ مۇستەقىللىقى ئۈچۈن كۈرەش قىلىۋاتقانلىقى بايان قىلىنغان بولۇپ، گېرمانىيەنىڭ بەشىنچى قول پائالىيەتلىرى ئۈچۈن بۇ تۈردىكى گۇرۇپپىلار بىلەن مۇناسىۋەت باغلاش پايدىلىق بولىدىغانلىقى ئۈستىدە توختالغان ئىدى. پىلگېر تەكىتلەپ ئۆتكەن يەنە بىر ئىش، بۇ جايلاردا پائالىيەت قىلىۋاتقان گۇرۇپپىلارنىڭ تۈركىيەدىكى سوۋېتقا قارشى ساھەلەرگە بېقىنماستىن پائالىيەت قىلىپ كېلىۋاتقانلىقى ھەققىدىكى مەلۇماتلىرى ئىدى. شۇنداق قىلىپ، ئۇلار كابۇلدىكى تۈركىستانلىقلار بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتىش يوللىرىنى ئاختۇرۇشقا كىرىشكەنىدى.

ئەسلىدە، گېرمانىيەنىڭ ياپونىيە بىلەن ئىتالىيە ئوتتۇرىسىدا ئىمزالاشقان 1940 - يىل 27 - سېنتەبىر كۈنىدىكى بېرلىن شەرتنامىسىغا ئاساسەن، گېرمانىيە بىلەن ئىتالىيە ئىككىسى شەرقى ئاسىيادىكى ئىشلاردا ھەر تۈرلۈك پائالىيەتلەرگە ياپونىيە مەسئۇل بولىدۇ دەپ بېكىتىشكەنىدى. بۇنىڭ ئۈچۈن ياپونىيەمۇ ياۋروپادىكى ئىشلارنى بۇ ئىككى دۆلەت ئۆز ئۈستىگە ئالىدىغانلىقىغا

ئەمما بىزدىكى بىر دەۋر كىشىلەر تارىخىمىزغا بۇ داغنى قالدۇردى.
بىزنىڭكىلەر مۇساپىرلارنى تاپشۇرۇپ بېرىشتى دوستلار (توغرا دېدىڭ!
دېگەن سادالار ياڭرىدى).

مىللىي خوجايىن ھۆكۈمىتى سوۋېت تەرەپكە تاپشۇرۇپ بەرگەن تۈر ئىرقىدىكى مۇساپىرلارنىڭ ئاقىۋەتلىرى، گېرمانىيەدە ئىتتىپاقداش كۈچلەرنىڭ سوۋېتلەرگە تاپشۇرۇپ بەرگەن كىشىلەرنىڭ تەقدىرىدىن قىلچە پەرقسىز ئىدى.

يەنە ئافغانىستاندا

ئافغانىستاندىكى سوۋېتكە قارشى پائالىيەتلەر

گېرمانىيە - رۇسىيە ئۇرۇشى باشلانغان بارباروسسا ھەرىكىتىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچلىرىدا، رۇسلارنىڭ كەينى - كەينىدىن مەغلۇپ بولۇپ كەينىگە چېكىنىۋاتقانلىقى ئافغانىستاندىكى تۈركىستانلىقلارنى قاتتىق خۇشال قىلىۋەتكەن ئىدى. ئۇلاردىكى كۆمۈلۈپ قالغان ئۈمىدلەر قايتىدىن جانلىنىپ، سوۋېتلار چوقۇم يىمىرىلىدىغان بولدى، تۈركىستان مۇستەقىللىقىنىڭ ئېھتىمال قايتىدىن تۇغۇلىدىغان بولدى دەپ ئويلىماقتا ئىدى. دەسلەپتە شىرمۇھەممەدبەگ قاتارىدىكى باسمىچىلار يېتەكچىلىرى شىمالى ئافغانىستاننىڭ ھەرقايسى شەھەرلىرىدە قىشلىق ئۇيقۇسىغا كىرىپ قالغان تەشكىلاتلارنى قايتىدىن ئويغىتىشقا كىرىشتى. ئۇ يىللىرى ئۆزبېك مۇھاجىرلىرى ئافغانىستاننىڭ ھەر قايسى شەھەرلىرىگە چېچىلىپ كەتكەن ئىدى.

تۈركمەنلەر بولسا كۆپىنچە چوڭ - چوڭ گۇرۇپپىلار بويىچە بىرگە تۇراتتى. كابۇلدا تۇرۇشلۇق گېرمانىيە ئوتتۇرا دەرىجىلىك ئەلچىسى پىلگېرنىڭ مەلۇماتلىرىدىن قارىغاندا، شىمالى ئافغانىستاننىڭ تۈركمەنلەر تۇرغان يەرلىرىدە 11 مىڭدەك قورallıق تۈركمەن بارلىقى مەلۇم. ھېچ بىر ھۆكۈمەت تىزگىنلىيەلمەي كېلىۋاتقان پامىر رايونىدا قانچىلىك تۈركىستانلىق ياشاۋاتقانلىقىنى ئېنىقلاش ئىمكانىيىتى يوق ئىدى.

بارباروسسا ھەرىكىتى باشلىنىپ 6 ھەپتىدەك ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، بېرلىن

گېرمانىيە مۇستەملىكىسىگە ئايلاندۇرۇش مەقسەت قىلىنماقتا ئىدى.

شۇ سەۋەبتىن، گېرمانىيە ئۈچۈن تۈركىستان تەۋەسى ئالدىنقى ئورۇندا تۇرغۇدەك ئۇنچە بەك مۇھىم ھېسابلانمايتتى. شۇنداق بولغاچقا، گېرمانىيە ھۆكۈمىتىنىڭ مەيلى تۈركىستان تەۋەسىدە ياكى ئەتراپتىكى جايلاردا تۈركىستان مۇستەقىللىقى ئۈچۈن پائالىيەت قىلىۋاتقان گۇرۇپپىلارغا ياردەم قىلىش مەسىلىسىدە ئەنسىرەيدىغان ھېچقانداق قىيىنچىلىقى يوق ئىدى. ئۇندىن باشقا يەنە گېرمانىيە دائىرىلىرى كەلگۈسىدە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىچكى قىسىملىرىدا بۆزغۇنچىلىق ھەرىكەت تەشكىللەشنى مەقسەت قىلىۋاتقانلىقى ئۈچۈن، بۇنداق ئىشلار ئۈچۈن بۇ تۈر گۇرۇپپىلار بىلەن مۇناسىۋەت قىلىشتا تۈركىيە ياكى ياپونىيە قاتارلىقلارنىڭ تەييار ئىمكانىيەتلىرىدىن پايدىلىنىشنىمۇ خالىماي كەلگەن بولۇپ، ئۆز ئالدىغا ئايرىم يول تۇتۇشنى ئەڭ بىخەتەر يول دەپ قارىماقتا ئىدى.

پىلگېرنىڭ دوكلاتىدىن قارىغاندا، شىمالى ئافغانىستاننى ئاساس قىلىدىغان پائالىيەتلەردە مۇنداق ئاساسلىق ئىككى قىيىنچىلىق بار ئىدى: ئۇنىڭ بىرى، 1930 ـ يىللىرىدىن بۇيانقى ئون يىل مابەينىدە چېگرانىڭ سوۋېت تەرىپى قاتتىق تىزگىنلىنىلگەنلىكى ئىدى. بۇ ئەھۋال، سوۋېتلار تەرەپكە سىڭىپ كىرىش ئىشىنى بەكلا قىيىنلاشتۇرىۋەتتى. يەنە بىر قىيىن مەسىلە، ئافغانىستان ھۆكۈمىتى پەيدا قىلغان مۇشكۈلچىلىكلەر ئىدى. ئافغانىستان دائىرىلىرى چېگرا بويلىرىدىن تارتىپ بارلىق شەھەرلەردىكى سوۋېتقا قارشى پائالىيەتلەرنى ئىزچىل نازارەت ئاستىغا ئېلىپ كەلمەكتە ئىدى. ئەسلىدە بۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدىغان ئىشلار جەنۇب تەرەپلەردە ئەنگلىيەگە قارشى كۈچلەرنى تىزگىنلەش جەھەتتىمۇ كۆرۈلمەكتە ئىدى. ئافغانىستان ھۆكۈمىتى ئۆزىنى مەيلى سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولسۇن ياكى ئەنگلىيە بىلەن بولسۇن زىتلاشتۇرۇپ قويۇشقا سەۋەب بولىدىغان ھەرقانداق بىر ھەرىكەتنىڭ پەيدا بولۇشىغا يول قويماسلىق ئۈچۈن قولىدىن كېلىدىغان پۈتۈن چارىلارنى ئىشقا سېلىشتا چىڭ تۇرماقتا ئىدى. پىلگېر، شىمالى ئافغانىستان تەۋەسىدىكى ۋەزىيەتنىڭ تېخىمۇ نازۇك ئىكەنلىكىنى، بۇ جايلاردىكى تۈركلەر ئوتتۇرىسىدا ئافغانىستاندىن

ماقۇل كەلگەن ئىدى. بۇ شەرتنامىگە ئاساسەن بارلىق ئاسىيا ئەللىرى تەۋەسىدە 3 ئوق مەركىزى دۆلەتلىرى ئوتتۇرىسىدا بىر ئاخبارات ھەمكارلىقى ئىشقا ئاشۇرۇلىدىغان بولغانىدى. شۇنىڭغا قارىماي، شەرتنامە ئىمزالىنىپ ئارىدىن بىر يىلمۇ ۋاقىت ئۆتمەستىن، يەنى 1941 - يىلىنىڭ ئاپرېل ئېيىدا ياپونىيە تەرەپ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بىتەرەپلىك شەرتنامىسىنى ئىمزالىغانلىقى بېرلىن دائىرىلىرىنى قاتتىق رەنجىتكەنىدى. ئەمدى ياپونىيەنى ئالاقزادە قىلىش نۆۋىتى ھىتلېرغا كەلگەن ئىدى. بارباروسسا ھەرىكىتىنى ياپونلار زادىلا كۈتمىگەن بىر ۋەقە بولۇپ، بۇندىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن تۈزۈشكەن شەرتنامىگە سادىق قېلىش - قالماسلىق مەسىلىدە ياپونلار ئۆزئۆزىچە ئىككىلىنىپ قالدۇ. ھۆكۈمەت تەشكىل قىلغان كونويې كابىنېتى سىبىرىيە پىلانىنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ، جەنۇبى ئاسىياغا يۈرۈش قىلىش قارارىنى ئالدۇ. نەتىجىدە، ئوق مەركىزى دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىتتىپاقلىقمۇ ئاستا - ئاستا ئاجىزلىششقا باشلايدۇ.

شۇنداق بولغاچقا، ئافغانىستاندىكى گېرمانىيە دىپلوماتىيە ئەمەلدارلىرىنىڭ ياپونىيەلىكلەر ئاچقان ئاخبارات ئېلىش يولىدىن مېڭىشنى خالىماسلىقىنىمۇ چۈشىنىش قىيىن ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە، بۇ ئىككى دۆلەتنىڭ بۇ ئەتراپتا پىلانلىغان پىلانلىرىمۇ بىر - بىرىدىن پەرقلىنىشكە باشلىغان ئىدى. ياپونىيەلىكلەر شەرقى تۈركىستان ۋەزىيىتىگە بەكرەك قىزىقماقتا ئىدى. مانجۇرىيەدە قۇرغان قورچاق مانچۇ كو دۆلىتىنى مۇداپىئە قىلىش ئارقىلىق خىتايغا يۈرگۈزۈۋاتقان بېسىملارنى كۈچەيتىش نىيىتىدە ئىدى. بۇنىڭ ئەكسىچە، گېرمانىيە ھۆكۈمىتىنىڭ قىزىقىدىغىنى مۇنداق ئىككى يۆنىلىشكە قارىتىلغانىدى: جەنۇبىي ئافغانىستان چېگرا بويلىرىدىكى قەبىلىلەرنى تەشكىللەپ ئەنگلىيە - ھىندىستان ھاكىمىيىتىگە قارشى توپىلاڭ قوزغاشنى مەقسەت قىلغان ئىدى؛ شىمالى ئافغانىستان تەۋەسىدە بولسا ئاساسلىق نىشان ئامۇ دەرياسىنىڭ نېرىسىدا، يەنى تۈركىستاندا قالايمىقانچىلىق پەيدا قىلىپ سوۋېتلار كۈچىنىڭ بىر قىسمىنى بۇ تەرەپلەرگە يۆتكەشنى مەقسەت قىلىش ئىدى. گېرمانىيەنىڭ ئىشغالىيەت پىلانىغا ئاساسلانغاندا، كاپكازىيە بىلەن قىرىمغا ئوخشاش تۈركى ئىرقىغا تەۋە رايونلارنى پۈتۈنلەي گېرمانىيە تارتىپ ئېلىپ، ئۇ جايلارنى

ئافغانىستان ساقچىلىرىدىن قوغداش ۋە ماددىي ياردەم قىلىدىغانغا كېلىشىدۇ. شۇنداق قىلىپ، سوۋېت ئىشپىيونى بولغان ئايقارلى ھىتلېر گېرمانىيەسىنىڭ ئافغانىستاندىكى ئەڭ كۈچلۈك ۋە ئەڭ ئىشەنچلىك ئىشپىيونى بولۇۋالىدۇ. ئەمما، ئارىدىن بىرەر ئايدەك ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن بەزى ئىشلاردا گېرمانىيە ئەلچىخانىسىنىڭ پائالىيەتلىرى ئېغىر قىيىنچىلىقلارغا دۇچ كېلىشكە باشلايدۇ.

1941 - يىلىنىڭ كۈز ۋاقىتلىرىدا ئەنگلىيە بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ئىراننى ئىككى تەرەپتىن بېسىپ كىرىپ ئىشغال قىلىۋالىدۇ. نەتىجىدە، ئىتتىپاقداش كۈچلەر بىۋاسىتە قوشنا ھالغا كېلىۋالىدۇ. بۇ ئىككى ئىتتىپاقداش دۆلەت، ئافغانىستاندا گېرمانىيە بىلەن ئىتالىيەنىڭ تەسىرىنى تولۇق سۈپۈرۈپ تاشلاشقا بەل باغلايدۇ. چۈنكى ئۇ ۋاقىتلاردا ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسىلا باشقا - باشقا فرونتلاردا نېمىسلار بىلەن ئۇرۇشۇۋاتقان دۆلەتلەر بولغاچقا، سوۋېت ئىتتىپاقى تۈركىستاندا، ئەنگلىيەلىكلەر بولسا ھىندىستاندا بىرەر مەسىلە پەيدا بولۇشىنى ھەرگىز خالىمايتتى. شۇنداق بولغاچقا، ئۇلار 1941 - يىلى 11 - ئۆكتەبىر كۈنى ئورتاق بىر قارار قوبۇل قىلىپ ئافغانلاردىن ئوق مەركىزى دۆلەتلىرىنىڭ ئافغانىستاندا تۇرۇۋاتقان دىپلوماتىك ئەمەلدارلاردىن باشقا بارلىق گراجدانلىرىنى ئافغانىستاندىن دەرھال چىقىپ كېتىشلىرىنى، بولمىسا تېگىشلىك تەدبىر قوللىنىدىغانلىقىنى ئېلان قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئافغانىستان ھۆكۈمىتى بولسا، ئەنئەنىۋى بىتەرەپلىكتە قەتئىي چىڭ تۇرۇش نىيىتىدە ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، ئەتىسى ئافغانىستان مىنىستىرلار كابىنېتى يىغىن ئېچىپ بۇ ھەقتىكى مەسىلىلەرنى مۇزاكىرە قىلىشىدۇ. يىغىندا ئېلىنغان ھۆكۈمەت قارارى 18 - ئۆكتەبىر كۈنى ئېلان قىلىنىدۇ. نەتىجىدە، ئافغانىستان ھۆكۈمىتى گېرمانىيە بىلەن ئىتالىيەدەك يىراقتىكى دوستلىرىنى خوش قىلىش ئورنىغا، ئەنگلىيە بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىدەك كۈچلۈك تام قوشنىلىرىنى رازى قىلىشنىڭ ئافغانىستان مەنپەئەتلىرىگە تېخىمۇ ئۇيغۇن بولىدىغانلىقىنى توغرا تېپىشىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئەلچىخانا خادىملىرىدىن باشقا بارلىق نېمىس ۋە ئىتاليان مەسلىھەتچىلىرى، تېخنىك خادىملىرى ۋە ئوقۇتقۇچىلار ئىككى ھەپتە ئىچىدە ئافغانىستاندىن چىقىپ كەتسۇن دەپ ئۇقتۇرۇش قىلىدۇ. بۇنداق بىر قارار ئېلىنغاندىن كېيىن، ئافغانىستان تەۋەسىدە ئەلچىخانىدا ئىشلەيدىغان 10 نەپەر

چىقىپ يۈرتىغا قايتىش ئارزۇلىرىنى كۆشكۆرتۈشكە يارايدىغان ئىقىملار ئوتتۇرىغا چىققاندىلا ئاندىن ئۇلاردىن ئۈمىد كۈتۈشكە بولىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان. شۇڭا ئۇ، 18 - ئەيۇل كۈنى يوللىغان دوكلاتىدا ئافغانىستاندا ياشايدىغان تۈركلەر (ئۆزبېك ۋە تۈركمەنلەر) نىڭ ئافغانىستان ساقچىلىرى تەرىپىدىن قاتتىق نازارەت ئاستىغا ئېلىنغانلىقىنى ئالاھىدە تەكىتلەپ ئۆتكەن.

سوۋېت ئىشپىيونى ئايقارلى قايتا سەھنىدە

ئافغانىستاندا گېرمانىيە ئەلچىخانا مەسئۇللىرى بىرىنچى بولۇپ مۇناسىۋەت باغلىغان كىشىسى يەنە شۇ مەخمۇت ئايقارلى ئىدى. ئايقارلى ئەسلىمىلىرىدە، ئۇنىڭ بىلەن گېرمانىيە ئەلچىخانىسى نامىدىن تۇنجى قېتىم مۇناسىۋەت باغلىغان كىشى ئىنگې بەركە دېگەن بىرى ئىدى دەپ يازىدۇ. ئىنگې بەركەنىڭ يولدىشى كابۇل ئۇنىۋېرسىتېتىدا باكتېرىئولوگىيە مۇتەخەسسىسى بولغان زۇھتۇ بەركې ئىسىملىك بىر پروفېسسور تۈرك دوختۇرى ئىدى؛ بۇ ۋاستىچى ئارقىلىق تۇنجى قېتىملىق مۇناسىۋەت باغلانغىنىدىن كېيىن، رەسمىي ئالاقىلىشىش ئۈچۈن ھىندىستاندا تۇرۇشلۇق گېرمانىيە ئەلچىخانىسىدا 20 يىلدەك دىپلوماتىيە ئەمەلدارى بولۇپ ئىشلىگەن ستېرن ئىسىملىك بىر ھەربىي دىپلومات بىلەن كاپىتاندېيتز دېگەن يەنە بىر مەسئۇل كىشىمۇ ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. گېرمانىيە ئوتتۇرا دەرىجىلىك ئەلچى پىلگېرنىڭ دوكلاتى بىلەن مەخمۇت ئايقارلىنىڭ ئەسلىمىلىرىنى ئۆزئارا سېلىشتۇرغىنىمىزدا، مايور شچېنك بىلەن ستېرن نامىدىكى ئوفىتسېرلارنىڭ ئەسلىدە بىر كىشى ئىكەنلىكى ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. شچېنك، ۋەزىپىسىنىڭ مەخپىيەتلىكى ئۈچۈن ئۆزىگە ستېرن دەپ ئات قويىۋالغانلىقى مەلۇم.

1941 - يىلى سېنتەبىردە ئايقارلى بىلەن گېرمانىيە ئەلچىخانىسى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر رەسمىي باشلىنىدۇ. ئايقارلىنىڭ ھەرقايسى شەھەرلەردە تۇرىدىغان مۇناسىۋەت باغلىغۇچى كىشىلىرىدىن تەشكىل تاپقان بىر تەشكىلاتى بار بولۇپ، گېرمانىيە ئەلچىخانىسىغا سوۋېت ئىتتىپاقى، شىمالى ئافغانىستان ۋە شەرقى تۈركىستان ھەققىدە مەلۇماتلار بىلەن تەمىنلەشنى ئۈستىگە ئالغان ئىدى. بۇنىڭ ھېسابىغا گېرمانىيە ئەلچىخانىسى ئايقارلىنى

مەخپى ھەرىكەت پارولى: خانسا

باربا روسسا ھەرىكىتى باشلانغان دەسلەپكى ۋاقىتلاردا گېرمانىيە ئارمىيىسىنىڭ كەينى - كەينىدىن غەلىبە قىلىپ ئالغا ئىلگىرىلىشى، بارلىق سوۋېت فرونتلىرىنىڭ تېز سۈرئەت بىلەن يىمىرىلىشى ئافغانىستاندىكى تۈركىستانلىق يېتەكچىلەر ئارىسىدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پارچىلىنىپ كېتىدىغانلىقىغا بولغان ئىشەنچلىرىنى كۈچەيتىۋەتكەنىدى. بۇنداق ۋەزىيەت، تۈركىستاننىڭ پات يېقىندا مۇستەقىللىقىنى قولغا كەلتۈرەلەيدۇ دەيدىغان ئۈمىدنى پەيدا قىلغانىدى. بولۇپمۇ مۇبەششىرخان تارازا، تېزلىكتە بىر سىياسىي تەشكىلاتقا ئۇيۇشۇپ دەرھال پائالىيەت باشلاشنى تەلەپ قىلىدۇ. 1941 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرىغا يېقىن، مۇبەششىرخان يېتەكچىلىكىدە باسمىچىلار يېتەكچىلىرى بىلەن ئەمىر تەرەپدارلىرى بىر يەرگە كېلىپ مەخپى بىر سىياسىي تەشكىلات قۇرۇپ چىقىش قارارىنى ئېلىشىدۇ. بۇ تەشكىلاتقا «لا مەركەزىيەتئى ھۆكۈمەتئى تۈركىستان» دېگەن نام بېرىلىدۇ. بىر ھۆكۈمەت تەشكىل قىلىشنى مەقسەت قىلغان بۇ تەشكىلاتقا ئاخىرقى بۇخارا ئەمىرى بولغان سەئىد ئالىمخاننىڭ ئوغلى شاھزادە ئۆمەرخان رەئىس قىلىپ تەيىنلىنىدۇ. ۋەزىرلىك ئورنى مۇبەششىرخان تارازىنىڭ ئوغلى، سابىق بۇخارا ئەمىرىنىڭ كۈيئوغلى نەسرۇللاخانغا بېرىلىدۇ. سابىق باسمىچىلار يېتەكچىسى بولغان شىر مۇھەممەتبەگ بولسا، ھەربىي ئىشلارغا مەسئۇل قىلىپ بېكىتىلىدۇ. مالىيە ۋەزىرلىك ۋەزىپىسى ئەكرەم قارىغا، مائارىپ نازارىتى بولسا ھەبىبۇللاخان تۆرەگە تاپشۇرۇلىدۇ. بۇ تەشكىلاتنىڭ ئەسلى قۇرغۇچىسى بولغان مۇبەششىرخان تارازا ئافغانىستان ھۆكۈمىتى تەۋەسىدە ئىشلەۋاتقان بىرى بولغانلىقى ئۈچۈن، ھېچقانداق بىر ۋەزىپىگە تەيىنلەنمەي پەردە ئارقىسىدا تۇرۇپ يېتەكچىلىك قىلىش يولىنى تۇتىدۇ. ھۆكۈمەت تەركىبىدە تاغاخان، قۇدرىتۇللاخان قاتارىدىكى تونۇلغان كىشىلەرمۇ بار ئىدى. داڭلىق باسمىچىلار يېتەكچىسى ئىبراھىم لاقاينىڭ ئورۇنباسارى شەمشىدىن ۋەكىلمۇ رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى تەركىبىدىن ئورۇن ئالغان ئىدى. پامىردىكى قىرغىز تۈركلىرىنىڭ يېتەكچىسى قامچابەگ، پامىر تەۋەسىنىڭ مەسئۇلى قىلىپ تەيىنلەنگەنىدى. شىمالى ئافغانىستان تۈركمەنلىرىنىڭ رەئىسى قىزىلئاياق خەلىپىمۇ بۇ تەشكىلات تەركىبىدە ۋەزىپە ئالغانىدى. مازارى شەرىپ باشچىلىقىدىكى ئەندخوي،

ئادەمدىن باشقا بىرمۇ گېرمانىيەلىك قالمايدۇ. شۇنىڭغا قارىماي، گېرمانىيە بىلەن ئىتالىيە دىپلوماتىك ئەمەلدارلىرى ئۇرۇش ۋەزىيىتى ئوق مەركىزى دۆلەتلەرگە پايدىسىز بولۇپ ئۆزگىرىشى مۇقىملاشقان ۋاقىتلارغىچە ئافغانىستاندىكى سوۋېت بىلەن ئەنگلىيەگە قارشى پائالىيەتلىرىنى بىر كۈنمۇ توختاتمايدۇ.

مەخمۇت ئايقارلى 1942 ـ يىلى ئەتىيازغىچە گېرمانىيە كونسۇلىغا سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن شەرقى تۈركىستانغا مۇناسىۋەتلىك مەلۇماتلارنى بېرىپ تۇرىدۇ. ئەمما بۇ ۋاقىتقا كەلگەندە، گېرمانىيە ئەلچىخانىسىدىكىلەر ئايقارلىنىڭ ئۆزلىرى ئۈچۈنلا ئىشلەيدىغان بىرى ئەمەس، بەلكى يەنە تۈركىيە بىلەن سوۋېتلارغىمۇ خىزمەت قىلىپ يۈرىدىغان بىرى ئىكەنلىكىدىن گۇمان قىلىشقا باشلىغان ئىدى. شۇڭا، 1942 ـ يىلىنىڭ ماي ئېيىدىن باشلاپ باشقا مۇناسىۋەت باغلاش يوللىرى ئۈستىدە ئىزدىنىشكە كىرىشىدۇ. دەل شۇ پەيتلەردە، يەنى شۇ يىلىنىڭ ئىيۇن ئېيىدا مەخمۇت ئايقارلى ئافغانىستان دائىرىلىرى تەرىپىدىن يەنە بىر قېتىم قولغا ئېلىنىدۇ. ئافغان ھۆكۈمىتى، ئايقارلىنى تۈركىيە بىلەن گېرمانىيە ئۈچۈن جاسۇسلۇق پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللانغان دېگەن جىنايەت بىلەن قولغا ئالىدۇ. ئەمما سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ ئايقارلىنى قولغا ئېلىنىشتىن قۇتقۇزۇپ قېلىش ھەققىدە ھېچقانداق ھەرىكەت قىلماي جىم تۇرۇۋالغانلىقى قىزىق ئىدى. بولمىسا ئەينى شۇ ئايقارلى 1936 ـ يىلى تۇنجى قېتىم قولغا ئېلىنغىنىدا، بولشېۋىكلەر ئافغانىستان ھۆكۈمىتى تەركىبىدىكى سوۋېتپەرەس كىشىلەرنى ھەرىكەتكە كەلتۈرۈپ، ئايقارلى خاتا قولغا ئېلىنىپ قالغان دېگەن بىر ھۆكۈمەت باياناتى ئېلان قىلىپ قويۇپ بېرىلىشىگە كاپالەتلىك قىلىشقانىدى. ئەمما بۇ قېتىمقىسىدا سوۋېت ئىتتىپاقى قىزىق بىر تاكتىكا ئىشلىتىپ، ئۆزىنىڭ جاسۇسى بولغان ئايقارلىنى باشقا دۆلەتلەر ئۈچۈن جاسۇسلۇق پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللانغان دەپ قولغا ئېلىنىشىغا ۋە سوتلىنىپ قاماق جازاسىغا مەھكۇم قىلىنىشىغا قارىتا قىلچە ھەرىكەت قىلماي جىم يېتىۋالىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئايقارلى ئۇرۇش ئاخىرلاشقان كۈنگىچە ئافغانىستان تۈرمىسىدە ئۇرۇش تۈگىگەندە قايتىدىن سوۋېت ھۆكۈمىتى ئۈچۈن جاسۇسلۇق قىلىش پۇرسىتىنى كۈتۈپ يوشۇرۇنۇپ ياتىدۇ.

تۈركىستان تەشكىلاتى قول ئاستىدا نۇرغۇن ساندا قوراللىق قوشۇنلىرىنىڭ بارلىقىنى گېرمانىيە ئەلچىخانىسىدىكىلەر تەرىپىدىن بىۋاستە تەكشۈرۈپ ئىسپاتلاپ چىققىنىدىن كېيىن، پىلگېرگە لازىملىق ماددىي ياردەملەرنى بېرىپ، ئۇ يەردە كەڭ دائىرىدە بىر پائالىيەت باشلىتىش ئۈچۈن رۇخسەت بېرىدۇ. تارازا بىلەن ئۇنىڭ تەشكىلاتى نېمىسلاردىن كىچىك رادىئولار بىلەن قورال تەلەپ قىلىدۇ. پۇللا بولىدىكەن، ئافغانىستاندا قورال سېتىۋېلىشتا بىرەر قىيىنچىلىق بولمايتتى. شۇنداق قىلىپ، «لا مەركەزىيە تۈركىستان» تەشكىلاتى دەسلىپىدە چېگرا بويلىرىدا ئۆزئارا ئالاقە باغلىۋېلىش، ئاندىن ئۇششاق قوشۇنلار بويىچە قوراللىق كۈچلەرنى سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپكە يوشۇرۇن ماڭدۇرۇش ئۈچۈن پائالىيەتلەرگە كىرىشىدۇ. مەركەزنىڭ ھەربىي مەسئۇلى شىر مۇھەممەتبەگ بىر تەرەپتىن ياپونلار بىلەن مۇناسىۋەت قىلىشقا كىرىشىپ ئۇلارنىڭمۇ ياردىمىدىن پايدىلىنىشنى ئارزۇ قىلماقتا ئىدى. بۇ پائالىيەتلەردىن تۈركىيە باش ئەلچىسىنىڭ خەۋەرسىز قېلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. دېگەندەك، تۈركىيە باش ئەلچىسى كامال كۆپرۈلۈ تەشكىلاتنىڭ بېشىدا تۇرغان يېتەكچىلەر بىلەن كۆرۈشۈپ، گېرمانىيەنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ قانات يايدۇرۇلۇۋاتقان پائالىيەتلەرنى مۇۋاپىق دەپ قارىمايدىغانلىقىنى، بۇ تۈردىكى ئۇرۇنۇشلارغا تايىنىپ يېتەرلىك نەتىجىگە ئېرىشىش مۇمكىن ئەمەسلىكىنى، بۇ ئۇرۇشتا گېرمانىيەنىڭ تەسرى كۈنسايىن ئاجىزلاپ كېتىۋاتقانلىقىنى چۈشەندۈرۈش ئارقىلىق ئۇلارنى ئاگاھلاندۇرۇپ كەلمەكتە ئىدى (ئابدۇخەمىت كۇچا، تۈركىيە باش ئەلچىخانىسىدا مۇئاۋىن بولغانلىقىنى پەرەز قىلىدىغان ئەمما ئىسمى ئېسىدىن كۆتۈرۈلۈپ كەتكەن بىر كىشىنىڭ تۈركىستانلىق يېتەكچىلەر بىلەن مۇناسىۋەت قىلىپ تۇرغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن. — ئا.ھ. ئىزاھاتى). بۇ جەرياندا، گېرمانىيەلىك مەسئۇل خادىملار گېرمانىيە ئۇرۇش ئايروپىلانلىرىنىڭ ئۇزۇنغا قالماي ئافغانىستانغا يېتىپ كېلىدىغانلىقىنى، كەڭ كۆلەملىك پاراشۇتچىلار قىسمىنىڭ ھەرىكىتى ئارقىلىق تۈركىستان تەۋەسىگە نۇرغۇنلىغان پاراشۇتچىلار تاشلىنىدىغانلىقى ھەققىدە تەشۋىقاتلارنى كەڭ كۆلەمدە تارقىتىشقا كىرىشىدۇ. بۇ تۈر ئىشلاردىن كېيىن، 1941~1942 - يىللىرى ئىچىدە نۇرغۇنلىغان ئادەم تۈركىستان تەۋەسىگە كىرگۈزۈۋېتىلگەنىدى. ئەپسۇسكى، سوۋېتلار تەۋەسىگە كىرگۈزۈۋېتىلگەن بۇ تۈر

خانابات، قۇندۇز ۋە باغلان قاتارىدىكى شىمالى ئافغانىستان شەھەرلىرىدە تېزلىكتە تەشكىللىنىشكە باشلىغان بۇ تەشكىلات، كونا باسمىچىلارنىڭ قايتىدىن باش كۆتۈرۈپ چىقىشىنى ئىشقا ئاشۇرىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئافغانىستاندا ت م ب دىن باشقا بارلىق تۈركىستانلىق گۇرۇھتىكىلەر بىر يەرگە جەم بولۇپ، بىر سىياسىي تەشكىلات ئاستىدا بىرلىككە كېلىدۇ.

ئايقارلى قولغا ئېلىنغاندىن كېيىن، نېمىسلار ئافغانىستان باش ۋەزىرلىكتە ئىشلەيدىغان سەئىت مۇبەششىرخان تارازا بىلەن مۇناسىۋەت باغلايدۇ. كۆرۈشۈش جەريانىدا شىمالى ئافغانىستاننىڭ ھەرقايسى شەھەرلىرىدە قايتىدىن جانلانغان تەشكىلاتلارغا ياردەم مەسىلىسىدە ئۆزئارا كېلىشىدۇ. مۇبەششىرخان تارازا يېتەكچىلىكىدىكى بۇ ھەرىكەت، «خانسا» دېگەن پارول بىلەن باشلاتماقچى بولىدۇ. نېمىسلار تۈركىستانغا مۇناسىۋەتلىك ئىككى تەرەپلىمە پىلان ئىجرا قىلىشنى مەقسەت قىلماقتا ئىدى. بۇنىڭ بىرىنچىسى گېرمانىيەنى ئاساس قىلىدىغان ھەرىكەت بولۇپ، تۈركىستان لېژيونلىرى ئارىسىدىن تاللىنىپ جاسۇسلۇققا قارشى تەشكىلاتتا يېتىشتۈرۈلگەن جاسۇسلار پاراشۇت بىلەن تۈركىستاننىڭ ئىچكى قىسىملىرىغا تاشلىنىش مەقسىتىدە تەييارلىق قىلىناتتى. نېمىسلار پىلانىنىڭ يەنە بىر قىسمى بولسا ئافغانىستاندىكى تۈركىستانلىقلارنى تەشكىللەپ تۈركىستان ئىچكى قىسمىدىكى گۇرۇپپىلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلەرنى ساقلاش ئارقىلىق، ئارقا سەپلەردە ھەر تۈرلۈك قوزغىلاڭلارنى چىقىرىپ سوۋېتلەرنىڭ ئارقا سېپىنى قالايمىقان قىلىش ئىدى. گېرمانىيە ئوتتۇرا دەرىجىلىك ئەلچىسى خانس پىلگېر، بۇ مەقسەتلەر ئۈچۈن مۇبەششىرخان تارازا رەئىسلىكىدىكى تەشكىلاتنىڭ ھەققىي دائىرىسىنى بىلىۋېلىش ئۈچۈن ئالاھىدە تىرىشىپ كۆرىدۇ. بۇ ئوتتۇرا دەرىجىلىك ئەلچىنىڭ دوكلاتىدىن قارىغاندا، بۇ تەشكىلاتنىڭ يالغۇز باغلاندىكى شۆبىسىدىلا 800 ئاتلىق ۋە يېرىمى قوراللانغان 1000 دەك جەڭچىسى بارلىقى مەلۇم. قالغان شەھەرلەردىكى تەشكىلات تىزگىنلەپ تۇرۇۋاتقان ئادەم سانى ھەققىدە ئېنىق بىر مەلۇمات بولمىسىمۇ، ئۇ يەرلەردىكى ئادەم سانىنىڭمۇ 15~10 مىڭدىن كەم ئەمەسلىكى ئېنىق. چېگرا تەكشۈرۈش ئىشلىرى بەكلا قېيىن بولغان پامىر رايونىدىمۇ دۇنيا ئۇرۇشى سەۋەبىدىن قايتا جانلىنىشقا باشلىغان نۇرغۇنلىغان قوراللىق گۇرۇپپىلار مەۋجۇت ئىدى. بىرلىنىدىكىلەر،

تۆتىنچى باب

سوغۇق ئۇرۇش يىللىرى

كوممۇنىزم چاڭگىلى ئاستىدىكى بىچارە مىللەتلەر ئازاد قىلىنمىغۇچە، رۇسلار مۇكونا چېگرالىرىغا چېكىنىپ ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى ئىنىگە كىرىپ خەۋپ كەلتۈرىدىغان ھالى ئۆزگەرمىگۈچە، ئامېرىكا بىلەن دۇنيا ھەرگىز خاتىرجەم بولالمايدۇ.

ـ ئا ق ش پرېزىدېنتى ئېيزىنخاۋېر

سوغۇق ئۇرۇش يىللىرى

ۋەلى قېيۇمخان، ئۇرۇش تۈگىگەندىن كېيىنكى ئىككى يىل بويىچە قاماقتا قېلىپ، ئىتتىپاقداش دۆلەتلەر تەرىپىدىن نيۇرىمبېرگ شەھىرىدە قۇرۇلغان خەلقئارا ئۇرۇش جىنايەتچىلىرى سوت مەھكىمىسىدە سوتلىنىدۇ. قارىلىغۇچىلار ۋەلى قېيۇمخان ئۈستىدە ناتسىستلار پارتىيىسى بىلەن ناتسىيونال سوتسىيالىزم قاراشلىرى ئوتتۇرىسىدا بىرەر مۇناسىۋەتنىڭ بار ـ يوقلۇقىنى نۇقتىلىق ھالدا تەكشۈرىدۇ. شۇنىڭدەك يەنە م ت ب ك نىڭ ۋە تۈركىستان لېجيونىنىڭ يەھۇدىي ئىرقى قىرغىنچىلىقىغا قارىتا تۇتقان پوزىتسىيىسىنىڭ قانداقلىقى، بۇ ئورگاننىڭ ئۇرۇش جەريانىدىكى ئىشلىرىنىڭ ماھىيىتى قانداق ئىدى دېگەندەك مەسىلىلەر تەكشۈرۈلمەكتە ئىدى. سوۋېت ئىتتىپاقىغا ۋاكالىتەن سوتقا قاتناشقان قارىلىغۇچى رودېنكو، بىرىنچى كۈنىدىلا ۋەلى قېيۇمخان بىر ئۇرۇش جىنايەتچىسى، شۇڭا ئۇنى سوۋېت ئىتتىپاقىغا قايتۇرۇپ بېرىش كېرەك دەپ تەلەپ قىلىدۇ. رودېنكونىڭ

كىشىلەرنىڭ سانى، نېمە ئىشلارنى قىلغانلىقى ۋە قانداق ئاقىۋەتلەرگە دۇچار بولغانلىقى ھەققىدە كوچىدىكى ھەر تۈرلۈك قۇرۇق گەپلەردىن باشقا ھېچقانداق بىر مەلۇمات تېپىلمىدى.

ستالىنگراد ئالدىدىكى جەڭدە گېرمانىيە ئارمىيىسىنىڭ يېڭىلىشى، ئافغانىستاندىكى تۈركىستانلىقلار تەشكىلاتلىرى ئۈچۈنمۇ زاۋاللىققا يۈزلىنىشىنىڭ سىگنالى بولۇپ قالدۇ. يۇقىرىدا كۆرسىتىلگىنىدەك، شىمالى ئافغانىستان تەۋەسىدىكى تۈركلەر زىچ (ئۆزبېكلەر بىلەن تۈركمەنلەر) ئولتۇراقلاشقانلىقى سەۋەبىدىن، بۇ يەردىكى پائالىيەتلەرنى ئافغان دائىرىلىرى قاتتىق نازارەت ئاستىغا ئېلىپ تىزگىنلەپ تۇرماقتا ئىدى. بولۇپمۇ ئامۇ دەرياسىنىڭ نېرىقى قىرغىقىدىن كەلگەن مۇھاجىر تۈركىستانلىقلار مەسىلىسى ئۈستىدە ھۆكۈمەت دائىرىلىرى بەكلا سەزگۈر بولۇپ، ئۇلارنىڭ يېتەكچىلىرىنى ھەر دائىم نازارەت ئاستىدا تۇتۇپ كۆزىتىپ كەلمەكتە ئىدى. گېرمانىيەنىڭ ستالىنگراد مەغلۇبىيىتى ئافغانىستان ھۆكۈمىتىنىڭ كەسكىن بىر قارارغا كېلىشى ئۈچۈن تۈرتكە بولىدۇ. ھۆكۈمەت تەرەپ ئاۋۋال مۇبەششىرخان تارازا، شىرمۇھەممەتبەگ ۋە قۇدرىتۇللاخان تۆرە قاتارىدىكى بارلىق تەشكىلات يېتەكچىلىرىنى بىرلا كۈندە قولغا ئالىدۇ. ئافغان تۈركىستانىنىڭ قالغان شەھەرلىرىدە تۇرۇۋاتقان تەشكىلات رەھبەرلىرى چەمبەرچاس زەنجىرلىنىپ ئۈستى ئوچۇق قاراماشىنىلاردا سازايى قىلىنىپ ئېلىپ كېلىنىدۇ. كەڭ كۆلەملىك بۇ قولغا ئېلىش ھەرىكىتى جەريانىدا 700 دىن ئارتۇق تۈركىستانلىق قولغا ئېلىنىپ، كابۇلنىڭ داڭلىق دەمازاڭ تۈرمىسىنىڭ كامېرلىرىغا قامىۋېتىلىدۇ. تۈركىستان نامى ئاستىدا قانات يايدۇرۇلغان بىر ھەرىكەت، يەنە بىر قېتىم نۇرغۇنلىغان تۈركىستانلىقنىڭ ھاياتىدىن ئايرىلىشىغا، سۈرگۈن قىلىنىشىغا ۋە تۈرمىلەرگە قامىلىشىغا سەۋەب بولۇپ ئاخىرلىشىدۇ. سوراق قىلىپ سوتقا تارتىلغاندىن كېيىن، قولغا ئېلىنغانلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىغا ھۆكۈم ئېلان قىلىنىپ، تا ئۇرۇش تۈگىگەن يىللارغىچە تۈرمىلەرگە قامىۋېتىلىدۇ (مەخمۇت ئايقارلى ــ شەرقىي تۈركىستان ئىككىنچى جۇمھۇرىيىتى دەۋرىدە ئافغانىستاندىن كەلگەن بىر سوۋېت تەرەپ ئادىمى غۇلجادا پەيدا بولۇپ قېلىپ، كېيىن يەنە يوقاپ كەتكەن، دەيدىغان رىۋايەتلەر بار. بۇ ئادەم شۇ ئايقارلى بولۇپ قالمىسۇن يەنە؟ ــ ئۇ.ت).

"ۋلاسوۋ دېگەن بىر مىللىي خائىن. چۈنكى ئۇ ئۆز مىللىتىگە، يەنى ئورۇس خەلقىگە قارشى ئورۇش قىلدى. ئەمما مەن ئۆز خەلقىمگە ھەرگىز قارشى چىقمىدىم، دەل ئەكسىچە ئۆز خەلقىمنىڭ، تۈركىستانىنىڭ ئازادلىقى ئۈچۈن، ۋەتىنىمنى مۇستەملىكە قىلىۋالغان سوۋېت ئىتتىپاقىغا ۋە بولشېۋىكلەرگە قارشى جەڭ قىلدىم" دەپ جاۋاب بەردىم. شۇ كۈنى ئاخشىمى ئامېرىكالىقلار كېلىپ مېنى تۈرمىدىن چىقىرىپ، شارائىتى تېخىمۇ ياخشى باشقا بىر يەرگە يۆتكەپ قويۇشتى. بىر ھەپتىدىن كېيىن سوت مەھكىمىسىنىڭ قارارى بىلەن گۇناھسىز دەپ قويۇپ بېرىلدىم.

كومىتېتنىڭ قالغان ئەزالىرى گېرمانىيە ئىچىگە تارقىلىپ كېتىپ ئۇزۇنى يوقىتىپ يوشۇرۇنۇپ يۈرىدۇ. ئۇلار، ئورۇشتىن كېيىنكى قالايمىقانچىلىق ۋەزىيەت قىسمەن تىنچىغان بىر ۋاقىتلاردا، يەنى 1945 ـ يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا مىللىي كومىتېتنىڭ تەقدىرىنى بەلگىلەش مەقسىتىدە قايتا يىغىلىشىدۇ. 26 ـ دېكابىر كۈنى 16 ئەزا قاتناشقان يىغىلىشتا پائالىيەت گۇرۇپپىلىرى قايتىدىن رەتكە سېلىنىپ، ۋاقىتلىق رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى سايلىنىدۇ. ۋەلى قېيۇمخان قويۇپ بېرىلگەندىن كېيىن، يەنى 1947 ـ يىلىنىڭ ئاۋغۇست ئېيىدا كومىتېت ئەزالىرى ئۈچ كۈن داۋاملاشقان ئومۇمىي يىغىن چاقىرىشىدۇ. بۇ يىغىننىڭ تەييارلىق ئىشلىرى كېتىۋاتقان كۈنلەردە بۇرۇنقى كۆڭۈلسىزلىكلەرنى تولۇق ئۇنتۇپ، بارلىق ئەزالار مىللىي كومىتېت ئاستىدا قايتىدىن بىرلىشىپ ھەرىكەت قىلىشى كېرەكلىكى مۇزاكىرە قىلىنىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، ئورۇش تۈگەيدىغانغا بىر ئاي قالغان ۋاقىتتا م ت ب ك دىن ئايرىلىپ تۈركىستان شۇراسىنى قۇرۇپ چىققان، ئاندىن ۋلاسوۋ كومىتېتىغا قوشۇلۇپ كەتكەن قارەس قاناتبايېۋ بىلەن ئۇنىڭ ھەمراھلىرىمۇ بۇ يىغىنغا قاتنىشىدۇ. شۇنداقتىمۇ بۇ تۈر يارىشىش مۇھىتى ئاران بىرەر ئايدەكلا داۋام قىلالىغان بولۇپ، كېيىن قاناتبايېۋ مىللىي تۈركىستان ئىتتىپاقىدا بىرلىكتە پائالىيەت قىلالمايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ ئىتتىپاقتىن يەنە چىقىپ كېتىدۇ.

دېيىشىچە، ۋەلى قەيۇمخان "ئۆزبېك، تاجىك، قازاق ۋە تۈركمەن دەيدىغان مىللەتلەر يوق، ئۇلارنىڭ ھەممىسى تۈركىستان خەلقىدۇر" دەپ كىشىلەرنى ئالداپ كەلگەنىمىش. ئۇ ئۆزىنىڭ رەزىل مەپكۇرىسى ئۈچۈن م ت ب ك بىلەن تۈركىستان لېجيونىنى قۇرۇپ چىقىپ، ئىتتىپاقداش كۈچلەرگە قارشى ھەرىكەت قىلىپ كەلگەنىمىش. ۋەلى قەيۇمخان سوت ئۈستىدىكى بارلىق سوراقلارغا جاۋاب بەرگىنىدە، م ت ب ك بىلەن تۈركىستان لېجيونى ئۇرۇش قائىدىسىگە قاتتىق ئەمەل قىلغان ئاساستا تۈركىستان مۇستەقىللىقى ئۈچۈن بولشېۋىكلارغىلا قارشى جەڭ قىلغانلىقىنى؛ بۇ ئىككى ئورگاننىڭ ھېچ بىرى ئۇرۇش جىنايىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھېچقانداق ئىشقا ئارىلاشمىغانلىقىنى، ھەتتا پات - پات نېمىسلارنىڭ بۇنداق ھەرىكەتلىرىگە قارشى تۇرۇپ كەلگەنلىكىنى ئېيتىدۇ.

تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، ئۇنىڭ ناتسىستلار پارتىيىسى ئەزاسى ئەمەسلىكى ئىسپاتلىنىدۇ. ئەسىرلەر لاگېرىنىڭ شارائىتلىرىنى ياخشىلاش توغرىلىق يازغان دوكلاتىمۇ تېپىلغان، پۇقرالارغا قارىتا تېررورلۇق ھەرىكەتلەر بىلەن شۇغۇللانغان ئېس - ئېسچىلار يېتەكچىلىرىگە قارشى قانات يايدۇرغان كۈرەشلەر بىلەن ئېس - ئېسچىلار تەرىپىدىن ئۇنىڭغا سۇيىقەست پىلانلاپ ئىشلىگەنلىكلىرى ھەققىدىكى ماتېرىياللارمۇ ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. بۇخارا يەھۇدىيلىرىدىن بولغان ئىككى ئادەمنىڭ پۈتۈن ئۇرۇش جەريانىدا م ت ب ك تەۋەسىدە ئاشپەز ۋە شوپۇر قىلىپ ئىشلىتىپ كېلىنگەنلىكى مەلۇم بولغىنىدىن كېيىن، ۋەلى قەيۇمخانغا مۇناسىۋەتلىك قارىلىنىشلار ئاساسى جەھەتتىن قالىدۇ. ۋەلى قەيۇمخان، غەرب رەھبەرلىرىنى تەسىرلەندۈرگەن بىر قېتىملىق سوت جەريانىنى مۇنداق بايان قىلىدۇ:

ئامېرىكالىق ھەربىي سوتچىلاردىن بىرى: "ئۇرۇش جەريانىدا گېنېرال ۋلاسوۋ بىلەن بىرگە پائالىيەت قىلىشنى رەت قىلغانىكەنسىز. بۇنىڭ سەۋەبىنى ئېيتىپ بېرەلەمسىز؟" دەپ سورىدى. مەھكىمە زالىدا ھەر خىل مىللەت ۋەكىللىرىدىن بولۇپ تۇرغۇن كىشىلەر بار ئىدى.

دەسلەپكى يىللىرىدا ئەنگلىيە بىلەن بىرلىكتە ئىشغال قىلىنغان ئىراندا يولغا قويۇشقا كىرىشتى. ئىشغال قىلىنغان جەنۇبى ئەزەربەيجان تەۋەسىدە (شىمالى ئىراندا) ئۆزلىرىنىڭ سىزىقىدىن چىقمايدىغان قورچاق ھۆكۈمەتنى بىرنى قۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلىشقا كىرىشتى. بۇ جەرياندا تۈركىيەگىمۇ بېسىم ئىشلىتىپ يۇرۇپ تۈركىيە بوغۇزلىرىدا ھەربىي بازا قۇرۇش ھوقۇقى بىلەن بىرگە يەنە قارس، ئارداخان ۋىلايەتلىرىنىمۇ ئۆزلىرىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلىشىنى تەلەپ قىلماقتا ئىدى. سوۋېتلەرنىڭ ئاسىيادىكى نىشانى خىتاي بولۇپ، ماۋ تسې تۇڭ (ماۋ زەيدوڭ — ئۇ.ت) رەھبەرلىكىدىكى كوممۇنىستلارنى خىتايدا ھاكىمىيەت ئۈستىگە چىقىرىش ئۈچۈن ھەربىي ۋە سىياسىي جەھەتلەردە ياردەم قىلىپ كەلمەكتە ئىدى.

سوۋېت ئىتتىپاقى شەرقى ياۋروپا، ئوتتۇرا شەرق ۋە ئاسىيا تەۋەلىرىدە يولغا قويۇۋاتقان مۇنچە كەڭ دائىرىلىك ھەرىكەتلىرى ئامېرىكانى ئارىلاشماي جىم تۇرۇۋېلىش سىياسىتى يۈرگۈزۈشتىن ۋاز كەچتۈرۈپ، سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارىتا كۈچ تەڭپۇڭلۇقى سىياسىتى يۈرگۈزمىسە بولمايدىغانلىقىنى ھېس قىلدۇردى. ئا ق ش دائىرىلىرى 1947 - يىلىنىڭ مارت ئېيىدا، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەھدىتىگە دۇچ كېلىۋاتقان دۆلەتلەرگە قارىتا «ترومان نەزەرىيىسى» نى ئوتتۇرىغا قويدى. شۇ يىل ئىيۇلدا ياۋروپا ئەللىرىنى ئىقتىسادى جەھەتتە تەرەققىي قىلدۇرۇشنى مەقسەت قىلغان «مارشال پىلانى» نىنى باشلىتىدۇ. بۇنىڭغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن سوۋېت ئىتتىپاقىمۇ يۇگوسلاۋىيە، بۇلغارىيە، رۇمىنىيە، چېخوسلوۋاكىيە، فىرانسىيە ۋە ئىتالىيە كومپارتىيە داھىيلىرىنى پولشانىڭ سىزكلارسكا پورىبا شەھىرىگە جەم قىلىپ، 1947 - يىلى 5 - ئۆكتەبىردە «كومىنفورم» (كوممۇنىستىك ئاخبارات بيۇروسى، كوممۇنىست ئىنفورماتسىون بيۇرو — ئا.ھ. ئىزاھاتى) نى قۇرۇپ چىقىدۇ. ئىلگىرى قۇرۇلغان كوممۇنىستىك ئىنتېرناتسىئونال (كومىنتېرن، يەنى ئۈچىنچى ئىنتېرناتسىئونال — ئا.ھ. ئىزاھاتى) نىڭ داۋامى ھېسابىدىكى بۇ تەشكىلات ئالغان قارارلاردا، ئىشچىلار سىنىپىنىڭ بىردىن - بىر ۋەتىنى سوۋېت ئىتتىپاقىدۇر؛ ئامېرىكا قوشما شتاتلىرى ۋەكىللىكىدىكى جاھانگىرلىككە قارشى ئەڭ ئاخىرغىچە كۈرەش قىلىپ، كەلگۈسىدە پۈتۈن دۇنيانى بىر پۈتۈن سوۋېتلار دۆلىتى قىلىپ قۇرۇپ

1948 - يىلى تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى گېرمانىيە قاتارىدىكى ياۋروپا ئەللىرىدە مۇساپىر بولۇپ تۇرۇۋاتقان مۇسۇلمان تۈركى قوۋمدىكىلەر خالىسا تۈركىيەگە كېلىپ ئولتۇراقلاشسا بولىدۇ دەيدىغان بىر قارار قوبۇل قىلدۇ. بۇنداق بىر ۋەزىيەتتە، ئىيۇل ئېيىدا ميۇنخېن شەھىرىدە ۋەلى قېيۇمخان رەئىسلىكىدە 300 كىشىلىك بىر يىغىن چاقىرىلدۇ. قېيۇمخان، تۈركىستانلىقلار بۇ پۇرسەتنى قولدىن بەرمەسلىكى كېرەك دەپ ئۆز پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويدۇ. نەتىجىدە 1948 - يىلى ئىچىدە يۈزلىگەن سابىق ئۇرۇش ئەسىر تۈركىستانلىق تۈركىيەگە كېتىۋالدۇ.

ئامېرىكا سەھنىدە

ئۇرۇشتىن كېيىنكى دەۋرلەردە دۇنيا خەرىتىسى قايتىدىن سىزىلماقتا ئىدى. ياۋروپا بىلەن ئاسىيادا ئىنتايىن ئېغىر كۈچ تەڭپۇڭسىزلىقلىرى ئوتتۇرىغا چىققان ئىدى. ئۇرۇشتىن كۈچلىنىپ چىققان سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئالدىدا، مەنبەلىرىنى ئۇرۇشتا خورىتىپ تۈگەتكەن ئەنگلىيە بىلەن فىرانسىيەدەك دۆلەتلەر كۈچ تەڭپۇڭلۇقىنى ساقلىيالىغۇدەك ھالى يوق ئىدى. ئىككى قېتىملىق دۇنيا ئۇرۇشى جەريانىدا ئۆز قىتئەسىدىن سىرتقا چىقماسلىققا تىرىشىپ باققان ئا ق ش، ئەنئەنىۋى بىتەرەپلىك سىياسىتىنى بىر چەتكە چۆرۈپ تاشلاش - تاشلىماسلىقى تېخى ئېنىق ئەمەس ئىدى. بۇنداق بىر كۈچ بوشلۇقىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىنى ئالدىن پەرەز قىلغان سوۋېت ئىتتىپاقى يالتا يىغىنىدا زوّرلۇر ئاساسلارنى سېلىۋالغاچقا، تارىخ بەرگەن بۇ پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇپ ئۈچ تەرەپتىن ھۇجۇمغا ئۆتۈشكە كىرىشتى.

سوۋېت ئىتتىپاقى ياۋروپادا ئىشغال قىلىۋالغان پولشا، چېخوسلوۋاكىيە، ماجارىستان (ۋېنگېرىيىنىڭ تۈركچە ئاتىلىشى — ئۇ.ت)، رۇمىنىيە ۋە بۇلغارىيە قاتارىدىكى ئەللەردە كوممۇنىستىك پارتىيەلەرنى تېزلىكتە قۇرۇپ چىقىپ، ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتلەرنىڭ پائال ھەرىكەت قىلىش شارائىتىنى يارىتىۋالدۇ. شۇنىڭدەك يەنە گىرېتسىيەدە باشلانغان ئىچكى ئۇرۇشتا كوممۇنىست پارتىزانلىرىغىمۇ سوۋېت ئىتتىپاقى ياردەم قىلىپ كەلمەكتە ئىدى. سوۋېتلەرنىڭ كېيىنكى نىشانى ئوتتۇرا شەرق ئىدى. بۇنداق بىر سىياسەتنى ئۇرۇشنىڭ

كىرىشتۈرۈش نىيىتىگە كېلىدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقى لاگېرى ئىچىدە قالغان مىللەتلەرنىڭ تاشقى ئالەمدىكى ئۆكتىچى كۈچلىرىنى تەشكىللەپ بىر سەپ هالىغا كەلتۈرۈش پىكرى، بۇ تۆردىكى پىلانلاردىن بىرى هېسابلىناتتى. تارىخ يەنە بىر قېتىم تەكرارلانماقتا ئىدى. 1920 ـ يىللاردا مارشال پىلسۇدسكى سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى سوۋېتلەرگە قول بولۇپ قالغان مىللەتلەرنىڭ خادىملىرىنى بىر يەرگە جەم قىلىپ پرومېتې سېپىنى تەشكىل قىلغانىدى. گېرمانىيە ـ سوۋېت ئىتتىپاقداشلىقىدىن كېيىن پرومېتې سېپىنى يوقاتقان گېرمانىيە، ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى جەريانىدا ئۇلارمۇ شۇنىڭغا ئوخشايدىغان بىر سەپ تەشكىل قىلىپ، سوۋېتلەرگە قارشى مىللىي لېژيونلارنى قۇرۇپ چىقىشقانىدى. سوغۇق ئۇرۇشنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا بولسا، بۇ ئىشلارنى قىلىش نۆۋىتى ئامېرىكىغا كېلىدۇ. بۇ قېتىمقىسىدا، ئا ق ش سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى ئورتاق سەپ تەشكىل قىلىش ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتىدۇ. ئامېرىكالىقلار مىللەت، مەدەنىيەت ۋە جۇغراپىيە ئالاھىدىلىكلىرىگە قارىماستىن سوۋېتقا قارشى بارلىق كۈچلەرنى بىر نۇقتىغا توپلاشنى نىيەت قىلماقتا ئىدى. بۇ ۋاقىتلاردا ۋاشىنگتوندىن ئاڭلىتىش بېرىۋاتقان «ئامېرىكا ئاۋازى» رادىئوسى سوۋېتلار قولىدا قالغان مىللەتلەرنىڭ تىلىدا ئاڭلىتىشنى باشلىۋېتىدۇ. ئامېرىكالىقلار 1948 ـ يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا بۇ مىللەتلەرنىڭ چەتئەللەردىكى يېتەكچىلىرى بىلەن كۆرۈشۈشكە كىرىشىدۇ. م ت ب ك گە ۋاكالىتەن ۋەلى قېيۇمخان بىلەن مۇناسىۋەت باغلايدۇ. ۋەلى قېيۇمخان، ئۇ كۈنلەرنى مۇنداق بايان قىلىدۇ:

1947 ـ يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا كومىتېت پائالىيىتىنى قايتا ئەسلىگە كەلتۈرىۋالغان ئىدۇق. بۇ چاغدا ئامېرىكالىقلار بىزنىڭ بىلەن كۆرۈشكىلى كەلدى. دېمىسىمۇ، نيۇرىمبېرگ سوتىدىن كېيىن ئۇلار بىلەن يېقىن ئالاقىلىشىپ تۇراتتۇق. ئامېرىكالىقلار كوممۇنىزمغا قارشى بىر سەپ تەشكىل قىلىشنى پىلانلىماقتا ئىدى. ئۇلار، بۇ تۆردىكى بىر سەپتە تۇرۇپ پائالىيەت قىلالايدىغان ئىرادىسى مۇستەهكەم مۇهىم تەشكىلاتلارغا ياردەم قىلىدىغانلىقىنى ئېيتىشتى.

چىقىشنى ئۆزىنىڭ غايىسى قىلىدۇ دەپ بەلگىلىگەن ئىدى.

يەنە بىر تەرەپتىن، ئا ق ش ھۆكۈمىتى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ كېڭەيمىچىلىك سىياسىتىنى چەكلەشتە قەتئىي ئىرادىگە كەلگەن ئىدى. ئا ق ش، 1947 - يىلى 22 - ئۆكتەبىردە ئېلان قىلغان بىر باياناتى ئارقىلىق ئىراننىڭ زېمىن پۈتۈنلۈكىگە كاپالەتلىك قىلىدىغانلىقىنى ئېلان قىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىرانغا قارىتا ھەرقانداق بىر مۇداخىلە قىلىشىنى ئۇرۇش ئېلان قىلغانلىق دەپ قارايدىغانلىقىنى ئوچۇق ئېلان قىلغان ھېسابلاندى. بۇ جەرياندا پارتلىغان بېرلىن بوھرانى بۇ ئىككى چوڭ كۈچنىڭ بىر - بىرىدىن كەسكىن ئايرىلغانلىقىنى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويغان بولۇپ، بۇ ئىككى كۈچ ئەتراپىدا سىياسىي ۋە ئىقتىسادى قۇتۇپلىنىش مەيدانغا كەلگەنلىكىنى كۆرسەتمەكتە ئىدى. شۇنداق قىلىپ ئىككى قۇتۇپ ئېنىق بىر - بىرىدىن ئايرىلغان ھالەت شەكىللەنگەن بولۇپ، ئىككى لاگېر ئوتتۇرىسىدىكى سوغۇق ئۇرۇش تېز سۈرئەت بىلەن باشلىنىپ كېتىدۇ. پرېزىدېنت ئېزنخاۋېر ئېيتقاندەك، كوممۇنىزم چاڭگىلى ئاستىدىكى ئېزىلگەن مىللەت خەلقلىرى ئازادلىققا ئېرىشتۈرۈلمىگىچە، رۇسلار بۇرۇنقى چېگرالىرى ئىچىگە چېكىندۈرۈلۈپ ئۆز ئىنىگە قايتۇرۇلۇپ ئاپەت مەنبەسى بولۇشتىن قالدۇرۇلمىغىچە ئامېرىكا بىلەن دۇنيا خەلقىگە ئامانلىق بولمايتتى. شۇنداق بولغاچقا، ئامېرىكا ھۆكۈمىتى، رۇسىيەلىكلەرنى ئىشغال قىلىۋالغان ھەمدە تىزگىنلەپ تۇرۇۋاتقان ئەللەردىن قوغلاپ چىقىرىشنى مەقسەت قىلىپ بوزەك قىلىنىۋاتقان ئەللەرگە ھەر تۈرلۈك ياردەم قىلىشنى پىلانلايدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئېلان قىلىنمىغان، قانۇنلىرى يېزىلمىغان ھەمدە چېگرالىرى ئېنىق بەلگىلەنمىگەن بىر ئۇرۇش باشلانغان ھېساپلىنىدۇ. بۇ ئۇرۇشنىڭ تەرەپلىرى ھەممە ساھەدە دېگۈدەك قولىدىن كېلىدىغان پۈتۈن ئىمكانىيەتلەرنى تولۇق ئىشقا سېلىپ دۈشمىنى ئالدىدا ئۈستۈنلۈككە ئېرىشىشكە جان - جەھلى بىلەن ئۇرۇنىدۇ. ئىككى لاگېر ئوتتۇرىسىدىكى بۇ ئۇرۇش — سوغۇق ئۇرۇش دەپ ئاتالدى.

ئامېرىكالىقلار كۈنسايىن كۈچىيىپ كېتىۋاتقان كوممۇنىزم تەھدىتىگە قارىتا ئەستايىدىللىق بىلەن ئومۇمىي يۈزلۈك تەدبىر ئېلىش پىلانلىرىنى ئىشقا

مۇ شەرق ئەللىرىدە قانات يايدۇرۇلىدىغان كوممۇنىزمغا قارشى تەشۋىقاتلارغا ياردەم قىلىدىغان، سوۋېتلەرگە قارشى قانات يايدۇرۇلىدىغان پائالىيەتلەرگە ياردەم قىلىدىغان بولىدۇ. بۇ كېلىشكەندىن كېيىن، قېيۇمخان رەئىسلىكىدىكى م ت ب ك ئۈچۈن، گېرمانىيەنىڭ ۋېستفاللېن شتاتىنىڭ مىندېن شەھىرىدە بىر مەركەز تەشكىل قىلىپ چىقىدۇ. مىللىي كومىتېت ئەزالىرى بۇ مەركەزدە بىر تەرەپتىن تۈركىستانغا مۇناسىۋەتلىك پائالىيەتلەرنى قانات يايدۇرغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن گېرمانىيەنىڭ ئۇرۇشتىن بۇرۇنقى دەۋرلەردە يولغا قويغان شەرق سىياسەتلىرىگە مۇناسىۋەتلىك رەتلىنىشى ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئۇرۇسچە، نېمىسچە ۋە تۈركى شېۋىلىرىنى ياخشى بىلىدىغان بولۇشى بۇ تۈر ئارخىپ ئىشلىرىدا بەكلا ياردىمى بولىدۇ (تەشكىل قىلىنغان بۇ مەركەزدە ۋەلى قېيۇمخان بىلەن بىرگە يەنە بايمىرزا ھېيتى، ئەرگەش شىرمەت، ھۇسەيىن ئىكرام، مالىك ئۆمەرى، ئىسمائىل تاجىباي، مۆمىن تېشىباي، مەخمۇت مەقسۇتبەك، داملا قاسىم، ئىنايەت ھەقسۇيەر، مەھكەم ئۆمەرى، ئامان بەردىمۇرات، ئابدۇللا تۆلەگەن ۋە ئېكرام ئازام قاتارلىقلار قاتناشقان ئىدى — ئا. ھ. ئىزاھاتى). ۋەلى قېيۇمخان ئۇ كۈنلەر ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ:

ئەنگلىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرى بىلەن ھەمدە شەرق ئىشلار مەسئۇللىرى بىلەن كۆرۈشتۇم. ئۇلار ئوتتۇرىغا قويغان شەرتلىرىمنى توغرا تېپىشتى. بىزنى قانۇنى كىشىلەر دەپ ئېتىراپ قىلىشتى. بۇ جەرياندا بايمىرزا ھېيتى بىلەن ئىسمائىل تېشىباي قاتارلىقلار دوستلىرىمىزغا ئوقۇش پۇلى بېرىپ تۇردى. ژۇرنالنى قايتىدىن چىقىرىشقا كىرىشتۇق. ... بولۇپمۇ كونسېرۋاتىپ پارتىيىنىڭ شەرق مەسىلىلىرى بۆلۈم مەسئۇلى بىز بىلەن بەكلا يېقىن مۇناسىۋەت ئورنىتىپ كەلدى. ھەتتا ئۆزبېكچە ئۆگىنىش تەلىپىدىمۇ بولغان ئىدى. ئۇنىڭغا ئۆزبېكچە ئۆگىتىشى ئۈچۈن دوكتور ئىسمائىلنى يېنىغا ئەۋەتكەندىم.

مەن ئۇلارغا، تۈركىستان مۇستەقىللىقىنى ئېتىراپ قىلىش، م ت ب ك نى ئۇنىڭ بىردىن بىر ۋاكالەتچىسى دەپ قوبۇل قىلىشقا ماقۇل بولغىنىڭلاردىلا سىلەر بىلەن بىرلىكتە پائالىيەت قىلىشىمىز مۇمكىن دەپ ئېيتتىم. ئۇلار، بۇ پىكرىمىزنى ئاۋۋال بىر مۇزاكىرە قىلىپ چىقىدىغانلىقىنى، ئەمما بۇنىڭغا ۋاقىت جىق كېتىدىغانلىقىنى قوشۇپ قويدى. شۇنداق قىلىپ، ئۇلار بىلەن بىرەر يىلدەك بىرگە پائالىيەت قىلىشتۇق. ئامېرىكالىقلار ياۋروپادىكى كۈچ تەڭپۇڭلۇقى بىلەن سوۋيېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىچكى تۈزۈلمىسىنى ياخشى بىلىپ كەتمەيتتى. كېيىن ئۇلار ماڭا بەرگەن جاۋابىدا شۇ ۋاقىتتىكى خەلقئارالىق كۈچ تەڭپۇڭلۇقى نۇقتىسىدىن تەلىپىمنى قوبۇل قىلالمايدىغانلىقىنى ئېيتتى. نەتىجىدە، ئۇلار بىلەن بولغان ھەمكارلىقىمىزغا خاتىمە بەردۇق.

يەنە شۇ يىللاردا ئەنگلىيەمۇ شۇنىڭغا ئوخشايدىغان بىر پىلان تۈزۈپ ھەرىكەت قىلماقچى بولۇشدۇ. بۇ ئىشلاردا ئەنگلىيەلىكلەر ئامېرىكالىقلارغا قارىغاندا تېخىمۇ تەجرىبىلىك ئىدى. ئۇلار ياۋروپا بىلەن ئاسىيادىكى سىياسىي كۈچ تەڭپۇڭلۇقىنى ئامېرىكالىقلاردىن ياخشى بىلەتتى. ئەنگلىيەلىكلەر ھەر بىر خەلقنى ئۆز ئەھۋالىغا قاراپ باھالىيالايدىغان تارىخىي تەجرىبىگە ئىگە ئالاھىدىلىكىدىن پايدىلىنىپ تېخىمۇ ئاسان يارىشىش مۇھىتى يارىتىپ كەلمەكتە ئىدى. بۇ جەھەتتىكى پائالىيەتلىرى ئاسىيادا ئۇزۇن مۇددەت ۋەزىپە ئۆتەپ كەلگەن دىپلوماتلاردىن ئولاف كاروۋنىڭ رەئىسلىكىدە ئىشقا كىرىشتۈرۈلمەكتە ئىدى. كاروۋى بىلەن قېيۇمخاننىڭ كۆرۈشۈشلىرى نەتىجىسىدە ئەنگلىيە ھۆكۈمىتىنىڭ شەرق ئىشلار بۆلۈم مەسئۇللىرى بىلەن بىرگە مۇزاكىرە قىلىشقان بولۇپ، بەزى مەسىلىلەردە ئورتاق پىكىر بىرلىكىگە كەلگەن ئىدى. ئەنگلىيە، تۈركىستاننى بىر پۈتۈن ساقلىنىشى ۋە مۇستەقىللىقىنى ئېتىراپ قىلىدىغان، م ت ب ك گە ماددىي ياردەم بېرىدىغان، تۈركىستانلىقياشلارنىڭ يېتىشتۈرۈلۈشى ئۈچۈن كۈچ قوشىدىغان بولىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن م ت ب ك

قاتارلىق 5 گۇرۇھتىن تەشكىل تاپماقتا ئىدى. بۇ كومىتېت، بىرىنچى قېتىملىق يىغىندا قانات يايدۇرۇلىدىغان ھەرىكەتنىڭ پرىنسىپلىرىغا مۇناسىۋەتلىك بىر قىسىم قارارلارنىمۇ قوبۇل قىلىدۇ. ئېلىنغان بۇ قارارلار بىلەن بۇنىڭ كەينىدىن بارلىققا كەلگەن ۋەزىيەت مۇساپىر تۈركى قوۋۇم مەتبۇئاتلىرىدا تۆۋەندىكىچە ئەكس ئەتتۈرۈلدى:

بەش خىل ئۇرۇس تەشكىلاتى بىرلىشىپ قوبۇل قىلىشقان قارارلارغا ئاساسەن، مىللەتلەرنىڭ ئۆز تەقدىرىنى ئۆزلىرى بەلگىلەش ھوقۇقىنى ئېتىراپ قىلىش بىلەن بىرگە، "رۇسىيەنىڭ بۆلۈنۈشى بۇ مىللەتلەرنىڭ مەنپەئەتلىرىگە مۇۋاپىق ئەمەس دەپ قارالغانلىقى ئۈچۈن، فېدېراتسىيە ۋە مىللىي مەدەنىي ئاپتونومىيىنى ئاساس قىلىپ قۇرۇلىدىغان رۇسىيە مىللەتلىرى ئىتتىپاقىنى ساقلاپ قېلىشتا چىڭ تۇرغانلىقى" ئوتتۇرىغا قويۇلغان. شتۇتگارت لايىھىسىگە ئاساسەن، بىر تۈرلۈك ئوچۇق پارلامېنت ماھىيىتىدىكى «رۇسىيە خەلقلىرىنى قۇتۇلدۇرۇش شۇراسى» ئاتىمىش نەپەر ۋەكىلدىن تەشكىل تاپىدىكەن. ئۇرۇسلار بىلەن ئۇرۇس بولمىغان باشقا مىللەتلەر 20 دىن ۋەكىل چىقىرىلىدىكەن، قالغان 20 نەپەر ۋەكىلنى مىللەت ئايرىماستىن ئىلمى ۋە سەنئەت خادىملىرى تەشكىل قىلىدىكەن. ...

گويا ئۆتكەن 35 يىل مابەينىدە ھېچقانداق بىر ۋەقە يۈز بەرمىگەندەك، ئۇرۇس سىياسىي تەشكىلاتلىرىنىڭ ئورتاق پائالىيەتلىرىگە "رۇسىيەدە 1917 - يىلقى فېۋرال ئىنقىلابى ئېلان قىلغان خەلق ھاكىمىيىتىنىڭ تەشكىللىنىش پرىنسىپلىرىدىن - يەنى كرېنسكىچىلىكتىن - ئىش باشلاشنى تەكلىپ قىلىشقانلىقى ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە" ئىكەنمىش. ئۇلار، ئىنقىلاب جەريانىدا سابىق چار رۇسىيە تېررىتورىيىسى ئۈستىدە قۇرۇلغان بىر قاتار دۆلەتلەرنى، بۇ جەرياندا 1918 - يىلىنىڭ ماي ئېيىدا مۇستەقىللىقىنى ئېلان قىلغان، ئىككى يىلدىن كېيىن سوۋېت

1949 ـ يىلىنىڭ سىنتەبىر ئېيىدىن باشلاپ «مىللىي تۈركىستان» ژۇرنىلى قايتىدىن نەشرى قىلىنىشقا باشلىنىدۇ. دەسلىپىدە بىرلا خىل تىل بىلەن بېسىلغان بۇ ژۇرنال، 1950 ـ يىلىدىن باشلاپ ئىنگلىزچە بىلەن ئۆزبېك تۈركچىسى بولۇپ ئىككى خىل تىلدا بېسىلىشقا باشلايدۇ. يەنە بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن ئەرەب ئەللىرىدە ياشاۋاتقان تۈركىستانلىقلارغا قارىتىلغان ئەرەبچە بىلەن ئەرەب ھەرپلىرىدىكى تۈركچە بولۇپ ئۈچىنچى خىل يېزىقتىكىسمۇ قوشۇپ بېسىلىشقا باشلايدۇ.

رۇسىيە خەلق ئازادلىق كومىتېتىنىڭ قۇرۇلۇشى

ئامېرىكا ھۆكۈمىتى، سوۋېتقا قارشى كۆچلەرنى بىر نۇقتىغا توپلاش پىلانىنى ئىشقا ئاشۇرۇش مەقسىتىدە «رۇسىيە خەلقلىرىنى ئازاد قىلىش ئۈچۈن ئامېرىكا كومىتېتى» نامىدا بىر تەشكىلات قۇرۇپ چىقىدۇ. بۇ كومىتېت، سوۋېت ئىتتىپاقى تەركىبىدىكى بارلىق مىللەتلەرنىڭ مۇساپىرلىرىنى بىر نۇقتىغا يىغىپ كەڭ دائىرىلىك بىرلىكسەپ تەشكىللەش ئىشىدا ئاچقۇچلۇق رول ئېلىش پىلانلانغان ئىدى. تەشكىل قىلىنىدىغان بۇ لاگېرغا مەسئۇل قىلىپ تەيىنلەش ئۈچۈن 1917 ـ يىلى ئۆكتەبىر ئىنقىلابى دەۋرىدە رۇسىيەگە رەھبەر بولغان سوتسىيال دېموكراتلار داھىيسى كرېنسكى ئەڭ مۇۋاپىق نامزات قىلىپ تاللاپ ئېلىنىدۇ. نېمىسلار ئۇرۇش شارائىتى ئاستىدا گېنېرال ۋلاسوۋ ۋاستىسىگە تايىنىپ ئەمەلگە ئاشۇرماقچى بولغان پائالىيەتلەرنى بۇ نۆۋەت ئامېرىكالىقلار، شۇنىڭدەك تىنچ شارائىت ئاستىدا كرېنسكى بىلەن قانات يايدۇرۇشنى پىلانلىماقتا ئىدى.

كرېنسكى، بىرىنچى قەدەمدە ياۋروپادا كوممۇنىزمغا قارشى پائالىيەت قىلىپ كېلىۋاتقان رۇس تەشكىلاتلىرىنى رۇس خەلقىنى ئازاد قىلىش كومىتېتى نامىدىكى بىر تەشكىلات يېتەكچىلىكىدە بىر نۇقتىغا يىغىشقا كىرىشىدۇ. بۇ تەشكىلات، مېلگۇنوۋ گۇرۇھى (رۇسىيە ئەركىنلىكى ئۈچۈن كۆرەش ئىتتىپاقى)، بايدالاكوۋ گۇرۇھى (مىللىي ئەمگەكچىلەر ئىتتىپاقى)، كرېنسكى گۇرۇھى (خەلق ئەركىنلىكى ئۈچۈن كۆرەش جەمئىيىتى)، ياكوۋلوۋ گۇرۇھى (رۇسىيە خەلق ئازادلىقى ئۈچۈن كۆرەش ئىتتىپاقى) ۋە ۋلاسوۋنىڭ ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى جەريانىدا قانات يايدۇرغان كۆرىشىنىڭ داۋامى بولغان ۋلاسوۋچىلار

مەھكۇم قىلىنغان ئىدى. بۇ تۆردىكى بىر كومىتېت، ئۆز مۇستەقىللىقى ئۈچۈن كۈرەش قىلىۋاتقان ئۇرۇس بولمىغان مىللەتلەرنىڭ ۋەكىللىرى تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىشنى قىياس قىلىش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى. دېگەندەك، كومىتېت قارارىنىڭ ئېلانىدىن كېيىن م ت ب ك ئېلان قىلىنغان باياناتتا تۆۋەندىكىدەك قاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ:

> *كرېنسكىنىڭ 1951 - يىلى 20 - ئاۋغۇست كۈنى قۇرۇپ چىققان «ئۇرۇس خەلقلىرى ئازادلىق شۇراسى» تەشكىلاتى بىلەن «مىللىي تۈركىستان ئىتتىپاق كومىتېتى» نىڭ (م ت ب ك) ھېچقانداق مۇناسىۋىتى يوق. كومىتېتىمىز بۇنداق بىر تەشكىلاتنى ئېتىراپ قىلمايدۇ. بۇ تەشكىلات پەقەت ئۇرۇسلارغىلا مۇناسىۋەتلىك بىر تەشكىلات بولۇپ، ئۇلارنىڭ تۈركىستانلىقلار ھەققىدە پىكىر بايان قىلىش ھوقۇقى يوق. تۈركىستان خەلقى ئۇرۇس ئەمەس. كرېنسكىنىڭ غايىسى ئۇرۇس جاھانگىرلىكىنى قۇرۇپ چىقىشنى مەقسەت قىلماقتا. بىزنىڭ مەقسىتىمىز بولسا، بىر مىللىي تۈركىستان دۆلىتىنى قۇرۇپ چىقىشتۇر.*

قارشى ئىنكاس بىلدۈرگەنلەر يالغۇز مىللىي تۈركىستان ئىتتىپاق كومىتېتى بىلەن چەكلىنىپ قالمايدۇ. ئۇرۇش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن ئۇكرائىنالىق مىللەتچىلەر تەرىپىدىن قۇرۇلغان ئا ب ن (ئانتى بولشېۋىك ناتسيونس — ئا.ھ. ئىزاھاتى) تەشكىلاتىمۇ بۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدىغان بىر نارازىلىق باياناتىنى ئېلان قىلىدۇ. ئەمما ئامېرىكالىقلار سوۋېتقا قارشى مىللەتلەرنىڭ بۇ تۆردىكى ئالاھىدىلىكلىرىنى بىلمەيلا قالماستىن، ئۇلارنىڭ بۇ تۆردىكى ئالاھىدىلىكلىرىگە پەقەت ئەھمىيەت بېرىشمەيدۇ. ئامېرىكالىقلارغا نىسبەتەن رۇسىيەدىكى ئاساسلىق مەسىلە تۈزۈم مەسىلىسى بولۇپ، يوقىتىلىشقا تېگىشلىك بولغان دۈشمەن بولشېۋىكلا بولىشى كېرەكمىش؛ ئامېرىكالىقلارنىڭ نەزىرىدە، رۇسىيە بىلەن ئۇرۇسلارنىڭ چاڭگىلى ئاستىدىكى مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى

ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن بېسىۋېلىنغان ئەزەربەيجان، ئەرمېنىيە، گىرۇزىيە ۋە شىمالى كاپكازىيىنى قىلچە كۆزگە ئىلسمايدۇ. ئۇلار يەنە كاپكازىيىدە مۇستەقىللىق ئۈچۈن قوزغالغان قوزغىلاڭلاردا ئاققان دەريا - دەريا قانلارنىمۇ قىلچە كۆزدە تۇتمايدۇ.

دېگەندەك، بۇ ئۇرۇس گورۇپپىلىرىنىڭ يىغىندا قوبۇل قىلىنغان قارارلاردىن بىردە پىلان قىلىنغان بىرلەشمە سەپ ئاساسەن تەشكىللىنەلمەس ھالغا كېلىدۇ:

رۇسىيەدىكى 1917 - يىلقى فېۋرال ئىنقىلابى (كېرېنىسكى يېتەكچىلىكىدە بارلىققا كەلگەن سوتسىيال دېموكراتلار ئىنقىلابى كۆزدە تۇتۇلماقتا. يەنە شۇ يىلىنىڭ ئۆكتەبىر ئېيىدا بولشېۋىكلەر ئىنقىلابىمۇ يۈز بەرگەن ئىدى. — ئا.ھ. ئىزاھاتى) تەرىپىدىن ئېلان قىلىنغىنىغا ئوخشاش، بۇ قېتىممۇ خەلق ھاكىمىيىتى تىكلىنىپ رۇسىيەنىڭ بارلىق خەلقلىرىگە تەڭ - باراۋەرلىك ھوقۇق بېرىلىدۇ، بۇ ھوقۇقلاردىن پايدىلىنىپ بارلىق مىللەت خەلقى ئەركىن ئاۋاز بېرىش ئاساسىدا ئۆز تەقدىرلىرىنى ئۆزلىرى بەلگىلەيدۇ. ئەمما رۇسىيەنىڭ بۆلۈنۈشى، يەنى ”بالكانىزاتسىيە“ رۇسىيەنى ئاپەت دېڭىزىغا پاتۇرۇۋېتىدىغانلىقى مۇقەررەر.

كومىتېت، ئالغان بۇ قارارغا ئاساسەن سوۋېت ئىتتىپاقىنى تەشكىل قىلغان ئۇرۇس بولمىغان باشقا مىللەتلەرنىڭ بۇ ئىتتىپاقتىن بۆلۈنۈپ چىقىشىنى بىر ئاپەت دەپ باھالىغان. بۇنداق بىر بۆلۈنۈپ چىقىش قارارى پەقەت ئومۇمى قۇرۇلتاي تەستىقى ئارقىلىقلا مۇمكىن بولىدىغانلىقى كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن. نەتىجىدە، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆز تەقدىرىنى ئۆزلىرى بەلگىلەش ھوقۇقى بولشېۋىكلەرنىڭ يولغا قويۇپ كەلگىنىگە ئوخشاش قەغەز ئۈستىدە قېلىشقا

قوشۇلۇپ كېتىدۇ. نەتىجىدە، 1951 - يىلى «تۈرك ئېلى كومىتېتى» نامىدا بىر تەشكىلات قۇرۇلىدۇ. بۇ يېڭى تەشكىلاتنىڭ قۇرغۇچىلىرى بۇ ھەرىكەتنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىنى مۇنداق تونۇشتۇرىدۇ:

بۇ يەردە بىز شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىزكى، تۈركىستان مىللىي ئازادلىق كومىتېتى — تۈرك ئېلى — تەشكىلاتىنىڭ بارلىققا كېلىشى، ئامېرىكان كومىتېتى ۋاستىسى ۋە يۇرتداشلىرىمىزنىڭ بەكلا ئاز قىسمى تەشەببۇس قىلىشى بىلەن ئوتتۇرىغا چىققان.

بۇ گۇرۇپپىنىڭ شەكىللىنىشىدە ئامېرىكان كومىتېتى بىلەن بىر قاتاردا زەكى ۋەلىدى توغانمۇ كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەنىدى. ۋەلىدى، تۈرك ئېلى قۇرغۇچىلىرىنىڭ 1950 - يىلى 18 - سېنتەبىر كۈنى گېرمانىيەنىڭ ميۇنخېن شەھىرىدە چاقىرغان تەييارلىق يىغىنىغا قاتنىشىپ ئۇلارنى قوللاپ قۇۋۋەتلەيدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. زەكى ۋەلىدى توغان، شۇ چاغدا يازغان «تۈركىستانلىقلارنىڭ بىرلەشمە داۋالىرى» ماۋزۇلۇق بىر پارچە ماقالىسىدە تۈرك ئېلى بىلەن م ت ب ك ھەققىدىكى قاراشلىرى، شۇنىڭدەك شۇ قېتىمقى بۆلۈنۈشنىڭ ئەسلى سەۋەبى ئۈستىدە توختالغىنىدا تۆۋەندىكى يىپ ئۇچىنى بېرىپ ئۆتىدۇ:

بۈگۈنكى كۈندە بىرلا بۈيۈك تۈركىستان شەكلىدە بىرلىشىشنى ئارزۇ قىلىدىغان شەرقى تۈرك قەۋملىرى ئوتتۇرىسىدا بىر تەرەپتە ئۆزبېكلەر، يەنە بىر تەرەپتە قازان تۈركىي قەۋملىرى (ئىدىل - ئۇرال تۈركى قەۋملىرىنى دېمەكچى — ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى) ئۆزئارا قازاق - قىرغىز تەۋەلىرىنى ئۆز تەسىر دائىرىسىگە تەۋە يەرلەر دەپ ئىككىگە ئايرىش ئارزۇسى ياتماقتا. ...

ئۆزى بىر قازاق بولغان مۇستاپا چوقاي ئوغلى ھايات بولسا ئىدى،

زىددىيەتلەرنى بولشېۋىكلەر ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن ھەل قىلىسمۇ بولىدىغان مەسىلىلەر ھېسابلىناتتى. ئامېرىكا كومىتېتى، ئۇ ۋاقىتلاردا ئېلان قىلغان ئانالىزلىرىدا بۇ تۆر قاراشلىرىنى ئوچۇق ئىپادىلەشكەنىدى:

ئامېرىكا كومىتېتى بۈگۈنكى كۈندە سوۋېت ئىتتىپاقىنى تەشكىل قىلىشۋاتقان زېمىنلاردىكى دۆلەت شەكلى بىلەن مۇستەقبەل دۆلەت تۈزۈلۈش مەسىلىلىرىنى ئەركىن سايلام ئۆتكۈزۈش ئىمكانىيىتىنى قولغا كەلتۈرگىنىدىن كېيىنلا ئاندىن بۇ زېمىنلارنىڭ پۇقرالىرى تەرىپىدىن ھەل قىلالايدىغانلىقىغا ئىشىنىدۇ؛ شۇنداق بولغاچقا، ھەر قايسى گۇرۇپپا ياكى بىر قىسىم مۇھاجىرلار تەكلىپ قىلىشقان ھەل قىلىش ئۇسۇللىرىنى قوللاپ قۇۋۋەتلەش مەيدانىدا تۇرۇشنى رەت قىلىدۇ.

«تۈرك ئېلى كومىتېتى» نىڭ قۇرۇلۇشى

ئا ق ش دائىرىلىرى ئوتتۇرىدىكى شۇنچە نارازىلىقلارغا قارىماي، مەسىلەرنى ئۆز خاھىشى بويىچە ھەل قىلىشتا چىڭ تۇرماقتا ئىدى. بۇ ئارىدا مەۋجۇت تەشكىلاتلار ئامېرىكا پىلانىغا قارشى تۇرۇۋاتقان ئىكەن، ئۇنداقتا كرېنىسكى يېتەكچىلىكىدە قۇرۇلغان بۇ تەشكىلاتقا قوشۇلىدىغان يېڭى تەشكىلاتلارنى قۇرۇپ چىقىشتىن باشقا چارە يوق ئىدى. شۇنداق قىلىپ، ئۇرۇسلاردىن باشقا مىللەتلەرنىڭ يېتەكچىلىرى ئارىسىدىكى ئۆكتىچى كىشىلىرى بىلەن مۇناسىۋەت تىكلىنىپ، ئۇلارغا ياردەم قىلىش كاپالىتى بىلەن ئايرىم تەشكىل قۇرۇشقا قىزىقتۇرۇلدۇ.

ئا ق ش نىڭ بۇ تۆر تەشۋىقاتى نەتىجىسىدە، بارلىق مىللىي تەشكىلاتلاردا كۆرۈلگىنىدەك م ت ب ك ئىچىدىمۇ بۆلۈنۈشلەر كېلىپ چىقىشقا باشلايدۇ. ئامېرىكا ياردىمىگە تايانغان قارەس قاناتباي رەئىسلىكىدىكى بىر گۇرۇپپا سابىق م ت ب ك ئەزالىرى باشقا بىر تەشكىلات قۇرۇشقا كىرىشىدۇ. ئا. بەردىمۇرات، تاجىمۇرات ۋە ۋەلى زۇنۇن قاتارىدىكى بىر قىسىم كومىتېت ئەزالىرىمۇ بۇ گۇرۇھقا

دېگەن بىر نەشرىيات ئەپكارىنىمۇ چىقىرىشقا كىرىشىدۇ. ئىككى فورمات چوڭلۇقىدىكى بۇ ژۇرنال، تۈركچە ۋە ئۇرۇسچە ئىككى خىل تىلدا بېسىلماقتا ئىدى. بۇ ژۇرنالدا، تۈركىستان جۇمھۇرىيەتلىرىدە ئىشلىتىلىدىغان بارلىق تۈركى شېۋىلەردە ماقالىلەر ئېلان قىلىنىشىغا ئالاھىدە تىرىشچانلىق كۆرسىتىلگەن ئىدى. ژۇرنالدا، سىياسىي ۋە ئىلمى خاراكتېردىكى ماقالىلەرگە قوشۇمچە قىلىنىپ يەنە بىر ئەدەبىي بۆلۈم بىلەن خەۋەر بۆلۈمىمۇ بار ئىدى.

يەنە بىر تەرەپتىن تۈرك ئېلى كومىتېتىنىڭ كېيىنكى رەئىسلىكىدىكى ئۇرۇس مۇھاجىر تەشكىلاتلىرى بىلەن بىرلىكتە پائالىيەت قىلىش ھەققىدىكى تىرىشچانلىقلىرى، م ت ب ك باشچىلىقىدىكى تۈركىستان سېپى تەرىپىدىن قاتتىق تەنقىدلەنمەكتە ئىدى. تەنقىدتە ئۇلارغا خائىنلىق ۋە بۆلگۈنچىلىك قىلدى دېگەن گۇناھ ئارتىلغان ئىدى. بۇ تەنقىدلەرگە قارىتا تۈرك ئېلى كومىتېتى ئۆزىنى مۇنۇ گەپلەر بىلەن ئاقلىماقتا ئىدى:

بۈگۈنكى كۈندە، بارلىق مۇھاجىرلار ئارىسىدىكى دېموكراتىك كۈچلەر بولشېۋىكچىلىققا قارشى كۈرەشتە بىر مەركەزگە يىغىلىشى، سىياسىي مۇھاجىرلارنىڭ ئەڭ مۇھىم ۋەزىپىلىرىدىن بىرى ھېساپلىنىدۇ. ... تۈركىستاندا بولشېۋىكلەر ھۆكۈمرانلىقى بولمىغان مۇستەقىل بىر مىللىي ھۆكۈمەت قۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن چاقىرىق چىقارغان تۈرك ئېلى كومىتېتى، ئامېرىكان كومىتېتى رەئىسى دون لېۋىننىڭ سىياسىي مۇھاجىرلار ئىچىدىكى بارلىق دېموكراتىك كۈچلەرنى بىر نۇقتىغا يىغىش جەھەتتىكى تىرىشچانلىقىنى قوللاپ قۇۋۋەتلەيدۇ. ...

شۇنىڭدەك يەنە، شتۇتگارت شەھىرىدە چاقىرىلغان قۇرۇلتايدا بىرلىككە كەلگەن 5 ئۇرۇس تەشكىلاتىنىڭ مىللىي مەسىلىگە مۇناسىۋەتلىك قارارلىرىنى تۈركىستان كومىتېتى تولۇق قوبۇل قىلىپ كېتەلمەيدىغان بولسىمۇ، بولشېۋىكچىلىققا قارشى بىرلەشكەن كۈچ تەشكىل قىلغانلىقى ئۈچۈن تۈرك ئېلى كومىتېتى ئۇلارنى قوللايدۇ.

> *رۇسىيە ـ گېرمانىيە ئۇرۇشى جەريانىدا تۈركىستانلىقلار بەك ئىناق ئىتتىپاقلىق ئىچىدە ياشىغان بولار ئىدى. ئەمما رۇسىيە مەھكۇمى مۇسۇلمانلارنىڭ ئىچكى ئەھۋالىدىن تولۇق خەۋىرى بولمىغان نېمىسلار ئەسىرگە چۈشكەن تۈركى ئۇرۇقلىرى (قوۋمى) ئوتتۇرىسىدا ئۆزبېكلەر بىلەن قازانلىقلارنى رەھبەرلىك ئورنىغا چىقىرىش، يەنى قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدىن بۇ ئىككىسىنى مەخسۇس تاللىۋېلىشتەك خاتا سىياسەت يۈرگۈزگەنىدى. شۇنداق قىلىپ بۇلار ئوتتۇرىسىدا رىقابەت پەيدا بولدى. ئۆزبېك رەھبەرلىكىگە رازى بولمىغان قازاقلار ياكى بولمىسا تاتار رەھبەرلىكىنى خالىمىغان باشقىرتلار قارشى تەرەپتىكىلەر تەرىپىدىن بولشېۋىك دېيىلىشى نەتىجىسىدە، ھىتلېر ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇلارنىڭ پېيىغا چۈشۈۋېلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغانىدى. ...*
>
> *بۈگۈنكى كۈندە مىيۇنخېندىكى قازاق، قىرغىز، ئۆزبېك ۋە تۈركمەن شېۋىلىرىدە تۈرك ئېلى مەجمۇئەسىنى چىقىرىۋاتقان قارەس قاناتبايغا قارشى مىللىي تۈركىستان ژۇرنىلىنى چىقىرىۋاتقان ۋەلى قېيۇم، قارشى تەرەپنى "ئاقلار" دەپ قارىلاپ ماقالىلەر ئېلان قىلىدۇكى، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەسلىدە كونا ئاداۋەتلىرىنىڭ داۋامىدىن باشقا نەرسە ئەمەس.*

شۇنداق قىلىپ، زەكى ۋەلىدى تۇغان «تۈرك ئېلى كومىتېتى» ۋاستىسى ئارقىلىق قايتىدىن سىياسىي سەھنىدە كۆرۈلۈشكە باشلايدۇ. بۇ قېتىم ئۇنىڭ توقۇنۇش سەھنىسى گېرمانىيە بولۇپ، دۈچ كەلگەن سىياسىي رەقىبى م ت ب ك بىلەن ئۇنىڭ رەئىسى بولغان ۋەلى قېيۇمخان ئىدى. ھەرقانداق بىر سەۋەب كۆرسىتىلىشىدىن قەتئىي نەزەر، تۈرك ئېلى تەشكىلاتىنىڭ قۇرۇلۇشى نەتىجىسىدە، 1920 ـ يىللاردىن بېرى ياۋروپادا قانات يايدۇرۇلغان تۈركىستان مىللىي ھەرىكىتى تۇنجى قېتىم ئېغىر بۆلۈنۈش ھالىتىگە دۈچ كەلمەكتە ئىدى.

قاناتباي يېتەكچىلىكىدىكى بۇ گۇرۇپپا 1951 ـ يىلىنىڭ سېنتەبىر ئېيىدىن باشلاپ "تۈركىستان ئازادلىق كومىتېتى" نامى بىلەن قۇرۇلۇپ، «تۈرك ئېلى»

ئىشلىرىمىزغا ئۇرۇسلارنىڭ ئارىلىشىۋالماسلىقىنى تەلەپ قىلىمىز.

قۇرۇلتاي داۋام قىلىۋاتقان كۈنلەردە، كرېنسكىنىڭ ھەمكارلىق مەركىزىگە قاتناشمىغان، ئامېرىكالىقلارنىڭ بۇ جەھەتتىكى تىرىشچانلىقلىرىنى مۇۋاپىق كۆرمىگەن باشقا گۇرۇھتىكىلەر بىرلىكتە بىر پارچە بايانات ئېلان قىلىپ، ئامېرىكان رەھبەرلىكى بىلەن كرېنسكىگە بولغان نارازىلىقىنى ئىپادىلەشتى. خېلى كۆپ مىللەتلەرنىڭ ۋەكىللىرى بىرلىشىپ قول قويغان بۇ نارازىلىق باياناتىغا م ت ب ك نامىدا ۋەلى قېيۇمخان، ئەزەربەيجان مىللىي تەشكىلاتلىرى نامىدا بولسا مەھەممەت ئىمىن روسۇلزادە قول قويغانىدى.

م ت ب ك بىلەن تۈرك ئېلىنىڭ ئايرىلىشى

بۇ تۆردىكى مۇنازىرىلەر داۋام قىلىۋاتقان بىر ۋاقىتلاردا، تۈرك ئېلى كومىتېتى 1952 ـ يىلىنىڭ 29~30 ـ ئاۋغۇست كۈنلىرى ميۇنخېن شەھىرىدە "تۈركىستان مۇھاجىرلىرى بىرىنچى قۇرۇلتىيى" دېگەن نامدا بىر يىغىن چاقىرىدۇ. 70 تەك تۈركىستانلىق قاتناشقان بۇ يىغىندا تۈركىستان مىللىي ئازادلىق كومىتېتى — تۈرك ئېلىنىڭ نىزامنامىسى قوبۇل قىلىنىپ، ۋەزىپىلەر توغرىلىق بىر قاتار قارارلار ئېلىنىدۇ ۋە رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى سايلىنىدۇ.

نىزامنامىنىڭ بىرىنچى ماددىسىدا كومىتېتنىڭ نامى "تۈركىستان مىللىي ئازادلىق كومىتېتى — تۈرك ئېلى" دەپ ئاتىلىدىغانلىقى، بۇ تەشكىلاتنىڭ مەقسىتى تۈركىستاننى بولشېۋىك ـ كوممۇنىستلار زۇلۇمىدىن ئازاد قىلىش، تۈركىستاندا مىللىي ئىستىپاقلىق ئاساسىدا مۇستەقىل بىر دۆلەت قۇرۇپ چىقىش دەپ كۆرسىتىلگەن. شۇنىڭدەك يەنە بۇ تەشكىلات تۈركىستاندا ياشايدىغان ھەر قوۋمدىن 3 نەپەردىن ۋەكىل قاتناشتۇرۇلغان بىر كومىتېت تەرىپىدىن باشقۇرۇلىدىغانلىقىمۇ بەلگىلەنگەن. بۇ كومىتېت بىر نەپەر رەئىس ۋە 6 نەپەر بۆلۈم باشلىقى تەيىنلەپ ۋەزىپىگە تەيىنلەيدىغانلىقىنى بەلگىلىگەن. سايلام نەتىجىسىدە رەئىسلىككە قارىس قانات باي، مۇئاۋىنلىققا ئو. ئەخمەتجان، بۆلۈم باشلىقلىرىغا بولسا ئا. كو (سىياسىي ئىشلار مەسئۇلى)، ك. قوشوي

كرېنسكى رەھبەرلىكىدە قۇرۇلغان رۇسىيە مىللەتلىرىنى ئازاد قىلىش شۇراسى، تۇنجى قېتىملىق ئومۇمىي يىغىنىنى 1951 ـ يىلىنىڭ 3~7 ـ نويابىر كۈنلىرى ۋېيسبادېندە چاقىرىدۇ. بۇ يىغىندا بەشى ئۇرۇس، جەمئىي 11 بولشېۋىكچىلىققا قارشى مۇھاجىر گۇرۇپپىلىرى بار ئىدى. بۇ يىغىنغا تۈركىستانغا ۋاكالىتەن تۈرك ئېلى ــ ئازادلىق كومىتېتىنىڭ رەئىسى قارەس قاناتباي بىلەن دۆلەت تاغبەرلى قاتناشقانىدى. يىغىن جەريانىدا ئۇرۇس گۇرۇپپىسىدىكىلەر ئۆز كۆزقاراشلىرىنى ئۇرۇس بولمىغان مۇھاجىر گۇرۇپپىسىدىكىلەرگە قوبۇل قىلدۇرۇش ئۈچۈن ئالاھىدە تىرىشچانلىق كۆرسىتىدۇ. ئۇلارنىڭ بۇ تۈردىكى كۈچلۈك بېسىملىرى دېموكراتىك تەشكىلاتلار بىلەن بىرلىكتە پائالىيەت قىلىشقا رازىلىقىنى ھەر نۇقتىدا ئىپادىلەپ كەلگەن تۈرك ئېلى ۋەكىللىرىنىمۇ قاتتىق رەنجىتىدۇ:

ۋېيسبادېن قۇرۇلتىيىدا ئۇرۇس تەشكىلاتلىرى (ن ت س، ناتسيونالنى ترودووۋي، سويۇز، مېلگۇنوۋ بىلەن كرېنسكى گۇرۇپپىسىدىكىلەر) ئۆز پرىنسىپلىرىنى قوبۇل قىلدۇرۇش ئۈچۈن پۈتۈن چارىلارنى ئىشقا سالغانىدى. ... تۈرك ئېلى كومىتېتى ھېچقاچان باشقا بىرىنىڭ ياكى باشقا بىرەر تەشكىلاتنىڭ قۇيرۇقى بولۇشنى خالىمايدۇ ھەمدە خالىشىمۇ مۇمكىن ئەمەس. ... تۈرك ئېلى كومىتېتى ھېچ بىر ۋاقىت كرېنسكى ئەپەندىنىڭ، مېلگۇنوۋنىڭ ياكى بولمىسا سولىدارىتېچى ن ت س ئەپەندىلىرىنىڭ يول كۆرسىتىشى ئاستىدا ھەرىكەت قىلىشنى خالىماي كەلمەكتە. ... بىز بولشېۋىكچىلىققا قارشى ئىتتىپاقداشلىق تەشكىل قىلىش قارىشىنى قوللاش بىلەن بىرگە، رۇسىيە نامىنى بىزگىمۇ تېڭىشقا ئۇرۇنغان ئۇرۇس جاھانگىرلىكىنى قوبۇل قىلالمايمىز. ... تۈركىستان، ھېچقاچان رۇسىيەنىڭ بىر پارچىسى بولمايدۇ، ھېچقاچان بولۇپ باققان ئەمەس. ... كومىتېتىمىز كەلگۈسىدە قۇرۇلىدىغان ئورتاق ھەمكارلىق مەركىزىگە قاتنىششقا تەييار بولسىمۇ، ئەمما بىزنىڭ

بۇ كومىتېتنى چوقاي كومىتېتى دەپ ئاتايمىز. شۇڭا، چوقاينىڭ كونا دۈشمەنلىرى بىزگە قارشى ھەر تۈرلۈك قارىلاش تەشۋىقاتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلمەكتە. بىز ئۇنداقلارنى ئارىمىزدىن تازىلاپ چىقاردۇق.

شۇنداق قىلىپ، قېيۇمخان باشچىلىقىدىكى ۋە م ت ب ك نىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان تۈرك ئېلى كومىتېتىغا قارشى ھەرىكەت قىلىدىغان باشقا گۇرۇھتىكىلەرمۇ بۆزغۇنچىلىق سالغۇچىلار دەپ قارالدى.

قۇرۇلتايدىن كېيىن قارەس قاناتباي تۈركىيەگە بېرىپ ئۇ يەردىكى تۈركىستانلىق مۇھاجىرلار بىلەن ئۇچرىشىدۇ. تۈركىيەدىكى تۈركىستانلىق زىيالىيلار ئىچىدىن تۈرك ئېلى كومىتېتىغا ئەڭ مۇھىم ياردەم زەكى ۋەلىدى توغان بىلەن ئۇنىڭ يېقىنلىرىدىن كېلىدۇ. بۇنىڭ ئەكسىچە تاھىر چاغاتاي باشچىلىقىدىكى سابىق م ت ب ئەزالىرى گېرمانىيەدە پائالىيەت قىلىۋاتقان ھەر ئىككىلا كومىتېتقا قارشى چىقماقتا ئىدى. شۇ سەۋەبتىن ئۇلار تۈرك ئېلى كومىتېتنى ھىمايە قىلىش دەيدىغان بىر خىيالمۇ يوق ئىدى. بۇ ۋاقىتتا تۈرك ئېلى كومىتېتى بىلەن ۋەلى قېيۇمخان ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش شىددەت بىلەن داۋام قىلىدۇ. تۈرك ئېلى رەھبەرلىكى ۋەلى قېيۇمخاننى تۈركىستان مەسىلىلىرىنى ئۆز قولىدا تۇتۇش، ئۆزى ئوتتۇرىغا قويغان قاراشلاردىن باشقا ئوتتۇرىغا چىققان ئىدىيىۋى ھەرىكەتلەرنى بۆزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرى دەپ باھالىماقتا دەپ قارىلىدۇ. تۈرك ئېلچىلارنىڭ قارىشى بويىچە ئۇرۇش جەريانىدا قانات يايدۇرۇلغان كۈرەشلەر ئەسلىدە تۈركىستان ئۈچۈن قانات يايدۇرۇلغان كۈرەش ھېسابلانمايدىكەن. چۈنكى، مۇستەقىللىقنى ئاساس قىلىدىغان بىر كۈرەشكە ھىتلېرنىڭ پەسكەش ئىرق دەيدىغان سىياستى ھەرگىز يول قويمايتتى. م ت ب ك تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغان بىردىن - بىر رەھبەر پىرىنسىپى دېموكراتىك دۇنيا شارائىتى ئاستىدا توغرا يول تۇتقانلىق ھېسابلىنىدىغانلىقنى تەكىتلەپ كۆرسەتكەن تۈرك ئېلى گۇرۇھىدىكىلەر، بۇنداق بىر پىرىنسىپنىڭ تۈركىستان مەسىلىسىنى تۈيۈق يولغا باشلاپ كېتىدۇ دەپ ھېسابلىشاتتى.

(مەتبۇئاتچىلىق ئىشلىرى مەسئۇلى)، ئاقىبەرگەن (ھەربىي ئىشلار مەسئۇلى)، م. ئەركىن (مالىيە ئىشلىرى مەسئۇلى) ۋە دوكتور ئا. كەسكىن (ئىلمى ئىشلار مەسئۇلى) قاتارلىق كىشىلەر تەيىنلىنىدۇ. قۇرۇلتاي جەريانىدا تۈركىستانلىق مۇھاجىرلارنىڭ تۈرك ئېلى كومىتېتى ئەتراپىدا ئىتتىپاقلىشىشىغا كاپالەتلىك قىلىش، بولشېۋىكچىلىققا قارشى كۆرەشنى دېموكراتىكلەر بىلەن بىرلىكتە قانات يايدۇرۇش، ئۇرۇشتىن كېيىن گېرمانىيەدە تۇرۇپ قالالىغان تۈركىستانلىقلار ئارىسىدا تەشكىللىنىشنى ئىشقا ئاشۇرۇش ۋە بىر مەزگىل لاتىن ۋە سلاۋيان ھەرپلىرى بىلەن چىقىرىلىۋاتقان «تۈرك ئېلى» ژۇرنىلىنى ئەرەب ھەرپلىرى بىلەنمۇ چىقىرىش قاتارىدىكى قارارلار قوبۇل قىلىنغان ئىدى. قۇرۇلتاي جەريانىدا سۆزلەنگەن نۇتۇقلاردا تاشقى دۇنيادىكى سىياسىي كۆرەشلەرنىڭ ئاساسى سىمۋولى قىلىپ مۇستاپا چوقاي ئوغلى تەرىپلەپ كۆرسىتىلگەنىدى. كومىتېت ئەزاسى دوكتور كەسكىننىڭ نۇتقىدىكى بەزى نۇقتىلار بۇنى ئېنىق كۆرسەتمەكتە ئىدى:

تۈركىستاننىڭ تەقدىرى مەيلى قېيۇمخان ياكى قانات باي بولسۇن ھېچ بىرىنىڭ قولىدا ئەمەس. تۈركىستان تەقدىرىنى بەلگىلەيدىغان كىشىلەر بۇ قۇرۇلتايدا ئولتۇرغانلاردۇر. ئەگەر بىز بۈگۈن تۈركىستاننىڭ سىياسىي داھىيسىنى تىلغا ئالماقچى بولىدىكەنمىز، ئۇنىڭ ئۈچۈن پەقەت بىرلا تۈركىستانلىقنى داھىيمىز قاتارىدا خاتىرىلىشىمىز مۇمكىن: ئۇ كىشى — مەرھۇم مۇستاپا چوقاي ئوغلىدىن باشقا بىرى ئەمەس. بىزنىڭ تۇتقان يولىمىز چوقاي يولىدۇر. ئۇ يول — بۆلۈنمەس، پارچىلانماس بىرلا تۈركىستان قۇرۇش يولىدۇر. ئەگەر بۇ يولدا مېڭىشنى خالىمايدىغان بىرى ئارىمىزدا بار بولسا، ۋەتەن ـ خەلق نامىدا ئۇنداق ئادەمنى ئارىمىزدىن قوغلاپ چىقىرىشىمىز كېرەك. تۈرك ئېلى كومىتېتى، چوقاي بىزگە قالدۇرۇپ كەتكەن مىللىي يولدا ماڭىدىغان، تۈركىستاننى جاھانگىرلاردىن قۇتقۇزۇۋۇپ مۇستەقىللىق كۈرىشىنى قانات يايدۇرىدىغان بىر كومىتېتتۇر. شۇڭا

گېزىتىنىڭ سەھىپىلىرىدە ئۇرۇسلارغا يالاقچىلىق قىلىپ يۇرمەكتە.

بۇ ئەپەندىلەرنىڭ ھەممىسى خوجايىنلىرىنىڭ ئارزۇسىغا ماسلىشىپ، كاپىكازىيىلىكلەرنى ئۇرۇسلار تەرىپىگە ئۆتۈشكە ماقۇل كەلتۈرۈش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلىشماقتا. بۇنداقلار بۇ تۈردىكى ئۇرۇنۇشلىرىدا ئالدى بىلەن مازىمىزنى (ئۆتمۈشىمىزنى — ئۇ.ت) ۋە غەيرىي ئۇرۇس مىللەتلىرىنىڭ زۇلۇم ئاستىدا ياشاۋاتقانلىرىنى، بۈگۈنكى كۈندىكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ھەقىقىي ئەھۋالىنى بۇرمىلاپ كۆرسىتىشتەك ھەر تۈرلۈك يىرگىنچلىك چارىلارنى ئىشقا سېلىشتىنمۇ باش تارتماي كەلمەكتە. بۇ تۈردىكىلەرنىڭ رۇسىيە جاھانگىرلىكىگە قارشى پوزىتسىيىلىرى بەكلا بىر تەرەپلىمە بولۇپ كەلمەكتە. رۇسىيەنىڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ پۈتۈنلۈكىنى ساقلاپ قېلىشقا ئۇرۇنغان ئەپەندىلەرنىڭ نەزەرىيىلىرىنى بىۋاستە ھەم تولۇق تەكرارلاشتا چىڭ تۇرۇشماقتا.

بولشېۋىكلەرگە قارشى ھەمكارلىق مەركىزى

سوۋېت ئىتتىپاقى ئىچىدىكى مىللەتلەرنىڭ مىللىي ھېسسىياتلىرىغا بەك ئېتىبار قىلىپ كەتمەيدىغان ئامېرىكا قوشما شتاتلىرى دائىرىلىرى، تۇنجى تەشكىللەشنى باشلاتقان ۋاقتىدا "رۇسىيە مىللەتلىرىنى ئازاد قىلىش ئامېرىكان كومىتېتى" دېگەن نامنى ئىشلەتكەن ئىدى. يەنى بىر مەنىدە ئامېرىكالىقلار رۇسىيەگە قۇل قىلىنغان بارلىق مىللەتلەرنى رۇسىيە مىللەتلىرى دەپ قوبۇل قىلغان ھېسابلىناتتى. سوۋېت ئىتتىپاقىنى رۇسىيە بىلەن "تەڭ كۈچلۈك" مەندە كۆرۈش، سوۋېت تەۋەسىدىكى ئوخشىمىغان مىللەتلەرنى "رۇسىيە خەلقى" دەپ قوبۇل قىلىش، پەقەتلا ئامېرىكالىقلارلا سادىر قىلالايدىغان خاتالىقلاردىن بىرى ھېسابلىناتتى. بۇ مىللەتلەرنىڭ مۇستەقىللىق تەلەپلىرىنىمۇ كۆزدە تۇتمايدىغان ئا ق ش ھۆكۈمىتى، سوۋېت ئىتتىپاقى يىمىرىلگەندىن كېيىن بۇ تۈردىكى تەلەپلەرنى قايتىدىن ئويلىشىدىغانلىقىنى، ۋاقتى كەلگەندە خەلقلەرنىڭ ئۆز تەقدىرى ھەققىدىكى قارارىنى ئۆزلىرى بېرىدىغانلىقىنى ئېيتىپ، بىر مەندە مۇجمەل، ئۆزگىرىشچان سىياسەتنى ئوتتۇرىغا قويۇشقانىدى. بۇ كومىتېت

بۇ ئىككى تەشكىلات ئارىسىدىكى بۇ تۈر سۈركىلىشلەر تەبىئىي ھالدا سىرتتىكى تۈركىستانلىقلارغىمۇ تەسىر كۆرسىتىشكە باشلىغان بولۇپ، سەپ ئىچىدە بىر قاتار بۆلۈنۈشلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەب بولماقتا ئىدى. يەنى سەئۇدى ئەرەبىستان، ھىندىستان ۋە پاكىستان قاتارلىقلاردىكى ئەللەردە ياشايدىغان بىر قىسىم تۈركىستانلىقلارنىڭ كرېنسكى كومىتېتىغا، ئۇنىڭ بىلەن ھەمكارلىشىپ پائالىيەت قىلىپ كېلىۋاتقان تۈرك ئېلى كومىتېتىغا «مىللىي تۈركىستان» ژۇرنىلىدا ئىپلان قىلغان قارشى تۈرۈش نارازىلىق باياناتلىرى، بۇ تۈردىكى بۆلۈنۈشلەرنىڭ ئېنىق ئىشارەتلىرى دېيىشكە بولىدۇ.

بۇنىڭغا ئوخشايدىغان ئەمما تېخىمۇ كۈچلۈك كۆرەشلەر كاپكازىيىلىك گۇرۇپپىلار ئىچىدىمۇ روي بەرمەكتە ئىدى. ئەلىخان قانتۆمۈرنىڭ «كاپكازىيە» ژۇرنىلىدا، كرېنسكى گۇرۇھى بىلەن بىرلىكتە پائالىيەت قىلغانلار، كيۇسلىڭلار (كيۇسلىڭ ــ ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى جەريانىدا ۋەتىنىنى ئىشغال قىلىۋالغان نېمىس ئارمىيىسى بىلەن ھەمكارلىق ئورناتقان نورۋېگىيە باش مىنىستىرىنىڭ ئىسمى. كىسلىڭ دەپمۇ ئېلىنىدۇ. شۇندىن كېيىن، كيۇسلىڭ دېگەن بۇ ئاتالغۇ ئىشغالىيەتچى كۈچلەر بىلەن ھەمكارلىق ئورنىتىدىغان سىياسەتچىلەرگە بېرىلىدىغان ئومۇمى سىياسىي لەقەمگە ئايلىنىپ قالدى. ــ ئۇيغۇرچە كىتابلاردا ۋەتەن خائىنلىقىنى ئىپادىلەيدىغان بۇ ئىسىم "كىسلىڭ" دەپ ئاتىلىپ كېلىنگەنلىكى مەلۇم ــ ئۇ.ت ــ ئا.ھ. ئىزاھاتى) دەپ ئاتىلىپ، ئۇلارغا قارشى كەسكىن ھۇجۇم قىلىنماقتا ئىدى:

دۆنەك (مەيدانى يوق، تۇراقسىز ــ ئۇ.ت) «سوۋبودنىي كاۋكاز» بىلەن «ئەزەربەيجان» ژۇرناللىرى ئاساسىدا بىرلەشكەن كاپكازىيە كيۇسلىڭلىرى ھامىيلىرىغا ــ كرېنسكىلەرگە، مەلگۇنوۋلارغا، نىكولايېۋسكىلارغا ۋە باشقىلىرىغا ــ پۈتۈن ئىشلاردا غالچىلىق قىلىشقا ئۇرۇنماقتا. بۇلار بىلەن ھەمكارلىق ئورناتقان، شىمالى كاپكازىيىلىكلىكنى ئۇرۇس بۇگدانوۋ نامى بىلەن نىقابلىنىۋالغان بىر قورقۇنچاقمۇ، نيۇيوركتا چىقىدىغان «نوۋويې رۇسكويې سلوۋو»

تەرىپىدىن قىسمەنلىكتە بولسىمۇ ھىمايىسىگە ئېرىشەلىگۈدەك كۆرۈنسىمۇ، بولشېۋىكچىلىققا قارشى ھەمكارلىق مەركىزى دائىرىسى ئىچىدىكى ئۇرۇس گۇرۇپپىلىرىغا قارشى تەرەپتە تۇرۇپ پائالىيەت قىلىشى سەۋەبىدىن، بۇنداق ياردىمىمۇ بەكلا چەكلىك ھالەتتە قالىدۇ.

1953 - يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگىنىدە، ئا ق ش دائىرىلىرى بولشېۋىكچىلىققا قارشى ھەمكارلىق مەركىزىدىكى ئوڭۇشسىزلىقلىرىنى رەسمىي تۈردە ئېتىراپ قىلىشىپ، بۇ لايىھە ئۈچۈن ئىقتىسادى جەھەتتە ياردەمنى توختىتىشقا مەجبۇرلىغىنى ئېلان قىلىدۇ:

ئىنتايىن مۇھىم بىر دەۋر ئىچىدە ئامېرىكان كومىتېتىنىڭ بۇ جەھەتتىكى تەشەببۇسلىرى ئىزچىل تۈردە مەغلۇبىيەتكە دۇچ كېلىپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن، ئامېرىكان كومىتېتى يېقىن كەلگۈسىدە بىرلا مۇھاجىر سېپىنىڭ قۇرۇلۇشىدىن ئۈمىد يوقلۇقىنى ئېتىراپ قىلىشتىن باشقا ئامال يوقلۇقىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولدى. … بۈگۈنگىچە بولغان ئارىلىقتا دېموكراتىك كۈچلەرنىڭ ھەمكارلىقىنى ئاسانلاشتۇرۇپ بېرىش مەقسىتىدە ئامېرىكان كومىتېتى تەرىپىدىن بېرىلگەن ياردەملەر 1953 - يىلى 31 - ئاۋغۇستتىن باشلاپ پۈتۈنلەي توختىتىلدى.

بۇ قارار بىلەن تەڭ، ميۇنخېن شەھىرىدە ھەمكارلىق مەركىزى ئۈچۈن ئايرىلغان بىنانىڭ بىكار قىلىنىشى تەلەپ قىلىندى. شۇنداق قىلىپ، پۈتۈنلەي ئامېرىكا ياردىمى ئاساسىغا قۇرۇلغان تۈرك ئېلى كومىتېتىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق سوۋېت مىللىي مەركەزلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك پائالىيەتلىرىنى توختىتىشقا مەجبۇر بولىدۇ. بولشېۋىكچىلىققا قارشى كۈرەشنى مۇھاجىردىكى گۇرۇپپىلار ۋاستىسىگە تايىنىپ قانات يايدۇرۇش جەھەتتە ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغان ئامېرىكا دائىرىلىرى، قايتىدىن بىر سىياسەت بەلگىلەش يولىنى ئاختۇرۇشقا كىرىشىدۇ. بۇندىن كېيىن كۈرەشنى بىۋاسىتە ئا ق ش دائىرىلىرى

مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇمۇ ئورنىنى ك. قۇدايبەرگەنگە ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ. 1953 ـ يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئا ق ش دائىرىلىرى بولشېۋىكچىلىققا قارشى كۈرەش سىياسىتىدە زور ئۆزگىرىش ياساش قارارىغا كېلىدۇ. بۇ تۈر سىياسىي ئۆزگەرتىلىش، قالغان ۋېيسبادېنچىلار كومىتېتلىرىغا ئوخشاش، تۈرك ئېلى كومىتېتىنىڭمۇ تارقىلىپ كېتىش ئاقىۋىتىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

ئامېرىكان كومىتېتىنىڭ ئاقىۋىتى ۋە يېڭى ئىزدىنىشلەر

سوۋېت ئىتتىپاقى ئورگانلىرىنىڭ ئىچكى پائالىيەتچانلىقى بىلەن ئۇرۇسلارغا قۇل قىلىنغان مىللەتلەرنىڭ سوتسىيال سىياسىي تۈزۈلۈشلىرى تولۇق كۆزدە تۇتۇلماي ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولشېۋىكچىلىققا قارشى ھەمكارلىق مەركىزى دەيدىغان بۇ لايىھە، ئاخىرىدا ئۇڭۇشسىزلىق بىلەن نەتىجىلىنىدۇ. بۇ مەركەز ئوخشمايدىغان ھەر تۈردىكى مىللەتلەرنى بىر يەرگە يىغىپ پائالىيەت قىلىشنى مەقسەت قىلغان بىر مەركەز بولغانلىقى ئۈچۈن، نۇرغۇنلىغان ساھەلەر بويىچە كۆتكەن ئۈمىدلىرىنى، يەتمەكچى بولغان نىشانلىرىغا ماس كەلمىگەن ھەر تۈردىكى گۇرۇپپىلارنى بىر سەپتە تۇتۇش، ئۇلارنى پائالىيەتكە يېتەكلەش بەكلا مۈشكۈل ئىدى. دېگەندەك، بۇ ئورگان قۇرۇلغان دەسلەپكى يىلدىلا ھەمكارلىق مەركىزىنىڭ ئىچىدە بۆلۈنۈشلەر كۆرۈلۈشكە باشلىغان ئىدى. بۇ جەرياندا ئامېرىكان لايىھىسگە قارشى چىققان سابىق پرومېتېچى گۇرۇپپىلار يەنە شۇ ميونخېندا يىغىلىپ "پارىژ بلوگى" نامىدا بىر سىياسىي تەشكىلات قۇرۇشقا تۇتۇش قىلىدۇ (پارىژ بلوگى 1953 ـ يىلى ميونخېندا ئۇكرائىنا، ئەزەربەيجان، تۈركىستان، قىرىم، شىمالى كاپكازىيە، ئىدىل ـ ئۇرال، ئەرمېنىيە، بېلارۇسىيە، گىرۇزىيە ۋە ئۇرۇس كازاكلىرى مىللىي تەشكىلاتلىرىنىڭ قاتنىششى نەتىجىسىدە قۇرۇلغانىدى. ـــ ئا.ھ. ئىزاھاتى). خۇددى پرومېتې ھەرىكىتىدە بولغىنىدەك، بۇ بلوكتىمۇ ئۇكرائىنالىق مىللەتچىلەر يېتەكچى ئورۇندا ئىدى. گىرۇزىيەلىكلەر، ئەزەربەيجان مىللىي ھەرىكىتى، شىمالى كاپكازىيىلىكلەر، ئىدىل ـ ئۇرال مىللىي مەركىزى، قىرىم مىللىي مەركىزى، تاھىر چاغاتاي باشچىلىقىدىكىتۈركىستان مىللىي ئىتتىپاق ھەرىكىتى قاتارىدىكىلەر بۇ سەپنىڭ قالغان ھەيئەتلىرىنى تەشكىل قىلماقتا ئىدى. پارىژ بلوكى يېڭى قۇرۇلغان ۋاقىتلاردا ئا ق ش

قانات يايدۇرۇلۇۋاتقانلىقى ئېھتىمال بولغان بۇ پائالىيەتلەر، ئۇرۇشتىن كېيىنكى گېرمانىيەدە قالغان لېژيونلارنى مەقسەت قىلىپ ئۇيۇشتۇرۇلغان يىغىنلار ۋاستىسىدا باشلانغان ئىدى. بۇ يىغىنلاردا، ئۇرۇش دەۋرىدە لېجيونلارغا قوماندانلىق قىلغان گېنېرال خېيگىندورف بىلەن يەنە شۇ ۋاقىتلاردا بۇ لېجيونلارغا مۇناسىۋەتلىك پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقى مەسئۇللىرىدىن بىرى، دىپلومات براۋتىگاممۇ قاتنىشىپ كەلگەن ئىدى. ھەر تۈرلۈك مىللەتلەرگە ئائىت سابىق لېژيونچىلارنىڭ ئۇرۇش مەزگىلىدە ئىجرا قىلىنغان ئىشلار سەۋەبىدىن گېرمانىيە رەھبەرلىكىنى نۇرغۇن قېتىم قاتتىق تەنقىدلەپ كەلگەنلىكى سەۋەبىدىن گېرمانىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ياردىمى بىلەن يولغا قويۇلۇۋاتقان بۇ پائالىيەتلەر ئۇزۇن داۋام قىلالمايدۇ.

تۈرك ئېلى كومىتېتىنىڭ تارقىلىپ كېتىشى، «تۈرك ئېلى» ژۇرنىلى مەتبۇئات ساھەسىدىن چېكىنىپ چىققىنىدىن كېيىن ئەزالارنىڭ بىر قىسمى م ت ب ك غا قايتا كىرىۋالدۇ، يەنە بەزى ئەزالار ئامېرىكالىقلار قۇرۇپ چىققان ئورگانلاردا ۋەزىپە ئۆتەيدۇ.

م ت ب ك نىڭ شەرق ئەللىرىگە ئېچىلىشى

مىللىي تۈركىستان بىرلىك كومىتېتى، 1952 - يىلىنىڭ 9 - ئاپرېل كۈنى بىر قېتىملىق پەۋقۇلئاددە قۇرۇلتاي چاقىرىدۇ. سىياسىي ئىشلار بىلەن تەشكىلات ئىشلىرىغا مەسئۇل رەئىسى بايمىرزا ھېيتى، ئىلمى ئىشلار بۆلۈم باشلىقى ئەرگەش بۇلاقبېشى ۋە مەتبۇئات ئىشلىرى بۆلۈمىنىڭ باشلىقى ۋەلى زۇنۇن قاتارلىق كىشىلەر مەلۇمات بەرگەن بۇ قۇرۇلتايدا كومىتېتىنىڭ سىياسىي يولى ماقۇللىنىپ، كەلگۈسى مېڭىشقا تېگىشلىك نىشان كۆرسىتىلگەن:

تۈركىستانلىق مۇھاجىرلارنىڭ بىر بايراق ئاستىغا جەم بولۇشى زۆرۈر. ... بۇ كومىتېت ھەرگىز بىر سىياسىي پارتىيە ئەمەس، بەلكى مۇستەقىللىق ئۈچۈن كۈرەش قىلىدىغان بىر ئورگان. شۇنداق بولغاچقا، تۈركىستانلىقلار ئىچىدە ئۇششاق - ئۇششاق تەشكىلاتلارغا بۆلۈنۈۋېلىشى مىللىي ھەرىكىتىمىزگە پايدا ئەمەس زىيان كەلتۈرىدۇ. ... بۇ كومىتېت ھېچقانداق بىر دۆلەتنىڭ ئىچكى - تاشقى سىياسىي

باشقۇرىدىغان قىلىپ تەشكىللىنىدىغان تەشكىلاتلار ۋاستىسى ئارقىلىق قانات يايدۇرۇشنى پىلانلىنىدۇ. بۇنداق بىر ئۆزگىرىش جەريانىدا،ميۇنخېن مەركەز قىلىنغان ھالدا «ئەركىنلىك رادىئوسى» ۋە «سوۋېت ئىتتىپاقىنى ئۆگىنىش تەتقىقات يۇرتى» قۇرۇلىدۇ. «رادىئو لىبېرتي» (ئەركىنلىك رادىئوسى) سوۋېت ئىشغالى ئاستىدىكى مىللەتلەر تىلىدا ئاڭلىتىش بېرىدىغان، تەتقىقات يۇرتى بولسا سوۋېت ئىتتىپاقىغا مۇناسىۋەتلىك ئىلمى خاراكتېردىكى پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىپ مەتبۇئاتچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئورۇن بولىدۇ (سوۋېت ئىتتىپاقىنى ئۆگىنىش تەتقىقات يۇرتى ـــ ئىنستىتۇت فور دې ستۇدي ئوف دې ئۇ س س ر ـــ 1950 ـ يىلىنىڭ 8 ـ ئىيۇل كۈنى ميونخېندا قۇرۇلغان بولۇشىغا قارىماي، ئاكتىپ پائالىيەت قىلىشقا باشلىغان ۋاقتى بىر قانچە يىل كېيىنگە سۈرۈلۈپ كېتىدۇ. بۇ تەتقىقات يۇرتى قارمىقىدا ئامېرىكالىقلار بىلەن بىرگە 50 نەپەردەك سوۋېت مۇساپىرىمۇ خىزمەت قىلاتتى. بۇ تەتقىقات يۇرتى 1955 ـ يىلىدىن باشلاپ ھەر ئۈچ ئايدا بىر تۈركىيە تۈركچىسىدە ژۇرنال، ئىنگلىز تىلىدا ئايلىق بىر خەۋەرلەر توپلىمى چىقىرىشقا باشلايدۇ. ژۇرنال تەھرىرلىكىنى ئەدىگە مۇستاپا قىرىمال، خەۋەرلەر توپلىمىنىڭ تەھرىرلىكىنى بولسا نىكولاي گالاي ئۈستىگە ئېلىپ كەلمەكتە ئىدى. ژۇرنال، سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەسىدىكى بارلىق مىللەتلەرگە مۇناسىۋەتلىك تەتقىقاتلارنى ئېلان قىلىپ تۇراتتى. 1958 ـ يىلىدىن باشلاپ تۆمۈربەك دەۋلەتشىن رىياسەتچىلىكىدە پەقەت تۈركى قوۋملار رايونىغىلا مۇناسىۋەتلىك ئىنگلىز تىلىدا «دې ئەست تۈركىس رېۋيېۋ» ئىسىملىك بىر يىللىق ژۇرنال نەشرى قىلىنىشقا باشلايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە تەتقىقات يۇرتى تەۋەسىدە نۇرغۇن ساندا كىتابلار بېسىلغان بولۇپ، نۇرغۇن قېتىم ئىلمي يىغىنلار ئۇيۇشتۇرۇلدى. ـــ ئا.ھ. ئىزاھاتى). بۇ پائالىيەتلەرگە قوشۇمچە قىلىپ يەنە 1942 ـ يىلىدىن بېرى ئا ق ش پايتەختىدە ئاڭلىتىش بېرىۋاتقان «ئامېرىكا ئاۋازى» رادىئوسىمۇ كۈچەيتىلگەن بولۇپ، ئۇرۇسچە، ئۇكرائىنچە، پولەكچە، ۋېنگىرچە قاتارىدىكى تىللارغا قوشۇمچە قىلىپ گىروزىنچە، تاتارچە، ئەزەربەيجانچە ۋە تۈركىستان شېۋىسىدە ئاڭلىتىشلارنى بېرىشكە باشلايدۇ.

بۇ جەريانىدا گېرمانىيە دائىرىلىرىمۇ مۇھاجىر گۇرۇپپىلىرىغا قارىتىلغان مۇناسىۋەتلەرنى تەدرىجي تۈردە باشلىماقتا ئىدى. ئا ق ش تىزگىنى ئاستىدا

ئەللەردە م ت ب ك شۆبىلىرىنى ئاچىدۇ؛ شۆبە ئېچىشقا ئىمكانىيەت بولمىغان يەرلەردە بولسا ۋاكالەتچىلەرنى تەيىن قىلىپ چىقىدۇ. شۇنىڭدەك يەنە م ت ب ك بىلەن تۈركىستان مۇھاجىرلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى تەرتىپكە سېلىش ئۈچۈن شۇ ئەللەردە ۋاكالەتچىلەرنىمۇ تالLاپ چىقىدۇ. 1953 ـ يىلىدىن باشلاپ ئىتالىيەدە م. سەئىت كېرىمى، تۈركىيەدە دوكتور سالىھ ئەركىنقول، ئىئوردانىيەدە مەھەممەت مۇراتخان، ئىراقتا مۇھەممەت ئېلى، ئەرەبىستاندا زۇھرىدىن تۈركىستانى ۋە پاكىستاندا بولسا مەخمۇت ئايقارلى شۇ دۆلەتلەردىكى ۋاكالەتچىلەر قىلىپ تالLىنىپ ۋەزىپىگە قويۇلىدۇ.

دوكتور ھېيتىنىڭ يەنە بىر ۋەزىپىسى، چوقاي ئوغلى ۋاپاتىدىن كېيىن ئەزالىرىنىڭ ھەممىسىلا دېگۈدەك تۈركىيەدە تۇرۇۋاتقان تۈركىستان مىللىي ئىتتىپاقى (ت م ب) بىلەن كېلىشىشنى ئىشقا ئاشۇرۇش، شۇ ئارقىلىق بۇ ئەزالارنى م ت ب ك غا قوشۇلۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئىدى. ئەسلىدە ئامېرىكان كومىتېتى پائالىيىتىنى باشلىغان ۋاقىتلاردا چوقاي ئوغلىنىڭ ئورنىغا ت م ب رەئىسى بولۇپ سايلانغان پروفېسسور تاھىر چاغاتاي گېرمانىيەگە تەكلىپ قىلىنغان بولسىمۇ، بۇ جەھەتتە سۆزلىشىشلەر جەريانىدا كېلىشەلىگەندەك ئورتاق بىرەر ئاساس تېپىشالمىغان ئىدى. يەنە بىر مەزگىل ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن يەنە بىر ت م ب ئەزاسى بولغان پروفېسسور ئىبراھىم يارقىن، م ت ب ك تەرىپىدىن گېرمانىيەگە تەكلىپ قىلىنىپ بىرەر ئايدەك مېھمان بولۇپ تۇرىدۇ. ئەسلىدە ئۇنىڭدىن تۈركىيەدىكى ت ب م ئەزالىرىنىڭ م ت ب ك غا ئەزا بولۇش ياكى ياردىمىنى تەلەپ قىلىشنى ئۈمىد قىلىشقان ئىدى. ئەمما تۈركىيەدىن كەلگەنلەر ئۆزلىرىنى مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ مىراسچىلىرى، بۇ ھەرىكەتنىڭ بىردىن ـ بىر ۋەكىللىرى دەپ قارايدىغان بۇنداق بىر گۇرۇھنىڭ ئادەملىرى بىلەن ھېچ بىر پىكىر بىرلىكىگە كېلىشەلمەيدۇ. ت م ب رەئىسى تاھىر چاغاتاي، ئۇلار بىلەن يارىشىشنى رەت قىلىپلا قالماي، 1952 ـ يىلى ئىچىدە باستۇرغان «تۈركىستانغا دائىر بەزى جەريانلار ھەققىدە كۆزقاراشلىرىمىز» دېگەن كىتابى ئارقىلىق ئۇلاردىن بىر قېتىملىق ھېساب ئېلىش ھەرىكىتى باشلىتىدۇ.

يەنە بىر تەرەپتە، 1953 ـ يىلى ئامېرىكالىقلار تەرىپىدىن قانات يايدۇرۇلۇۋاتقان

ئىشلىرىغا ئارىلاشمىغىنىدەك، ھېچ بىر دۆلەتمۇ تۈركىستان مىللىي ھەرىكىتى ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلىشالمايدۇ.

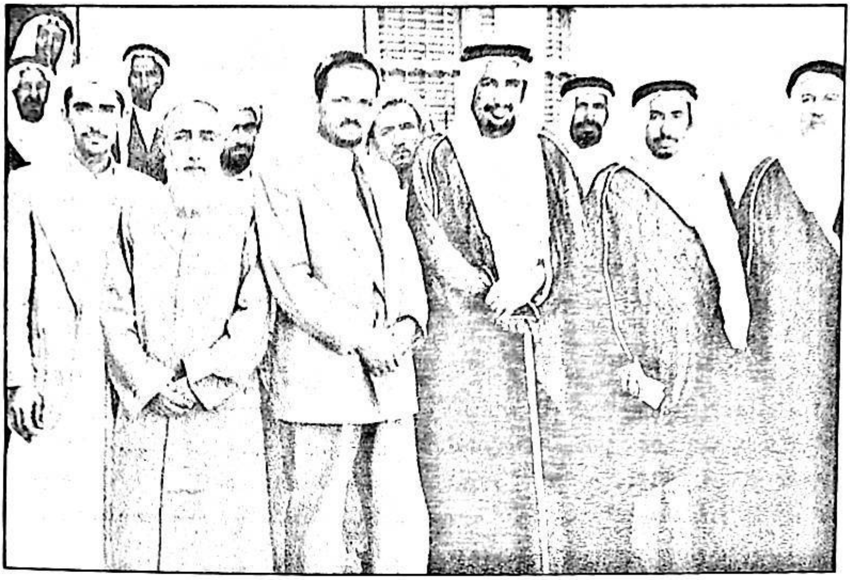

بايمىرزا ھېيتى، ئەرەبىستان زىيارىتى جەريانىدا تايىق ۋالىسى بىلەن بىرگە. سول تەرەپ باشتىكىسى م ت ب ك نىڭ ئەرەبىستاندىكى ۋاكالەتچىسى زۇھىرىدىن تۈركىستانى. تايىق، 1953

م ت ب ك، يۇقىرىقى قارارىغا ئاساسەن تۈركىستانلىقلار ئەتراپىغا جەم بولىدىغان بىردىن بىر مەركەز ئىكەنلىكىنى، بۇنىڭدىن باشقا قۇرۇلىدىغان تەشكىلاتلار رەت قىلىنىدىغانلىقىنى، ئا ق ش قاتارىدىكى ئەللەرنىڭ مىللىي ھەرىكەتلەرگە ئارىلىشىۋېلىشىنى قوبۇل قىلىشقا بولمايدىغانلىقىنى تەكىتلەپ كۆرسەتكەن ھېسابلاندى. دوكتور بايمىرزا ھېيتى، كومىتېت قارارىغا ئاساسەن شەرق ئەللىرىدە تەشكىللىنىشلەرگە مەسئۇل قىلىپ بەلگىلىنىدۇ.

دوكتور ھېيتى، 1953 ـ يىلى ماي ئېيىدىن باشلاپ 5 ئاي داۋام قىلىدىغان بىر ساياھەتكە چىقىدۇ؛ ئۇ نۆۋەت بىلەن تۈركىيە، سۈرىيە، ئىيوردانىيە، مىسىر، ئەرەبىستان ۋە پاكىستان قاتارىدىكى ئەللەرنى زىيارەت قىلىپ، بۇ رايونلاردا تارقىلىپ ياشاۋاتقان تۈركىستانلىقلار بىلەن كۆرۈشۈپ چىقىدۇ؛ ئۇ يەرلەردە ئۇيۇشتۇرۇلغان يىغىنلاردا تۈركىستان جەمئىيەتلىرى قۇرۇلمىغان

ۋە سىياسىي ۋەزىيىتى تونۇشتۇرۇلغان بىر دوكلات يوللانغان ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە تۈركىستان لېجيون ئوفىتسېرلىرىدىن سابىق م ت ب ك ئەزاسى روزى نەزەر دېگەن كىشى بۇ يىغىنغا قاتنىشىپ، تۈركىستان توغرىسىدا بىر دوكلات سۇنىدۇ. بۇ قېتىمقى ئاسىيا - ئافرىقا كونفرانسىنىڭ خۇلاسە دوكلاتىدا مۇستەملىكىچىلىكنىڭ ھەرقانداق ئەيىبلىنىشى كېرەكلىكى توغرىلىق قارار چىقىرىلىپ، قۇل قىلىنغان ئەللەرگە مۇستەقىللىق بېرىلىش تەلىپى ئوتتۇرىغا قويۇلغان. بۇ يىغىندىن كېيىن، يەنى 1957 - يىلىنىڭ ئەتىياز ئايلىرىدا ھىندونېزىيەدە "تۈركىستاننى قۇتقۇزۇش" دېگەن بىر جەمئىيەت قۇرۇلىدۇ. شۇنىسى قىزىقكى، رەئىسلىكىنى سابىق باش مىنىستىرلاردىن بىرى بولغان مۇھەممەت ناسىر باشقۇرۇۋاتقان بۇ جەمئىيەتنىڭ مەيلى قۇرغۇچىلىرى ئارىسىدا بولسۇن ياكى ئەزالىرى ئارىسىدا بولسۇن بىرمۇ تۈركىستانلىق يوق ئىدى. بۇ جەمئىيەتنىڭ پائالىيەت مەقسىتى ھىندونېزىيە بىلەن مالايادا تەھدىت ھالىغا كەلگەن كوممۇنىزمگە قارشى كۈرەش قىلىش، تۈركىستاننى سوۋېت چاڭگىلىدىن قۇتقۇزۇش دەپ بايان قىلىنغان (بۇ جەمئىيەتنىڭ قۇرغۇچىلىرى: مۇھەممەت ناسىر — سابىق باش مىنىستىر، مەسجۇمى پارتىيىسىنىڭ رەئىسى، ئەنۋەر جاكرو — پ س ئى پارتىيىسىنىڭ يېتەكچىسى، خەلق قۇرۇلتاي ۋەكىلى، ئىسا ئەنسەرى — خەلق قۇرۇلتاي ۋەكىلى، كوممۇنىستلارغا قارشى فرونت رەئىسى، نەسىردىن لاتىف — ئالىم، راخمان ساھىب — سۇلاۋېسى خەلق ۋەكىلى؛ بۇ جەمئىيەتنىڭ دەسلەپتە تاللانغان قۇرغۇچىلىرى: غارىيىپ راۋوف — مالايا ياشلار ھەرىكىتى رەئىسى، ئىسمائىل ھاسان، ھاجى فىردەۋس — مۇخبىر، ھاجى ئەسەت، م. ھاتالاھ، ئاناسباي. — ئا.ھ. ئىزاھاتى).

تاشقى ياردەمنىڭ ئۈزۈلۈشى، م ت ب ك نىڭ ئاكتىپ پائالىيەت بىلەن شۇغۇللىنىش ئىمكانلىرىنى زور دەرىجىدە چەكلەپ قويىدۇ. شۇڭا، كومىتېت تاشقى دۇنيادىكى تۈركىستان كۆچلىرىدىن ياردەم ئېلىش ئۈچۈن دەرھال پائالىيەت باشلاشقا مەجبۇر بولماقتا ئىدى. بۇ مەقسەتتە ۋەلى قېيۇمخان تۈركىستانلىقلار ياشايدىغان ئەللەرنى زىيارەت قىلىپ چىقىش قارارىغا كېلىدۇ. 1956 - يىلى تۈركىيەگە كېلىپ تۈركىستانلىقلار ئولتۇراقلاشقان شەھەرلەرنى زىيارەت قىلىدۇ.

بولشېۋىكچىلىققا قارشى ھەمكارلىق مەركىزىنىڭ پائالىيەتلىرى ئۈگۈشسىزلىق بىلەن ئاخىرلىشىپ بۇ مەركەز تەرىپىدىن بېرىلىۋاتقان ياردەم توختىغانلىقى سەۋەبىدىن تۆرت ئېلى كومىتېتىنىڭ تارقىلىپ كېتىشى نەتىجىسىدە، م ت ب ك مۇ ئەڭ مۇھىم رەقىبلىرىنىڭ بىرىدىن قۇتۇلۇپ قالغانىدى. شۇنداق قىلىپ، تاشقى دۇنيادا تۈركىستانغا ۋاكالەتلىك قىلىدىغان بىردىن بىر سىياسىي مەركەزگە ئايلىنىش ئىشەنچىنى تېخىمۇ ئارتىدۇ.

1953 - يىلى، م ت ب ك ئۈچۈن بىر بۇرۇلۇش نۇقتىسى بولۇپ قالدۇ. شۇ كۈنلەرگە كەلگۈچە نەشرىيات ۋە مەتبۇئاتچىلىق ئىشلىرىغا مۇھىم ياردەملەردە بولۇپ كېلىۋاتقان ئەنگلىيە، بۇ ياردىمنى توختىتىش نىيىتىگە كېلىدۇ. ۋەلى قېيۇمخان بۇ ئەھۋالنى ئامېرىكان كومىتېتىنىڭ تەشكىل قىلىنىۋاتقان دەۋرلىرىدە ھەمكارلىشىپ پائالىيەت قىلىش جەھەتتە ئۇلارغا يېقىن يولىمىغانلىقىمىز ئۈچۈن، ئامېرىكا دائىرىلىرى ئەنگلىيەگە بېسىم ئىشلىتىپ ياردەمنى توختىتىشقا سەۋەب بولدى دەپ چۈشەندۈرىدۇ (ھۆسەيىن ئىكرام، ئۆز ئەسلىمىلىرىدە بۇ مەسىلىنى "ئەنگلىيەلىكلەر مۇستەملىكە ئورگانلىرىدىن بىر قىسمىدىن چېكىنىپ چىقىش سەۋەبىدىن بىرگە ياردەم قىلالمايدىغانلىقىنى ئېيتتى" دەپ بايان قىلىدۇ. — ئا.ھ. ئىزاھاتى).

دېمەك، بۇندىن كېيىن م ت ب ك تەشكىلاتى ئۆز ئىمكانلىرىغا تايىنىپ پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇرۇشقا مەجبۇر ئىدى. بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، 3 خىل تىلدا ئايرىم - ئايرىم ژۇرنال چىقىرىش ئىمكانىيىتى يوق ئىدى. شۇ كۈنلەردە مىندېندىكى مەركەز، دۇسېلدورف يېنىدىكى ئېركرات دەيدىغان كىچىك بىر شەھەرگە كۆچۈرۈلگەن ئىدى. م ت ب ك مەركىزىدىكى ئەزالاردىن بىر قىسمى ميۇنخېندىكى ئەركىنلىك رادىئوسىدىكى ئىشقا كىرىشىۋالدۇ. يەنە بىر قىسىملار بولسا باشقا ھەر تۈرلۈك ساھەلەردە ئىشلەش مەقسىتىدە مەركەزدىن ئايرىلغانىدى. شۇ ۋاقىتتىن باشلاپ، م ت ب ك تەرىپىدىن چىقىرىلىۋاتقان «مىللىي تۈركىستان» ژۇرنىلى قەرەلسىز نەشرى قىلىشىنى داۋاملاشتۇرۇلۇپ، ئاخىرى 1957 - يىلى، 134 - سانى بىلەن نەشرى ھاياتىنى توختىتىدۇ.

1955 - يىلى ئاپرېل ئېيىدا باندوڭدا چاقىرىلغان ئاسىيا - ئافرىقا يىغىنىغا ۋەلى قېيۇمخان تەرىپىدىن تۈركىستاننىڭ ئورنى، تارىخى تەرەققىيات جەريانى

ھەرىكىتىنىڭ نەتىجىسى بولۇش ئېھتىمال ئىكەن. سەئۇدى ھۆكۈمىتى ئېلىپ بارغان تەكشۈرۈشلەر نەتىجىسىدە، بۇ ئەرزنىڭ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەسلىكى ئىسپاتلانغان، قولغا ئېلىنغان ئۇن نەپەر تۈركىستانلىقنىمۇ قويۇپ بەرگەن (زۇھرىدىن تۈركىستانى بىلەن ئۆتكۈزۈلگەن شەخسى سۆھبەت خاتىرىسىدىن. قولغا ئېلىنغان تۈركىستانلىقلار زۇھىردىن مىرزا تۈركىستانى، شاھ ئىلھام تاشكەندى، زىياۋۇدۇن قارى ئەنجانى، ھاجى سابىر ئەنجانى، سېيىت مۇزەپپەرخان مەرغۇلانى، مۇبارەك غوجا قاسانى، ئەخمەت ئېلى دولقۇن تۈركىستانى، ئابدۇقادىربەگ، مەۋلىۋى سېيىت قاسىم داملا ۋە نائىم مەخدۇم تۈركىستانى قاتارلىقلار. — ئا.ھ. ئىزاھاتى).

مەسىلىنىڭ بۇ تۈردە خۇلاسىلانغانلىقىغا قارىماي، قولغا ئېلىنىشقا نېمە سەۋەبچى بولغانلىقى ھەققىدە ئېنىق بىر جاۋاب ئوتتۇرىغا چىقمايدۇ. سوغۇق ئۇرۇش شىددەتلىك قانات يېيىۋاتقان ئۇ يىللىرى، سەئۇدى ئەرەبىستان دائىرىلىرى ئۆز زېمىنىدا سوۋېتلەرگە قارشى بىر تەشكىلات بولغان م ت ب ك نىڭ تەشكىلات قۇرۇش ئېھتىمالىنىڭ ئالدىنى ئېلىش مەقسىتىدە بۇنداق بىر ئويۇن ئويناپ چىققانلىقى ئېھتىمالغا بەكلا يېقىن. سەۋەبى نېمە بولسا بولسۇن، سەئۇدى دائىرىلىرىنىڭ بۇ تۈردىكى ھەرىكىتى ھەقىقەتەن ئۆز تەسىرىنى كۆرسەتكەن ئىدى. بولۇپمۇ سەئۇدى ئەرەبىستاندا ياشايدىغان تۈركىستانلىقلارنى سىياسي خاراكتېردىكى پائالىيەتلەر سىرتىدا تۇتۇشتا ھەقىقەتەن كۈچلۈك رولى بولدى دېيىش مۇمكىن.

گېرمانىيەگە قايتىپ كەتكەن ۋەلى قېيۇمخان، ماددىي قىيىنچىلىقلار ئۈستىدىن غالىپ كېلىش، شۇ ئارقىلىق م ت ب ك نى داۋاملىق ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن تىرىشچانلىقىنى زادىلا توختاتمايدۇ. تۈرك ئېلى ۋەقەسى جەريانىدا كومىتېتتىن چىقىپ كەتكەن ۋەلى زۇنۇن، بەردى مۇرات تاچمۇرات قاتارىدىكى كىشىلەرنىڭ م ت ب ك غا قايتىپ كېلىشىمۇ ئاكتىپلىقنى قوزغاشقا تۈرتكە پايدىسى بولمايدۇ. بۇ جەرياندا ئامېرىكالىقلار م ت ب ك بىلەن قايتىدىن مۇناسىۋەت تىكلەشكە كىرىشىدۇ. بايمىرزا ھېيىتى بۇ ھەقتىكى ئىشلار ئۈستىدە توختىلىپ كېلىپ مۇنداق دەيدۇ:

ۋەلى قېيۇمخان (سولدىن ئىككىنچىسى) سەئۇدى ئەرەبىستان زىيارىتى جەريانىدا پادىشاھ سەئۇد بىن ئابدۇلئەزىز بىلەن بىرگە - مىنا - مەككە. 1957

قېيۇمخان، تۈركىستان جەمئىيەتلىرى ۋە ئاما تەرىپىدىن قىزغىن قارشى ئېلىنغان بولسىمۇ، تۈركىيە ھۆكۈمەت دائىرىلىرىدىن ياردەم تەلەپ قىلىپ ئېلىپ بارغان كۆرۈشۈشلەردە كۈتكەن نەتىجىگە ئېرىشەلمەيدۇ. ئارىدىن بىرەر يىل ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن ئەرەبىستانغا قىلغان زىيارىتى بولسا، تۈركىستانلىقلار ئارىسىدا تەسىرى نەچچە يىلغىچە يوقالمايدىغان بەزى ۋەقەلەرنىڭ يۈز بېرىشىگە سەۋەب بولىدۇ. ئەسلىدە، ئەرەبىستان دائىرىلىرى قېيۇمخانغا زىيارىتى جەريانىدا ئىنتايىن چىرايلىق مۇئامىلە قىلغان بولسىمۇ، زىيارىتىنى تۈگىتىپ قايتىپ كېتىپ بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن م ت ب ك غا مۇناسىۋەتلىك ئوندەك تۈركىستانلىق، ئەرەبىستان دائىرىلىرى تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىدۇ. مەدىنە، تايىف ۋە جەددە قاتارلىق شەھەرلەردە قولغا ئېلىنغان تۈركىستانلىقلار ئىككى ئايدەك تۈرمىدە ياتىدۇ. م ت ب ك نىڭ ئەرەبىستان ۋاكالەتچىسى بولغانلىقى ئۈچۈن قولغا ئېلىنغان زۇھرىدىن تۈركىستانى، بۇ ۋەقە ۋەلى قېيۇمخان ئەنگلىيە بىلەن يەھۇدىيلار ئوتتۇرىسىدا مۇناسىۋەت باغلاپ يۈرگەن دەيدىغان بىر ئەرز سەۋەبىدىن يۈز بەرگەنلىكىنى ئېيتىدۇ. تۈركىستانىنىڭ دېيىشىچە، بۇ ۋەقە بىر قېتىملىق سوۋېت ئاغدۇرمىچىلىق

قالغان مىللەتلەر ئۆز تەقدىرىنى ئۆزلىرى بەلگىلىيەلەيدىغان كۈنلەر كەلگۈچە داۋام قىلىپ بارىدىغانلىقى ئۇقتۇرۇلدى.

1960 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرى م ت ب ك تەشكىلاتى ئۆزۈندىن بىرى ئەزا بولۇپ كېلىۋاتقان، ئاساسلىقى ئۆكرائىنا مىللەتچى خادىملىرى تەرىپىدىن يېتەكلىنىپ كېلىنگەن ئا ب ن (بولشېۋىكچىلىققا قارشى مىللەتلەر — ئا.ھ. ئىزاھاتى) تەشكىلاتىدىنمۇ چېكىنىپ چىقىدۇ. م ت ب ك نىڭ بۇ تەشكىلاتتىن نېمە سەۋەبتىن چېكىنىپ چىققانلىقى ئېنىق ئەمەس. 1970 - يىللارغا كەلگەندە، م ت ب ك نىڭ ئەزالىرى ئاساسەن تارقىلىپ كەتكەن، ژۇرنال چىقىرىشتىن باشقا تۈزۈكرەك بىرەر پائالىيەت بىلەن شۇغۇللىنالماس ھالغا چۈشۈپ قالىدۇ. يېڭى ئەزا مەنبەلىرىنىڭ يوقلۇقى تەشكىلات خادىملىرىنى بەكلا ئاجىزلاشتۇرۇۋەتكەنىدى. خەلق بىلەن بىر پۈتۈنلۈكنى ساقلىيالماسلىق، ماددىي مەنبەلەردىن مەھرۇم بولۇش قاتارىدىكى سەۋەبلەر بۇ تەشكىلاتنىڭ تارقىلىپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئامىللار ئىدى. تۈركىستان مىللىي ھەرىكىتىدە ئىنتايىن مۇھىم ئورۇنغا ئىگە «مىللىي تۈركىستان» ژۇرنىلىمۇ 1975 - يىلقى ئەڭ ئاخىرقى سانىدىن كېيىن تاقىلىپ قالىدۇ. شۇنداق قىلىپ، م ت ب ك مۇ ئۆزىنىڭ تارىخى ۋەزىپىسىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، ۋەلى قېيۇمخان نامىدا بىر شەخسى تەشكىلاتقا ئايلىنىپ قالىدۇ.

سوغۇق ئۇرۇش دەۋرىدە تۈركىستانلىقلارغا قارىتىلغان سوۋېت تەشۋىقاتلىرى

سوغۇق ئۇرۇش يىللىرى ئىچىدە، سوۋېت ئىتتىپاقى چەتئەللەردە تۇرۇۋاتقان تۈركىستانلىقلارغا قارىتا ئاخبارات توپلاش ۋە تەشۋىقات پائالىيەتلىرىنى خېلىلا كۈچەيتكەن ئىدى. ئەمدىلىكتە، ئۇرۇشتىن بۇرۇنقى ۋاقىتلاردىكىدەك ئۇنداق جاسۇس ئەۋەتىپ ئاخبارات توپلاش، تۈركىستانلىقلار ئارىسىغا زىددىيەت سېلىش سىياسىتىدىن پايدىلىنىشنىلا مەقسەت قىلىدىغان سىياسەتنى يېتەرلىك ئەمەس دەپ قاراشماقتا ئىدى. تاشكەنت بىلەن موسكۋا رادىئولىرى 1947 - يىلىدىن تارتىپ تاشقى ئەللەردە ياشايدىغان تۈركىستانلىقلارغا قارىتا ئۇرۇسچە ۋە تۈركىستان شېۋىلىرىدە ئاڭلىتىش بېرىشكە كىرىشىدۇ. چەت دۆلەتلەردە مىللىي تۈركىستان كۈرىشى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان خادىملارغا قارشى قانات

1956 ـ يىلىدا ۋەلى قىيۇمخان بىلەن ئىككىمىز ھەيدەلبېرگدىكى ئا ق ش ھەربىي قوماندانلىق شتابىغا چاقىرتىلدۇق. ئۇ يەردە ئا ق ش دىن كەلگەن بىر قىسىم يۇقىرى دەرىجىلىك مەسئۇل كىشىلەر بىلەن ھەربىي ئەمەلدارلار چىقىپ بىزنى كۈتۈۋالدى. ئۇلار بىزدىن م ت ب ك ھەققىدە مەلۇمات بېرىشىمىزنى تەلەپ قىلىشتى. مەقسىتىمىزنى سورىدى. خېلى ئۇزۇن سۆھبەتلەشتۇق. ۋەلى قىيۇمخان ئۇلارغا پروگراممىمىزنى تونۇشتۇردى. شۇنىڭدەك، ئەگەر ئامېرىكالىقلار بۇ پروگراممىمىزغا قوشۇلمايدىكەن، ئۇ ھالدا ئۇلار بىلەن ھەمكارلىق ئورنىتالمايمىز دەپ تەكىتلەپ كۆرسەتتى. ۋەلى قىيۇمخان مىللىي مەسىلىلەرگە بېرىپ تاقىشىدىغان مەسىلىلەردە ھەرگىز مۇرەسسەچىلىككە يول قويمايدىغان بىر كىشى ئىدى. پەرەز قىلىشىمچە، ئۇلار بىزنىڭ مەقسىتىمىزگە قوشۇلمىدى بولغاي. ئۇلار گېرمانىيەدىن سوۋېتلەرگە قارشى «رىئاس» دەيدىغان بىر ژۇرنال چىقىرىپ تارقاتماقتا ئىدى. ئۇلار بىزدىن بۇ ئىشقا ياردەملەشىشكىلار دەپ تەلەپ قىلىشتى. بىزمۇ ئۇلارغا ھۆسەيىن ئىكرام، ئەلىجان ۋە قادىر ئوسمان قاتارلىق دوستلارنى تەۋسىيە قىلدۇق. پائالىيەتلەر 1959 ـ يىللىرىغىچە داۋام قىلدى.

يەنە بىر جەھەتتە، ئا ق ش كونگرېسى 1959 ـ يىلى 17 ـ ئىيۇلدا ئا ق ش پرېزىدېنتىغا سوۋېتلار قۇل قىلغان مىللەتلەرنىڭ كەلگۈسى تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك بىر دوكلات ئېلان قىلىش ھوقۇقىنى بېرىدۇ. پرېزىدېنت ئېيزىنخاۋېر بۇ كونگرېس قارارىغا ئاساسەن، 19 ـ ئىيۇل كۈنى بىر ھۆججەت ئېلان قىلىدۇ. بۇ ھۆججەتنىڭ روھىغا ئاساسەن، ئامېرىكا قوشما شتاتلىرى خەلقى بىلەن ئامېرىكا دۆلىتى سوۋېتلار بېسىۋالغان مىللەتلەرنىڭ ئازادلىق ھەرىكەتلىرىگە بولغان قىزىقىش ۋە ئۇنىڭغا ھەيرانلىقى تونۇشتۇرۇلۇپ كېلىپ، ئىيۇن ئېيىنىڭ 3 ـ ھەپتىسىنى "قۇل قىلىنغان مىللەتلەر ھەپتىسى" قىلىپ بېكىتىپ، بۇ ھەپتىدە ئۆتكۈزۈلىدىغان ئەسلىمە مۇراسىملىرى سوۋېتقا قۇل بولۇپ

ۋەلى قېيۇمخاننىڭ تۇرمىدىن قويۇپ بېرىلىشى بىلەن تەڭ، سوۋېت موسكۋا رادىئوسى «خائىن ۋەلى قېيۇمخان تۇرمىدىن چىقتى» تېمىلىق بىر مۇلاھىزە خەۋىرى ئاڭلىتىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ تۈردىكى ئاڭلىتىشلار تاشكەنت رادىئوسى باشچىلىقىدا موسكۋادىن ئاڭلىتىش بېرىدىغان ھەر تۈردىكى رادىئولار ۋاستىچىلىكىدە يىللار بويىچە داۋام قىلىدۇ. «قىزىل ئۆزبېكىستان»، «ئۆزبېكىستان مەدەنىيىتى»، «ئۆزبېكىستان كوممۇنىستلىرى»، «ياش لېنىنچىلار»، «پراۋدا ۋوستوۋكا»، «سوۋېت تۈركمەنىستانى»، «قىرغىزىستان كوممۇنىستلىرى»، «تۈركمەنىستان كوممۇنىستلىرى» قاتارلىق تۈركىستان جۇمھۇرىيەتلىرىدە چىقىدىغان گېزىتلەردە ئېلان قىلىنىپ تۇرىدىغان ماقالىلەر ۋاستىسىدا چەتئەلدىكى مىللىي ھەرىكەتلەر قارىلىناتتى ۋە مىللەتچى خادىملارغا مۇناسىۋەتلىك ھاقارەتلەر بىلەن تولغان تەشۋىقاتلار قانات يايدۇرۇلاتتى.

سوۋېت ئىتتىپاقى دائىرىلىرى، چەتئەللەردە تۈركىستان مىللىي مۇستەقىللىقى ئۈچۈن قانات يايدۇرۇلۇۋاتقان كۈرەشلەرنى تۈركىستان جۇمھۇرىيەتلىرىدە ياشايدىغان خەلق ئاممىسى ئالدىدا پەس كۆرسىتىش ۋە تەسىر كۆرسىتەلمەس ھالغا كەلتۈرۈۋېتىش مەقسىتىدە، 1950 ـ يىللاردىن ئېتىبارەن تەشۋىقات خاراكتېرىدە نۇرغۇنلىغان كىتاب نەشرى قىلدۇرغانىدى. مەسىلەن، «تۈركىستان مىللىي ھەرىكەتلىرى توغرىسىدا»، «مۇراجىئەت»، «خىتابنامە»، «مىللىي ئىناقلىق ۋە سوتسىيالىزم»، «كوممۇنىستىك ئىنتېرناتسىئونالىزم قۇرۇشتىكى تەڭداشسىز كۈچ»، «سوۋېت ئوتتۇرا ئاسىياسى ۋە قازاقىستان يالغان تارىخنى ئۇيدۇرغۇچىلارغا جاۋاب»، «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخنى بۇرژۇئازىيە ئىدىيىسى بىلەن ئۇيدۇرۇپ چىققانلارغا قارشى»، «تۈركىستاننى ئازاد قىلىمىز دېگۈچىلەرنىڭ ئەسلى قىياپىتى»، «ئوتتۇرا ئاسىيادا مىللىي مەسىلىلەر قانداق ھەل قىلىندى ـ يالغانچىلارغا جاۋابلار» دېگەندەك كىتابلار سوۋېت تەشۋىقات ماشىنىلىرى ئىشلەپ چىقارغان ئاتالمىش ئىلمى كىتاب تىزىملىكىدىكى بىر قىسىم كىتابلاردۇر (بۇ كىتابلارنىڭ ئەسلى ناملىرى، ئاپتورلىرى ۋە نەشرى قىلىنغان جايلىرى بىلەن بېسىلغان ئاي ـ كۈنلىرى تۆۋەندىكىچە: «تۈركىستان مىللىي ھەرىكىتى توغرىسىدا»، ئاپتور ئىسمى كۆرسىتىلمىگەن، تاشكەنت، 1957؛ «مۇراجىئەت»، مەخمۇت ئايقارلى، تاشكەنت، 1957؛ «خىتابنامىلەر»، ئاپتور

يايدۇرۇلغان ئاگۇلتىشلاردا، ئۇرۇشتىن كېيىنكى دەۋردە سوۋېت ئىتتىپاقىغا قايتىپ كەتكەن كىشلەر سۆزلىتىلەتتى. ئۇرۇش جەريانىدا مىللىي تۈركىستان ئىتتىپاق كومىتېتى تەۋەسىدە پائالىيەت قىلغان، كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۆتۈپ كەتكەن ساتتار ئالمانبېتوۋ، سۇلتان قارى، نازىر سەپەر، سىيت كەرىموۋ، غۇلام ئاbbاس قاتارىدىكى كىشلەر، مەخمۇت ئايقارلىغا ئوخشاش ئۇزۇن يىل تۈركىستانلىقلار ئىچىدە جاسۇسلۇق پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن كىشلەر بىلەن ھەر تۈردىكى كوممۇنىست يازغۇچىلار تاشكەنت رادىئوسىنىڭ دائىملىق ناتىقلىرى قاتارىدىن ئورۇن ئالماقتا ئىدى. بۇ كىشلەر، پات - پاتلا موسكۋادىن ئاڭلىتىش بېرىدىغان «گولوس رودىنى» ۋاستىچىلىكىدە قانات يايدۇرۇلغان تەشۋىقات پائالىيەتلىرىگىمۇ قاتنىشىپ تۇراتتى.

مىللىي تۈركىستان ئىتتىپاق كومىتېتىنىڭ پۈتۈن ئۇرۇش جەريانىدا سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى قوراللىق كۈرەش بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەنلىكى، ئۇرۇش تۈگىگەندىن كېيىنمۇ سىياسىي پائالىيەت ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ كۈرەشنى توختاتماي داۋام قىلىپ كېلىشى سوۋېت ئىتتىپاقى دائىرىلىرىگە نىسبەتەن بەكلا ئېغىر مەسىلە ھېسابلانماقتا ئىدى. چۈنكى بۇ تۈردىكى پائالىيەتلەر يالغۇز تۈركىستان جۇمھۇرىيەتلىرى تەۋەسىدىلا سوۋېتلەرگە قارشى ھېسسىياتلارنىڭ ئۇلغىيىپ كېتىشىگە سەۋەب بولۇپ قالماستىن، تاشقى دۇنيادا سوۋېتلار تەرىپىدىن قانات يايدۇرۇلۇۋاتقان كوممۇنىستىك تەشۋىقات پائالىيەتلىرىنى خۇنۇكلەشتۈرۈش رولىنىمۇ ئوينىماقتا ئىدى. شۇ سەۋەبتىن، سوۋېت ئىتتىپاقى سوغۇق ئۇرۇش دەۋرى بويىچە بارلىق ئامالىلارنى ئىشقا سېلىپ م ت ب ك نىڭ پائالىيەتلىرىگە توسالغۇلۇق قىلىشقا، تەسىر كۆرسىتەلمەس قىلىۋېتىشكە، كومىتېت ئىچىگە زىددىيەت تېرىۋېتىپ پارچىلاپ تاشلاشقا، تۈركىستان جامائەتچىلىكى ئالدىدا ئىناۋىتىنى چۈشۈرۈشكە تىرىشىپ كەلمەكتە ئىدى.

سوۋېتلەرنىڭ بۇ تۈر قارشى تۇرۇش تەشۋىقاتلىرى ئاساسەن ئالغاندا رادىئو ئاڭلىتىشلىرى، تەشۋىقات ئەپكارلىرىدا ئېلان قىلىنغان ماقالىلەر، ئاتالمىش ئىلمى كىتابلار، سەھنە ئەسەرلىرى ۋە شۇنىڭدەك يالغان خەت ئەۋەتىش دېگەندەك چارىلارنى ئىشقا سېلىش ۋاستىلىرى بىلەن ئېلىپ بېرىلماقتا ئىدى.

ئورگانلىرىغا ۋەزىپە قىلىنغان بولۇپ، ئۆزبېكىستان كومپارتىيىسى باش سېكرېتارى شەرەپ رەشىدوۋغا ئوخشىغان رەھبەرلەرنىڭ نۇتۇقلىرىدىمۇ بۇ تۈر مەسىلىلەر ئورۇن ئېلىشقا باشلىغان ئىدى (شەرەپ رەشىدوۋنىڭ م ت ب ك رەئىسى ۋەلى قېيۇمخاننى ۋە ئۇنىڭ مۇئاۋىنى بايمىرزا ھېيىتنى بوھتانچى، خائىن، سوۋېت دۈشمىنى ۋە جاھانگىرلارنىڭ يالاقچىسى دېگەندەك تىللاردا ھاقارەت قىلىپ سۆزلىگەن تۇنجى نۇتقى 1958 - يىلى 27 - سېنتەبىر كۈنى سۆزلەنگەن ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىنكى يىللاردا بۇنىڭدەك ھۇجۇم قىلىنىشلار قالغان سوۋېت رەھبەرلىرىنىڭ ئېغىزىدىن داۋاملىق چىقىپ تۇرىدىغان بولىدۇ. دوكتور بايمىرزا ھېيتى بىلەن شەخسى سۆھبەت خاتىرىسىدىن. — ئا.ھ. ئىزاھاتى). بىر مەزگىل ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، سوۋېت دائىرىلىرى بۇ تۈردىكى كۈرەشلەرنى تېخىمۇ مۇنتىزىم قانات يايدۇرۇش توغرىسىدا قارار ئېلىپ، 1958 - يىلى تاشكەنتتە چەت دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا دوستلۇق ۋە مەدەنىي مۇناسىۋەتلەرنى تىكلەش جەمئىيىتىنى، يەنى قىسقارتىلغان ئىسمى بىلەن «دوستلۇق جەمئىيىتى» نى قۇرۇپ چىقىشىدۇ. بۇ جەمئىيەت تەركىبىدە چەتئەلدە ياشايدىغان مۇھاجىرلار بىلەن ئالاقىلىشىش بۆلۈمى نامىدا بىر بۆلۈممۇ قۇرۇلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، سوۋېت ئىتتىپاقى تۇنجى قېتىم تاشقى دۇنيادا ياشايدىغان تۈركىستانلىقلار بىلەن ئاشكارا تۈردە مۇناسىۋەت قۇرۇشنى مەقسەت قىلىدىغان رەسمىي بىر دۆلەت سىياسىتىنى باشلىتىدۇ.

1960 - يىلىدىن باشلاپ، بۇ ئورگان بىلەن ھەمكارلىق ئاساسىدا پائالىيەت قىلىدىغان «ۋەتەنداشلار رادىئوسى» نامىدا يېڭىدىن بىر پروگرامما باشلىتىدۇ. تۈركىيەنى ئاساس قىلغان تۈركىستانلىقلار كۆپ جايلاشقان ئەللەرگە قارىتىپ ئاڭلىتىش بېرىدىغان بۇ رادىئو ئىستانسىسى، ھەرقايسى تۈرك تىل شېۋىلىرىدە سوۋېت ئىتتىپاقىنى ۋە سوۋېت ئىدىيىسىنى ماختايدىغان، چەتئەلدىكى مىللىي پائالىيەتلەرنى قارىلايدىغان ئاڭلىتىشلارنى بېرىشكە باشلايدۇ.

سوۋېت دائىرىلىرى، چەتئەللەردە قانات يايدۇرۇلۇۋاتقان مىللىي تۈركىستان ھەرىكەتلىرىنىڭ تۈركىستان جۇمھۇرىيەتلىرىدە ياشايدىغان خەلق ئاممىسىغا كۆرسىتىش ئېھتىمال بولغان تەسىرلىرىنى ئەڭ تۆۋەن دەرىجىگە چۈشۈرۈشنى

ئىسمى كۆرستىلمىگەن، تاشكەنت، 1957؛ «خەلقلەر دوستلۇقى بىلەن سوتسىيالىستىك ئىنتېرناتسىئونالىزم ـــ كوممۇنىزم قۇرۇشنىڭ بۈيۈك كۈچى»، ئاپتورى يوق، تاشكەنت، 1961؛ «سوۋېت ئورتا ئاسىياسى ۋە قازاقىستان تارىخىنى ئۇيدۇرغۇچىلارغا قارشى»، ك. ئا. نوۋوسېلوۋ، ئاشخاباد، 1962؛ «تۈركىستاننى ئازاد قىلماقچى بولغانلارنىڭ ھەقىقىي قىياپىتى»، ئاپتورى كۆرستىلمىگەن، تاشكەنت، 1963؛ ... ـــ ئا.ھ. ئىزاھاتى).

1955 ـ يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا، ئىستانبۇلدا تۇرىدىغان تۈركىستانلىقلارنىڭ بىر قىسمىغا تۈركىستان جۇمھۇرىيەتلىرىدە بېسىلغان سوۋېت گېزىتلىرى ئەۋەتىلىشكە باشلىنىدۇ. بۇ گېزىتلەر بېرلىندىن، يەنى شەرقى گېرمانىيەدىن پوچتا ئارقىلىق ئەۋەتىلمەكتە بولۇپ، كىم ئەۋەتكەنلىكىنىمۇ بىلگىلى بولمايتتى. بۇ گېزىتلەرنى تاپشۇرۇۋالغۇچىلار بەكلا ئالاقزادە بولۇپ كېتىشىدۇ. چۈنكى، ئۇ يىللار سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن غەرب لاگېرى ئوتتۇرىسىدىكى سوغۇق ئۇرۇش ئەڭ كەسكىن داۋاملىشىۋاتقان بىر يىللار بولۇپ، سلاۋيان ھەرپلىرى بىلەن بېسىلغان بۇ گېزىتلەر تۈركىيە دائىرىلىرى تەرىپىدىن بىلىنىپلا قالىدىكەن، نازارەت ئاستىغا ئېلىنىشتىن ھەرگىز قۇتۇلغىلى بولمايتتى. تۈركىستانلىقلار ھەمكارلىق جەمئىيىتىنىڭ قۇرغۇچىلىرىدىن بىرى ۋە تۇنجى رەئىسى بولغان كامىل چوقاي بۇ ئەھۋاللارنى خەۋپسىزلىك تەشكىلاتلىرىغا مەلۇم قىلغاندىن كېيىن، بۇ ھەقتە جەمئىيەت مەسئۇللىرىنىمۇ ئاگاھلاندۇرىدۇ.

پوچتىدىن كەلگەن سوۋېت گېزىتلىرى، ئادرېسى جەمئىيەت تىزىمىدا يېزىلغان كىشىلەرگىلا ئەۋەتىلگەن بولغاچقا، جەمئىيەت ئىچىدە سوۋېتلار بىلەن مۇناسىۋەتتى بار كىشىلەرنىڭ بارلىقىدىن گۇمانلىنىشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. جەمئىيەت تەرىپىدىن شۇنچە كۆپ تەدبىر ئېلىنغانلىقىغا قارىماي، سوۋېت ئىتتىپاقىدا بېسىلغان گېزىت ـ ژۇرنال ۋە تەشۋىقات ماتېرىياللىرىنىڭ ئەۋەتىلىشى توختىماي داۋاملىشىدۇ.

1950 ـ يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا چەتئەللەردە قانات يايدۇرۇلۇۋاتقان تۈركىستان ھەرىكەتلىرى بىلەن بۇ ھەرىكەتلەرنى قوزغاۋاتقان خادىملىرىغا قارىتىلغان سوۋېت تەشۋىقاتلىرى ئەڭ يۇقىرى دەرىجىلىك سوۋېت مەسئۇل

نىسبەتەن گۇمانلىق كىشىلەر دەيدىغان تەسىر پەيدا قىلىشقىمۇ كۆچەپ ئۇرۇنماقتا ئىدى.

1968 - يىلى كىرىشى بىلەن، سوۋېت دائىرىلىرى چەتئەلدىكى تۈركىستانلىقلارغا قارشى مەتبۇئاتتىن بىرنى قۇرۇش قارارىنى ئېلىشىدۇ. بۇرۇن قۇرۇلغان دوستلۇق جەمئىيىتى تەۋەسىدە لاتىنچە ۋە ئەرەب ھەرپلىرىدە ئايلىق گېزىت چىقىرىشقا كىرىشىدۇ. «ئايدىڭ» (زىيالىيلار) ناملىق بۇ گېزىت، تۈركىيە، گېرمانىيە، سۈرىيە، ئا ق ش، مىسىر، ئەرەبىستان، ئىئوردانىيە، ئافغانىستان، پاكىستان ۋە ھىندىستان قاتارىدىكى تۈركىستانلىقلار تۇرۇۋاتقان ئەللەرنىڭ ھەممىسىگە ئەۋەتىلىدۇ. بۇ گېزىت 1970 - يىللاردا 15 مىڭ نۇسخا تىراژ بىلەن تارقىتىلماقتا ئىدى. 1975 - يىلىغا كەلگەندە، چەتئەللەردىكى يۇرتداشلار بىلەن ئالاقە تىكلەش ئۈچۈن جۇمھۇرىيەت مەركىزى كومىتېتلىرىنىڭ ئالغان قارارى بويىچە «ۋەتەن» جەمئىيەتلىرى قۇرۇلۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقى پارچىلانغان كۈنلەرگىچە پائالىيەتلىرىنى توختاتماي داۋام قىلىپ بارىدۇ.

تۈركىستان ئۇقۇمىنى ياشاتقان كىشى - دوكتور بايمىرزا ھېيتى

ئۇرۇش ئاخىرلاشقاندىن كېيىنكى دەۋرلەردە، دوكتور بايمىرزا ھېيتى چەتئەلدىكى تۈركىستان ئۈچۈن قاناي يايدۇرۇلغان كۆرەشلەرنىڭ ئەڭ داڭلىق ئادىمىگە ئايلانغان ئىدى. مەيلى م ت ب ك تەۋەسىدىكى پائالىيەتلىرى بىلەن بولسۇن، ياكى تۈركىستان ھەققىدە يازغان ئەسەرلىرى بىلەن بولسۇن، ئومۇمي يۈزلۈك خەلقئارالىق شۆھرەتكە ئېرىشكەن بولۇپ، بىر مەنىدە تۈركىستان ئۇقۇمىنى ياشاتقان، بۇ ئۇقۇمنى يېڭى ئەۋلادلارغا يەتكۈزگەن بىرى ھېسابلىناتتى.

دوكتور ھېيتى، بولشېۋىكلەر ئىنقىلابىدىن كېيىن، يەنى 1917 - يىلى 17 - دېكابىردا نەمەنگاندا تۇغۇلىدۇ. باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا مەكتەپلەرنى تۇغۇلغان شەھىرى نەمەنگاندا پۈتتۈرگەن ھېيتى، 1937 - يىلى تاشكەنت ئۇنىۋېرسىتېتى ئومۇمي تارىخ كەسپىنى پۈتتۈرۈپ ئوقۇتقۇچىلىق ھاياتىنى باشلايدۇ؛ ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى باشلىنىشى بىلەن ئەسكەرلىككە ئېلىنىدۇ؛ گېرمانىيە - سوۋېت

مەقسەت قىلىپ قولىدىن كېلىدىغان پۈتۈن چارىلارنى ئىشقا سېلىشقا كىرىشىدۇ. كوممۇنىستىك يازغۇچىلارغا تۈركىستان مىللىي ھەرىكەتلىرىنى قارىلاپ، سوۋېت تۈزۈمىنى ۋە سوۋېت ئىدېئولوگىيىسىنى مۇبالىغىلەشتۈرىدىغان تىياتىر ئەسەرلىرىنى يازدۇرۇپ، تۈركىستان جۇمھۇرىيەتلىرىدە ۋە موسكۋادا سەھنىلەشتۈرۈپ كەڭ كۆلەمدە قويۇشقا باشلايدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن بۇ تىياتىرلار ھەققىدە ھەر تۈرلۈك ماقالىلەر يازدۇرۇپ كۈچلۈك تەشۋىقات مۇھىتى يارىتىشقا تىرىشىدۇ. مىللىي تۈركىستان ھەرىكىتىگە قارشى سەھنىلەشتۈرۈلگەن بۇ ئەسەرلەردىن ئەڭ داڭلىقلىرى زىيا سەئىد بىلەن نازىر سەفەر بىرلىكتە يېزىپ چىققان «تارىخقا تىل كىردى» (بۇ ئويۇن 1957 ـ يىلىدىن باشلاپ سەھنىلەشتۈرۈلىدۇ — ئا.ھ. ئىزاھاتى) بىلەن سەرۋەر ئەزىمووۋنىڭ «قانلىق سەراپ» (بۇ ئويۇن تۇنجى قېتىم 1964 ـ يىلى سەھنىگە چىقىرىلغان. — ئا.ھ. ئىزاھاتى) دېگەن ئويۇنلار ئىدى. ئەزىمووۋنىڭ «قانلىق سەراپ» دېگەن تىياتىرى بارلىق تۈركىستان جۇمھۇرىيەتلىرىنىڭ پايتەختلىرىدە قويۇلغاندىن كېيىن، 1964.4.3 كۈنىدىن باشلاپ كرېمل سارىيىدىكى كرېمل تىياتىرخانىسىدا موسكۋالىقلارغا كۆرسىتىلىدۇ. ئاخىرى، 1965 ـ يىلى ئاخبارات تەشكىلاتى گ پ ئۇ نىڭ بىۋاستە تاپشۇرۇقى بىلەن، ئې. ئاربېنوۋ بىلەن ل. نېكولايېۋ دېگەن ئىككى ئورۇس بۇ تىياتىرنى سېنارىيىلەشتۈرۈپ «فىنىكس» نامىدا كىنو قىلىپ ئىشلەپ چىقىدۇ.

سوۋېت ئىستىقباراتى بىر تەرەپتىن تاشقى دۇنيادىكى تۈركىستانلىقلارغا قارىتا بۇزغۇنچىلىق پائالىيەتلىرىنى جىددىيلەشتۈرىدۇ. تۈركىستانلىقلارنىڭ ئۆيلىرىگە ۋە ئىش ئورۇنلىرىغا سوۋېتقا قارشى مىللىي مۇستەقىللىق كۈرىشى بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن يېتەكچىلەر بىلەن ھەرىكەت قاتناشقۇچىلىرى ئۈستىدە توقۇلغان قىلچە ئاساسى بولمىغان يالغان ياۋىداق تۆھمەت ـ بوھتانلار بىلەن تولغان نامسىز خەتلەرنى تىنىماي ئەۋەتىشكە كىرىشىدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتىن بۇ تۈردىكى يېتەكچىلەر ئۈستىدە يالغان جىنايەتلەرنى توقۇپ چىقىپ ئۇلار تۇرۇۋاتقان دۆلەتنىڭ ھۆكۈمەت دائىرىلىرىگە ئەۋەتىپ، ئۇلارنى ھۆكۈمەتكە

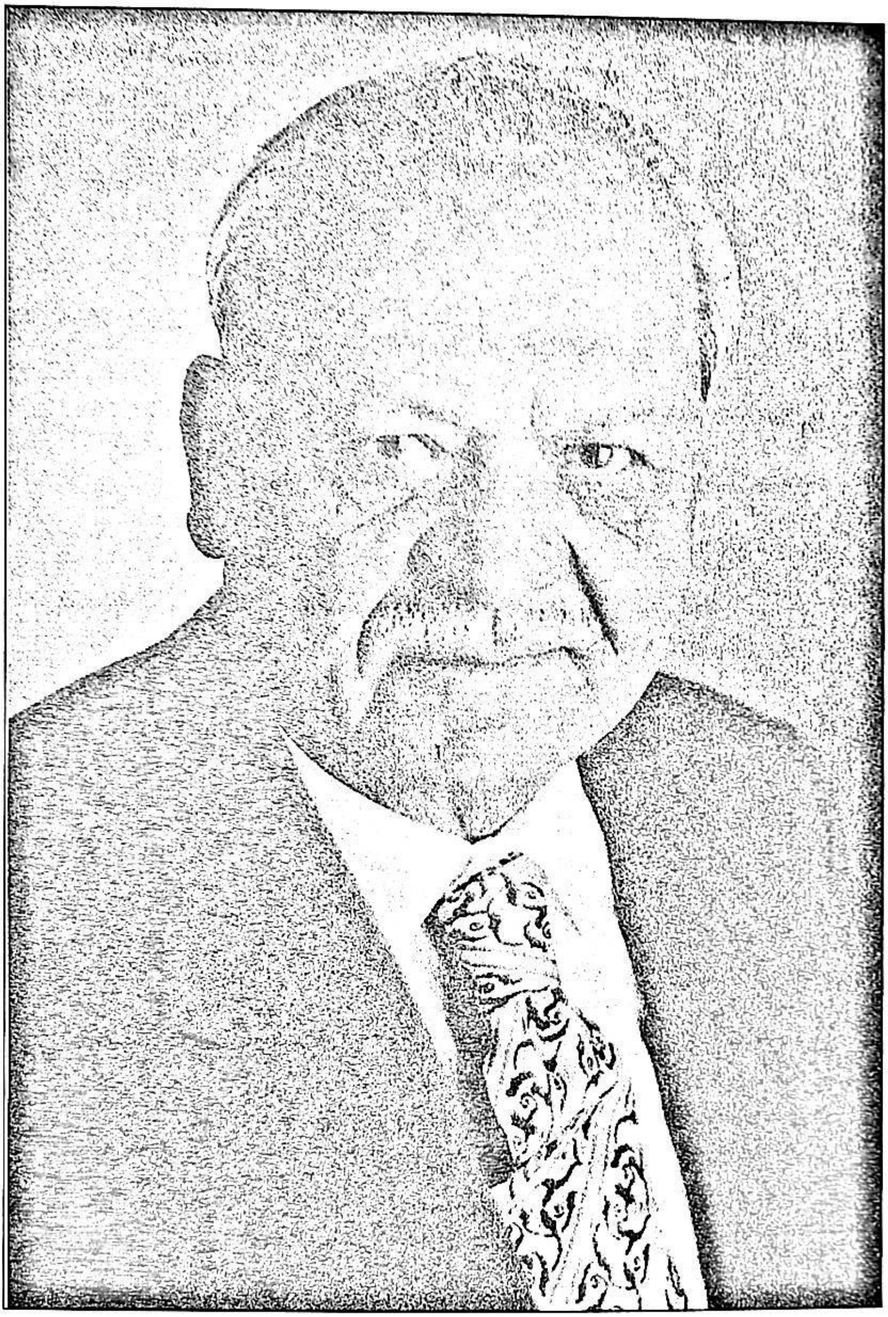

دوکتور بایمرزا هیتی (1990 - ییللری)

ئۇرۇشنىڭ دەسلەپكى كۈنلىرىدىلا يارىدار بولۇپ نېمىسلارغا ئەسىرگە چۈشىدۇ؛ بىر مەزگىل ئەسىرلەر لاگېرلىرىدا ياتقاندىن كېيىن، گېرمانىيە ئارمىيىسى تەۋەسىدە تەشكىللەنگەن تۈركىستان لېگىيونىغا قاتنىشىدۇ. 1942 ـ يىلىدا م ت ب ك رەئىسى ۋەلى قېيۇمخان تەرىپىدىن بېرلىنغا ئېلىپ بېرىلىپ مىللىي كومىتېت ئەزاسى قىلىنىدۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي كاپىتان ئۇنۋانى بېرىلىپ كومىتېتنىڭ ھەربىي بۆلۈم مۇدىرلىقىغا تەيىنلىنىدۇ. ئۇرۇش جەريانى بويىچە م ت ب ك تەرىپىدىن قانات يايدۇرۇلغان بارلىق مەتبۇئات ـ نەشرىياتچىلىق پائالىيەتلىرىدە ئاكتىپ رول ئويناپ كەلگەن بايمىرزا ھېيتى، 1944 ـ يىلى چاقىرىلغان پراگا قۇرۇلتىيىدا مىللىي تۈركىستان ئىتتىپاقى مۇئاۋىن باشلىقلىقىغا سايلىنىدۇ.

ئۇرۇشتىن كېيىنكى دەۋرلەردە بىر تەرەپتىن م ت ب ك نى قايتىدىن جانلاندۇرۇش پائالىيەتلىرىگە قاتناشقان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن مىنستىر ئۇنىۋېرسىتېتىدا پەلسەپە كەسپىنى ئوقۇيدۇ. داڭلىق تۈركلوگلاردىن فون مەندې بىلەن جېيىشكىنىڭ ياردەملىرى بىلەن «قوقان ۋە ئالاش ئوردا مىللىي ھۆكۈمەتلىرى» دېگەن ئىلمى ماقالىسىنى پۈتتۈرگەن ھېيتى، 1950 ـ يىلى پەلسەپە كەسپى بويىچە دوكتورلۇق ئۇنۋانىغا ئېرىشىدۇ.

دوكتور ھېيتىنىڭ تۇنجى ئىلمى ئىشى گېرمانىيە تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ ئوقۇش پۇلىغا تايىنىپ يېزىپ چىققان نېمىسچە «20 ـ ئەسىردىكى تۈركىستان» دېگەن ئەسەردۇر. دوكتور ھېيتى، بۇ ئەسىرى ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن يالغۇز كىشىلىك تۈركىستان تەتقىقات يۇرتىغا ئوخشاش پائالىيەت قىلىپ كەلگەن بولۇپ، 30 يىلغا يېقىن ۋاقىت جەريانىدا نېمىسچە، تۈركچە ۋە ئىنگلىزچە بولۇپ جەمئىي 8 ئاساسى بىلىم كىتابى ۋە 13 پارچە رىسالە، يۈزلەرچە ماقالە ئېلان قىلىدۇ. بۇ پائالىيەتلىرى نەتىجىسىدە دۇنياۋى شۆھرەتكە ئېرىشكەن باي مىرزا ھېيتى، ئا ق ش نىڭ خارۋاد (1966)، تۈركىيەنىڭ ھاجىتۆپە (1974) ۋە مەرمەر (1986) ئۇنىۋېرسىتېتلىرىدا تەكلىپ قىلىنغان پروفېسسور سۈپىتىدە دەرس بېرىدۇ ھەمدە نۇرغۇنلىغان خەلقئارالىق يىغىنلاردا دوكلاتلارنى بېرىپ، ھەر تۈرلۈك ساھەلەرگە تەۋە تۈركىستان مەسىلىلىرىنى، تۈركىستان ئەھۋاللىرىنى تونۇشتۇرۇپ چىقىدۇ.

ت م ب نى قايتىدىن ئاكتىپ پائالىيەت قىلىدىغان بىر ئورگان ھالىغا كەلتۈرۈشنى ئويلىغان تاھىر چاغاتاي ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى، تۈركىستانلىقلارنىڭ گېرمانىيەدىكى تەشكىلاتلارغا ئەگىشىپ كېتىۋاتقانلىقىدىن بەكلا ئىچى پۇشاتتى. پروفېسسور چاغاتاي، 1952 - يىلى ئېلان قىلغان بىر كىتابى ئارقىلىق گېرمانىيەدىكى ھەر ئىككىلا تەشكىلاتقا قارشى پائالىيەت قوزغايدۇ. «تۈركىستانغا دائىر بەزى ۋەقەلەر ھەققىدە قاراشلىرىمىز» نامى بىلەن ئېلان قىلىنغان بۇ كىتاب، قايتىدىن مۇنازىرە ۋە زىددىيەتلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەب بولىدۇ. «تۈركىستان ياشلىرى» نەشرىياتى نامىدا چىقىرىلغان بۇ كىتابتا تاھىر چاغاتاي ئۆز ئىسمىنى ئىشلەتمىگەن بولۇپ، "ئىستىقلالچى" دېگەن تەخەللۇسنى تاللىۋالغان.

ت م ب رەئىسى تاھىر چاغاتاينىڭ قارىشىچە، ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى جەريانىدا قانات يايدۇرۇلغان پائالىيەتلەر، تۈركىستان مىللىي كۈرەشلىرىدە بۇرۇندىن ئاكتىپ رول ئويناپ كەلگەن تەشكىلاتلار (ت م ب نى كۆزدە تۇتماقتا. — ئاپتوردىن) نىڭ قاتنىشىشى بولماي تۇرۇپ ئەينى ۋاقىتنىڭ سىياسىي مۇھىت تەسىرى ئاستىدىلا ئوتتۇرىغا چىققان ھادىسە ھېسابلىنىدىكەن؛ پۈتۈن ئۇ دەۋر جەريانىدا ت م ب ئەزالىرى تۈركىيەگە يىغىلىپ ۋەزىيەت كۆزىتىش بىلەن شۇغۇللانغان. پروفېسسور چاغاتاي، بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ گېرمانىيەدىكى تەشكىلاتلاردىن بىرى بىلەن مۇناسىۋىتى بار ئىدى دېمەكچى بولغانلىقى سەۋەبىدىن بۇ تۈردىكى ئىزاھات بېرىش زۆرۈرىيىتىنى ھېس قىلغانلىقىنى ئېيتىدۇ. ئۇ كىتابىدا، ۋەلى قېيۇمخان چىقارغان ژۇرناللاردا ئۆزبېك شېۋىسىدىن پايدىلانغانلىقىنى تەنقىدلەپ كېلىپ مۇنداق دەيدۇ:

ھەقىقەتەن بارلىق تۈركىستانلىقلار چۈشىنەلەيدىغان بىر يېزىق تىلى تۈزۈپ چىقىش ئىشى ئىستىقبالىمىزنى ئويلايدىغان ھەربىر بىلىم ئەھلىلىرىنىڭ مۇقەددەس غايىسى ئىكەنلىكى ئېنىق. ... بارلىق تۈركىستانلىقلار ئۈچۈن ئورتاق بولغان بىر يېزىق تەييارلاپ چىقماي تۇرۇپ، ئوتتۇرىدا بار بىر تىلنى تۈركىستاننىڭ ئورتاق تىلى دەپ، ئۇ

م ت ب ك تەشكىلاتى ئاكتىپ پائالىيەت قىلىپ كېلىۋاتقان يىللاردا، دوكتور ھېيتى ئىلمى پائالىيەتلىرى بىلەن بىر قاتاردا سىياسىي پائالىيەتلەر بىلەنمۇ شۇغۇللانغان ئىدى. 1953 ـ ۋە 1960 ـ يىللار ئىچىدە تۈركىيە، مىسىر، ئەرەبىستان، ئىئوردانىيە، سۈرىيە ۋە پاكىستان قاتارلىق ئەللەردە ياشايدىغان تۈركىستانلىق مۇھاجىرلارنى م ت ب ك تەۋەسىدە تەشكىللەش پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. م ت ب ك نىڭ سىياسىي تەسىرى ئاجىزلاشقان يىللاردا بولسا، مۇھاجىرلارغا قارىتىلغان پائالىيەتلىرىنى شەخسىي ھەرىكەت قاتارىدا داۋاملاشتۇرىدۇ. دوكتور ھېيتىنىڭ سىياسىي ۋە ئىلمى پائالىيەتلىرى باشتىن تارتىپ سوۋېت دائىرىلىرىنى ۋە سوۋېت ئىلمى خادىملىرىنى بەكلا ئۈركۈتۈپ كەلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ شەخسىيىتى ۋە پائالىيەتلىرىگە قارشى بەكلا كۆپ ھۇجۇملار ئۇتتۇرىغا چىقىدۇ.

سوغۇق ئۇرۇش دەۋرلىرىدە تۈركىيە

ئۇرۇشتىن كېيىنكى دەۋرلەردە تۈركىيەدىكى تۈركىستانلىقلار، تۈركىيەدە كۆپ پارتىيىلىك تۈزۈم يولغا قويۇلغىنىدىن كېيىنلا ئاندىن پائالىيەت قىلىش پۇرسىتىگە ئېرىشەلەيدۇ. شۇڭا، 1950 ـ يىللارغا كەلگۈچە تۈركىيەدە ئاشكارا پائالىيەت قىلالايدىغان بىرمۇ تەشكىلات يوق ئىدى. تاھىر چاغاتاي رەئىسلىكىدىكى ت م ب ئەزالىرى ئىستانبۇل بىلەن ئەنقەرەدىكى ئۇنىۋېرسىتېتلارغا تارقىلىپ كەتكەن ئىدى. ت م ب، 1953 ـ يىلى ميۇنخېندا قۇرۇلغان پارىژ گۇرۇھىغا ئەزا بولغانىدى. ئەمما بۇ گۇرۇھ، پرومېتې ھەرىكىتىچىلىك كۈچلۈك تەسىر كۆرسىتەلەيدىغان تەشكىلات ھالىغا كېلەلمەيدۇ. ئۇرۇشتىن كېيىنكى دەۋرلەردە م ت ب ك نى ۋەلى قيۇمخان بىلەن ئۇنىڭ سەپداشلىرى قايتىدىن ئاكتىپ ھالغا كەلتۈرۈشى ھەمدە مىللىي تۈركىستان مەجمۇئەسىنى نەشرى قىلىش نەتىجىسىدە، تۈركىستانغا مۇناسىۋەتلىك پائالىيەتلەرنىڭ مەركىزى ئاساسەن ئالغاندا گېرمانىيەگە كۆچكەن ھېسابلىناتتى. بۇ جەرياندا م ت ب ك بىلەن تۈرك ئېلى كومىتېتى ئوتتۇرىسىدا كېتىۋاتقان كۆرەشنىڭ تەسىرى تۈركىيەدىكىلەرگىمۇ ئۆز تەسىرىنى يۇقتۇرۇشى بىلەن، ئۇلارنى تەرەپ تۇتۇپ ھىمايە قىلىدىغان گۇرۇپپىلارمۇ ئوتتۇرىغا چىقىشقا باشلايدۇ.

ئىشلاردەك ھەرىكەتكە ئاتلانغانلىقى، ياتلارغا، تۈركىستاندا يۈز بېرىۋاتقان مۇستەقىللىق ھەرىكەتلىرىنى ياخشى بىلمەيدىغان يۇرتداشلىرىمىزغا، مىللىي ئازادلىق كۈرىشىمىز غايىسى بولمىغان، يۇرت تەۋەسىدە ئاساسى بولمىغان بىر ھەرىكەت قىلىپ كۆرۈنۈشكە سەۋەبچى بولۇپ قېلىشى مۇمكىن.

كىتابنىڭ ئاخىرقى قىسمىدا، تۈركىستانلىقلارغا قارىتا مۇنداق بىر ئومۇمى چاقىرىق قىلىندۇ:

مۇساپىر ۋە مۇھاجىر يۇرتداشلار ئارىسىدا بۈگۈنكى كۈندە قولىدا بار شارائىتلار بىلەن دۇنيا ۋەزىيىتىنىڭ كەسكىنلىشىپ كېتىشى بىزنى باشقىدىن رەتكە سېلىنىپ قايتا كۈچىيىشىمىزنى، پائالىيەتلىرىمىزنى مۇقەددەس بىر كۈرەش ئەتراپىغا توپلاش، بىر تۇتاش ھەرىكەت قىلىدىغان ۋەزىيەتنى شەكىللەندۈرۈش زۆرۈرىيىتى بارلىقىنى كۆرسەتمەكتە. بۇ تۈردىكى بىرلىشىش ۋەتەن ئىچىدە (تۈركىستان كۆزدە تۇتۇلماقتا. — ئاپتور) مۇستەقىللىق كۈرىشىمىزگە ئۇل سالغان ت م ب نامى ئاستىدا بۆلىشى، بىزنىڭچە ئەڭ مۇۋاپىق ھەرىكەت قىلغانلىق ھېساپلىنىدۇ.

تاھىر چاغاتاي بىلەن ئۇنىڭ سەپداشلىرى بىر تەرەپتىن تۈركىيەدىكى قالغان تۈركى گۇرۇپپىلارنىڭ مىللىي تەشكىلاتلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ يېتەكچىلىرىنى بىر نوختىغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتىشكە كىرىشىدۇ. 1952 - يىلى ئاپرېل ئېيىدا ئەزەربەيجان، ئىدىل - ئۇرال، قىرىم، شىمالى كاپكازىيە ۋە تۈركىستان تەشكىلاتلىرىنىڭ يېتەكچىلىرى بىر يەرگە كېلىپ، «رۇسىيەگە قۇل قىلىنغان مۇستەقىلچى تۈركلەر سېپى» نامىدا مەخپى تەشكىلاتتىن بىرنى قۇرۇپ چىقىش قارارىنى ئېلىشىدۇ. ئىمزالانغان كېلىشىمنىڭ كىرىش سۆزىدە

تىلنى خەلقىمىزگە تېڭىشقا ئۇرۇنۇشىنىڭ مىللىي ھەرىكىتىمىزگە قىلچە پايدىسى يوق. ... ئەسلىدە، مۇھاجىرەتتىكىلەرنىڭ ئايرىم شېۋىلەر بويىچە ماقالە يېزىشى ئازادلىق ھەرىكىتىمىزگە تەسىر كۆرسىتىش نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا پايدىلىق بىر ئىش دەپ قاراشقا بولىدۇ.

ۋەلى قېيۇمخان ئوتتۇرىغا قويغان تۈركىستاندا رەئىسلىك تۈزۈمىنى ئورنىتىش مەسىلىسى بىلەن، تۈرك ئېلى كومىتېتىنىڭ غەربى تۈركىستاننى رايونلارغا بۆلۈپ فېدېراتسىيە تۈزۈمگە ئۆزگەرتىش پىلانلىرىنىمۇ تەنقىدلەپ كېلىپ مۇنداق دەيدۇ:

تۈركىستان مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈپ بولغاندىن كېيىن دۆلىتىمىزنىڭ قۇرۇلۇشى، ھۆكۈمەت تەشكىلى ۋە مەمۇرى ئورگانلار جەھەتتە قايسى شەكىل تاللاپ ئېلىنىدىغانلىقنى ھازىردىن تارتىپ كېسىپ ئېيتىش تەس. ... بۇ جەھەتتىكى ئىشلاردا خەلق نېمىنى ئارزۇ قىلىدىغان بولسا شۇنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولىدىغانلىقىمىز ئېنىق. ... غەربى تۈركىستاننى ئورتا، غەربى ۋە جەنۇبى تۈركىستان دەپ قىسىملارغا پارچىلاش پىكرى قىلچە ئاساسى بولمىغان سۇنئىي، مەنىسى يوق پىكىر ئىكەنلىكى ئۈستىدە توختالماي تۇرالمايمىز.

ھەر ئىككىلا تەرەپنىڭ بىر بولسا ت م ب نىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئېتىراپ قىلماسلىق، ياكى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر قالغانلىرىدا مۇستاپا چوقاي ئوغلىنى كۆنلۈك قىلىۋېلىشىنى، تاھىر چاغاتاي بىر ـ بىرىنى ئىنكار قىلىدىغان پوتونلەي زىت قاراش دەپ باھالايدۇ:

ئۇلار قىلغاندەك، ت م ب تەشكىلاتىنى يوق ھېسابلاپ باشقىدىن تەشكىلات قۇرۇپ چىققانلىقى، گويا بۇ ئىشلار ئەندىلا باشلانغان

قالغان بىر ئىش ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. يەنى بەلگىلىمىدە بېكىتىلگەن ژۇرنال چىقىرىش ئىشىمۇ ئىشقا ئاشماي قالغان. بۇ فرونتنىڭ قايسى تۈردىكى پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى كۆرسىتىدىغان ھېچقانداق بىر ھۆججەت تېپىلمىدى.

1952 - يىلى ئوتتۇرىلىرىدا ت م ب ئەزالىرى شەرقى تۈركىستان يېتەكچىلىرىدىن مەمتىمىن بۇغرا [م. بۇغرا 1901 - يىلى خوتەندە تۇغۇلغان. 1924~1931 - يىللىرىدا مەدرىسىنىڭ باش مۇدەررىسى بولغان. 1933 - يىلى خوتەن ۋە ياركەنت ۋىلايەتلىرىدە قۇرۇلغان ۋاقىتلىق مۇستەقىل ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى ۋە باش قوماندانى بولغان. بىر يىلدىن كېيىن ھىندىستان ئارقىلىق ئافغانىستانغا پاناھلىق تىلەپ چىقىپ كەتكەن. 1943 - يىلى قايتىدىن شەرقى تۈركىستانغا قايتىپ بېرىپ (ئاپتور بۇ يەردە ھەزرىتىنىڭ خىتاي ۋاقىتلىق پايتەختى چوڭچىڭغا بارغانلىقىنى كۆزدە تۇتسا كېرەك. — ئۇ.ت) مۇستەقىللىق كۈرىشىگە قاتنىشىدۇ. شەرقى تۈركىستاندا قۇرۇلغان ھۆكۈمەتتە دەسلەپىدە نافىيە ۋەكىلى بولىدۇ، كېيىن يەنە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت مۇئاۋىن باشلىقى بولىدۇ. 1949 - يىلى كوممۇنىستلار ھاكىمىيەتنى تارتىپ ئالغاندىن كېيىن ھىندىستانغا پاناھلىق تىلەپ چىقىپ كەتكەن. كېيىن ئۇ يەردىن تۈركىيەگە كېلىۋالغان. تۈركىيەدە «تۈركىستان»، «تۈركىستان ئاۋازى» ژۇرناللىرىنى چىقىرىدۇ. شەرقى تۈركىستانغا مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇنلىغان ئەسەرلەرنى يېزىپ ئېلان قىلىدۇ. 1965 - يىلى 14 - ئىيۇن كۈنى ئەنقەرەدە ۋاپات بولىدۇ. — ئا.ھ. ئىزاھاتى] بىلەن بىرلىشىپ بىر ژۇرنال چىقىرىشنى سىناق قىلىدۇ. بۇ جەرياندا يەنە بىر جەمئىيەت قۇرۇش لايىھىسىنىمۇ ئوتتۇرىغا قويۇشىدۇ.

تاھىر چاغاتاي بىلەن سەپداشلىرى شۇنچە تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، تۈركىيەدە ئەڭ پائال ھەرىكەت قىلغان ۋاقىتلاردىكى مەخپى پائالىيەت قىلىشقا مەجبۇر بولغان ت م ب تەشكىلاتى، مۇستاپا چوقاي ئوغلى بىلەن مەجدىدىن دەلىل قاتارىدىكى كۈچلۈك يېتەكچىلەردىن ئايرىلىپ قالغانلىقى، ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ئىچىدە شەكىللەنگەن ۋەزىيەت قاتارلىقلار سەۋەبىدىن، ئاساسەن جانلىق پائالىيەت قىلىش ۋەزىيىتىنى يارىتىش كۈچىدىن مەھرۇم قالغانلىقىنى

تۆۋەندىكىلەر تىلغا ئېلىنغان:

ئەزەربەيجان، ئىدىل - ئۇرال، قىرىم، شىمالى كاپكازىيە ۋە تۈركىستان مىللىي مەركەزلىرىنىڭ ۋەكىللىرىنىڭ ئورتاق يىغىندا، ئىمزالانغان بىرلەشكەن مىللەتلەر كېلىشىمنامىسىنىڭ مەزمۇنى ۋە مەفادىغا ئاساسلانغان هالدا ۋەكىللىك قىلىنۋاتقان مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت ۋە ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدە بىرەر مۇقىم ۋە پاراۋانلىق ئاساسىدا ياشىشى ئۈچۈن تەبىئىي چېگرالار ئىچىدە تولۇق مۇستەقىللىققا ئېرىشتۈرۈلۈشى مۇتلەق ئېھتىياج بولىدىغانلىقىغا ئورتاق پىكىر بىرلىكىگە كېلىشتى. بۇ غايىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئومۇمى ۋە تارىخىي دۈشمەنلىرى بولغان رۇسىيە جاھانگىرلىكىگە قارشى كۈرەشلەردە هەممىدىن بۇرۇن ئۆزلىرى تەۋە بولغان خەلقلەر ئارىسىدا تىل، دىن، تارىخ ۋە مىللىي مەدەنىيەت جەھەتلەردە مەۋجۇت بولغان ئورتاقلىق ۋە يېقىنلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى، بۇلاردىن كېلىپ چىققان سىياسىي مەنپەئەت ئورتاقلىقىنى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇپ، 1936 - يىلى 26 - ئاپرېل پارىژ قۇرۇلتىيىدا كۆرسىتىلگەن تۆۋەندىكى ئاساسلار بويىچە ئورتاق پائالىيەت كۆرسىتىشنى باش تارتىپ بولمايدىغان بىر قەرزىمىز دەپ تونۇيدۇ.

بۇ تەشكىلاتنىڭ شەكىللىنىش ۋە پائالىيەت پرىنسىپلىرى 1936 - يىلى پارىژدا شەكىللەندۈرۈلگەن تۈركىلەر سېپى پرىنسىپلىرىغا ئوخشاپ كېتەتتى. مىللىي مەركەزلەر تەرىپىدىن سايلانغان ۋەكىللەر پىلانلىق بىر شەكىلدە يىغىنلار ئېچىپ، قارارلار قوبۇل قىلىپ تۇرىدىغان بولىدۇ. بۇ سىستېمىنىڭ پائالىيەتلىرى بىر باش كاتىپ ۋاستىسىگە تايىنىپ قانات يايدۇرۇلىدىغان بولىدۇ. بۇ فرونت، دەسلىپىدە ئايلىق ژۇرنالدىن بىرنى چىقىرىدىغان بولىدۇ. ئاندىن كېيىن يەنە قول قىلىنغان تۈرك ئەللەر تەتقىقات ئىنستىتۇتىدىن بىرنى قۇرۇپ چىقىدۇ. كېيىنكى ئەھۋالدىن قارىغىنىمىزدا، بۇ فرونتنىڭ قۇرۇلۇشى قەغەز يۈزىدىلا

بولغان پروفېسسور ئىبراھىم يارقىن باشلاپ بېرىدۇ.

زەكى ۋەلىدى توغان، گېرمانىيەدىكى تۈرك ئېلى كومىتېتى قۇرۇلۇشىغا ۋە ئۇنىڭ پائالىيەتلىرىگە كۈچلۈك ياردەم قىلىپ باققان بولسىمۇ، بۇ ئورگان بەك ئۇزۇن مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ. گېرمانىيەدە تۇرۇۋاتقان تۈركىستانلىقلار سانىنىڭ بەكلا ئازلىقى، ئۇ يەردە پائالىيەت قىلىۋاتقان سىياسىي تەشكىلاتلارنىڭ تۈركىستان جامائەتچىلىكى بىلەن مۇناسىۋەت تىكلىشىنى بەكلا تەسلەشتۈرۈۋەتكەنىدى. يەنە بىر تەرەپتىن تۈركىيەدە دېموكرات پارتىيىسىنىڭ ھاكىمىيەت ئۈستىگە چىقىشى بىلەن بىرگە سىياسىي ۋەزىيەت كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە ياخشىلانغان، تاشقى تۈركلەرنىڭ بىرەر تەشكىلات قۇرۇپ چىقىشى جەھەتتىكى قىيىنچىلىقلار خېلىلا ئازايغان بىر ۋەزىيەت شەكىللەنمەكتە ئىدى. بۇ تۈردىكى ۋەزىيەتنى مۇھاكىمە قىلغان زەكى ۋەلىدى توغان، جەمئىيەتتىن بىرنى قۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن لازىملىق بولغان تەييارلىقلارنى باشلىتىپ، 1952.3.28 كۈنى تۈركىستان مەدەنىيەت جەمئىيىتىنى قۇرۇپ چىقىدۇ. بۇ جەمئىيەتنىڭ قۇرغۇچىلىرى ئىچىدە 1920 ـ يىللاردا تۈركىستاندىكى سىياسىي تەشكىلات قۇرۇش ئىشلىرىغا ياردەملەشكەن سابىق خەلق ۋەكىلى ئىسمائىل ھەققى سويساللىئوغلىمۇ بار ئىدى (بۇ جەمئىيەتنىڭ قالغان قۇرغۇچى ئەزالىرى تۆۋەندىكى كىشىلەردىن تەركىب تاپماقتا ئىدى: مۇرات خېلىل ئوغلى، ئەرئەلى سۇندىباي، ئادنان ئۆزبېك، ئەھەت بەكقۇل ۋە سابىرجان ئۆزتۈرك. — ئا.ھ. ئىزاھاتى). بۇ جەمئىيەتنىڭ ھەرىكەت پىلانىدىكى مۇنۇ نۇقتىلار ھەققەتەن كىشىنى قىزىقتۇراتتى:

ۋەتىنىدىن ئايرىلغان تۈركىستانلىقلار مەركەزلەشكەن خەلق توپى ھالىدا ھەر قايسى ئەللەردە ياشىماقتا. بۇلاردىن شەرقى تۈركىستانلىقلارنىڭ مىللىي كۈرەشلىرى ھازىرمۇ بار بولغان ھۆكۈمەت ئەزالىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە قانات يايدۇرۇلماقتا. جەمئىيىتىمىزنىڭ كۈرىشى بولسا ۋولگىغا قەدەر سوزۇلغان تۈرك ئېلى دەپ نام بېرىلگەن ئۇلۇغ تۈركىستاننىڭ مەدەنىيەت كۈرىشىدۇر. ...

كۆرستىدۇ. نەتىجىدە، 1950 ـ يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، ت م ب، سابىق تۈركىستان ياشلىرى گۇرۇپپىسى ۋە ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى ئاز بىر قىسىم كىشىلەر بىلەن چەكلىنىپ قالغان بىر تەشكىلات ھالىغا كېلىپ قالىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، ت م ب نىڭ يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان چاقىرىقلىرى تۈركىيەدىكى تۈركىستانلىقلار ئارىسىدا ئاساسەن بىرەر قىزىقىش قوزغىيالمايدۇ. ت م ب ئەزالىرىدىن تەشكىل تاپقان پارىژ گۇرۇھىدىكىلەرمۇ ئەنە شۇنداق بىر چېكىنىش جەريانىنى باشتىن كەچۈرمەكتە ئىدى. 1966 ـ يىلىدىن باشلاپ بۇ تەشكىلاتلار ئاساسەن ئالغاندا پەقەت ئاتاقتا بار بىر تەشكىلات ھالىغا كېلىپ قالىدۇ. 1986 ـ يىلىنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگىنىدە تارقىلىپ كەتكەنلىكىنى ئېلان قىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ (پارىژ گۇرۇھىدىكىلەردە 1969 ـ يىلى ميۇنخېن قۇرۇلتىيىدا ئۇكرائىنا ۋاكالەتچىسى لىۋىكتى رەئىس، بېلارۇسىيە ۋاكالەتچىسى بورتنىك مۇئاۋىن رەئىس ۋە ئىدىل ـ ئۇراللىق ئېلى ئېقىش باش كاتىپ بولۇپ سايلىنىدۇ. 1973 ـ يىلقى قۇرۇلتايدا يەنە بۇ رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى داۋاملىق ئورنىدا قالىدۇ. 1986 ـ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىدا باشلانغان گلاستنوست ۋە پېرېستروېكا سىياستى بىلەن تەڭ پارىژ گۇرۇھى تارقىلىپ كەتكەنلىكىنى ئېلان قىلىدۇ. ــ ئا.ھ. ئىزاھاتى). ژۇرنال چىقىرىش ۋە جەمئىيەت قۇرۇشقا تۇتۇش قىلىپ باققان بولسىمۇ، ئۇزۇنغىچە بەرداشلىق بېرەلمىگەنلىكى ئۈچۈن، 50 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ ت م ب تەشكىلاتى تاھىر چاغاتاي بىلەن ئابدۇۋاھاپ ئوقتاينىڭ شەخسى تىرىشچانلىقلىرى بىلەن چەكلەنگەن بىر تەشكىلاتقا ئايلىنىپ قالىدۇ. بۇ ئىككى كىشى، ئۆمرىنىڭ ئاخىرغىچە «تۈركىستان ياشلىرى نەشرىياتى» نامىدا نۇرغۇنلىغان كىتاب، بروشۇر ۋە ماقالىلەرگە ئاپتورلۇق قىلىدۇ.

تۈركىستان جەمئىيەتلىرى ۋە قايتا تەشكىللىنىش جەريانى

ئۇرۇشتىن كېيىنكى دەۋرلەردە تۈركىيەدىكى رەسمىي تۈردە تەشكىللىنىش ئۈچۈن كۆرسىتىلگەن تىرىشچانلىقلار، يەنە شۇ كونا يېتەكچىلەر باشچىلىقىدا باشلىنىدۇ. تەڭ باشلانغان بۇ تۈردىكى پائالىيەتلەردىن بىرىنى پروفېسسور زەكى ۋەلىدى توغان باشلاتقان بولۇپ، يەنە بىرىنى سابىق ياش تۈركىستانچىلاردىن

شۇنداق بولغاچقا، بۇ ئىككى جاي بىرلىكتە تۈرك ئېلى تەۋەسىنىڭ بىر پۈتۈنلۈكىنى تەشكىل قىلىشى كېرەك دەيدىغان كۆزقاراشنى تۈركىستانلىقلار ئارىسىدا قايىل قىلغۇدەك قوبۇل قىلدۇرالماي، بۇ جەھەتتە چەتئەلدە مۇساپىر بولۇپ يۈرگەن تۈركىستانلىقلارنىڭ ھىمايىسىنىمۇ قولغا كەلتۈرەلمەيدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن چار رۇسىيە دەۋرىدە رۇسىيەگە قۇل قىلىنغان تۈركلەرنىڭ مىللىي ھېسسىياتقا ئېرىشتۈرۈلۈشى جەھەتتە مۇھىم رول ئوينىغان ئىدىل - ئۇرال تۈركلىرى بۇنداق بىر قاراشنى بۆلگۈنچىلىك قىلغانلىق دېيىشىپ، زەكى ۋەلىدىنى باشقىرتچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ تۈركى قوۋملارنى پارچىلاشقا ئۇرۇندى دەپ ئەيىبلەپ كېلىشتى.

زەكى ۋەلىدى تۇغان بۇ قېتىمقى ئەڭ ئاخىرقى تىرىشچانلىقلىرىدىمۇ بارلىق شەرق تۈركلىرىنى بىرلەشتۈرىدىغان «ئۇلۇغ تۈركىستان» ياكى «بۈيۈك تۈرك ئېلى» دەيدىغان قاراش بويىچە ھەرىكەت باشلىغان ئىدى. ئەمما 1928 - يىللىرى «تۈركىستان ۋە ئەزەربەيجاننى ئۆگىنىش تەتقىقات يۇرتى» نى قۇرۇشقا تىرىشقان ۋاقىتلىرىدىكىگە ئوخشاش خەلق ئاممىسىنىڭ ھىمايىسىنى قولغا كەلتۈرەلمەيدىغانلىقىنى مۆلچەرلىگەنلىكى ئۈچۈن، قۇرماقچى بولغان جەمئىيەتنىڭ دائىرىسىنى كېڭەيتىش مەقسىتىدە ئەزا سانىنى كۆپەيتىش دەيدىغان بىر ئەندىشىمىز يوق دەيدىغان قارىشنى جەمئىيەتنىڭ نىزامنامىسىگە مەخسۇس قىستۇرۇپ قويغانىدى. ۋەلىدى ئۆزى بىر ئۇنىۋېرسىتېت پروفېسسورى بولغانلىقى ئۈچۈن، جەمئىيەت رەئىسلىكىنى مۇرات خېلىل ئوغلىغا بېرىدۇ. تۈركىستان مەدەنىيەتلىرى جەمئىيىتىنىڭ پائالىيەت قىلغانلىقى توغرىلىق بىردىن - بىر ئىسپاتى ئورنىدا بىر قېتىملىق ئىلمى دوكلات باغىقىلا ساقلىنىپ قالغان ئىدى. زەكى ۋەلىدى تۇغان دوكلاتچى بولۇپ ئۇيۇشتۇرۇلىدىغان بۇ ئىلمى دوكلاتنىڭ تېمىسى «تۈركىستان بىلەن رۇسىيە مۇسۇلمانلىرىغا دائىر كېيىنكى يىللاردىكى غەرب نەشرىيات پائالىيەتلىرى» بولۇپ، جەمئىيەت ئىشخانىسى بەكلا تار بولغاچقا، بۇ تېمىغا مۇناسىۋەتلىك ئىنتايىن ئاز كىشىلەرنى بۇ دوكلاتقا تەكلىپ قىلىشقا مەجبۇر بولغانلىقى ئەسكەرتىلگەن. ئەپسۇسكى، بۇ جەمئىيەت پائالىيەتلىرىنى داۋاملاشتۇرالماي ئۇزۇنغا قالماي تاقىلىپ قالىدۇ. بۇ ئىشلار زەكى ۋەلىدى تۇغاننىڭ تاشقى تۈركلەرگە مۇناسىۋەتلىك سىياسىي سەھنىلەردە

ئومۇمى تۈركىستانلىقلارنىڭ يەنە بىر چوڭ مەسىلىسى ئەدەبىي تىل مەسىلىسى ئىدى. بۈگۈنكى كۈندە ئۇلۇغ تۈركىستان ساھەسىدە ئۇرۇسلار تەرىپىدىن قازاق، ئۆزبېك، قىرغىز، تۈركمەن، قاراقالپاق، ئۇيغۇر، باشقىرت ۋە تاتار شېۋىلىرىدە بولۇپ جەمئىي 8 مۇستەقىل ئەدەبىي تىل يارىتىلغان. ...

مۇھاجىردىكى تۈركىستانلىقلارغا ياردەم قىلىش مەسىلىسىگە كەلسەك، ... بىلىم ئېلىش ياكى مۇھاجىر سۈپىتى بىلەن كەلگەن تۈركىستانلىقلارغا ياردەم قىلىش ئىشلىرى تۈركىيەنىڭ مەدەنىيەت ۋە ياردەملىشىش مۇئەسسەسەلىرىدىن پايدىلىنىشنى ئاساس قىلغان ھالدا پىلانلانغاندى. يەنى، جەمئىيىتىمىز بىۋاستە ھالدا بىر ياردەم بېرىش جەمئىيىتى ھېسابلانمايدۇ. ... جەمئىيىتىمىز سىياسەت ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنالمايدىغان بىر جەمئىيەت بولغانلىقى ئۈچۈن، ۋەتىنى، ياكى بولمىسا ھەر بىر قوۋملار، ۋە ياكى ئۇلارنىڭ بىرلىكىگە ۋاكالەتەن كۈرەش قىلىش پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنالمايدۇ... جەمئىيىتىمىز ئەزا كۆپەيتىمىز دەپمۇ ئۇرۇنمايدۇ.

جەمئىيەت نىزامنامىسىدا يەنە، تۈركىستانلىقلارنىڭ تىللىرىنى، مەدىنى ئالاھىدىلىكلىرىنى يوقىتىپ قويماسلىقى ئۈچۈن پائالىيەتلەر بىلەن شۇ-غۇللىنىدىغانلىقى، بۇ مەقسەتتە مەتبۇئاتچىلىق پائالىيەتلىرى بىلەن يىغىن - دوكلاتلارنى ئۇيۇشتۇرۇپ تۇرىدىغانلىقى بەلگىلەنگەن.

زەكى ۋەلىدى تۇغان، شەرق تۈركلىرى يېتىشتۈرگەن نادىر ئالىم ۋە سىياسەتچىلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. ئەمما ئۇ چەت دۆلەتلەردە يېتەرلىك دەرىجىدە خەلق ھىمايىسىگە ئېرىشەلمىگەنلىكى ئۈچۈن، ئارزۇ قىلغىنىدەك ئاكتىپ تەسىر كۆرسىتەلىگۈدەك سىياسىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللىنىش پۇرسىتىگە پەقەتلا ئېرىشەلمەي كەلدى. تاشقى تۈرك مۇھىتى ئىچىدە ئورۇن ئېلىنىشى پىلانلىغان "باشقىردىستان، ئەمەلىيەتتە تاتارىستاندىن ئايرىم بىر جاي بولۇش بىلەن بىرگە، تۈركىستانىنىڭ بىر تەركىبى قىسمى ھېسابلىنىدۇ.

ئالاقىسى بولغان تۈركىستانلىق زىيالىيلارنىڭ ئىسمى ئۇتتۇرىغا چىققانلىقى كىشىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ. بۇ پائالىيەتكە تۈركىيەدىن ئەنقەرە گورۇپپىسى تەۋەسىدىن بولۇپ پروفېسسور دوكتور تاھىر چاغاتاي، پروفېسسور دوكتور ئىبراھىم يارقىن، دوكتور سالىھ ئەركىنقول، پروفېسسور دوكتور مېجىت ئوكتاي، ئىبراھىم مۇتلۇ، تۆمۈر ئۆزبېك، پروفېسسور دوكتور سەئىد ئېلى ئەنقەرە؛ ئىستانبۇل گورۇپپىسىدىكىلەردىن بولۇپ دوكتور ئەخمەت نائىم ئۆكتەم، ئەفدال ۋېنسۇرەل، ياقۇپ ئېلبەك، پروفېسسور دوكتور ئەخمەتجان ئوكاي، ئىلھام مۇساباي، ئابدۇللا رەجەپ بايسۇن، دوكتور مەقسۇت تارىم؛ تۈركىيەنىڭ قالغان شەھەردىكىلەردىن سابىر تۈركىستانلى (ئالپۇلدىن)، دوكتور راسىھ ئۆزگەن (ئادانادىن)، پودپولكوۋنىك دوكتور ۋاسى مىرزىتاش (سارىقامىشتىن)، نادىر رىجال ئوغلى (بۇرسادىن)، دوكتور زاھىت ئۆزبۇلاق (سىلىفكەدىن)، ئەخمەت شۇكۇرى ئاتامان (ئاقسەكىدىن) قاتارلىقلار تىزىملانغان. چەت دۆلەتلەردىن قاتناشتۇرۇلغانلار ئەيسا يۇسۇپ ئالىپتېكىن (كەشمىردىن)، سەتتار چولپان (كەشمىردىن)، پولات قادىرى (كەشمىردىن)، ئىبراھىم ۋاسىلى (مىسىردىن)، مەمتىمىن ئىسلامى (مىسىردىن)، ئەزەم ھاشىمى (كاراچىدىن)، سېيىت قاسىم ئەنجانلىق (كاراچىدىن)، مەخمۇت ئايقارلى (پىشاۋۇردىن)، ھەمدۇللا مەھەممەدى (مەككىدىن). تۈركىيەدىن بۇ تىزىملىكتە بار بولغانلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك سابىق ت م ب گورۇپپىسىنىڭ ئەزالىرىغا مەنسۇپ كىشىلەردىن تەركىب تېپىشى دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغان بىر نۇقتا. شۇنىڭدەك يەنە پىشاۋۇردىن مەخمۇت ئايقارلىنىڭ بۇ تىزىملىككە ئېلىنغانلىقى، ئۇنىڭ ئۇستىدىكى گۇمانلارنىڭ خېلىلا ئازايغانلىقىنى، تۈركىستانلىق زىيالىيلار ئارىسىدا قايتىدىن ئىشەنچكە ئېرىشكەنلىكىنى كۆرسەتمەكتە. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، سوۋېت ئاخبارات ئورۇنلىرىنىڭ "مەخمۇت ئايقارلى تۈركىيە جاسۇسى بولغانلىقى ئۈچۈن ئافغانىستان ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن قاماققا ئېلىنغان. سوۋېت جاسۇسى بولغان بولسا ئىدى، سوۋېتلار ئۇنى دەرھال تۈرمىدىن چىقىرىۋالغان بولاتتى" دېگەندەك تەشۋىق قىلىشلىرى تۈركىستانلىقلار ئىچىدە ماقۇل كۆرۈلگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. — ئا.ھ. ئىزاھاتى]. 5~6 ئاي داۋام قىلغان تەييارلىق باسقۇچىدىن كېيىن، 1953 ـ يىلىنىڭ ئاپرېل ئېيىدا «تۈركىستان» دېگەن نامدا ئايلىق

ئېلىپ بارغان ئەڭ ئاخىرقى پائالىيەت ئۇرۇنۇشلىرىدىن بىرى بولۇپ قالدۇ.

زەكى ۋەلىدى توغاننىڭ بۇ تۈردىكى پائالىيەتلىرىگە ئوخشاپ كېتىدىغان پائالىيەتلەردىن بىرىنى، يەنە شۇ دەۋرلەردە سابىق ت م ب ئەزالىرىمۇ قانات يايدۇرۇشقا تىرىشىپ كۆرىدۇ. پروفېسسور تاھىر چاغاتاي، پروفېسسور ئىبراھىم يارقىن، ئەخمەت نايىم ئۆكتەم، تىمور ئۆزبېك ۋە ئىبراھىم مۇتلۇ قاتارىدىكى ت م ب ئەزالىرى مەركىزى ئورگىنىنى ئەنقەرەدە قۇرۇش ئارقىلىق «تۈركىستانلىقلار ھەمكارلىق جەمئىيىتى» نامىدا بىر جەمئىيەت قۇرۇپ چىققانىدى. 1952 - يىلى 24 - مايدا چاقىرىلغان قۇرۇلتىيىدا رەئىسلىككە ئىبراھىم يارقىن تەيىنلەنگەن ئىدى. بۇ جەمئىيەتنىڭ ئىستانبۇلدىكى شۆبىسىگە ئابدۇۋاھاپ ئوكتاي يېتەكچىلىك قىلىدىغان قىلىپ پىلانلاشقانىدى. نىزامنامىگە ئاساسەن، بۇ جەمئىيەتنىڭ غايىسى تۈركىستاننى تونۇشتۇرۇش، تۈركىستان تارىخى بىلەن تۈركىستان مەدەنىيىتىگە مۇناسىۋەتلىك نەشرىياتچىلىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىش، تۈركىستانلىقلار ئارىسىدا ھەمكارلىقنى كۈچەيتىش مەقسەت قىلىنىدۇ دەپ بەلگىلەنگەن ئىدى. جەمئىيەت قۇرۇلۇپ ئۇزۇنغا قالماي تۈركىستانلىق زىيالىيلار ئوتتۇرىسىدا ئۇيۇشتۇرۇلغان بىر قاتار يىغىنلار نەتىجىسىدە، بىر نەشرىيات ئەپكارى چىقىرىش زۆرۈرلۈكى ماقۇل كۆرۈلدۇ. ۋەلى قېيۇمخان يېتەكچىلىكىدىكى م ت ب ك نىڭ ئەپكار ئورگىنى بولغان «مىللىي تۈركىستان» غا تاقابىل تۇرالايدىغان بىر ژۇرنال دەپ قارالغان بۇ ژۇرنالغا دائىر پائالىيەتلەرگە، «ياش تۈركىستان» دەۋرىدە مول تەجرىبىگە ئېرىشكەن ئابدۇۋاھاپ ئوكتاي بىلەن شەرقى تۈركىستانلىق يېتەكچىلەردىن مەمتىمىن بۇغرا ئىككىسى مەسئۇل بولىدىغان بولىدۇ.

چىقارماقچى بولغان بۇ ژۇرنال كەڭ دائىرىلىك جامائەتچىلىكنىڭ قوللاپ قۇۋۋەتلىشىگە ئېرىشىشنى كۆزدە تۇتۇپ، تۈركىيەدىكى زىيالىيلىرىغىلا تايىنىش بىلەن چەكلىنىپ قالماي، مىسىر، پاكىستان، ئەرەبىستان، ئىئوردانىيە، ئافغانىستان قاتارلىق ئەللەردە تۇرۇۋاتقان نۇرغۇنلىغان تۈركىستانلىق كىشىلەر بىلەن مۇناسىۋەت تىكلەيدۇ [ژۇرنال مەسىلىسىدە مۇناسىۋەت تىكلەنگەن كىشىلەر ئۇ دەۋرلەردە تۈركىيەدە ۋە شەرق ئەللىرىدە تۇرىدىغان، ت م ب بىلەن

يارقىنىنىڭ «تۈركىستاندىكى سوغۇقچىلىق ۋە دېھقانچىلىق پائالىيەتلىرى» دېگەن ماقالىلەر بۇ جەھەتتە كۆزگە چېلىقىدىغان ماقالىلەر ھېسابلىناتتى. شۇنىڭغا قارىماي، بۇ ژۇرنالمۇ ماددىي قىيىنچىلىقلار سەۋەبىدىن ئۇزۇن داۋاملىشالماي، 1953 - يىلىنىڭ سېنتەبىر ئېيىدا چىقىرىلغان 6 - سانى بىلەن نەشرىيات ساھەسىدىن چېكىنىپ چىقىشقا مەجبۇر بولىدۇ. «تۈركىستان» ژۇرنىلى شۇنچە قىسقا ئۆمۈرلۈك بولۇشىغا قارىماي، شەرقىي ۋە غەربىي تۈركىستانلىق زىيالىيلارنىڭ ئورتاق تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ تەڭ ھەمنەپەس بولۇپ بىرلىشىپ چىقارغان تۇنجى ۋە ئاخىرقى ژۇرنال بولۇش جەھەتتىن ئالغاندا ئىنتايىن مۇھىم تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە بىر پائالىيەت ھېسابلىناتتى. ئۇنىڭدىن كېيىنكى يىللاردا شەرقىي تۈركىستانلىقلار ئۆز تەشكىلىنى قۇرۇشقا باشلاپ نۇرغۇن كىتاب - ژۇرنال بېسىپ تارقىتىدۇ.

ت م ب چىلار قۇرۇپ چىققان تۈركىستانلىقلار ھەمكارلىق جەمئىيىتى مەركىزىنىڭ ئەنقەرەدە بولۇپ قېلىشى بەكلا ئەپسىز ئەھۋال ئىدى. چۈنكى، تۈركىيەدە ئولتۇراقلاشقان تۈركىستانلىقلار ئاساسەن ئالغاندا ئىستانبۇل بىلەن ئادانادەك شەھەرلەرگە مەركەزلەشكەنىدى. شۇنىڭدەك يەنە جەمئىيەت رەھبەرلىرىدىن بولغان ت م ب چىلارمۇ ئادەتتىكى يۇرتداشلارغا سېلىشتۇرغاندا بەكرەك زىيالىي كىشىلەردىن بولغاچقا، ئادەتتىكى پۇقرالار بىلەن بەك ئىچقويۇن - تاشقويۇن بولۇپمۇ كېتەلمەيتتى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە، بۇ جەمئىيەتمۇ خۇددى زەكى ۋەلىدى تۇغان قۇرۇپ چىققان تۈركىستان مەدەنىيەتلەر جەمئىيىتىدىكىگە ئوخشاش كەڭ يۇرتداشلارنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشەلمىگەچكە، ئۇزۇنغا قالماي تاقىلىپ قالىدۇ.

تۈركىيەدە، دېموكراتلار پارتىيىسىنىڭ ھاكىمىيەت ئۈستىگە چىقىشى بىلەن تەڭ، تۈركىيەنىڭ تاشقى تۈركلەر سىياسىتىدە ئالاھىدە زور ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كېلىپ، تۈركىيەگە كۆچمەن قوبۇل قىلىش مەسىلىلىرىدىكى چەكلىمىلەر زور دەرىجىدە ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان بىر ۋەزىيەت شەكىللەنمەكتە ئىدى. بۇ تۈر ئۆزگىرىشلەرگە ئاساسەن، ئافغانىستاندىن تۈركىيەگە مۇھاجىر بولۇپ كېلىشنى تەلەپ قىلىدىغان تۈركىستانلىقلارنىڭ مەيلى ئۇرۇش ۋەزىيىتى دەۋرلىرىدىكى

بىر ژۇرنال چىقىرىلىش باشلاندى. ژۇرنالنىڭ باش تەھرىرلىكىنى شەرقى تۈركىستان مۇستەقىللىق ھەرىكىتىنىڭ ئاتاغلىق يېتەكچىسى مەمتىمىن بۇغرا ئۈستىگە ئالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، بۇ ژۇرنالنىڭ تەھرىر ھەيئىتى ئاساسەن تۈركىستان مىللىي ئىتتىپاق ئەزالىرى تەرىپىدىن تەشكىل تاپماقتا ئىدى. 30 - يىللاردا «ياش تۈركىستان» ژۇرنىلى، ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەردە بولسا «ياش تۈركىستان» مەتبۇئاتلىرىنىڭ تېخنىك مەسئۇللۇقىنى ئۈستىگە ئېلىپ كەلگەن ئابدۇۋاھاپ ئوكتاي، بۇ ژۇرنالنى سىناق قىلىپ چىقىرىشتا مەمتىمىن بۇغرا بىلەن بىرگە ئىشلەيدۇ. بۇندىن باشقا يەنە ژۇرنالنىڭ تەھرىر بۆلۈمىدە تاھىر چاغاتاي بىلەن ئىبراھىم يارقىنغا ئوخشاش سابىق ت م ب چىلارمۇ بار ئىدى. بۇ تۈردىكى تەركىبكە ئاساسەن ژۇرنالنىڭ ئومۇمەن ئالغاندا ت م ب نىڭ مەتبۇئات ئورگىنى ھالىدا ئىشلەيدىغانلىقىنى كۆرسەتمەكتە ئىدى.

ژۇرنالنىڭ باش بېتىدىكى «تۈركىستان ژۇرنىلىنىڭ چىقىرىلىشى» ماۋزۇلۇق ماقالىدا تۈركىستانلىق ئاكتىپلارنىڭ 30 - يىللاردىن بۇيان ھەر قايسى ئەللەردە نەشر قىلىنغان ژۇرناللارنى چىقىرىپ كەلگەن بولسىمۇ، بۇ ژۇرناللار ئاساسەن سىياسىي خاراكتېردە چىقىرىلغانلىقىنى، ئەمما بۇ قېتىمقىسى بولسا مەدەنىي خاراكتېرلىك بىر ژۇرنال بولىدىغانلىقى كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن. ئۇلارنىڭ بۇ تۈردىكى مەزمۇن ئۆزگىرىش قىلىشىغا تۈركىيەدىكى ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ باشقۇرۇش تۈزۈمىدە ئۆزگەرتىش قىلغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ بۇ تۈر ئۆزگىرىش قىلغان بولۇشى مۇمكىن. دېگەندەك، ژۇرنال غايىسى بايان قىلىنغان ئابزاسلاردا مىللىي ئازادلىق ھەرىكەتلىرىگە مۇناسىۋەتلىك بېشىمىزدىن ئۆتكەن ئىشلار بىلەن كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىمىزنى ئېلان قىلىپ تۇرىمىز دەپ كۆرسەتكەن. بۇ سۆزلەر، ژۇرنالنىڭ سىياسىي خاراكتېردىكى مەسىلىلەرنى كەڭ دائىرىدە مۇھاكىمە قىلىپ تۇرىدىغانلىقىنى كۆرسەتمەكتە.

«تۈركىستان» ژۇرنىلى، مەزمۇن جەھەتتىن ئالغاندا خېلىلا سەۋىيىلىك چىقىرىلغان ئىدى. كېيىنكى سانلىرىدا بېسىلغان «تۈركىستاندا جەدىتچىلىك» (ئەخمەتجان ئوقۇي)، «تۈركىستان قانداق بېسىۋېلىندى؟» (تاھىر چاغاتاي) دېگەندەك چاتما ماقالىلەر، مەمتىمىن بۇغرانىڭ باشماقالىلىرى ۋە ئىبراھىم

پائالىيەتلىرىنى باشلىۋېتىدۇ. ئۇندىن باشقا يەنە بۇرۇن پېچەتلىۋېتىلگەن تۈركىستان تۈرك ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ مىراسلىرىغا ئىگىدارچىلىق قىلىش ئۈچۈنمۇ بىر قاتار تىرىشچانلىق كۆرسىتىلدى. جەمئىيەت رەئىسى سالىھ ئەركىنقول، 1955 - يىلى ئىيۇندا تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى باش مىنىستىرىغا مۇراجىئەت قىلىپ، 1943 - يىلى پېچەتلىۋېتىلگەن تۈرك مەدەنىيەتلەر ئىتتىپاقىنىڭ ئىمىنئۆنۈ خەلق ھۇجرىسىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن بارلىق نەرسىلىرى بىلەن كۈتۈپخانىسىنى جەمئىيەتكە بېرىلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ تەلەپكە ئەينى ۋاقىتتىكى مالىيە مىنىستىرى 1955.6.25 كۈنى، مۇنداق جاۋاب بېرىلىدۇ:

1928 - يىلى ئىستانبۇلدا قۇرۇلغان تۈركىستان تۈرك ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ 1938 - يىلى تۈرك مەدەنىيەتلەر جەمئىيىتى نامىغا ئۆزگەرتىلىپ 1943 - يىلى پېچەتلىنىلگەنلىكىنى، جەمئىيەت نەرسە - كېرەكلىرىنىڭ ئىمىنئۆنۈ خەلق ھۇجرىسىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەنلىكىنى، يېڭىدىن قۇرۇلغان جەمئىيەتنىڭلارنىڭ پېچەتلەنگەن بۇ جەمئىيەتنىڭ ۋارىسى ھېسابلىنىپ، 1943 - يىلى پېچەتلەنگەن جەمئىيەتكە تەۋە نەرسە - كېرەكلەرنى قايتۇرۇلۇشى تەلەپ قىلىنماقتا.

ئىمىنئۆنۈ خەلق ھۇجرىسىدىكى نەرسە - كېرەكلەر 5830 - نومۇرلۇق قانۇنغا ئاساسەن دۆلەت خەزىنىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن بولۇپ، خەزىنە مال - مۈلۈكلىرىنى ھەرقانداق بىر جەمئىيەتكە بېرىلىشىنى قانۇنىمىز توغرا كۆرمەيدىغانلىقى سەۋەبىدىن تەكلىپىڭىزنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا ئىمكان بولمىدى.

تۈركىيەگە يېڭىدىن كەلگەن مۇھاجىر تۈركىستانلىقلارنىڭ ھەر جەھەتتە نۇرغۇنلىغان قىيىنچىلىقلىرى بار ئىدى. جەمئىيەت بۇ قىيىنچىلىقلارغا قارىتا بىرەر چارە تېپىش مەقسىتىدە جىددىي پائالىيەت كۆرسەتمەكتە ئىدى. 1955 - يىلقى قۇرۇلتىيىدا جەمئىيەت رەئىسلىكىگە سايلانغان دوكتور سالىھ ئەركىنقول، جەرەنبۇلاق رايونىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان تۈركىستانلىقلارنىڭ يەر -

شارائىتلار سەۋەبىدىن بولسۇن ياكى بولمىسا ئىنۆنۈ دەۋرىدىكى ھۆكۈمەتلەرنىڭ تۈركىستانلىق مۇھاجىرلارغا قىزغىن مۇئامىلىدە بولماي كەلگەنلىكى سەۋەبىدىن كېلەلمەي يۈرگەن تۈركىستانلىق مۇھاجىرلار ئەركىن كۆچمەن ھېسابىدا تۈركىيەگە كېلىشكە رۇخسەت قىلىنغانىدى. بۇ قارار چىققاندىن كېيىن، 1952 - يىلىدىن 1954 - يىلىغا كەلگۈچە بولغان ئارىلىقتا بىر قانچە تۈركىستانلىق مۇساپىرلار گۇرۇپپىسى تۈركىيەگە كۆچۈپ كېلىپ، ئادانا (تۈركىيەنىڭ شەرقى جەنۇب ئاق دېڭىز بويىغا يېقىن بىر شەھەر — ئۇ.ت) نى ئاساس قىلغان ھالدا جەيلانپىنار، نازىللى، ئاقشەھەر قاتارىدىكى جايلارغا كېلىپ ئورۇنلىششقا باشلايدۇ. بۇ كۆچمەنلەرنىڭ بىر قىسمى يەنە ئىستانبۇلغا كۆچۈپ كەلگەندى. 1952 - يىلىنىڭ 14 - ماي كۈنىدىكى «جۇمھۇرىيەت» گېزىتىنىڭ خەۋىرىگە ئاساسلانغاندا 1805 نەپەر تۈركىستانلىق مۇھاجىرنى تۈركىيەگە كەلتۈرۈش ھەققىدە مىنىستىرلار مەھكىمىسى قارار قوبۇل قىلىنغان. ئەمما بۇ تۈركۈمدىكى كۆچمەنلەر ھۆكۈمەت تەرىپىدىن يەر تەقسىم قىلىنىپ ئولتۇراق جاي بېرىلگەن كۆچمەنلەردىن ئىدى. بۇندىن باشقا ئۆز ئالدىغا ئېقىپ كەلگەن كۆچمەنلەر سانى توغرىلىق ھېچ بىر مەلۇمات يوق. بۇ تۈر كۆپلەپ كۆچمەن ئېقىنى تۈركىيەدىكى تۈركىستانلىقلار ئارىسىدا يېڭىدىن بىر جانلىنىش ۋەزىيىتىنى شەكىللەندۈرۈپ بېرىدۇ.

1952 - يىلى باشلىنىلغان ئىككى قېتىملىق جەمئىيەت تەشكىل قىلىش سىناقلىرى مۇۋەپپەقىيەتلىك بولمىغاندىن كېيىن، ھېچقانداق ئىلمى ياكى سىياسىي ئورنى بولمىغان 20 نەپەردەك تۈركىستانلىق يىغىلىپ 1954 - يىلى 27 - يانۋار كۈنى ئىستانبۇلدا «تۈركىستانلىقلار ھەمكارلىق جەمئىيىتى» نامىدا يېڭى بىر جەمئىيەت قۇرۇپ چىقىشىدۇ. قۇرۇلغان بۇ جەمئىيەتنىڭ نىزامنامىلىرىدە كۆرسىتىلگەن مەقسەت ۋە پائالىيەت شەكىللىرىمۇ خۇددى بۇرۇن قۇرۇلغان جەمئىيەتلەرنىڭ نىزامنامىلىرىدە كۆرسىتىلگەن مەزمۇنلارغا ئوخشاپ كېتەتتى. 21 - فېۋرال كۈنى چاقىرىلغان قۇرۇلتىيىدا رەئىسلىككە كامىلجان ئوكاي تەيىنلىنىدۇ. بۇ جەمئىيەت، ئىستانبۇلدىكى تۈركىستانلىقلارنىڭ ئومۇمى تىرىكلىكىنى تۈرغۈزۈش، ئىستانبۇلدىن باشقا شەھەرلەردە ياشايدىغان تۈركىستانلىقلار بىلەن مۇناسىۋەت تىكلەش قاتارىدىكى مەقسەتلەر بويىچە

شۇنىڭدەك ئۆلكە دەرىجىسىدىكى بىرلەشمە ھۆكۈمەت شەرقىي تۈركىستان ئىككىنچى جۇمھۇرىيىتى تەرەپ بىلەن مۇناسىۋەتنى ئۈزگەندىن كېيىنمۇ ئۇلار بۇ بىرلەشمە ھۆكۈمەت تەركىۋىدە قالغانلىقى، كېيىن بۇ بىرلەشمە ھۆكۈمەت تەركىۋىدىكى خىتايلار كومۇنىست خىتايلار بىلەن بىرلىشىپ كېتىش قارارىنى ئالغىنىدىن كېيىن بۇ كىشىلەر دەرھال ۋەتەندىن ئايرىلغانلىقى ھەققىدە مەلۇماتلار بار. شۇڭا، خەلق تەرىپىدىن "ئۈچ ئەپەندىچىلەر" دەپ ئاتىلىپ كېلىنگەن بۇ داھىلارنىڭ خىتاي كومۇنىستلىرى بىلەن كۆرەش قىلغىنىدەك يۈرستى بولغانلىقى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات يوق. ئەمما تۈركىيەگە كەلگەن كۆچمەنلەر ئارىسىدا ھەقىقەتەنمۇ كومۇنىست خىتايلار بىلەن جەڭ قىلغان كىشىلەر بار. شۇ سەۋەپتىن بولسا كېرەك، تۈركىيەدە بۇ داھىلار بىرلەشمە ھۆكۈمەتنىڭ ئەمەس بەلكى شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ يېتەكچىلىرى قاتارىدا تونۇلغان. ـ ئۇ.ت) قاتارىدىكى يېتەكچىلەرنىڭ تىرىشچانلىقىدا، 1955 ـ يىلى تۈركىيەگە كۆچۈپ كەلگەن ئىدى. بۇ كۆچمەنلەر ئىستانبۇل قاتارىدىكى بىر قانچە شەھەرلەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئىدى. تۈركىستانلىقلار ھەمكارلىق جەمئىيىتى بىلەن بۇ گۇرۇپپىنىڭ يېتەكچىلىرى 1955 ـ يىلى 7 ـ ئاۋغۇست كۈنى يىغىلىشىپ، ئومۇمى يۈزلۈك ۋەزىيەت مۇھاكىمىسى قىلىشىدۇ. بۇ يىغىندا جەمئىيەت رەئىسى سالىھ ئەركىنقول، بارلىق تۈركىستانلىقلارنىڭ ھازىرقى بار جەمئىيەتكە ياردەم قىلىشلىرى كېرەكلىكىنى، يۇرتۋازلىق قىلىشماسلىقنى، تۈركىستانلىقلار جامائىتى ئارىسىدا بۆلگۈنچىلىك قىلىدىغان قاراشلارغا قارشى تۇرۇلۇشى كېرەكلىكى قاتارىدىكى بىر قاتار مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. شۇنىڭدەك شەرقى تۈركىستان مەسىلىسىنىمۇ تۈركىستان ھەمكارلىق جەمئىيىتى تەۋەسىدە تۇرۇپ ئوتتۇرىغا قويۇش مۇمكىنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئەمما بۇ ئىشتا شەرقى تۈركىستان مەسىلىرىنى ئۆزۈندىن بىرى خەلقئارا سەھنىگە چىقىرىش ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ كېلىۋاتقان جەڭچى ئەيسا يۈسۈپ ئالپتېكىن، شەرقى تۈركىستان كۈرىشى ئۆزگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ، بۇ ئىشنى ئايرىم بىر تەشكىلاتقا تايىنىپ قانات يايدۇرۇش لازىملىقىنى كۆڭلىگە پۈكۈپ كەلمەكتە ئىدى. شۇ سەۋەبتىن، سالىھ ئەركىنقولنىڭ يۇقىرىقىدەك تەكلىپى قوبۇل قىلىنمايدۇ. ئۇزۇنغا قالماي

زېمىن مەسىلىلىرىگە مۇناسىۋەتلىك جىددىي پائالىيەتكە كىرىشىدۇ. جەرەنبۇلاق (جەيلانپىنار_ تۈركىيىنىڭ سۈرىيە چېگراسى بويىدىكى شانلىئۇر اغا قاراشلىق بىر چارۋۇچىلىق ناھىيىسى _ ئۇ.ت) رايونىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان 92 ئائىلىلىك تۈركىستانلىق يىغىلىشىپ جەمئىيەتنىڭمۇ ياردىمى بىلەن ئابلەي تۈركىستانلى يېتەكچىلىكىدىكى «جەرەنبۇلاق تۈركىستانلىقلار ئىشلەپچىقىرىش ۋە تىجارەت بىرلەشمىسى» نامىدا بىر شىركەت قۇرۇپ چىقىشىدۇ. بۇنىڭغا ئوخشايدىغان شىركەتلىشىش پائالىيىتى ئاقشەھەردىكى تۈركىستانلىقلاردىمۇ ئىشقا ئاشۇرۇلىدۇ. ئەپسۇسكى، تۈركىيەدىكى بازار شارائىتلىرىغا ماسلىشالمىغان بۇ شىركەتلەر ئۇزۇنغا قالماي ئىقتىسادى قىيىنچىلىقلار ئىچىگە پېتىپ قېلىپ، تارقىلىپ كېتىدۇ.

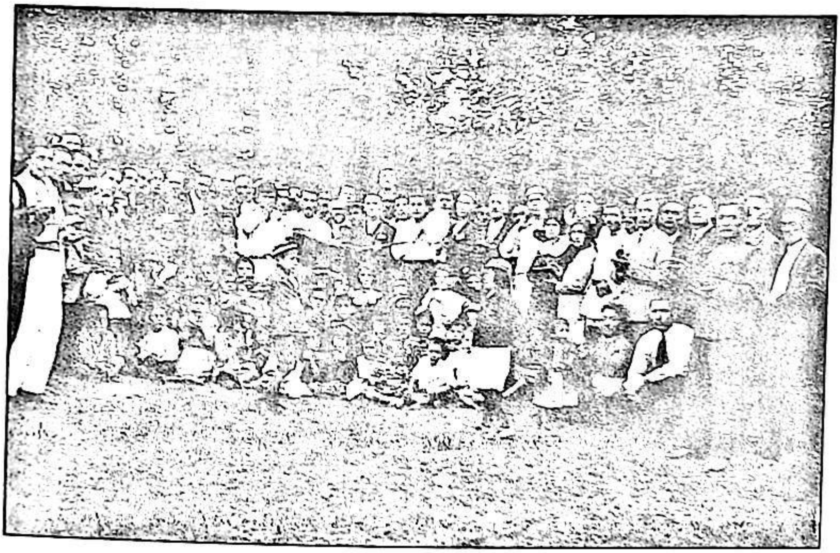

1952 - يىلى تۈركىيەگە كەلگەن تۈركىستانلىق كۆچمەنلەردىن بىر قىسمى ئادانادا. 1953
(ئەھەت ئەنجان ئارخىپىدىن)

بۇ جەرياندا، خىتاي كوممۇنىستلار ھاكىمىيىتىگە قارشى كۈرەش قىلىپ يۇرتىدىن ئايرىلىشقا مەجبۇر بولغان شەرقىي تۈركىستانلىقلاردىن بىر قىسمى ئەيسا يۈسۈپ ئالىپتېكىن بىلەن مەتىمىن بۇغرا (بۇ داھىلار ۋەتىنى شەرقىي تۈركىستاندىكى ۋاقىتلىرىدا خىتاي كوممۇنىستلىرى تېخى يېتىپ كەلمىگەن،

ئادانا جەمئىيىتى، 1959 - يىلىدىن باشلاپ «بۇلاق» نامىدا بىر ژۇرنال چىقىرىشقا باشلىغان ئىدى. بەدرى خوجەنت بىلەن ئەخمەت تۈركئەلى تەرىپىدىن چىقىرىلغان بۇ ژۇرنالنىڭ مەقسىتى تۆمۈر قورغان ئارقىسىدا قالغان ئورتا ئاسىيادا ئۇرۇس زوراۋانلىق ھاكىمىيىتى، كوممۇنىزم دەپ ئاتالغان دىنسىز، ئەخلاقسىز ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ زۇلۇمىدىن قېچىپ ھەر تۈرلۈك دۆلەتلەرگە پاناھلىق تىلەپ قېچىپ چىققان تۈركىستانلىق تۈركلەرنىڭ ھېسسىياتلىرىغا تەرجىمانلىق قىلىش دەپ تونۇشتۇرۇلغان ئىدى. بۇ ژۇرنال سەۋىيىلىك تەھرىرات گۇرۇپپىسىغا ئىگە بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ژۇرنال مەزمۇنلىرى بىلەن ماقالىلەر يېڭىدىن قىزىققۇچىلار سەۋىيىسىدە ئىدى. بۇ ژۇرنال ئاران 7 سانلا چىقىرىلغان بولۇپ، شۇ يىلىنىڭ ئۆزىدىلا تاقىلىپ قالدى. 1960 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ ئىقتىسادى قىيىنچىلىق ۋە ئىشسىزلىق قاتارىدىكى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، بۇ يەردىكى تۈركىستانلىقلار ئىستانبۇل شەھىرى ۋە ئا ق ش قاتارىدىكى ھەر قايسى ئەللەرگە كۆچۈشكە باشلايدۇ. بۇلارنىڭ نەتىجىسىدە ياردەم قىلىدىغانلار ئازىيىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن ئادانا جەمئىيىتى بارغانسېرى كۈچسىزلىنىپ، 1970 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە كۈچىيىپ كېتىۋاتقان ئانارخىست ۋە تېررورچىلىق مۇھىتى ئىچىدە جەمئىيەت بىناسى سولچىل ئېقىمغا مەنسۇپ خۇلىگەرلەر تەرىپىدىن ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋېتىلىدۇ. بۇ ۋەقەدىن كېيىن، جەمئىيەتمۇ ھۆكۈمەت تەرىپىدىن پېچەتلىنىپ پائالىيەتلىرىمۇ توختايدۇ (1980 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا جەمئىيەتنى قايتىدىن يەنە شۇ نامدا ئېچىش تەلىپى سۇنۇلغىنىدا، ھۆكۈمەت دائىرىلىرى رۇخسەت قىلمايدۇ. ئۇ جەمئىيەت ھازىر «ئەلىشىر ناۋايى جەمئىيىتى» نامىدا پائالىيەت كۆرسىتىپ كەلمەكتە. — ئا.ھ. ئىزاھاتى).

تۈركىستانلىقلار زىچراق ئولتۇراقلاشقان يەنە بىر يەر سالىھلىدىمۇ بۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدىغان پائالىيەتلەر قانات يايدۇرۇلغانىدى. شەرقى تۈركىستانلىق يېتەكچىلەردىن ئەلبەگ ھاكىم (ئەلبەگ ھاكىم ۋە ئۇنىڭ شەرقى تۈركىستان مىللىي كۈرىشىدىكى رولى ھەققىدە مەلۇمات ئېلىش ئۈچۈن گودفرېي لياسىنىڭ «كازاك ئېكسودۇس»، ھاسان ئورئالتاينىڭ «ئەركىنلىك ئۈچۈن شەرقى تۈركىستان قازاق تۈركلىرى ۋە بۈيۈك تۈرك ئېلى1985~1986» دېگەن كىتابلارغا قارالسۇن. — ئا.ھ. ئىزاھاتى) نىڭ مەنىۋى يېتەكچىلىكى، ھەمزە ئۇچار

ئالپتېكىن بىلەن سەپداشلىرى شەرقى تۈركىستان كۆچمەنلەر جەمئىيتى نامىدا تەشكىللەت قۇرۇپ پائالىيەتكە كىرىشىدۇ.

1956 - يىلقى قۇرۇلتايدا ئۇ يىللار ئۈچۈن بەكلا يېڭىلىق بولغان بىر ئىش كۆرۈلىدۇ. تۈركىستانلىقلار ھەمكارلىق جەمئىيىتى رەئىسلىكىگە تۇنجى قېتىم بىر ئايال كىشى — خالىدە ئاخىسكا سايلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىنكى سايلاملاردا نۆۋەت بىلەن نەشەت تاھىرئوغلى، باھادىر ئوتۇ سايلانغان بولسا، 1960 - يىلى يەنە قايتىدىن دوكتور سالىھ ئەركىنقول، 1964 - يىلىدا بولسا زىياۋۇدىن باباقۇربان رەئىس بولىدۇ. بۇ يىللاردا جەمئىيەت پائالىيەتلىرى ئاساسلىقى كەچلىك پائالىيەتلىرىنى ئۇيۇشتۇرۇش، ساياھەتلەرگە تەشكىللەش ۋە سەنئەت پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىش دېگەندەك باشقا ساھەلەردىكى پائالىيەتلەر بىلەن چەكلەنگەنلىكى مەلۇم. يېڭىدىن بىر مەجمۇئە نەشرى قىلىش جەھەتتە قارار قوبۇل قىلىنغان بولسىمۇ، ئىشقا ئاشۇرۇش ئىمكانى بولماي قالغان.

ئىستانبۇلدىن باشقا يەرلەردىكى پائالىيەتلەر

ئافغانىستاندىن كۆچۈشلەر نەتىجىسىدە، ئادانا شەھىرى تۈركىستانلىقلار مەركەزلىشىپ ئولتۇراقلاشقان شەھەرلەردىن بىرىگە ئايلىنىشقا باشلايدۇ. ئادانا، تۈركىيەگە كۆچۈپ كەلگەن تۈركىستانلىقلار ئۈچۈن تۇنجى بېكەتلىك ۋەزىپىسىنى ئويىنىماقتا ئىدى. يېڭىدىن كەلگەن مۇھاجىرلار ئۆزئارا ھەمكارلىقلارنى داۋاملاشتۇرۇش تەلەپلىرى بىلەن ئۆي تېپىش، ئىش تېپىش قاتارىدىكى قىيىنچىلىقلىرىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن چارە تېپىش قاتارلىق ئېھتىياجلار جەمئىيەتتىن بىرنى قۇرۇپ چىقىش تەلىپىنى تەقەززا قىلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، 1952 - يىلى ئادانا تۈركىستانلىقلار ھەمكارلىق جەمئىيىتى قۇرۇلىدۇ. بۇ جەمئىيەت، مۇھاجىردىكى تۈركىستانلىقلارنىڭ تۈركىيەگە كۆنۈۋېلىشىغا ئاسانلىق يارىتىپ بەرگەن بولۇپ، كېيىن كەلگەن مۇساپىرلار ئۈچۈنمۇ مۇۋاپىق كېلىدىغان مۇھىت يارىتىپ بېرىلدى. بىر قانچە يىل جەريانىدا يىغىن سالونى ۋە كۇتۇپخانىسى بىلەن ئۆزلىرىگە تەۋە بىر بىناسىمۇ بولغان بۇ جەمئىيەت، 1955~1970 - يىللار ئارىسىدا تۈركىيەدىكى تۈركىستانلىقلارنىڭ ئەڭ ئاكتىپ پائالىيەت كۆرسىتىدىغان ئىجتىمائىي تەشكىلاتلىرىنىڭ بىرى قاتارىدا ۋەزىپە ئۆتەپ كېلىدۇ.

قېيۇمخان بىلەن م ت ب ك قاتتىق تەنقىد قىلىنىدۇ:

سوۋېت رۇسىيەسى ئۆز تەۋەسىدىكى تۈركىستانلىقلارنى ھەربىي تەلىم - تەربىيە بەرمەستىنلا تۈركۈم - تۈركۈملەپ ئۇرۇش مەيدانلىرىغا ھەيدەيدۇ. بۇ ئەھۋالنى ئۆز مىللىي مەنپەئەتلىرىگە زىت دەپ قاراشقان ياشلار تۈركۈم - تۈركۈملەپ دۈشمەن سېپىگە ئۆتۈپ كېتىش يولىنى تاللىۋېلىشقانىدى. شۇنداق قىلىپ بۇ تۈركىستانلىق ياشلار بۇنىڭ بەدىلىگە يەنە جەڭگە قاتنىشىشقا مەجبۇرلىنىدۇ. بىر تەرەپتە ئۇلارنى ئۇرۇش مەيدانلىرىغا مەجبۇرى ھەيدەپ ئاپارغان بولسا، ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن قوشۇلغان قارشى تەرەپتىكىلەرمۇ ئۇلارنىڭ ئىدىيىسىنى يامان نىيەت بىلەن پايدىلىنىپ كېتىدۇ. ... بۇ ۋەقەلەر تۈركىستان ياشلىرىنىڭ مىللىي غايىلىرىگە نەقەدەر سادىق ئىكەنلىكىنى، بۇنىڭ ئۈچۈن جېنىنى پىدا قىلىشقا ھەر دائىم تەييار ئىكەنلىكىنى كۆرسەتمەكتە ئىدى. بەزىلەر بۇ ياشلىرىمىزنىڭ ئاق نىيەتلىكلىكىدىن پايدىلىنىپ كەتكەن، ئۇلاردىن يامان غەرەزلىرى ئۈچۈن پايدىلىنىشقا كىرىشكەن ئىكەن، ئۇ ھالدا بۇ يەردىكى مەسئۇلىيەت ئەنە شۇ ئالدامچىلار ئۈستىگە ئارتىلىشى كېرەك. ... ئۇرۇشنىڭ تەقدىرى، ئۈمىدلىرىگە خىلاپ كېلىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلغىنىدىن كېيىن، ھېچ بولمىغاندا دۈشمەنلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالماسلىق ئۈچۈن بولسىمۇ يول ئاختۇرۇشقا كىرىشكەن تۈركىستانلىق جەڭچىلەر، كۈچىنىڭ زور بىر قىسمىنى غەرب سېپىگە يۆتكىۋېلىش ئىمكانىيىتىنى قولىغا كەلتۈرگەن، مەدەنىيەتلىك ھېسابلانغان غەربلىكلەرنىڭ ئىنسانپەرۋەر، ئەخلاقلىق ھېسسىياتلىرى ۋە ئىدىيىلىرى سايىسىدە قوغدىلىشىنى خىيال قىلىشقان بولسىمۇ، بۇ ئۈمىدلىرىمۇ يوققا چىققان. چۈنكى، ئۇلار توپ - توپى بىلەن سوۋېتلار رۇسىيەسى جاللاتلىرىنىڭ قولىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن. ... تۈركىستانلىقلار چوڭ ئۈمىدلەر بىلەن قاتناشقان ئىككىنچى جاھان

رەئىسلىكىدە قۇرۇلغان تۈركىستانلىقلار مەدەنىيەت ۋە ھەمكارلىق جەمئىيىتى، بۇ جايدىكى تۈركىستانلىقلار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى كۈچەيتىش ۋە مەدەنىي ئالاھىدىلىكلىرىنى ساقلاپ قېلىش بىلەن چەكلىنىپ قالغان بولماستىن، ئۇ نەشرى قىلغان «كوممۇنىزمگە قارشى جەڭ ۋە تۈركئېلى» دېگەن ژۇرنىلىغا تايىنىپ سوۋېتلار بىلەن كوممۇنىزمغا قارشى قانات يېيىۋاتقان كۆرەشكىمۇ كۈچلۈك تۆھپە قوشىدۇ. 1962 ـ يىلىدىن باشلاپ ئەلبەگ ھاكىمنىڭ ئوغلى ھاسان ئۇرئالتاينىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن چىقىرىلغان «بۈيۈك تۈركئېلى» ژۇرنىلى 10 ـ سانغىچە نەشرى قىلىنالايدۇ. 1965 ـ يىلى چىقىرىشقا باشلانغان «كوممۇنىزمگە قارشى جەڭ» دېگەن گېزىت، ئايلىق بولۇپ 10 سان چىقىرىلغاندىن كېيىن ژۇرنالغا ئۆزگەرتىلىپ 4 سان نەشرى قىلىنغان. بۇ ژۇرناللار تاقىلىپ كەتكەندىن كېيىن، ھاسان ئۇرئالتاي ئاساسلىقى شەرقى تۈركىستان بىلەن قازاق تۈركلىرىگە مۇناسىۋەتلىك ھەر خىل يازغۇچىلار يېزىپ چىققان كىتابلارنى مۇددەت بويىچە «بۈيۈك تۈركئېلى نەشرىياتى» نامىدا نەشرى قىلىشنى داۋام قىلىدۇ (1990 ـ يىللارغا كەلگۈچە بۇ چاتما ئەسەرلەردىن بېسىلغان كىتابلار مۇنۇلار ئىدى: 1. «ئەركىنلىك ئۈچۈن شەرقى تۈركىستان قازاق تۈركلىرى»؛ 2. «ئۇلۇغ تۈركچى ماغجان جۇمابايئوغلى»؛ 3. «ئابىلايخان داستانى»؛ 4. «ئالاش — تۈركىستان تۈركلىرىنىڭ مىللىي پارولى»؛ 5. «قازاق تۈركلىرىنىڭ ئىستانبۇلدىكى يېڭى شەھىرى ۋە بىر قىسىم سەرگۈزەشتلىرى»؛ 6. «شەرقى تۈركىستان تارىخىدىكى بەزى مەسىلىلەر ۋە تۆھمەتلەرگە رەددىيە»؛ 7. «كۆچۈشتىن كېيىن». ... — ئا.ھ. ئىزاھاتى).

ت م ب نىڭ ئاقىۋىتى

1959 ـ يىلى ئىچىدە، ت م ب بىلەن م ت ب ك ئوتتۇرىسىدا تاشقى دۇنيادىكى تۈركىستانلىقلار ئارىسىدا بۆلۈنۈشلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەب بولىدىغان يېڭى سۈركىلىشلەر ئوتتۇرىغا چىقىشقا باشلايدۇ. ت م ب رەئىسى تاھىر چاغاتاي يازغان «تۈركىستان مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىگە دائىر ۋەقەلەر سەھنىسى» ئىسىملىك كىتابىدا، ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى دەۋرىدە يۈز بەرگەن ۋەقەلەر ئۈستىدە مۇلاھىزە قىلىنغان بولۇپ، بۇ كىتابتىكى مۇلاھىزىسىدە ۋەلى

تۈركىيە بىلەن گېرمانىيەدە تۇرىدىغان تۈركىستانلىقلار ئارىسىدا كۈچلۈك نارازىلىقلارنىڭ كېلىپ چىقىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. تۈركىستان ياشلىرى نامىدا زىياۋۇدىن باباقۇربان ئېلان قىلغان بىر نارازىلىق ماقالىسىدە مۇنۇلارنى يازىدۇ:

سوۋېتلەرنىڭ جاھانگىرلىك تاكتىكىلىرىنىڭ مەقسىتى تۈركىستان مىللىي مۇستەقىللىقى ئۈچۈن جان تىكىپ كۈرەش قىلىۋاتقان كىشىلەرنى قايسىلا ئۇسۇلدىن پايدىلىنىشىدىن قەتئىي نەزەر پۈتۈن سەپلەر بويىچە ۋەيران قىلىش، قارىلاش ۋە بوھتان چاپلاشتۇر. تاھىر چاغاتاي بۇنى ياخشى بىلىپ تۇرۇقلۇق ...

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ۋاقتىدا گېرمانىيە ئارمىيىسى سېپىدە تۇرۇپ مىللىي بايراقلىرى ئاستىدا رۇسىيە ئىمپېرىيالىزمىغا قارشى جەڭ قىلغان تۈركىستان قوشۇنلىرى بىلەن ئۇنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن مىللىي تۈركىستان ئىتتىپاق كومىتېتىنىڭ شەرەپلىك كۈرەش تارىخىدا ئىسمىنىڭ يوقلۇقى سەۋەبىدىن پەيدا بولغان ئۆچمەنلىك ۋە يامان نىيىتى بىلەن، تۈركىستان مىللىي ئىتتىپاق كومىتېتى يېتەكچىسى ۋەلى قېيۇمخاننىڭ نيۇرىمبېرگ تۈرمىسىدە قامىلىپ تۇرغان بىر ۋاقىتتا، قەھرىمان ۋە مۇجاھىت تۈركىستان ئەۋلادلىرىنى قۇتقۇزۇش جەھەتتە ھېچقانداق پائالىيەتكە كىرىشمىگەنلىكتىن ئىبارەت مىللىي مەسئۇلىيىتىدىن قېچىش مەقسىتىدە، مەرھۇم مۇستاپا چوقاي ئوغلى ئەپەندىنىڭ ۋاپاتى ھەققىدە ... تېببىي ۋە ھۆكۈمەت ھۆججەتلىرىگە ئەھمىيەت بېرىلمىگەن بىر بوھتاننى يېزىش ئارقىلىق، دۈشمەننىڭ بۆلۈش تاكتىكىسىغا ئەگىشىپ كەتكەن ... تۈركىستان ياشلىرى نامىدا بۇ كىتابچىغا نارازىلىقىمىزنى بىلدۈرىمىز.

بۇنداق قالايمىقانچىلىق ۋەزىيەتتىن پايدىلىنىش غەرىزىدە يۈرگەن سوۋېت تەشۋىقاتچىلىرى بۇ تۈر مۇنازىرىلەرنى كۆزىتىپ يۈرگەن كۈنلەرنىڭ

ئۇرۇشىدا يېگەن ئەڭ ئېغىر زەربە، شۈبھىسىزكى، مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ ۋاپاتى بىلەن ئوتتۇرىغا چىققان ھادىسىلەر ھېساپلىنىدۇ. ... بۇنداق ۋاقىتسىز كەلگەن ئۆلۈم، بىرمۇنچە غايىلىرىنىڭمۇ گۇمران بۆلىشى، بىر مۇنچە خۇسۇسى ھەۋەسلىرىنىڭمۇ ئوتتۇرىغا چىقىشىغا سەۋەبچى بۆلىشى مۇمكىن ئىدى. يۇقىرىقىدەك خاتىرىلەردىنمۇ مەلۇم بولغىنىدەك، تۈركىستانلىقلار ئۈچۈن پەقەتلا قىممىتى بولمىغان ئاقىۋەتلەرنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئىككىنچى جاھان ئۇرۇشى ۋەقەلىرىدىكى زىياننىڭ ھېسابىنى قىلىش بەكلا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بىر ئىش ھېساپلىنىدۇ. ئەپسۇسكى، ئارىدىن شۇنچە ئۇزۇن ۋاقىت ئۆتكەن بولۇشىغا قارىماي، بۈگۈن بىز بۇ ھېساب - كىتاب قىسمەن بولسىمۇ قايىل بولغۇدەك ئوتتۇرىغا قويۇش ئىمكانىغا ئىگە بولالماي كەلدۇق. بەلكىم بۇ ھېساب - كىتاب تولۇق قىلالىشىمىز ئۈچۈن تۈركىستانلىقلارغا مەڭگۈ پۇرسەت كەلمەسلىكىمۇ مۇمكىن. چۈنكى، مەسىلىنىڭ ئىچىگە ئالدامچىلىق، نومۇسسىزلىق، كېرەكسىز ئابرۇي ۋە باشقۇرۇش جەھەتتىكى قابىلىيەتسىزلىك قاتارىدىكى بىر مۇنچە توسالغۇلار ئارىلىشىپ كەتكەن ئەھۋالدا تۇرماقتا.

تاھىر چاغاتاي، بۇ مۇلاھىزىلىرىدىن كېيىن مۇستاپا چوقايئوغلىنىڭ ۋاپاتىغا مۇناسىۋەتلىك سوۋېت تەشۋىقاتچىلىرى تەرىپىدىن پەيدا قىلىنغان بىر قاراشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ كېلىپ، ئۇنى ھاشىيىدە بايان قىلىپ ئۆتىدۇ. ئۇزۇن يىللار ئىران، ئافغانىستان ۋە پاكىستانلاردا تۈركىستانلىقلار ئىچىگە كىرىۋېلىپ جاسۇسلۇق قىلىپ كەلگەن مەخمۇت ئايقارلى، سوۋېت ئىتتىپاقىغا قايتىپ كەتكىنىدىن كېيىن مۇستاپا چوقاي ئوغلى كېزىكتىن ئۆلگەن بولماي، بەلكى زەھەرلىنىپ ئۆلتۈرۈلگەن دېگەن قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويغان ئىدى. سوۋېت تەشۋىقات ماشىنىلىرى بۇ يالغان خەۋەرنى ۋەلى قېيۇمخان بىلەن م ت ب ك گە قارشى پايدىلىنىپ كەلگەنىدى. تاھىر چاغاتاينىڭ بۇ تەشۋىقات ماتېرىيالىنى خۇددى توغرا خەۋەر مەنبەسى سۈپىتىدە ھاشىيىدە بەرگەنلىكى

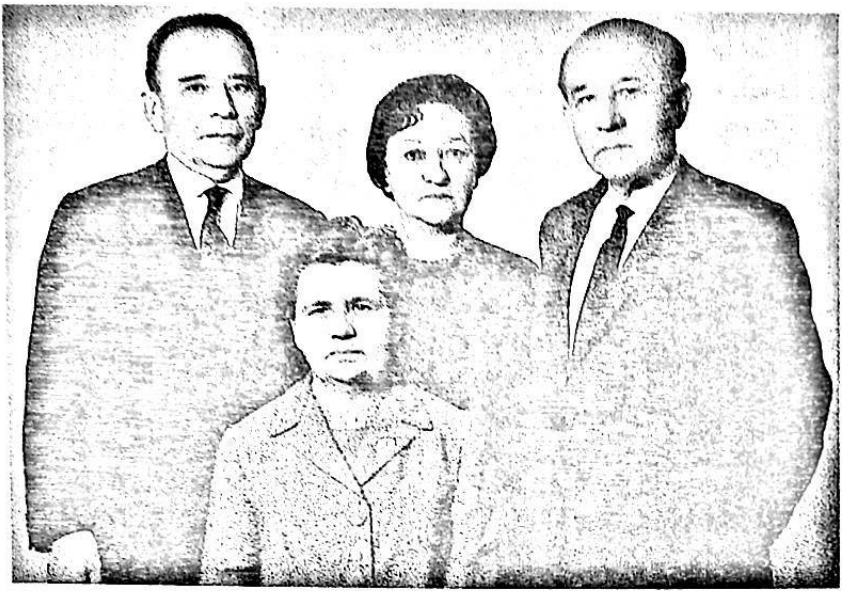

ت م ب نىڭ ئەڭ ئاخىرقى مەسئۇللىرى

تاھىر چاغاتاي، ئابدۇۋاھاپ ئوكتاي، رەپىقىلىرى سائادەت چاغاتاي ۋە سائىدە ئوكتايلار بىلەن بىرگە. ئىستانبۇل، 1967 - يىلى فېۋرال (ئەھەت ئەنجان ئارخىپىدىن)

1967 - يىلقى سايلامدا جەمئىيەت رەئىسلىكىگە دوكتور ئەخمەت نائىم ئۆكتەم سايلىنىدۇ. ئۆكتەم، سابىق ت م ب ئەزالىرىدىن بىرى بولۇش بىلەن بىرگە يەنە، «تۈركى كۆچمەنلەر ۋە مۇساپىرلار ئىتتىپاقى» نىڭ رەئىسلىك ۋەزىپىسىنىمۇ ئۈستىگە ئالغان بىرى ئىدى. بۇ ئىتتىپاق، دېموكراتلار پارتىيىسى ھۆكۈمىتىدىن كېيىن تۈركىيەدە قۇرۇلغان بارلىق تاشقى تۈركلەر جەمئىيەتلىرىنى بىر مەركەزگە يىغىش نەتىجىسىدە شەكىللەنگەن بىر ئورگان ئىدى. تۈركىيە ھۆكۈمىتىنىڭمۇ قوللاپ قۇۋۋەتلىشىگە ئېرىشكەن بۇ تەشكىلات، تاشقى تۈركلەرگە مۇناسىۋەتلىك قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى بۇ مەركەز ئەتراپىدا بىر تۇتاش رىياسەتچىلىكىدە ئەمەلگە ئاشۇرۇشنى كاپالەتكە ئىگە قىلماقتا ئىدى. بۇ تەشكىلات 1954 - يىلى قۇرۇلغان بولۇپ، چاغالئوغلى تەۋەسىدە ئۆلارغا ئايرىلغان بىر بىنادا پائالىيەت قىلىپ كەلمەكتە ئىدى. بۇ ئىتتىپاق قۇرۇلۇپ ئۈنجى قېتىملىق قۇرۇلتىيىدا رەئىسلىككە تەيىنلەنگەن دوكتور ئەخمەت نائىم ئۆكتەم، 1970 - يىللارغىچە بۇ ۋەزىپىسىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك بىلەن ئۆتەپ

بىرىدە، «مىيونخېندا تۇرۇشلۇق ۋەلى قېيۇمخاننىڭ سابىق قوغدىغۇچىسى سۇلتان قارىنىڭ خېتى» تېمىلىق يەنە بىر پارچە تەشۋىقات ماتېرىيالىنى تۈركىستانلىقلار ئۇتتۇرىسىدا تارقىتىشقا كىرىشىدۇ. بۇ خەتتە چوقاي ئۇغلىنىڭ ۋاپاتىغا مۇناسىۋەتلىك پەرەزلەر قايتا تىلغا ئېلىنىپلا قالماي، ۋەلى قېيۇمخاننىڭ ئىناۋىتىنى تۆكۈش مەقسەت قىلىنغان ھەر تۈرلۈك قوشۇمچە پەرەزلەرمۇ ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئىدى. بۇ تۈردىكى ئاساسسىز پەرەزلەرنىڭ تاھىر چاغاتايدەك مۇھىم بىر ئالىم تەرىپىدىن پايدىلىنىشى، بۇ ئاتالمىش جىنايەتنىڭ ئۇزۇن يىللىقچە م ت ب ك بىلەن قېيۇمخان رەقىبلىرى تەرىپىدىن پايدىلىنىپ كېتىشكە سەۋەبچى بولۇپ بېرىدۇ. بۇ تۈردىكى پەرەزلەرنى رەت قىلىدىغان ھۆججەتلەر بىلەن ۋەقەنىڭ گۇۋاھچىلىرى يازغان ئەسلىمىلەر كومىتېت تەرىپىدىن مىللىي تۈركىستان ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغانلىقىغا قارىماستىن، بۇ مەسىلىدىن تولۇق خەۋىرى بولمىغان خەلق ئاممىسىغا كۆرسىتىدىغان ئەكسى تەسىرلەر تولۇق تازىلانمىغان ئىدى. بۇ ھادىسىلەر تۈپەيلىدىن، تاھىر چاغاتاينىڭ شەخسى تەسىرىگە ئۇچرىغان ت م ب، خەلق ئاممىسى ئارىسىدا ئەسلىدىنلا ئاجىزلىشىپ كەتكەن ھىمايىسىدىن تولۇق مەھرۇم بولۇپ، تەشكىلات ئەزالىرىنىڭ مۇھاجىرلار ئاممىسى بىلەن ئەسلىدىنلا زەئىپ بولغان مۇناسىۋىتىدىن پۈتۈنلەي ئايرىلىپ قېلىش دەرىجىسىگە كېلىدۇ.

بۇ تۈردىكى مۇنازىرە مۇھىتىنىڭ يۈز بېرىشىگە قارىماي، ئىستانبۇلنى مەركەز قىلغان تۈركىستانلىقلار ھەمكارلىق جەمئىيىتى پائالىيەتلىرىنى قەتئىي داۋاملاشتۇرۇش ئۇچۇن پۈتۈن تىرىشچانلىقلارنى كۆرسەتمەكتە ئىدى. 1966 - يىلى 20 - دېكابىر كۈنى رۇسىيە باش مىنىستىرى كوسىگىن تۈركىيەنى زىيارەت قىلىشقا كېلىدۇ. كوسىگىن بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىغا نارازىلىق بىلدۈرۈش مەقسىتىدە ئىستانبۇل بىلەن ئادانادىكى جەمئىيەتلەر يۈزلىگەن تۈركىستانلىقنى ئەنقەرەگە يىغىدۇ. ئەمما تۈركىيە، سوۋېتلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ كەلمەكتە ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، نارازىلىق بىلدۈرمەكچى بولغان ئاممىنىڭ نارازىلىق تەلەپلىرىنى رۇسىيە زىيارەت ئۆمىكىدىكىلەرنىڭ ئاڭلاپ قېلىشىغا پەقەتلا يول قويمايدۇ.

بۇ دەۋردە تىلغا ئالغۇدەك پائالىيەتلەردىن بىرى قاتاردا جەمئىيەت يېتەكچىلىرىنىڭمۇ ياردىمى بىلەن زىياۋۇدىن باباقۇربان باشلىغان «ئەركىن تۈركىستان ئۈچۈن» ناملىق ئايلىق گېزىت چىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىشنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش مۇمكىن. 1975 - يىلى بېسىلىشقا باشلىغان بۇ گېزىت، تۇنجى سانىدا «نېمىشقا نەشرى قىلدۇق» دېگەن باشماقالىسىدا مۇنداق دېيىلىدۇ:

ئۇزۇن يىل كۈتۈپ باقتۇق. تۈركىيەدە تۈركىستان مەسىلىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇشىمىز ئۈچۈن بىر ئەپكارغا ئېھتىياجىمىز بارمۇ - يوق دەپ ئويلاپ يۈردۇق. نەتىجىدە، كېيىنكى مەزگىللەردە بۇنداق بىر ئېھتىياجىمىزنىڭ تېخىمۇ كۈچىيىپ بارغانلىقىنى ھېس قىلدۇق. ... بۇ گېزىت، تۈركىستان ئازادلىق يولىدا چىقىرىلغان تۇنجى گېزىت ھېسابلانمىغىنىدەك، ئاخىرقىسىمۇ ئەمەس. ... بىز بۆلۈنمەس بىر پۈتۈن تۈركىستان ئۈچۈن كۈرەش قىلىشقا خىزمەت قىلىش ئۈچۈن بۇ گېزىتنى چىقارماقتىمىز.

چوڭ فورمات بىلەن تۆت بەتلىك چىقىرىلغان بۇ گېزىت خەۋەرلەر، ئەسلىمىلەر ۋە ئىلمى خاراكتېردىكى ماقالىلەر بېسىلىپ تۇراتتى. ئەپسۇسكى، بۇ گېزىتمۇ ئىزچىل چىقىرىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىنماي، ئاران 12 سان چىقىرىلىپلا تاقىلىپ قالغان. گېزىتنىڭ ئەڭ ئاخىرقى سانىدىكى ۋىدالىشىش ماقالىسىدە مۇنۇلار دېيىلگەن:

بۈگۈنگىچە شارائىتىمىزنىڭ يار بېرىشىچە گېزىت چىقىرىشقا تىرىشىپ كەلگەنىدۇق. ئەمما بۈگۈنكى شارائىتلاردا گېزىتىمىزنىڭ داۋاملىق چىقىرىلىشىنى توختىتىپ تۇرۇشقا مەجبۇر ئىكەنلىكىمىزنى ئەپسۇس ئىچىدە ئامالسىز ئۇقتۇرۇشقا مەجبۇر بولماقتىمىز. ...

كېلىدۇ. بۇ ئىتتىپاق، 1966 ـ يىلىدىن باشلاپ بۇرۇن بېسىلغان بىر ژۇرنالنىڭ ئىسمىنى ئېلىپ تەستىقلىتىۋالغان بولۇپ، «تۈرك دۇنياسى» نامىدا ژۇرنال چىقىرىشقا باشلايدۇ. ئەخمەت نائىم ئۆكتەم بۇ ئىككى تەشكىلاتقا بىرلا ۋاقىتتا رەئىس بولۇپ ۋەزىپە ئۆتەپ كېلىۋاتقان دەۋرلەردە، تۈركىستانلىقلار ھەمكارلىق جەمئىيىتىمۇ بۇ ئىتتىپاق تەركىبىگە كىرگەن بولۇپ، بۇ جەمئىيەتمۇ بۇ ئىتتىپاق تەركىبىدە تۇرۇپ پائالىيەت قىلماقتا ئىدى.

1971 ـ يىلىنىڭ 7 ـ دېكابىر كۈنى ئۆتكۈزۈلگەن سايلامدا دوكتور سالىھ ئەركىنقول يەنە بىر قېتىم رەئىسلىككە سايلىنىدۇ. ئەمما بۇ مەزگىلدە ئىتتىپاق بىلەن جەمئىيەت ئوتتۇرىسىدا سۈركىلىش يۈز بېرىپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن، مەركىزى ئىتتىپاققا تەۋە بىنادا تۇرۇۋاتقان جەمئىيەت بۇ بىنادىن كۆچۈپ چىقىپ، تۈركىستانلىق ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن ياتاق قىلىپ ئىشلىتىلىۋاتقان كونا بۇخارا تەككە بىناسىغا يۆتكىلىشكە مەجبۇر بولىدۇ. تۈركىستان تۈركى ياشلار ئىتتىپاقى قۇرۇلۇپ ئۇزۇن يىل پائالىيەت قىلىپ كېلىنگەن بۇ بىنا، ئەينى ۋاقىتتا ئاتاتۈركنىڭ تەستىقى بىلەن سىرتتىن كەلگەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ پايدىلىنىشى ئۈچۈن ئايرىپ بېرىلگەن بىر بىنا ئىدى. بۇ بىنانىڭ مۈلك ئىگىسى تۈرك ھۇجرىسىغا تەۋە ۋاقىتتا تۈرك ھۇجرىسى تەشكىلاتى پېچەتلەنگەن مەزگىللەردە بىنانىڭ ئىگىدارچىلىق ھوقۇقى ۋەخپىلەر بۆلۈمىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەنىكەن. 1960 ـ يىللىرى بىر قېتىملىق ئوت ئاپىتىدىن كېيىن ئۈستۈنكى قەۋەتلىرى كۆيۈپ ۋەيران بولۇپ كەتكەن بولۇپ، ئاستىنقى قەۋەتلىرى ئوقۇش ئۈچۈن ئىستانبۇلغا كەلگەن تۈركىستانلىق ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن قايتىدىن رېمونت قىلىنىپ ئېچىپ بېرىلگەن. سالىھ ئەركىنقول تەشكىللىگەن بىر قېتىملىق ياردەم يىغىش ھەرىكىتى نەتىجىسىدە، بۇ تارىخىي بىنا قايتىدىن رېمونت قىلىنىپ ئاساسەن ئىشلەتكىلى بولىدىغان ھالغا كەلتۈرۈلگەنىدى. 1974 ـ يىلى ئەركىنقول ۋاپات بولغىنىدىن كېيىن جەمئىيەت رەئىسلىكىگە دوكتور ھېكىمجان قاينار سايلىنىدۇ. بۇ مەزگىللەردە ئۇسۇل ـ سەنئەت پائالىيەتلىرى قانات يايدۇرۇلغان بولۇپ، ئۆزىمۇ بىر سەنئەت ئوقۇتقۇچىسى بولغان ھېكىمجان قاينارنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئاكتىپ پائالىيەت گۇرۇپپىسى تەشكىل قىلىنغانىدى. قاينارنىڭ كېسەل كۆرۈش ئىشخانىسىمۇ جەمئىيەتنىڭ مەركىزى جايلاشقان ئىشخانا بولۇپ خىزمەت قىلاتتى.

قايتىدىن باشلانغان مۇستەقىللىق ھەرىكەتلىرىمۇ كوممۇنىستلار تەرىپىدىن باستۇرۇلۇپ، قۇرۇلغان شەرقى تۈركىستان ھۆكۈمىتى تارقىتىۋېتىلىدۇ. بۇنداق بىر ۋەزىيەت ئاستىدا، پاكىستان بىلەن ھىندىستاندىن، شۇنىڭدەك شەرقى تۈركىستاندىن زور كۆلەملىك مۇساپىرلار ئېقىنى ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. پاكىستان مۇستەقىل دۆلەت بولۇپ قۇرۇلغىنىدىن كېيىن، بۇرۇن ئەنگلىيە ھۆكۈمرانلىقىدىكى ھىندىستانغا ئۆتۈپ كېتىشكە يول قويۇلمىغان سابىق باسمىچىلار يېتەكچىسىمۇ ئافغانىستاندىن چىقىش پۇرسىتىگە ئېرىشەلەيدۇ. ئۇرۇش ئاخىرلاشقان يىللاردا، ئافغانىستان دائىرىلىرى 1942 - يىلى جازالىغان تۈركىستانلىقلاردىن تىرىك قالغانلارنى قويۇپ بېرىدۇ. شۇنداق قىلىپ، شىر مۇھەممەدبەي بىلەن مۇبەشىرخان تارازا قاتارىدىكى «لا مەركەزىيەئى ھۆكۈمەتئى تۈركىستان» تەشكىلاتىنىڭ سابىق رەھبەرلىرىمۇ 1950 - يىللىرى ئافغانىستاندىن باشقا دۆلەتلەرگە قاراپ كۆچۈشكە باشلىغان كۆچمەنلەر كارۋىنىغا قوشۇلىدۇ.

ئۇرۇشتىن كېيىنكى دەۋرلەردە ئافغانىستاندىكى تۈركىستانلىقلار ئىچىدىمۇ كۆچلۈك ھەرىكەتلىنىشلەر بارلىققا كېلىشكە باشلىغان ئىدى. 1950 - يىللىرى تۈركىيەدە ھاكىمىيەت ئۈستىگە چىققان دېموكراتلار پارتىيىسى، تۈركىيە سىرتىدىكى ئۇرۇقداشلىرىنىڭ ئەركىن كۆچمەن ھېسابىدا تۈركىيەگە كېلىشىگە يول قويىدىغان بىر سىياسەت ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئافغانىستاندىكى ئېغىر بېسىمدىن زېرىككەن تۈركىستانلىقلارنىڭ بىر قىسمى تۈركىيەگە كۆچۈپ بېرىۋېلىش ئۈچۈن مۇراجىئەت قىلىشىدۇ. ئىككى يىلدەك داۋاملاشقان رەسمىيەت بېجىرىش ئىشلىرىدىن كېيىن، ئىككى چوڭ گۇرۇپپا بولۇپ پاكىستان ئارقىلىق تۈركىيەگە كۆچۈپ كېلىشۋالىدۇ. شۇنىڭغا ئوخشاش، بىر قىسىم تۈركىستانلىقلار سەئۇدى ئەرەبىستان قاتارىدىكى بىر قىسىم ئەرەب ئەللىرىگە چىقىپ كېتىشكەنىدى. 1955 - يىللىرىغا كەلگەندە شەرقى تۈركىستاندىن پاكىستان ياكى ھىندىستان تەرەپلەرگە ئۆتۈپ كەتكەن گۇرۇپپىلارنىڭ بىر قىسمى داۋاملىق كۆچۈپ تۈركىيەگە قاراپ يولغا چىقىشقا باشلايدۇ.

كاراچىدىكى تۈركىستانلىقلار 1948 - يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا يىغىلىشىپ، مەۋلانە سىيىت قاسىم ئەنجانى رەئىسلىكىدە تۈركىستانلىقلار ئىتتىپاقى

كەلگۈسىدە تېخىمۇ كۈچىيىدىغانلىقىمىزغا ۋە بىر ـ بىرىمىزنى تېخىمۇ تولۇق تونۇپ تېخىمۇ زىچ ئىتتىپاق بولۇپ ئۇيۇشۇشنى ئۈمىد قىلىمىز.

1970 ـ يىللىرى تۈركىيە ئانارخىزم بىلەن تېررورلۇق پاتقىقىغا پېتىپ قېلىۋاتقان بىر يىللار ئىدى. بۇنداق قالايمىقان ۋەزىيەت ئاستىدا ئاكتىپ ئىجتىمائىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىش ئىمكانىيىتى يوق دېيەرلىك ئىدى. شۇڭا، 1975 ـ يىلىدىن باشلاپ جەمئىيەت پائالىيەتلىرىنى ئاساسەن توختىتىغان دېيىشكىمۇ بولاتتى. 1980 ـ يىلى 12 ـ سېنتەبىردىكى ھەربىيلەرنىڭ سىياسىي ئۆزگىرىش قىلىشى نەتىجىسىدە، تۈركىيەدىكى باشقا جەمئىيەتلەر بىلەن بىر قاتاردا تۈركىستانلىقلار ھەمكارلىق جەمئىيىتىمۇ پېچەتلەندى. شۇنداق قىلىپ، 1954 ـ يىلىدىن بېرى تۈركىيەدىكى تۈركىستانلىقلارنىڭ مىللىي كىملىكلىرىنى ۋە مەدەنىيەتلىرىنى داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن ۋاستىچىلىك قىلىپ كېلىۋاتقان بىردىن بىر تەشكىلاتمۇ ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان ھېسابلاندى.

شەرق ئەللىرىدىكى پائالىيەتلەر

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىنكى ئاسىيادىكى سىياسىي تەڭپۇڭلۇقلار زور دەرىجىدە ئۆزگىرىش ياسايدۇ. ئەنگلىيە ئۇرۇش داۋام قىلىۋاتقان پەيتلەردىلا، يەنى 1942 ـ يىلىدا ھىندىستانغا مۇستەقىللىق بېرىدىغانلىقىنى ئېلان قىلغانىدى. ئۇرۇشتىن كېيىن ئەنگلىيەنىڭ ھىندىستاننى بوشتىپ چىقىپ كېتىشى بىلەن تەڭ، چېگرالار قايتىدىن بېكىتىلىشكە باشلاندى. 1947 ـ يىلى بۇرۇنقى ھىندىستان تەۋەسىدە ھىندىستان بىلەن پاكىستان دېگەن ئىككى دۆلەت قۇرۇلىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ياپونىيە تەسلىم بولۇپ ئۇزۇن ئۆتمەي خىتايدا ماۋ زەيدوڭ يېتەكچىلىكىدىكى كوممۇنىستلار بىلەن جاڭ كاي شەك (جاڭ كەيشى — ئۇ.ت) يېتەكچىلىكىدىكى مىللەتچى خىتايلار ئوتتۇرىسىدا ئىچكى ئۇرۇش باشلىنىدۇ. بىر قانچە يىللىق ئۇرۇش جەريانىدا ئۈستۈنلۈككە ئېرىشكەن خىتاي كوممۇنىستلىرى 1949 ـ يىلىنىڭ 1 ـ ئۆكتەبىر كۈنى خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانلىقىنى ئېلان قىلىدۇ. بۇ ۋاقىتلاردا شەرقى تۈركىستاندا

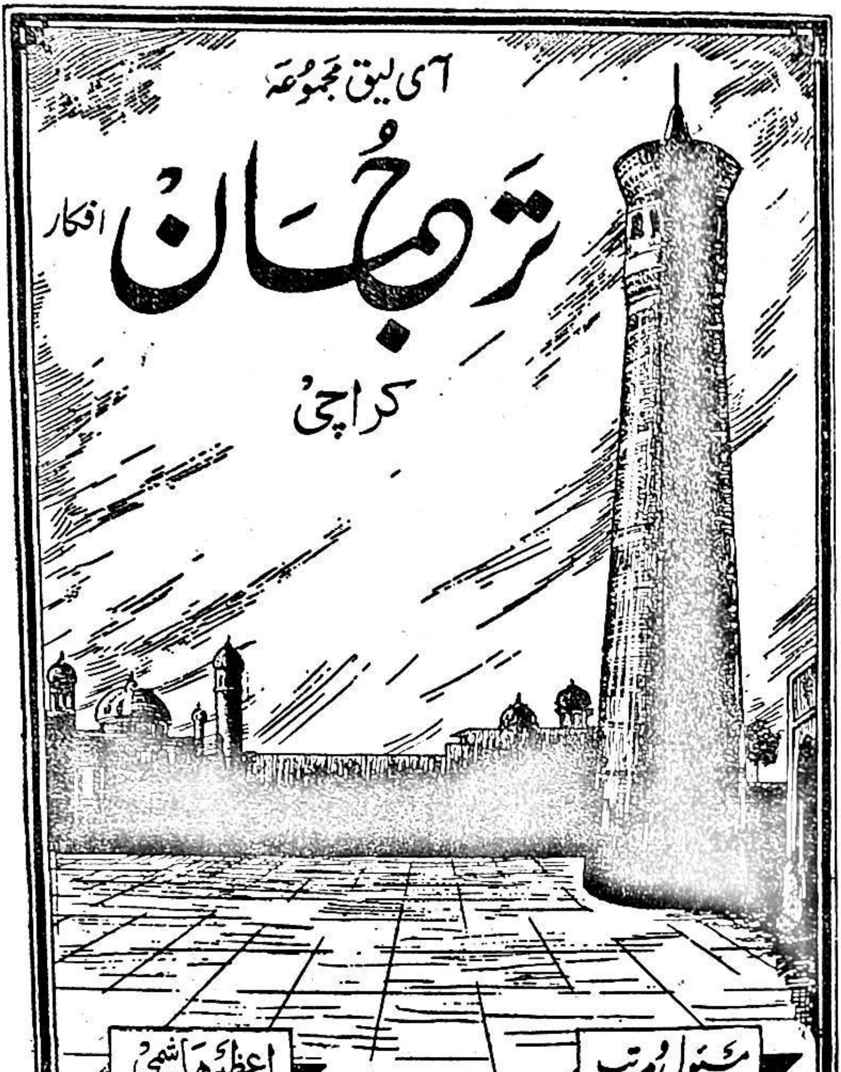

ئەزىم ھاشمى چىقارغان «تەرجىمانى ئەفكار» ژۇرنىلىنىڭ مۇقاۋىسى
(مۇقاۋىدىكى يېزىقلار: ائليق مجموئه ترجمان افكار كراچى. مسئول مرتب: ائزم هاشمى - ئۇ.ت)

ئافغانىستاندىن كېلىدىغان تۈركىستانلىقلارنىڭ ئازىيىپ كېتىشى، پاكىستاندا تۇرۇۋاتقانلارنىڭمۇ باشقا دۆلەتلەرگە قاراپ كۆچۈشلىرى قاتارىدىكى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ۋاقىت ئۆتكەنسېرى پاكىستاندىكى تۈركىستانلىقلار سانى ئازىيىپ،

تەشكىلاتىنى قۇرۇپ چىقىشىدۇ. بۇ تەشكىلاتنىڭ نامى «تۈركىستان تۈركى مۇھاجىرلىرى ئىتتىپاقى» بولۇپ، بۇ ئىتتىپاق نەشرى قىلغان بىر بىروشۇردىن مەلۇم بولۇشىچە، كاراچىدىن باشقا ئەللەرگە قاراپ كۆچۈپ چىقىپ كەتكەن تۈركىستانلىقلارغا ياردەم قىلىش، نامراتلارنى يەرلەشتۈرۈش قاتارىدىكى پائالىيەتلەر بىلەن بىر قاتاردا يالغانچى سوۋېت نەشرىياتىغا قارشى تۇرۇش، تۈركىستان مەسىلىلىرىگە مۇناسىۋەتلىك يىغىلىش، ئىلمى دوكلات تەشكىللەش قاتارىدىكى پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەنلىكى مەلۇم. بۇ جەمئىيەت يەنە، «تۈركىستان تۈركى قوۋۇم مۇھاجىرلىرى ئىلىم ئوتاغى» نامىدا بىر مەركەزنىمۇ قۇرۇپ چىقىشقان. بۇ مەركەز يەنە مەخسۇس تۈركىستانلىقلارغا ھەرخىل سەۋىيىلەردىكى ئوقۇتۇش پائالىيەتلىرى بىلەنمۇ شۇغۇللىنىپ كەلگەن.

1949 - يىلى بۇ جەمئىيەتنىڭ رەئىسلىكىگە تۈركىستان باسمىچىلىق ھەرىكىتىنىڭ ئالدىنقى قاتارىدىكى كىشىلىرىدىن بىرى بولغان ھاجى پارپى (ئۆزگەن) سايلىنىدۇ. جەمئىيەت يېتەكچىلىرىدىن بىرى بولغان ئەزىم ھاشىمنىڭ باشچىلىقىدا، 1951 - يىلىنىڭ يانۋار ئېيىدىن باشلاپ «تەرجىمانئى ئەفكار» ناملىق بىر ژۇرنال چىقىرىشقا باشلايدۇ. بۇ ژۇرنال، ئۆزىنى دېھلىدىكى «ئەنجۇمەنئى ئىتتىھادئى مۇھاجىرىن» نامىدىكى تۈركىستان تەشكىلاتى تەرىپىدىن 1938 - يىلدىن باشلاپ چىقىرىلغان، جاھان ئۇرۇشى سەۋەبىدىن 11 - سانىغا كەلگەندە تاقىلىپ قالغان «تەرجىمان» ژۇرنىلىنىڭ داۋامى دەپ تونۇشتۇرىدۇ. بۇ ژۇرنالنى نەشرى قىلدۇرغان كىشىمۇ ئەزىم ھاشىمى ئىدى. بۇ ژۇرنالنىڭ تىلى ئوردۇچە بىلەن تۈركچە ئىدى. ژۇرنالدا تۈركىستان ۋە تۈركىستانلىقلارغا مۇناسىۋەتلىك خەۋەرلەر، كوممۇنىزمغا قارشى ماقالىلەر ھەمدە ئىسلام دىنىغا مۇناسىۋەتلىك ماقالىلەرنىڭ كۆپلۈكى كىشىنى جەلپ قىلىدۇ. دەسلەپىدە ئايلىق بولۇپ چىقىرىلغان بۇ ژۇرنال، كېيىنكى يىللاردا پەسىللىك ژۇرنال قىلىپ چىقىرىلغان. 1960 - يىللارغا كەلگۈچە ئۈزۈلۈپ - ئۈزۈلۈپ چىقىپ تۇرغان بۇ ژۇرنالنىڭ جەمئىي قانچە سان چىقىرىلغانلىقىنى ئېنىق بىلگىلى بولمىدى. بۇ ژۇرنال ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ ئەزىم ھاشىمنىڭ ئىسمى بىلەن پۈتۈنلىشىپ كەتكەن بولۇپ، ژۇرنالنىڭ نەشرى تا ھاشىمنىڭ ۋاپاتىغىچە داۋاملاشقان.

يەردىكى سىياسىي پائالىيەتلەر كۆنسايىن كۆپىيىپ كېتىۋاتقانلىقىنىمۇ ئۇنتۇمىغايسىزلەر. شۇ سەۋەبتىن بۇ تەرەپلەردىمۇ بىر ئادىمىمىز بولغىنى تۈزۈك.

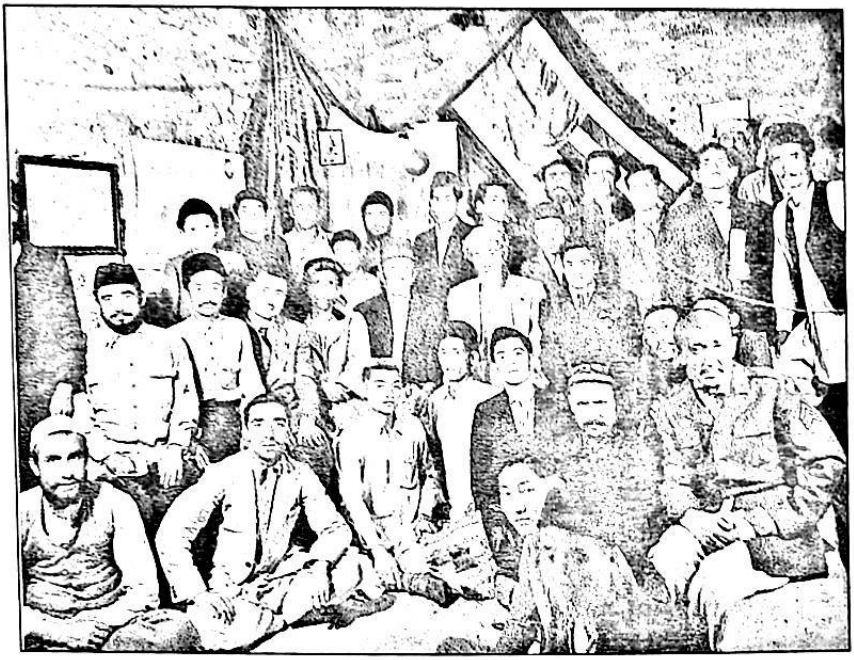

تۈركىستانلىق تۈركى مۇھاجىرلار ئىستىپاقىنىڭ كاراچىدا مۇستاپا چوقاي ئوغلىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن ئېچىلغان يىغىنغا قاتناشقان تۈركىستانلىقلاردىن بىر گۇرۇپپا. ئىككىنچى قاتارنىڭ (سولدىن) بېشىدا ئولتۇرغان قالپاقلىق ساقال قويىۋالغان كىشى ئەزىم ھاشىمى. بۇ كىشىلەرنىڭ كەينىدىكى تامدا تۈركىيە، تۈركىستان ۋە پاكىستان بايراقلىرىنىڭ ئېسىلغانلىقىغا دىققەت قىلىڭ.
1949 - يىلى 27 - دېكابىر (ئەھەت ئەنجان ئارخىپىدىن)

ئايقارلى تۇرمىدىن چىققاندىن كېيىن «ياش تۈركىستان» گۇرۇپپىسىنىڭ يېتەكچىلىرىدىن بىرى بولغان دوكتور ئابدۇلۋاھاپ ئوكتايغا يازغان بۇ تۇنجى خېتىدىن قارىغاندا، سوۋېت جاسۇسلۇق ئورگانلىرى ئايقارلىنى بۇ تەۋەدە تۇرۇپ قېلىشنى تەلەپ قىلىۋاتقانلىقىنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. دوكتور خېلىل گۆرۈن، تۈركىيەگە كۆچۈپ كېتىشنى تەلەپ قىلىۋاتقان تۈركىستانلىقلار بىلەن بىرگە ئافغانىستاندىكى تۈركىيە باش ئەلچىخانىسى ئوتتۇرىسىدا مۇناسىۋەت تىكلەش يولىنى باشلىتىپ بەرگەن، ئۇلارغا ھەر تەرەپتىن ياردەم قىلىپ كەلگەن

بۇ يەردە پائالىيەتلەرنى ئاكتىپلىق بىلەن داۋاملاشتۇرۇش ئىمكانى بارغانسېرى قىيىنلىشىپ كېتىدۇ. كاراچى شەھىرىدىكى بۇ جەمئىيەت، ھەيۋەتۇللا ئىشان رەئىسلىكىدە 1964 ـ يىلىغا كەلگۈچە پائالىيەتلىرىنى داۋام قىلدۇرۇپ كېلىدۇ. پىشاۋۇردىكى جەمئىيەت بولسا، ئۇنىڭدىنمۇ ئۇزۇنراق پائالىيەت قىلالىغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ پائالىيەتلىرى شۇ ئەتراپتىكى تۈركىستانلىقلار دائىرىسى بىلەن چەكلىنىپ قالغان.

سوۋېت ئىشپىيونىنىڭ ئاقىۋىتى

1948 ـ يىلى ئافغانىستاننىڭ ھەرقايسى تۈرمىلىرىدىن قويۇپ بېرىلگەن كىشىلەر ئارىسىدا مەخمۇت ئايىقارلىمۇ بار ئىدى. سوۋېت ك گ ب سى ئايىقارلىنى تۈرمىدىن شۇنچە ئاسان قۇتقۇزۇپ چىقالايدىغان كۆچكە ئىگە بولۇپ تۇرۇقلۇق، ئۇنى قۇتقۇزۇۋېلىشقا ئۇرۇنمايدۇ، نەتىجىدە سوۋېت تەرەپ ئايىقارلىنىڭ يەتتە يىل داۋاملىشىدىغان قاماق جازاسىغا قىلچە پىسەنت قىلماي تاشلىۋېتىلىدۇ. شۇ ئارقىلىق، كىشىلەرنىڭ گۇمان قىلىشقىنىدەك مەخمۇت ئايىقارلى ئەگەر راستىنلا سوۋېت جاسۇسى بولسا ئىدى، سوۋېت تەرەپ ئۇنى چوقۇم دەرھال تۈرمىدىن بوشىتىپ چىقىرىۋالىغان بولاتتى، ئۇنى تۈرمىدىن قۇتقۇزۇۋالمىغىنىغا قارىغاندا، ئايىقارلى راستىنلا سوۋېت جاسۇسى ئەمەس ئىكەن دەيدىغان قاراشلارنىڭ تارقىلىشى، ئۇنىڭدىن ئۇستىدىكى جاسۇس دەيدىغان گۇمانلارنىڭ يوقىلىشىغا شارائىت يارىتىلغان ئىدى. سوۋېتلەرنىڭ بۇ تەۋەدە ئەڭ ئۇزۇن مۇددەت يوشۇرۇنۇپ مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا جاسۇسلۇق قىلىپ كەلگەن بۇ قارىغۇ چاشقىنى بۇ پۇرسەتتىن ئۇستىلىق بىلەن پايدىلىنىپ، تۈرمىدىن بوشىتىلغان كۈن كەلگىنىدە قايتىدىن كونا مۇناسىۋەتلىرىنى ئورنىتىشقا كىرىشىدۇ:

مەن بۇ 7 يىللىق تۈرمە ھاياتىمنىڭ 5 يىلىنى كامىرىدا قامىلىپ ئۆتكۈزدۇم. بۇ جەرياندا سالامەتلىكىم بەكلا ناچارلىشىپ كەتكەنىدى. مانا ھازىر دوكتور خېلىل گۈرۈن مېنى داۋالاش بىلەن مەشغۇل... مەن تۈركىيەگە كەتسەم ياخشى بولارمۇ ياكى بۇ يەرلەردە تۇرۇۋەرگىنىم ياخشىمىدۇ؟ بۇنىڭغا سىزلەر قارار قىلغايسىزلەر. ئەمما بۇ

ئايلانماقتا ئىدى. پىشاۋۇردىكى تۈركىستان مۇھاجىرلار ئىتتىپاقى ئۇرۇش ئاخىرلىششى بىلەن تەڭ قايتىدىن پائالىيەتلىرىنى باشلىۋەتكەنىدى. ت م ب نىڭ سابىق رەئىسى ئۇسمان غوجا، ئۇرۇشتىن كېيىن پاكىستانغا كېلىپ پىشاۋۇردا ئولتۇراقلىشىپ قالغانىدى. تۈركىستان باسمىچىلىق ھەرىكىتىنىڭ ئەڭ داڭلىق كىشىلىرىدىن بىرى بولغان شىر مۇھەممەتبەگ بىلەن ئۇنىڭ ئىنىسى تۇرمىدىن قويۇۋېتىلىشى بىلەن تەڭ ئافغانىستاندىن ئايرىلىپ پىشاۋۇرغا كېلىۋالغانىدى. شۇنىڭدەك يەنە سابىق بۇخارا ئەمىرىنىڭ بالا - چاقىلىرى، ئۇرۇشتىن بۇرۇنقى دەۋرلەردە ئافغانىستاندا قانات يايدۇرۇلغان پائالىيەتلەرنىڭ يېتەكچىلىرى بىلەن شەرقى تۈركىستان مۇستەقىللىق كۈرىشىنىڭ بىر قىسىم رەھبەرلىرىمۇ بۇ شەھەرگە كېلىۋالغانىدى. شۇنداق بولغاچقا، پىشاۋۇر شەھىرى ئايقارلى ئۈچۈن ئېيتقاندا ئىنتايىن مۇۋاپىق پائالىيەت سورۇنى بولۇش شارائىتىغا ئىگە بىر يەر ھېسابلىناتتى. بۇ ۋاقىتلاردا چەت دۆلەتلەردە تۇرۇۋاتقان تۈركىستانلىق يېتەكچىلەر بىلەن، بولۇپمۇ گېرمانىيەدىكى مىللىي تۈركىستان ئىتتىپاق ھەرىكىتى بىلەن تۈركئېلى ھەرىكىتى ئەزالىرى بىلەنمۇ مۇناسىۋەت باغلاش ئۈچۈن يول ئاختۇرۇپ يۈرمەكتە ئىدى.

تۈركىيەدىكى ت م ب ئەزالىرى تاھىر چاغاتاي بىلەن ئابدۇۋاھاپ ئوكتاي ئوتتۇرىسىدا يېزىشقان خەت - ئالاقىلاردىن قارىغاندا، 1952 - يىلى ت م ب چىلار باشلاتقان ژۇرنال چىقىرىش پائالىيەتلىرىگىمۇ قاتناشقانلىقى مەلۇم. شۇ يىلىنىڭ دېكابىردا "ئاۋارە" تەخەللۇسىنى ئىشلىتىپ "چەتئەلدىكى تۈركىستان ئۈچۈن كۈرەشلەرنى قانداق قىلغاندا ئوڭۇشلۇق قانات يايدۇرۇشقا بولىدىغانلىقى ھەققىدە" ئۇزۇن بىر ماقالە يېزىپ چىققان بولۇپ، ھەر قايسى ئەللەردە تۇرۇۋاتقان تۈركىستانلىقلارنىڭ داڭلىق كىشىلىرىگە بىرەر نۇسخىدىن ئەۋەتىپ بەرگەن. 1953 - يىلى م ت ب ك نىڭ ۋاكالەتچىسى بولۇپ پاكىستانغا كەلگەن دوكتور بايمىرزا ھېيتى بىلەنمۇ تونۇشۇۋالغان بولۇپ، م ت ب ك نىڭ پاكىستاندىكى ۋاكالەتچىسى بولۇپ بېرىش ئۈچۈن ئۇنى قايىل قىلدۇ. نەتىجىدە، بۇ كەسپى سوۋېت جاسۇسى يەنە بىر قېتىم بۇ تەۋەدىكى سىياسىي پائالىيەتلەرنىڭ مەركىزىگە سۇقۇنۇپ كىرىۋېلىش پۇرسىتىگە ئېرىشىدۇ.

تۈركىيەلىك بىر دوختۇر ئىدى. ئۇنىڭ بىلەن مۇناسىۋەت باغلىۋالغان ئايقارلى، تۈركىيە باش ئەلچىخانىسىدىكىلەر بىلەن قايتىدىن مۇناسىۋەتلىرىنى يولغا سېلىۋېلىش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلماقتا ئىدى. ئايقارلى تۈركىيە ئەلچىخانىسىغا ئىلتىماس قىلىپ تۈركىيە گراجدانلىق تونۇشتۇرۇشىنى يېڭىلىۋېلىش تەلىپىدە بولغانىدى. ئەمما تۈركىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقىدىكىلەر بۇ مەسىلىدە بەكلا سەگەك مۇئامىلە قىلىشىدۇ. ئايقارلىنىڭ ئىككىنچى قېتىملىق خېتىدە يازغانلىرىدىن ئەلچىخانىدىكىلەر بۇ جەھەتتە ئۇنىڭغا رەت قىلىش جاۋابى بەرگەنلىكىنى بىلىشكە بولىدۇ:

مېنىڭ بۇ ئىشلىرىمنىڭ قانداق پۈتىدىغانلىقى، مېنىڭ بۇ يەردە تۇرۇپ قېلىش - قالالماسلىقىم تۈركىيە باش ئەلچىخانىسىنىڭ پوزىتسىيىسىگە باغلىق بولۇپ قالدى. كىچىككىنە بولسىمۇ بىرەر تايانچىم بولسىلا بۇ جايدا تۇرۇپ قالالىشىم مۇمكىن. ... تۈركىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقىدىن كەلگەن خەت بىلەن ئەلچىخانىنىڭ بۇ ئىشقا تۇتقان پوزىتسىيىسىنى ئايرىم خەت ئارقىلىق سىزگە يوللىۋەتتىم. ... ئەگەر مېنى تونۇيدىغان 2~3 ئىناۋەتلىك ئادەم كاپالەتلىك قىلسىلا تۈركىيە ئىچكى ئىشلار مىنىستىرلىقى نوپۇس كىنىشكىسى ئەۋەتىپ بېرىشى مۇمكىن.

ئەمما ئىشلار ئۇنىڭ كۈتكىنىدەك بولمايدۇ. ئافغانىستاندا تۇرالمايدىغانلىقىنى سەزگەن ئايقارلى، 1950 - يىلىنىڭ نويابىر ئېيىدا تۈركىستانلىقلارنىڭ پاكىستاندىكى ئەڭ مۇھىم مەركىزىگە ئايلىنىۋاتقان پېشاۋۇر شەھىرىگە بېرىۋېلىپ، شۇ يەردىكى تۈركىستانلىقلار ئارىسىدا ئىش باشلايدۇ. پېشاۋۇر شەھىرى ئۇرۇشتىن بۇرۇنقى ۋاقىتلاردىكىدەك تۈركىستانلىقلارغا نىسبەتەن ئاكتىپ پائالىيەتلەرنى قانات يايدۇرۇشقا بولىدىغان مەركىزى رايون خاراكتېرىنى ساقلاپ قالغانىدى. ئۇرۇشتىن كېيىنكى كۆچلەر سەۋەبىدىن دېڭىز ساھىلى بولغان كاراچى شەھىرىمۇ شۇنىڭغا ئوخشاش ئالاھىدىلىككە ئىگە بىر شەھەرگە

يالغان تەشۋىقاتلىرى ئۈچۈن يالغان خەۋەر ئويدۇرۇپ چىقىشلار داۋام قىلدۇ.

ئوتتۇرا شەرق ئەللىرىدىكى پائالىيەتلەر

ئىككى قۇتۇپلۇق سوغۇق ئۇرۇش باشلىنىشى بىلەن تەڭ، ئەرەب ئەللىرىدە ياشاۋاتقان تۈركىستانلىقلارنىڭ پائالىيەتلىرىدىمۇ كۆرۈنەرلىك يۈكسىلىش كۆرۈلۈشكە باشلىغانلىقى كۆرۈلمەكتە. 1950 - يىلى، تايىپتا تۈركىستانلىق بالىلارنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكىنى يوقىتىپ قويماسلىقى ئۈچۈن ئېچىلغان بۇ مەكتەپ، تۈركىستانلىقلار مۇھاجىرەتتە ئاچقان ئەڭ مۇكەممەل مەكتەپ ھېسابلىناتتى.

ئېتىقادلىق بىر مىللەتچى بولغان پارسى ھاجىنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن سېلىنغان مەكتەپ بىناسىنىڭ ئاستىنقى قەۋىتىدە 6~14 ياش ئارىسىدىكى 60 تەك ئوغۇل، ئۈستۈنكى قەۋىتىدە بولسا 30 دەك قىز ئوقۇغۇچى ئوقۇيتتى. بۇ بالىلارغا تۈركىستان بىلەن تۈركلەر تارىخى ھەققىدە دەرسلەر بېرىلگەن، ئانا تىللىرى ئوقۇتۇلغان بۇ مەكتەپكە 1952 - يىلى «مىللىي تۈركىستان مەكتىپى» دېگەن نام بېرىلدۇ.

ئۇ يىللىرى ئىئوردانىيەنىڭ ئوممان شەھرىدە «تۈركىستان جەمىيەتى خەيرىيە» تەشكىلاتى، سۈرىيەنىڭ پايتەختى دەمەشق (شام) تىكى «تۈركىستان ياردەم جەمئىيىتى» ۋە شۇنىڭدەك مىسىرنىڭ پايتەختى قاھىرەدىكى «تۈركىستان خەيرىيە جەمئىيىتى» قاتارلىق تۈركىستانلىقلار تەرىپىدىن تەشكىل قىلىنغان ئورۇنلار پائالىيەت قىلماقتا ئىدى. مىسىردا قۇرۇلغان «ئىسلام خەلقلىرىنى ئازاد قىلىش جەمئىيىتى»، كوممۇنىستلار ئىشغال قىلىۋالغان مۇسۇلمان ئەللىرىنى ئازاد قىلىشقا مۇناسىۋەتلىك پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلمەكتە ئىدى. بۇ جەمئىيەتنىڭ رەئىسىمۇ مۇبەششىرخان تارازا ئىدى. مۇبەششىرخان، ئافغانىستاندىكى قاماق جازاسىنى تۈگەتكەندىن كېيىن پاكىستان ئارقىلىق مىسىرغا كېلىپ ئولتۇراقلاشقانىدى. سەئۇدى ئەرەبىستان دائىرىلىرى ھەرقانداق بىر جەمئىيەت ياكى تەشكىلات قۇرۇشلارغا رۇخسەت بەرمەيتتى. شۇ سەۋەبتىن سەئۇدىدىكى تۈركىستانلىقلار پائالىيەتلىرىنى غەيرى - رەسمى يوللار بىلەن قانات يايدۇرۇپ كەلمەكتە ئىدى.

دوكتور ھېيتى، ئۇ يىللاردا چىقىرىۋاتقان «مىللىي تۈركىستان» ژۇرنىلىغا ئايقارلىنىڭمۇ ماقالە يېزىپ ئەۋەتىپ تۇرغانلىقىنى، ئۇ جايلاردىكى ۋەقەلەرگە مۇناسىۋەتلىك مەلۇماتلار بىلەن خەۋەرلەندۇرۇپ تۇرغانلىقىنى ئېيتىدۇ. كېيىنكى يىللاردا، ئايقارلى ئاۋۋال تۈركىيەگە بېرىۋېلىشىنى، ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە گېرمانىيەگە كېلىۋېلىشىنىڭ يوللىرىنى ئاختۇرۇشقا باشلايدۇ. دوكتور ھېيتىنىڭ دېيىشىدىن قارىغاندا، 1955 ـ يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئائىلىسى بىلەن بىرگە تۈركىيەگە كېتىش ئۈچۈن يولغا چىققان بولۇپ، ئىرانغا كەلگىنىدە تۇيۇقسىزلا بۇ نىيىتىدىن يېنىپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۆتۈپ كەتكەن. ئۇنىڭ نېمە ئۈچۈن پىلانىنى ئۆزگەرتكەنلىكى ھەققىدە ھېچقانداق بىر مەلۇمات يوق. شۇنداق قىلىپ، 1931 ـ يىلى سوۋېتلار تەرىپىدىن ئىراندا باشلانغان بۇ جاسۇسلۇق ھەرىكىتى يەنە شۇ ئىراندا ئاخىرلىشىدۇ. ئايقارلى، سوۋېت ئىتتىپاقىغا قايتىپ بارغىنىدىن كېيىن، ئۆزى ھەققىدە يازغان «مەخسۇس تاپشۇرۇق» (ئالاھىدە ۋەزىپە) دېگەن كىتابىنى تۆۋەندىكى سۆزلەر بىلەن باشلايدۇ:

مېنىڭ ۋەزىپەم سەدىرىدىنخانىنىڭ يېنىدا تۇرۇپ پائالىيەت قىلىش، تۈركىستانلىق يېتەكچىلەر ئارىسىغا زىددىيەت سېلىشتىن ئىبارەت ئىدى. سەزگۈر دۈشمەن مېنى ئۇ يەردە ئوتتۇرىغا چىقىدۇ دەپ ھەرگىز خىيالىغا كەلتۈرۈشمىگەن ئىدى. مەنمۇ ئۇ ۋاقىتلاردا ئەندىلا 24 ياشقا كىرگەن ياشلىق باھارىم ئۇرغۇپ تۇرغان بىر يىگىت ئىدىم.

ئايقارلى ھەقىقەتەن ۋەزىپىسىنى مۇۋەپپەقىيەت بىلەن ئورۇندىغان، نەق 24 يىل بويىچە زىددىيەت ئۇرۇقلىرىنى تېرىپ يۈرگەن، يۈزلىگەن تۈركىستانلىقنىڭ ئۆلۈمىگە سەۋەبچى بولغان بىر جاسۇس ئىدى. سوۋېتلەرگە قايتىپ كەتكىنىدىن كېيىن مەخمۇتجان سادىقوۋ دېگەن ئىسىم بىلەن ك گ ب نىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا بۆلۈمىدە مۇھىم ۋەزىپىگە تەيىنلىنىدۇ. ئۇلۇغ ۋەتەن ئۇرۇشىنىڭ 20 يىللىق خاتىرە كۈنىدە لېنىن ئوردېنى بىلەن مۇكاپاتلانغان ئايقارلى، چەت دۆلەتلەردىكى تۈركىستانلىقلارغا قارىتىلغان پائالىيەتلىرىنى رادىئو ئاڭلىتىش ۋە

رونلاشتۇرۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئاستىغا قوللىرى زەنجىرلىنىپ قۇرئان ئوقۇۋاتقان بىر تۈركىستانلىقنىڭ رەسىمى سىزىلغانىدى. ئۈنجى سانىنىڭ كەينى مۇقاۋىسىدا مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ رەسىمى بېسىلغانىدى. بۇ ژۇرنالدا شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى، شەرقى تۈركىستاندىكى ئازادلىق كۈرەشلىرى ۋە غەربىي تۈركىستانغا مۇناسىۋەتلىك ماقالىلەر بىلەن خەۋەرلەر بېرىلگەنىدى. ئەپسۇسكى، بۇ ژۇرنالمۇ ئۇزۇن داۋاملىشالماي، 10 ـ ساندىن كېيىن توختاپ كېتىدۇ.

1954 ـ يىلى، مىسىر ھۆكۈمىتى ئەرەب ھەرپلىرى بىلەن تۈركىستان تۈركچىسىدە نەشرىياتچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا رۇخسەت قىلىشى نەتىجىسىدە، «ئازاد تۈركىستان» ناملىق يەنە بىر ژۇرنال چىقىشقا باشلىنىدۇ. مەمتىمىن ئىسلامى تەرىپىدىن چىقىرىلغان بۇ ژۇرنالدا، تۈركىستان تەككىسىنىڭ شەيخى يۇنۇس ئەپەندى بىلەن مۇبەششىرخان تارازى قاتارىدىكى دىنى يېتەكچىلەرنىمۇ ماقالە يېزىپ تۇرماقتا ئىدى. سىياسىي، دىنى، ئەدەبىي تېمىلار بىلەن خەۋەرلەردىن تەشكىل تاپقان 4 بۆلۈمگە ئايرىلغان بۇ ژۇرنال، ئۈزۈلۈپ ـ ئۈزۈلۈپ دېگەندەك 3 يىلدەك نەشرى قىلىنىدۇ.

آزاد تورکستان

(تركستان الحرة)

علمى، دينى، ادبى: تاریخى، اجتماعى، ترجیحى، آیلیق مجله دور.

صاحبى وناشرى: محمد امين اسلامى. ورئيس تحريرى: محمد صادق افندى عاشور دور.

اهل فضل توركستان ليق لر دين برنچه ذات لر حيثت تحرير اعضا لرى دور

ييل (١) محرم وصفر ١٣٧٤ هجرى. | سبتمبر واوكتوبر ١٩٥٤ برنچى سان

		صفحه
آزاد توركستان چيقيشى مناسبتى بيله	اداره	١
توركستان تاريخى (باش سوز)	محمد امين اسلامى	٣
جلالتلو ملك سعود حضرتلريه تحيه	» »	٥
اسلام نظر ينده استقلال	سماحتلو سيد مبشر طرازى	٧
عائله ده خاتون	فوزيه خانيم تاغد	٨
دينى تاريخيمز نه اوچون هجرى ؟	م. ا. اسلامى	٩
حديث شريف قسى (دينى بولوم)	فضيلتو شيخ محمد يونس	١٣
قوتادغو بيليك ومؤلفى يوسف خاص حاجب.	م. ا. اسلامى	١٤
تورچاق حاجى لر.	» »	١٧
ملى شعر واثار سوزى وقسقه حكايه لر ادبيات بولوى	» »	٢١
اخبار بولوى ـ اسلام دنياسى وتوركستان خبر لرى دين	اداره	٢٤
مصرده كى تاريخى اثر لر دين عمرو بن عاص جامعى	م. ا. اسلامى	٣٠
قايغولوق خبر (عباس بك اسحاق وفاتى).	اداره	٣٢
مصر ده توركستان عهد سى حاليدين	اداره	٣٣

«ئازاد تۈركىستان» ژۇرنىلىنىڭ مۇقاۋىسى

1950 ـ يىللىرىدا مىسىردا تۇرىۋاتقان تۈركىستانلىقلارنىڭ سانى مىڭ كىشى ئەتراپىدا ئىدى. بۇنىڭغا سېلىشتۇرغاندا سەئۇدى ئەرەبىستاندا نەچچە يۈز مىڭ تۈركىستانلىق بار ئىدى. مىسىردىكى تۈركىستانلىقلارنىڭ بىر قىسمى سودا ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان بولسا، يەنە بىر قىسمى ئەل ئەزھەرگە ئوخشاش ئۇنىۋېرسىتېتلاردا بىلىم ئالماقتا ئىدى. ئۇلارنىڭ سانى شۇنچە ئازلىقىغا قارىماي ئىجتىمائىي ـ مەدەنى جەھەتلەردە كۆچلۈك پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىپ كېلەلىگەنلىكى ھەقىقەتەن ھەيران قالارلىق بىر ئىش ئىدى.

1949 ـ يىلىدىن باشلاپ يېڭىدىن نەشرى قىلىنىشقا باشلىغان «مىللىي تۈركىستان» ژۇرنىلى بىلەن بۇ ژۇرنالنى نەشرى قىلىپ كېلىۋاتقان «مىللىي تۈركىستان ئىتتىپاق كومىتېتى» نىڭ پائالىيەتلىرى ئەرەب ئەللىرىدە ياشايدىغان تۈركىستانلىقلارغا كۈچلۈك تەسىر پەيدا قىلغان بولۇپ، مىللىي خاراكتېرىدىكى ھەرىكەتلىرىنىڭ كۈچلىنىشىگە سەۋەب بولماقتا ئىدى. بۇ كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى دوكتور بايمىرزا ھېيتىنىڭ بۇ ئەللەرنىڭ پايتەختلىرىگە قىلغان زىيارەتلىرى جەريانىدا، م ت ب ك نىڭ دەمەشق ۋە ئاممان شۆبىلىرى ئېچىلغان بولۇپ، شۆبە قۇرۇشقا بولمىغان يەرلەردە بولسا ۋاكالەتچىلەر بەلگىلەنگەنىدى. ھەتتا رەسمىي تەشكىلاتلارغا ئۇيۇشۇشقا يول قويۇلمايدىغان سەئۇدى ئەرەبىستانىدىمۇ دوكتور ھېيتى ئۇيۇشتۇرغان يىغىنلارغا نۇرغۇنلىغان تۈركىستانلىقلار ئاكتىپلىق بىلەن قاتناشقانىدى.

«ساۋت ئەل تۈركىستان» ژۇرنىلىنىڭ مۇقاۋىسى. مۇقاۋىنىڭ يۇقىرى تەرىپىگە شەرقىي تۈركىستان بىلەن غەربىي تۈركىستاننى بىر پۈتۈن كۆرسەتكەن خەرىتە ئورۇنلاشتۇرۇلغان.

ئۇ يىللاردا، مىسىر سىياسىي ۋە مەدەنىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىشقا بولىدىغان مەركەز بولالايدىغان بىر يەر ھېسابلىناتتى. 1953 ـ يىلى قەشقەرلىك ئىبراھىم ۋاسىل رەھبەرلىكىدە «تۈركىستان ئاۋازى» (ساۋت ئەل تۈركىستان) نامىدىكى بىر ئايلىق ژۇرنال نەشرى قىلىنىشقا باشلايدۇ. بۇ ژۇرنال ئەرەب تىلىدا چىقىرىلغان بولۇپ، تەھرىرات بۆلۈم مۇدىرلىقىنى سەدرىدىن ئەل ۋەكىلى ئۈستىگە ئالغانىدى. بۇ ژۇرنالنىڭ مۇقاۋىسىنىڭ ئۈستى تەرىپىگە چېگرالىرى بىر تۇتاش ھالغا كەلتۈرۈلگەن، خىتايدىن ھەزەر (كاسپىي) دېڭىزىغىچە سوزۇلغان ئۇلۇغ تۈركىستان خەرىتىسى ئو-

بەشىنچى باب

مۇستەقىللىق يولىدا

بايمىرزا ھېيتى بىلەن ئەھەت ئەنجان، تۈركىستان مىللىتىنىڭ پەريادلىرى تېخى موسكۋادىن نېرىسىغا ئاڭلانمايۋاتقان بىر دەۋردە، بۇ خەلقنىڭ دەردىنى قىتئەدىن قىتئەگە يەتكۈزۈپ، ئەجدادلىرىمىزنىڭ روھىنى شاد قىلغانىدى ...

- چولپان مۇكاپاتى مۇراسىمىدىكى سۆز. ئۆزبېكىستان «ئەدەبىيات ۋە سەنئەت» ژۇرنىلى 1992 - يىلى 20 - مارت

مۇستەقىللىق يولىدا

تۈركىيە، ئىران ۋە ئافغانىستان سېپىدىكى سىياسىي ئۆزگىرىشلەر ۋە ئىنقىلابلار

20 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمى، ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن شەكىللەنگەن دۇنيا كۈچ تەڭپۇڭلۇقى زور دەرىجىدە ئۆزگىرىش ياسىغان بىر دەۋر بولغانىدى. 1970 - يىللاردىن كېيىن شەرق بىلەن غەرب لاگېرلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر كۆنسايىن يىرىكلىشىپ داۋام قىلىۋاتقان، سوۋېتلەرنىڭ ئۈچىنچى دۇنيا ئەللىرىدە تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىشكە ئۇرۇنۇشلىرى بارغانسېرى كۈچىيىۋاتقان بىر ئەھۋالدا، ئا ق ش نىڭ كوممۇنىزمغا چەكلىمە قويۇش جەھەتتىكى سىياسەتلىرىمۇ رەسمىي كۈچەيتىلمەكتە ئىدى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جەنۇبى قانىتىغا جايلاشقان ئۈچ دۆلەت — تۈركىيە، ئىران ۋە ئافغانىستان قاتارلىق دۆلەتلەر بۇ رىقابەتنىڭ ئەڭ كۈچلۈك تەسىرگە ئۇچراپ

1957 ـ يىلى ۋەلى قېيۇمخاننىڭ سەئۇدى ئەرەبىستان زىيارىتىدىن كېيىن 10 دەك تۈركىستانلىقنىڭ قولغا ئېلىنغانلىقى، بۇ يەرلەردىكى سىياسىي خاراكتېرلىك پائالىيەتلەرگە ئېغىر بىر زەربە بولۇپ تەككەنىدى. رازۋېدكا قىلىش نەتىجىسىدە قولغا ئېلىنغانلار ئىجتىمائىي تۈزۈمگە قارشى ھېچقانداق بىر پائالىيەتكە قاتناشمىغانلىقى مەلۇم بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى قويۇپ بېرىلىدۇ. ئەمما بۇ ۋەقە سەئۇدى ئەرەبىستاندا تۇرۇۋاتقان تۈركىستانلىقلارغا بەكلا قاتتىق تەسىر قىلىدۇ. نەتىجىدە، شۇ يىللاردىن كېيىن چەتئەلدىكى مىللىي تۈركىستان ھەرىكەتلىرىگە بىۋاستە قاتنىشىش مەسىلىسىدە كىشىلەردە قىزغىنلىق ئازىيىپ، پەقەت ماددىي جەھەتلەردىلا ياردەم قىلىش بىلەن چەكلىنىپ قالىدۇ.

جۇمھۇرىيىتى ئېلان قىلىندى. بۇ يېڭى ھۆكۈمەتنى ئەڭ ئاۋۋال ئېتىراپ قىلغان دۆلەت شۇبھىسىزكى سوۋېت ئىتتىپاقى ئىدى. ئارىدىن بىرەر يىلمۇ ۋاقىت ئۆتمەي، ئىران شاھى ۋەتىنىنى تاشلاپ چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولىدۇ. بۇ ئىنقىلابنىڭ دىنى داھىيسى بولغان ئايەتۇللاھ ھۇمەينى ئىران زېمىنىغا ئاياق باسقىندا ئىران ئىسلام ئىنقىلابىنى پەيدا قىلغان گۇرۇھلار ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشلار ئاللىبۇرۇن باشلانغان ئىدى. قىسقا داۋام قىلغان بۇ توقۇنۇشلاردىن كېيىن كومپارتىيە، يەنى «تۇدەھ»، ئافغانىستاننىڭ پايتەختى كابۇلغا، لىبېرالىست گۇرۇھتىكىلەرنىڭ داھىيلىرى بولسا فىرانسىيەنى ئاساس قىلغان ھەر قايسى ياۋروپا ئەللىرىگە قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر بولىدۇ. بۇ زەنجىرلىمە رېئاكسىيىسىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ھالقىسى تۈركىيە ئىدى. ئەمما تۈركىيەدىكى ئۆزگىرىشلەر بۇ ئىككى دۆلەتتىكىدەك ئۇنچە داغدۇغىلىق بولمىدى. 1980 - يىلىنىڭ 12 - سېنتەبىر كۈنى، دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرى كەنان ئەۋرەن رەھبەرلىكىدىكى 5 نەپەر گېنېرال ھاكىمىيەتنى تارتىپ ئېلىشى نەتىجىسىدە، تۈركىيەدىكى ئوڭچىل - سولچىل توقۇنۇشى ئاساسى جەھەتتىن تىنچىغان ھېسابلاندى. بۇ سىياسىي ئۆزگىرىشتىن كېيىنكى دەۋردە ھەربىي ھالەت ھاكىمىيىتى كونا سىياسىي خادىملاردىن ھېساب ئېلىش ھەرىكىتىنى باشلىتىپ، پۇقرالار سىياسىي پائالىيەتلىرىنى ھەربىيلەر ئۆز ئارزۇسىغا لايىق شەكىللەندۈرۈشكە تىرىشىدۇ.

ئافغانىستاندا تەرەققىي ھۆكۈمەت دائىرىلىرى دۆلەتنى تىزگىنلەشتە مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشەلمىگەنلىكى سەۋەبىدىن، سوۋېت ئىتتىپاقى بۇ دۆلەتكە بىۋاسىتە مۇداخىلە قىلىش قارارىغا كېلىدۇ. ئەمما ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، برېژنېۋ بىلەن ئۇنىڭ سەپداشلىرى سوۋېت ئىتتىپاقى تارىخىدىن بۇيانقى ئەڭ خاتا تاشقى سىياسەت قارارلىرىدىن بىرىنى قوبۇل قىلغانلىقىنى ھېس قىلىشقا باشلايدۇ. يەنى، ئافغانىستان، سوۋېت ئىتتىپاقىنى پاتقاققا پاتۇرۇپ قويغان يەنە بىر ۋېيتنامغا ئايلىنىپ قالىدۇ. بۇ پاتقاقلىق، ئەسلىدىنلا قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغان سوۋېت ئىقتىسادى ئەھۋالىنى كۈنسايىن قىيىنلاشتۇرۇۋېتىدۇ. بۇ ئارىدا برېژنېۋ ئۆلۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا چىققان چېرنېنكوۋ بىلەن ئاندروپوۋغا ئوخشىغان قېرى ۋە كېسەلچان داھىيلارنىڭ ھاكىمىيىتى بەك ئۇزۇن داۋام قىلماي

كېلىۋاتقان ئەللەر ھېسابلىناتتى. بۇ ئۈچ دۆلەتنىڭ ھەر قايسى ئىجتىمائىي تۈزۈم ۋە كۆرستىلگەن سەۋەبلىرىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر، ئۇلارنىڭ ھەممىسىلا ئىغىر سىياسىي ۋەھىمە ئىچىگە پېتىپ قالىدۇ.

تۈركىيەدە 1968 ـ يىللىرىدىن باشلاپ ئوتتۇرىغا چىققان ئوڭچىل ـ سولچىللىق توقۇنۇشلىرى بىلەن سىياسىي ۋەزىيەتتىكى مۇقىمسىزلىقلار 70 ـ يىللار بويىچە ئىغىرلىشىپ داۋام قىلىپ دۆلەت ئىچى ئاساسەن "ئىچكى ئۇرۇش" قايىنىمىغا پېتىپ قالدى دېگۈدەك سىياسىي توقۇنۇشلار ئىچىگە پېتىپ قىلىۋاتاتتى. ئىراندا خەلق ئاممىسىنىڭ نارازىلىقى خانلىق تۈزۈمگە قارشى يۈزلەنگەن بولۇپ، 1925 ـ يىلىدىن بېرى ھاكىمىيەت ئۈستىدە تۇرغان پەھلەۋى خانىدانلىقىغا قارشى كۈچلۈك ئۆكتىچىلىك ھەرىكىتى ئوتتۇرىغا چىققانىدى. كومپارتىيە، لىبېرالىستلار ۋە ئايەتۇللاھچىلار پادىشاھلىق تۈزۈمگە قارشى ئىتتىپاق تۈزۈپ بىرلا سەپ بولۇپ شەكىللەنمەكتە ئىدى. ئافغانىستاندا بولسا كوممۇنىستلارنىڭمۇ ھەمكارلىشىشى نەتىجىسىدە 1973 ـ يىلى ھاكىمىيەتنى تارتىپ ئالغان گېنېرال داۋۇتخاننىڭ ئاخىرقى كۈنلىرى بارغانسېرى يېقىنلىشىپ كەلمەكتە ئىدى. 1960 ـ يىللاردىن باشلاپ ئافغانىستاندا كۈنسايىن كۈچىيىپ بېرىۋاتقان كوممۇنىست گۇرۇپپىسىدىكىلەر ئۈچۈن بىر ئۆتكۈنچى دەۋر ھاكىمىيىتىگە، يەنى مۇنداق ئېيتقاندا بىر قېتىملىق "كېرېنسكى دەۋرى" گە ئېھتىياجلىق بولۇپ قالغاندەك قىلاتتى. شۇ سەۋەبتىن گېنېرال داۋاتقا كوممۇنىستلار ياردەمچى بولغان دېيىش مۇمكىن ئىدى. 80 ـ يىللارغا يېقىنلاشقىنىدا، بۇ گۇرۇھلار دۆلەتنى ئۆزىمىز يالغۇز باشقۇرۇپ كېتەلەيمىز دەيدىغان قاراشتا ئىدى.

1970 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ زور ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جەنۇبىي قانىتىدىكى ئەللەردە سىياسىي داۋالغۇشلار كۆرۈلۈشكە باشلايدۇ. ئالدى بىلەن ئافغانىستاندا بۇنداق بىر داۋالغۇش ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. يەنى، 1978 ـ يىلىنىڭ ئاپرېل ئېيىدا گېنېرال ئابدۇقادىر ھىمايىسىدىكى كوممۇنىستلار گۇرۇھى ئافغانىستاندا ھاكىمىيەتنى تارتىپ ئېلىپ، نۇرمۇھەممەت تەرەققىي رەئىسلىكىدە دېموكراتىك ئافغانىستان

يىللار كىرىۋاتقان كۈنلەردە، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ 70 يىللىق مەركەزلەشكەن ھاكىمىيەت سىستېمىسى پۈتۈنلەي تۈزاقسىز بىر لاگېر ھالىغا كېلىپ بولغانىدى. شەرقى ياۋروپا ئەللىرى بىر - بىرلەپ بېقىندىلىقتىن قۇتۇلۇپ مۇستەقىللىقنى ئېلان قىلىشقا باشلايدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقىنى تەشكىل قىلغان ئەتراپتىكى رىسپۇبلىكىلىرىنىڭ ھەممىسىدىلا دېگۈدەك مۇستەقىللىق ئارزۇسىدىكى خەلق ھەرىكەتلىرى بارلىققا كەلمەكتە ئىدى. 1989 - يىلىدىن باشلىغان پارچىلىنىش جەريانى ئالدى بىلەن ۋارشاۋا شەرتنامىسىغا قول قويغان ئەللەرنىڭ ئايرىلىشى، ئۇنىڭ كەينىدىن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پارچىلىنىشى بىلەن نەتىجىلىنىدۇ.

كالېندار 1991 - يىلى 18 - دېكابىرنى كۆرسىتىۋاتقان كۈنى سوۋېت ئىتتىپاقى يېتەكچىلىرى ماقۇللىغان ئالمۇتا خىتابنامىسى ئارقىلىق، كېلەچەكنى باھانە قىلىپ بۈگۈننى قۇربان قىلىۋەتكەن بىر خىيالى غايە — ئۇتوپىيە، 70 يىلدىن بۇيان مىليونلىغان ئادەمنىڭ جېنىغا زامىن بولغان يىرتقۇچ بىر تۈزۈمنىڭ ئۆلگەنلىكى رەسمىي ئېلان قىلىنغان ھېسابلاندى. بۇ كۈن، ئۆز ۋاقتىدا يەنە تۈركى قوۋملارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان يۈز يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتتىن بېرى قوللارغا ئايلاندۇرۇلغان، مۇستەملىكە قىلىنغان 15 تەك جۇمھۇرىيەتنىڭ قايتىدىن دۇنياغا كەلگەنلىكىنىڭمۇ سىمۋولى ئىدى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پارچىلانغانلىقى، تۈركىستان جۇمھۇرىيەتلىرى مۇستەقىللىقلىرىنى قولغا كەلتۈرگەنلىكى، چەت دۆلەتلەردىكى تۈركىستان ھەرىكىتىنىڭ يەپ - يېڭى بىر دەۋرگە كىرگەنلىكىدىن بېشارەت بەرمەكتە ئىدى.

مۇستەقىللىق يولىغا قەدەم قويىۋاتقان 1980 - يىللار بويىچە چەتئەللەردىكى مىللىي تۈركىستان كۈرىشى بۇرۇن بولغىنىدەك، يەنە 3 مەركەزدە، يەنى تۈركىيە، ئافغانىستان ۋە گېرمانىيەگە مەركەزلەشكەنىدى. شۇنىڭدەك يەنە، ئا ق ش غا كۆچۈپ چىقىپ كەتكەن تۈركىستانلىقلارنىڭ قاتنىشىشىدا بۇ دۆلەتتىمۇ يېڭى پائالىيەتلەر باشلىغان ئىدى. 90 - يىللارنىڭ يېقىنلىششىغا ئەگىشىپ سوۋېت ئىتتىپاقىدا بارلىققا كەلگەن سىياسىي مۇھىتنىڭ يۇمشىشى نەتىجىسىدە، تۈركىستان جۇمھۇرىيەتلىرىدىكى زىيالىيلار بىلەن چەتئەللەردىكى مىللىي ھەرىكەتلەر ئوتتۇرىسىدا ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىدىغان مۇناسىۋەتلەرنىڭ

كېتەلمەيدۇ. ئىتتىپاقنىڭ ئۇلاردىن كېيىن ھاكىمىيەت ئۈستىگە چىقىرىلغان گورباچوۋ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۈچىنچى دۇنيا ئەللىرى، شەرقىي ياۋروپا ۋە ئافغانىستاندىكى كوممۇنىستىك ھاكىمىيەتلىرىگە ياردەم قىلىشقا ئۇرۇنۇشلار داۋاملاشتۇرۇلغىنىدا، قۇتۇلغۇسىز بىر بوھران ئىچىگە پېتىپ قالىدىغانلىقىنى سېزىشكە باشلايدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقى باش قوماندانى مارشال ئورگاكوۋنىڭ "ئەگەر سوۋېت ئىتتىپاقى قايتىدىن تەرتىپكە سېلىنمىغىنىدا 2000 ـ يىلىغا بارغىچە بەكلا كەينىدە سۆرىلىپ يۈرىدىغان دۆلەت ھالىغا چۈشۈپ قالىدۇ، ئالدىمىزدىكى يېڭى ئەسىردە سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەققىي قىلمىغان ئەللەرنىڭ ئەڭ تەرەققىي قىلغانلىرىدىن بىرى ئورنىغا چۈشۈپ قالىدۇ" دېگەن سۆزلىرى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ نۆۋەتتىكى بوھرانلىق ۋەزىيىتىنى ئىنتايىن مۇكەممەل ئىپادىلىشى ھېسابلىناتتى.

گورباچېۋ تەختكە چىقىپ ئۇزۇنغا قالماي «گلاستنوست ۋە پېرېستىرويكا» لايىھەسىنى، يەنى ئېچىۋېتىش، يېڭىدىن قۇرۇش (ئىسلاھات) دېگەن سۆزلەر بىلەن ئىزاھلانغان بۈيۈك بۇرۇلۇش لايىھەسىنى ئېلان قىلىدۇ. ئىنتايىن كەڭ مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بۇ لايىھە، كوممۇنىزم ئىدىيىسىدىن تارتىپ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي ساھەلەردىكى سوۋېتلەرنى قايتا قۇرۇپ چىقىش پىلانلىرىنىڭ مۇنازىرىسىنى باشلىتىدۇ. بۇنداق بىر ھەرىكەت قىلىشتىكى مەقسەت، سوۋېتلار تۈزۈمىدىكى يېتەرسىزلىكلەرنى تۈزىتىش ئىدى. يولغا قويماقچى بولغان ئىسلاھاتلار ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىنى قايتىدىن دۇنيادىكى ئەڭ كۈچلۈك چوڭ دۆلەت ھالىتىگە كەلتۈرۈشكە بولىدىغانلىقى، غەرب دۇنياسىغا قارىتا قولدىن بېرىپ قويۇۋاتقان بىلىم ۋە تېخنىك كۈچ مۇسابىقىسىدە قايتىدىن يېڭىپ چىقىش پۇرسىتىنى قولغا كەلتۈرۈشكە بولىدىغانلىقى مۆلچەرلەنگەنىدى.

يىللارنىڭ ئۆتىشىگە ئەگىشىپ، گورباچېۋنىڭ ئارزۇلىرى بارغانسېرى يوققا چىقىشقا باشلايدۇ. ئۇنىڭ ئوتتۇرىغا قويغان ئېچىۋېتىش قارىشىنىڭ تەسىرى ئالاھىدە زور رول ئوينىغان بىلەن تەڭ، ئۇنىڭ يەنە بىر قارىشى بولغان قايتا قۇرۇش پرىنسىپى پۈتۈنلەي مەغلۇبىيەت بىلەن نەتىجىلىنىدۇ. 1990 ـ

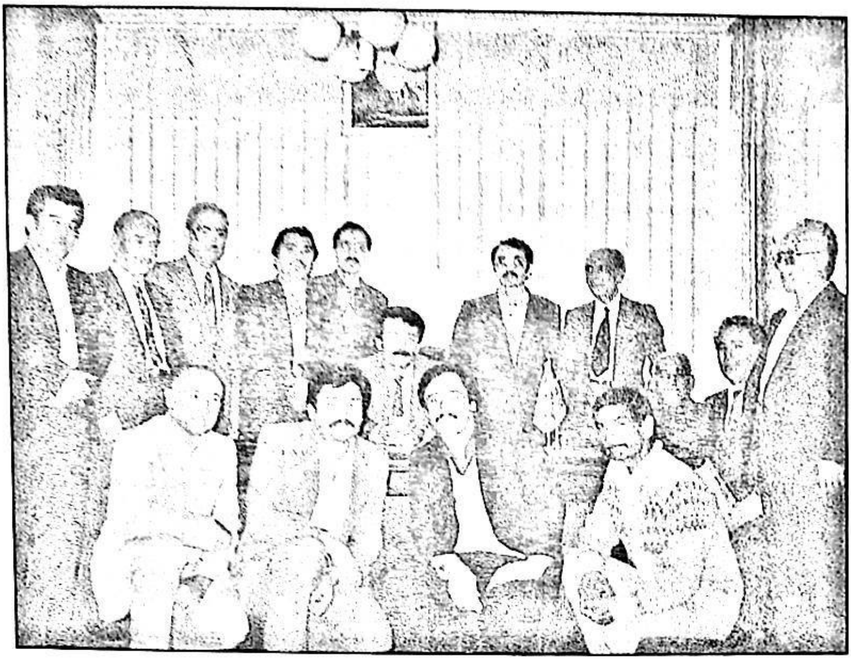

تۈركىستانلىقلار كۇلتۇر ۋە ئىجتىمائىي ھەمكارلىق جەمئىيىتىنىڭ ئەزالىرىدىن بىر قىسمى.
ئىستانبۇل 1987 - يىلى (ئەھمەت ئەنجان ئارخىۋى)

تۈركىيىدە، 1983 - يىلى مەملىكەتلىك سايلام ئۆتكۈزۈلدۇ. بۇ كۈنلەردە 12 - سىنتەبىر ھەربىي سىياسىي ئۆزگىرىشتىن كېيىن چىققان بۇرۇختۇرمىلىق سىياسىي مۇھىت ئاستا - ئاستا يۇمشاشقا باشلايدۇ. پارلامېنت تەرىپىدىن چىقىرىلغان جەمئىيەت قۇرۇش يېڭىچە قانۇنلىرى بىلەن بىر قاتاردا، ئاممىۋىي ئورگان - تەشكىلاتلىرى قايتىدىن تەشكىللىنىدۇ. 1977 - يىللاردىلا پىچەتلىۋېتىلگەن تۈركىستان جەمئىيىتىنىڭ قايتىدىن ئېچىلىشى بىلەن بىر قاتاردا، باشقىدىن جانلىق پائالىيەت قىلىدىغان ھالغا كەلتۈرۈلىشى زۆرۈر ھالغا كەلگەنلىكىنى ھەممە ھېس قىلماقتا ئىدى. بۇ تۈر ئېھتىياجنى پەرق قىلغان دوكتور ئەھەت ئەنجان ۋە ئۇنىڭ سەپداشلىرى 1984 - يىلى ئىچىدە تۈركىستانلىقلار كۇلتۇر ۋە ئىجتىمائىي ھەمكارلىق جەمئىيىتىنى قايتىدىن تەشكىللەپ چىقىدۇ. جەمئىيەت رەئىسلىكىگە سايلانغان ئەھەت ئەنجان، ئۆزگەرگەن يېڭىچە تۈركىيە ۋە دۇنيا شارائىتى ئاستىدا كلاسسىك جەمئىيەت تەشكىلات پائالىيىتى بىلەن

باشلانغانلىقى، بۇ دەۋرنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى ئىدى.

تۈركىستانلىقلار قايتا سەھنىدە

12 ـ سىنتەبىر ھەربىي سىياسىي ئۆزگىرىش ھەرىكىتىدىن كېيىن، تۈركىيىدىكى بارلىق جەمئىيەتلەرنىڭ بېشىغا كەلگەن پاجىئە تۈركىستانلىقلار كۈلتۈر ۋە ئىجتىمائىي ھەمكارلىق جەمئىيىتى (ت ك س ي د) مۇ پائالىيەتلىرىنى توختىتىدۇ ۋە جەمئىيەت پىچەتلىنىدۇ. 1982 ـ يىلى، دۆلەت رەئىسى ئەۋرەن پاكىستانغا بىر قېتىملىق رەسمىي زىيارەتكە بارغىنىدا، 4500 ئەتراپىدا تۈركىستانلىق مۇساپىرنىڭ تۈركىيىگە يەرلىشىش كۆچمەنلىرى قاتارىدا تۈركىيىگە كەلتۈرۈپ ئورۇنلاشتۇرۇش قارارى ئېلىنىدۇ. يەنە شۇ يىلى، تۈركىيىگە كەلتۈرىلگەن تۈركىستانلىقلار ئاساسەن مۇنداق ئۈچ گۇرۇپپىدىن تەشكىل تاپماقتا ئىدى: 310 ئائىلىدىن تەشكىل تاپقان ھاجى راخمانقۇل خان يېتەكچىلىكىدىكى قىرغىز گۇرۇپپىسى تۈركىيىنىڭ شەرقىدىكى ئەرجىش ناھىيىسىگە تەۋە ئۇلۇپامىر كەنتىگە ئورۇنلاشتۇرۇلدى؛ ئافغانىستان تۈكمەنلىرىنىڭ تونۇلغان يېتەكچىلىرىدىن بىرى بولغان قىزىلئاياق خەلىپىنىڭ ئوغلى ئابدۇلكېرىم مەخدۇمنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان مىڭ كىشىلىك تۈركمەن گۇرۇپپىسى ئانادولۇنىڭ ئوتتۇرا شىمالى قىسمىغا جايلاشقان توكات ناھىيىسىگە؛ ئاساسىي تەركىبى ئۆزبەكلەردىن تەشكىل تاپقان گۇرۇپپا بولسا تۈركىيىنىڭ شەرقىي جەنۇبى دېڭىز بويى شەھىرى خاتاي ئەتراپىغا، شەرقىي جەنۇبىدىكى غازىئانتېپ ۋە شانلىئۇرفا رايونلىرىغا جايلاشتۇرۇلغان بولۇپ، بۇ گۇرۇپپىلارنىڭ سانى 2 مىڭ ئەتراپىدا ئىدى. بۇلاردىن باشقا يەنە 300 كىشىلىك بىر قازاق گۇرۇپپىسىمۇ بار بولۇپ، ئۇلار ئوتتۇرا ئانادولۇدىكى قەيسەرىگە جايلاشتۇرۇلىدۇ. تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى تەرىپىدىن رەسمىي ئۇلتۇراقلىق كۆچمەن قىلىپ كەلتۈرۈلگەن بۇ 4500 نەپەر ئادەمدىن باشقا، يەنە مىڭلىغان تۈركىستانلىق ھەر خىل يوللاردىن پايدىلىنىپ ئىراندىن، پاكىستاندىن ياكى ئەرەپ ئەللىرى ئارقىلىق ئىختىيارى كۆچمەن بولۇپ تۈركىيىگە كېلىدۇ. بۇ تۈر ئەركىن كۆچمەنلەر ئىستانبۇل باشتا بولۇپ تۈركىستانلىقلار ياشايدىغان ياكى ئۇرۇغ ـ تۇققانلىرى بار ھەر قايسى شەھەرلەرگە قاراپ كۆچىدۇ.

ئاستىدا ئۇنداق كونا تەشكىلاتچىلىق چۈشەنچىلىرى ئىپتىياجنى قاندۇرالىشىدىن بەكلا ئۇزاق دېيىشكە بولىدۇ.

دۇنيانىڭ ھەر تۈرلۈك ئەللىرىدە ياشاۋاتقان تۈركىستانلىقلارنىڭ بىردىن - بىر مەقسىدى، ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى قوغداش، خوددى بىر لاگىر ئۇقۇمى تەۋەسى بويىچە ئۆز قەۋملىرى ئارىسىدىلا ھەمكارلىقلار بىلەن چەكلىنىپ قېلىشتەك تار دائىرىلىك قاراشلاردىن بۆسۈپ چىقىشىمىزنىڭ ۋاقتى كەلدى. شۈبھىسىزكى، بۇ تۈر سەۋىيىدىكى پائالىيەتلەر چوقۇم بىر ئۈچۈن پايدىلىق. ئەسلى نىشانىمىز، تۈركىستانلىقلار ياشاۋاتقان ئەللەردە تەسىر كۆرسىتەلىگىدەك، سەۋىيىلىك سوتسىيال سىياسىي بېسىم شەكىللەندۈرەلىگىدەك گۇرۇپپىلارنى شەكىللەندۈرۈش يولىدا ئىلگىرلەش بولۇشى كېرەك. بۇنداق بىر ئۆزگىرىشنى ئىشقا ئاشۇرۇشنىڭ يولى، ئىلمىي سەۋىيىدىكى ئومۇمىي يۈزلۈك كۆلەملۈك پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىش، رولى بار سىياسىي مۇنازىرىلەرنى تەشكىللەشكە تايىنىدۇ. تۈركىستانلىقلار، ئاران ئۆز كەسپى ئالاھىدىلىكلىرى بىلەنلا ھەپىلىشەلەيدىغان، بېشىمىزغا بىرەر ئىش تېپىۋالمايلى دەيدىغان غەم ئىچىدىلا يۈرىدىغان، سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي سەۋىيىدىكى پائالىيەتلەرگە قېتىلىشتىن ئۆزىنى چەتكە ئالىدىغان كىشىلەر توپىغا ئايلىنىپ قېلىشتىن دەرھال قۇتۇلۇشىمىز شەرت.

سوۋېتلەر ئىتتىپاقى ئىچىدىمۇ جىددىي ئۆزگىرىشلەر كۆرۈلمەكتە. تۈمۈردەك سىياسىي سىيپىلىنىڭ ئۆرۈلىشى ئېھتىماللىقى كۈنسايىن ئارتىپ بارماقتا. بۇنداق بىر ۋەزىيەتتە چەتئەللەردە ياشاۋاتقان تۈركىستانلىقلارنىڭ ئۈستىگە چۈشىدىغان ۋەزىپە، تركىستاندا ياشاۋاتقان خەلقىمىزنىڭ ئاۋازىنى ۋە مەسىلىلىرىنى يالغۇز «كومۇنىستلار ئۇنداق قىلدى، مۇنداق قىلدى» دېگەندەك بىر قاتار يىغىنلار قىلىش ئەدەبىياتى بىلەنلا ئەمەس، مەزمۇت پۇت تىرەپ تۇرالايدىغان مۇستەھكەم ئىلمىي پائالىيەتلەر ئارقىلىق دۇنيا

جەمئىيەت پائالىيەتلىرىنى داۋاملاشتۇرۇش مۇمكىن ئەمەسلىكىنى، كونا ئۇسۇلدا پائالىيەتلەرنى تولۇق رولىنى جارى قىلدۇرۇش ئىمكانى بولمايدىغانلىقىنى تونۇپ يېتىدۇ. شۇڭا، جەمئىيەتنىڭ تۇنجى قۇرۇلتىيىدا رەئىسلىككە سايلانغىنىدىن كېيىن سۆزلىگەن نۇتقىدا، كەلگۈسىدىكى پائالىيەتلەرنى قايسى ئەقىدە بىلەن ئېشقا ئاشۇرۇش لازىملىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ:

جەمئىيىتىمىز قۇرۇلغان 1954 - يىلىدىن بۇيان، توپ - توغرا 30 يىل ۋاقىت ئۆتتى. جەمئىيىتىمىز بۇ جەرياندا تۈركىستانلىقلار ئوتتۇرىسىدىكى ھەمكارلىق ۋە بىرلىكتە پائالىيەت قىلىشنى كۈچەيتىش مەقسىتىدە نۇرغۇن ئىشلارنى قىلدى. يەنى بۇنىڭ ئۈچۈن ساياھەتلەرنى تەشكىللەش، كەچلىكلەرنى تۈزۈش دېگەندەك پائالىيەتلەردە ئاساسلىقى ولكلور پائالىيەتلىرىگە ئەھمىيەت بېرىپ كەلگەن. 1925 - يىللاردىن تارتىپ ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى يىللىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا تۈركىستان تۈرك ياشلار ئىتتىپاقى (ت م ب) ئەتراپىدا ئاشكارە شەكىلدە، تۈركىستان مىللىي بىرلىكى (ت م ب) ئەتراپىدا مەخپىي شەكىلدە ئېلىپ بېرىلغان پائالىيەتلەرگە سېلىشتۇرغىنىمىزدا تۈركىستانلىقلار ھەمكارلىق جەمئىيىتى ئەتراپىدا ئېلىپ بېرىلغان كېيىنكى 30 يىللىق دەۋر ئىچىدە قانات يايدۇرۇلغان پائالىيەتلەرنى يېتەرلىك دەپ قارىيالمايمىز.

1952 - يىلى تۈركىيىگە كۆچمەن بولۇپ كەلگەن گۇرۇپپىلار ئۈچۈن ئىبتىقاندا كۈلتۈرى قىممەتلىرىنى ساقلاپ قېلىش مەقسەد قىلىنغان ساياھەتلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش، مەدەنىيەت سەنئەت كەچلىكلىرىنى ئۇيۇشتۇرۇش دېگەندەك پائالىيەتلەر بىلەن شوغۇللىنىش بەلكىم زۆرۈر ۋە يېتەرلىك بولىشى مۇمكىن ئىدى. ئەمما بۈگۈن ئۇ كۈنلەردىن 30 يىل يىل ۋاقىت ئۆتۈپ كەتتى.تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى ئىچىدىمۇ ھېچ بولمىغاندا 3 - ئەۋلات نەسىل ئوتتۇرغا چىقماقتا. بۈگۈنكى شۇنچە تېز ئۆزگىرىش بولىۋاقتان بىر ئەھۋال

رەسمىي سېتىۋالدى. بۇ دەۋردە، بىر تەرەپتىن تۈركىستانلىقلار ئوتتۇرىسىدىكى سىياسىي مۇناسىۋەتلەر كۈچەيتىلىشكە باشلانغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن تۈركىيەدىكى ئىلمىي ۋە سىياسىي ساھەلەر بىلەن يېقىن مۇناسىۋەت تىكلەش ئىشىنى باشلىۋېتىدۇ. بۇ يىللاردا ئەمەلگە ئاشۇرۇلغان ئەڭ مۇھىم ئىشلاردىن بىرى، خەلق مائارىپ مىنىستىرلىقى خادىملىرىغا دوكلات سۇنۇش ئارقىلىق ئوتتۇرا مەكتەپ مائارىپىدا دەرسلىك قىلىنغان مىللىي تارىخ ۋە مىللىي جۇغراپىيە دېگەن دەرسلىك كىتابلىرىغا «غەربىي تۈركىستان» دېگەن ماۋزۇدا بىر قانچە دەرسلەرنىڭ كىرگۈزۈلۈشى ئىدى. تۈركىيەدىكى تېلېۋىزىيە قاناللىرىدا 1986 - يىلى تۇنجى بولۇپ تۈركىستان مۇھاجىرلىرى ھەققىدىكى بىر پروگرامما تەييارلانغانىدى. بۇ تېلېۋىزىيە پروگراممىسىدا تۈركىيەدە تۇرۇۋاتقان تۈركىستانلىقلارنىڭ ئىجتىمائىي، مەدەنىي تۇرمۇشى، ئۇلارنىڭ تۈركىيە ئىگىلىكىگە قوشقان تۆھپىلىرى، تۈركىستان جۇمھۇرىيەتلىرىدىكى تەرەققىياتلار توغرىلىق تۈركىيە جامائەتچىلىكىگە مەلۇماتلار بېرىلدى (بۇ پروگرامما، 1986 - يىلى 12 - ماي كۈنى «ت ر ت 1» قانىلىدا بېرىلدى. — ئا.ھ. ئىزاھاتى).

ئەھەت ئەنجان نۇتۇق سۆزلىمەكتە. 1997 - يىلىنىڭ باشلىرى

جامائەتچىلىكىگە بىلدۈرۈپ تۇرۇشىمىز كېرەك. دوكتور بايمىرزا ھېيتىلارنىڭ سانىنى كۆپەيتىشىمىز شەرت. مۇستەقىللىقىمىزنى قولغا ئالغان كۈنلەر كەلگىنىدە، بۇ رىسپۇبلىكىلار بىلەن ھەر قايسىمىز تۇرىۋاتقان ئەللەر ئوتتۇرىسىدا سۆزلىشىشلەرنى دەرھال تۇرغۇزۇشقا ياردەمدە بولالايدىغان ھالغا كېلىشىمىز، چەت دۆلەتلەردە ياشاۋاتقان تۈركىستانلىقلارنىڭ ئەسلى ۋەزىپىسى بولىشى كېرەك.

مەن جەمئىيەت رەئىسلىكىنى ئۈستۈمگە ئالغان مۇددەت ئىچىدە ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدىغان ۋەزىپەم ئەنە شۇ مەقسەتنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتىش بولىدۇ. ھېچكىم مەندىن ياكى سەپداشلىرىمدىن بۇرۇنقىدەك كونا جەمئىيەت پائالىيەت يولىدا مېڭىشىمنى ئۈمىد قىلىشمىسۇن. بۇنىڭ ئۈچۈن ئالدى بىلەن جەمئىيىتىمىزنى تۈركىستانلىقلارغا مۇناسىبەتلىك ھەرقانداق بىر مەسىلىدە بىزدىن سورايدىغان، بىزگە مۇراجىئەت قىلىدىغان ھالغا كەلتۈرۈشىمىز شەرت. بۇ نىشانغا يېتەلىشىمىز ئۈچۈن ئالدى بىلەن بىر بىناغا ھەمدە سۈپەتلىك بىر خىزمەتچى قوشۇنىغا ئىگە بولىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. شۇنىڭدەك يەنە تۈركىستان ۋە تۈرك دۇنياسى مەسىلىلىرىدە ماتېرىيال مەنبەسى بولالىغىدەك ئىلمي ژۇرنالىمىز بولىشى، بۇنداق خەلقارالىق سەۋىيىدە بىر ئورگىنىمىز بىزنى بۇ غايىمىزغا يەتكۈزەلىشى يېتىدۇ دەپ قارايمەن. نەدە بىر تۈركىستان گېپى بولىدىكەن، جەمئىيىتىمىز شۇ يەردە پەيدا بولىشى شەرت. بۇنداق قىلىشقا مەجبۇرمىز.

يۇقىرىقىدەك پائالىيەت قىلىش كۆزقارىشى بويىچە قايتا تەشكىللىنىشنىڭ دەسلەپكى باسقۇچلىرىنى تېزلىكتە بېسىپ ئۆتكەن بۇ جەمئىيەت، 1986 - يىلىنىڭ باشلىرىدا، قۇرۇلغىنىدىن بۇيان تۇنجى قېتىم ئۆز بىناسىغا ئېرىشىدۇ. يەنى بۇ جەمئىيەت، ئاقساراي (ئىستانبۇلنىڭ ياۋروپا تەرىپىدىكى مەركىزى مەھەللىلەردىن بىرى. ــ ئۇ.ت) ئەتراپىدىكى بىر يەردە 3 قەۋەتلىك بىر بىنانى

كۆندىكى ۋەزىيەت پۈتۈنلەي ئۆزگەرگەن بولۇپ، ... تۈركىستانغا، چەتئەللەردە ياشاۋاتقان تۈركىستانلىقلارغا، ۋەياكى تۈرك دۇنياسىغا مۇناسىۋەتلىك ۋەزىيەت، ۋەقەلىك، مەلۇماتلار ۋە كۆزقاراشلارنى يەتكۈزۈپ تۇرىدىغان، بىر مەنىدە بۇنىڭ ئۈچۈن روجەك ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدىغان ژۇرنالدىن بىرىگە ئېھتىياجلىق ئىدۇق. «تۈركىستان» ژۇرنىلى، ئەنە شۇنداق بىر ئېھتىياج تۈپەيلىدىن دۇنياغا كەلدى.

بۇ ژۇرنالنىڭ 10 كىشىلىك تەھرىرات گۇرۇپپىسىدىكى 7 نەپەر ئادەم تۈركىستانلىق ئىلمى خادىم ۋە ئالىملاردىن تەشكىل تاپقان ئىدى (دوكتور ئەھەت ئەنجان يېتەكچىلىكىدە چىقىرىلغان بۇ ژۇرنالنىڭ خوجايىنلىقىنى «تۈركىستان نەشرىياتچىلىق مەركىزى» نامىدا دوكتور ئېمىن مىندان ئۈستىگە ئالدۇ. ژۇرنال تەھرىراتى بولسا دوكتور بايمىرزا ھېيتى، دوتسېنت دوكتور ئەھەت ئەنجان، دوتسېنت دوكتور تىمۇر غوجائوغلى، پروفېسسور ئەخمەت بىجان ئەرجىلاسۇن، دوتسېنت دوكتور قىيامەتتىن بارلاس، دوتسېنت دوكتور ئورخان قاۋۇنجۇ ۋە رېشىت شاشى ھۈسىين ئوغلى قاتارىدىكى كىشىلەردىن تەشكىل تاپماقتا ئىدى. ژۇرنال 1994 - يىلىغىچە 22 سان چىقىرىلدۇ. — ئا.ھ. ئىزاھاتى). «تۈركىستان» ژۇرنىلى سىياسىي ۋە ئىلمىي ساھەدىكىلەر تەرىپىدىن تېزلا سۆيۈپ ئوقۇلىدىغان ژۇرنالغا ئايلىنىدۇ. بېسىلغان ماقالىلەر بىر مۇنچە تەتقىقاتچى تەرىپىدىن ماتېرىيال مەنبەسى سۈپىتىدە پايدىلىنىلدى. بولۇپمۇ ئافغانىستاندا سوۋېتلەرگە قارشى قانات يايدۇرۇلغان كۈرەشلەردە تۈركلەرنىڭ ئوينىغان رولى، تۈرك دۇنياسىدا بارلىققا كەلگەن خەلق ھەرىكەتلىرىنىڭ (ئەزەربەيجان خەلق فرونتى ۋە ئىتتىپاق ھەرىكىتى دېگەندەك) چەتئەللەردە تونۇتۇلىشى قاتارلىق مەسىلىلەرنى تۈركىيە جامائەتچىلىكىگە ئەڭ بالدۇر ۋە تەپسىلىي شەكىلدە تونۇشتۇرغان ماتېرىيال مەنبەسى «تۈركىستان» ژۇرنىلى بولغان ئىدى. پائالىيەتلىرىنى تېخىمۇ كۈچلۈك قانات يايدۇرۇشنى مەقسەت قىلىپ، 1990 - يىلى دوكتور ئەھەت ئەنجان باشچىلىقىدا «تۈركىستان تەتقىقات ۋەخپىسى» قۇرۇلغان بولۇپ، ژۇرنالنىڭ ئىگىدارچىلىق ھوقۇقى بۇ

سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئۆزگىرىشلەر بىلەن بىر قاتاردا تۈركىستان جۇمھۇرىيەتلىرىگە بولغان قىزىقىشلارمۇ ئارتىۋاتقان بىر مۇھىتتا، جەمئىيەت تەشكىلى بۇ جەھەتتە ئىلمى خادىملار قاتناشقان نۇرغۇن قېتىم ئىلمى دوكلات يىغىنلىرى ئۇيۇشتۇرۇلدى. شۇنىڭدەك يەنە جەمئىيەت رەئىسى ئەھەت ئەنجان ئۇنىۋېرسىتېتلاردا، ۋەخپىلەردە ياكى باشقا جەمئىيەتلەردە ئۇيۇشتۇرۇلغان ئىلمى دوكلات يىغىنلىرىغا قاتنىشىپ سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ۋەقەلەر، تۈركىستان جۇمھۇرىيەتلىرىدىكى ۋەزىيەت قاتارلىق تېمىلاردا ئىلمىي دوكلاتلار بېرىدۇ. خۇددى شۇنىڭدەك، تۈركىيەدە نەشرى قىلىنىۋاتقان ھەر تۈرلۈك مەتبۇئات ئورۇنلىرىدىمۇ توختىماي ماقالىلىرى ئېلان قىلىدۇ، ب ب س، ھۆرىيەت رادىئوسى (ئەركىنلىك رادىئوسى، رادىئو لىبېرتي) ۋە ئامېرىكا ئاۋازى (ۋويس ئوف ئامېرىكا) قاتارىدىكى خەلقئارالىق تەشۋىقات ئورگانلىرىدىمۇ سۆھبەتلەرگە قاتنىشىپ تۇردى.

«تۈركىستان» ژۇرنىلىنىڭ نەشرى ۋە «تۈركىستان تەتقىقات ۋەخپىسى» نىڭ قۇرۇلۇشى

شەرق لاگېرى بىلەن تۈرك دۇنياسىدا يۈز بەرگەن ئىشلارنى تۈركىيە ۋە دۇنيا جامائەتچىلىكىگە تونۇشتۇرۇشنى مەقسەت قىلىپ، 1988 - يىلىنىڭ كىرىشىدىن باشلاپ دوكتور ئەھەت ئەنجان «تۈركىستان» ناملىق بىر ژۇرنال چىقىرىشقا كىرىشىدۇ. پەسىللىك چىقىرىش پىلانلانغان سىياسي، ئىقتىسادى ۋە مەدەنىي خاراكتېردىكى بۇ ژۇرنالنىڭ مەقسىتى باشماقالىسىدا تۆۋەندىكىچە بايان قىلىنىدۇ:

1927 - يىلى «يېڭى تۈركىستان» بىلەن باشلانغان مەتبۇئات جەھەتتىكى تىرىشچانلىقلار «تۈركىستان ئاۋازى» دېگەندەك ژۇرناللار بىلەن 1955 - يىللىرىغىچە داۋام قىلىپ كەلگەن ئىدى. ... ئەپسۇسكى، تۈركىستان مەسىلىسى ئۈچۈن خىزمەت قىلىش مەقسىتىدە باشلانغان بۇ تۈر تىرىشچانلىقلارنىڭ ھېچقايسى كۈنىمىزگە يېتىپ كېلەلىگۇدەك ئۇزۇن ئۆمۈرلۈك بولالمىغان ئىدى. ... بۈگۈنكى

قانات يايدۇرۇلۇۋاتقان كۈرەشلەر پەقەت پەشتۇلار بىلەن تاجىكلار تەرىپىدىنلا قانات يايدۇرۇلماقتا دەيدىغان قاراشلار ئومۇمى يۈزلۈك تارقىلىپ يۈرەتتى. ئەسەبى پەشتۇ مىللەتچىسى گۈلبەددىن ھىكمەتيار بىلەن تاجىك يېتەكچىسى بۇرھاندىن راببانى تۈركىيەدە ئەڭ كۆپ تونۇلغان جىھاد يېتەكچىلىرى ھېسابلىناتتى.

شۇنداق بولغاچقا، ئازاتبەگنى، شىمالىي ئافغانىستان ۋىلايەتلىرى ئىسلام ئىتتىھاد ھەرىكىتىنى ھەمدە ئافغانىستان تۈركلىرىنى تونۇتۇش مەقسىتىدە تۈركىيەدە كۈچلۈك پائالىيەت ئېلىپ بېرىشقا توغرا كەلمەكتە ئىدى. دوكتور ئەھەت ئەنجاننىڭ تەكلىپىگە بىنائەن، ئازاتبەگ بىلەن بىرگە بىر قىسىم قوماندانلار 1988 - يىلى ئاپرېلدا تۈركىيەگە كېلىدۇ. ئىستانبۇلدا، ئىككى كۈنلۈك تەشۋىقات ساھەلىرىگە تونۇشتۇرۇش پائالىيىتى ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. كېيىن يەنە ئازاتبەگ بىلەن سەپداشلىرى ئەنقەرەگە ئېلىپ بېرىلىپ نۆۋەت بىلەن خەلق مائارىپ مىنىستىرى ھاسان جالال گۈزەل، تاشقى ئىشلار مىنىستىرى مەسۇت يىلماز، دۆلەت ئىشلىرى مىنىستىرى جەمىل چىچەك ۋە باش مىنىستىر تۇرغۇت ئۆزال قاتارلىقلار بىلەن كۆرۈشتۈرۈلدى. شۇنداق قىلىپ، ئافغانىستان مەسىلىسى، ئافغانىستان تۈركلىرىنىڭ ئەھۋالى ۋە ئۇلارنىڭ ئافغانىستان جىھاد ھەرىكىتىدىكى ئورنى قاتارلىقلار تۈركىيە ھۆكۈمىتى مەسئۇللىرىغا تۇنجى قېتىم كەڭ كۆلەمدە تونۇشتۇرۇلدى. بۇ ئۇچرىشىشلار جەريانىدا تۈركىيە مەسئۇللىرى ئافغانىستان تۈركلىرىگە ۋە بۇ تۈركى قوۋملىرى قۇرۇپ چىققان تەشكىلاتلارغا ياردەم قىلىش ھەققىدە ھەر تۈرلۈك ۋەدىلەرنى بېرىدۇ. بۇ كۆرۈشۈش ۋە سۆھبەتلەر تۈركىيە تەشۋىقات ئورگانلىرى تەرىپىدىن تەپسىلىي تونۇشتۇرۇلۇشى نەتىجىسىدە، تۈركىيە جامائەتچىلىكىنىڭ ئافغانىستان جىھادى بىلەن ئۇ يەردىكى تۈركى قوۋملار ھەققىدە تەپسىلىي خەۋەردار بولۇشى كاپالەتكە ئىگە قىلىندى.

كېيىن يەنە، بۇ مەسىلىنى ئامېرىكا قوشما شتاتلىرى مەسئۇللىرىغا يەتكۈزۈش مەقسىتىدە ئازاتبەگ ۋە ئۇنىڭ ئىككى نەپەر ياردەمچىسى بىلەن بىرگە دوكتور ئەھەت ئەنجان ئا ق ش غا يۈرۈپ كەتتى. ۋاشىنگتونغا بېرىپ ئا ق ش

ۋەخپىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدۇ («تۈركىستان تەتقىقات ۋەخپىسى» 1990 ـ يىلى 9 ـ ئاۋغۇست كۈندىكى 20600 ـ نومۇرلۇق ھۆكۈمەت گېزىتىدە ئېلان قىلىنىشى ۋە فاتىخ بىرىنچى ئاسلىيە ھوقۇق مەھكىمىسىنىڭ 1990 ـ يىلى 13 ـ سېنتەبىر كۈندىكى499 ـ نومۇرلۇق قارارىغا ئاساسەن قۇرۇلدۇ. بۇ ۋەخپىنىڭ قۇرغۇچىلىرى تۆۋەندىكى كىشىلەردىن تەشكىل تاپىدۇ: پروفېسسور دوكتور ئەھەت ئەنجان، دوكتور ئېمىن مىندان، دوتسېنت دوكتور تىمۇر غوجائوغلى، پروفېسسور دوكتور شابان قاراتاش، پروفېسسور دوكتور ئابدۇقادىر دونۇق، پروفېسسور دوكتور مۇستاپا ئەرقال، ئەكپەر ياسسا، زاھىر غوجا، مۇھەممەت يۈلتۈز، شاۋكەت ئاينۇرال، ھۈسامىددىن سابىرى، فەتخۇللا تۆرە، شاۋكەت ئۆزئۇلۇغ، قابىل جەينەك، جالالىددىن ئېلى ئوغلى، ئەكپەر دولقۇن، سابىر قارگەر، ئەرئول قايماق. ــ ئا.ھ. ئىزاھاتى).

ئافغانىستان ئۇرۇشىغا مۇناسىۋەتلىك پائالىيەتلەر

ئىشغالىيەتچى سوۋېت ئارمىيىسىگە، سوۋېتلار ھىمايىسىدىكى كوممۇنىست كابۇل ھۆكۈمەت قوراللىق كۈچلىرىگە قارشى قانات يايدۇرۇلغان ئافغانىستان جىھاتىدا، تۈركىستانلىقلارنىڭ قۇرۇپ چىققان بىرلا سىياسىي پارتىيىسى بار ئىدى. "شىمالى ئافغانىستان ۋىلايەتلىرى ئىسلامى ئىتتىھاد" نامىدىكى بۇ پارتىيىگە پاكىستاندىكى تۈركىستانلىقلاردىن ئازاتبەگ يېتەكچىلىك قىلماقتا ئىدى. ئەپسۇسكى، رەھبەرلىك مەركىزى پىشاۋۇردا بولغان بۇ پارتىيىنى چەتئەللەردە ھېچكىمنىڭ خەۋىرى يوق دېگۈدەك ئىدى. بۇ تۈرك پارتىيىسى پاكىستاندا سىياسىي پارتىيە سانىنى 7 بىلەن چەكلەپ تۇتۇش بەلگىلىمىسى چىقىرىلغاندىن كېيىن قۇرۇلغان بىر پارتىيە بولغاچقا، ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشەلمىگەن، شۇ سەۋەبتىن پاكىستان ھۆكۈمىتى ۋاستىسى ئارقىلىق بېرىلىۋاتقان ئا ق ش ياردەملىرىدىنمۇ مەھرۇم قالغان ئىدى. شىمالى ئافغانىستان تەۋەسىدە ئۆزبېك ۋە تۈركمەن قاتارىدىكى تۈرك ئىرقى ياشايدىغانلىقى، ئۇ يەردىكى كۈرەشلەرنى تۈرك قوۋمىدىكىلەر قانات يايدۇرۇپ كېلىۋاتقانلىقى ھەققىدىكى مەلۇماتلاردىن ھېچكىمنىڭ خەۋىرى يوق ئىدى. رادىكال دىنچى ساھەدىكىلەرنىڭ تەسىرى نەتىجىسىدە ئافغانىستاندا

پائالىيەت، دېكابىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە 5 ئاي توختىماي داۋام قىلىپ، 50 تەك ۋىلايەتتە يىغىلىشلار ئۆتكۈزۈلىدۇ. بۇ پائالىيەتلەر جەريانىدا تۈرك دۈشمەنلىك قارىشىدىكى بىر قىسىم گۇرۇھلار جىھادنى پارچىلاشقا ئۇرۇنماقتا دەپ غوۋغا چىقىرىشىپ، ئەھەت ئەنجاننىڭ شەخسىيىتىگە قارىتا كۈچلۈك ھۇجۇم قىلىش ھەرىكىتىنى باشلايدۇ. ئەمما تۈركىيە جامائەتچىلىكى بۇ مەسىلىنى توغرا چۈشەنگەنلىكى ئۈچۈن، بۇ تۈردىكى ھۇجۇم قىلىش ھەرىكەتلىرى قىلچە تەسىر كۆرسىتەلمەيدۇ. تۈركىستانلىقلار جەمئىيىتى بىلەن تۈرك ھۇجىرلىرى تەشكىلى تەرىپىدىن قانات يايدۇرۇلغان بۇ مەلۇمات بېرىش ۋە ياردەم توپلاش پائالىيىتى قىزىلئاي ياكى دىنى ئىشلار مۇدىرىيىتى قاتارىدىكى دۆلەت ئورگانلىرىدىن قالسا، بىر ئاممىۋى تەشكىلات تەرىپىدىن رەسمىي ئىشقا ئاشۇرۇلغان تۈركىيەدىكى تۇنجى قېتىملىق چېگرا ھالقىغان ياردەم توپلاش پائالىيىتى بولۇش جەھەتتىن تارىخىي ئەھمىيەتلىك بىر ھەرىكەت ھېساپلىنىدۇ.

يىغىلغان ئىقتىسادى ياردەم مەبلىغى بىلەن بىر قاتاردا ھەر تۈرلۈك سەھىيە ۋە ئوقۇتۇش ماتېرىياللىرى 1989 - يىلىنىڭ باشلىرىدا 7 كىشىلىك بىر ھەيئەت تەرىپىدىن پاكىستان پېشاۋۇر شەھرىدىكى تۈرك پارتىيىسى مەركىزىگە يەتكۈزۈلۈپ تاپشۇرۇپ بېرىلدى (بۇ ھەيئەت ت ك س ي د رەئىسى دوتسېنت دوكتور ئەھەت ئەنجان، تۈرك ھۇجرىلىرى ئەنقەرە شۆبىسى رەئىسى دوتسېنت دوكتور ئورخان قوغۇنچى، لېكتور دوكتور مەھەممەت شاھىنكۆز، تىجارەتچى ئوغۇز يايان، مۇخبىر ئېمىن بازارچى ۋە مۇخبىر مۇستاپا كۆكەر قاتارلىق كىشىلەردىن تەشكىل تاپقان ئىدى. — ئا.ھ. ئىزاھاتى).

ئافغانىستان جىھاد ھەرىكىتىنىڭ پاكىستان ۋە ئافغانىستاندا تۇرۇشلۇق ھەربىي لاگېرلىرى ھەيئەت تەرىپىدىن زىيارەت قىلىنىپ، مۇجاھىت يېتەكچىلىرى بىلەن سۆھبەتلەر ئۆتكۈزۈلىدۇ. شۇنىڭدەك يەنە پاكىستاندىكى تۈرك قوۋملىرىدىن تەشكىل تاپقان مۇساپىرلار لاگېرلىرىمۇ زىيارەت قىلىنىدۇ. بۇ زىيارەتلەردىن كېيىن، ئافغانىستان مەسىلىسىگە مۇناسىۋەتلىك ۋەزىيەت، پاكىستاندىكى تۈركلەرگە مۇناسىۋەتلىك ئەھۋاللار، ئافغانىستان مەسىلىسىدە كېلەچەكتە تۈركىيەنىڭ ئوينايدىغان رولى قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە

مەسئۇللىرى بىلەن ئۇچرىشىشلاردا، ئافغانىستان جىھاتىدا تۈركى قوۋملىرىنىڭ رولى تونۇشتۇرۇلدى. بۇلاردىن باشقا يەنە بىر قىسىم خەلقئارالىق ئىستراتېگىيە ئورۇنلىرىغىمۇ تونۇشتۇرۇش مەقسىتىدە دوكلاتلار بېرىلدى. بۇ تۈر پائالىيەتلەرگە شۇ ۋاقىتلاردا تۈركىستان ئامېرىكا جەمئىيىتىنىڭ رەئىسى بولغان ئابدۇللا غوجىمۇ قاتنىشىپ نۇرغۇن ياردەملەردە بولىدۇ.

ئا ق ش زىيارىتىدىن كېيىن، دوكتور ئەھەت ئەنجان رەئىسلىكىدىكى تۈركىستان جەمئىيىتى ئافغانىستاندا قانات يايدۇرۇلۇۋاتقان كۈرەشلەرگە ياردەم قىلىش مەقسىتىدە بىر ياردەم توپلاش پائالىيىتى باشلىتىش قارارىنى ئالىدۇ. ئەمما تۈركىيە تەۋەسىدە بۇنداق بىر پائالىيەت بىلەن شۇغۇللىنىش ئۈچۈن تۈركىيەنىڭ بارلىق شەھەرلىرىدە تەشكىلاتلىرى بار بىر ئورۇنغا ئىگە بولۇش زۆرۈر ئىدى. شۇ سەۋەبتىن، بۇ تەكلىپ لايىھىسى پۈتۈن تۈركىيە تەۋەسىدە تەشكىللىنىپ ئاكتىپ پائالىيەت قىلىپ كېلىۋاتقان تۈرك ھۇجرىلىرى (تۈرك ئوچاقلىرى، ياكى تۈرك ئۆيلىرى) تەشكىلاتىغا بۇ ئىش ھەققىدە مەسلىھەت قىلىندى. تۈرك ھۇجرىلىرى مەسئۇللىرى بۇ تەكلىپ لايىھىسىنى قوبۇل قىلىپ، 1988 ـ يىلى ئىيۇل ئېيىدا «مۇستەملىكە قىلىنغان مىللەتلەر ھەپتىسى» بىلەن بىر قاتاردا ياردەم يىغىش پائالىيىتىنىمۇ باشلىتىدۇ. تۈرك ھۇجرىلىرى تەشكىلاتىنىڭ رەئىسى پروفېسسور دوكتور ئورخان دۈزگۈنەش، 1988 ـ يىلى 16 ـ ئىيۇلدا ئۆتكۈزگەن بىر قېتىملىق مۇخبىرلارنى كۈتۈۋېلىش يىغىنىدا بۇ پائالىيەتنى تۈركىيە جامائەتچىلىكىگە ئېلان قىلىدۇ. بۇ پائالىيەتنى قانات يايدۇرۇش ئۈچۈن تۈركىستانلىقلار مەدەنىيەت ۋە ئىجتىمائىي ياردەم جەمئىيىتى رەئىسى ئەھەت ئەنجان بىلەن تۈرك ھۇجرىلىرى تەشكىلاتىدىن دوتسېنت دوكتور ئورخان قوغۇنچى، جالال ئەر ۋە دوكتور مەمەت شاھىنكۆزلەردىن تەشكىللەنگەن 4 كىشىلىك بىر ھەيئەت تەشكىللىنىدۇ.

بۇ ھەيئەتتىكىلەر، 1988 ـ يىلىنىڭ ئاۋغۇست ئېيىدىن باشلاپ ھەر ھەپتىدە كېمىدە ئىككى ۋىلايەتكە بېرىپ دوكلات ئۇيۇشتۇرۇش يولى بىلەن پۈتۈن تۈركىيەنى ئايلىنىپ ئافغانىستان مەسىلىسىنى تونۇتۇپ چىقىدۇ. تونۇشتۇرۇش ۋە ياردەم تەلەپ قىلىشنى مەقسەت قىلىپ قانات يايدۇرۇلغان بۇ

سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ۋەزىيەت تەرەققىياتى، پات يېقىندا زور ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىدىغانلىقىدىن بېشارەت بەرمەكتە ئىدى. ئۇ كۈنلەردە موسكۋانىڭ تەسىرىمۇ كۈندىن - كۈنگە ئاجىزلىششقا قاراپ يۈزلەنمەكتە ئىدى. شەرقى ياۋروپا بىلەن سوۋېت جۇمھۇرىيەتلىرىدە نۇرغۇنلىغان خەلق ھەرىكەتلىرى باش كۆتۈرۈشكە باشلىغان ئىدى. بۇنداق بىر ۋەزىيەت ئاستىدا چەت دۆلەتلەردە تۇرۇۋاتقان تۈركىستانلىقلارنىڭ قانداق يول تۇتۇش مەسىلىسىنىڭ ئەھمىيىتىمۇ ئارتىپ بارماقتا ئىدى. بۇ مەقسەتتە، 1989 - يىلىنىڭ سېنتەبىر ئېيىدا دوكتور ئەھەت ئەنجان رەئىسلىكىدە تۈركىيەدىكى بارلىق تۈركىستان تەشكىلاتلىرى ۋاكالەتچىلىرى قاتناشقان دۇنيا تۈركىستانلىقلار قۇرۇلتىيى چاقىرىلدۇ. تۈرك دۇنياسى تەتقىقات ۋەخپىسىنىڭ يىغىن زالىدا ئېچىلغان ئىككى كۈنلۈك قۇرۇلتايدا، چەت دۆلەتلەردىكى تۈركىستانلىقلارنىڭ ئەھۋالى بىلەن كەلگۈسىدە يۈز بېرىش ئېھتىمال بولغان ۋەزىيەت مۇھاكىمە قىلىنىپ، كەلگۈسى پائالىيەتلەرنىڭ پرىنسىپلىرى ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

سوۋېت مەتبۇئاتلىرى بۇ قېتىمقى قۇرۇلتاينى قاتتىق تەنقىد قىلغان بولۇپ، قۇرۇلتاي تەشكىللىگۈچىلىرىنى قارىلاش ھەرىكىتىنى باشلايدۇ. «سوۋېت ئۆزبېكىستان» دېگەن گېزىتتە چىققان «مۇردىنى تىرىلدۈرۈشكە ئۇرۇنغۇچىلار» دېگەن سەرلەۋھىلىك ماقالىسىدە دوكتور بايمىرزا ھېيتى بىلەن ئەھەت ئەنجان ئىككىسى ئۈستىدە يالغان - ياۋىداق تۆھمەتلەر بىلەن تولغان قارىلاشلار ئوتتۇرىغا قويۇلغانىدى. ك گ ب تەرىپىدىن يازدۇرۇلغانلىقى چىقىپ تۇرغان بۇ ماقالىدا، دوكتور ئەھەت ئەنجان، ئەڭ ئاخىرقى قوقان خانىنىڭ نەۋرىسى ئىكەنلىكىنى تىلغا ئېلىپ كېلىپ، ئەھەت ئەنجاننىڭ غەربىي تۈركىستاننى بىرلا دۆلەت ھالىغا كەلتۈرۈپ، بۇ دۆلەتكە خان بولۇپ تەختتە ئولتۇرۇش دەپ بوھتان قىلىنغان ئىدى.

1990 - يىلى سوۋېتلەردە پارچىلىنىش شەپىسى ئېنىق ئوتتۇرىغا چىقىشقا

ئالغان بىر دوكلات تەييارلىنىپ تۈركىيە ھۆكۈمەت مەسئۇللىرىغا سۇنۇلىدۇ. يەنە شۇ يىلى دوكتور ئەھەت ئەنجانىنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن ئازاتبەگ تەشكىلاتى تاللاپ چىققان 7 نەپەر تۈركىستانلىق ياش تۈركىيەگە ئەۋەتىلىپ ھەر قايسى ئۇنىۋېرسىتېتلارغا ئوقۇشقا ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ (بۇ ياشلار باھاۋۇددىن ئابدۇلئالىم ئوغلى، ئابدىرىشىت چارىقۇل ئوغلى، ئابدۇقۇددۇس سۇلتانقۇل ئوغلى، خۇداينەزەر ئابدۇراخمان ئوغلى، رەھىمۇللاھاجىھاسان ئوغلى قاتارلىقلار. — ئا.ھ. ئىزاھاتى).

1992 - يىلى ئەتىيازدا ئارمىيسى بىلەن بىرگە مۇجاھىتلار تەرىپىگە ئۆتكەن گېنېرال رىشىت دوستۇم، ماي ئېيىدا ئافغانىستان مىللىي ئىسلامى ھەرىكىتى (ج م ئى ئا) تەشكىلاتىنى قۇرۇپ رەئىسلىككە سايلىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئافغانىستان كۈرىشىدە تۈركىستانلىقلاردىن تەشكىل تاپقان ئىككىنچى بىر مەركەزمۇ بارلىققا كېلىدۇ. گېنېرال دوستۇم ھەرىكىتى، تۈركىيە بىلەن مۇناسىۋەت تىكلىشى لازىم ئىدى. دوكتور ئەھەت ئەنجانىنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن، مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلار بىلەن ئالاقە ئورنىتىش نەتىجىسىدە، دوستۇم تەرىپىدىن تۈركىيەگە ئەۋەتىلگەن ۋەكىللەر 1993 - يىلى فېۋرالدا تۈركىيە پرېزىدېنتى تۇرغۇت ئۆزال تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىدۇ.

بۇ كۆرۈشۈش 1993 - يىلى 17 - فېۋرال كۈنى ئىستانبۇلدا ھۆرمەتلىك پرېزىدېنتىمىز بىلەن ئارمىيە خانىقاسىدا ئۆتكۈزۈلگەن بولۇپ، سۆھبەت ئىككى سائەتتەك داۋام قىلىدۇ. بۇ سۆھبەت يىغىنىغا دوستۇمنىڭ ۋەكىللىرىدىن ھاشىم زارى، گېنېرال ئابدۇمالىكلار بىلەن بىر قاتاردا دوكتور ئەھەت ئەنجانىمۇ قاتنىشىدۇ. بۇ كۆرۈشۈش جەريانىدا پرېزىدېنتىمىزغا ئافغانىستان ۋەزىيىتى ھەققىدە كەڭ دائىرىلىك مەلۇمات بېرىلىپ، مازارى شەرىفتىكى گېنېرال دوستۇم رەھبەرلىكى بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەت تىكلەش، مازارى شەرىفتە بىر كونسۇلخانا ئېچىش قاتارىدىكى تەلەپلەر ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ. بۇ ئۇچرىشىشتىن كېيىن دوستۇم بىلەن تۈركىيە ئوتتۇرىسىدا يېقىن مۇناسىۋەت تىكلىنىدۇ. بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن گېنېرال دوستۇم تۈركىيە ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن رەسمىي تۈردە تۈركىيەگە تەكلىپ قىلىنىدۇ.

ۋاقتىدا، يىغىنغا قاتناشقان ئۆمەكلەرنىڭ پىكىرلىرىدىن رەتلەنگەن 13 ماددىلىق بىر خۇلاسە دوكلات ئېلان قىلىنىدۇ. شۇنىڭدەك يەنە، دۇنياۋى خاراكتېرلىك پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىش، بۇ جەھەتتە لازىم بولغان ھەمكارلىق مۇناسىۋىتىگە كاپالەتلىك قىلىش مەقسىتىدە، دائىملىق پائالىيەت قىلىدىغان بىر دۇنيا تۈركىستانلىقلار قۇرۇلتىيى دائىمىي ئورگىنى تەشكىل قىلىش قارارى قوبۇل قىلىندى. ھەر بىر دۆلەتتىن بىر ۋەكىل قاتناشتۇرۇلۇپ تەشكىل قىلىنغان دۇنيا تۈركىستانلىقلار قۇرۇلتىيى رەئىسلىكىگە دوكتور ئەھەت ئەنجان، پەخرى رەئىسلىكىگە دوكتور بايمىرزا ھېيتى سايلىنىدۇ. قۇرۇلتاي يىپىلىپ ئۇزۇن ئۆتمەي، ئۆزبېكىستان مەتبۇئات مىنىستىرى بىلەن قىرغىزىستان مەدەنىيەت مىنىستىرى قاتارىدىكى مەسئۇل كىشىلەرنى تەكلىپ قىلىپ باشلىنىلغان دۆلەتلەر ئارا سۆزلىشىش پائالىيەتلىرى 1991 - يىلى ئىچىدە كونسايىن كۆپىيىپ، ئۇزۇنغا قالماي دۆلەت رەئىسلىرى دەرىجىسىدىكى سۆھبەتكە ئايلىنىدۇ.

جەمئىيەتنىڭ جامائەت خىزمەت جەمئىيىتىگە ئۆزگەرتىلىشى ۋە ئاۋراسىيا فېدېراتسىيەسىنىڭ قۇرۇلۇشى

تۈركىستانلىقلار مەدەنىيەت ۋە ئىجتىمائىي ياردەم جەمئىيىتىنىڭ پائالىيەتلىرىنى تېخىمۇ ئاكتىپ قانات يايدۇرۇش، لازىم بولغىنىدا دۆلەت ياردىمىگىمۇ ئېرىشىش ئۈچۈن جامائەتكە خىزمەت قىلالايدىغان جەمئىيەت سەۋىيىسىگە ئىگە بولۇشى لازىم ئىدى.

بۇ مەقسەتتە، 1984 - يىلدىن بۇيانقى پائالىيەتلەر ئارخىپ ھالىغا كەلتۈرۈلۈپ، ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىنىڭ مۇزاكىرە قىلىشىغا سۇنۇلىدۇ. مۇناسىۋەتلىك مىنىستىرلىكلەر تەرىپىدىن 4 ئايدەك تەتقىق قىلىنىش نەتىجىسىدە تەلەپ مۇۋاپىق كۆرۈلۈپ، ت ك س ي د نى مىنىستىرلار مەھكىمىسىنىڭ قارارى ئارقىلىق جەمئىيەتكە خىزمەت قىلىدىغان جەمئىيەت دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ بېرىدۇ (تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى مىنىستىرلار مەھكىمىسىنىڭ 1995.3.2 ۋە 95 - 6683 نومۇرلۇق قارارى ئارقىلىق قوبۇل قىلىنغان. — ئا.ھ. ئىزاھاتى).

باشلىغان بىر يىل ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، يالغۇز چەت دۆلەتلەردە يۈرگەن مۇھاجىر تۈركىستانلىقلارنىڭ قاتنىشىشى بىلەن چەكلىنىپ قالماي، تۈركىستاندا ياشاۋاتقان تۈركىستانلىقلارمۇ قاتنىشىدىغان خەلقئارالىق بىر قۇرۇلتاي چاقىرىشنىڭ ۋاقتى پىشىپ يېتىلگەنىدى. دوكتور ئەھەت ئەنجان رەئىسلىكىدە تۈركىستان تەتقىقات ۋەخپىسى بىلەن تۈركىستانلىقلار مەدەنىيەت ۋە ئىجتىمائىي ياردەم جەمئىيىتى بىرلىكتە بۇ قۇرۇلتاينىڭ تەييارلىق پائالىيىتىنى باشلىۋېتىدۇ. 1990 ـ يىلى 3~5 ـ دېكابىر كۈنلىرى ئىستانبۇل تاكسىمدىكى ئاتاتۈرك مەدەنىيەت مەركىزى زالىدا (تەقسىم مەيدانى بويىدىكى كۈلۈب ــ ئۇ.ت) چاقىرىلغان قۇرۇلتاي مۇنداق 3 جەھەتتە تۈنجى بولۇش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە:

70 يىللىق مۇساپىرلىق ھايات جەريانىدا ئامېرىكا، گېرمانىيە، ئافغانىستان، پاكىستان، ئەرەب ئەللىرى ۋە تۈركىيەگە تارقىلىپ كەتكەن تۈركىستانلىقلار ۋەكىللىرى تۈنجى قېتىم بۇنداق چوڭ بىر قۇرۇلتاي سەۋەبى بىلەن بىر يەرگە يىغىلماقتا ئىدى. ئىككىنچى ئالاھىدىلىكى بولسا، سوۋېت ئىتتىپاقى قۇرۇلغىنىدىن بېرى تۈنجى قېتىم، تۈركىستان جۇمھۇرىيەتلىرىدىن كەلگەن ۋەكىللەر بىلەن چەتئەلدە تۇرۇۋاتقان تۈركىستانلىقلار بىر يەرگە يىغىلالىغان بىر يىغىن بولغانىدى (تۈركىستاندىن كېلىپ يىغىنغا قاتناشقانلار ئۆزبېكىستان دۆلەت مەھكىمىسى ئەزاسى شۈكرۇللا ئىبراھىم، يازغۇچىلار ئىتتىپاقى رەئىسى ئادىل ياقۇبوۋ، يازغۇچىلاردىن جامال كامال ۋە تاھىر قاھارلار بار ئىدى. — ئا.ھ. ئىزاھاتى). ئۈچىنچى ئالاھىدىلىكى، تۈركىستانلىقلار چاقىرغان بىر يىغىندا تۈركىيە ھۆكۈمىتى، تۇنجى قېتىم رەسمىي تۈردە مىنىستىر دەرىجىسى بويىچە تۈركىيەگە ۋاكالىتەن يىغىنغا قاتناشماقتا ئىدى (دۆلەت ئىشلىرى مىنىستىرى ئەرجۇمەنت قونۇقمان، ياۋروپا كومىسسىيىسى رەئىسى بۇلەنت ئاقارجالى، قەيسەرى خەلق ۋەكىلى خېلىل ئۆزسوي، پرېزىدېنت باش مەسلىھەتچىسى ئەرتاڭ يۆلەك قاتارلىق كىشىلەر قۇرۇلتايغا قاتنىشىپ، سۆزگە چىققانىدى. ــ ئا.ھ. ئىزاھاتى).

3 كۈن داۋام قىلغان خەلقئارا تۈركىستانلىقلار بىرىنچى قۇرۇلتىيى يېپىلىشى

بابىدا دوكتور ئەھەت ئەنجان رەئىسلىك قىلغان دەۋردە ئىشلەنگەن ئىشلار تۆۋەندىكىچە باھالانغان:

تۈركىستانلىقلار مەدەنىيەت ۋە ئىجتىمائىي ياردەم جەمئىيىتىنىڭ بۈگۈنكى يېتەكچىسى، نەچچە ئون يىلدىن بېرى داۋام قىلىپ كەلگەن قاراڭغۇلۇق بىر دەۋردىن كېيىن تۈركىستانلىقلارنى تۈركىيەدە كۆزگە چېلىقىدىغان ھالغا كەلتۈردى.

ئۆزبېكىستان يازغۇچىلار ئىتتىپاقى 1991 - يىلى، خەلقئارالىق «چولپان» مۇكاپاتىنى دوكتور بايمىرزا ھېيتى، دوكتور ئەھەت ئەنجان ۋە مەمەتئەلى مەخمۇتوۋلارغا بېرىدۇ. يازغۇچىلار ئىتتىپاقى بۇنىڭ ئۈچۈن بۇنداق بىر قارار ئالغانلىقىنىڭ سەۋەبىنى مۇنداق دەپ كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ:

1991 - يىلى تەشكىلاتىمىز تارىخىدا ئۆچمەس ئىز قالدۇرۇلغان بىر يىل بولدى. جۇمھۇرىيىتىمىز ئۆز مۇستەقىللىقىنى ئېلان قىلدى. مۇستەقىللىق كۈرىشى ئۈچۈن ۋەتىنىمىز تەۋەسىدە ھەمدە چەت دۆلەتلەردە جان پىدالىق بىلەن پائالىيەت كۆرسەتكەن سەپداشلىرىمىزنىڭ تارتقان جاپالىرىنى ئالاھىدە قەدىرلەيدۇ.

بايمىرزا ھېيتى بىلەن ئەھەت ئەنجان، تۈركىستان مىللىتىنىڭ دەرد سادالىرى موسكۋانىڭ سىرتىغا ئۆتەلمەي تۇرغان بىر ۋاقىتلاردا، بۇ خەلقنىڭ دەردىنى قىتئەمۇ - قىتئە ئاڭلىتىپ، ئەجدادلىرىمىزنىڭ روھىنى شاد قىلدى ("1991 - يىلى جۇمھۇرىيىتىمىز تارىخىدا ئۆچمەس ئىز قالدۇرۇلدى. جۇمھۇرىيىتىمىز مۇستەقىللىقىنى ئېلان قىلدى. مۇستەقىللىق كۈرىشى ئۈچۈن يۇرتىمىزدا ۋە چەتئەللەردە ئۆزىنى بېغىشلاۋاتقان ئەربابلىرىمىز خېلى كۆپ قەدىرلىنىدۇ. بايمىرزا ھېيتى بىلەن ئەھەت ئەنجان تۈركىستان ئەھلىنىڭ دەرد - شىكايەتلىرىنى

دوكتور بايمىرزا ھېيتى بىلەن دوكتور ئا. ئەھەت ئەنجان ئىككىسى، دوكتور ھېيتى تۇغۇلغانلىقىنىڭ 75 يىللىق خاتىرە كۈنى ئۈچۈن ئۆتكۈزۈلگەن تەبرىكلەش مۇراسىملىرىدىن بىر كۆرۈنۈش. ئىستانبۇل، 1993 - يىلى 27 - يانۋار

كېيىن يەنە قالغان تاشقى تۈرك جەمئىيەتلىرى بىلەن سۆزلىشىش ئارقىلىق جەمئىيەتلەر فېدېراتسىيەسى تەشكىل قىلىش مەسىلىسى ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، بۇنىڭ ئۈچۈن پائالىيەتلەر باشلىنىدۇ. دوكتور ئەھەت ئەنجان باشلاپ بەرگەن تەييارلىقلار نەتىجىسىدە، شەرقى تۈركىستان جەمئىيىتى ۋە ئىراق مەدەنىيەتلەر جەمئىيىتى بىلەن كېلىشىپ ئاۋراسىيا جەمئىيەتلەر فېدېراتسىيەسى قۇرۇلىدۇ. تۇنجى قېتىملىق قۇرۇلتىيىنى 1995 - يىلى چاقىرغان فېدېراتسىيە نۆۋەتلىشىپ رەئىس بولۇش سىستېمىسىنى قوبۇل قىلىشىدۇ. شۇنداق قىلىپ فېدېراتسىيە رەئىسلىك ۋەزىپىسىنى ھەر يىلى بىر جەمئىيەت ئۈستىگە ئېلىپ كېلىدۇ.

1984 - يىلى جەمئىيەت قايتىدىن قۇرۇلغىنىدىن تارتىپ مۇستەقىللىق باسقۇچىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا تۈركىستانلىقلار مەدەنىيەت ۋە ئىجتىمائىي ياردەم جەمئىيىتى بىلەن تۈركىستان تەتقىقات ۋەخپىسى بويىچە ئۇنۇملۇك ئەملى پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىپ كېلىدۇ. ئامېرىكالىق تەتقىقاتچى لوۋېل بىزانىس، «تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىدىكى سوۋېت مۇسۇلمان مۇھاجىرلىرى» ماۋزۇلۇق تەتقىقات ماتېرىيالىنىڭ غەربى تۈركىستانلىق مۇھاجىرلارغا دائىر

ئامېرىكان جەمئىيىتىنىڭ بۇ يىللاردا ئېلىپ بارغان پائالىيەتلىرى سايىسىدە ياۋروپا ئەللىرىدە ھەمدە تۈركىيەدە ياشاۋاتقان نۇرغۇنلىغان تۈركىستانلىق ئائىلە كۆچمەن سۈپىتىدە ئا ق ش غا بېرىش پۇرسىتىگە ئېرىشىدۇ. 1961 - يىلى ئىساقجان نازىرقۇل رەئىسلىكتىن ئايرىلىدۇ. ئۇنىڭ ئورنىغا تەيىنلەنگەن ھۈسەيىن ئىكرام 1968 - يىلىغىچە رەئىس بولىدۇ. بۇ جەمئىيەت، ئامېرىكا كونگىرېسى تەرىپىدىن ئېلان قىلىنغان قۇل قىلىنغان مىللەتلەر ھەپتىلىكى ئاساسىدا تۈركىستان مۇستەقىللىق مەسىلىسىنى ئا ق ش سىياسەتچىلىرىنىڭ ئالدىغا قويۇش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلىدۇ. بۇ جەمئىيەتنىڭ يەنە بىر پائالىيىتى بولسا، ئا ق ش كونگىرېسى تەرىپىدىن پېچەتلىنىش قارارى چىقىرىلغان ئامېرىكا ئاۋازى رادىئوسىنىڭ ئۆزبېكچە ئاڭلىتىشىنى قايتا باشلاشنى ئەمەلگە ئاشۇرغان پائالىيىتى ئىدى. دەسلەپكى يىللىرى ئاكتىپ پائالىيەتلەرنى قانات يايدۇرۇپ كەلگەن بۇ جەمئىيەتنىڭ كېيىنكى يىللاردا ئاكتىپچانلىقىنى جارى قىلدۇرالمىغانلىقى كۆرۈلمەكتە.

1970 - يىللار، تۈركىيەدىن ئا ق ش غا كەڭ كۆلەملىك كۆچمەن كۆچكەن بىر يىللار ئىدى. كوممۇنىستىك ھاكىمىيەتلەر ئىشغال قىلىۋالغان ئەللەردىن كەلگەن مۇھاجىرلارغا ئېتىبار بېرىش سىياسىتىدىن پايدىلىنىپ تۈركىيەدىكى نۇرغۇنلىغان تۈركىستانلىق ئائىلىلەر ئادانا، ئىستانبۇل قاتارىدىكى مەركەزلەردىن نيو جېرسى ۋە نيۇيورك قاتارلىق شەھەرلەرنى ئاساس قىلغان ھەر قايسى ئامېرىكا شەھەرلىرىگە كۆچۈپ بارىدۇ. 1979 - يىلى ئافغانىستاندا باشلانغان سوۋېت ئىشغالىيەتچىلىكى ۋە ئىچكى ئۇرۇشلار سەۋەبىدىن يەنە بىر قېتىملىق ئامېرىكىغا كۆچۈش دولقۇنى بارلىققا كېلىدۇ. ئامېرىكادا بۇ شەكىلدە تۈركىستانلىق نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى تۈركىستان ئامېرىكا جەمئىيىتىنى قايتىدىن ئاكتىپ پائالىيەت قىلىدىغان ھالغا كەلتۈرۈش ئېھتىياجىنى ئوتتۇرىغا چىقىرىدۇ.

1984 - يىلى ئېچىلغان ئومۇمى يىغىن نەتىجىسىدە، تۈركىستان ئامېرىكا جەمئىيىتى نىزامنامىسى قايتىدىن تۈزۈپ چىقىلىپ، ئابدۇللا غوجا رەئىسلىكىدە يېڭى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى سايلىنىدۇ. بۇ دەۋردىن باشلاپ، جەمئىيەت ئەزالىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر بىلەن ھەمكارلىقنى كۈچەيتىش جەھەتتە

موسكۋادىن نېرىغا ئۆتمەي تۇرغان پەيتتە بۇ خەلقنىڭ زارىنى قىتئەلەردىن قىتئەلەرگە يەتكۈزۈپ، ئەجدادلىرىمىز روھىنى شاد ئەيلەدىلەر.“ «ئۆزبېكىستان ئەدەبىياتى ۋە سەنئىتى»، 1992.3.20. 7 - بەت. — ئا.ھ. ئىزاھاتى).

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پارچىلىنىشى ۋە تۈركىستان جۇمھۇرىيەتلىرى مۇستەقىللىقلىرىنى قولغا كەلتۈرۈشى بىلەن بىرگە چەتئەلدىكى تۈركىستان پائالىيەتلىرى يېڭى بىر سەۋىيىگە يۈكسەلدى (دوكتور ئەھەت ئەنجان، 1995 - يىلى ئومۇمى سايلامدا «ئانا ۋەتەن» پارتىيىسى ئىستانبۇل خەلق ۋەكىلى بولۇپ سايلىنىپ، جەمئىيەت رەئىسلىكىدىن ئىستېپا بېرىدۇ. 1996 - يىلقى قۇرۇلتايدا جەمئىيەت رەئىسلىكىگە تۇران ئاقىن سايلىنىدۇ. بۇ كىتاب بېسىلىۋاتقان كۈنلەردە خاقان دېمىر جەمئىيەت رەئىسلىكىنى ئۈستىگە ئېلىپ ئىشلىمەكتە ئىدى. — ئا.ھ. ئىزاھاتى).

ئامېرىكادىكى پائالىيەتلەر

تۈركىستانلىقلارنىڭ ئا ق ش غا بېرىپ ماكانلىششى ئاساسەن ئالغاندا ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن باشلىنىدۇ. تۈركىستان لېژيونىدا ۋەزىپە ئۆتەپ، ئۇرۇشتىن ئۆلمەي ساق قۇتۇلغان سابىق ھەربىيلەردىن بىر قىسمى ئا ق ش غا كۆچۈپ بارغان ئىدى. بۇ تۈركىستانلىقلار 1959 - يىلىنىڭ نويابىر ئېيىدا يىغىلىشىپ تۈركىستانلىقلار ئامېرىكا جەمئىيىتى (تۈركىستان ئامېرىكان ئاسسوكاتسيون) قۇرۇشنى قارار قىلىشىدۇ. 33 نەپەر تۈركىستانلىق بىۋاسىتە قاتناشقان، 22 نەپىرى ۋاكالەتچىسى ئارقىلىق قاتناشقان بۇ بۇ يىغىندا 41 ماددىلىق بىر نىزامنامە قوبۇل قىلىنىدۇ. جەمئىيەت رەئىسلىكىگە ئىساقجان نازىرقۇل، ئىجرائىيە كومىتېتى ئەزالىقىغا بولسا ھۈسەيىن ئىكرام، دوكتور مەمەت گۆكلەن، نارىم ئۆزاز ۋە ئەلىجان ئارىپخان قاتارلىق كىشىلەر تەيىنلىنىدۇ.

بۇ جەمئىيەت، ئا ق ش دە ياشايدىغان تۈركىستانلىقلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىتتىپاقلىق ۋە ھەمكارلىقنى كۈچەيتىش، تۈركىستانلىقلارنىڭ مەدەنىي ئالاھىدىلىكلىرىنى قوغداش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش، ئا ق ش غا كۆچمەن بولۇپ كەلگەن تۈركىستانلىقلارغا ماددىي ۋە مەنىۋى ياردەم قىلىش دېگەندەكلەرنى ئاساسى مەقسەت قىلىشقان ئىدى. نەتىجىدە تۈركىستان

چىقىرىشقا باشلايدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن نىمەتۇللا بېغىش رەئىس بولغان يىللارغا كەلگىنىدە «ئۈمىد ــ خوپې» ناملىق ئىنگلىزچە بىر ژۇرنال چىقىرىشنى سىناق قىلىدۇ (1992 ـ يىلىنىڭ باھار ئايلىرىدا چىقىرىلىشقا باشلانغان بۇ ژۇرنال ئىككى يىل جەريانىدا جەمئىي 4 سان بېسىلىدۇ. ــ ئا. ھ. ئىزاھاتى). ھازىر تۈركىستان ئامېرىكا جەمئىيىتى نۇمان ئوقۇغان رەئىسلىكىدە پائالىيىتىنى داۋام قىلماقتا.

گېرمانىيەدىكى پائالىيەتلەر

گېرمانىيە، ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن بۇرۇن ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ۋاقىتلاردا بولغىنىدەك، 1970 ـ يىللاردىمۇ تۈركىستانلىقلارغا ۋە تۈركىستانغا مۇناسىۋەتلىك پائالىيەتلەرگە ساھىبخانىلىق قىلىش ئەۋزەللىكىنى داۋاملىق ساقلاپ كەلمەكتە ئىدى. سوغۇق ئۇرۇش ستراتېگىيىلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى، ئا ق ش باشچىلىقىدىكى كوممۇنىزمغا قارشى ئەللەرنىڭ ئۆز تەشكىلاتلىرىنى بەرپا قىلىپ پائالىيەت قىلىش ئارزۇلىرى 1950 ـ يىللاردا پائالىيەت قىلىپ كەلگەن م ت ب ك بىلەن تۈرك ئېلىگە ئوخشىغان تەشكىلاتلارنىڭ تەسىرىنى تېز سۈرئەتتە ئاجىزلاشتۇرۇۋەتكەنىدى. ۋيېتنام ئۇرۇشى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن شەرق لاگېرى بىلەن غەرب لاگېرى ئوتتۇرىسىدا كۆرۈلۈشكە باشلىغان سىلىق مۇناسىۋەت جەريانى، ئۇنىڭدىن كېيىن رۇسىيەلىكلەرنىڭ ئافغانىستانغا بېسىپ كىرىشى ھەمدە ئا ق ش نىڭ ئافغانىستاندىكى رۇسىيەگە قارشى كۈچلەرنى قوللاپ قۇۋۋەتلەپ بېرىشى نەتىجىسىدە ئاخىرلاشقان بولۇپ، ئوتتۇرىدىكى جەددىچىلىك قايتىدىن باش كۆتۈرۈپ چىقىدۇ. ئا ق ش دائىرىلىرى، ۋاشىنگتوندىكى «ئامېرىكا ئاۋازى» ياكى گېرمانىيەنىڭ ميۇنخېن شەھىرىدىكى «ئازادلىق رادىئوسى» قاتارلىق ۋاسىتىلەردىن پايدىلىنىپ سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەسىدىكى ئۇرۇس بولمىغان مىللەتلەرگە قارىتا كەڭ كۆلەملىك ئاڭلىتىش بېرىش سىياسىتىنى باشلىۋېتىدۇ. بۇ مىللەتلەر تىلىدا مەيلى ئاڭلىتىشلار بولسۇن ياكى مەتبۇئات تەشۋىقاتلىرى بولسۇن، بۇ تۈر پائالىيەتلەر ئۇ ئەللەردە باشلىغان يوشۇرۇن ئۆكتىچىلەر ھەرىكىتىگە كۈچلۈك ياردەمچى بولغان ئىدى.

نۇرغۇن خىزمەتلەر ئىشلەنگەنلىكى كۆرۈلمەكتە. تۈركىستان ئامېرىكا جەمئىيىتى يەنە ئامېرىكادىكى تۈركى جەمئىيەتلەر ئىتتىپاقىنىڭ ئاكتىپ ئەزالىرىدىن بولۇپ، تۈركىستان نامىدا ھەر تۈرلۈك خەلقئارالىق يىغىنلارغا قاتنىشىپ دوكلاتلار سۇندى.

تۈركىستان ئامېرىكا جەمئىيىتىنىڭ ئەزالىرى تۈركلەر كۈنى نامايىشىدا. نيۇيورك.
1991 - يىلى ماي

مۇۋەپپەقىيەتلىك پائالىيەتلەرنى قانات يايدۇرغان جەمئىيەت رەئىسى ئابدۇللا غوجا، بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن كوممۇنىزمغا قۇل قىلىنغان مىللەتلەر ۋاكالەتچىلىكى تەرىپىدىن تەشكىللەنگەن «ئەسىر مىللەتلەر كومىتېتى» رەئىسلىكىگە سايلىنىپ، بۇ كومىتېت تەركىبىدە ئاكتىپلىق بىلەن پائالىيەت كۆرسەتتى. بۇ كومىتېت، 1959 - يىلى پرېزىدېنت ئېيزىنخاۋېرنىڭ تەستىقلىشى ئارقىلىق كۈچكە ئىگە بولغان ئەسىر مىللەتلەر خىتابنامىسىگە ئاساسەن قۇرۇلغان بولۇپ، ھەر يىلى قۇل قىلىنغان مىللەتلەر ھەپتىسى پائالىيەتلىرىنى ئۇيۇشتۇرۇپ تۇراتتى. تۈركىستان ئامېرىكا جەمئىيىتى 1985 - يىلىدىن باشلاپ «تۈركىستان ئىتتىپاق ئاۋازى» ناملىق بىر خەۋەرلەر ژۇرنىلى

باساتتى. ئەمما پەسىللىك ياكى مەۋسۇملۇق بولۇپ بېسىلىدىغان بۇ ژۇرنال، ئاران 6 سانغىچە داۋاملىشالايدۇ.

1990 - يىللاردا، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پارچىلىنىشى نەتىجىسىدە، ئەركىنلىك رادىئوسىنىڭ ھەر قايسى بۆلۈملىرىدە ئىشلەيدىغان كىشىلەر بىر قىسىم خەۋەر بروشۇرلىرىنى بېسىپ تارقىتىدۇ. تىمور كوجائوغلى تەييارلاپ باسمىغا بەرگەن «بۆگۈنكى تۈركىستان» بىلەن ھارۇن ئۆزگەن چىقارغان «بارلىق تۈرك ۋىلايەتلىرىدىن» دېگەن خەۋەرلەر ژۇرنىلى ئەنە شۇ دەۋرنىڭ مەھسۇللىرى ئىدى. تۈركىستان جۇمھۇرىيەتلىرى مۇستەقىللىقىنى قولغا ئالغان دەۋرلەردە چىقىرىلغان بۇ ژۇرناللارنىڭ بۇرۇنقى ژۇرناللارغا ئوخشىمايدىغان يېرى، بۇ ژۇرناللاردا تۈركىستان جۇمھۇرىيەتلىرى بىلەن رۇسىيە فېدېراتسىيەسى تەۋەسىدىكى تۈركى قوۋملارغا مۇناسىۋەتلىك ئەھۋاللار كۆپرەك تونۇشتۇرۇلماقتا ئىدى.

1992 - يىلىدىن باشلاپ تۈركىستان جۇمھۇرىيەتلىرىگە مۇناسىۋەتلىك خەۋەرلەر پەۋقۇلئاددە كۆپىيىپ كەتكەن بولۇپ، دۇنياۋى خاراكتېردىكى نۇرغۇنلىغان ئاخبارات ماتېرىياللىرى تارقىتىلىشقا باشلانغان ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، يۇقىرىدا يىلغا كەلتۈرۈلگەن خەۋەر ژۇرناللىرىنىڭ مۇنچە كۆپ تەشۋىقات ۋاستىلىرى ئىچىدە ئۆزىنى كۆرسىتىپ كېتەلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. دېگەندەك، يۇقىرىدىكى ئىككىلا ژۇرنال قاتاردىن سىقىپ چىقىرىلىپ تاقىلىپ كېتىدۇ. شەرق لاگېرىنىڭ يىمىرىلىشى ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تارقىلىپ كېتىشى سەۋەبىدىن، ئا ق ش ھۆكۈمىتى كوممۇنىزمغا قارشى تەشۋىقات سىياسىتىنى قايتىدىن كۆزدىن كۆچۈرۈپ چىقىپ قايتىدىن تەشكىللەش يولىغا كىرىدۇ. بۇ تۈر پائالىيەتلەر سەۋەبىدىن ئەركىنلىك رادىئو ئىستانسىسىمۇ مىيۇنخېندىن پراگاغا كۆچۈرۈلىدۇ، بەزى بۆلۈملىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلىدۇ، ساقلىنىپ قالغان بۆلۈملەرنىڭ ئىش پرىنسىپلىرى جەھەتتە قايتىدىن رەتكە سېلىنىپ، بىر مۇنچە خىزمەتچىسى ئىشتىن توختىتىلىدۇ. بۇ ۋەزىيەت، مىيۇنخېننى مەركەز قىلغان ئەركىنلىك رادىئوسىنىڭ ئەتراپىدا شەكىللەنگەن ئىجتىمائىي - مەدەنىي خاراكتېردىكى پائالىيەتلەرگە خاتىمە بېرىلگەنلىكنى كۆرسىتىدۇ.

ئەركىنلىك رادىئوسى سوۋېت ئىشغالىيىتى ئاستىدا تۇرۇۋاتقان جۇمھۇ-رىيەتلەرنىڭ ھەر بىرى ئۈچۈن ئايرىم - ئايرىم بۆلۈملەر تەسىس قىلىنىپ پائالىيەت قىلىدىغان شەكىلدە قۇرۇلغان ئىدى. ئۆزبېك بۆلۈمى، قازاق بۆلۈمى، تۈركمەن بۆلۈمى قاتارىدىكى بۆلۈملەر تەۋەسىدە نۇرغۇنلىغان تۈركىستانلىق ئىشلىمەكتە ئىدى. بۇ بۆلۈملەرنىڭ مەسئۇللىرى بولسا، بۇ تەشكىلات تەۋەسىدە ئىزچىل پائالىيەت قىلىپ كېلىۋاتقان كىشىلەر ئارىسىدىن تاللانغان ئىدى. 1980 - يىللىرىغا كەلگىنىدە بۇ بۆلۈملەر ئىچىدە تەشكىلاتلارغا ئۇيۇشۇش ۋە تۈركىستان جۇمھۇرىيەتلىرىگە قارىتىلغان پائالىيەتلەرنى كۈچەيتىش ھەرىكەتلىرى باشلىنىدۇ.

1984 - يىلى مارت ئېيىدا، ميۇنخېن شەھىرىدە قۇرۇلغان ئۇلۇغ تۈرك ئېلى جەمئىيىتى ئەنە شۇ تۈردىكى پائالىيەتلەردىن بىرى ھېسابلىناتتى. ئىسمائىل پىنار مەسئۇللۇقىدا قۇرۇلغان بۇ جەمئىيەت، ئۆزلىرىنى 1950 - يىلى 20 - مارتتا ميۇنخېن شەھىرىدە قارەس قاناتباي بىلەن سەپداشلىرى بىرلىكتە قۇرۇپ چىققان تۈرك ئېلى كومىتېتىنىڭ مىراسچىلىرى دەپ تونۇماقتا ئىدى. يېڭىدىن قۇرۇلغان بۇ جەمئىيەتنىڭ غايىسى، تۈركىستان مەدەنىيىتىنى تونۇشتۇرۇش ۋە تۈركىستان مۇستەقىللىقى ئۈچۈن پائالىيەت قىلىش دەپ كۆرسىتىلمەكتە ئىدى. بۇ جەمئىيەت كېيىنكى يىللاردا تارىخى كۈنلەر بىلەن تارىخي كىشىلەرنى خاتىرىلەش يىغىنلىرىنى ئۇيۇشتۇرۇش ئارقىلىق پائالىيىتىنى داۋاملاشتۇرىدۇ.

يەنە شۇ يىللاردا ميونخېندا «تۈركىستان ئاۋازى» ناملىق بىر خەۋەرلەر ژۇرنىلى چىقىرىلىشقا باشلىنىدۇ. بۇ ژۇرنال، چاغاتاي كوچار، تىمور كوجائوغلى ۋە مەمەت ئەيسا ئارال قاتارلىق كىشىلەردىن تەشكىل تاپقان 3 كىشىلىك بىر گورۇپپا تەرىپىدىن نەشرى قىلىنماقتا ئىدى. بۇ ژۇرنال، ئۆزىنى تۈركىستانلىقلارنىڭ خەلقئارالىق خەۋەر ژۇرنىلى دەپ تونۇشتۇرغان بولۇپ، ھەر قايسى ئەللەردە تۇرۇۋاتقان تۈركىستانلىقلار بىلەن تۈركىستان تەشكىلاتلىرىغا مۇناسىۋەتلىك خەۋەرلەرنى بېسىپ تۇراتتى. شۇنىڭدەك، مەتبۇئاتلاردا تۈركىستانغا مۇناسىۋەتلىك ئېلان قىلىنغان خەۋەر ۋە مۇلاھىزىلەرنىمۇ كۆچۈرۈپ

مۇجاھىت گۇرۇپپىلارغا ياردەم قىلىشقا كىرىشىدۇ. ئا ق ش تەرىپىدىن تەمىنلەنگەن ستىڭگىر راكېتا بومبىلىرى سوۋېت ھاۋا ئارمىيىسىنىڭ چۈشىدە كۆرسىمۇ قورقىدىغان ئاپەتكە ئايلىنىپ، سوۋېت ھاۋا ئارمىيىسىنى ئافغانىستان ھاۋا ساھەسىنى تىزگىنلىيەلمەس ھالغا چۈشۈرۈپ قويىدۇ.

بۇ ئارىدا پاكىستان بىلەن ئىراندا قارشىلىق كۆرسەتكۈچى كۈچلەرنىڭ سىياسىي مەركەزلىرى شەكىللىنىشكە باشلايدۇ. پەشتۇلار، تاجىكلار ۋە تۈركىلەر ئاساسلىقى پاكىستانغا مەركەزلەشكەن بولسا، شىئە مەزھىپىدىكى ھازارالار بولسا ئاساسەن ئىرانغا يۆزلەنمەكتە ئىدى. 1980 - يىلى پاكىستاننىڭ پىشاۋۇر شەھىرىدە پاكىستان ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن رەسمىي ئېتىراپ قىلىنغان 7 پارتىيە قۇرۇلغان ۋەزىيەت شەكىللەنگەن ئىدى. بۇ پارتىيىلەرنىڭ 6 سى پەشتۇ داھىيلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدىكى پەشتۇ پارتىيىسى ئىدى (بۇ پارتىيىلەر تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت: ھىزبى ئىسلام پارتىيىسىنىڭ يۇنۇس خالىس گۇرۇپپىسى؛ ھىزبى ئىسلامنىڭ گۇلبەتتىن ھىكمەتيار گۇرۇپپىسىدىكىلەر؛ ئابدۇروسول سەييافنىڭ ئىتتىھادى ئىسلامى پارتىيىسى؛ سېيىت ئەخمەت جەيلانى باشچىلىقىدىكى مەھازى مىللىي پارتىيىسى؛ سىبغېتۇللا مۇجەددىدى باشچىلىقىدىكى جەبھەئى مىللىيەئى نىجاتى ئافغانىستان پارتىيىسى؛ مەۋلەۋى مۇھەممەد نەبىنىڭ ھەرەكەتى ئىنقىلابى ئىسلام پارتىيىسى. — ئا.ھ. ئىزاھاتى). تاجىك يېتەكچىسى بۇرھانىدىن راببانىنىڭ جەمىيەتى ئىسلام پارتىيىسى بولسا كۆپ قىسمىنى تاجىكلار بىلەن تۈركىلەر تەشكىل قىلغان بىر پارتىيە ئىدى. يەنە بىر تەرەپتە ھازارالار ئىراندا سەككىز مۇستەقىل پارتىيە قۇرۇپ چىققانىدى. ئىراننىڭ ياردىمىگە ئېرىشكەن بۇ پارتىيىلەر ئورتاق ھەمكارلىق ئۈچۈن ھىزبى ۋاھدەت نامىدا بىر باش ئورگان تەسىس قىلغانىدى.

بۇ پارتىيىلەر ئافغانىستان تەۋەسىدە كۈرەشنى داۋام قىلىۋاتقان مۇجاھىت گۇرۇپپىلارغا قورال - ياراغ، ماددىي ئەشيالار ۋە پۇل جەھەتتە ياردەم قىلىپ تۇرۇۋاتقان بولۇپ، بىر مەنىدە ئۇلارنىڭ سىياسىي ۋاكالەتچىلىكىنى ئۈستىگە ئېلىپ كەلمەكتە ئىدى. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، بىر پارتىيە، ئۆزىگە قانچىكىن كۆپ كوماندىرنى قارىتىۋالالىغان بولسا ئۇ پارتىيىنىڭ سىياسىي

ئافغان تۈركىستاندىكى ئۇرۇشلار

ئافغانىستاندا 1979 - يىلىدىكى نۇر مۇھەممەت تەرەققىي قوزغىغان كوممۇنىستلار سىياسىي ئۆزگىرىشىدىن كېيىن ھەر قايسى جايلاردا قارشىلىق كۆرسىتىش قوشۇنلىرى ئوتتۇرىغا چىقىشقا باشلاپ، ئافغانىستان تەۋەسى ئىچكى ئۇرۇش قايىنىمىغا پېتىپ قالغان ئىدى. كوممۇنىستلار ئافغانىستاننى تىزگىنلىيەلمەسلىكى، شۇنىڭدەك يەنە رەھبەرلىك ئارىسىدىكى ئەمەل تالىشىش كۈرەشلىرىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى سەۋەبىدىن، سوۋېت ئىتتىپاقى بىۋاستە مۇداخىلە قىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ. موسكۋادىكى بىرېژنېۋ رەھبەرلىكى چاقماق تېزلىكىدىكى قوراللىق ھەرىكەتكە تايىنىپ ئافغانىستاندىكى توقۇنۇشلارنى قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا باستۇرۇۋېتەلەيدىغانلىقىغا تولۇق ئىشىنەتتى. شۇ ئارقىلىق ئافغانىستاننىمۇ موسكۋانىڭ گېپىدىن چىقمايدىغان سوۋېت ھامىيلىقىدىكى بىر دۆلەتكە ئايلاندۇرۇپ، چار بىرىنچى پېترودىن بېرى رۇسىيەنىڭ ئەڭ چوڭ ئارزۇسى بولۇپ كېلىۋاتقان ئىسسىق دېڭىزلارغا ئېچىلىش غايىسىگە يەنە بىر قەدەم يېقىنلاشقان بولاتتى.

ئەسلىدە، ئا ق ش نىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق ئەللەر بۇ ئىشقا ئەنە شۇ نۇقتىدا بويىچە قاراپ كېلىۋاتقانلىقى ئۈچۈن، بۇ يەردىكى كوممۇنىست ئافغانىستان ۋەزىيىتىگە قاراپ ھەرىكەت پىلانلاشماقتا ئىدى. ئەمما ۋەزىيەت تەرەققىياتى ئۇلارنىڭ كۆتكىنىدەك بولماي قالىدۇ. قىلچىمۇ قاتناش - ترانسپورت ئاساسى يوق دېيىشكە بولىدىغان بۇ تاغلىق دۆلەتتىكى مۇرەككەپ ئېتنىك تەركىبلەر ھەر قايسى ئۆزگە تەۋە يەرلىرىنى بىر غېرىچىنىمۇ قولدىن بەرمەي جان تىكىپ تالىشىشتەك ئۇرۇش مۇھىتىنى پەيدا قىلىۋەتكەنىدى. مۇجاھىت گۇرۇپپىلىرى پۈتۈن كۈچى بىلەن تىركىشىش نەتىجىسىدە، 150 مىڭ كىشىلىكتىن ئارتۇق سوۋېت قوراللىق قىسىملىرى چوڭ شەھەرلەر بىلەن بىر قىسىم مۇھىم قاتناش تۈگۈنلىرىنىلا تىزگىنلىيەلەيدىغان ئەھۋالغا چۈشۈپ قالىدۇ. ئۇرۇش ئىككىنچى يىلىغا قەدەم قويۇشى بىلەن، ئافغانىستان ۋەزىيىتى سوۋېتنىڭ ۋيېتنامىغا ئايلىنىپ قالىدىغانلىقى كۆزگە كۆرۈنۈپلا تۇراتتى. بۇ ئەھۋالنى سەزگەن ئامېرىكا قوشما شتاتلىرى پاكىستاننى ۋاستىسىدىن پايدىلىنىپ ھەرىكەتكە ئاتلىنىپ،

ھەر مىڭ كىشىدىن 130 ئادەم ئۇرۇشتا ئۆلگەن؛ بۇنىڭغا سېلىشتۇرغاندا جەنۇبتىكى پەشتۇ رايونلىرىدا بۇ نىسبەت مىڭدە ئوتتۇزلارغىچە تۆۋەن بولغان. يەنە شۇ تەكشۈرۈش دوكلاتىدا ئافغانىستاندىن چەت دۆلەتلەرگە قاراپ مۇساپىر بولۇپ چىقىپ كەتكەنلەر سانىمۇ تەكشۈرۈلگەن بولۇپ، بۇ تەكشۈرۈشتىمۇ تۈركىي قوۋملارغا نىسبەتەن يەنە بىر قىزىق خۇلاسە ئوتتۇرىغا چىقىدۇ: ئافغانىستان نوپۇسىنىڭ بەشتىن بىرىنى دېگۈدەك تەشكىل قىلىدىغان بولۇشىغا قارىماي، پاكىستانغا كۆچۈپ چىققان مۇساپىرلار ئارىسىدىكى تۈركىلەر (ئۆزبېك، تۈركمەن قاتارىدىكىلەر) نىڭ نىسبىتى بەكلا ئاز ئىكەنلىكى مەلۇم بولماقتا. بۇ تەكشۈرۈش ماتېرىيالىنىڭ سانلىق مەلۇماتلىرىدىن قارىغاندا پاكىستانغا 4 مىليون ئەتراپىدا مۇساپىر قېچىپ چىققان بولۇپ، بۇ سانىنىڭ 85 پىرسەنت قىسمىنى پەشتۇلار، 6 پىرسەنت قىسمىنى تاجىكلار، 3.6 پىرسەنت قىسمىنى بەلۇجىلار ۋە 1.5 پىرسەنتدەك قىسمىنى نۇرىستانىلار تەشكىل قىلغان. بۇلارغا سېلىشتۇرغاندا پاكىستانغا قېچىپ بېرىۋالغان مۇساپىرلارئارىسىدىكى تۈركمەنلەرنىڭ نىسبىتى 1 پىرسەنت، ئۆزبېكلەرنىڭ نىسبىتى ئاران 0.5 پىرسەنتلا بولغان.

بۇ سانلىق مەلۇماتلار ئافغانىستاندىكى كۈرەشكە تۈركىلەرنىڭ قانچىلىك كۆپ قاتناشقانلىقىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بەرمەكتە. دېگەندەك شىمالدا قانات يايدۇرۇلغان كۈرەشلەر ئافغانىستان مەنبەلىرىنىڭ ئۆزىدىمۇ ھەر تۈرلۈك مەلۇماتلار ئارقىلىق بۇ ئەھۋال ئىسپاتلاپ بېرىلمەكتە. جەمىيەتى ئىسلام يېتەكچىسى راببانىنىڭ ھەربىي مەسلىھەتچىسى مەسۇت خېلىلىنىڭ 1986 - يىلى بىر ژۇرنالغا يېزىپ بەرگەن ماقالىسىدىكى مۇنۇ جۈملىلەر ھەقىقەتەن دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ:

شىمال تەرەپ ھەقىقەتەن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بىر رايون. نوپۇسىنىڭ 90 پىرسەنت قىسمى تا بۈگۈنگىچە يۇرتىدىن ئايرىلمىغان. ئۇ يەردىكى كىشىلەر سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا جۇمھۇرىيەتلىرى بىلەن ئوخشاش تىلدا سۆزلىشىدۇ؛ مەدەنىيەتلىرى بىلەن دىنىي ئېتىقادلىرىمۇ ئوخشاش (ئۆزبېك، تۈركمەن، تاجىك قاتارلىقلارنى

ساھەدىكى تەسىرىمۇ شۇنچە كۈچلەنگەن ھېسابلىناتتى. پاكىستان ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن رەسمىي ئېتىراپ قىلىنىش، بىرەر پارتىيە ئۈچۈن ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە بىر ئىش ھېسابلىناتتى. يەنى، ئا ق ش نى ئاساس قىلغان دۇنيانىڭ ھەر قايسى ئەللىرىدىن كېلىدىغان ياردەملەر ئاساسەن پاكىستان ھۆكۈمىتى ۋاستىسى ئارقىلىق تەقسىم قىلىنىدىغان بولغاچقا، بىۋاستە ياردەمگە ئېرىشەلىشنىڭ ئالدىنقى شەرتىمۇ پاكىستان ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن تونۇلغان پارتىيە بۆلۈشى كېرەك ئىدى.

ئافغان تۈركىستانى، سوۋېت چېگراسى بويىغىلا جايلاشقانلىقى سەۋەبىدىن، ئۇرۇش تەسىرگە ئەڭ ئېغىر ئۇچرايدىغان رايون ھېسابلىناتتى. بۇ تەۋەدىكى سوۋېت قوشۇنلىرى ئارقا سەپ تەمىناتىغا بەكلا ئاسان ئېرىشەلەيدىغان ۋەزىيەتتە تۇرۇۋاتقانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ بۇ جايلارغا كۆرسىتىدىغان تەسىرىمۇ ئىنتايىن كۈچلۈك، ئايروپىلان بومباردىمانىغا دۇچ كېلىش خەۋپىمۇ ئىنتايىن ئېچىنىشلىق بولۇپ تۇرماقتا ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، بۇ جايلاردىكى مۇجاھىتلار ئامالسىز قالغان ۋاقىتلىرىدا پاناھلىق تىلەپ قېچىپ بارالىغۇدەك بىردىن - بىر دۆلەت بولغان پاكىستانغا يېتىپ بارالىشى ئۈچۈن ئافغانىستاننى ئۇ باشتىن بۇ باشقا بېسىپ ئۆتۈشكە مەجبۇر ئىدى. بۇ دېمەك، ئەمەلىيەتتە "قېچىپ قۇتۇلۇش مۇمكىن ئەمەس" دېگەنلىك ئىدى.

خۇددى شۇنىڭدەك، بۇ جايلارغا پاكىستاندىن كېلىدىغان ياردەملەرنىڭ يېتىپ كېلەلىشىمۇ ئۇرۇش مۇھىتى ئاستىدا، بولۇپمۇ قىش مەۋسۇملىرىدا بىر - ئىككى ئاي ۋاقىت سەرپ بولىدىغان قىيىن ئىش ھېسابلىناتتى. بۇ تۆردىكى قىيىن شارائىتلار سەۋەبىدىن ئۇرۇشتا ئەڭ زور چىقىمدار بولغان رايون ئافغان تۈركىستانى دەپ نام بېرىلگەن شىمالى ئافغانىستان ھېسابلىناتتى. دېگەندەك 1988 - يىلى جەنۋە ئۇنىۋېرسىتېتى تەرىپىدىن ئىشلەنگەن مىللىي تەركىبلەر ھەققىدىكى بىر تەتقىقاتتا بۇ ئەھۋال ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

«ئافغانىستان 1978~87: ئۇرۇش، مىللىي تەركىب ۋە خەلقى» تېمىلىق بۇ تەكشۈرۈش دوكلاتىغا ئاساسلانغاندا، بۇ 10 يىللىق ئۇرۇش جەريانىدا سەمەنگان، فەرياپ، قۇندۇز، بەلخ، جۇزجان قاتارلىق تۈركلەر ۋىلايەتلىرىدە

پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. 1981 - يىلى تۈركىيەگە كۆچۈپ كېلىپ، توكاتقا ئورۇنلاشقان. — ئا.ھ. ئىزاھاتى) ۋە نۇرىددىن تالقانى قاتارلىق كىشىلەر ئىدى. يانۋار ئېيىدا چاقىرىلغان بۇ يىغىنغا پاكىستانغا كۆچۈپ كەلگەن تۈركى ئىرقىدىكى سىياسىي كىشىلەر بىلەن ئافغانىستان تەۋەسىدە كۈرەش قىلىپ كېلىۋاتقان قوماندانلارنىڭ ۋاكالەتچىلىرى قاتناشقانىدى. بۇ قۇرۇلتايدا مۇزاكىرە قىلىنغان ئەڭ مۇھىم مەسىلە تۈركلەرگە تەۋە ئايرىم بىر پارتىيە قۇرۇش زۆرۈرىيىتىنىڭ بار - يوقلۇقىنى بەلگىلەش ئىدى. چۈنكى، بۇ مەسىلىدە يىغىن قاتناشقۇچىلىرى ئارىسىدا ئىككىلىنىشلەر ساقلانماقتا ئىدى. ۋەكىللەر ئۆمىكىنىڭ بىر قىسمى ئايرىم بىر تۈركلەر پارتىيىسى قۇرۇپ چىقىش تەرىپىدە تۇرغان بولسا، يەنە بىر قىسمى بۇنداق بىر تەشكىلات بارلىق ئېتنىك قوۋملارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان بولىشى كېرەك دەپ قارىشاتتى. ئازسانلىق بولۇپ قالغان يەنە بىر قىسىملار بولسا ئايرىم بىر تۈركلەر پارتىيىسىنىڭ قۇرۇلۇشى ھاجەتسىز دەپ قارىشاتتى. ئۇلار كۈرەشنى بۈگۈنگىچە داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان شەكلى بويىچە باشقا پارتىيىلەر ئىچىدە تۇرۇپ داۋاملاشتۇرۇشنىڭ تېخىمۇ ئاسان بولىدىغانلىقى تەرىپىدە ئىدى. ئازسانلىقنى تەشكىل قىلىۋاتقان بۇ گۇرۇھتىكىلەر پاكىستان ھۆكۈمىتىنىڭ يېقىندىن قۇرۇلىدىغان بىر پارتىيىنى ئېتىراپ قىلماي تۇرۇۋېلىشى سەۋەبىدىن ئۇرۇش ئۇچۇن ياردەمدىن مەھرۇم بولۇپ قالىدىغان بىر پارتىيە مەۋجۇتلۇقىنى داۋام قىلدۇرالماي قېلىشى مۇمكىن دەپ ئەنسىرىشەتتى. ئەسلىنى سۈرۈشتە قىلغاندا، بۇ قۇرۇلتايغا قاتناشقان بارلىق ۋەكىللەر بۇنداق ياردەمگە ئېرىشەلمەي قېلىشىدىن بەكلا ئەنسىرىشەتتى. شۇنداق قىلىپ بۇ قېتىمقى قۇرۇلتاي ئېنىق بىر نەتىجىگە كېلەلمەي، بۇ ئىشنى يەنە بىر قېتىملىق قۇرۇلتايدا ھەل قىلىش قارارىنى ئېلىپ تارقىلىشىدۇ.

ئارىدىن بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن يەنە بىر قېتىملىق قۇرۇلتاي چاقىرىلىدۇ. بۇ قېتىملىق قۇرۇلتاي يىغىنىدا شىمالى ئافغانىستان ۋىلايەتلىرى ئىسلام ئىتتىھادى نامىدا بىر تۈركلەر پارتىيىسى قۇرۇپ چىقىش قارارى ئېلىنىدۇ. قۇرۇلىدىغان پارتىيىنىڭ ۋاقىتلىق رەئىسلىكىگە ئابدۇلكەرىم مەختۇم، مۇئاۋىن رەئىسلىكىگە ئازاتبەگ (ئازاتبەگ كېرىمى 1952 - يىلى ئىستانبۇلدا تۇغۇلغان. ئاتىسى دوكتور ۋارىس كېرىمى، ئاپىسى بولسا ئاخىرقى قوقان خانلىقىنىڭ

دىمەكچى). شۇڭا، سوۋېتلەردە پەنەتراسيون ئەندىشىسى باش كۆتۈرمەكتە. بۇ جايلاردا نۇرغۇن ساندا مۇجاھىت بار بولۇپ، ئۇلار ھېچ بولمىغاندا 6 يىللىق جىھاد قىلىش تەجرىبىسىگە ئىگە.

ئەپسۇسكى، شىمالدىكى 8 ۋىلايەتتە قانات يايدۇرۇلغان كۈرەشنىڭ ئاساسلىق كۈچىنى تەشكىل قىلىۋاتقان تۈركى گۇرۇپپىلار ئۇرۇشنىڭ دەسلەپكى كۈنلىرىدە ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي تەشكىلاتلىرىنى قۇرۇپ چىقالمىغان بولغاچقا، تۈركى گۇرۇھىكىلەرنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلىتالايدىغان بىرەر پارتىيىمۇ يوق ئىدى. تۈرك قوماندانلىرىنىڭ كۆپى رابباننىنىڭ جەمىيەتى ئىسلامىغا، ئاز بىر قىسمى ھىزبى ئىسلامىي ئاساس قىلغان باشقا پارتىيىلەرگە باغلىنىپ كۈرەشنى قانات يايدۇرماقتا ئىدى. ئەمما ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، مەيلى ياردەملەرنى تەقسىم قىلىش ئىشىدا بولسۇن ياكى رەھبەرلىك ئورۇنلىرىدا ۋەزىپىگە تەيىن قىلىشلاردا بولسۇن تۈركىي گۇرۇپپىدىكىلەرگە قارىتا ئېغىر ئايرىمىچىلىق قىلىنىۋاتقانلىقى مەلۇم بولۇشقا باشلايدۇ. مانا بۇ مەسىلىدە بىر تۈركى پارتىيىسىنىڭ تەشكىل قىلىنىشىنىڭ نەقەدەر مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكى ئوتتۇرىغا قويۇلۇشقا باشلاندى.

شىمالى ئافغانىستان ۋىلايەتلىرى ئىسلام ئىتتىھادى ۋە ئازاتبەگ ھەرىكىتى

1981 - يىلىنىڭ باشلىرىدا پاكىستاننىڭ پېشاۋۇر شەھىرىدە تۈركىستان مۇجاھىتلىرى قۇرۇلتىيى چاقىرىلىدۇ. بۇ قۇرۇلتاي چاقىرىشقا يېتەكچىلىك قىلغان كىشىلەر تاھىر مۇتاھھار، ئابدۇل مەننان، ئابدۇلكېرىم مەخدۇم (ئابدۇكېرىم مەخدۇم 1942 - يىلى شىبىرغان ئۆلكىسىنىڭ قىزىلئاياق كەنتىدە دۇنياغا كەلگەن. بوۋىسى ئافغانىستان تۈركمەنلىرىنىڭ يېتەكچىلىرىدىن بىرى ئىدى. 13 - نۆۋەتلىك ئافغان پارلامېنتىدا جوزجان ئۆلكىسىدىن خەلق ۋەكىلى بولۇپ سايلانغان. مۇھەممەت داۋۇتخان ھاكىمىيىتى دەۋرىدە سىياسىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنىپ 14 ئاي تۈرمىدە ياتقان. بابراك قارمال ئېلان قىلغان كەچۈرۈم ئېلانى تۈپەيلىدىن تۈرمىدىن ئازاد بولىدۇ. كېيىن پاكىستانغا بېرىۋالغان مەخدۇم، پېشاۋۇردا تۈركلەر پارتىيىسىنى قۇرۇش

ياردەم قىلغانىدى. رابانى بۇئەھۋاللارنى بىلگىنى ئۈچۈن مېنىمۇ يېنىغا تارتماقچى ئىدى. ئەمما مەن ئۇ چاغدا ئۇنىڭ بۇ مەسلىھەتىگە قىزىقمىغان ئىدىم.

تۈركىستان مۇجاھىتلىرى قۇرۇلتىيى مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشەلمىگىنىدىن كېيىن دائىمنىڭ يېنىغا بېرىپ ئەھۋالنى چۈشەندۈرۈپ، ئايرىم بىر پارتىيە قۇرساق ياردەم قىلالارسەنمۇ دەپ سورىدىم. دائىم ماڭا بۇ جەھەتتە قولىدىن كېلىشىچە ياردەم قىلىدىغانلىقىنى، تېگىشلىك ئورۇنلار بىلەن مۇناسىۋەت باغلىنىشىغا ياردەمدە بولىدىغانلىقىنى ئېيتقاندىن كېيىن، تۈنجى قېتىملىق مۇجاھىتلار قۇرۇلتىيىنى چاقىرغان كىشىلەر بىلەن ئالاقىلەشتىم. 20 كۈندەك ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن ئىككىنچى قېتىملىق قۇرۇلتاي چاقىرىلدى. بۇ قۇرۇلتايدا "شىمالى ئافغانىستان ۋىلايەتلىرى ئىسلامى ئىتتىپاقى" نامىدا بىر پارتىيە قۇرۇپ چىقتۇق. ئابدۇكېرىم مەخدۇم بۇ پارتىيىنىڭ رەئىسى بولدى. تاھىر مۇتاھھار باش سېكرېتار، قارى ھۇسيىن مالىيە ئىشلىرى مەسئۇلى بولۇپ تەيىنلەندى. دوكتور ئەزەم دادفەرمۇ رەھبەرلىك گورۇپپىسى ئىچىدە ئىدى. مەن سىياسىي بۆلۈم باشلىقى بولغانىدىم. قوراللىق قوشۇن تەشكىلاتىنى رەتكە سېلىش، قورال ۋە پۇل ھەل قىلىش قاتارىدىكى ئىشلار ماڭا يۈكلەنگەنىدى. تۈنجى قېتىملىق ماددىي ياردەمنى راۋالپىندىدە زاۋۇتى بولغان ئەكبەر ئەپەندىدىن ئالدۇق. ئۇ بىزگە 3 مىڭ رۇپىيە ئەتراپىدا پۇل بەرگەنىدى. بۇ پۇل، قوراللىق ئورۇش قىلماقچى بولۇۋاتقان بىر مۇجاھىتلار ھەرىكىتى ئۈچۈن تۆگىنىڭ قۇلىقىچىلىكمۇ كەلمەيدىغان بەكلا ئاز پۇل ھېسابلىناتتى. ...

بىرەر ھەپتىدەك ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، يەنى فېۋرال ئېيىنىڭ باشلىرىدا ئابدۇكېرىم مەخدۇمنى بىرگە ئېلىپ ئىسلامئاۋاتقا باردىم. دايىمنىڭ ياردىمگە تايىنىپ مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلار بىلەن مۇناسىۋەت تىكلىگەن ئىدۇق. ئى س ئى (پاكىستان مەخپى

پادىشاھى خۇدايارخاننىڭ نەۋرىسى ئىدى. ئازادبەگ قانۇن فاكۇلتېتىنى پۈتتۈرگەن بولۇپ، ئافغانىستان ۋەقەسى ئوتتۇرىغا چىققىنىدىن كېيىن شىمالى ئافغانىستاندىكى تۈركىلەرنىڭ سىياسىي ۋە قورallىق قوشۇن تەشكىللەش پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللاندى. — ئا.ھ. ئىزاھاتى) سايلىنىدۇ. ئەينى ۋاقىتدىكى ئەھۋاللارنى ئازادبەگ مۇنداق بايان قىلىدۇ:

1981 - يىلىنىڭ دەسلەپكى كۈنلىرىدە ئىبراھىم پاختا ئا ق ش دىن ماڭا تېلېفون قىلىپ، ئەتىسى پىشاۋۇردا بىر "تۈركىستان مۇجاھىتلىرى يىغىنى" ئېچىلىدىغانلىقىدىن خەۋەر بېرىپ بۇ يىغىنغا مېنىمۇ قاتناشساڭ دەپ مەسلىھەت قىلدى. مەن ئۇنىڭغا، يىغىن تەشكىل قىلغۇچىلىرىدىن ماڭا ھېلىغىچە بىرەر تەكلىپ كەلمىگەنلىكىنى ئېيتتىم. مەن ئۇ كۈنلەردە ئافغانىستان گراجدانى بولغانلارغىلا تەكلىپ كەلگەنلىكىنى ئاڭلىغان ئىدىم. شۇنداق قىلىپ تۈنجى قۇرۇلتايغا قاتناشمىغان ئىدىم. ئەمما ئۇ قېتىملىق قۇرۇلتاي ھېچقانداق بىر نەتىجىسى بولمايلا تارقالغانىكەن. پاكىستان ھۆكۈمىتى بۇنداق بىر پارتىيىنى ئېتىراپ قىلمايدۇ، دەيدىغان قاراش ھەممىگە ھاكىم ئىكەندۇق. شۇنداق بولغاچقا، پارتىيە قۇرۇش ھەققىدە قارار قوبۇل قىلىشنى قىيىنلاشتۇرۇپ قويغانىدى.

ئەسلىدە، پىشاۋۇردا ئافغان پارتىيىلىرى قۇرۇلۇۋاتقان دەسلەپكى كۈنلەردە رابباىي مېنىڭ بىلەن يېقىن مۇناسىۋەت قىلىپ كېلىۋاتقانىدى. ئۇ، مېنىمۇ پارتىيىسىدە ۋەزىپە ئېلىشىمنى تەلەپ قىلغانىدى. راببانى، پاكىستان ئارمىيىسىدە پولكوۋنىك بولغان دائىم شاھزادە كامال ئەپەندىنىڭ يېقىن دوستى ئىدى. دائىم دېگەن بۇ كىشى يەنە كېلىپ ئۆز ۋاقتىدا ھەربىي مەكتەپ مۇئەللىمى، پاكىستان ئارمىيە باش قوماندانلىقى بىلەن ئارمىيە ئىستىقبارات تەشكىلاتىدا مۇھىم ئورۇندىكى بىرى ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، راببانىنىڭ پارتىيىسىگە ياردەم قىلىنىشى مەسىلىسىدە بۇ پولكوۋنىك

ۋاستىچىلىقىمدا پارتىيىمىزنىڭ مۇناسىۋەت قۇرغانلىقى سەۋەبلىك، رەئىس مەخدۇمنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق رەھبەرلەر ئارىسىدا غۇدۇراشلار كۆرۈلۈشكە سەۋەب بولۇۋاتقاندەك قىلاتتى. پاكىستان گىراجدانى بولغان بىر تۈركىستانلىق بولغانلىقىم سەۋەبىدىن، ئافغان جىھاد سىستېمىسى تەۋەسىدە مېنىڭدەك بىرىنىڭ مۇنچە تەسىرگە ئىگە ئورۇندا بۆلىشىنى ھەرگىز خالىمايتتى.

بۇ يەردە، تۈركلەر پارتىيىسى رەئىسى ئابدۇلكېرىم مەخدۇم بىلەن ئۇنىڭ مۇئاۋىنى بولغان ئازاتبەگ ئوتتۇرىسىدا بىر كۈرەش كېتىۋاتقانلىقى مەلۇم. مەخدۇمنىڭ تۈركلەر پارتىيىسىنى پىر سىيىت ئەخمەت جەرەننىڭ (جەيلانىنىڭ) پارتىيىسى بىلەن باغلاشتۇرۇش ئىشى بۇ سۈركىلىشنى ئېنىق ئوتتۇرىغا چىقىرىدۇ. مەخدۇم، ئازاتبەگ بولماي تۇرۇپ بۇ پارتىيىنى باشقۇرۇپ كېتەلمەيدىغانلىقىنى تونۇپ يەتكەنىدى. شۇڭا ئۇ، باشقا بىر پارتىيە قۇرۇش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلىپ كۆرگەن بولسىمۇ بىرەر نەتىجە چىقىرالمايدۇ. بۇ ۋاقىتتا تۈركىيە دۆلەت باشلىقى كەنان ئەۋرەن (1982 - يىلى 12 - سېنتەبىردە تۈركىيەدە ھەربىي سىياسىي ئۆزگىرىشى قوزغاپ باش مىنىستىر بۆلىۋالغان ئارمىيە گېنېرالى. — ئۇ.ت) نىڭ پاكىستانغا قىلغان زىيارىتىدىن كېيىن تۈركىيەگە 4500 دەك تۈركى ئىرقىدىن بولغان كۆچمەن قوبۇل قىلىش ئىشى ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. مەخدۇم، تۈركىيەگە كۆچمەن بولۇپ كېتىش نىيىتىگە كېلىپ، 1982 - يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۆزىگە تەۋە بىر گۇرۇپپا كىشىلەر بىلەن بىرگە تۈركىيەگە كېتىۋالىدۇ.

شۇنداق قىلىپ، ئازاتبەگ شىمالى ئافغانىستان ۋىلايەتلىرى ئىسلام ئىتتىھادى پارتىيىسىنىڭ بىردىن - بىر مەسئۇلىغا ئايلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئەھۋاللارنى ئازاتبەگ مۇنداق بايان قىلىدۇ:

ئۇرۇش، بەكلا قىممەت بىر ھەرىكەت. گەرچە پاكىستان ھۆكۈمىتىدىن بەلگىلىك مىقداردا قورال - ياراغ بىلەن باشقا نەرسىلەرنى ئېلىپ تۇرۇۋاتقان بولساقمۇ، بىزگە قارايدىغان كوماندىر

ئىستىخبارات تەشكىلاتى ـ ئا.ھ. ئىزاھاتى) تەۋەسىدە ئافغانىستان جىھاد ھەرىكىتىگە ياردەم قىلىش كومىتېتى قۇرۇلغانىدى. كېرەكلىك بارلىق قورال - ياراغ، ماددىي ئەشيالار ۋە يېمەك - ئىچمەكلەر تەقسىماتى بۇ كومىتېت ۋاستىسى بىلەن بىجىرىلمەكتە ئىدى. 8 - فېۋرال كۈنى 350 تال كالاشنىكوف ۋە ماددىي ئەشيالاردىن تەشكىل تاپقان تۈنجى قورال ياردىمىنى تاپشۇرۇپ ئالغانىدۇق. ئافغانىستاندىكى تۈركىي قوماندانلار بىلەن ئالاقىلەشتۇق. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە پاكىستاندىكى مۇجاھىتلار ئىچىدىن ئۇرۇشقا بارالايدىغان مۇجاھىت گۇرۇپپىلارنى تەشكىللەپ چىقىش ئۈچۈن ئىشقا كىرىشتۇق.

ئەپسۇسكى، ياردەملەر كېلىشكە باشلىغىنىدىن كېيىن، پارتىيە رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى ئىچىدىمۇ مەسىلىلەر ئوتتۇرىغا چىقىشقا باشلىغان ئىدى. 3 ئايدەك ۋاقىت ئۆتكەندە دوكتور كېرىم زارنىڭ ئۇكىسى نەبىجان ۋە ئۇنىڭ سەپداشلىرى تەرىپىدىن پارتىيە سېكرېتارى تاھىر مۇتاھھار سۈيىقەست بىلەن ئۆلتۈرۈلدى. بىز بۇ ۋەقەدىن كېيىن ھەرىكىتىمىزنى ئىمكان بار زىيانغا ئۇچراتماسلىق ئۈچۈن قولىمىزدىن كېلىشىچە تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن بولساقمۇ، ئىشەنچسىزلىك ئۇرۇقلىرى تېرىلىپ بولغانىدى. ئەسلىدىنلا بىزنىڭ پارتىيە قۇرۇشىمىزدىن رازى بولمىغان باشقا ئاساسلىق پەشتۇ پارتىيىلىرى بىزگە قارشى كەڭ كۆلەملىك تەشۋىقاتقا كىرىشكەنىدى. ئۇلار، بۇ پارتىيىدىكىلەر مىللەتچىلىك بىلەن شۇغۇللانماقتا، ئىسلام دىنىغا زىت ھەرىكەت قىلىشماقتا دېگەندەك بوھتانلار بىلەن بىزگە قارايدىغان بىر قىسىم مۇجاھىتلارنىڭ بېشىنى قايدۇرۇشقا، ئارىمىزدا زىددىيەت ئۇرۇقلىرىنى تېرىشقا كىرىشكەنىدى.

بۇ گۇرۇھتىكى كىشىلەرنىڭ كۈشكۈرتۈشى نەتىجىسىدە، تاھىرنىڭ بېشىغا كەلگەننى ماڭىمۇ راۋا كۆرۈشى مۇمكىن دەپ پەرەز قىلدىم. سىياسىي ۋە قوراللىق قوشۇن بۆلۈمىنىڭ رەھبىرى بولغانلىقىم، پاكىستان ھۆكۈمەت دائىرىلىرى بىلەن مېنىڭ

يېتەكچىلىكىدە قانات يايدۇرۇلماقتا ئىدى. «ئىمام بۇخارى» ۋە «تىرمىزى» نامىدا ئىككى كورپۇس قۇرۇلغانىدى. سەمەنگان رايونىدا مەۋلەۋى ئابدۇلقۇددۇس بىلەن تاتار مەۋلىۋى ئىسلام، قۇندۇزدا ئەپسانە ھالىغا كەلگەن باسمىچىلار يېتەكچىسى ئىبراھىم لاقايىنىڭ ئىنىسىنىڭ نەۋرىسى بولغان خالىددىن، باغلان رايونىدا ئايىت مۇرات، جوزجان رايونىدا بولسا ھاشىر پالۋان قاتارلىقلار تۈركلەر پارتىيىسىگە تەۋە جەڭ قىلىۋاتقان كوماندىرلار ئىدى. بولۇپمۇ ھاشىر پالۋان (ئاشۇر پەھلىۋان) بىلەن مەۋلەۋى ئابدۇلقۇددۇس ئىنتايىن مۇۋەپپەقىيەتلىك جەڭلەرنى قىلغانىدى. بۇ كۈرەشلەر، ئەزەلى تۈرك دۈشمىنى بولغان پەشتۇ مىللەتچىسى ھېكمەتيارنىڭمۇ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشكۈدەك مۇۋەپپەقىيەتلىك قانات يايدۇرۇلغانىدى. 1988 ـ يىللاردا بىر تۈركىيە تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىنىڭ مۇخبىرلار ئۆمىكى زىيارەت قىلىش ۋاقتىدا ھىزبى ئىسلام يېتەكچىسى ھېكمەتيار، "تۈركلەرنىڭ جىھادتىكى ئورنى قانچىلىك؟" دېگەن سوئالىغا مۇنداق جاۋاب بەرگەنىدى:

تۈركلەر شىمالى ۋىلايەتلەردە ئىنتايىن كۈچلۈك تەشكىلاتلارنى قۇرۇپ ئىنتايىن مۇھىم قارشىلىق كۆرسىتىش پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللانماقتا. مەن سىلەرگە بىردىن ـ بىردىن ئىسمىنى ئاتاپ كۆرسىتىپ بېرەلەيدىغان بىر مۇنچە تۈركى كوماندىرلارنىڭ يېتەكچىلىكىدە جەڭ قىلماقتا.

يەنە بىر يېتەكچى جەيلانىنىڭ يەنە شۇ سوئالغا بەرگەن جاۋابى تۆۋەندىكىدەك ئىدى:

ئازاتبەگ، تۈركمەن ۋە ئۆزبېك قېرىنداشلىرىمىزنىڭ يېتەكچىسى ھېساپلىنىدۇ. بىز ئۇنىڭ بىلەن مۇرنى مۇرىگە تىرەپ بىرلىكتە جەڭ قىلماقتىمىز.

ۋە جەڭچىلەرنىڭ چىقىملىرىنىمۇ ئۈستىمىزگە ئېلىشقا مەجبۇر ئىدۇق. بۇ جەھەتتە بەكلا كۆپ قىيىنچىلىقلارغا دۇچ كەلدىم. قولىمىزدا پۇل بولمىغاچقا، ئافغانىستاندا ئابرۇيغا ئىگە كىشىلەرنىڭ كۆپى بىزگە يېقىن يولاشمىدى. شۇنچە زور قىيىنچىلىقلارغا قارىماي، پىشاۋۇردا كۆچلۈك بىر مەركەز قۇرۇپ چىقتۇق. شۇنىڭدەك يەنە قالغان پارتىيىلەرنىڭ ئۇرۇش ماتېرىياللىرى ساقلانغان ئىسكىلاتلار جايلاشقان مىرانشاھ شەھىرىدە بىزمۇ بىر ئىسكىلات بىلەن بىر قارارگاھ قۇرۇۋالغانىدۇق. پاكىستاندىكى لاگېرلاردا تۇرۇۋاتقان مۇساپىرلار ئىچىدىن جىھادقا قاتنىششنى تەلەپ قىلغان كىشىلەرنى بۇلاگېرلاردا تەربىيىلەپ ئافغانىستاندىكى تۈركىلەر رايونلىرىغا، بىزگە تەۋە كوماندىرلارنىڭ يېنىغا يوللاشقا باشلىدۇق. ئۇرۇشتا ياردار بولغان تۈركىلەر بۇ مەركەزلەرگە ئەۋەتىلىپ، ئۇ يەردىكى سەھىيە خادىملىرىمىز تەرىپىدىن داۋالىناتتى. پاكىستان ھۆكۈمىتىدىن ياكى بولمىسا پۇل تاپالىساق بىتەرەپ قورال ئەتكەسچىلىرىدىن سېتىۋالغان قورال ۋە ئۇرۇش ماتېرىياللىرىنىمۇ شىمالى ئافغانىستانغا ئەۋەتىپ تۇراتتۇق. ئاشىر پالۋان قاتارىدىكى نۇرغۇنلىغان قىممەتلىك تۈركى كوماندىر پارتىيىمىز قول ئاستىدا تۇرۇپ كۈرەشنى داۋاملاشتۇرماقتا ئىدى. شۇنداق قىلىپ، شىمالى ئافغانىستان ۋىلايەتلىرى ئىسلام ئىتتىھادى پارتىيىسى، 80 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ شىمالى ئافغانىستاندىكى جەڭلەردە ئەڭ كۆچلۈك تەشكىلات ھالىغا كېلەلىگەن ئىدى.

تۈركىلەر پارتىيىسى، دەسلەپتە سەمەنگان رايونىنىڭ تاتار مەھەللىسىدە بىر قارارگاھ قۇرۇپ چىقتى. ئۇنىڭدىن كېيىن باميان رايونىنىڭ يېقىنلىرىدىكى كۆھى مەردتتە ئىككىنچى قارارگاھنى، ئايبەك رايونىدا ئۈچىنچى قارارگاھنى قۇرۇپ چىقتى. فارياب، جۆزجان، بەلخ ۋە سەمەنگان قاتارىدىكى تۈركىلەر مەركەزلەشكەن رايونلاردا قانات يايدۇرۇلغان جەڭلەر بۇ مەركەزلەرنىڭ بىرتۇتاش

روي، «شىمالى ئافغانىستاندا ئېتنىك كىملىك ۋە سىياسىي قۇرۇلما» دېگەن تەتقىقات ماقالىسىدە، تۈركىي پارتىيىسىگە قارىتىلغان پاكىتى بولمىغان بارلىق بوھتانلارنى قاتارغا تىزىپ كېلىپ، "ئازاتىبەگنىڭ پارتىيىسى كابۇلدىكى نەجىبۇللا ھاكىمىيىتىنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىش ھەرىكەتلىرىنى پارچىلاش ئۈچۈن پايدىلىنىپ كېلىۋاتقان بىر تروۋا ياغاچ ئېتى (يۇنان ئەپسانىلىرىدىكى قىز قاچۇرۇشنى دەپ شەھەرنى ئىچىدىن قولغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن بىر مۇراسىم كۈنى ياغاچتىن بالادەك بىر ئات ياساپ، ئۇنىڭ ئىچىگە نەچچە يۈز ئەسكەرنى يوشۇرۇپ شەھەر سېپىلىدىن كىرىۋالغاندىن كېيىن، ئىچكى - تاشقى ھەمكارلىق بىلەن شەھەرنى قولغا چۈشۈرگەنلىك ھەققىدىكى بىر رىۋايەتتىكى ياغاچ ئاتنى كۆرسىتىدۇ. بۇ شەھەر تۈركىيەنىڭ ئېگە دېڭىزى بويىدا دەپ پەرەز قىلىنىدۇ. — ئۇ.ت) دىن باشقا نەرسە ئەمەس" دەيدىغان پۈتۈنلەي نامەردلىك بىلەن ئوتتۇرىغا قويۇلغان باھانى سۇنىدۇ. يەنە شۇ ئاپتور، كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئېلان قىلغان «ئافغانىستاندىكى قارشىلىق كۆرسىتىش ھەرىكىتى ۋە ئىسلام» دېگەن كىتابىدىمۇ ئىران ياردەم قىلىپ كېلىۋاتقان ئەڭ كۈچلۈك شىئە پارتىيىلىرىگىچە بولغان بارلىق سىياسىي ھەرىكەتلەر ئۈستىدە توختالغان بولۇپ، بۇلارغا نىسبەتەن ئازاتىبەگ بىلەن ئۇنىڭ تۈركلەر پارتىيىسى توغرىلىق بىر ئېغىزمۇ گەپ قىلماي ئۆتۈپ كەتكەن. بۇ رايونغا مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەر مۇتەخەسسىسى بولغان روينىڭ ئافغانىستان جىھاتىدا پەشتۇ پارتىيىلىرى بىلەن ئەخمەت شاھ مەسۇدنى ئالاھىدە كۆككە كۆتۈرۈپ تونۇشتۇرۇش بىلەن، شىمالى ئافغانىستان تۈركلىرىنىڭ بۇ جىھادتىكى تۆھپىلىرى ھەققىدە بىر ئېغىزمۇ گەپ قىلماي ئۆتۈپ كېتىشكە ئۇرۇنغانلىقى، ئىلمىيلىككە پۈتۈنلەي زىت، قارىغۇلارچە ھۆكۈم قىلىشتەك بىر ئۇسلۇبتا ھەرىكەت قىلىدىغان بىرى ئىكەنلىكىنى كۆرسەتمەكتە. — ئا.ھ. ئىزاھاتى].

1987 - يىلى، ئافغانىستان ئۇرۇشى نۇقتىسىدىن تۈپكى بۇرۇلۇش بولغان بىر يىل ھېساپلىنىدۇ. موسكۋا دائىرىلىرى ئافغانىستاندىكى ھەرىكىتىدە مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولۇپ، بۇ يەردىكى پاتقاقلىقتىن دەرھال چىقىپ قۇتۇلۇش نىيىتىگە كەلگەنىدى. نەتىجىدە، موسكۋا دائىرىلىرى سوۋېت ئارمىيىسىنى باسقۇچلار بويىچە چېكىندۈرۈپ

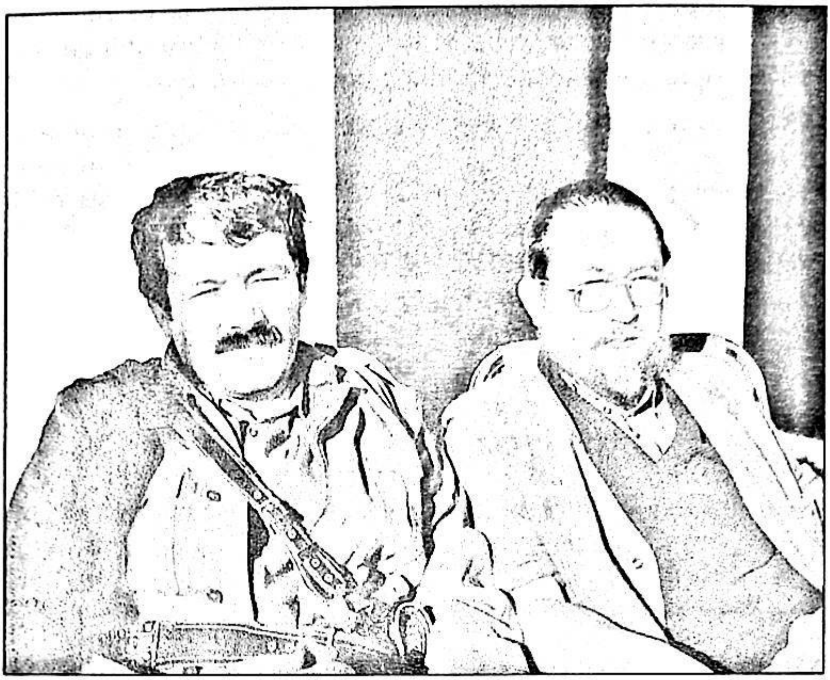

شىمالى ۋىلايەتلەر ئىسلام ئىتتىھادى پارتىيىسىنىڭ يېتەكچىسى ئازاتبەگ بىلەن دوكتور ئەھەت ئەنجان ئافغانىستان - پاكىستان چېگرا بويىدىكى بىر قارارگاھتا. مىرانشاھ. 1989 - يىلى يانۋار

ئازاتبەگنىڭ پارتىيىسىگە ئەزا بولماقچى بولغان كىشى چوقۇم تۈرك قوۋملاردىن كەلگەن بىرى بولۇشى شەرت ئىدى. شۇ سەۋەبتىن ئازاتبەگ بىلەن شىمالى ۋىلايەتلەر ئىسلام ئىتتىھادى پارتىيىسى مىللەتچى، جىھادقا بۆلگۈنچىلىك قىلغۇچى دېگەن قارىلىنىشلارغا دۇچ كېلىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ئازاتبەگنىڭ شىمالى ئافغانىستان تۈركىلىرىنى بىر ئۇقتىنغا كەلتۈرۈش جەھەتتىكى تىرىشچانلىقلىرى بۇ تەۋەدىكى تەسىر كۈچىدىن ئايرىلىپ قېلىشتىن قورققان پەشتۇ مىللەتچى پارتىيىلەرنى قاتتىق بىئارام قىلماقتا ئىدى. ئازاتبەگ پات ـ پات ئوتتۇرىغا قويۇپ كېلىۋاتقان ئافغانىستان ئازاد قىلىنغاندىن كېيىن ئازاد قىلىنىش نۆۋىتى تۈركىستانغا كېلىدۇ دېگەن چاقىرىقلىرى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىمۇ قاتتىق ئۈركۈتۈپ كەلمەكتە ئىدى. شۇڭا، سوۋېت تەشۋىقاتچىلىرى ئازاتبەگنى پانتۈركىست دەپ تونۇتۇپ، ئۇنىڭ پارتىيىسىنى چەكلەش ئۈچۈن ئازاتبەگنى غەرب كۈچلىرى بىلەن پاكىستاننىڭ ئىشپىيونى دەپ تەشۋىق قىلىشقا كىرىشكەنىدى [فرانسۇز تەتقىقاتچى ئولىۋىر

ئازاتبەگنىڭ تۈركلەر پارتىيىسى بىلەن ھازارا پارتىيىلىرى بۇنىڭغا نارازىلىق بىلدۈرۈپ يىغىنغا قاتناشمايدۇ.

پەشتۇلارنىڭ مۇتلەق ئۈستۈنلۈكى ئاساسىدا ئېچىلغان بۇ قۇرۇلتايدا دۆلەت رەئىسلىكىگە مۇجەددىدى، باش مىنىستىرلىككە سايياپ سايلىنىدۇ. ھېكمەتيار تاشقى ئىشلار مىنىستىرى، يۇنۇس خالىس دۆلەت مۇداپىئەمىنىستىرى ۋە رابانى بولسا ئىچكى ئىشلار مىنىستىرلىكىگە تەيىنلىنىدۇ. بۇ ھۆكۈمەتتە يالغۇز راببانىلا پەشتۇ بولمىغان باشقا مىللەتتىن ئىدى.

ۋەزىيەت بۇ ھالغا كەلگىنىدىن كېيىن، 1989 ـ يىلىنىڭ يانۋارىدا ئازاتبەگ، كوماندىر ۋە ئىككى مىڭدەك ئەسكىرى بىلەن بىرگە ئافغانىستانغا قاراپ يولغا چىقىپ، سەمەنگان رايونىدىكى قارارگاھىغا بېرىپ ئورۇنلىشىدۇ. ئازاتبەگ، بۇندىن كېيىن كۆرەشنى ئافغانىستاندا تۇرۇپ قوماندانلىق قىلماقچى بولىدۇ.

سوۋېتلار چېكىنىپ چىقىپ كەتكىنىدىن كېيىن قۇرۇلغان ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتكە قارايدىغان ھەربىي قىسىملار پاكىستان چېگراسىغا يېقىن بولغان، كابۇل يولى ئۈستىدىكى ئىنتايىن مۇھىم ئىستراتېگىيىلىك بىر شەھەر ھېسابلىنىدىغان جالالئاۋاتقا ھۇجۇم قىلىشقا ئاتلىنىدۇ. ئۇزۇنغا سوزۇلغان مۇھاسىرە قىلىنىشلارغا قارىماي، مەركىزى ھۆكۈمەتكە تەۋە ھەربىي قىسىملار كابۇلدىن كېلىۋاتقان زور كۆلەملىك ھاۋا ئارمىيە ياردىمىگە تايىنىپ شەھەرنى مۇداپىئە قىلىشنى داۋاملاشتۇرىدۇ. بۇ مەغلۇبىيەت، مۇجاھىتلارغا ياردەم قىلىپ كېلىۋاتقان ئەللەر ئىچىدىمۇ قاتتىق ئۈمىدسىزلىكلەرنىڭ تۇغۇلۇشىغا سەۋەب بولىدۇ. مۇجاھىتلارغا ئەڭ كۈچلۈك ياردەم قىلىپ كېلىۋاتقان پاكىستان بىلەن ئامېرىكا قوشما شتاتلىرى ھۆكۈمەتلىرى ۋاقىتلىق مۇجاھىتلار ھۆكۈمىتىنى رەسمىي ئېتىراپ قىلىشمىغان ئىدى. يەنە بىر تەرەپتىن سوۋېت ئىتتىپاقى ھەر كۈنى لىق 25 ئىليۇشىن قورال - ياراغ، ئۇرۇش ماتېرىياللىرى، يېمەك ـ ئىچمەك ۋە يېقىلغۇ يەتكۈزۈپ تۇرۇش ئارقىلىق نەجبۇللا ھاكىمىيىتىگە بېرىۋاتقان ئارقا سەپ تەمىناتىنى ئۈزمەي تەمىنلەپ كەلمەكتە ئىدى.

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ چېكىنىپ چىقىپ كېتىشىدىن كېيىن كابۇل ھۆكۈمىتىنىڭ تېزلىكتە يىمىرىلىپ كېتىدىغانلىقىنى ئويلىغان مۇجاھىتلار

چىقىدىغانلىقىنى، ئەمما نەجىبۇللا ھۆكۈمىتىگە ئىقتىسادىي جەھەتتە ۋە ئارقا سەپ تەمىناتى جەھەتتە ياردەم بېرىپ تۇرىدىغانلىقىنى ئېلان قىلىدۇ. شۇ يىلىنىڭ يانۋارىدا موسكۋا بىلەن كابۇل ئوتتۇرىسىدا دوستلۇق ۋە ھەمكارلىق شەرتنامىسى ئىمزالىنىدۇ. شۇنىڭغا قارىماي نەجىبۇللا ھۆكۈمىتى 150 مىڭدىن ئارتۇق سوۋېت قوشۇنلىرىنىڭ ئافغانىستاندا تۇرۇۋاتقانلىقىغا قارىماي يالغۇز ئىقتىسادى ۋە تېخنىكىلىق ياردەملىرىگىلا تايىنىپ ھاكىمىيىتىنى ساقلاپ قالالمايدىغانلىقى ئېنىق ئىدى. بۇنداق بىر قورچاق ھۆكۈمەت چوقۇم بىر كۈنى ئاغدۇرۇلىدىغانلىقى ئېنىق، بۇنىڭدىن كېيىن ئافغانىستاندا قانداق بىر ھاكىمىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلۇشى لازىملىقى مۇھاكىمە تېمىسىغا ئايلانغان ئىدى.

ئۇنىڭدىن كېيىنكى بىر يىل، ئۇرۇش - توقۇنۇشلار ۋە مۇناسىۋەتلىك دۆلەتلەردە بولغان دىپلوماتىك چارە ئاختۇرۇشلار بىلەن ئۆتىدۇ. بۇ ۋاقىتتا بوز ھۆكۈمىتى ئافغان جىھاتچىلىرىغا 500 مىليون دوللارلىق ياردەم ئاجرىتىدىغانلىقىنى ئېلان قىلىدۇ. مۇجاھىتلارنىڭ سىپىدىن ئايرىلغان پارتىيىلەر بۇ ياردەم سوممىسىدىن بەھرىلىنەلمەيتتى. ئامېرىكا ياردىمى پاكىستان ۋاستىچىلىقى بىلەن تارقىتىلماقتا بولۇپ، پاكىستان ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنغان مۇجاھىت پارتىيىلىرىگىلا ياردەم تەمىنلىنەتتى. ياردەمنىڭ يەنە بىر قىسمىنى سەئۇدى ئەرەبىستان ھۆكۈمىتى ئۈستىگە ئالغان ئىدى. 1989 - يىلى 15 - فېۋرال كۈنىدىن باشلاپ سوۋېت ھەربىي قىسىملىرى قولىدىكى قورال - ياراغ، ئۇرۇش ماتېرىياللىرى ۋە ھەربىي قاتناش ۋاستىلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى ئافغانىستان ئارمىيىسىگە تاشلاپ بېرىپ، چېكىنىش ئىشلىرىنى ئاخىرلاشتۇرىدۇ.

ئۇرۇسلار چېكىنىپ كەتكەندىن كېيىن، ئافغانىستاندىكى ئۇرۇش كوممۇنىست نەجىبۇللا ھۆكۈمىتى بىلەن قارشىلىق كۆرسەتكۈچى پارتىيىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ھاكىمىيەت تالىشىش ئۇرۇشىغا ئايلىنىدۇ. پاكىستاندا تۇرۇۋاتقان پارتىيىلەر سوۋېت قوشۇنلىرى چېكىنىپ تۈگىگەن كۈنى راۋالپىندى شەھىرىدە 437 ۋەكىل قاتناشقان بىر قۇرۇلتاي چاقىرىدۇ. ئەمما بۇنىڭ ئۈچۈن ۋەكىل تاللىنىشتا ئافغانىستاندىكى مىللەتلەرنىڭ نوپۇس نىسبىتى كۆزدە تۇتۇلماستىن، تۈركلەر بىلەن ھازارالارغا بەكلا ئاز ۋەكىل سايلاش تەكلىپى بېرىلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن

ۋە مۆتىدىل مۇجاھىت گۇرۇھتىكىلەر بىلەن جەنۇۋەدە بىر قېتىملىق يىغىن چاقىرىپ، ئۆزىنىڭ پارتىيىسىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان كەڭ دائىرىلىك ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت قۇرۇش ھەرىكىتىنى باشلايدۇ.

1991 ـ يىلى، ئافغانىستاندا چارە ئىزدىنىشلەر بىلەن ئۆتىدۇ. يىل ئاخىرىغا كەلگىنىدە، مۇجاھىتلارنىڭ شۇنچە تىرىشچانلىق كۆرسەتكەنلىكىگە قارىماي، نەجىبۇللا ھۆكۈمىتى كابۇلنى ئاساس قىلغان ھالدا مازارى شەرىپ، جالالئاۋات، قەندىھار ۋە ھىرات قاتارىدىكى چوڭ شەھەرلەر بىلەن ئۇلارنى بىر ـ بىرى بىلەن تۇتاشتۇرۇپ تۇرغان ئاساسلىق يوللارنى قولدىن چىقارماي چىڭ ئىگىلەپ تۇرماقتا ئىدى. شۇنداقتىمۇ، 1991 ـ يىلىنىڭ 18 ـ يانۋار كۈنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ رەسمىي پارچىلانغانلىقى نەجىبۇللا ھۆكۈمىتىنىڭ تەقدىرىنىمۇ بەلگىلەپ بەرگەن ئىدى.

نەجىبۇللا ھۆكۈمىتىنىڭ ئاقىۋىتى ۋە گېنېرال دوستۇمنىڭ سەھنىگە چىقىشى

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پارچىلىنىشى، تۈركىستان جۇمھۇرىيەتلىرىنىڭ مۇستەقىل دۆلەت ھالىغا كېلىشى قاتارلىق ۋەقەلەر بۇ رايوندىكى كۈچ تەڭپۇڭلۇقىنى زور دەرىجىدە ئۆزگەرتىۋېتىدۇ. ئافغانىستان بىلەن جەمئىي 1500 كىلومېتىرلىق چېگراسى بولغان تۈركمەنىستان، ئۆزبېكىستان ۋە تاجىكىستان قاتارىدىكى ئۈچ جۇمھۇرىيەت، ئافغانىستاندا يۈز بېرىۋاتقان ئىچكى ئۇرۇش تەسىرىدىن ئۆزىنى چەتكە ئېلىشنى بەكلا ئارزۇ قىلىشاتتى. بولۇپمۇ ھېكمەتيارغا ئوخشىغان رادىكاللارنىڭ ئىسلامى جىھاد قاراشلىرىنى يېيىش ئېھتىماللىقلىرىدىن بەكلا ئەنسىرەشمەكتە ئىدى. سوۋېتلەرنىڭ پارچىلىنىشى، ئا ق ش باشچىلىقىدا پاكىستان ۋە ئىرانغا ئوخشىغان ئەللەرنىڭ بۇ رايونغا مۇناسىۋەتلىك پىلانلىرىنىمۇ زور دەرىجىدە ئۆزگەرتىۋېتىدۇ. ئىران بىلەن پاكىستان ئىككىسى ئوتتۇرا ئاسىياغا قارىتا تەسىر دائىرىسىنى كۈچەيتىش سىياسىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ھەرىكىتىنى باشلايدۇ. ئا ق ش ئۈچۈن ئېيتقاندا، بۇندىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقىنى ئافغانىستان پاتقاقلىقىدا ھالىدىن كەتكۈزۈۋېتىش سىياسىتىنى داۋاملىق يۈرگۈزۈشنىڭ ھاجىتى قالمىغانىدى. ئەندىكى مەقسەت، ئاساسەن ئالغاندا بۇ رايوننىڭ ئىقتىسادى مەنبەلىرىنى ئا ق ش نىڭ مىللىي مەنپەئىتىگە مۇۋاپىق

بىرلەشمە ھۆكۈمىتى بۇنداق بىر ئارزۇسىنىڭ ئەمەلگە ئاشمىغانلىقىنى كۆرگەندىن كېيىن، بىرلەشمە ھۆكۈمەت تەشكىل قىلغان كۈچلەر ئوتتۇرىسىدا سۈركىلىشلەر باش كۆتۈرۈشكە باشلايدۇ. بولۇپمۇ ئەخمەت شاھمەسئۇد قوشۇنلىرى بىلەن ھېكمەتيارغا قارايدىغان قىسىملار ئوتتۇرىسىدا كۈچلۈك توقۇنۇشلار يۈز بەرمەكتە ئىدى. 1989 - يىلىنىڭ ئىيۇل ئېيىدا، تەركىبىدە تۈركى ئىرقىدىن بولغان كوماندىرلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان 30 نەپەردەك يۇقىرى دەرىجىلىك ھەربىي ئەمەلدارنى ھېكمەتيارغا قاراشلىق قوراللىق كۈچلەر قاپقانغا چۈشۈرۈپ قىرىپ تاشلايدۇ. بۇ ۋەقە، مۇجاھىتلار بىرلەشمە ھۆكۈمىتى ئىچىدىكى بۆلۈنۈشنى ئاشكارا ئوتتۇرىغا چىقىرىدۇ. بۇ ۋەقەلەردىن كېيىن، ئەخمەت شاھمەخسۇد پەشتۇ تەۋەسىنىڭ سىرتىدىكى كوماندىرلارنى ئاساس قىلغان ھالدا مۇجاھىت قوماندانلىرىنى بىر نۇقتىغا توپلاپ ئىسلامى جىھاد ھەيئىتى نامىدا بىر تەشكىلات قۇرۇپ چىقىدۇ. شاھ مەخسۇد بۇ ھەرىكىتى ئارقىلىق ئا ق ش بىلەن پاكىستانغا ئوخشىغان جىھادقا ئارقا سەپ تەمىنات ياردىمى بېرىپ كېلىۋاتقان ئەللەر بىلەن بىۋاستە سۆزلىشىش شارائىتىنى يارىتىپ، پەشتۇلارنى ئاساس قىلغان ۋاقىتلىق بىرلەشمە ھۆكۈمەتنى چەتتە قالدۇرۇش پىلانىنى تۈزمەكتە ئىدى. بۇنداق بىر تەشكىلات قۇرۇلۇش جەريانىدا شاھمەسئۇد بىلەن ئازاتبەگ ھەر تۈرلۈك سۆھبەتلەرنى ئۆتكۈزۈپ تۇرغانىدى. شۇنىڭغا قارىماي، ئازاتبەگ بۇ تەشكىلاتقا قاتنىشىشنى قوبۇل قىلمايدۇ.

مۇجاھىتلار سېپىدا بۇ تۈردىكى ۋەقەلەر يۈز بېرىۋاتقان مەزگىللەردە، كابۇلدىكى نەجىبۇللا ھۆكۈمىتى مۇجاھىتلار بىلەن يارىشىش يولىنى ئاختۇرۇشقا كىرىشىدۇ. سوۋېت لاگېرىدا يۈز بەرگەن ئۆزگىرىشلەر سەۋەبىدىن، نەجىبۇللامۇ ئافغانىستان خەلق دېموكراتىك پارتىيىسىنىڭ نامىنى ۋەتەن پارتىيىسى دەپ ئۆزگەرتىدۇ. شۇنداق قىلىپ، پائالىيەتلىرىنى مىللەتچى كۆرۈنۈشكە كەلتۈرۈپ، موسكۋانىڭ قورچىقى ئەمەسلىكىنى ئىسپاتلىماقچى بولغانىدى.

پەشتۇلاردىن باشقا مىللەتلەرنىڭ كابۇل ھۆكۈمىتىنى ھىمايە قىلىشىنى قولغا كەلتۈرۈش مەقسىتىدە تۈركلەر بىلەن ھازارلارغا تۇرغان يەرلىرىگە ئاپتونومىيە بەرگەنلىكىنى ئېلان قىلىدۇ. شۇنىڭدەك يەنە، سابىق پادىشاھ زاھىر شاھ

يېڭى ھەربىي بىرلەشمىنىڭ بىرىنچى نىشانى 18 ـ ئافغانىستان كورپۇسى تەرىپىدىن مۇداپىئە قىلىنىۋاتقان مازارى شەرىپ شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىش ئىدى. مارت ئېيىنىڭ ئاخىرلىرى شەھەرنى تارتىپ ئالغان بىرلەشمە ئارمىيە تېزلىكتە جەنۇبقا قاراپ يۈرۈش قىلىپ، ئاپرېل ئېيىنىڭ بېشىدا كابۇلغا يېتىپ باردى. 15 ـ ئاپرېل كۈنى كابۇل ئايرودرومى دوستۇمنىڭ قىسىملىرى تەرىپىدىن تارتىپ ئېلىندى. نەجىبۇللا، كابۇلدىكى بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى ئورگىنىغا كىرىپ پاناھلاندى. بۇ ئەھۋاللار روي بېرىۋاتقان بۇ بىر ھەپتىدە، نەجىبۇللانىڭ مۇئاۋىنى بولغان خاتىپ، كابۇل شەھىرىنى ئەخمەت شاھمەخسۇد بىلەن گېنېرال دوستۇم ئارمىيىسىگە شەرتسىز ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ.

مۇجاھىتلار ھۆكۈمىتى ۋە كابۇلدىكى ھوقۇق تالىشىش كۈرىشى

پايتەختنىڭ دوستۇم قوماندانلىقىدىكى بىرلەشمە ئارمىيە كۈچلىرىگە تاپشۇرۇپ بېرىلگەنلىكى، ئۆز قوشۇنى كابۇل سىرتىدا قالغان ھېكمەتيارنىڭ قاتتىق نارازىلىقىنى قوزغايدۇ. ئۇزۇنغا قالماي، پىشاۋۇردىكى ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت رەئىسى بولغان مۇجەددىدى كابۇلغا كىرىپ دۆلەت رەئىسلىكىنى ئۆتكۈزۈۋېلىپ، 51 ئەزالىق مەركىزى ھۆكۈمەت كابىنېتىنى تەشكىللەيدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئافغانىستاندا يېڭى بىر دەۋر باشلىنىدۇ.

يېڭى ھۆكۈمەتنىڭ بىرىنچى بولۇپ قوبۇل قىلغان قارارى، دۆلەت نامىنى «ئافغانىستان ئىسلام دۆلىتى» دېگەنگە ئۆزگەرتىلىش ھەققىدىكى قارار ئىدى. ھاكىمىيەت شەرىئەت قانۇنلىرى بويىچە باشقۇرۇلىدۇ دەپ بەلگىلىنىدۇ. ئاياللارغا لېچەك كىيىش مەجبۇر قىلىنىدۇ. قىزلار ـ ئوغۇل ئارىلاش ئوقۇيدىغان مەكتەپلەر چەكلىنىدۇ. ھاراق ـ شاراب بىلەن قىمار قاتارىدىكى دىندا گۇناھ دەپ بەلگىلەنگەن ئىشلار پۈتۈنلەي چەكلىنىدۇ. ئافغانىستاندا بارلىققا كەلگەن بۇ يېڭى سىياسىي ۋەزىيەت بىلەن ئوتتۇرىغا چىققان كۈچ تەڭپۇڭلۇقى رادىكال قاراشتىكى ھېكمەتيارنىڭ رەت قىلىشىغا ئۇچرايدۇ. كابۇلنىڭ ئۆزبېك، تاجىك ۋە ھازار كۈچلىرى تەرىپىدىن تارتىپ ئېلىنغانلىقى پەشتۇ تەسىرىنىڭ ئاجىزلاشتۇرۇلۇشىنى كۆرسەتمەكتە ئىدى. بۇنداق بىر ۋەزىيەتنى قوبۇل قىلالمىغان ھېكمەتيار، قوشۇنلىرىنى كابۇل ئەتراپىغا توپلاپ شەھەر ئىچىنى توپقا تۇتۇشقا

قايتىدىن رەتكە سېلىشقا يۈزلەندۈرۈش ئۈچۈن تىرىشىش ئىدى.

1992 ـ يىلىنىڭ باشلىرىدا (ئافغانىستاندا ــ ئۇ.ت) بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن، ھەرقايسى تەرەپلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان بىر ئورتاق ھۆكۈمەت قۇرۇپ چىقىش پائالىيىتى باشلاندى. نەجىبۇللا بولسا، تۈركى جۇمھۇرىيەتلىرىدىن ئارقا سەپ تەمىناتىغا ئېرىشىش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلماقتا ئىدى. ئەمما تېخى ئەندىلا يېڭىدىن دۆلەت شەكىللەندۈرۈش باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقان بۇ دۆلەتلەر سوۋېت ئىتتىپاقى دەۋرىدىكىگە ئوخشايدىغان ئۇنداق بىر ياردەمنى ئۇستىگە ئالالىشى ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلاردا بۇنداق ياردەم قىلىش دەيدىغان خىيالمۇ يوق ئىدى. بۇ ۋاقىتتا، كابۇل ھۆكۈمىتىنىڭ سىياسىي ئاساسىنى تەشكىل قىلغان ۋەتەن پارتىيىسى تەركىبىدە كەلگۈسى ئىستىقبالىغا مۇناسىۋەتلىك يۈرگۈزۈلىدىغان سىياسەت ھەققىدە پىكىر ئىختىلاپلىرىمۇ ئېغىر ئىدى. مەركىزى ھۆكۈمەتكە قارايدىغان قوراللىق قىسملار بىلەن مۇجاھىتلار ئوتتۇرىسىدىكى سۆزلىشىشلەرمۇ كۆپىيىپ، توپ ـ توپ مۇجاھىتلار تەرىپىگە ئۆتۈپ كېتىشلەر كۆرۈلمەكتە ئىدى. بۇنداق بىر ۋەزىيەت ئاستىدا، ئەڭ ئالدى بىلەن ئۇرۇش توختىتىش ۋەزىيىتىنى شەكىللەندۈرۈش ئۈچۈن كۈچ چىقىرىپ كېلىۋاتقان بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ ۋاكالەتچىسى بېنون سېۋان، نەجىبۇللا بىلەن كۆرۈشىدۇ. بۇ كۆرۈشۈشتە، نەجىبۇللا كەڭ ساھەلەرنىڭ قاتنىشىشىدا قۇرۇلىدىغان ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت لايىھىسىگە ماقۇل كېلىپ، بۇنداق بىر ھۆكۈمەت قۇرۇلۇشى ھامان پۈتۈن ھوقۇقلارنى شۇ ھۆكۈمەتكە ئۆتكۈزۈپ بېرىدىغانلىقىنى ئېلان قىلىدۇ.

18 ـ مارت كۈنى ئېلىنغان بۇ قارار، كابۇل ھۆكۈمىتى بىلەن مۇناسىۋىتى بولغان بارلىق تەرەپلەر ئۈچۈن ئالغاندا، ئۆزلىرىنىڭ مەۋقەسىنى قايتىدىن بەلگىلىنىدىغانلىقىنىڭ بىر ئېلانى ھېسابلىناتتى. بۇ ئەھۋاللاردىن كېيىن، مەركىزى ھۆكۈمەتنىڭ كۈچلۈك ھەربىي قوماندانلىرىدىن ئۆزبېك گېنېرال رېشىت دوستۇم، تاجىك گېنېرال ئابدۇمۇمىن ۋە ئىسمائىلچىلار گۇرۇھىدىن گېنېرال سىييىت مەنسۇر نادىرىلار بىر يەرگە كېلىپ نەجىبۇللا ھۆكۈمىتىگە قارشى كۈرەشكە ئاتلىنىش قارارى ئېلىشىدۇ. گېنېرال دوستۇم يېتەكچىلىكىدە تەشكىللەنگەن بۇ

قويدۇ. گېنېرال دوستۇم، يىغىنىنىڭ ئېچىلىش نۇتقىدا بۇ سىياسىي تەشكىلاتنى قۇرۇپ چىقىشنىڭ سەۋەبلىرىنى، پارتىيىنىڭ سىياسىي غايىلىرىنى تۆۋەندىكىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىدۇ:

بەلخ ۋىلايىتىمىزدە قوراللىق قىسىملىرىمىزغا قارايدىغان قەھرىمان جەڭچىلىرىمىز بىلەن قەھرىمان مۇجاھىتلىرىمىز كوممۇنىست نەجىبۇللا بىلەن ئۇنىڭ غالچىلىرىنىڭ ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش ئۇچۇن باشلاتقان قوراللىق كۈرەشنى غەلىبىلىك تاماملىدى. بۇ غەلىبە، ئىسلامى بىر قۇۋۋەتنىڭ شەكىللىنىشى بىلەن ئىسلام ئىنقىلابىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتا بۈيۈك رول ئوينىدى. ... مىللىي قوراللىق كۈچلىرىمىز بىلەن مۇجاھىتلار ۋەتىنىمىزنىڭ شىمالى قىسمىدىكى مەزلۇم خەلقىمىزنىڭ تەلەپلىرى ھەققىدە ئورتاق نۇقتىغا كېلىشتى ۋە ... كابۇلنى قولغا كەلتۈرگەنگە قەدەر ئىزچىل ئالغا ئىلگىرىلىدى. ... بىزنىڭ بۇ ھەرىكىتىمىز قوراللىق كۈچلەر بىلەن ھەقىقىي مۇجاھىتلارنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشتى. خەلقىمىزنىڭ بۇ ھەرىكىتى بۈگۈن "ئافغانىستان مىللىي ئىسلامى ھەرىكەت" كە ئايلاندى دېيىشكە ھەقلىقمىز. ... مىللىي ئىسلامى ھەرىكىتىمىز قوراللىق كۈچلەر، پارتىيىلەر، مۇجاھىت تەشكىلاتلىرى ۋە مىللىي ۋە مەزھەپلەرنىڭ تونۇلغان كىشىلىرى قاتارلىقلاردىن تەشكىل تاپماقتا. بۇ ھەرىكەت قىسقا مۇددەت ئىچىدە ۋەتىنىمىزنىڭ شىمالى قىسمىدىكى ئۇرۇشلارغا خاتىمە بېرىپ تىنچلىق ۋەزىيەت يارىتىپ، قېرىنداشنى قېرىنداشنى ئۆلتۈرىدىغان ۋەقەلەرگە يول قويمىدى، كىشىلەرنىڭ شەخسىيىتىگە ۋە ئابرۇيىغا ھۆرمەت قىلىشنى ئىشقا ئاشۇردى، كىشىلىك ھەق - ھوقۇقلىرىغا رىئايە قىلىش ۋە جەمئىيەتتە ئادالەتنىڭ يولغا قويۇلۇشىغا كاپالەتلىك قىلدى. شۇنىڭدەك يەنە «شۇرائى نازاي» ۋە «ھىزبى ۋاھدەت» بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ كابۇلنى تارتىپ ئېلىش ۋە ئىسلامى بىر ھۆكۈمەت قۇرۇشتا زور رول ئوينىدى. ...

كىرىشىدۇ. ھېكمەتيار، گېنېرال دوستۇمنى "نەجىبۇللا ھۆكۈمىتىگە ياردەم قىلغان، كوممۇنىستلار بىلەن ھەمكارلاشقان بىرى" دەپ قارىلاپ، دوستۇمنىڭ قوراللىق قىسىملىرىنى كابۇلدىن چىقىپ كېتىشكە تەلەپ قىلىدۇ. ماي ئېيىنىڭ ئاخىرلىرىدا دوستۇم، قىسىملىرىنى كابۇل سىرتىغا چېكىندۈرۈش، 6 ئاي ئىچىدە دۆلەت رەئىسى سايلىمى ئۆتكۈزۈش ۋە ھېكمەتيار نامزات قىلىپ كۆرسەتكەن بىرى رەئىسلىككە سايلىنىش دېگەندەك مەزمۇنلار بويىچە كېلىشىمگە كېلىپ شەرتنامە تۈزۈلگەنلىكىگە قارىماي، بۇنداق بىر شەرتنامىنى ئىجرا قىلىش ئىمكانىيىتى پەقەتلا يوق دېيەرلىك ئىدى. بۇ ۋاقىتتا دوستۇمنى رەئىس مۇجەددىدى تۆت يۇلتۇزلۇق گېنېراللىققا (گېنېرال ئارمىيە ـــ ئۇ.ت) ئۆستۈرگەن بولغاچقا، دوستۇمنىڭ ئورنى تېخىمۇ مۇستەھكەملەنگەن ئەھۋالدا ئىدى. مۇجەددىدىنىڭ ۋەزىپە ئۆتكۈزۈپ ئالغان راببانىمۇ دوستۇمنى كۈچلۈك ھىمايە قىلماقتا ئىدى. دۆلەت رەئىسى بىلەن دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرى (شاھ مەسئۇت) نىڭ بىرلا مىللەت كىشىلىرىدىن بولۇشى، ئافغانىستان ھۆكۈمىتىدە تاجىك تەسىرىنى كۈرۈنەرلىك دەرىجىدە كۈچەيتىۋېتىدۇ. نەتىجىدە ئىيۇنىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ ھېكمەتيارنىڭ پەشتۇ قوراللىق قىسىملىرى بىلەن كابۇلدىكى ئۆزبېك، تۈركمەن، تاجىك ۋە ھازارا قوراللىق بىرلەشمە ئارمىيىسى ئوتتۇرىسىدا قايتىدىن ئۇرۇش پارتلايدۇ.

ئافغانىستان مىللىي ئىسلامى ھەرىكىتىنىڭ قۇرۇلۇشى

گېنېرال دوستۇم "شىمالى ئافغانىستان ھەربىي شۇرا باش قوماندانى" دەرىجىسىدىكى بىرى ھېسابلانسىمۇ، ئافغانىستاندىكى قوراللىق قىسىملارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئايرىم - ئايرىم بىرەر سىياسىي تەۋەلىكى بولغان كۈچلەر ھېسابلىناتتى. ئۆزىنىڭ بۇ جەھەتتىكى بوشلۇقنى تولدۇرۇش زۆرۈرلۈكىنى ھېس قىلغان دوستۇم، 1992 - يىلى ماي ئېيىنىڭ ئاخىرلىرىدا مازارى شەرىپ شەھىرىدە شىمالى ئافغانىستاندا ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرۇۋاتقان ھەربىي قوماندىرلىرى بىلەن داڭلىق ئۆلىمالار قاتناشقان بىر قېتىملىق سىياسىي پارتىيە تەشكىللەش قۇرۇلتىيى چاقىرىدۇ. بۇ سىياسىي ھەرىكەت پارتىيىسىگە «ئافغانىستان مىللىي ئىسلامى ھەرىكىتى» (جۇمبۇشى مىللىي) دەپ ئىسىم

خەلق ئىختىيارى بىلەن سايلانغان ھەمدە شەرىئەت قانۇنلىرى ئاساسىغا تايىنىپ باشقۇرۇلىدىغان ئىتتىپاقداش دۆلەت تۈزۈمى تەشكىل قىلىنىدۇ. دۆلەت باشقۇرۇشتا ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ نوپۇس سانىغا قاراپ ۋەكىل قاتناشتۇرۇشى كاپالەتلەندۈرۈلىدۇ. ھەممە كىشى ئەركىن قاتنىشالايدىغان تىنچ ئومۇمخەلق سايلام مۇھىتى بارلىققا كەلتۈرۈلىدۇ. ... تەرتىپلىك مىللىي - ئىسلامىي ئارمىيە تەشكىل قىلىنىدۇ. ... ئىسلامى ۋە مىللىي ئىتتىپاقلىققا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن ھەرقايسى مىللەت ۋە قەبىلىلەرگە باراۋەر سىياسىي، ئىقتىسادى ۋە مەدىنى ھوقۇقلار بېرىلىدۇ. ئىسلام ھۆكۈملىرى ئاساسىدا ئاياللار ھوقۇقى بېرىلىدۇ. كىشىلىك ھوقۇق باياناتى بىلەن بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ بەلگىلىمىلىرى ئىسلام دىنى ئاساسىدا ھىمايە قىلىنىدۇ.

دوستۇم بۇ نۇقتىدا مىللىي ئىسلامى ھەرىكەتنى شەكىللەندۈرىدىغان ئاساسى نۇقتىلارنى كۆرسىتىپ كېلىپ، ئۆزىنى ھەمدە ئۇنىڭ بىلەن بىرگە ھەرىكەت قىلىپ كەلگەن باشقا كۈچلەرنى، قورالىق كۈچلەر دەپ تونۇشتۇرىدۇ. شۇ ئارقىلىق ھېكمەتيارنىڭ "بۇلار نەجىبۇللا بىلەن بىرگە ھەرىكەت قىلغان كىشىلەر بولغاچقا، ئۇلار جىھادقا قاتناشقانلار قاتارىغا كىرمەيدۇ. شۇنداق بولغاچقا ئۇلارنى ھەقىقىي جىھاتچى دەپ تونۇشقا بولمايدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئۇلار بۇ يېڭى رەھبەرلىك گورۇپپىسى تەركىبىدىمۇ ئورۇنغا ئېرىشەلمەيدۇ" دەيدىغان قارىلىشىغا رەددىيە بەرگەن ھېسابلاندى. كابۇلنىڭ تارتىپ ئېلىنىشى بىلەن نەجىبۇللا ھاكىمىيىتىگە خاتىمە بەرگۈزگەنلىكىنى ئالاھىدە تەكىتلەپ كۆرسىتىش ئارقىلىق، مۇجاھىتلارنىڭ ئۆزئۆزىدىن بىرى ئەمەلگە ئاشۇرالماي كەلگەن بىر ئىشنى ئىشقا ئاشۇرغانلىقىنى تەكىتلەپ كۆرسىتىدۇ. شۇنىڭدەك يەنە ئافغانىستاندا تىنچلىقنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن لازىم بولغان ئالدىنقى شەرت — مىللەتلەر نوپۇس سانىغا ئاساسەن ۋەكىل قاتناشتۇرۇش ئارقىلىق قۇرۇلىدىغان ھاكىمىيەت بولىدىغانلىقىنى، بۇنىدىن كېيىن ئافغانىستاندا بۇرۇنقىدەك ئۇنداق بىرلا

ئافغانىستان كۆپ مىللەتلىك بىر دۆلەت بولۇپ، بۇ ئەلدە ياشايدىغان خەلقلەر مىللەت ۋە مەزھەپ جەھەتلەردە ئوخشىمىغان ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. ئەمما يېقىنقى دەۋرلەرگىچە بۇ تۈر ھوقۇقلىرى ئىرقچى بىر قەبىلىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا دەپسەندە قىلىنغانىدى. شۇنىڭدەك بۇ ئىرقچى قەبىلە، ھۆكۈمرانلىقنى داۋام قىلدۇرۇشنى مەقسەت قىلىپ چەتئەل كۈچلىرىنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ مۇسۇلمان خەلقىمىزنى ئۆزئارا قىرغىن قىلىش يولىغا باشلىغان بولۇپ، بۇ قىرغىنچىلىقنى ھازىرغىچە داۋاملاشتۇرۇپ كەلمەكتە. ... خەلقىمىزنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىش ھەرىكەتلىرى ۋە قانات يايدۇرغان كۈرەشلىرى نەتىجىسىدە ئىشغالىيەتچى ئۇرۇس قوشۇنلىرى چېكىنىپ چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. ئەمما، بۇ ئەھۋال ئۇرۇشنى ئاخىرلاشتۇرۇشقا يەتمىدى. چۈنكى، ھاكىمىيەتنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالغان ئىرقچى كۈچلەر تۈزۈپ چىققان ئاساسى قانۇن، سىياسىي پارتىيە قانۇنلىرى بىلەن سىياسىي پارتىيە سانىنى قەغەز يۈزىدىلا ئېتىراپ قىلماقتا. چەتئەلدە قۇرۇلغان ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتنىڭمۇ قىلچە رولى بولمىغانلىقى ئاشكارا ئوتتۇرىغا چىقتى. ... ئافغانىستان مىللىي ئىسلامى ھەرىكىتىنىڭ ئاساسى غايىسى، ۋەتىنىمىزدە ئىجتىمائىي ھەققانىيەتنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش، ۋەتىنىمىزدە ياشايدىغان بارلىق مىللەتلەرنىڭ ھوقۇقتا باراۋەرلىكىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش. بۇنىڭ بىردىن بىر يولى، ئىتتىپاقداش (فېدېراتسىيىلىك) دۆلەت تۈزۈمىنى قوبۇل قىلىش ئارقىلىقلا مۇمكىن بولىدۇ. ...

مىللىي ئىسلامى ھەرىكەت، ۋەتەنداشلىرىمىزغا مۇنداق ۋەدە قىلىدۇ: ئافغانىستاننىڭ دىنى، مۇقەددەس ئىسلام دىنىدۇر. ۋەتىنىمىز شەرىئەت قانۇنلىرى بويىچە باشقۇرۇلىدۇ. شەرىئەت ھۆكۈملىرى سۈننى ۋە شىئە مەزھەپلىرى ئاساسىدا يولغا قويۇلىدۇ. ئىسلام دىنىدىن باشقا دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغانلار دىنى ئېتىقادى بىلەن دىنى ئىبادەت جەھەتتە ئەركىن پائالىيەت قىلالايدۇ. ...

ئافغانىستاندىكى بىردىن - بىر ھوقۇقلۇق ئورگان دەپ قوبۇل قىلىنغانلىقىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. بۇ مەسىلە مەركىزى ئورگان قارارلىرىدا ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولۇپ، قالغان پارتىيىلەرگە ھەر تۈردە چاقىرىقلار چىقىرىلغان:

مەملىكەت بويىچە ئىسلام ئىنقىلابىنىڭ غەلىبە قىلالىشى ۋە قورچاق ھۆكۈمەتنىڭ ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇشىدا "ئافغانىستان مىللىي ئىسلامى ھەرىكىتى" نىڭ ئوينىغان رولىنى ھېچ كىم ئىنكار قىلالمايدۇ. شۇنداق ئىكەن، مەركىزى ھۆكۈمەت ۋە شۇنىڭدەك باشقا ھۆكۈمەت ئورگانلىرىدا بۇ پارتىيىمۇ ئۆز كۈچىگە ماس ھالدا ئورۇنغا ئىگە قىلىنىشى لازىم. ... پارتىيىمىز ئىسلام ھۆكۈمىتىنىڭ، ۋەتىنىمىزدە ياشاۋاتقان بارلىق مىللەتلەرنىڭ ۋە قەبىلىلەرنىڭ ھوقۇقلىرىنى قوغدايدىغانلىقىغا، شۇنىڭدەك ۋەتىنىمىزنىڭ شىمالى رايونلىرىدا ياشايدىغان خەلقلەرنىڭ ۋەتىنىمىزنىڭ باشقا يەرلىرىدىكى خەلقلەر بىلەن ھوقۇقتا باراۋەر قىلىنىشىغا ئىشىنىدۇ. ... ئۆتكەن زامانلاردا ھۆكۈمەت باشقۇرۇش ئىشلىرىدا بۇ قانۇنلارغا ئەمەل قىلىنماي كېلىنگەنىدى. شۇ سەۋەبتىن بۇ ھەقتىكى مەسىلىلەر قايتىدىن كۆزدىن كۆچۈرۈلۈشى زۆرۈر بولماقتا. ... ئافغانىستان بولسا كۆپ مىللەتلىك بىر دۆلەت. شۇ سەۋەبتىن بۇ مىللەتلەرگە تەڭ ھوقۇقلار بېرىلىشى ئۈچۈن ۋەتىنىمىزنىڭ فېدېراتسىيىلىك بىر تۈزۈم بويىچە باشقۇرۇلۇشى زۆرۈر بولماقتا. ... مىللىي ئىسلام ھەرىكىتى، تولۇق مۇستەقىللىقىنى ۋە ئافغانىستاننىڭ بىر پۈتۈنلۈكىنى ھىمايە قىلىدۇ.

ئەمەلىيەتتىمۇ شىمالى ئافغانىستاندا تەشكىل قىلىنغان بۇ ھەربىي بىرلەشمە ھۆكۈمىتى، شۇ ۋاقىتلاردا دۆلەت ئىچىدىكى ئەڭ قۇدرەتلىك ئورگان ھېسابلىناتتى. ئافغانىستان مىللىي ئىسلامى ھەرىكىتى ئۆزىنى قالمايلا بۇ رايوننى تىزگىنىگە ئېلىپ، شىمالى ئافغانىستانغا تىنچلىق ۋە مۇقىملىقنى ئېلىپ كەلگەنىدى. بۇ رايوننى ياخشى بىلىدىغان بىر يازغۇچى مۇخبىر، يەنى دىلىپ ھىرو دېگەن

مىللەت، يەنى پەشتۇلارنىڭ ھاكىم بولىدىغان بىر ھاكىمىيەت تۈزۈمىگە يول قويۇلمايدىغانلىقى ئالاھىدە تەكىتلەنگەن.

31 ـ ماي كۈنىدىن 1 ـ ئىيۇن كۈنىگىچە داۋام قىلغان ئافغانىستان مىللىي ئىسلامى ھەرىكىتى قۇرۇلتاي يىغىنى، ئەڭ ئاخىرقى قېتىملىق يىغىندا ئالغان قارار بويىچە گېنېرال دوستۇم ئېچىلىش نۇتقىدا كۆرسەتكەن ئۆتكەن پرىنسىپلار بىلەن ۋەزىپىلەرنى ھىمايە قىلىدىغانلىقىنى ئېلان قىلىدۇ. شۇنىڭدەك يەنە بۇ ھەرىكەتنىڭ غايىسىنى، تەشكىلات ئاساسلىرىنى ۋە ئىجرائىتىنى رەتكە سالىدىغان نىزامنامىدىن بىرى قوبۇل قىلىندى. بۇ نىزامنامىدە كۆرسىتىلگەن پرىنسىپلار مۇنۇلاردىن ئىبارەت ئىدى:

ئافغانىستان مىللىي ئىسلامى ھەرىكىتى، مۇستەقىل بىر سىياسىي تەشكىلات. ئالىي شۇرا (مەركىزى ئورگان) پارتىيىنىڭ ھەرىكىتىگە رىياسەتچىلىك قىلىدىغان قارارلارنى چىقىرىدىغان ئەڭ يۇقىرى ئورگان بولۇپ، 313 نەپەر كىشىدىن تەشكىل تاپىدۇ. ھەر 3 ئايدا بىر قېتىم يىغىلىدىغان بۇ ئورگاننىڭ تۆتتە ئۈچ قىسمى قوراللىق كۈچلەر بىلەن مۇجاھىت گۇرۇپپىلىرىنىڭ ۋاكالەتچىلىرىدىن، قالغان تۆتتە بىر قىسمى بولسا بىتەرەپ مىللىي ۋە دىنى ۋاكالەتچىلەردىن تەشكىل تاپىدىغان بولىدۇ. رەئىس بۇ ئورگاندا سايلىنىدۇ. بۇ شۇرا يەنە ئۆز ھەيئەتلىرى ئارىسىدىن دائىملىق ئىشلەيدىغان 32 كىشىلىك ئىجرائىيە ھەيئىتىدىن بىرنى سايلاپ چىقىدۇ. بۇ ئىجرائىيەت ھەيئىتى مەملىكەتنىڭ شىمالى قىسىملىرىنى باشقۇرىدىغان ھەر تۈرلۈك ساھەلەر بويىچە ئىككىلەمچى ھەيئەتلەرنى قۇرۇپ چىقىدۇ. بۇ ئىككى ئورگان قارار ئېلىشتا ئاۋاز سانىنىڭ كۆپ سانلىققا بوي سۇنۇش پرىنسىپىغا ئەمەل قىلىدۇ.

بۇ ھەيئەتلەردە قوبۇل قىلىنغان قارارلار تەپسىلىي تەھلىل قىلىنغىنىدا، گېنېرال دوستۇمنىڭ ئافغانىستان مىللىي ئىسلامى ھەرىكىتى پارتىيىسى شىمالى

كومموُنىست پەشتۇ ئۇفتىسېرلىرىمۇ ۋەزىپىگە قويۇلغانىدى (گېنېرال دوستۇم بىلەن ئۆتكۈزۈلگەن شەخسىي سۆھبەت جەريانىدا، بۇ سانلىق مەلۇماتلارنىڭ توغرا رەقەملەر ئىكەنلىكىنى، ئەمما كۈچ جەھەتتە ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن گەپ قىلمىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. قوراللىق ساقچى قوشۇنلىرى بىلەن ھەر تۈردىكى مۇجاھىت قوماندانلارغا قارايدىغان قوشۇنلارنىڭ مازارى شەرىپتىكى ھۆكۈمەتكە بولغان ساداقىتىنىڭ بەكلا ئاجىز ئىكەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ پۇرسەت كەلگەن ھامان سەپ ئۆزگەرتىشكە تەييار كىشىلەر ئىكەنلىكىنى تەكىتلەيدۇ. ھەر قانداق بىر شارائىتتا دوستۇمنىڭ باشقۇرالايدىغان ئەسكەر سانىنىڭ 55~60 مىڭ ئەتراپىدىلا ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ. شۇنىڭدەك يەنە سانى كۆپ كۆرۈنگەن تانكا، ئايروپىلان ۋە تىك ئۇچارلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى زاپچاس يوقلۇقىدىن ئىشلەتكىلى بولمايدىغان ئەھۋالدا ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ. ـــ ئا.ھ. ئىزاھاتى).

ئىسلام جۇمھۇرىيىتى شەكىلگە كىرگەن ۋاقىتلاردىكى ئافغانىستاندا ھەر بىر مىللەت ئۆزى تۇرۇۋاتقان جايلاردا ئۆز ھاكىمىيىتىنى ئېلان قىلىۋالغان سىياسىي ۋەزىيەتنى شەكىللەندۈرگەن ئىدى. پەنشىر ۋادىسىنى مەركەز قىلغان ھالدا بەدەخشان بىلەن تاھھار قاتارىدىكى ۋىلايەتلەر جايلاشقان شەرقى شىمال ئافغانىستان تەۋەسى تاجىك گېنېرال ئەخمەت شاھمەسۇدنىڭ تىزگىنى ئاستىدا ئىدى. ئۇلارنىڭ تەسىر دائىرىسى كابۇلغا 40 كىلومېتىر كېلىدىغان شەرقى شىمالدىكى چارىقار رايونىغىچە سوزۇلغان ئىدى. مەسۇد، سىياسىي جەھەتتە بۇرھانىدىن راببانىنىڭ جەمىيەتى ئىسلامغا قارايدىغان بىرى ئىدى. شۇنىڭدەك يەنە ھېرات رايونىنىڭ ھاكىمى بولغان ئىسمايىلخانمۇ بۇ جەمئىيەتكە تەۋە بىرى ئىدى. ئافغانىستاننىڭ ئوتتۇرىسىدىكى تاغلىق رايون بولغان ھازاراجات تەۋەسى ھازارا پارتىيىسى بولغان ھىزبى ۋاھدەتنىڭ مۇتلەق تىزگىنى ئاستىدا ئىدى. بىر مۇنچە شىيەلىكلەر پارتىيىلىرىدىن تەشكىل تاپقان بۇ گۇرۇھنىڭ يېتەكچىلىكىنى مازارى ئۇستىگە ئالغان ئىدى. جەنۇبتىكى پەشتۇ رايونلىرىدا بولسا، مۆتىدىل

ئادەم بىتەرەپ كۆزەتكۈچى سۈپىتىدە شىمالى ئىتتىپاق بىلەن ئەينى ۋاقىتتىكى ۋەزىيەتكە مۇناسىۋەتلىك ماقالىسىدە مۇنۇلارنى يازىدۇ:

كابۇلدىكى ھاكىمىيەت ئۈستىدىكى گۇرۇپپىلارنىڭ كېلىشەلمەيدىغان مۇناسىۋەتلىرى ئۆزىنى مىللىي ئىسلام ھەرىكەت پارتىيىسىنىڭ رەئىسى ھەمدە شىمالى ئىتتىپاق كۈچىنىڭ قوماندانى دەپ قارايدىغان گېنېرال دوستۇمنىڭ ئىناۋىتىگە ئاساسەن تەسىر كۆرسىتەلمىگەن. مىللىي ئىسلامى ھەرىكەت پارتىيىسى مەملىكەتنىڭ جەمئىي 29 ۋىلايىتىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا جۇمھۇرىيەت بويلىرىدىن تارتىپ كابۇل بويلىرىغا قەدەر سوزۇلغان رايوندىكى 9 ۋىلايەتتە ھاكىمىيەت تىزگىنىنى قولغا ئېلىپ بولغان ئىدى. بۇ رايوندا باج يىغىش، تاموژنا ئىشلىرى قاتارىدىكى پائالىيەتلەرگە مەسئۇل كۈچلۈك كادىرلىرىغا تايىنىپ ئافغانىستان تەۋەسىدە ئۆز ئالدىغا بىر دۆلەتتەك پائالىيەت قىلىپ كەلمەكتە ئىدى. شىمالى ئىتتىپاق، پايتەخت قىلغان مازارى شەرىپتە توك، ۋودوپروۋوت سۈيى ۋە قاتناش - ترانسپورت قاتارىدىكى جامائەت خىزمەتلىرىنى پۇختا ئورۇنلاشتۇرۇپ باشقۇرۇپ كەلگەن. بۇنىڭغا سېلىشتۇرغاندا، پايتەخت كابۇلدا ھەممىلا يەرنى قاپلىغان قالايمىقانچىلىق، نوپۇس سانى يېرىم مىليوندىنمۇ كېمىيىپ كېتىشىگە سەۋەبچى بولغان ئېغىر يوقسۇزلۇق ھۆكۈم سۈرمەكتە ئىدى. ئافغانىستاندىكى ئەڭ كۈچلۈك ھەربىي كۈچ بۇ ئىتتىپاققا قارايدىغان ئارمىيە ھېسابلىناتتى. 1993 - يىلىنىڭ باھار ئايلىرىدىن باشلاپ شىمالى ئىتتىپاق، 120 مىڭ نەپەردەك ئەسكەر، بىر - ئىككى مىڭدەك تانكا، يۈزدىن ئارتۇق ئۇرۇش ئايروپىلانى، تىك ئۇچار ۋە ترانسپورت ئايروپىلانى قاتارلىقلاردىن تەشكىل تاپقان بىر ھاۋا ئارمىيە كۈچىگىمۇ ئىگە ئىدى.

شىمالى ئىتتىپاقنىڭ ئارمىيىسى ئاساسلىقى ئۆزبېك، تۈركمەن ۋە تاجىكلاردىن تەشكىل تېپىش بىلەن بىرگە، يەنە سابىق

شەرىپتە ئىراننىڭ، ئۇنىڭ كەينىدىنلا تۈركىيەنىڭ كونسۇلخانا ئاچقانلىقى، دوستۇم ھۆكۈمىتىنى ئالاھىدە ئابرۇيغا ئېرىشتۈرگەندەك قىلغانىدى. دوستۇم ھۆكۈمىتى، قوشنا تۈركىستان جۇمھۇرىيەتلىرى تەرىپىدىن، ئافغانىستاندىكى قالاق ئىسلام پارتىيىلەرنى چەكلەپ تۇرىدىغان بىر ئامىل دەپ قارالماقتا ئىدى. دېگەندەك بۇ ۋاقىتلاردا تاجىكىستاندا ھۆكۈمەت بىلەن دىنى ئۆكتىچى كۈچلەر ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇشلار كۆرۈلۈشكە باشلايدۇ. ئافغانىستاندىن قالاق دىنچى ئىنقىلاب تەسىرى يامراپ كىرىپ كېلىش خەۋپى ئۆزبېكىستان دائىرىلىرىنىمۇ ئەنسىرىتىپ كەلمەكتە ئىدى.

نۆۋەتلىشىپ دۆلەت رەئىسى بولۇش نۆۋىتى 1993 - يىلى ئوتتۇرىلىرىدا توشقاندىن كېيىن ئورنىنى ئۆتكۈزۈپ بېرىشكە توغرا كەلگەن بۇرھانىدىن راببانى، ئافغانىستاندا ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان قالايمىقانچىلىقلارنى باھانە قىلىپ، ۋەزىيەت ئۆگشالغان كۈنگىچە دۆلەت رەئىسلىكىنى داۋاملىق ئۈستىگە ئېلىش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. نەتىجىدە ئافغانىستاندىكى سىياسىي كۈچ تەڭپۇڭلۇقى قايتىدىن ئۆزگەرتىلىدۇ. قالغان گۇرۇھتىكىلەر بۇ ئەھۋاللارغا ئامالسىز مەيلى دەپ قاراپ تۇرۇشىدۇ. شۇ ۋاقىتلاردا، يەنى مارت ئېيىنىڭ ئاخىرىدا پاكىستان پرېزىدېنتى ناۋاز شەرىپنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن ئىسلامئاۋاتتا بىر قېتىملىق يىغىن چاقىرىلىدۇ. بۇ يىغىنغا 6 پەشتۇ پارتىيىسى، رابباني يېتەكچىلىكىدىكى تاجىك پارتىيىسى ۋە شىيېلەرنىڭ ھىزبى ۋاھدەت پارتىيىسى قاتارلىق پارتىيىلەر چاقىرىلىپ، ھېكمەت يار باشچىلىقىدىكى قالغان رادىكال پەشتۇ پارتىيىلىرىنىڭ قاتتىق نارازىلىق كۆرسىتىشى سەۋەبىدىن، شىمالى ئافغانىستان تەۋەسىدە ۋەزىيەتنى تىزگىنلەپ كېلىۋاتقان دوستۇمنىڭ مىللىي ئىسلام ھەرىكىتى پارتىيىسى بۇ يىغىنغا چاقىرىلمايدۇ. 6 كۈنلۈك مۇزاكىرىدە پاكىستان، ئىران ۋە سەئۇدى ئەرەبىستان مەسئۇللىرى ئالدىدا بىر شەرتنامە ئىمزالىنىدۇ.

بۇ شەرتنامىگە ئاساسەن، گۇلبەددىن ھېكمەتيارغا رەئىسلىك ۋەزىپىسى بىلەن ھۆكۈمەت تەشكىل قىلىش ھوقۇقى بېرىلىدۇ. ھۆكۈمەتتە 8 پارتىيىگە تەڭ دەرىجىدە ئورۇن بېرىلىدىغان بولىدۇ. يەنە بىر يىلنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە چوقۇم ئومۇمى سايلام ئۆتكۈزۈلۈشى شەرت قىلىنىدۇ. ھېكمەتيارنىڭ قاتتىق نارازىلىق

پەشتۇ پارتىيىلىرى ئاساسى جەھەتتىن كۆچىدىن ئايرىلىپ قالغان بولۇپ، ھېكمەتيارنىڭ ھىزبى ئىسلامى پارتىيىسى بۇ تەۋەلەرنى تىزگىنلىۋالغان ئىدى. شۇنداق قىلىپ پايتەخت كابۇل بۇ ئۈچ خىل كۈچلەرنىڭ تەسىر دائىرىسى قىسىلىپ قالغان بولۇپ، شەھەرنىڭ ھەر بىر تەرىپى ھەر تۈردىكى گۇرۇھلار تەرىپىدىن تىزگىنلەنگەن ۋەزىيەتتە ئوتتۇرىسىغا ئىدى. تېخىمۇ كىچىك گۇرۇپپىكىلەردىن بولغان نۇرىستانىلار، ئىسمائىلىلار ۋە باشقىلار ئۆز رايونلىرىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان ۋەزىيەتنى شەكىللەندۈرۈۋالغان ئىدى. شىمالى ئىتتىپاققا قارايدىغان كۈچلەر ئايرودرومنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا كابۇلنىڭ بەزى يەرلىرىنى قولىدا تۇتۇپ تۇرۇۋاتقان بولسىمۇ، شىمالدىكى تۈركلەر رايونى بىلەن كابۇل ئوتتۇرىسىدىكى ئارىلىق بەكلا يىراق قالغانىدى. بۇ ئارىلىقتا يەنە ئۆتۈش تەس ھىندىقۇش تاغلىرى قەد كۆتۈرۈپ سوزۇلغانىدى. گېنېرال دوستۇم تەشكىللەپ چىققان بۇ ئىتتىپاقنىڭ باشقا گۇرۇھتىكىلەرگە ئوخشىمايدىغان تەرىپى، بارلىق ئېتنىك تەركىبلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تۈزۈلۈشكە ئىگە ئىكەنلىكى ئىدى. دەسلەپكى ۋاقىتلاردا دوستۇمغا كۈچلۈك پۇرسەت تۇغدۇرۇپ بەرگەن بۇ ۋەزىيەت، بىر مەزگىل ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن ئېغىر دەرىجىدە ئاجىزلىششقا سەۋەبچى بولۇپ قالدى.

ئافغانىستاندىكى كۈرەش، بۇندىن كېيىن مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش سەۋىيىسىگە چۈشۈپ قالغان بولۇپ، ھەر خىل مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدا ۋاقىتلىق ھەمكارلىقلارلا بولالىشى مۇمكىن ئىدى. بارلىق مىللەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان ئورگاندىن بىرنى قۇرۇپ چىققان، بۇ ئورگاننى داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن بارلىق تەدبىرلەرنى ئىشقا سېلىپ باققان گېنېرال دوستۇم، مىللىي زىددىيەت كۈرىشى قاينىمى ئىچىگە پېتىپ قالغانلىقى كەلتۈرۈپ چىقارغان بۇنداق بىر ئورگاننىڭ ئاجىزلىقىدىن ئىبارەت بۇ رېئاللىقنى بەكلا پاجىئەلىك بەدەل تۆلەش ئەمەلىيىتى ئارقىلىقلا تونۇپ يەتتى.

1993 ـ يىلى ئىچىدە گېنېرال دوستۇم، تۈركىيە باشچىلىقىدىكى ھەر قايسى ئەللەر بىلەن مۇناسىۋەت قۇرۇشقا كىرىشىپ، خەلقئارالىق سىياسىي ياردەم ئاختۇرۇش پائالىيىتىنى باشلايدۇ. شىمالى ئافغانىستاننىڭ مەركىزى بولغان مازارى

ئەخمەت شاھ مەخسۇدنىڭ خەۋپرى بارلىقىنىڭ ئۇتتۇرىغا چىقىشى ئىدى. بۇ ۋەقە يېڭى بىر بوھراننىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىغا سەۋەب بولىدۇ. نەتىجىدە، 1994 - يىلى يانۋار ئېيىدا كابۇلدا كەڭ كۆلەملىك بىر توقۇنۇش يۈز بېرىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئىككى يىلدىن بۇيان داۋام قىلىپ كەلگەن دوستلۇق - مەسۇد ئىتتىپاقىغا خاتىمە بېرىلىپ، ئافغانىستاندىكى ئېتنىك گۇرۇھلار بىر - بىرى بىلەن قوراللىق جەڭ قىلىشقا كىرىشىپ كېتىدۇ.

تالىبانلار ھەرىكىتىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى

ئافغانىستاندىكى ئىچكى ئۇرۇشلار بۇ ئېتراپتىكى دۆلەتلەر تەرىپىدىن يېقىندىن تۇزىتىلمەكتە ئىدى. پاكىستان، پەشتۇ كۈچلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان بىر ئافغانىستان مەيدانىغا كېلىشى ئۈچۈن باش قاتۇرماقتا ئىدى. ئافغانىستاندا بارلىققا كېلىدىغان بىر ھاكىمىيەت پاكىستاننىڭ ئاسان سىڭدۈرۈۋېتەلەيدىغان پەشتۇنىستان مەسىلىسىنى ئوتتۇرىغا قويمايدىغان بىر ھاكىمىيەت بۆلىشى، پاكىستان بىلەن ئوخشاش سىياسەت يۈرگۈزىدىغان بىر ھاكىمىيەت ئوتتۇرىغا چىقىشى كېرەك ئىدى. ئەڭ مۇھىمى، ئوتتا ئاسىيا تۈركى جۇمھۇرىيەتلىرى بىلەن پاكىستان ئوتتۇرىسىدا ئالاقە ئورنىتىشقا توسالغۇلۇق قىلمايدىغان، راۋان قاتناش تۈگۈنى بولالايدىغان بىر ئافغانىستان بارلىققا كېلىشى لازىم ئىدى. يەنە بىر تەرەپتىكى ئىران بولسا، ھازارالار كۈچلۈك ئورۇنغا ئېرىشتۈرۈلگەن بىر ئافغانىستاننىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىنى ئارزۇ قىلاتتى. پەشتۇ ياكى تۈركلەرنى ئاساس قىلىپ قۇرۇلىدىغان ئافغانىستان ھاكىمىيىتىنى ئىران قەتئىي خالىمايتتى. پارس مەدەنىيەت تەۋەسىگە مەنسۇپ تاجىكلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان بىر ھاكىمىيەت قۇرۇلغىنىدا، ئوخشاش تىلدا سۆزلىشىدىغان، بىر - بىرىگە يېقىن سىياسىي قاراشتىكى ئىران، ئافغانىستان ۋە تاجىكىستان چەمبىرىنى شەكىللەندۈرۈش پۇرسىتى بارلىققا كەلگەن بولاتتى. تۈركمەنىستان بىلەن ئۆزبېكىستان بولسا، چېگرالىرىنىڭ نېرىقى تەرىپىدە ياشايدىغان ئوخشاش قاندىكى قېرىنداشلىرىنىڭ ئافغانىستان ھاكىمىيىتى تەركىبىدە گېپى ئۆتىدىغان كۈچلۈك ئورۇنغا ئىگە بۆلىشىنى، شۇنداقتىمۇ ئافغان ئۇرۇشىدا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىغان ئىسلامى جىھاد قاراشلىرىنىڭ ئۆز تەۋەلىرىگە

قىلىشى سەۋەبىدىن گېنېرال دوستۇمغا ھۆكۈمەت كابىنېتىدا ۋە ئىجرائىيە كومىتېتىدا ھېچقانداق بىر ۋەزىپە بېرىلمەيدۇ. شۈبھىسىزكى، ئافغانىستان ئەمەلىيىتىگە پەقەتلا ماس كەلمەيدىغان بۇ شەرتنامىنىڭ ئەمەلىيلەشتۈرۈلۈشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

ئەخمەت شاھ مەسئۇد، ھېكمەتيارنىڭ مۇنچە مۇھىم ئورۇنغا تەيىنلەنگەنلىكىدىن پەقەتلا رازى ئەمەس ئىدى. گېنېرال دوستۇم بولسا، ھەممە ئىشتىن چەتتە قالدۇرۇلغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارغا تېخىمۇ قوپال مۇئامىلىدە بولىدۇ. يەنە بىر تەرەپتە ھازارالار ھۆكۈمەتنىڭ تەسىر كۈچىگە ئاساسلانماستىن پارتىيىلەر ئاساسىدا تەشكىل قىلىنغانلىقىغا رازى ئەمەس ئىدى. چۈنكى، پارتىيىنى ئاساس قىلىپ ھۆكۈمەت قۇرۇلغانلىقى ئۈچۈن 6 پارتىيىسى بولغان پەشتۇلار ھۆكۈمەت ئىچىدە ئىنتايىن كۈچلۈك ئورۇنغا ئېرىشىۋالغانىدى. شۇنىڭدەك يەنە، بىر قىسىم پەشتۇ پارتىيىلىرى ئاساسى قانۇنغا شىئە مەزھىپىنى ئېتىراپ قىلىدىغان ماددىلارنىڭ كىرگۈزۈلۈشىگە قارشى چىققانىدى. نەتىجىدە، كابۇلدىكى ھىزبى ۋاھدەت قوراللىق كۈچلىرى ئۇلاردىن ئايرىلىش قارارىنى ئېلىپ، دۆلەت باشلىقى راببانى تۇرىدىغان يەرلەرگە قارىتا ھۇجۇم باشلاشقا كىرىشىدۇ. بۇ خىل ۋەزىيەت شەكىللەنگەندىن كېيىن، ئەخمەتشاھ مەخسۇد بىر تەرەپتىن ھازارا كۈچلىرى بىلەن يەنە بىر تەرەپتىن ھېكمەتيار كۈچلىرى بىلەن ئۇرۇشۇشقا مەجبۇر بولىدۇ. دوستۇم بولسا، ئايرودرومنى ساقلاپ قالالىغۇدەك ئەسكەر قالدۇرۇپ قوشۇنلىرىنى كابۇل سىرتىغا چېكىندۇرۇپ كېتىپ ۋەزىيەت كۆزىتىشتىن باشقا بىر ئىش قىلمايدۇ.

1993 ـ يىلى دېكابىرنىڭ ئاخىرلىرىدا بارلىققا كەلگەن بىر ۋەقە، ئافغانىستان ئىچكى ئۇرۇشىدىكى كۈچ تەڭپۇڭلۇقىنى پۈتۈنلەي ئۆزگەرتىۋېتىدۇ. دوستۇمنىڭ مازارى شەرىپتىكى ياردەمچىلىرىدىن بىرى بولغان تاجىك گېنېرال ئۇستات ئاتا، بىر قىسىم تۈركى قوماندانلىرى بىلەن بىرلىشىپ دوستۇم ھاكىمىيەت كۈچلىرىگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ چىقىدۇ. بىرەر ھەپتىدەك داۋاملاشقان قوراللىق توقۇنۇشتىن كېيىن ئىسيان كۆتۈرگەن قوماندانلار ئەل بولىدۇ. بۇ قېتىمقى ۋەقەدىكى مۇھىم بىر ئىش شۇكى، بۇ قېتىملىق دوستۇمنى يوقىتىش ئىسيانىدىن

ھۆكۈمىتى چېگرا مۇداپىئە ئىشلىرى بىلەن دۆلەت ئامانلىق ئىشلىرىنى ئاساسى جەھەتتىن رۇسىيەگە تاشلاپ بەرگەن ئىدى. قالغان دۆلەتلەرمۇ مۇداپىئە ۋە ئامانلىق ساھەلىرىدە رۇسىيە بىلەن ھەمكارلىق ئورنىتىش شەرتنامىلىرىنى تۈزۈش زۆرۈرىيىتىنى ھېس قىلىشماقتا ئىدى.

ئافغانىستاندىكى بۇ تۈر قالايمىقان ۋەزىيەت، رۇسىيەگە يەنە باشقا بىر ئەۋزەللىكنىمۇ ئوتتۇرىغا چىقىرىپ بەرمەكتە ئىدى. تۈركىستان جۇمھۇرىيەتلىرىنىڭ نېفىت ۋە تەبىئىي گاز قاتارىدىكى بايلىقلىرىنى ئافغانىستان ئارقىلىق ھىندى ئوكيانغا يەتكۈزۈش ئارزۇلىرى ئافغانىستاندا تىنچلىق تۇرغۇزۇلمىغىچە ئەمەلگە ئېشىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، بۇ تۈردىكى بايلىقلارنى دۇنيا بازىرىغا چىقىرىشتا رۇسىيەنى ۋاستە قىلغان ۋەزىيەت داۋام قىلىشى مۇمكىن ئىدى. بۇ تۈردىكى مەسىلىلەر ئا ق ش نىمۇ ئافغانىستانغا قىزىقتۇرىدىغان ئامىللارنى شەكىللەندۈرگەنىدى. ئۇنوسالنى ئاساس قىلغان نۇرغۇنلىغان ئامېرىكا ئېنېرگىيە شىركەتلىرى ئوتتۇرا ئاسىيا نېفىتىنى ئافغانىستان بىلەن پاكىستاندىن ئۆتكۈزۈپ ھىندى ئوكيانغا يەتكۈزۈش، ئۇ يەردىن يەنە يىراق شەرققە توشۇشقا مۇناسىۋەتلىك لايىھەلەرنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ پېيىگە چۈشكەنىدى. يەنە شۇ شىركەتلەر تۈركمەنىستان تەبىئىي گازىنىمۇ يەنە شۇ يول بىلەن پاكىستان ۋە ھىندىستان بازارلىرىغا يەتكۈزۈشنى ئارزۇ قىلىشماقتا ئىدى. شۇنداق قىلىپ، ئامېرىكالىقلار ئۈچۈن ئېيتقاندا، قانداقلا بىر ھۆكۈمەت تىكلەنگەن بۆلىشىدىن قەتئىي نەزەر، ئافغانىستاندا مۇقىملىققا كاپالەتلىك قىلالىغۇدەك بىر كۈچكە ئېھتىياج تۇغۇلۇۋاتقان بولۇپ، بۇنداق بىر كۈچ ئوتتۇرىغا چىقىشى ھامان ئۇنىڭغا ئىككىلەنمەي قەتئىي ياردەم قىلىشقا تەييار ئىدى.

ئافغانىستان ئۇرۇشى، يۇقىرىدىكى دۆلەتلەردىن باشقا ئەللەرنىمۇ ئۆزىگە جەلپ قىلماقتا ئىدى. بۇ يەردىكى ئۇرۇش دەسلىپىدە سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى بىر جىھاد ئۇرۇش بولۇپ باشلانغانلىقى ئۈچۈن، سەئۇدى ئەرەبىستان باشچىلىقىدىكى بىر قىسىم ئەرەب ئەللىرى بۇ يەردىكى ۋەقەلەرگە بىۋاستە ئارىلاشقان ئىدى. شىمالى ئافغانىستاندا ياشايدىغان تۈركلەر سەۋەبىدىن تۈركىيەمۇ بۇ يەردىكى ۋەقەلەرگە يېقىندىن دىققەت قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ

يۇقۇپ قىلىشىنىمۇ ھەرگىز خالىمايتتى. بولۇپمۇ ئۆزبېكىستان دائىرىلىرى پەرغانە ۋادىسىدا باشلانغان دىنىي خاراكتېردىكى ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەردىن زادىلا خاتىرجەم ئەمەس ئىدى. شۇنىڭدەك، ئۆزبېكىستانىنىڭ ئىككى تام قوشنىسى بولغان تاجىكىستان بىلەن ئافغانىستاندا داۋاملىشىۋاتقان ئىچكى ئۇرۇشلارنىڭ ئۆزبېكىستاندىمۇ ئېغىر داۋالغۇشلارنى پەيدا قىلىۋېتىشىدىن بەكلا قورقاتتى. ئۆزبېكىستاندا ئىسلامى ھاكىمىيەت تىكلىنىشىنى ئارزۇ قىلىدىغان رادىكال دىنچىلارغا مەنسۇپ ئۆكتىچىلەر ئافغانىستانغا جايلىشىۋالغان بولۇپ، سىياسىي پائالىيەتلىرىنى ئافغانىستان تەۋەسىدە تۇرۇپ قانات يايدۇرۇپ كەلمەكتە ئىدى. گەرچە ئۆزبېكىستان ئۆزىنىڭ ئافغانىستان بىلەن بولغان چېگرالىرىنى قاتتىق تىزگىنلەپ كېلىۋاتقان بولسىمۇ، تاجىكىستان تەرەپتىن كېلىدىغانلارنى يېتەرلىك دەرىجىدە تەكشۈرۈپ كېتەلمەيۋاتاتتى. ئافغانىستانىنىڭ يەنە بىر تام قوشنىسى بولغان تاجىكىستان بولسا، مۇستەقىللىقىنى ئېلان قىلار - قىلمايلا ئىچكى ئۇرۇش قايىنمى ئىچىگە پېتىپ قالغانىدى. ئۇ يەردە مەركىزى ھۆكۈمەتكە قارشى ئۇرۇش قىلىۋاتقان ئۆكتىچىلىك ھەرىكىتى ئىسلامى خاراكتېردىكى كۈچلەردىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، ئەزالىرىنى ئاساسى جەھەتتىن چەت دۆلەتلەردە، يەنى ئافغانىستانىنىڭ تاجىكلار زىچ ئولتۇراقلاشقان جايلىرىدا تەربىيىلەپ يېتىشتۈرمەكتە ئىدى. بۇ كۈچلەر، ئافغانىستاندا جەڭ قىلىۋاتقان مۇجاھىت گۇرۇھلارنىڭ ياردىمىگە ئېرىشىپ كەلمەكتە ئىدى.

بۇ رايوننىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى دەۋرىدىكى خوجايىنى بولغان رۇسىيە بولسا، بۇ ماجىرالارنىڭ ئۆزىگە زىيان كەلتۈرۈپ قويۇشىدىن ساقلىنىش بىلەن بىرگە، بۇ قالايمىقانچىلىق ۋەزىيەتتىن تۇغۇلىدىغان رۇسىيەگە پايدىلىق پۇرسەتلىرىدىن پايدىلىنىشنىمۇ ھەرگىز ئۇنتۇمىغان ئىدى. تۈركى جۇمھۇرىيەتلىرىدە ئىسلامچى خاراكتېردىكى رادىكال تۈزۈملەرنىڭ بارلىققا كېلىشىنى رۇسىيەلىكلەر ئەلۋەتتە خالىمايتتى. ئەمما، مۇستەقىللىقىنى تېخى يېڭىدىن قولغا كەلتۈرگەن بۇ دۆلەتلەر ئۆز چېگرالىرىنى تەكشۈرۈپ تىزگىنلىيەلىگۈدەك، ياكى بولمىسا يۈز بېرىش ئېھتىمال بولغان بىرەر توقۇنۇشنى يېڭەلىگۈدەك مۇداپىئە ئاساسلىرىنىڭ يوقلۇقى، رۇسىيەنى بۇ جايلارغا ژاندارما كۈچلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ ساقچىلىق قىلىش پۇرسىتىگە ئىگە قىلىپ كەلمەكتە ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، تاجىكىستان

ھېكمەتيارنىڭ ھىزبى ئىسلام پارتىيىسىمۇ قورال - ياراغ ۋە پول جەھەتلەردە پاكىستاننىڭ ياردىمىگە تايىنىپ كەلمەكتە ئىدى. بۇرۇن بۇ گورۇھلارغا ياردەم قىلىپ كەلگەن ئەرەب ئەللىرى پاكىستاندىن ئايرىم بۇ تۇردىكى ياردەملىرىنى داۋاملاشتۇرالىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. تالىبانلار 1996 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگىنىدە پايتەخت كابۇلنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا ئافغانىستاننىڭ يېرىمىدىن كۆپرەك قىسمىنى ئىگىلىۋالدۇ. كابۇلنى تارتىپ ئالغان ۋاقىتدا، شەھەر مۇداپىئەسىدە تۇرغان تۈرك قوۋملىرىنى (ئۆزبېك - تۈركمەن)، ھازارالار ۋە تاجىك قوراللىق كۈچلىرىنى قىرىپ تاشلىغان بولۇپ، بۇ جەرياندا سابىق دۆلەت رەئىسى نەجىبۇللانىمۇ ئۆلتۈرۈۋەتكەنىدى. نۆۋەتتىكى نىشانىنى تاجىك، تۈركلەر ۋە ھازارالار ئىگىلەپ تۇرغان يەرلەرگە، يەنى شىمالى ئافغانىستان بىلەن پەنشىر ۋادىسىنى تارتىپ ئېلىشقا قاراتقانىدى.

ئافغانىستاننى جەنۇب ۋە شىمال دەپ ئىككى قىسىمغا ئايرىپ تۇرغان ھىندىقۇش تاغلىرىنىڭ پەقەت ئىككىلا يېرىدە چىقىش ئېغىزى بار ئىدى. بۇ ئېغىزلاردىن بىرى، سۇئىي چىقىش ئېغىزى بولغان سالاڭ ئېغىزى ئىدى. بۇ ئېغىزنىڭ كابۇل تەرىپىنى تالىبانلار ئىگىلىۋالغان بولۇپ، نېرىقى تەرىپى شىمالى ئىتتىپاقداش كۈچلەر تەرىپىدىن تىزگىنلەنگەن ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، تالىبان كۈچلىرى تارىختىن بۇيان شىمالى ئافغانىستانغا ئۆتۈش ئېغىزى بولۇپ كېلىۋاتقان ھېرات - باغدىس تەرىپىگە قاراپ يولغا چىقىدۇ. ئەگەر باغدىس تەرەپنى ساقلاۋاتقان شىمالى ئىتتىپاقداش كۈچلىرىنى يېڭىۋالالىسىلا شىمالى ئافغانىستانغا ئۆتىدىغان يولنى ئېچىۋالالىغان بولاتتى.

ئازاتبەگنىڭ ۋاپاتى

1989 - يىلى ئافغانىستانغا بېرىۋالغان ئازاتبەگ، دەسلىپىدە تاتار را- يونىدىكى قارارگاھىغا، كېيىن يەنە سەمەنگاننىڭ ئايبەك تەۋەسىدىكى قارارگاھىغا جايلىشىۋېلىپ ئورۇسلارغا قارشى قانات يايدۇرۇۋاتقان كۈرەشكە بىۋاستە قوماندانلىق قىلىپ كەلمەكتە ئىدى. نەجىبۇللا ھاكىمىيىتىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە گېنېرال دوستۇم بىلەن مۇناسىۋەت تىكلەپ، ئۇنىڭ مۇجاھىتلار سېپىگە ئۆتىشى جەھەتتە يول كۆرسىتىپ تۇرۇۋاتقان ئىدى. ئازاتبەگ بىلەن دوستۇم

بىرىگە ئايلانغانىدى. يەنە بىر چوڭ قوشنىسى بولغان خىتاي بولسا، جىھاد ھادىسىلىرى شەرقى تۈركىستانغا تەسىر كۆرسەتمەيدىغانلا بولىدىكەن، بۇ يەردىكى ۋەزىيەتتىن بەك ئەنسىرەپمۇ كەتمەيتتى. ھەتتا ئۇرۇشۇۋاتقان ھەرقايسى گۇرۇھلارغا قورال سېتىپ ئوتتۇردىن پايدا ئۇندۇرۇپ يۈرمەكتە ئىدى. بىر - بىرى بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتقان گۇرۇھلارمۇ ئۇن - تىنسىز ئىمزالانغان شەرتنامىگە ماقۇل دېيىشكەن بولۇپ، خىتايىنى بىئارام قىلىدىغان ھەرقانداق بىر ھەرىكەت قىلىشتىن ئۆزىنى چەتكە ئېلىپ يۈرمەكتە ئىدى.

1994 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگىنىدە ھېچ بىر گۇرۇھ بىر - بىرىدىن ئۈستۈن كېلەلمەيدىغان تۇرغۇنلۇق ھالەت شەكىللىنىپ قالغاندەك كۆرۈنەتتى. شۇ كۈنگىچە پاكىستاننىڭ ياردىمىگە ئېرىشىپ كېلىۋاتقان بىرمۇ پەشتۇ پارتىيىسى ئافغانىستاندا ھاكىمىيەتنى قولغا كىرگۈزەلمىگەننى ئاز دەپ، ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى سۈركىلىشلەرمۇ كۈچىيىشكە باشلايدۇ. بولۇپمۇ ھېكمەتيار بۇ ساھەدە بەكلا باش ئاغرىقى تېپىپ بېرىۋاتقان بىر كۈچكە ئايلانماقتا ئىدى. بۇنداق ئەھۋال كۆرۈلگەندىن كېيىن، پاكىستان ھۆكۈمىتى ئافغانىستاندا ئۆز خاھىشىغا ئۇيغۇن كېلىدىغان بىر كۈچ يارىتىشقا تۇتۇش قىلىدۇ. پاكىستان ھۆكۈمىتى ئالدى بىلەن دۆلىتى ئىچىدە دىنى بىلىم ئالغان ئافغان تالىپلىرىنى ئاساس قىلىدىغان يېڭىچە بىر ھەرىكەت قوزغىتىدۇ. تالىبان دەپ ئاتالغان بۇ بىر تۈركۈم كىشىلەر پاكىستان ئارمىيىسى، پاكىستان ئىستىخبارات تەشكىلاتى (ئى س ئى) ۋە س ئى ئا (ئا ق ش) تەرىپىدىن تەربىيىلىنىپ يۆلەپ چىقىرىلىدۇ. بۇ ھەرىكەتنىڭ يېتەكچىلىرىنى ئافغانىستاندا تېخى ھېچكىم تونۇمايتتى.

ئا ق ش نىڭ ياردىمى ۋە پاكىستان ئارمىيىسىنىڭ ئوفىتسېرلىرى تەرىپىدىن يېتەكلەنگەن بۇ ھەرىكەت، تېز ئارىدا ئافغانىستاننىڭ پەشتۇلار مەركەزلەشكەن يەرلىرىنى تارتىپ ئېلىشقا باشلايدۇ. بۇ جايلارنى ئىگىلەپ ياتقان پەشتۇ پارتىيىلىرى، پاكىستاننىڭ ياردىمى بولماي تۇرۇپ ھېچقانداق بىر ئىشنى باشقا ئېلىپ چىقالمايدىغانلىقىنى بىلگىنى ئۈچۈن تالىبان كۈچلىرى بىلەن تىركىشىشتىن ۋاز كېچىدۇ. ھېكمەتيار گۇرۇھىدىكىلەر ئاز - تولا قارشىلىق كۆرسىتىپ باققاندەك قىلىسىمۇ، بىرەر نەتىجىگە ئېرىشەلمەيدۇ. ئەسلىدىنلا

تۈركىلەرنىڭ سالمىقىنى كۈچەيتىش كېرەكلىكىنى، بولمىسا ئېغىر قىيىنچىلىقلارغا دۇچ كېلىشى مۇمكىنلىكىنى ئېيتتىم. نېمە ئىش بولغىنىنى بىلمەيلا قالدىم: بۇ ھەقتىكى پىكرىم تۈركىلەردىن باشقا ئىرقتىكى گۇرۇھلار بىلەن ئۇلارنىڭ كوماندىرلىرىنىڭ قۇلىقىغا يېتىپ بارغانىكەن. شۇندىن باشلاپ ماڭا قارشى كۈچلۈك ھەرىكەتلەر باشلىنىپ كەتتى. بۇ جەرياندا ماڭا قارشى بۇ تۈردىكى ھەرىكەتلەرنىڭ ھاياتىمغا تەھدىت يەتكۈدەك دۈشمەنلىككە بېرىپ يېتىۋاتقانلىقىنى سېزىپ، ئۇ يەرنى تاشلاپ چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدۇم (1994 - يىلى تۈركىيە زىيارىتى جەريانىدا ئازاتبەگ بىلەن ئۆتكۈزۈلگەن خۇسۇسى سۆھبەت خاتىرىسىدىن. ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى يىللاردا تۈركىيە تەشۋىقات ئورگانلىرىغا بەرگەن مەلۇماتلىرىدا مىللىي ئىسلامى ھەرىكەت تەشكىلاتى تەركىبىدە ھەر تۈرلۈك گۇرۇھلارنىڭ بارلىقىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتكەن بولۇپ، بۇ گېپىمۇ ئۇلارنىڭ نارازىلىقىنى قوزغىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. — ئا.ھ. ئىزاھاتى).

گېنېرال دوستۇم مازارى شەرىپتە كۈچلۈك ھاكىمىيەت تىكلەپ ئالغىنىدىن كېيىن، ئازاتبەگكە قارايدىغان كوماندىرلارنىڭ ھەممىسىلا دېگۈدەك دوستۇم تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىشكەنىدى. ئافغانىستان شارائىتى ئاستىدا، ھەربىي ياردەمگە ئېرىشەلمەيدىغان بىر يېتەكچىنىڭ سىياسىي ساھەدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرالىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بۇ تۈردىكى ھادىسىلەر سەۋەبىدىن، ئازاتبەگ ئۆز تەسىر كۈچىدىن ئاستا - ئاستا ئايرىلىپ ئۆزىنىڭ چەتكە قېقىلغانلىقىنى ھېس قىلىدۇ. دوستۇم سېپىدىكىلەر بولسا، بۇ مەسىلىنى باشقىچە بىر تۈردە چۈشەندۈرمەكتە ئىدى:

دوستۇم تۈركىيە زىيارىتىگە بارغىنىدا ئۇنىڭغا ھەمراھ بولغان ئازاتبەگ، بۇ زىيارەتنى ئۆز تەشكىلاتىنىڭ (شىمالى ئافغانىستان

ئوتتۇرىسىدىكى بۇ تۈر يېقىنلىشىشىنىڭ بارغانسېرى كۈچىيىپ كېتىۋاتقانلىقىدىن نەجىبۇللا دائىرىلىرى پەقەتلا خاتىرجەم بولالمايدۇ. شىمالى رايون خەۋپسىزلىك ئىشلىرىغا مەسئۇل گېنېرال تاج مۇھەممەت، گېنېرال دوستۇمنى ئازاتبەگنىڭ ئادىمى دەپ ماتېرىيال تەييارلاپ قولغا ئېلىش كېرەكلىكى ھەققىدە قارار چىقىرىشى ئۈچۈن ئاساس تەييارلايدۇ.

ئازاتبەگ، شىمالى ئىتتىپاقىنىڭ قۇرۇلۇش پەيتلىرىدە گېنېرال دوستۇم تەرىپىدىن مازارى شەرىپكە تەكلىپ قىلىنىدۇ. ئازاتبەگ ئافغانىستان گراجدانى بولمىغانلىقى سەۋەبىدىن ج م ئى ئا نىڭ قۇرغۇچىلىرى كومىتېتىغا رەسمىي ئەزا بولالمىغان بولسىمۇ، قول ئاستىدىكى بىر قىسىم قوماندانلىرى بىلەن بىرگە ئۆزۈندىن بېرى ياردەمچىسى بولۇپ كەلگەن دوكتور ئەلمۇرات ئارگۇنغا مەركىزى كومىتېتتا ۋەزىپە بېرىلىدۇ (م ئى خ نىزامنامىسىنىڭ ئەزالىقىقا دائىر بابىنىڭ 1 - ماددىسىغا ئاساسەن، بۇ تەشكىلاتقا ئەزا بولۇش ئۈچۈن ئافغانىستان گراجدانى بۆلىشى شەرت دەيدىغان بەلگىلىمە قويۇلغان ئىدى. — ئا.ھ. ئىزاھاتى). ئۇنىڭ ئۈستىگە، گېنېرال دوستۇم جۇمبۇشى مىللىيگە قاتناشقان ھەربىر گۇرۇھنىڭ يېتەكچىسىنى ئۆزىگە ياردەمچى (مۇئاۋىنى) قىلىپ تەيىنلىمەكتە ئىدى. بۇ بەلگىلىمىگە ئاساسەن شىمالى ۋىلايەتلەر ئىسلام ئىتتىھادىنىڭ رەئىسى بولغان ئازاتبەگنىمۇ مۇئاۋىن رەئىس قىلىپ ۋەزىپىگە تەيىنلىگەن ئىدى. ئەپسۇسكى، گېنېرال دوستۇم بىلەن ئازاتبەگ ئوتتۇرىسىدىكى بۇ ھەمكارلىق ئۇزۇن داۋام قىلالماي، ئاخىرى ئازاتبەگ مازارى شەرىپتىن چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولىدۇ. ئازاتبەگ، بۇ ئايرىلىشنىڭ سەۋەبلىرى ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ:

ج م ئى ئا تەشكىلاتىنىڭ رەھبەرلىك ئورۇنلىرىدا ھەرقايسى ئېتنىك گۇرۇپپىلارنىڭ كىشىلىرىگە، ھەتتا سابىق كوممۇنىستلارغىمۇ ئورۇن بېرىلگەنىدى. رەقىب پارتىيىلەر بىلەن زىچ مۇناسىۋىتى بولغان كوماندىرلارمۇ بار بولۇپ، بۇنداق ھالەت، بۇ تەشكىلاتنىڭ ئىستىقبالىغا ئېغىر يوشۇرۇن تەھدىت بولۇپ قالغان ئىدى. مەن بۇ مەسىلىنى گېنېرال دوستۇمغا ئېيتىپ، ئورگان كادىرلىرى ئارىسىدىكى

بولغانلىقى بۇ جايلارغا قىزىقىدىغان ئىران قاتارىدىكى بارلىق ئەللەرنىڭ قاتتىق نارازىلىقىنى پەيدا قىلغانىدى [راۋۇپبەگنىڭ ئەسلىمىلىرىدە (322~323 ـ بەتلەر) ئازاتبەگنىڭ دوستۇمدىن ئايرىلغىنىدىن كېيىن پاكىستانغا قايتىپ كېتىپ دوستۇمغا قارشى ئۆكتىچىلىك ھەرىكىتىنى باشلىغانلىقى، مالىك ھاكىمىيەت ئۈستىگە چىققىنىدىن كېيىن پاكىستاننىڭ ئازاتبەگنى ئۇنىڭ يېنىغا مۇشاۋىرلىق قىلىش ئۈچۈن يولغا سالماقچى بولغانلىقىنى بايان قىلىپ ئۆتىدۇ. نەتىجىدە تالىبانلارغا يول ئېچىش، شىمالى رايونلاردىكى ھاكىمىيەتنى كۈچەيتىش مەقسىتىدە مازارى شەرىپكە قاراپ كېتىۋاتقىنىدا، ئۇ ئۇلتۇرغان تىك ئۇچار يەرگە چۈشۈپ كەتكەنلىكىنى ئېيتىدۇ. ئازاتبەگنىڭ سىياسىي كۆرەش قاراشلىرىدىكى تۈركلۈك ۋە تۈركىستان مۇستەقىللىقى مەسىلىسىگە بەكلا ئەھمىيەت بېرىدىغان بىرى ئىكەنلىكىنى بىلىدىغانلار ئۈچۈن ئېيتقاندا، بۇ خىل باھالىشى ئۇنىڭ غايىسىنى بۇرمىلىغانلىق ئىدى. بۇنداق بىر باھا، بىر مەنىدە ئۇنىڭغا رەقىب بىرى بولغانلىقى، بۇرۇنقى توقۇنۇشلار تەسىرى ئاستىدا قالغانلىقى سەۋەبىدىن قىلىنغان بىر مۇلاھىزە بۆلىشى مۇمكىن. — ئا.ھ. ئىزاھاتى].

ئىتتىپاقنىڭ تارقىلىشى ۋە شىمالى ئافغانىستاندىكى قارشىلىق كۆرسىتىشلەرنىڭ ئاقىۋىتى

1997 ـ يىلى يۈز بەرگەن ۋەقەلەر، ئىسلامى ھۆكۈمەت قۇرۇلغاندىن بۇيان شىمالى ئافغانىستاننى تىزگىنىدە تۇتۇپ كېلىۋاتقان رېشىت دوستۇم ھاكىمىيىتى ئۈچۈن بەكلا مۇھىم تەسىر كۆرسىتىدىغان ۋەقەلەرنى پەيدا قىلىدۇ. 1992 ـ يىلىدىن كېيىنكى ۋاقىتلار بويىچە، گېنېرال دوستۇم مازارى شەرىپ شەھىرىنى مەركەز قىلغان ھالدا ئافغانىستان تەۋەسىدە ئايرىم بىر دۆلەت قۇرۇپ چىققاندەك بىر تۈزۈم ئورناتقان ھېسابىدا ئىدى. مازارى شەرىپتە تۈركىيە، ئىران، رۇسىيە ۋە ياپونىيەگە ئوخشاش دۆلەتلەرنىڭ كونسۇلخانىلىرى ئېچىلغانىدى. شۇنىڭدەك، دوستۇم ھاكىمىيىتىمۇ ھەرقايسى ئەللەرگە ئۆزىنىڭ ۋاكالەتچىلىرىنى يوللىغان؛ بۇ ھۆكۈمەت ئۆزىنىڭ پۇلىنى چىقارغان، باج يىغىش تۈزۈمىنى يولغا قويغان ۋە شەھەرلەردە ھۆكۈمەتنىڭ جامائەت ئىشلىرىنى يولغا قويغان ئىدى.

تالىبانلار كابۇلنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، قانۇنى ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى

ۋىلايەتلەر ئىسلامى ئىتتىھاد) پايدىسىغا بۇراش ئۈچۈن جۇمبۇشى ھەرىكەت تەشكىلاتىنى تىزگىنلىمەكچى بولغان، ئەمما بۇ ئەھۋالنى شۇ ھامان سېزىپ قالغان دوستۇم، دەرھال ئالدىغا ئۆتۈپ ئازاتبەگنىڭ بۇ ئۇرۇنۇشىنىڭ ئالدىنى ئالغان.

ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا نېمە ئىش يۈز بەرگەن بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر، ئىككى يېتەكچى ئوتتۇرىسىغا سوغۇقچىلىق چۈشۈشكە باشلىغان ئىدى. ئاخىردا، ئازاتبەگ كۆڭلى يېرىم ھالدا مازارى شەرىپتىن ئايرىلىپ پاكىستانغا قايتىپ كېتىدۇ. راببانى پرېزىدېنت بولغان دەۋرلەردە كابۇل ھۆكۈمىتى بىلەن ھازارالار ئارىسىدا باشلانغان توقۇنۇشلاردا ياراشتۇرغۇچىلىق قىلىش ئۈچۈن قايتا ئافغانىستانغا كىرىپ، راببانى بىلەن بىرگە بىر مەزگىل ئىشلەيدۇ. كېيىن يەنە ئافغانىستان ئىچكى ئۇرۇشى جەريانىدا بىھۇدە قان تۆكۈلۈشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن بىرەر سىياسىي ئىش قىلىشنى مەقسەت قىلىپ ھازارالار رايونىنىڭ مەركىزى باميانغا بارىدۇ. 1997 ـ يىلىدا گېنېرال دوستۇم ئافغانىستاندىن ئايرىلغان ۋاقتىدا ئۇنىڭ ئورنىغا چىققان گېنېرال مالىكنىڭ تەكلىپىگە ئاساسەن يېڭى تەشكىللەنگەن بۇ ھۆكۈمەت بىلەن ھەمكارلىشىشنى ئويلىغان ئازاتبەگ، باميانىدىن ئايرىلىپ مازارى شەرىپكە بارماقچى بولىدۇ. ئەپسۇسكى، ئازاتبەگ بۇ ئارزۇسىنى ئەمەلگە ئاشۇرالمايدۇ: ئۇ ئولتۇرغان تىك ئۇچار مازارى شەرىپكە قاراپ كېتىۋاتقىنىدا شولگار ناھىيىسى ئەتراپىدا چۈشۈپ كېتىپ، مۇستەقىللىقى ئۈچۈن كۈرەش قىلغان ئافغانىستان تۇپراقلىرىدا شېھىت بولىدۇ. بۇ ھادىسىدە ئۇنىڭ مۇھاپىزەتچىسى زەيىندىن بىلەن مەسلىھەتچىسى خالىدىمۇ بىرگە ۋاپات بولىدۇ. بۇ تىك ئۇچاردا بىرگە ئۇچقان قالغان 12 نەپەر كىشىنىڭ ئۆلمەي ساق قالغانلىقى، كېيىنكى يىللاردا بۇ ھادىسە توغرىلىق بەزى كىشىلەرنىڭ بەرگەن شاھىتلىقى، بۇ ۋەقەنىڭ ھادىسىگە ئۇچراش ۋەقەسى بولماستىن، بەلكى ئىران ئىستىخبارات تەشكىلاتى تەرىپىدىن ئورۇنلاشتۇرۇلغان بىر قېتىملىق سۇيىقەست ۋەقەسى ئىكەنلىكىنى دەلىللەيدىغان قاراشلارمۇ ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ. دېمىسىمۇ، ئازاتبەگنىڭ بۇ يەرلەردە بىر تۈركىلەر دۆلىتى قۇرۇپ چىقىش ئارزۇسىدا

ئارقا سەپكە ئۆتنۈېلىش ئۈچۈن يول ئېچىپ بېرىدۇ. تالىبان قوراللىق كۈچلىرى مازارى شەرىپكە قاراپ تېزلىكتە ئىلگىرىلەيدۇ. بۇنداق بىر ۋەزىيەت ئاستىدا، گېنېرال دوستۇم مازارى شەرىپنى تاشلاپ چىقىپ تاشكەنت ئارقىلىق تۈركىيەگە كېلىۋېلىشقا مەجبۇر بولىدۇ (گېنېرال دوستۇم، تۈركىيە دۆلەت ئىشلىرى مىنىستىرى ئەھەت ئەنجان بىلەن ئەنقەرەدە ئۆتكۈزگەن سۆھبىتىدە، يەنە بىر تۈركى قوۋمدىن بولغان گېنېرالنىڭ قوزغىغان سىياسىي ئۆزگىرىش قىلىشىغا قارشى ئۇرۇش قوزغىسام بەكلا كۆپ قېرىنداشلىرىمىزنىڭ قىرىلىپ كېتىشىگە سەۋەبچى بولىدىكەنمەن؛ شۇ سەۋەبتىن ئۇلارغا قارشى ئۇرۇش قىلماي ۋەتەندىن ئايرىلىشنى توغرا تاپتىم، دەپ ئېيتىدۇ. ـــ ئا.ھ. ئىزاھاتى).

گېنېرال دوستۇم ۋە تۈركىيە دۆلەت ئىشلىرى مىنىستىرى ئەھەت ئەنجان. 1998 - يىلى 4 - نويابىر، ئەنقەرە

تالىبان كۈچلىرى مازارى شەرىپكە كىرەر - كىرمەي، بۇ تەۋەدىكى ئىتتىپاققا قارايدىغان بارلىق قوراللىق كۈچلەرنى قورالسىزلاندۇرۇشقا كىرىشىدۇ. بۇ جەرياندا گېنېرال مۇھەققىق يېتەكچىلىكىدىكى ھىزبى ۋاھدەت كوماندىرلىرى

بولغان بۇرھانىددىن راببانىمۇ شىمالى ئافغانىستان تەرەپكە كېتىۋالغان ئىدى. بۇ ھادىسىلەر مازارى شەرىپ ھاكىمىيىتىنى خەلقئارالىق سەھنىلەردە تېخىمۇ كۈچلۈك ئورۇنغا ئىگە قىلغان ئىدى. بۇ تۆردىكى ئىجابىي ۋەزىيەتكە قارىماي، يۇقىرىدا تەكىتلەنگىنىدەك، شىمالى ئىتتىپاقداشلار، ھەر خىل ئېتنىك گۇرۇھلاردىن تەشكىل تاپقان، بۇرۇنقى ۋاقىتلاردا ھەر دائىم ئۆزئارا توقۇنۇشۇپ تۇرغان كۈچلەردىن تەشكىل تاپماقتا ئىدى. تۈركىلەر، تاجىكلار ۋە ھازارالار ئوتتۇرىسىدىكى بۇ تۈر ئىتتىپاقداشلىق ئاساسەن ئالغاندا ئەينى ۋاقىتتىكى شارائىتنىڭ تەقەززاسى نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن بىر ئىتتىپاقداشلىق ھېسابلىناتتى. يەنە بىر جەھەتتە، بۇ ئىتتىپاقداشلىقنىڭ ئاساسلىق ئاملى ھېسابلىنىدىغان رېشىت دوستۇمنىڭ ج م ئى ئا تەشكىلاتى تۈركىلەرنى ئاساس قىلىش بىلەن بىرگە، ھەرقايسى مىللەتلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالماقتا ئىدى. يەنى، مەيلى پارتىيە رەھبەرلىكى بولسۇن ياكى ھەربىي ئورگانلار بولسۇن، بۇلارنىڭ ھەممىسىدە ھەرقايسى جايلار ئۆز يېرىدىكىلەرنى ئاساس قىلغان ھالدا تەشكىللەنگەن ئىدى. بۇ ھالەت ئۆزئارا سۈركىلىشلەردىنمۇ ساقلانغىلى بولمايتتى، ھەتتا پات ـ پات توقۇنۇشلارنىمۇ كەلتۈرۈپ چىقارغۇدەك ئېغىر كېلىشەلمەسلىكلەرنىمۇ پەيدا قىلىپ تۇراتتى. بۇ تۆردىكى پەرقلەر قالغان پارتىيىلەرنىڭ، تالىبان ۋە پاكىستان ئىشپىيونلۇق تەشكىلاتى بولغان ئى س ئى (پاكىستان ئىستىقبارات تەشكىلاتى) قاتارىدىكىلەرنىڭ پايدىلىنىپ كېتىشى ئۈچۈن بەكلا مۇۋاپىق شارائىت يارىتىپ بەرمەكتە ئىدى. رېشىت دوستۇم، يېنىدىكى دۈشمەنلىكلەرگە پەرۋا قىلمايدىغان ئىنتايىن جاسارەتلىك ۋە ماھىر بىر ھەربىي ئادەم ئىدى. ئەمما لازىم بولغىنىدا ۋەزىيەتنىڭ تەلپىگە ماسلىشالايدىغان بەلگىلىك سىياسىي تەجرىبىگە ئىگە كادىرلار قوشۇنى يوق بىر رەھبەر ئىدى. رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى ئىچىدە ئىختىلاپلار ساقلانماقتا، بىر قىسىم گېنېراللىرى دوستۇمنىڭ رەھبەرلىكىدىن ئايرىلىشنىڭ غېمىدە يۈرەتتى.

1997 ـ يىلىنىڭ ماي ئېيىدا كۈتۈلمىگەن بىر ۋەقە يۈز بېرىدۇ. ج م ئى ئا قوماندانلىرىدىن بولغان گېنېرال ئابدۇلمالىك، تالىبانلار بىلەن مەخپىي كېلىشىپ باغدىش ئالدىنقى سېپىدا رېشىت دوستۇمغا قارايدىغان كوماندىرلارنى بىر باھانە بىلەن يىغىپ دەرھال قولغا ئالىدۇ. ئارقىدىنلا تالىبان قوشۇنلىرىنى

شەھىرىدە ۋە مازارى شەرىپنىڭ سەھرالىرىدىكى تالىبان كۈچلىرى قايتىدىن بازا تەشكىل قىلىۋالغانىدى. نەتىجىدە، تالىبانلار، ئۇزۇندىن بېرى ئارزۇ قىلىپ كېلىۋاتقان شىمالى ئافغانىستانغا كىرىۋېلىش مەقسىتىگە يەتكەن ئىدى. يەنە بىر تەرەپتىن گېنېرال مالىكنىڭ بۇ ھەرىكىتى شىمالى ئافغانىستاندىكى ئىتتىپاقداشلار ئىچىدىكى تۈركلەرنى ئاساس قىلىدىغان كۈچلەرنىڭ ئاجىزلاپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. خۇددى شۇنىڭدەك، مالىكى بۇ يەردىكى خەلق ئارىسىدا كۈچلۈك تەسىرى بولمىغان بەرسىلا بولۇپ قالماي، ئەخمەتشاھ مەسۇد بىلەن ئۇستات مۇھەققىقتەك باشقا ئىتتىپاقداشلار قوراللىق كۈچ يېتەكچىلىرىنىڭ نەزىرىدىمۇ دوستۇمچىلىك ھۆرمەتكە سازاۋەر بىرى ئەمەس ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، بۇ ۋەقەلەردىن كېيىن مازارى شەرىپتە ھازارا گۇرۇپپىسىدىكىلەرنىڭ تەسىر كۈچى كۆرۈنەرلىك ئارتىپ، شەھەرنىڭ تىزگىنى ئاساسەن ئۇستات مۇھەققىقنىڭ قولىغا ئۆتۈپ بولغان ئىدى.

گېنېرال دوستۇم 1997 - يىلى سېنتەبىردە ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كېتىدۇ. ئاندىن ئۆز قول ئاستىدىكى كوماندىرلىرى بىلەن بىرلىكتە شىبىرغان شەھىرىنى مەركەز قىلغان ھالدا قايتىدىن كۈرەشكە ئاتلىنىدۇ. ئۆكتەبىر ئېيىدا پۈلى قۇمرى شەھىرىدە ئىتتىپاقداش يېتەكچىلىرى دۆلەت رەئىسى بۇرھانىدىن راببانى باشچىلىقىدا بىر قېتىملىق يىغىن چاقىرىدۇ. بۇ يىغىندا گېنېرال دوستۇم بىلەن گېنېرال مالىك بىر - بىرى بىلەن قايتىدىن يارىشىپ دوستۇم مۇئاۋىن جۇمھۇر باشلىقى، ئابدۇلمالىك بولسا تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىگە تەيىنلىنىدۇ. دوستۇم يەنە شىمالى ئافغانىستان رايونىنىڭ باش قوماندانلىقىغا تەيىنلىنىدۇ. ئابدۇلمالىك ۋاقتىنچە ج م ئى ئا رەئىسلىكىدە تۇرۇۋېرىدىغان، تالىبان مەسىلىسىنى ھەل قىلىپ بولغاندىن كېيىن رەئىسنى خەلق قايتىدىن سايلايدىغان قىلىپ بېكىتىشىدۇ.

يەنە بىر جەھەتتە، تالىبان قورالىق كۈچلىرى پاكىستان ھۆكۈمىتى بىلەن پاكىستان ئارمىيىسىنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ شىمالى ئافغانىستاندا قولغا كەلتۈرگەن يەرلەرنىڭ مۇداپىئەسىنى كۈچەيتىش ئىشىنى داۋاملاشتۇرىدۇ. ئىتتىپاقداشلار ئىچىدىكى قالايمىقانچىلىقلار بىر قىسىم يەردىكى رەھبەرلەرنىڭ

تالىبان قوراللىق كۈچلىرىگە قارشى تىركىشىشنى داۋام قىلماقتا ئىدى. گېنېرال ئابدۇلمالىك، تالىبانلارنىڭ بۇ رايوننى تىزگىنىگە ئېلىپ بولغان هامان ئۇنىمۇ قوشۇپ يوقىتىدىغانلىقىدىن خەۋەر تاپقىنىدىن كېيىن، بىرگە ھەرىكەت قىلىۋاتقان تالىبانلارغا قارشى ئۇرۇش قوزغاپ، كوماندىرلىرى بىلەن قوشۇپ نۇرغۇن ساندا تالىبان ئەسكىرىنى ئەسىرگە چۈشۈردى (گېنېرال ئابدۇلمالىك كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئۇنىڭ خائىنلىق قىلغانلىقى ھەققىدىكى قاراشلارغا رەددىيە بېرىش ئۈچۈن، ئۆزىنىڭ تالىبانلار بىلەن ھەمكارلىشىپ ھەرىكەت قىلغانلىقىنى "تالىبانلارنى قاپقانغا چۈشۈرۈشنى مەقسەت قىلغان بىر تاكتىكام ئىدى" دەپ ئۆزىنى ئاقلىماقچى بولغان. گېنېرال ئابدۇلمالىك، ئافغانىستاننى تاشلاپ چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان ۋاقىتلاردا بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ باش كاتىپىغا يازغان بىر پارچە خېتىدە 1997 - يىلىدىكى ماي ۋەقەسىنى تۆۋەندىكىدەك بايان قىلىدۇ: 1997 - يىلى ماي ئېيىنىڭ باشلىرىدا ئۇرۇشنى توختىتىش ۋە بارلىق ئافغانىستان خەلقىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئومۇمىي يۈزلۈك بىر ھۆكۈمەت قۇرۇشنى مەقسەت قىلىپ تالىبان ۋەكىللىرىگە مازارى شەرىپكە كىرىش ئۈچۈن رۇخسەت قىلغان. ئەمما تالىبانلار بۇ شەرتنامىگە بوي سۇنماي مىڭلىغان قوراللىق كۈچى ۋە پاكىستانلىق ئەسكەرلەر بىلەن بىرگە قۇرۇقلۇقتىن ۋە ئايروپىلان بىلەن ھۇجۇم قىلغان. ... خەلق تالىبانلارغا قارشى ئىسيان كۆتۈرگەن بولۇپ، ۋەقە قانلىق ئۇرۇشقا ئايلىنىپ كەتكەن. ... بىر مۇنچە تالىبان يېتەكچىلىرى بىلەن پاكىستانلىق ئوفىتسېرلار يەرلىك خەلققە ئەسىرگە چۈشكەن.گېنېرال مالىكنىڭ بۇ باياناتى س م ئى ئا رەئىسى گېنېرال رىشىت دوستۇمنىڭ، تاجىك يېتەكچىسى ئەخمەتشاھ مەسۇدنىڭ، ھازارا گۇرۇپپىسىنىڭ يېتەكچىسى كېرىم خېلىلىنىڭ ۋە ئەڭ مۇھىمى ئافغانىستان ھۆكۈمىتىنىڭ قانۇنى رەئىس جۇمھۇرى رابباننىنىڭ تالىبانلار بىلەن كەڭ دائىرىلىك ھۆكۈمەت تەشكىل قىلماقچى دېيىلگەن بۇ ھەرىكىتىگە نېمىشقا قېتىلمىغانلىقىغا بىرەر جاۋاب تاپالمايدۇ. ــ ئا.ھ. ئىزاھاتى).

ماي ئېيىنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگىنىدە ج م ئى ئا نىڭ رەئىسلىكىگە گېنېرال ئابدۇلمالىك تەيىنلىنىدۇ، ئاندىن مازارى شەرىپنى ئاساس قىلغان ئاھالە زىچ جايلاردىكى تالىبان كۈچلىرىنى تۇسۇپ قالغان ئىدى. شۇنىڭغا قارىماي، قۇندۇز

مانېۋىر ئۆتكۈزۈپ باققان بولسىمۇ ۋەزىيەتنى قىلچە ئۆزگەرتەلمەيدۇ. 1998 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگىنىدە ئافغانىستانىنىڭ ئەخمەتشاھ مەسئۇد تىزگىنلەپ تۇرۇۋاتقان پەنشىر ۋادىسىدىن باشقا جايلارنىڭ ھەممىسى تالىبانلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ بولىدۇ.

شۇنىڭدىن كېيىنكى ئىككى يىل جەريانىدا بۇ خىل ۋەزىيەتتە قىلچە ئۆزگىرىش كۆرۈلمەيدۇ. مەسئۇد رەھبەرلىكىدىكى قارشىلىق كۆرسىتىش ھەرىكىتى پەنشىر ۋادىسىدا داۋاملاشماقتا ئىدى. گېنېرال رېشىت دوستۇم، ئۇستات خەلىلى ۋە ئۇستات مۇھەققىق قاتارىدىكى يېتەكچىلەر تاغلىق رايونلاردا تىركىشىپ يۈرمەكتە ئىدى. يەنە بىر تەرەپتىن خەلقئارالىق سەھنىلەردە ئافغانىستان مەسىلىسىنى ھەل قىلىش چارىسى ئۈچۈن تەشكىل قىلىنغان 6 لىقلار بىلەن 2 لىك گۇرۇھتىكى دۆلەتلەرمۇ بۇ ھەقتە ھەرىكەت قىلىپ كەلمەكتە ئىدى (بۇ يەردە پاكىستان، ئىران، تاجىكىستان، ئۆزبېكىستان ۋە تۈركمەنىستان قاتارىدىكى ئافغانىستان بىلەن بىۋاستە چېگرىداش ئەللەر ئالتىلىقلارنى، ئا ق ش بىلەن رۇسىيە ئىككىسىدىن تەشكىل قىلغان گۇرۇپپا ئىككىلىكلەرنى كۆرسىتىدۇ. — ئا.ھ. ئىزاھاتى). بۇ ۋاقىتتىكى تالىبانلارنىڭ باشقۇرۇشى ئاستىدىكى ئافغانىستان، خەلقئارالىق زەھەرلىك چېكىملىكلەر سودىسىنىڭ مەركىزىگە، ھەمدە ئۇسامە بىن لادىنىنىڭ ئەلقائىدە گۇرۇپپىسىنى ئاساس قىلغان نۇرغۇنلىغان رادىكال دىنچى تېرروررچىلار تەشكىلاتلىرىنىڭ مەركىزىگە ئايلىنىشقا باشلايدۇ.

"11 - سېنتەبىر" ۋەقەسى ۋە ئا ق ش نىڭ ئافغانىستان مۇداخىلىسى

2001 - يىلى سېنتەبىر ئېيىدا ئەلقائىدەنىڭ دۇنيا سودا مەركىزىنىڭ قوشكېزەك بىناسىغا ھەمدە دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرلىق بىناسى بولغان بەشبۇرجەكلىك بىنا (پېنتاگون. — ئۇ.ت) غا قىلغان ھۇجۇملىرى، ئا ق ش باشچىلىقىدىكى پۈتۈن دۇنيا ئەللىرىنىڭ بىخەتەرلىك ۋە تېررور قاراشلىرىنى تۈپتىن ئۆزگەرتىۋەتكىنىگە ئوخشاش، ئەلقائىدە تەشكىلاتىنى باغرىغا ئالغان تالىبانلار ھەرىكىتىنىڭ تەقدىرىنى، بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئافغانىستانىنىڭ تەقدىرىنى بەلگىلىگەن بىر ۋەقەگە ئايلىنىدۇ. تېررورلۇق ھۇجۇمى يۈز بېرىپ مەلۇم ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن ئا ق ش باشچىلىقىدا باشلىتىلغان

تالىبانلار سېپىگە ئۆتۈپ كېتىشكە سەۋەب بولىدۇ. شۇڭا، ئىتتىپاقداشلار قوراللىق كۈچلىرى باغدىز ئالدىنقى سېپىدىلا ئەمەس، شىمالى ئافغانىستاننىڭ ھەر بىر يېرىدە ئۇرۇش قىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ. پەقەت 1997 ـ يىلىنىڭ كۈز ئايلىرىدىلا مازارى شەرىپ ئىككى قېتىم قولدىن قولغا ئۆتۈپ تۇردى. گېنېرال ئابدۇلمالىك، نويابىر ئېيىدا بىرگە جەڭ قىلىۋاتقان كوماندىرلىرىنىڭ گېنېرال دوستۇم تەرىپىگە ئۆتۈپ كېتىشى ھەمدە تۇرۇۋاتقان يېرىدىكى خەلق ئاممىسىنىڭ ئۇنىڭغا ئۆچ بولۇپ قېلىشى سەۋەبىدىن، ئىنىسى گېنېرال لىتىپات گۈلمۇھەممەت پالۋان ۋە فارياب تەۋەسىنىڭ ۋالىسى بىلەن بىرگە تۈركمەنىستان ئارقىلىق ئىران تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولىدۇ. بۇ جەرياندا ئافغانىستاندا سىياسىي مۇقىملىقنى شەكىللەندۈرۈش، ھەممە تەرەپلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇپ چىقىش مەقسىتىدە، سېنتەبىر ئېيىدا گېرمانىيەدە، دېكابىر ئېيىدا ئىستانبۇلدا يىغىنلار چاقىرىلغانىدى. سابىق پادىشاھ زاھىر شاھنىڭ ۋەكىللىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا بارلىق تەرەپلەردىن ۋەكىل قاتناشتۇرۇلغان بۇ يىغىنلارغا تالىبانلار ۋەكىل ئەۋەتمىگەنلىكى ئۈچۈن، بۇ يىغىنلار نەتىجىسىز تارقىلىدۇ.

1998 ـ يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگۈچە شىمالى ئافغانىستاندا تالىبانلارنىڭ تەسىر كۈچى خېلىلا كۈچەيگەن ئىدى. قۇندۇز ۋالىسىنىڭ تالىبانلار سېپىغا ئۆتۈپ كېتىشى نەتىجىسىدە ئىنتايىن مۇھىم بىر ئايرودرومغا ئېرىشكەن تالىبانلار، بۇ يەرنى مۇھىم ئارقا سەپ تەمىنات مەركىزى ھالىغا ئايلاندۇرۇۋالغانىدى. ئىيۇل ئايلىرىدا بەلخ شەھىرىنى تىزگىنلەپ تۇرۇۋاتقان پەشتۇ گېنېرال لىتىپات جۇماخان بىلەن ئەرەب گېنېرال لىتىپات شىرئەرەپنىڭ ئەمرىدىكى قوراللىق كۈچلەر بىلەن بىرلىكتە تالىبانلار تەرىپىگە ئۆتۈپ كېتىشى، شىمالدىكى كۈچ تەڭپۇڭلۇقىنى يەنە بىر قېتىم ئاستىن ـ ئۈستۈن قىلىۋېتىدۇ. تالىبانلار ئاۋغۇست ئېيىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا مازارى شەرىپنى تارتىپ ئالىدۇ. ئۇنىڭ كەينىدىنلا باغلان، سەمەنگان ۋە بەدەخشان رايونلىرىنىمۇ ئىگىلىۋالىدۇ. سېنتەبىر ئېيىدا ھازاراجاتنىڭ مەركىزى بولغان باميان قولدىن كېتىپ، ھازارالارنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىشىمۇ تىنچىتىلغان ھېسابلاندى. بۇ تۈردىكى ۋەزىيەت ئاستىدا، ئىرانلىقلار ئافغانىستان چېگراسىغا يېقىن جايلاردا "زۇلۇپقار" دەپ نام بېرىلگەن ھەربىي

خاتىمە

ئۇلۇغ برىتانىيە ئىمپېرىيىسى دەۋرىنىڭ داڭلىق سىياسەتچىلىرىدىن بىرى بولغان لورد كۇرزون، دۇنيا سىياستىگە دائىر كىتابىنىڭ كىرىش سۆزىدە مۇنداق دەيدۇ:

تۈركىستان، ئافغانىستان، كاۋكازلار ۋە ئىران قاتارلىق ئەللەر نۇرغۇن كىشىلەرگە بەكلا يىراقلاردا قالغان ياكى بەكلا كونا ئۆتمۈشلەردىكى داستانلارنىڭ خاتىرىسى بولۇپ بىلىنىشى مۇمكىن. شۇنى ئېتىراپ قىلىمەنكى، بۇ يەرلەر شاھمات تاختىسىدىكى دۇنياغا ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئۈچۈن ئوينىلىۋاتقان بىر مەيدان شاھمات ئويۇنىدا چەتتە تۇرغان ئۇرۇقلاردىن باشقا نەرسە ئەمەس.

راست دېمىسىمۇ، تۈركىستان 19 ـ ئەسىر بويىچە ئەينى ۋاقىتدىكى دەرىجىدىن تاشقىرى ئىككى چوڭ كۈچنىڭ ئويناۋاتقان شاھمات ئويۇنىدىكى "پېشكا" قىلىنغان يەرلەردىن بىرى ئىدى. 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگىنىدە بۇ يەرلەر شاھمات ئويۇنىدا بىر چەتتە قالغان رايونلار بولۇپ، چار رۇسىيەنىڭ تەركىبىدىكى مۇستەملىكە ھالىغا ئايلىنىپ قالغانىدى.

بولشېۋىك ئىنقىلابى، تۈركىستان خەلقىنىڭ قايتا سەھنىگە چىقىشى ئۈچۈن بىر پۇرسەت بولۇپ بەرگەن ئىدى. تۈركىستاننى مۇستەقىل قىلىشنى ئارزۇ قىلىپ يولغا چىققان خادىملار، بولشېۋىكلەرگە قارشى كەڭ كۆلەملىك كۈرەشنى قانات يايدۇرغان ئىدى. باسمىچىلىق ھەرىكىتى دېگەن نام بىلەن تارىخقا يېزىلغان بۇ كۈرەش، سىر ئۇلاق كاروينىڭ ئېيتقىنىدەك، ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلىرى ئۆلگەن

قوراللىق ھەرىكەت، شىمالى ئافغانىستاندا قۇرۇلغان شىمالى ئىتتىپاقداشلىق ھەرىكىتىنىڭمۇ ياردىمى بىلەن قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا نەتىجىلىك تاماملىنىپ تالىبانلار ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇپ تاشلىنىدۇ. قوراللىق ھەرىكەت مۇۋەپپەقىيەتلىك بولغىنىدىن كېيىن، ئەنئەنىۋى يېتەكچىلەر بىلەن ھەرقايسى گۇرۇھلار تالىبان دەۋرىدىن بۇرۇن كونتروللىغىنىدەك ئۆز تەۋەسىنىڭ خوجايىنلىرىغا ئايلىنىدۇ. گېنېرال دوستۇم يېتەكچىلىكىدىكى ئۆزبېك - تۈركمەن گۇرۇپپىسى مازارى شەرىپنى مەركەز قىلغان تۈركلەر ياشايدىغان جايلارنى، گېنېرال ئۇستات ئاتا بىلەن گېنېرال فەھىم رەھبەرلىكىدىكى تاجىك قوراللىق كۈچلىرى بەدەخشاننى ئاساس قىلغان تاجىك رايونلىرىنى، كېرىم خېلىل يېتەكچىلىكىدىكى ھازارا قوراللىق كۈچلىرى باميياننى مەركەز قىلغان ئاساستا ئۆز يەرلىرىنى تىزگىنلەپ تۇتۇشقا باشلايدۇ. ئافغانىستاننىڭ پەشتۇ رايونلىرىدىمۇ ئەنئەنىۋى يېتەكچىلەر يەرلىرىنى تىزگىنلەپ تۇرماقتا ئىدى. كابۇلدا بولسا، دەسلەپتە ئا ق ش نىڭ ياردىمى بىلەن خەمىت كارزائى يېتەكچىلىكىدە قۇرۇلغان ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت 2002 - يىلى ئىيۇلدا چاقىرىلغان "لويا جىرغا" تەرىپىدىن قايتىدىن تەستىقلىنىپ، كارزائى يەنە بىر قېتىم ھۆكۈمەت باشلىقلىقىغا سايلىنىدۇ. بۇ ھۆكۈمەت، ئافغانىستاندا كىشىلىك ھوقۇقلارغا ھۆرمەت قىلىدىغان، دېموكراتىك تۈزۈمدىكى سىياسىي سىستېمىنى بەرپا قىلىش مەقسەت قىلىنغان، ئەڭ كېيىنكىسىدە 2004 - يىلى ئۆتكۈزۈلىدىغان ئومۇمى سايلام تەييارلىقىنى پۈتتۈرۈش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالىدۇ.

بىلەن تۈركىيەنى ئاساس قىلغان ھالدا ھەرقايسى ئەللەرگە بىلىم ئېلىش ئۈچۈن ئەۋەتىلگەن ئوقۇغۇچىلار بولسا، بۇ تۈردىكى كىشىلەرنىڭ ئىككىنچى تۈردىكى گۇرۇپپىسىنى تەشكىل قىلغان ئىدى. بۇ تۈر ياشلار ئارىسىدىكى سوۋېت ئىتتىپاقىغا قايتماي چەتئەلدە تۇرۇپ قالغانلىرى، سىياسىي يېتەكچىلەر بىلەن ھەمكارلىشىپ تۈركىستان مىللىي ئىتتىپاقى ھەرىكىتىنىڭ ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇلۇشىدا رول ئوينايدۇ.

تۈركىستان تەۋەسىدە ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن بىر قىسىم جەڭچىلەر بىلەن بىرگە ئافغانىستان بىلەن شەرقىي تۈركىستان تەرەپلەرگە كېتىپ قالغان باسمىچىلار يېتەكچىلىرى، چەتئەلدە تۈركىستان مىللىي كۈرىشىنى شەكىللەندۈرگەن ئۈچىنچى تۈرگە مەنسۇپ كىشىلەرنى شەكىللەندۈرگەن ئىدى.

بۇ تۈردىكى مۇجاھىتلار ئافغانىستاندىكى شارائىت يول قويغان دەرىجىدە ئامۇ دەرياسىنىڭ نېرىقى قىرغىقىغا، يەنى تۈركىستانغا كىرىپ قوراللىق كۈرەشنى داۋاملاشتۇرۇشقا تىرىشقان. ئەمما 30 - يىللارنىڭ باشلىرىدىكى سىياسىي شارائىت ئۇلارنى مەخپىي پائالىيەت قىلىشقا مەجبۇرلايدۇ. بۇنىڭ نەتىجىسىدە، ئىلاجسىز بىر جىمجىتلىق ئىچىگە چۆكۈپ قالىدۇ.

تۈركىستان مىللىي كۈرىشىدە بەلكىم ئەڭ ئېغىر ناھەقچىلىكلەرگە ئۇچرىغان دېيىشكە بولىدىغان، باشقىلار تەرىپىدىن ئىزچىل چەتكە قېقىلىپ كەلگەن تۆتىنچى گۇرۇپپىنى بولسا سابىق بۇخارا ئەمىرى سەئىت ئالىمخان بىلەن ئۇنىڭ يېنىدىكى كىشىلەر تەشكىل قىلماقتا ئىدى. بۇ تۈردىكى كىشىلەر ئافغانىستاندىكى سۈرگۈن يىللىرى بويىچە تۈركىستاننىڭ بىر پۈتۈنلۈكى ئۈچۈن دېمىسىمۇ، ئۆز يۇرتىنىڭ مۇستەقىللىقى ئۈچۈن دەپ خەلقئارا خاراكتېرىدىكى تىرىشچانلىقلارنى كۆرسەتكەن ئىدى.

1920 - يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ سىياسىي پائالىيەتلىرىنى پارىژ، بېرلىن، ۋارشاۋا ۋە ئىستانبۇل قاتارلىق شەھەرلەرگە مەركەزلەشتۈرگەن تۈركىستان مىللىي ئىتتىپاق ھەرىكىتى، داھىيلىرى ئوتتۇرىسىدا كۆرۈلۈپ تۇرىدىغان بۆلۈنۈشلەرگە قارىماي، كۈچلۈك تەسىر قوزغىيالىغۇدەك پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن ئىدى. ئۇلار، سوۋېتلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ

بىر مىللەت ھېسابلانمايدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بەرگەن ئىدى. ئەمما ئۇلار دۈچ كەلگەن دۈشمەن، دۇنيا تارىخىدا كەمدىن ـ كەم كۆرۈلىدىغان ۋەھشىيلىك ئەقىدىسىنى رەھىمسىزلەرچە ئىجرا قىلغان بىر كۈچ ئىدى. شۇ سەۋەبتىن، ئۇلار بۇ كۈرەشتە غەلىبە قازىنالمايدۇ.

تۈركىستان تەۋەسى تولۇق سوۋېتلەشتۈرۈلگەن 1920 ـ يىللارغا كەلگىنىدە، تۈركىستانلىق رەھبىرى خادىملارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى تازىلىنىۋېتىلگەن بولۇپ، قالغان قىسمىمۇ سوۋېتلار بىلەن كېلىشىپ ياشاشقا مەجبۇر بولغان ئىدى. شۇنداقتىمۇ، رىملىقلار ھەققىدە ئېيتىلغانلاردەك، سوۋېتلار ئورتىغا قويۇۋاتقان تىنچلىق، ئۇلار قوزغىغان ئۇرۇشتىنمۇ بەتتەر پاجىئەلىك ئىدى. يەنى، بولشېۋىكلەر تۈزۈمى بىلەن ياراشقان كادىرلارمۇ كېيىنچە رەھىمسىزلەرچە تازىلىنىۋېتىلگەنىدى.

چەتكە قېچىپ كېتەلىگەن خادىملار بولسا، ئافغانىستاندىن تارتىپ تا ياۋروپاغىچە سوزۇلغان بىپايان جوغراپىيىلەرگە چېچىلىپ كەتكەنىدى. مۇساپىردىكى خادىملارنىڭ قولىدىن كېلىدىغان بىردىن ـ بىر ئىشى، چەتئەللەردە تۈركىستان ئۈچۈن كۈرەشنى قانات يايدۇرۇشلا بولاتتى. دېگەندەك، ئۇلار تۇرۇۋاتقان ئەللەردە قولغا كەلتۈرەلىگۈدەك بارلىق ئىمكانلاردىن تولۇق پايدىلىنىپ ھەرىكەت قىلىشقا كىرىشىدۇ.

دەسلەپكى ۋاقىتلاردا، چەتئەلدە تۈركىستان ئۈچۈن كۈرەش قىلىۋاتقان خادىملار ئاساسلىقى مۇنداق تۆت گۇرۇپپا كىشىلەردىن تەشكىل تاپماقتا ئىدى.

بۇلارنىڭ بىرىنچىسىگە، يەنە كېلىپ ئەڭ مۇھىم دېيىشكە بولىدىغان قىسمىغا تۈركىستان تەۋەسىدە قوقان مۇختارىيىتى، ئالاش ئوردا ئاپتونومىيىسى، تۈركىستان ئاپتونومىيىسى، بۇخارا خەلق جۇمھۇرىيىتى ۋە خىۋە خەلق جۇمھۇرىيىتى قاتارىدىكى سىياسىي تۈزۈملەرنى قۇرۇپ چىققان سىياسىي داھىيلار بىلەن ئۇلارنىڭ سەپداشلىرى كىرىدۇ. ئۇلار چەتئەلگە چىقىپ كەتكەندىن كېيىن ياۋروپا ئەللىرى بىلەن تۈركىيەگە يۆلىنىپ، پارىژ، بېرلىن ۋە ئىستانبۇل قاتارلىق مەركەزلەردە تۈركىستان مىللىي ئىتتىپاق تەشكىلاتى تەۋەسىدە پائالىيەت قىلىدۇ.

1920 ـ يىللاردا يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان كىشىلەر تەرىپىدىن گېرمانىيە

- ئايرىم گۇرۇھلار بويىچە قانات يايدۇرۇپ كەلگەن ئىدى.

تۈركىستان مىللىي ئىتتىپاق گۇرۇھىدىكىلەر دېموكراتىيە دۇنياسى ئەتراپىدا مەتبۇئات پائالىيەتلىرىنى ئاساس قىلغان سىياسىي كۈرەش يولى بىلەن شۇغۇللىنىشنى تاللىۋېلىشقان ئىدى. ئەمىر، ئۆزى ئوتتۇرىغا قويغان مەسىلىلەرنى جەمىيەتنى ئاقۋامغا سۇندى ۋە تۈركىستان تەۋەسىدە بۇنى ھىمايە قىلىدىغان كۈچلەرنى تەشكىل قىلىشقا تىرىشتى. باسمىچىلار يېتەكچىلىرى بولسا، ئەڭ كۈچلۈك تەسىر كۆرسىتىدىغان يول دەپ تاللىۋالغان ئۆزلىرى بىلىدىغان يولنى، يەنى قوراللىق كۈرەش يولىنى تاللىۋېلىشقان ئىدى. ئافغانىستاندا يۈز بەرگەن ئىچكى ئۇرۇشتا تەرەپ تۇتۇپ كېلىشتى، شۇنىڭدەك پۇرسەت تۇغۇلغان ھامان ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ تۈركىستاننىڭ ئىچكى قىسىملىرىغا قوراللىق ھۇجۇم قىلىپ تۇردى.

1930 - يىللار، دۇنيا كۈچ تەڭپۇڭلۇقى ئاستىن - ئۈستۈن بولۇپ كەتكەن يىللار ئىدى. بۇ ئارىدا يېڭى بىر دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ خەۋەرچىسى بولغان شاماللار ئۇچۇپ يۈرەتتى. سوۋېت ئىتتىپاقى يۈرگۈزۈۋاتقان ئىجتىمائىي تۈزۈم مىللەتلەر جەمئىيىتى تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنغانلىقى، سوۋېتقا قارشى بارلىق مۇساپىرلار ھەرىكىتىگە، شۇ قاتاردا تۈركىستان مىللىي ئىتتىپاقىغا ئېغىر زەربە بولۇپ تەسىر كۆرسەتتى. بۇ دەۋر، ت ب م ئەزاسى بولغان بىر ئوقۇغۇچىنىڭ ئوتتۇرىغا قويغان "قايسى ئۈمىد، قايسى غايىلەر بىلەن بۇ يەرلەرگە كەلگەن ئىدۇق. بۇلارنىڭ ھەممىسى بىر خام خىيال، ياكى بىر ئوتوپىيەمىدى؟ بىز تۈركىستان ئىنقىلابچىلىرى نەدە قالدۇق، نېمە قىلىپ يۈرىمىز؟" دەپ ئېيتقىنىدەك سوئاللار دائىم ئوتتۇرىغا چىقىپ تۇرىدىغان بىر يىللار بولغان ئىدى.

تۈركىيەدە قانات يايدۇرۇلغان پائالىيەتلەرنىڭ چەكلىنىشى، ئۇنىڭدىن كېيىن ياۋروپادا چىقارغان گېزىت - ژۇرناللىرىنىڭ تۈركىيەگە كىرىشىنىڭ چەكلىنىشى ئۇلارنىڭ ئۈمىدسىزلىكىنى تېخىمۇ كۈچەيتىۋەتكەنىدى. پولشانىڭ ئىشغال قىلىنغانلىقى، نەتىجىدە پرومېتي سېپىنىڭ ئاخىرلىشىشى، بولشېۋىكلەر ئىنقىلابىدىن بۇيان داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان سىياسىي كۈرەشلەرنىڭ بىرىنچى باسقۇچىنىڭ ئاخىرلاشقانلىقىدىن دېرەك بەرمەكتە ئىدى.

قالغان باشقا مىللەتلەرنىڭ سىياسىي خادىملىرى بىلەن ۋە شۇنىڭدەك پولشا ھۆكۈمىتىنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ پرومېتې سېپىنى تەشكىللەيدۇ. ئۇ ۋاقىتلاردا دېموكراتىيە دۇنياسىغا تەۋە ئەللەر سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئىجتىمائىي تۈزۈمنى تېخى ئېتىراپ قىلىشمىغان، بارلىق مۇساپىردىكى پائالىيەتچىلەر كۈنلەرنىڭ بىرىدە بۇ تۈزۈم ئاغدۇرۇلۇپ كېتىدۇ دەپ ئىشىنەتتى.

پرومېتې ھەرىكىتى، مەجبۇرىيەتلەرنىڭ تەقەززاسى ئوتتۇرىغا چىقارغان بىر ھەرىكەت، مۇستەقىللىق يولىدىكى بىر ئۈمىد نۇرى ئىدى. «يېڭى تۈركىستان» بىلەن «ياش تۈركىستان» ژۇرناللىرى ئەتراپىدا شەكىللەنگەن تۈركىستان مىللىي ئىتتىپاق ھەرىكىتى ياۋروپادىن يىراق شەرىققىچە سوزۇلغان ئىنتايىن كەڭ بىر دائىرە ئىچىدە ئۆز تەسىرىنى كۆرسىتەلىگەن ئىدى. بىر قىسىم ياۋروپا پايتەختلىرى تەرىپىدىنمۇ ھىمايە قىلىنغان بۇ سىياسىي ھەرىكەت، سوۋېت ئىتتىپاقى تەرىپىدىن بىرىنچى نومۇرلۇق دۈشمەن دەپ ئېلان قىلىنغان ئىدى.

يەنە بىر تەرەپتىن، چەتئەللەردە تۈركىستان مىللىي كۈرىشىنى قانات يايدۇرۇپ كەلگەن گۇرۇپپىلار ئوتتۇرىسىدا كۆرۈلگەن زىددىيەتلەر بىلەن سۈركىلىشلەر بۇ ھەرىكەتلەرنىڭ ئەڭ پاسسىپ تەرەپلىرىنى شەكىللەندۈرگەنىدى. تۈركىستان مىللىي گۇرۇپپىسىدىكىلەر ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئەمىر سەئىت ئالىم، ئۆزىنىڭ تەختىدىن باشقىنى خىيالىغا كەلتۈرمەيدىغان تېپىك ۋەتەن خائىنى ھېسابلىناتتى. باسمىچى يېتەكچىلىرىمۇ ئۇنىڭ بىلەن بىر قاتاردا كۆرۈنۈپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلار بىلەنمۇ كېلىشىش ئىمكانى يوق كىشىلەر قاتارىدا مۇئامىلە قىلىشقانىدى.

خۇددى شۇنىڭدەك، ئەمىر ئۈچۈن ئېيتقاندىمۇ تۈركىستان مىللىي گۇرۇپپىسىدىكىلەر ئۇنى تەختتىن چۈشۈرگەن جەدىتچىلىك ھەرىكىتىنىڭ ۋەكىللىرىدىن تەشكىل تاپقانلار ھېسابلىناتتى. شۇڭا، ئەمىر تەرەپدارلىرىمۇ مىللىي تۈركىستان گۇرۇپپىسىغا مەنسۇپ كىشىلەرنى دۈشمەن ھېسابلىشاتتى. باسمىچىلار يېتەكچىلىرىنىڭ كۆزىدە تۈركىستان مىللىي ئىتتىپاق تەشكىلاتى بىسمىللا بىلەن باشلىمىغان ژۇرنالنىڭ ئېتىراپىغا يىغىلىۋالغان، دىنى ھېسسىياتلىرى بەكلا تۆۋەن كىشىلەر گۇرۇھى ھېسابلىناتتى. شۇنداق قىلىپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى كۈرەشلىرىنى ئۆز ئالدىغا ئايرىم

ناتسىستلار سېپىدە ئۇرۇشقا قاتناشقانلىقى ھەققىدە باشقا بارلىق مىللەتلەردە كۆرۈلگىنىدەك، تۈركىستانلىقلار ئۇچۇنمۇ ھەر تۈرلۈك تەنقىدلەر ئوتتۇرىغا چىقىشقا باشلايدۇ. سوۋېتلەردىكى شەرق مىللەتلىرىنىڭ مىللەتچىلىكى ئۈستىدە كەڭ دائىرىلىك تەتقىقات ئېلىپ بارغان پاترىك فون زۇر مۆھلېن ئېيتقان تۆۋەندىكى سۆزلەر بۇ تۈردىكى تەنقىدلەرگە بېرىلگەن ئەڭ مۇۋاپىق جاۋاب ھېسابلانسا كېرەك:

بۇ تۈردىكى ئېغىر تەنقىدلەر ئايرىم كىشىلەر ئۇچۇن مۇۋاپىقتەك كۆرۈنسىمۇ، ئومۇمەن ئېيتقاندا بۇنداق تەنقىدلەشلەر ئۇلارغا قىلىنغان بىر ناھەقچىلىك ھېسابلىنىشى كېرەك. بۇرۇندىن كۆرسىتىپ ئۆتۈلگىنىدەك، لېژيونېرلارنىڭ لېژيونلارغا تىزىملاتقانلىقى نومۇسسىزلارچە پۇرسەتپەرەسلىكنىڭ ئىپادىسى ئەمەس، بەلكى جېنىنى ساقلاپ قېلىش ئىچكى تۇيغۇ تۈرتكىسىنىڭ بىر ئىپادىسى دېيىش كېرەك. ... مۇساپىرلارنىڭ ناتسىستلار ھاكىمىيتى بىلەن ھەمكارلىششىنى رەت قىلىش - قىلماسلىقى ھەققىدىكى سوئاللار ئۇرۇش ئەسىرى بولغان يۇرتداشلىرىغا ھەر تۈرلۈك ياردەم قىلىش پۇرسەتلىرىدىن پايدىلىنىش كېرەكمۇ ياكى يۇرتداشلىرىنى قاراپ تۇرۇپ قىرىلىپ تۈگىشىگە سۈكۈت قىلىش كېرەكمۇ دېگەن بىلەن تەڭ مەنىدىكى گەپ ھېسابلىناتتى. مىللىي ۋاكالەتچىلەرنىڭ ئادۋوكاتلىق رولى پەقەتلا مەۋجۇت شارائىتلارغا بەلگىلىك دەرىجىدە بوي سۇنۇش ئارقىلىقلا ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا بولىدىغان بىر رول ئىدى. ... باش قەھرىمانلىق رولىنى ئالغان رولچىلارنىڭ سىياسىي ياكى شەخسى خاتالىششلىرىنى تەنقىد قىلىشتا، ئادەمنىڭ تەبىئىي مىجەز ئىپادىلىرىنىڭ قانداق بولۇشىنىمۇ ئېتىبارغا ئالغان ئاساستا بولغىنى ئەڭ مۇۋاپىق.

بۇ دەۋردە، چەتئەللەردە قانات يايدۇرۇلغان تۈركىستان ئۇچۇن كۈرەش

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى، سەھنىگە يېڭى باش قەھرىمانلارنى ئېلىپ چىقىدۇ. بۇ كىشىلەر 20 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتتىن بۇيان سوۋېت تۈزۈمى ئاستىدا ياشاپ كەلگەن تۈركىستانلىق ھەربىيلەر ئىدى. ئۇلار قىلچە تەلىم - تەربىيە كۆرمەستىن، تۈزۈك قورالىمۇ يوق نېمىس ئارمىيىسىگە قارشى جەڭلەرگە ھەيدەلگەن، بۇ ئۇرۇشتا يۈز مىڭلىغان تۈركىستانلىق ئەسكەر قىرىلىپ كەتكەن، يەنە يۈزمىڭلىغان ئەسكەر نېمىسلارغا ئەسىرگە چۈشكەن ئىدى. ئەزرائىل كېزىپ يۈرگەن ئەسىرلەر لاگېرىغا يوللانغانلىرىدا، ئۇلارنىڭ ئالدىدا ماڭىدىغانغا پەقەت ئىككىلا يول قالغان ئىدى. يا ئاچلىق، ۋابادىن ئۆلۈپ تۈگىشىش، يا بولمىسا گېرمانىيە ئارمىيىسى تەركىبىدە تەشكىل قىلىنغان تۈركىستان ھەربىي قىسىملىرىغا قېتىلىپ ھاياتىنى ساقلاپ قېلىش.

تەشكىل قىلىنغان تۈركىستان قوشۇنلىرىنىڭ سىياسىي قانىتىغا مىللىي تۈركىستان ئىتتىپاق كومىتېتى ۋەكىللىك قىلماقتا ئىدى. بىردىن - بىر داھىي پىرىنسىپىغا ئاساسەن تەشكىل قىلىنغان بۇ سىياسىي خادىملارنىڭ تۈركىستان قوشۇنلىرىغا تاپشۇرغان ۋەزىپىسى بەكلا ئېنىق ۋە كەسكىن ئىدى. بۇ ۋەزىپە سوۋېت ئىتتىپاقىنى مەغلۇپ قىلىش ۋە تۈركىستان مۇستەقىللىقىنى قولغا كەلتۈرۈشكە كاپالەتلىك قىلىش ئىدى. ئەجەبا، بۇ ۋەزىپە ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولىدىغان بىر ۋەزىپىمىدى؟ دېموكراتىيە دۈشمىنى بولغان بىر گېرمانىيە بىلەن ھەمكارلىشىپ بۇ ۋەزىپىنى ئورۇندىغىلى بولارمىدى؟ گېرمانىيە ئارمىيىسى پۈتۈن ئالدىنقى سەپلەردە زەپەر بىلەن ئىلگىرىلەۋاتقان بىر دەۋردە، بۇ سوئاللارغا بېرىلىدىغان جاۋابلار ھېچ بولمىغاندا "بەلكى مۇمكىن بولۇپ قالار" ياكى "نېمىشقا مۇمكىن بولمايدىكەن" دېگەندەك بولۇشى تەبىئىي ئىدى.

نەتىجىدە، تۈركىستان لېگىيونلىرى سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى ئۇرۇشقا كىرىدۇ. ئۆزىگە مۇناسىۋەتتى بولمىغان ھەر ئىككىلا ئۇرۇش سېپىدە قىرىلىشقا باشلايدۇ. ئۇرۇش ئاخىرلاشقىنىدا ئامان قالغان تۈركىستانلىق ئەسكەرلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى سوۋېتلار تەرەپكە قايتۇرۇپ بېرىلىدۇ. غەربلىكلەرنىڭ قولىدا قالغانلىرىنىڭ سانى ئارانلا مىڭدەك ئادەم ئىدى.

ئۇنىڭدىن كېيىنكى يىللاردا مۇساپىردىكى خادىملار بىلەن ھەربىيلەرنىڭ

سۈرەپ كىرىدۇ. شۇنىڭدەك بۇ ئۇرۇش، يەنە بىر قېتىملىق كۆچ - كۆچ دولقۇنىغىمۇ سەۋەب بولىدۇ.

گورباچېيۋ باشلاتقان سوۋېت ئىتتىپاقىنى يېڭى زامانغا ماسلاشتۇرۇش ۋە قايتا قۇرۇپ چىقىشنى مەقسەت قىلغان ئىسلاھات ۋە ئېچىۋېتىش سىياستى، سوۋېت ئىتتىپاقىنى كۆتكەندىن تۆپتىن ئوخشمايدىغان باشقا بىر يولغا باشلاپ كېتىدۇ. بۇ سىياسەتنىڭ ئىجرا قىلىنىشى بىلەن بىرگە، ۋەھشىيلىك بىلەن رەھىمسىزلىكنى ئاساس قىلغان بۇ ئىمپېرىيە قۇرۇلغان كۈندىن بۇيان توپلىنىش ساندۇقىغا سولاپ قويۇلغان مىللىي مەسىلىلەر تېز سۈرئەت بىلەن قايتىدىن ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. شۇنداق قىلىپ، مەركىزى ھۆكۈمەت ھاكىمىيەتنى تىزگىنلىيەلمەس ھالغا كېلىدۇ.

بۇ دەۋردە، چەتئەلدىكى تۈركىستانلىق مۇساپىر پائالىيەتچىلەر تۈركىستاندا بارلىققا كەلگەن خەلق ئاممىسىنىڭ ھەرىكەتلىرى بىلەن ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش خەۋەرلىرىنى تاشقى دۇنياغا يەتكۈزۈش، تونۇشتۇرۇش قاتارلىق پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىشقا تىرىشتى.

1990 - يىللار كىرىشى بىلەن، سوۋېت ئىتتىپاقى پارچىلىنىپ، تۈركىستان تەۋەسىدە مۇستەقىل 5 جۇمھۇرىيەت بارلىققا كەلگەن بىر ۋەزىيەت شەكىللىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ، 70 يىلدىن بۇيان داۋام قىلىپ كەلگەن چەتئەللەردىكى تۈركىستان ئۈچۈن قانات يايدۇرۇلغان كۈرەشلەر ئاخىرلاشقان ھېسابلاندى.

بۈگۈنكى كۈندە بىز دۇچ كېلىۋاتقان ئەڭ مۇھىم مەسىلە شۇكى، رۇسىيە فېدىراتسىيەسى بىلەن خىتاي ئوتتۇرىسىدا قىستىلىپ قالغان يېڭى تۈرك جۇمھۇرىيەتلىرىنىڭ كەلگۈسى تەقدىرى قانداق بولىدۇ دېگەن مەسىلىدۇر.

بۇندىن كېيىن، ئۇلار ھەرقايسى ئۆز بېشىغا ھەرىكەت قىلىپ كۈچلۈك ئىككى قوشنىسىنىڭ ئارقا ھويلىسى بولۇش ياكى ئالدى قورۇسى بولۇش بىلەن كۇپايىلىنەمدۇ ياكى سىياسىي ۋە ئىقتىسادى قۇۋۋەتلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ قۇدرەتلىك تۈركىستان جۇمھۇرىيەتلەر گۇرۇھىغا ئايلىنامدۇ؟

21 - ئەسىر كىرىۋاتقان بۇ كۈنلەردە ئوتتۇرىغا چىققان بۇ مەسىلە، تۈركىستان

قىلىشقا مۇناسىۋەتلىك ئەھۋاللار يالغۇز گېرمانىيە بىلەن چەكلىنىپ قالمىدى. تۈركىيەدە 1944 ـ يىلى ئوتتۇرىغا چىققان تۈركچىلىك ـ تۇرانچىلىق ھەققىدىكى سوتلاردا، تۈركىستان مىللىي ئىتتىپاق ھەرىكىتىنى قوزغىغان كىشىلەردىن بىرى بولغان زەكى ۋەلىدى توغاننى بىرىنچى دەرىجىلىك گۇناھكار قىلىپ سوتقا تارتىشقان ئىدى. سوۋېت ئىتتىپاقىغا ياخشىچاق بولۇش مەقسىتىدە چېكىدىن ئاشۇرۇپ سىياسىيلاشتۇرۇلغان بۇ سوتلار، مۇساپىر تۈرك خادىملىرى قانات يايدۇرۇپ كېلىۋاتقان پائالىيەتلەرنى ئېغىر دەرىجىدە پائالىيەت سورۇنىدىن مەھرۇم بولۇشنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئىدى.

ئافغانىستاندا بولسا، ئۇرۇش پۇرسەتلىرىدىن پايدىلىنىپ تۈركىستانغا قارىتا ھەرىكەت قىلىشنى مەقسەت قىلىشقان تۈركىستانلىقلار يەنە بىر قېتىم ئېغىر ئوڭۇشسىزلىقلارغا ئۇچراپ، قولغا ئېلىنىش خەۋپىدىن قۇتۇلالمىدى. ئۇرۇش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن تۈرمىدىن تىرىك قۇتۇلۇپ چىقالىغانلارنىڭ كۆپ قىسمى ئافغانىستاندىن ئايرىلىشقا مەجبۇر بولدى.

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى تاماملىنىشى بىلەن بىرلىكتە، ئىدېئولوگىيە جەھەتتە گۇرۇھلارغا ئايرىلىش، ئىدىيىۋى لاگېرلارغا بۆلۈنۈش ئاساسى ئورۇنغا ئۆتكەن بىر دەۋر باشلانغان ئىدى. بۇ دەۋردە، سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى كۈرەشنىڭ بايراقدارلىقىنى ئا ق ش ئۈستىگە ئالغان ئىدى. ئۇرۇشتىن كېيىنكى دەۋرلەردە، گېرمانىيەنى مەركەز قىلىپ قايتىدىن شەكىللەنگەن تۈركىستان مىللىي ھەرىكىتى ئۆزىنى قالماي تۈركىيە بىلەن شەرق ئەللىرىدىمۇ باشلىنىدۇ. بۇ ۋاقىتتىكى كۈرەش، ئاساسلىقى تەشۋىقات ئۇرۇشى شەكلىدە قانات يايدۇرۇلغان ئىدى.

1980 ـ يىللاردا چەت دۆلەتلەردە تۈركىستان ئۈچۈن كۈرەشنى قانات يايدۇرۇپ كېلىۋاتقان خادىملار ئاساسەن جەمئىيەتلەردە توغۇلۇپ ئۆسكەن كىشىلەردىن تەشكىل تاپماقتا ئىدى. كونا يېتەكچىلەر ئاساسى جەھەتتىن سەھنىنى بوشىتىپ بەرگەن دېيىشكە بولاتتى. يېڭى پائالىيەتچىلەر پەقەتلا كۆرۈپ باقمىغان يۇرتلىرىنىڭ ئەركىنلىكىنى غايە قىلىشىپ كۈرەشنى داۋاملاشتۇرىدۇ.

ئافغانىستاننىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنىۋېلىنىشى، باسمىچىلارنىڭ نەۋرىلىرى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنى يەنە بىر قېتىم توقۇنۇشقا

قوشۇمچىلار

(مۇندەرىجىسىلا تەرجىمە قىلىندى ـــ ت)

هۆججەتلەر

1. قوقان ئاپتونومىيىسى باياناتى
2. تۈركىستان مىللىي ئىتتىپاقىنىڭ نىزامنامىسى
3. زەكى ۋەلىدى تۇغاننىڭ مۇستاپا چوقاي ئوغلىغا يازغان خېتى
4. ئوتتۇرا ئاسىيا مىللىي ئاۋام ئىنقىلابى جەمئىيەتلەر قۇرۇلتىيىنىڭ هۆججىتى
5. تۈركىستان تالىپلىرىنىڭ سوۋېت هۆكۈمىتىگە مۇراجىئەتى
6. هەيدېلبېرگ يىغىنىنىڭ دوكلاتى
7. تۈركىستان مىللىي ئىتتىپاقىنىڭ پروگراممىسى
8. زەكى ۋەلىدى تۇغاننىڭ ئابدۇلۋاهاپ مۇرادىغا يازغان مەكتۇپى
9. ت م ب نىڭ پرومېتې ۋاكالەتچىسىگە بەرگەن يوليورۇقى
10. تۈركىستان - ئەزەربەيجان ياشلار ئىتتىپاقى فېدېراتسىيەسىنىڭ دوكلاتى
11. ت ت گ ب غا بىنا تەقسىم قىلىش هۆججىتى
12. زەكى ۋەلىدى تۇغاننىڭ ئىستىپانامىسى
13. ت ب م نىڭ ئۆزگەرتىلگەن ئىچكى نىزامنامىسى
14. مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ ياۋروپا ۋاكالەتچىلىكى كىنىشكىسى
15. تۈركىستان - ئىدىل ئۇرال تەشكىلاتلار فرونت ئىتتىپاقى دوكلاتى
16. ئوسمان غوجا ئوغلىنىڭ مۇستاپا چوقاي ئوغلىغا يازغان مەكتۇپى

تەۋەسسدە ياشاۋاتقانلارنىلا ئەمەس بەلكى تاشقى دۇنيادىكى تۈركىستان ئۈچۈن كۈرەش قىلىپ كېلىۋاتقان كىشىلەرنىمۇ ئۆزىگە جەلپ قىلىپ كېلىۋاتقان بىر مەسىلىدۇر.

بۇ مەسىلە، ئۆز ۋاقتىدا يەنە ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى بارلىققا كەلگەن دەۋرلەردىن تارتىپ مەۋجۇت بولۇپ كېلىۋاتقان تۈركىستان ئۇقۇمىنىڭ كەلگۈسى تەقدىرىگە زىچ مۇناسىۋەتلىك بىر مەسىلىدۇر.

تارىخنىڭ بۇ سوئالغا بېرىدىغان جاۋابى، چەت دۆلەتلەردىكى تۈركىستان ئۈچۈن قانات يايدۇرۇلىدىغان كۈرەشلەرنىڭ داۋام قىلىش - قىلماسلىقىنىمۇ بەلگىلەپ بېرىدۇ.755

*****

ھازىرقى زامان تىلىغا ئۆزگەرتىلىشى:

ياشىسۇن تۈركىستان مۇختارىيىتى!

تۈركىستان مۇسۇلمانلىرىنىڭ تۆتىنچى پەۋقۇلئاددە قۇرۇلتىيى تۈركىستان ئىلىدە ياشايدىغان خەلقلەرنىڭ تەلەپلىرىگە ئاساسەن بۈيۈك رۇسىيە ئىنقىلابى تەرىپىدىن بېرىلگەن ئاساسلارغا بىنائەن، فېدراتسىيە ئاساسىدا قۇرۇلغان رۇسىيە جۇمھۇرىيىتى بىلەن بىرگە قالىدىغان بولغىنىدا، تۈركىستاننىڭ يەرلىك مۇختارىيىتى، يەنى "تېررىتورىيال ئاپتونومىيە" (تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە) نى ئېلان قىلىدۇ.

بۇ مۇختارىيەتنىڭ تېزلىك بىلەن قۇرۇلۇشىنى يېقىندا چاقىرىلىدىغان ئومۇمى تۈركىستان خەلق ئۇيۇشمىلىرى تەرەپپىدىن يىغىلغان تەسىس مەجلىسى يەنى "تۈركىستان مەجلىسى مۇئەسسەسانى (قۇرغۇچىلار قۇرۇلتىيى) غا تاپشۇرۇلدى.

شۇنىڭ بىلەن بىرگە تۈركىستان ئىلىدە ئازچىلىقنى تەشكىل قىلىدىغان مىللەتلەرنىڭ ھوقۇقلىرىنى ھەر تەرەپتىن قوغداشنىمۇ تەنتەنەلىك بىلەن ئېلان قىلىدۇ.

قوقان شەھرى

ھىجرىيە 1336 - يىلى 25 - سەفەرى خەير

مىلادىيە 1917 - يىلى 27 - نويابىر

19 - ھۆججەت:

شەرقى تۈركىستانغا دائىر ت م ب بىلەن ياقۇپ خانزادە مۇستاپانىڭ ئەنگلىيە پادىشاھىغا ئەۋەتكەن خېتى:

(كوپىيە نۇسخىسىدىكى ئەسلى ئورگىنال قولىيازما سۈرىتى قىسقارتىلىپ ھازىرقى زامان تىلىغا ئۆزگەرتىلىشلا بېرىلمەكتە)

ھاشىمەتلىك ئەنگلىيە پادىشاھى ۋە ھىندىستان ئىمپراتورى گېورگ ھەزرەتلىرىگە:

17. ت م ب ئوتتۇرا شەرق ۋاكالەتچىسى كىنىشكىسى

18. ت م ب نىڭ ياپونىيە ھۆكۈمىتىگە سۇنغان دوكلاتى

19. ت م ب نىڭ ئەنگلىيە پادىشاھىغا ئەۋەتكەن مەكتۇپى

20. رۇسىيەگە قارام تۈرك ۋىلايەتلىرى فرونتى ئىتتىپاقى يىغىن خاتىرىسى

21. مۇستاپا چوقاي ئوغلىنىڭ ت م ب رەئىسلىك تونۇشتۇرۇشى

22. ت ت گ ب مۈلك تەلەپ قىلىش ئىلتىماسى

23. ۋەلى قېيۇمخانىنىڭ باندۇڭ يىغىنىغا سۇنغان دوكلاتى

24. خەلقئارا تۈركىستان قۇرۇلتىيىنىڭ خۇلاسە دوكلاتى

… …

ھۆججەت

قوقان مۇختارىيىتىنىڭ باياناتى

ياشاسون تركستان مختاريتى

تركستان مسلمانلارنڭ دورتونچى فوقلئاده قورولتايى تاركستان اولكەسيده بولغان خلقلارنڭ خواشلرى بويىچە بيوك روسيه انقلابى ترفيدن برليگان اساسلرگە بنائەن فيديراتسيه اساسيگە قورولغان روسيه جمهوريتى ايلە برليكده قالغانى حالده تركستاننى يرليك مختاريتلى يئنى «تيريتويالنى افتانوميەلك» ائلان قيلادور.

بۆ مختاريت نڭ نە سورتده وجودگە قويولماغينى ياقن اراده يغيلادورغان ئموم تركستان خلقى نڭ اوچريدتيلنى سابرانيەسيگە (تكستان مجلس مۇسسانى) گە تابشورادور.

شونڭ ايلە برابر تركستان اولكەسيده اقلليت تشككيل قيلغان ملت لرنڭ حقوقلرى نڭ هر جهتدن ساقلانيلماغينى هم تنتنەلى سورتده بيان ايتەدور.

«شهر خوقند»

هجريه 1336 سنه 25 سفرالخير

ميلاديه 1917 27 نويابر

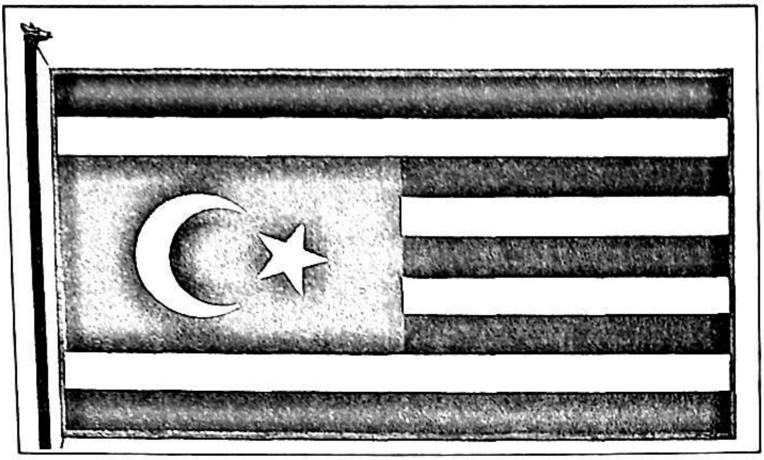

1922 - يىلقى سەمەرقەنت ئۇرتا ئاسىيا مىللىي ئاۋام ئىختىلال جەمئىيەتلىرى ئىتتىپاقىنىڭ قۇرۇلتىيىدا ئاساسى شەكلى قوبۇل قىلىنغان، چەتئەلدىكى سىياسىي كۇرەشلەر بويىچە ئىشلىتىلگەن مىللىي تۈركىستان بايرىقى. قىزىل
رەڭ قەدىمكى تۈرك دۆلەتلىرىدە ئومۇملاشقان بىر رەڭ. ئاي - يۇلتۇز. تارىختىن بېرى تۈركلۈكنىڭ سىمۋولى بولۇپ كەلگەن. ساپ چوققىسىدىكى بۆرە بېشى بولسا كۆك تۈركلەردىن قالغان بىر سىمۋول.

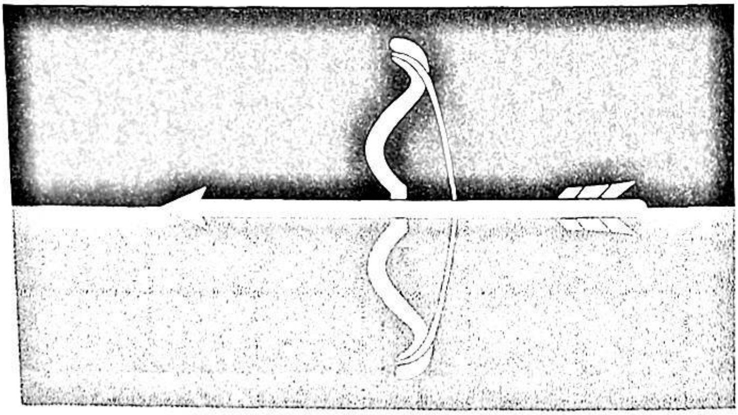

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى يىللىرىدا م ت ب ك ۋە تۈركىستان لېژيونلىرى ئىشلەتكەن مىللىي تۈركىستان بايرىقى. بايراقتا ئىشلىتىلگەن رەڭلەر تۈركىستان بىرلەشمىسى بايرىقىدىكىگە ئوخشايدۇ.

(قىسقارتىلدى - ئۇ.ت)

بايراقلار:

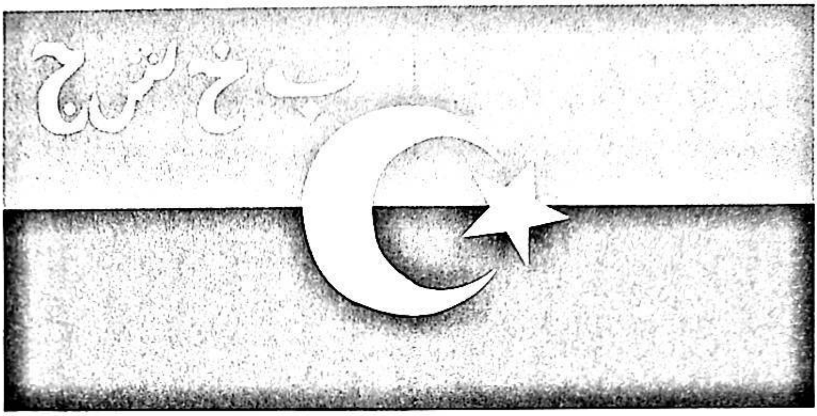

بۇخارا خەلق شۇرالىرى جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان 1920 - يىلدىن 1922 - يىلغىچە ئىشلىتىلگەن بايراق. قىزىل رەڭ قەدىمكى تۈرك دۆلەتلىرىنىڭ بايراقلىرىنى ئاساس قىلغان. يېشىل رەڭ بولسا ئىسلامىيەتكە ۋەكىللىك قىلىدۇ. تۈركلۈكنىڭ سىمۋولى بولغان ئاي - يۇلتۇز، بۇ ئىككى ئالاھىدىلىكنى بىرلەشتۈرگەن سېرىق رەڭ بىلەن ئىپادىلەنگەن.

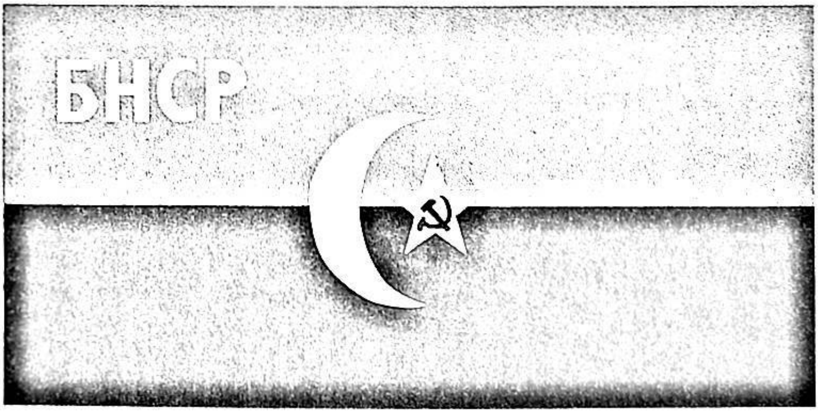

بۇخارا خەلق جۇمھۇرىيىتىدە يەرلىك جەدىتچىلار تازىلىنىۋېتىلگەن 1923 - يىلدىن باشلاپ دۆلەتنىڭ نامى بۇخارا خەلق سوۋېتلار رېسپوبلىكىسى دېگەنگە ئۆزگەرتىلىدۇ. بۇ جەرياندا بايرىقمۇ ئۆزگەرتىلىپ، ئەرەب ھەرپلىرىنىڭ ئورنىغا ئورۇسچە ھېرىپ ئالماشتۇرۇلغان. يۇلتۇزنىڭ ئىچىگە قىزىل رەڭدە ئوغاق - بولقا سىزىلغان.

چەتئەلدىكى تۇركىستانلىقلار تەرىپىدىن تۇركىستانغا مۇناسىۋەتلىك نەشرى قىلىنغان مەتبۇئات تىزىملىكى

(كىتاب ۋە مۇددەتلىك مەتبۇئاتلار) (كىتابىمىزنىڭ كىرىش سۆز قىسمىدا كۆرسىتىلگىنىدەك، چەتئەلدىكى شەرقىي تۇركىستان مىللىي كۇرەشلىرى بۇ كىتابنىڭ دائىرىسىگە كىرمەيدىغان بولغانلىقى ئۇچۇن، بۇ ساھەدە ئېلان قىلىنغان مەتبۇئاتلار بۇ تىزىملىككە كىرگۈزۈلمىدى. بۇ ھەقتىكى ماتېرىياللار ئۇچۇن ئەيسا يۇسۇپ ئالىپتېكىن بىلەن مەمتىمىن بۇغرانىڭ ئەسەرلىرىگە قارالسۇن. — ئا.ھ. ئىزاھاتى)

(قىسقارتىلدى — ئۇ.ت)

ۋەقەلەر كالېندارى:

(2001~1915)

(قىسقارتىلدى -ئۇ.ت)

كىتابتا ئىشلىتىلگەن قىسقارتىلغان ھەرپلەر تىزىملىكى:

(قىسقارتىلدى - ئۇ.ت)

خەرىتە ۋە رەسىم تىزىملىكى:

(قىسقارتىلدى - ئۇ.ت)

پايدىلىنىش ماتېرىياللار تىزىملىكى:

(قىسقارتىلدى - ئۇ.ت)

ئىندېكسلار:

(قىسقارتىلدى - ئۇ.ت)

چار رۇسىيە، ئەينى ۋاقىتتا تۈركىستاننى مۇستەملىكىسى ھالىغا كەلتۈرۈۋالغان ئىدى. كېيىن يەنە سوۋېت ئىتتىپاقى تۈرك قوۋملىرىدىن مىللەت ياساپ چىقىپ، تۈركىستان دېگەن بۇ ئۇقۇمنى تارىختىن سىقىپ چىقىرىۋەتكەنىدى.

تۈركىستانلىق جەدىتچىلار بىلەن باسمىچىلار بۇنىڭغا قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، تارىختىن بۇيان ئوتتۇرىغا چىققان ئەڭ ۋەھشىي ئىدېئولوگىيىلەردىن بىرى ھېسابلىنىدىغان كوممۇنىزم ئالدىدا مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشىشنىڭ قىلچىمۇ پۇرسەتلىرىگە ئىگە ئەمەس ئىدى. نەتىجىدە، يېڭىلىپ چەت دۆلەتلەرگە تارقىلىپ كېتىشكە مەجبۇر بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئۇلارنىڭ پەقەت بىرلا غايىلىرى قالغانىدى: چەت دۆلەتلەردە يۈرۈپ مۇستەقىل تۈركىستان قۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن قانات يايدۇرۇلىدىغان كۈرەشنى ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇش.

ئەپسۇسكى، ئۇلار بۇنداق ئۇلۇغۋار بىر غايە ئۈچۈن ئاتلانغان يولدا ئىنتايىن زور بەدەللەرنى تۆلەيدىغانلىقلىرىدىن قىلچە خەۋەرلىرى يوق ئىدى. ئۇلار بۇنداق بىر تەقدىرگە قالىدىغانلىقنى پاجىئەلىك ئەمەلىي تەجرىبىلەر ئارقىلىقلا بىلەلىگەن ئىدى. ئۇلار تۆلەشكە توغرا كەلگەن بۇ ئېغىر بەدەل، دۇنيا كۈچ تەڭپۇڭلۇقىنى بەلگىلەيدىغان كۈچلۈك دۆلەتلەر ئوينايدىغان شاھمات تاختىلىرىدا "پېشكا" بولۇپ بېرىش ئىكەندۇق.

ئامۇ دەرياسىنىڭ ۋادىلىرىدا، پامىر تاغلىرى ئېتەكلىرىدە، نېمىس ۋە ئۇرۇس ئالدىنقى سەپلىرىدە ئۆلۈپ تۈگىدى. تۇرۇۋاتقان ئەللەردە سىياسىي بېسىملارغا دۇچ كېلىپ تۇردى. باشقىلارنىڭ جىنايەتلىرى ئۈچۈن گۇناھكار سۈپىتىدە جازاغا تارتىلدى. بەزىدە تۈرمىلەرگە قامالدى ۋە بەزىدە سۈرگۈن قىلىندى.

ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يىمىرىلىشىنى، تۈركىستان تۇپراقلىرىدا يېڭى تۈركى جۇمھۇرىيەتلەرنىڭ تۇغۇلۇشىنى كۆرەلمەي بۇ دۇنيا بىلەن خوشلاشتى. شۇنىڭغا قارىماي، 20 - ئەسىر تاماملانماي تۇرۇپ ئۇلارنىڭ غايىلىرى ئەمەلگە ئاشقان، ۋەتىنى قايتىدىن دۇنيا سەھنىسىدە كۆرۈلگەن ئىدى.

قولىڭىزدىكى بۇ كىتاب، ئۇزۇنغا سوزۇلغان جاپا- مۇشەققەتلەر بىلەن تولغان بۇ كۈرەشنى ھەممە تەرەپتىن تەسۋىرلەپ سىزلەرگە سۇنماقتا. دوكتور ئەھەت ئەنجان، ئەينى ۋاقىتتىكى ئەسلى قولىيازما ھۆججەتلەر بىلەن ھەر تۈردىكى مەنبەلەرگە ئاساسلانغان بۇ ئومۇمىيۈزلۈك تارىخى بايانىنى، بۈگۈنگىچە سىر بولۇپ كېلىۋاتقان "چەتئەللەردە تۈركىستان ئۈچۈن قانات يايدۇرۇلغان كۈرەشلەر" جەريانىنى بىتەرەپ مۇئامىلە قىلىشتەك مۇتەخەسسىسلەرچە ئالاھىدىلىكگە تايىنىپ تارىخنىڭ باھالىشىغا سۇنۇش بىلەن بىرگە، يەنە ئىنتايىن مۇھىم بولغان يەنە بىر مەسىلىنىمۇ ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتىدۇ.

دوكتور ئەھەت ئەنجاننىڭ قارىشىدا بۈگۈنكى كۈندە ئالدىمىزدا تۇرغان ئەڭ مۇھىم مەسىلە، رۇسىيە فېدېراتسىيەسى بىلەن خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتى ئوتتۇرىسىدا قىسىلىپ قالغان ئوتتا ئاسىيا تۈركى جۇمھۇرىيەتلىرىنىڭ كەلگۈسى تەقدىرىنىڭ قانداق بولىدىغانلىقى مەسىلىسىدۇر.

ئۇلار ھەر بىرى ئۆز ئالدىغا ھەرىكەت قىلىپ يۈرۈپ قوشنىسى بولغان چوڭ دۆلەتلەرنىڭ ئارقا ھويلىسى بولۇشتەك پاجىئەلىك ھالىتىنى داۋاملاشتۇرۇشى كېرەكمۇ ياكى سىياسىي ۋە ئىقتىسادى كۈچلىرىنى بىر نۇقتىغا يىغىپ تەسىر كۆرستەلگۈدەك قۇدرەتلىك تۈركىستان جۇمھۇرىيەتلەر ئىتتىپاقىغا ئۇيۇشۇشلىرى كېرەكمۇ؟

21 - ئەسىرنىڭ بۇرۇلۇش نۇ[illegible] چىققان بۇ مەسىلە يالغۇز تۈركىستان جۇغراپىيىسىدە ياشاۋاتقانلارنىلا ئەمەس، بەلكى بارل[illegible]لىرىنىمۇ ئالاھىدە قىزىقتۇرىدىغان مەسىلىدۇر.

بۇ مەسىلە، ئۆز ۋاقتىدا يەنە ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى بارلىققا كەلگەندىن بېرى مەۋجۇت بولۇپ كېلىۋاتقان "تۈركىستان" ئۇقۇمىنىڭ تەقدىرىگىمۇ زىچ مۇناسىۋەتلىك بىر مەسىلىدۇر.

تارىخنىڭ بۇ مۇھىم مەسىلىگە بېرىدىغان جاۋابىنى، چەت دۆلەتلەردە تۈركىستان ئۈچۈن قانات يايدۇرۇلىدىغان كۈرەشلەرنى ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇپ- داۋام قىلدۇرالماسلىقىمىز بەلگىلەيدۇ.